

شہرقی تورکستان تاریخی

مؤلفہ: میریٹ ڈیسن ییغرا

حضرت غلام غلام
البريه شالكه

تقدیر
جده الجليل توران

15-12-1998

نستبنول

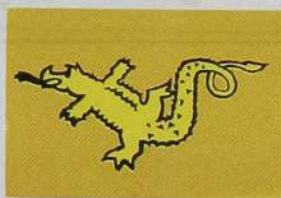
ABDULCELİL TURAN
Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4
Zeytinburnu - İSTANBUL
Tel. / Fax: 0212.679 03 70

Gulamettin Pahta
1810-17 Front Str
East Meadow
New York - 11554 USA

بۈيۈك ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

غەربىي ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

ياۋروپا ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

ئاق ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

كۆكتۈرك ئىمپېراتورلۇقى

ئاۋار ئىمپېراتورلۇقى

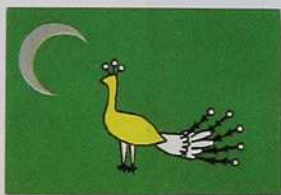
ھازار ئىمپېراتورلۇقى

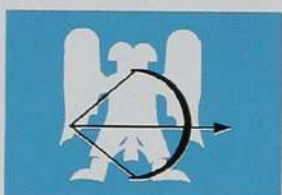
ئۇيغۇر دۆلىتى

قاراخانىلار دۆلىتى

غەزىنلار دۆلىتى

بۈيۈك سالچۇق ئىمپېراتورلۇقى

خارەزىمشاھلار دۆلىتى

ئالتۇن ئوردو دۆلىتى

بۈيۈك تۆمۈر ئىمپېراتورلۇقى

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى

تارىخ بويىچە قۇرۇلغان مۇستەقىل دۆلەتلىرىمىزنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئاسمىنىدا
لەپلىدىگەن شانلىق بايراقلىرى

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

ئۈرۈمچى، 1948 - يىلى

(رەسىمنى «نيويورك تايمس» گېزىتى مۇخبىرى Frank Robertson تارتقان).

(۷۷)

شرقىي تۈركىستان نىنگ مىلىي انقلابى توگادىمو يادوام قىلماق دەمو

بو سوال نىنگ جوابىدە - شرعىي تۈركىستان اباالى سى نىنگ روحياتىنى تەتقىق
اتىغان دەمو انقلاب نىنگ نىتىجىسىدە سوما اباالى نىنگ يوراكى دە يىرلاشكان
حىيات دىن خىرتاپخان و ياكە دىيالىت نىنگ تارىخىنى بىلىلگان
قىشلىق (توگان) دىيىپ جواب بىرادر . چونكى بولمىش
كوزىغە كورونوش دە شرعىي تۈركىستان اباالى نىنگ تولىدە يىراخ يوقلوقىنى
دشمن نىنگ تاپرتوتىنى كورمىكە دور رو بولمىش دىن اباالى نىنگ بىچ
بىر حىكت غەدىرت بىز خاندە تەدىرىغە بولمىش اىگىب تورغانىنى انقلاب
نىنگ توگانلىق دىيىپ حىكم قىلماق دە دور . و خاخرقى كونلردە دشمن
نىنگ بىم يانغان پروپاگىندە بىم تالىخ تەبىئىش لىرىلدىن اباالى نىنگ روحياتى
نازىرلاىك و مىلىي استعدادلىرىنى بولمىش اىك اوچون فعالىيەت دە بولغانلىق
ولمىش نىنگ خواپى اجنامى و خواپى ياشى حقوقىنى تىلەپ قىلماق غە
بىچ اىلگان بىرلىكنا بودخواغە بىر دىيىل صورتى دە كورونمىكە دور ،
دە شرعىي تۈركىستاننى تور تەرىپى دىيىپ دىيىپ ائە اىگىز تاغلىرى
و ائە يان چوللىرى احاطە قىلغانى و بىچ بىر تىگىز غەياقىن اياما سىلىكى
دور و غەدىن بىم مىلىي تەلىك لىرى اوزاق توپىلغانلىق دىيىپ عبارت

(vvf)

زینک موجود بوغانی بو بورت و ملت نینگ غایت نورانی و سعادت لیک
 بیر استقبال غمقا و شقای نینگ آت هم مایلی دور و بولر نینگ خواهی
 خارجده و خواهی داخلده ملک بوغان قدر درست حرکت ده بولغانلار
 و بوجرات رعموسی ایلانی نینگ یوتارقی تحکم ایمانی و حسیاتی غمقوشولوب
 غایت شوم و نهایت فایده لیخ برانقلاب حرکتی دور
 معلوم بوندنا که نیش تورکستان نینگ انقلابی توکامدی و تار انقلاب
 نغنی حاصل بوخونچم بوانقلاب نینگ توکامکی اسکانیز دور
 او بوغ و قادر تنگرمیز دین بو فلاکت زده
 بنده لر انم رحمت و نصرت و
 دشمن لر غم غناب
 ویزیمت
 نیلاییز
 آیت
 محمد امین

۱۳۵۹ھ ۹ ربیع الاول پنجشنبہ - ۱۹۴۰م ۱۸- اپریل -

شەرقىي تۈركىستان تارىخى

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا
كابل، 1940

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ رەھبەرلىرىدىن
مەرھۇم مەھمەد ئىمىن بۇغرا نىڭ
بۇ ئەسەرى، 1987 - يىلى ئەنقەرە نەشرىگە ئاساسەن
دۇختۇر مەھمەد ياقۇپ بۇغرا تەرىپىدىن
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى بىلەن نەشر قىلىنىپ، تارقىتىلدى.

تىراژى: 2000 - 1

1989 ئەنقەرە

بۇ كىتاب
يۇرت ۋە مىللەت
يولىدا جېنىنى ۋە مېلىنى
ئايىمىغان ۋە تەنپەرۋەر لەرگە
بېغىشلاندى.

كەشمىر، 1941 - يىلى
كەشمىر، 1970 - يىلى
ئەنقەرە، 1987 - يىلى
ئالماتا، 1991 - يىلى
ئەنقەرە، 1998 - يىلى

بىرىنچى نەشرى
مىللىي ئىنقىلاب قىسمى
تولۇقلانغان نەشرى
كىرىل ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نەشرى
ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرى

(مۇئەللىپنىڭ رۇخسەتسىز بېسىشقا ۋە تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ).

مۇندەرىجە

- مۇئەللىپنىڭ كىرىش سۆزى ..... (xiv)
 پايدىلانغان مەنبە ئەسەرلەر ..... (xx)
 تولۇقلانغان نەشرىگە كىرىش سۆز ..... (xxii)
 مۇئەللىپنىڭ تەرجىمە ھالى ..... (xxiii)
 تەقىرىزلار (بېغىشلىما) ..... (xxxiii)
 كىرىل ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرگۈچىدىن كىرىش سۆز ..... (xxxvi)
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرىگە كىرىش سۆز ..... (xxxvii)

بىرىنچى باب: ئومۇمىي تارىخ

بىرىنچى بۆلۈم :

ئومۇمىي تارىخنىڭ بىر خۇلاسەسى (1)

1 - پەسىل. تارىخ ئىلمىنىڭ ماھىيىتى (2)

2 - پەسىل. ئىنسان ئومۇمىي تارىخىنىڭ باشلىنىشى (3)

ئىككىنچى بۆلۈم:

تۈرك ئومۇمىي تارىخىنىڭ بىر خۇلاسەسى

1 - پەسىل. تۈرك تارىخىنىڭ باشلانغۇچى (8)

2 - پەسىل. تۈركلەرنىڭ مەدەن دەۋرىدىكى مەدەنىيەتى (10)

3 - پەسىل. تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرى (13)

4 - پەسىل. كۆچۈش دەۋرىدىن كېيىنكى تۈرك ئانا يۇرتى (16)

قەدىمكى تۈركلەردە يېزىق، (17) قەدىمكى تۈركلەردە تەشكىلات، (18) قەدىمكى تۈركلەردە ھوقۇق،

(58) قەدىمكى تۈركلەردە دىن (60)

ئىككىنچى باب: شەرقىي تۈركىستاننىڭ خۇسۇسىي تارىخى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ قىسقىچە جۇغراپىيىسى (27)

بىرىنچى بۆلۈم :

رىۋايەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمكىي تارىخى (29)

ئىران رىۋايەتلىرى، (30) ئاسۇر رىۋايەتلىرى، (31) يۇنان رىۋايەتلىرى، (32) ھىندىستان رىۋايەتلىرى، (34) تۈرك

رىۋايەتلىرى، (36) تەنقىت ۋە مۇھاكىمە، (38) خۇلاسە، (42) ئاپراسىياپ مەرسىيەسى (43)

ئىككىنچى بۆلۈم:

ئىسكەندەر دەۋرىدىن تارتىپ ھۇن دەۋرىگىچە شەرقىي تۈركىستان (49)

ئۈچىنچى بۆلۈم:

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلغاندىن تارتىپ ئىسلامغىچە بولغان دەۋرى (49)

1 - پەسىل. بۈيۈك ھۇن ئىمپېراتورلۇقى (49)

ھۇن دۆلىتىنىڭ كېڭەيگەنلىكى، (50) چىن ئۇرۇشى، (51) ياۋچى ئۇرۇشى، (52) ئۇغۇزخان ۋاپات قىلغاندىن كېيىنكى ۋەقەلەر، (53) چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئېلىپ بارغان سىياسىتى ۋە ھۇن - چىن ئۇرۇشى، (53) ھۇن دۆلىتىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار، (55) ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ چىنىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، (56) ھۇن دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى، (57) ھۇن دۆلىتىنىڭ ماھىيىتى، (58) ھۇنلار دەرىنى ئېتىقاد، (60).

2 - پەسىل. ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان (60)

چىننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بىرىنچى قېتىم تاجاۋۇز قىلغانلىقى ۋە مەغلۇپ بولغانلىقى، (61) چىننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بىرىنچى قېتىم بېسىۋالغانلىقى، (62) شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ئىستېلاسىدىن قۇتۇلغانلىقى، (62) ئالتى - شەھىرخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ، (62) شەرقىي تۈركىستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدا 30 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش (63)

3 - پەسىل. قۇشخان (كۇشان) ئىمپېراتورلۇقى (66)

ئالتى شەھىرىنىڭ قۇشخان ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇلغانلىقى، (67) قۇشخانلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاندا دىن ۋە مەدەنىيەت، (68) شەرقىي تۈركىستاندا قۇشخانلارنىڭ تەسىرى يوقۇلۇپ خاھارلارنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقى (70)

4 - پەسىل. سىيانپى بىرلەشمە دۆلىتى (70)

چىن ئىستېلاسىدىن سىيانپى ئىتتىپاقىغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى دەۋردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرق ۋە شىمال قىسىملىرى، (70) سىيانپى تۈركلىرىنىڭ ئىستېلالى ۋە شەرقىي تۈركىستان، (71) شەرقىي تۈركىستاندىكى خاھارلارنىڭ ئىستېلالى (72)

5 - پەسىل. تۇپا تۈرك دۆلىتى (73)

قۇجۇ ۋە ئالتى شەھىرخانىلىرىنىڭ تۇپا ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇلغانلىقى، (74) تۇپا تۈركلىرى مەدەنىيىتى (74)

6 - پەسىل. جۇجان - تاتار ئىمپېراتورلۇقى (74)

تۇلۇن قاغاننىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننى ئالغانلىقى (75)

7 - پەسىل. يەپتىل (ھەفتال) ئىمپېراتورلۇقى (76)

شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەپتىل دۆلىتىگە نەۋە بولغانلىقى (77)

8 - پەسىل: كۆكتۈرك دۆلىتى (77)

شەرقىي تۈركىستاننىڭ كۆكتۈرك ئىتتىپاقىغا قېتىلغانلىقى، (78) قاغاننىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى، (79)

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى، ئىككى كۆكتۈرك دۆلىتى ئارىسىدا چىن بۇزغۇنچىلىقى نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن ھادىسىلەر، (81) شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى ۋە چىن، (82) شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (83) غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدە ئىچكى ئۇرۇش ۋە چىن تاجاۋۇزى، (84) غەربىي كۆكتۈرك قاغانىنىڭ ئىران شاھى يەزدىگەرد بىلەن بىرلىشىپ ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى، (85) غەربىي كۆكتۈركلەرنىڭ يېڭىدىن كۈچلەنگەنلىكى، (85) غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى ۋە تۈركىستانغا چىن تاجاۋۇزى، (86) شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىغا تىبەتلىكلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى (88)

9 - پەسىل. قۇتلۇق ۋە تۈركەش دۆلەتلىرى (88)

كۆك تۈرك دۆلىتىنىڭ تىرىلىشى، (88) شەرقتە قۇتلۇق دۆلىتى، (88) غەربتە تۈركەش دۆلىتى، (89) قۇتلۇق ۋە تۈركەش دۆلەتلىرىنىڭ بىرلەشكەنلىكى ۋە تۈركىستاننىڭ چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانلىقى، (90) تۈرك قۇتلۇق دۆلىتى بىلەن ئىسلام ئەمىرلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، (90) قۇتەيبە بىن مۇسلىم، مۇھەللەب بىن ئەبى سەفرە، (91) بىر تارىخىي ھەققەت، (95) يەنە بىر تارىخىي ھەققەت، (85) شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچكى ۋەقەلىرى، (96) كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى ۋە مەدەنىيەت ئەسەرلىرى، (97) ئىچكى سىياسەت، (97) دۆلەت تەشكىلاتى، (98) ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەخلاق، (99) ھۆنەر - سانائەت، (100) تىجارەت، (101) دىن، (101) ئۇرخۇن ئابىدەلىرى (102)

10 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا ئىككىنچى تۈركەش دۆلىتى (103)

سۇلۇق قاغاننىڭ ئەرەب ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشقانلىقى، (104) سۇلۇق قاغاننىڭ ۋاپاتى ۋە تۈركەشلەر دە ئىچكى ئىختىلاپلار (120)

11 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستانغا يەنە چىن ئىستېلاسى (111)

12 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ئىستېلاسىدىن قۇتۇلغانلىقى ۋە مىڭ يىلغىچە چىن تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم بولغانلىقى (112)

13 - پەسىل. قارلۇق دۆلىتى (112)

14 - پەسىل. ئالتى شەھەر ۋە قۇچۇدىكى مۇستەقىل دۆلەتلەر ۋە كىچىك خانلىقلار (114)

15 - پەسىل. ئالتى شەھەردە تىبەتلىكلەر نىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئىستېلاسى ۋە بۇ ئىستېلادىن قۇتۇلۇشى (115)

16 - پەسىل. شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتى (115)

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (117) شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى، (118) شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، (119) ئۇيغۇر يېزىقى (121)

17 - پەسىل. قەدىمكى زامانلار دىكى تۈرك ۋە چىن سىياسەتلىرى ھەققىدە (124)

تۈرك سىياسىتى، (124) چىن سىياسىتى (127)

تۆرتىنچى بۆلۈم :

قاراخانىلار دەۋرىدىن موغۇل دەۋرىگىچە شەرقىي تۈركىستان (129)

1 - پەسىل. قاراخانىلار دۆلىتى (129)

قۇرۇلۇشى، (129) دۆلەتنىڭ كېڭەيگەنلىكى، (130) شەرقىي تۈركىستاندا ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىشى، (131) سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ غازاتلىرى، (132) مۇسا بۇغراخان، (133) ھارۇن بۇغراخان، (134) غەربىي تۈركىستاننىڭ قاراخانىلار دۆلىتىگە قېتىلغانلىقى، (134) قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان، (136) سامانى دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى، (137) ئەلى تىكىن ئىلىكخان بىلەن سامانىلاردىن مۇنئاسىر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، (138) ئىلىكخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، (138) قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، (139) توغان ئىلىخان ۋە خىتاي ئۇرۇشى، (141) ئىلىكخان ئاتالغۇسى ئۈستىدە تەتقىق، (142) ئىلىكخانلارنىڭ قاراخانىلارغا ئاسلىق قىلغانلىقى، (145) قاراخان يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ سۇلتان مەھمۇد بىلەن كۆرۈشكەنلىكى، (145) ئەلى تىكىن ئىلىكخاننىڭ ئىككىنچى ئىسيانى، (147) سەلجۇق ئوغۇللىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تىگىشلىك تارىخچىسى، (149) قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ۋە ئەلى تىكىن ئىلىكخاننىڭ ۋاپاتى، (151) قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى، (152) ئىككىنچى ھارۇن بۇغرا خاننىڭ قاراخانىلىق دەۋرىدىكى ۋەقەلەر، (153) قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (155) قاراخانىلار دەۋرىدە ئىدارىي ۋە ئەسكىرىي تەشكىلات، (156) قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننىڭ مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن، سانائەت، تىجارەت، ئاۋاتلىق ۋە تېرىلغۇ ئىشلىرى، (158) قاراخانىلار دەۋرىدە شەرەپ ئۇنۋانلىرى، (163) قاراخانىلار دەۋرىدە تۈركلۈك ۋە تۈرك ئەدەبىياتى، (164) قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ زامانداش باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي ئورنى، (166) قاراخانىلار ۋە بۇلار دىن بورۇنقى بۈيۈك تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ يىقىلىشىلىرىدىكى سەۋەپلەر توغرىسىدا قاراش (167)

2 - پەسىل. شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندا قاراخىتاي دۆلىتى (168)

قاراخىتايلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننى ئىستېلا قىلغانلىقى، (170) گوبىڭ، گۇياڭ خاتۇن ۋە تىرىگ خانلار نىڭ گۇرخان بولغانلىقلىرى، (172) ئىدىقۇت ۋە قىلىچخانلارنىڭ چىڭگىزخانغا تەۋە بولۇشى (176) قاراخىتاي دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى، (177) كۈچلۈك دىگەن كىم؟ ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كېلىشىنىڭ سەۋەبى، (178) بىر تارىخى ئۇيدۇرما توغرىسىدا، (180) قاراخىتاي دۆلىتىنىڭ تەشكىلاتى (183)

بەشىنچى بۆلۈم: شەرقىي تۈركىستاندا موغۇل دەۋرى

1 - پەسىل. چىڭگىزخاننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىستېلا قىلىشى (184)

شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىڭگىزخان دەۋرىدىكى ئەھۋالى، (186) چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان (186)

2 - پەسىل. چاغاتاي خانىدانى دۆلىتى (187)

شەرقىي تۈركىستاندا ئوكتاي خانىدانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، (188) شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەنە چاغاتايلارغا تەۋە

بولغانلىقى: (188) مۇستەقىل چاغاتاي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى، (191) تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان بولغانلىقى، (192) تۇغلۇق تۆمۈر خاننىڭ غەربىي تۈركىستاننى ئالغانلىقى، (193) تۆمۈرىيەگە ئىسيانى، (196) تاشكۆۋرۈك ئۇرۇشى. (197) ئىلياس غۇجا ئوغلاننىڭ خان بولغانلىقى، (193) شەرقىي تۈركىستاندا ئىسيان، (200) شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارلىرى ۋە تۆمۈرىيەگە ئوتتۇرىسىدا 10 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش، (202) خىزىر غۇجا ئوغلاننىڭ خان بولغانلىقى ۋە شەرقىي تۈركىستاندا بىرلىك، (205) قەمەردىن بەگنىڭ توختامىش خان بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنلىكى، (205) شەرقىي تۈركىستاندا ئىچكى ئىختىلاپ ۋە قەمەردىن بەگنىڭ ۋاپاتى، (207) تۆمۈرىيەگە شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇزى، (208) خىزىر خوجا خاننىڭ ئىجرا قىلغان ئىشلىرى (209)، تۆمۈر بەگنىڭ ئۆلۈمى (211) شىرمەھمەد خاننىڭ خان بولغانلىقى، (213) شىرمەھمەد ۋە ئۇلۇغ بەگ مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش. (214) ئۇۋېس خاننىڭ خان بولغانلىقى، (216) ئۈچىنچى ئەسەن بوغاخان ۋە ئۇنىڭ پەرغانەنى ئالغانلىقى، (219) يۈنۈس خاننىڭ خان بولغانلىقى (221) يۈنۈس خاننىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانلىقى، (223) سۇلتان يۈنۈس خاننىڭ مەدەنىيەت ئۈچۈن قىلغان ئىككى مۇھىم خىزمىتى، (221) مەھمۇد خاننىڭ خان بولغانلىقى، (222) سۇلتان مەھمۇدنىڭ گورگانلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، (224) مەھمەد شىبانى خاننىڭ خىيانىتى، (226) سۇلتان مەھمۇدنىڭ بابۇرمىزا بىلەن مۇناسىۋىتى، (227) قەشقەر ئۇرۇشى ۋە ئابابە كرى مىرزانىڭ ئۈچىنچى ئالغانلىقى، (228) سۇلتان مەھمۇدنىڭ شىبانى خانغا قارشى پائالىيەتلىرى، (229) شىبانى خاننىڭ تاشكەنتنى بېسىۋېلىشى، (230) خانلارنىڭ ئەسەرلىكتىن قۇتۇلغانلىقى، ئالاچە خاننىڭ ۋاپاتى ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئىنقىلاب، (231) سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ شېھىت بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلەر، (232) شەرقىي تۈركىستاندا چاغاتاي دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى، (233) چاغاتاي دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىجتىمائىي، ئىدارىي ۋە تەشكىلى ئەھۋاللىرى (234)

3 - پەسىل. ئالتى شەھەر دۇغلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تارىخچىسى (239)

سۇلتان ئابابە كرى مىرزانىڭ ئالتى شەھەردە مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانلىقى، (242) سۇلتان ئابابە كرى مىرزانىڭ ئەقلىي نۇرمالسىزلىقى. (246) شەرقىي تۈركىستان دۇغلار دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى، (247) سۇلتان ئابابە كرى مىرزانىڭ ئىدارىي تەشكىلاتى (250)

4 - پەسىل. ئۆزبېك ۋە قازاق ئاتالغۇلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى (252)

ئۆزبېك، (252) قازاق (254)

5 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا سەئىدىيە دۆلىتى (255)

سۇلتان سەئىدخاننىڭ تەرجىمەھالى، (255) مەنسۇرخاننىڭ سۇلتان سەئىدخانغا بەيئەت قىلغانلىقى، (259) ھىجرى 923 دىن 926 غىچە بولغان ۋەقەلەر، (261) ھىجرى 927 دىن 9931 غىچە بولغان ۋەقەلەر، (262) شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى قىسىملىرىنىڭ قولىدىن كېتىشى، (263) بىلۇرىستان ۋە بەدەخشانغا يۈرۈش، (264) ئابدۇرىشت سۇلتاننىڭ ۋەلىيەت بولغانلىقى ۋە كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ پەتھى، (265) سۇلتان سەئىد خاننىڭ ۋاپاتى، (268) ئابدۇرىشت خاننىڭ سۇلتان بولغانلىقى (269) ھىجرى 940 دىن تارتىپ 1038 - يىلىغىچە بولغان ۋەقەلەر، (271)

ئابدۇللاخاننىڭ خانلىق دەۋرى، (273) ئابدۇللاخاننىڭ يېقىلىشى، (273) ئىسمائىل خاننىڭ خان بولغانلىقى ۋە ئاپاق خوجانىڭ تۈز كورلىقى، (274) سەئىدىيە مىللىي دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى، (275) سەئىدىيە دۆلىتىدە ئىدارىي تەشكىلات، ئەسكەرىي، ئىقتىسادىي، ئىلىم - پەن، مائارىپ ئەدەبىيات ئىشلىرى ۋە ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە روھىي ھالىتى (276)

6 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا قالماق تاجاۋۇزى (281)

قالماقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى، (281) ئاپاق غوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئارىسىدىكى كۈرەشلەر، (285) ئاپاق غوجا ئەۋلاتلىرى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان (287)

ئۈچىنچى باب: چىننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىستېلا قىلىشى ۋە مىللىي ئىنقىلابلار دەۋرى

بىرىنچى بۆلۈم :

بىرىنچى قېتىملىق چىن تاجاۋۇزى (290)

1 - پەسىل. چىن ئىستېلا تارىخىدىن تارتىپ مىلادى 1816 - يىلىغىچە ئىستېلاچىلار تەرەپىدىن شەرقىي تۈركىستان مىللىتىگە قىلىنغان زۇلۇم (291)

2 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا چىنغا قارشى تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب (297)

3 - پەسىل. چىننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىككىنچى قېتىملىق تاجاۋۇزى (298)

4 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا ئىككىنچى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب (299)

5 - پەسىل. مىلادى 1815 - 1863 يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى (301)

6 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا ئۈچىنچى ئومۇمىي ئىنقىلاب (302)

ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئىنقىلابى (305) كۇچا ئىنقىلابى، (309) راشىدىن خوجىنىڭ يەكەن ۋە خوتەن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى (311) كۇچا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقسۇنى، (314) خوتەن ئىنقىلابى، (316) خوتەن ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقسۇنى، (318) ھاجى پاشانىڭ ئىدارىي تەشكىلاتى، (321) قەشقەر ئىنقىلابى ۋە ئاقسۇنى، (323) يەكەن ئىنقىلابى ۋە ئاقسۇنى (324)

7 - پەسىل. روسلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان چېگرىسىدىكى تۈرك يۇرتلىرىنى بېسىۋالغانلىقى (326)

8 - پەسىل. ياقۇپ بەگ (328)

ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمدار بولغانلىقى، (329) خوتەنگە يۈرۈشى، (329) كۇچاغا يۈرۈشى، (331) ياقۇپ بەگنىڭ كۈچلەنگەنلىكى، (333) تۇرپان، ئۈرۈمچى ۋە ئىلىنى ئالغانلىقى، (333) ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، بەدەۋلەت ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغانلىقى، (335) ياقۇپ بەگنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى، (336) ئۈرۈمچى ۋە غۇلجىنىڭ تۇڭگانلار تەرەپىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنغانلىقى، (237) چىننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى، (337) ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئىچكىي قالايمىقانچىلىقلار (338) شەرقىي تۈركىستان ئىستېلالىنىڭ يېقىلىشى، (340) ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەبىتلىكى، (341) ياقۇپ بەگنىڭ

ئىدارىي تەشكىلاتى (343) ياقۇپ بەگنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىكى ئورنى (344)

ئىككىنچى بۆلۈم :

شەرقىي تۈركىستانغا تۆتىنچى قېتىملىق چىن ئىستېلاسى (347)

1 - پەسىل. مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شەرقىي تۈركىستان (347)

2 - پەسىل. روسلارنىڭ ئىلى ۋە يەتتە سۈنى بېسۋالغانلىقى (348)

3 - پەسىل. چىن ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمى مۇنقەرىز بولۇش ئالدىدا شەرقىي تۈركىستان (350)

چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزگەن ئىستېداتلىق پىلانلىرى (351) مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىقتىسادىي سىياسىتى، (352) شەرقىي تۈركىستاندا تۇنجى نۇپۇس ئىنقىلاش، (355) چىن (مانجۇ) ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈمەت تەشكىلاتى (357)

4 - پەسىل. چىن جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان (358)

شەرقىي تۈركىستاندا «ئىككى يېرىم ھۆكۈمەت»، (360) قارا سېپەچلەر (گېلاۋخوي) جەمئىيىتى، (362)

5 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي ئويغۇنۇش (364)

6 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستاندا چىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىرىنىڭ يوقىلىشى، (369)

ياڭ زىڭشىننىڭ سىياسىتى، (369) شەرقىي تۈركىستاندا سايلام، (372) شەرقىي تۈركىستاندا فابرىكا ۋە سىمسىز تېلېگراف، (369) ياڭ زىڭشىننىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىقتىسادىي بايلىقىغا ۋە مەدەنىيىتىگە قىلغان خىيانەتلىرى، (275) ياڭ زىڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى (379)

7 - پەسىل. چىن شۇرىن دەۋرى (380)

تۆتىنچى باب: شەرقىي تۈركىستاندا تۆتىنچى ئومۇمىي ئىنقىلاب

مۇئەللىپنىڭ تەھلىلى (385)

1 - پەسىل. قۇمۇل ئىنقىلابى، (387)

2 - پەسىل. تۇرپان ئىنقىلابى، (391)

3 - پەسىل. خوتەن ئىنقىلابى (399)

4 - پەسىل. قارا شەھەر، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى (409)

5 - پەسىل. ئالتاي، چۆچەك ۋە غۇلجا ئىنقىلابلىرى (412)

6 - پەسىل. ئالتى شەھەردە تۇڭگانلارنىڭ يوقۇتۇلغانلىقى ۋە ئۆت مۇستەقىل ھۆكۈمەت (413)

7 - پەسىل. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئۈچ قىسىمغا بۆلگەنلىكى (415)

8 - پەسىل. خوتەن قۇۋۋەتلىرى بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بوزۇلۇشى (416)

- 9 - پەسىل. غۇجىنىياز ھاجىنىڭ ئالتى شەھەرگە كېلىشى، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى دەپ رەسمىي تونۇغانلىقى (423)
- 10 - پەسىل. تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى (424)
- 11 - پەسىل. ئۈرۈمچىدىكى ھادىسىلەر (426)
- 12 - پەسىل. مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋىتى (430)
- 13 - پەسىل. غۇجىنىياز ھاجى ۋە تۇڭگانلار (432)
- 14 - پەسىل. يەنە خوتەن ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى (433)
- 15 - پەسىل. غۇجىنىياز ھاجىنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە بەزى كۆز قاراشلار (436)
- 16 - پەسىل. تۇرپان ۋە ئىلىدىكى تۇڭگانلارنىڭ ئالتى شەھەرگە يىغىلغانلىقى (438)
- 17 - پەسىل. 20 - رامزاندىن زۇلقەدىنىڭ 10 - كۈنىگىچە بولغان ۋەقەلەر (440)
- 18 - پەسىل. ماجۇڭيىڭنىڭ قەشقەرگە كەلگەنلىكى (443)
- 19 - پەسىل. ئىنقىلابنىڭ پاجىئەلىك سەھنەلىرى (44)
- 20 - پەسىل. خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ نىڭ يىقىلغانلىقى (452)
- 21 - پەسىل. ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرى (455)
- 22 - پەسىل. شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى (459)
- ئىچكى سىياسى ۋەزىيەت، (494) تاشقى سىياسى ۋەزىيەت، (463)
- 23 - پەسىل. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى (464)
- شېڭ شىسەي دېگەن كىم؟ (466)
- ئاخىردا: شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابى تۈگىدىمۇ؟ (467)

رەسىملەر..... (471)

خەرىتىلەر..... (498)

بۇ كىتابنى تەلەپ قىلىشنى ئارزۇ قىلغانلار ئۈچۈن ئادرىسلار.

مۇئەللىپنىڭ كىرىش سۆزى :

بسم الله الرحمن الرحيم

مۇقەددىمە

ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان بۈيۈك تۈرك يۇرتى، ھازىرقى زامان ئىستىلاھىدا غەربىي تۈركىستان ۋە شەرقىي تۈركىستان دەپ ئاتىلىدۇ¹. بۇ تۈرك يۇرتى ھەر جەھەتتە ئىنتايىن ئەھمىيەتكە ئىگە بىر دىيار. بۇ يەر تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىنمۇ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ تۈركلەرنىڭ يېرى ۋە يۇرتى بولۇپ كەلگەن. دۇنياغا ھەممىدىن بۇرۇن ئىنسان ۋە مەدەنىيەت تارقاتقان بىرجايدۇر. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا چاغلاردا بۇ جايلاردا ياشىغان تۈركلەر، ئۆز تارىخىنى ۋە ئىش ئىزلىرىنى مۇڭلەرچە سەھىپىگە يېزىپ قالدۇرغان. ئەپسۇسكى، كېيىنكى ئەسىرلەردە شەرقىي تۈركىستان خەلقى پىكىر ئاسارىتى ئاستىدا ئىزلىمەكتە ئىدى. بۇ دەۋردە مىللىتىمىزنىڭ بار - يۇق ھەرنەرسى غەرەزلىكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە پىدا بولغىنىدەك، تارىخىمۇ قورقۇنچلۇق بىر خىيانەتكە ئۇچراپ قەدىمكى زاماندىن قالغان تارىخى ئەسەرلىرى يوقالدى. بۇلارنىڭ ئورنىنى غەرەزلىك ئۇيدۇرما ئەپسانىلەر ۋە خۇراپات ئىگەللىدى. شۇ زامانلاردا تۈركىستاندا بۈيۈك ئالىملار، مەشھۇر يازغۇچىلار كۆپ يېتىشىپ چىققان بولسىمۇ زاماننىڭ ئادىتى ۋە ئەتراپتىكى سىياسى مۇھىتنىڭ نەسىراتىگە بېقىندى بولغانلىق سەۋەبىدىن، ئۆز مىللىي تارىخىغا ئەھمىيەت بەرمەستىن باشقا مەۋزۇلار ئۈستىدە نۇرغۇن كىتابلار يېزىلغان. دوست ياكى دۈشمەن مۇئەللىپلەرنىڭ سۆزلىرىگە ھەدەپ ئەگىشىپ، ئۇلار نېمە دېگەن بولسا شۇ پېتى قوبۇل قىلغان. شۇ دەۋردە يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» ۋە باشقا تارىخ كىتابلىرىغا قارايدىغان بولساق بۇلار تۈركىستان ھەققىدە بەك ئاز ۋە چەكلىك بىر زاماننىڭ تارىخى ۋە قەلىرىدىن خەۋەر بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. ھەردەۋردە بىزگە دۈشمەن بولۇپ كەلگەن ئىران ۋە چىن قاتارلىق قوشنا مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا تۈركىستان تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلار خېلى كۆپ بولسىمۇ، بۇلارنىڭ تولراق مەزمۇنى قەلەم ئىنتىقامى ۋە بىر تەرەپلىملىك كۆز قاراشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىشەنچىگە لايىق ئەمەس. توغرا بولغانلىرى بەك ئاز. ئىسلام تارىخلىرىدىمۇ ئىسلام دەۋرى ۋە بۇنىڭغا يېقىنراق بولغان دەۋرلەرگە ئائىت بىر قىسىم مەلۇماتلار بار. تۈركىستان ياكى تۈركلەر تارىخىدىن سۆز ئېچىلمىغان.

بۈگۈنكى ئىلىم ۋە پەن - تەتقىقات دەۋرىمىزدە ياۋروپا ۋە ئامېرىكا شەرقشۇناسلىرى، تۈركىستاننىڭ تارىخىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق تەتقىق قىلدى. گېئولوگىيە (يەرقاتلاملىرى ئىلمى)، ئېپتېئولوگىيە (ئىنسان گورۇھلىرى ئىلمى)، ئېپتېئوگرافىيە (مىللەتلەر نەسلىنى تەتقىق ئىلمى)، ئېپتېئوگرافىيە (قەدىمكى يېزىقلارنى ئوقۇش ئىلمى) ۋە ئارخېئولوگىيە (ئاسارە - ئەتىقە ئەسەرلىرىنى

¹ ئىستىلاھ - تېرمىن، ئاتالغۇ، دېگەن مەنىدە (ن. ش. ھ.).

تونۇش - بېكىتىش ئىلمى) قاتارلىق ئىلىم - پەنلەردىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنگىچە ھېچبىر تارىخچى ئوتتۇرىغا قويىمىغان، ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان نۇرغۇن تارىخى ماتېرىياللىرىمىزنى ئوتتۇرىغا چىقاردى ۋە تۈركىستان مىللىتىنىڭ دۇنيادا ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ مەدەنىيەتلىك مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ياۋروپالىق ساياھەتچىلەر ۋە ئارخېئولوگلار نىڭ جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ۋە ھەرخىل ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى ئارقىلىق كەشىپ قىلىنغان ئەسەرلەر نەتىجىسىدە تۈركىستان ئىلىدە ياشىغان تۈرك مىللىتىنىڭ 10 مىڭ يىلدىن ئوزاقراق بىر زاماندىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن بەكمۇ قەدىمىي ۋە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك ئۈستۈن مەدەنىيەت ۋە شەرەپلىك تارىخقا ئىگە بىر مىللەت ئىكەنلىكى دۇنياغا مەلۇم بولدى.

لېكىن، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى چەتئەل تىللىرىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە بولۇپ بۇلاردىن ھېچبىرى مۇستەقىل ياكى ئومۇمىي سۈرەتتە شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بەلكى، بۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرەر يۈز پارچىسىنى ئوقۇپ چىقسا ئاندىن تۈركىستان ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتقا ئېرىشكىلى بولىدۇ. مانا بۇ قىيىنچىلىقلار تۈپەيلىدىن بىز تۈركىستان خەلقى ئۆز ئانا - بوۋىلىرىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن ۋە ھەشەمەتلىك خاقانلىق دۆلەتلىرىدىن ۋاقىپ بولالمايمىز. بەزى كىشىلەر تۈركىستاننى تېخىچە تارىخى مەلۇم بولمىغان سىرلىق بىر مەملىكەت دەپ گۇمان قىلىدۇ. بەزىلىرى بولسا دۈشمەنلىرىمىزنىڭ غەرەزلىك تەشۋىقلىرىغا ئالدىنىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىتىنى باشقا مىللەتلەردەك ئورۇنغا ئىگە ئەمەس دەپ قارايدۇ.

بىزنى بەكمۇ ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى، دۈشمەنلەر ۋە ياكى دۈشمەنلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىلىدىغان كىشىلەر ئۆز شەخسى مەنپەئەتىنى دەپ قەدىمكى ۋە يېڭى تارىخىمىزنى قەستەن بۇرمىلاپ، مىللىتىمىزنى تارىختا ھېچقاچان مۇستەقىل دۆلەت قۇرمىغان، باشقا مىللەتلەرنىڭ قول ئاستىدا ياشاپ كەلگەن ۋە ئارقىدا قالغان بىر مىللەت دەپ كۆرسەتتى ۋە كۆرسىتىپ كەلمەكتە. لېكىن، بۇ غەرەزلىك كىشىلەر بىر مىللەتنىڭ تارىخىنى يوشۇرۇش «كۈندۈزى كۈننى يوشۇرىمەن» دېگەندەك مۇمكىن بولمايدىغان بىرىش ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. مانا بۇسەۋەپلەر بىلەن ئۇلۇغ ۋەتىنىم ۋە ئەزىز مىللىتىمىزنىڭ تارىخىغا ئائىت توغرا مەلۇماتلارنى توپلاپ، ئەزىز مىللىتىمىزگە ئۆزىنىڭ تارىختىكى ئورنىنى كۆرسىتىش ۋە نەچچە مىڭ يىللىق ئەزىمەت ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئۆزەمگە بىر ۋەزىپە دەپ، بىلىپ كەلمەكتە ئىدىم. مۇساپىرچىلىك ھاياتىدا كابۇل، (ئافغانىستان) دىكى ئىمكانىيەت ۋە ۋاقىتىمىدىن پايدىلىنىپ، قولغا كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولىدىغان ھازىرقى زامان مەنبەلىرىدىن شەرقىي تۈركىستان تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلار توپلاپ، بىرقانچە يىل تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇ كىتابنى شەرقىي تۈركىستان شۆبىسى بىلەن ھازىرلاپ، ئەزىز مىللىتىمىزگە تەقدىم قىلدىم.

بۇ كىتاب، شەرقىي تۈركىستاندا ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ۋە ئۈزلۈكسىز مەدەنىيەتكە

ئىگە بولۇپ ياشاپ كەلگەن تۈرك قوۋملىرى ئائىلىسىدە، دۇنيامىللەتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا ئورۇن ئېلىپ كەلگەن بىرمىللەتنىڭ تارىخىنىڭ ئازغىنە بىرقىسمىنىلا بايان قىلدۇ.

بۇ ۋاقىتقىچە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەلىمى بىلەن بۇنداق بىر كىتاب يېزىلمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىتاب بۇندىن كېيىن مىللىتىم ئىچىدىن يېتىشىپ چىقىدىغان ۋە تەنپەرۋەر بىلىم ئىگىلىرىنىڭ تەتقىق قىلىشلىرى ئۈچۈن بىر ئۆلگە ۋە تولۇقلاش ئۈچۈن بىر باشلىنىش بولىدۇ دەپ ئۈمىد قىلىمەن. شۇ كۈنلەردە ياشاۋاتقان مۇھىتىمىزنىڭ چەكلىك بىر دائىرى ئىچىدە بولغانلىق سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان كەمچىللىكلەر ۋە ئۆزەمدىن ئۆتۈلگەن سەھۋەن - خاتالىقلىرىم ئۈچۈن كىتابخانلاردىن ئۆزرە تىلەيمەن.

كىتابنىڭ ئىسمى توغرىسىدا شۇنى ئەسلىتىشنى خالايمەنكى، بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسى مەزمۇنى بۈگۈن چىن ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەرگە ئائىت تارىخىي ۋە قەلىكلەردىن ئىبارەت. شۇنداقلا، تېخىمۇ كەڭ زىمىنگە ئارقالغان «تۈرك ئانا يۇرتى» دا بولۇپ ئۆتكەن ۋە قەلەرمۇ خۇلاسىە قىلىپ بايان قىلىندى. ھەر كىتابنىڭ ئىسمى ۋە ئۇنىڭدىكى بۆلۈملەرنىڭ مەۋزۇ باشلىرى، ئۇ كىتابنىڭ ئاساسى مەزمۇنىنى ئىپادىلىشى تەبىئىي ئەھۋال دۇر. كىتابىمىزنىڭ ئاساسى مەزمۇنىغا ئىگىلىك ئىسىم بۈگۈنكى كۈنلەردە چوڭ تالاش - تارتىش ئۈستىدە تۇرماقتا. چىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ مەملىكەتنى «شىنجاڭ»، يەنى، «يېڭى ئۆلكە» دەپ ئاتايدۇ. خەلقئارا دىپلوماتىيەدە «شىنجاڭ» نىڭ ترانسكرىپسىيەسى بولغان Sinkiang ئاتالغۇسى قوللىنىدۇ. يۇرتىمىزنىڭ ئۆز ئىسمىنى قوللىنىشنى خالايدىغان ھەم بۈگۈنكى سىياسى ۋە زىيەتنى كۆزدە تۇتىدىغان بەزى يۇرتداشلارىمىز «چىن تۈركىستان» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلماقتا. بەزىلەر غەربىي تۈركىستان ھازىرقى سىياسى قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە پارچىلىنىپ باشقا - باشقا ئىسىملار بىلەن ئاتالماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن، «شەرقىي» دېگەن سۆزنىڭ كېرىكى يوق يالغۇز «تۈركىستان» دەپ ئاتىساق يېتەرلىك دەپ قارايدىغانلارمۇ بار.

تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ قەۋملەر ئولتۇراقلاشقان يۇرتلارنىڭ ئەڭ شەرق قىسمىغا جايلاشقان بىر مەملىكەت بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان ئالىملار، ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ يۇرتنى «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتايدۇ. «شىنجاڭ، چىن تۈركىستان» دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار زامانىمىزدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سىياسەتلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ھېچقانداق تارىخىي ۋە ئىلمىي ئاساسى يوقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىسىملارنىڭ ھېچبىرى، ئىلمىي ئەسەر بولغان كىتابىمىزغا ئىسىم بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە ئەمەس. چۈنكى سىياسەت ئۆزگۈرۈشچان خاراكتېرلىك، بىر كېلىپ - بىر كېتىپ تۇرىدىغان ھادىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. داۋام خاراكتېرلىك، تەرەققى تەبىئەتلىك ۋە ئىلىم ساھاسىدا ئورۇن ئالدىغان بىر ئەسەر ھېچبىر زامان سىياسەت زەنجىرى بىلەن باغلىنىشنى قوبۇل قىلمايدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان» دېگەن ئاتالغۇ، جۇغراپىيىلىك بىر ئىسىم، سىياسەت بىلەن ئالاقىسى يوق، پۈتۈنلەي ئىلمىي بىر ئىسىم بولغانلىقىدىن بۇ ئەسەرىمنى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دەپ ئاتايەن.

1930 - يىلىدىن تارتىپ ئىنقىلابچىلىرىمىز مۇ بۇ ئىسىمنى قوللاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ ئىسىمنى سىياسى ئاتالغۇ دەپ قارىشى تۈرۈپ كەلمەكتە. بۇ توغرا ئەمەس. بۇ، ئىنقىلابچىلىرىمىز يېڭىدىن ئىجات قىلىپ چىققان بىر ئىسىم بولماستىن ئۇزۇن زاماندىن بىرى تارىخ ۋە جۇغراپىيە ساھەسىدە قوللۇنۇپ كېلىۋاتقان ئىلمى بىر ئىسىم. مىللىي ئىنقىلابچىلىرىمىز بۇ ئىسىمنى رەسمىلەشتۈرۈشتىن باشقا بىر ئىش قىلغىنى يوق.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

ھىجرى 1359 - يىلى (مىلادى 1940 - يىلى، كابۇل).

كىتابنىڭ ئىككىنچى قېتىم نەشر قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى

«شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ئاتلىق بۇ ئەسەر بىر يۇرت تېشىدا ئۆتكەن 14 يىللىق مۇساپىرە چىلىق ھاياتىمىدىن، كابۇلدىكى ۋاقىتىمدا (1934 - 1940 - يىللىرى ئارىسىدا) داۋام قىلغان ئىلمىي ئەمگەكلىرىمنىڭ مەھسۇلىدۇر.

بۇ كىتابنى باستۇرۇپ نەشر قىلىش ئىشىنى ئۈستىگە ئالغان ھىندىستاندىكى «شەرقىي تۈركىستان بىرلىك جەمئىيىتى»، 1941 - يىلى بۇ ئىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋە ئۇچاغدىكى دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن ئىش توختاپ قېلىپ كىتابنىڭ تولۇق بېسىلىپ چىقىشى 1947 - يىلى مۇمكىن بولدى. بۇ بېسىلغان نۇسخىدىن قولۇمغا بىردانسىلا تەگدى. بۇ باسمىدا تۆۋەندىكى كەمچىلىكلەرنى كۆردۈم:

- 1 - باسما خاتالىقلىرى ناھايىتى كۆپ.
  - 2 - باشتىكى قوشۇمچىلار بېسىلمىغان.
  - 3 - كىتابنىڭ ئاياغ قىسمى بولغان 1930 - 1934 ئىنقىلابى ۋە شېڭ شىسەي دەۋرىگە ئائىت ۋەقەلەرنى باسماي قالدۇرۇپ قويغان.
  - 4 - يۇرتىمىزنىڭ ھەر دەۋرىدىكى جۇغراپىيىلىك ۋەزىيىتىنى كۆرسىتىدىغان 23 پارچە خەرىتىنى باسمىغان.
  - 5 - بېسىلىشى كېرەك بولغان رەسىملەرنى ھېچ باسمىغان.
  - 6 - بەزى بىر چۈشەنچىگە قاراپ، بىرنەچچە يەرگە ئۆزگىرىش كىرگۈزۈلگەن.
- بۇ كەمچىلىكلەرنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان نۇسخىنىڭ بارى 300 دانە بولۇپ يۇرت تېشىدىكى يۇرتداشلارغا ئاران يەتكەن. يۇرتقا كەلگىنى بەك ئاز بولۇپ خەلقىمىز ئومۇميۈزلۈك پايدىلىنالمىدى.

مانا بۇ سەۋەبلەر كىتابنى ئىككىنچى قېتىم بېسىشنى زۆرۈر قىلماقتا ئىدى. يەنە بىرسەۋەب، كىتابنى باستۇرۇشقا بەرگەن چاغدىن بۈگۈنگىچە قولۇمغا كەلگەن قەدىمكى ۋە يېڭى ئەسەرلەر تارىخىي ماتېرياللارنى تەتقىق قىلىشقا داۋام قىلىشىمنىڭ نەتىجىسىدە تۆۋەندىكى يېڭىلىقلار مەيدانغا چىقتى:

- 1 - بىرىنچى باسمىدا يېزىلمىغان كۆپ مەلۇماتلارنىڭ قولۇمغا كېلىشى.
- 2 - كېيىنكى تەكشۈرۈش بىلەن سېزىلغان بەزى خاتالىقلارنى تۈزۈتۈش ئېھتىياجى.
- 3 - بەزى مەزمۇنلارنى ئېنىقلاشنىڭ لازىملىقى.

مانا بۇ سەۋەبلەرگە بىنائەن، كىتابنى، يېڭى مەلۇماتلارنى قوشۇپ، بىرىنچى بېسىلغان نۇسخىسىدىن خېلى كەڭ، كەمچىلىكلىرى مۇمكىن قەدەر تولۇقلانغان ۋە سۈپىتى تېخىمۇ ياخشىراق بىر ھالدا ئىككىنچى قېتىم باستۇرۇشنى قارار قىلدىم². شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈشنى مۇھىم دەپ ھېساپلايمەنكى، بۇ كىتابنى تولۇق بىر شەرقىي تۈركىستان تارىخى دېيىش توغرا ئەمەس. چۈنكى، تۈركىستان ھەققىدە يېزىلغان تارىخىي كىتابلار بەك ئاز بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تېخىچە نەشرىمۇ قىلىنمىدى. بۇ كىتابنى يازغان ۋاقىتىمدا مەن قولغا كەلتۈرەلمىگەن پايدىلىنىشقا تىگىشلىك نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەر بار ئىدى. تارىخىمىزنىڭ بىلىنىمىگەن تەرەپلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرىدىغان ئاسارە - ئەتىقىلىرىمىزنىڭ 90% ى، ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك قىسمى تۇپراق ئاستىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش - تەكشۈرۈشنى كۈتۈپ ياتماقتا. مانا بۇ ئەسەرلەرنىڭ نەشر قىلىنىشى ۋە ئاسارە - ئەتىقىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن تارىخىمىزنىڭ دائىرىسى كۈنسائاپ كېڭەيگۈسى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

1948 : ئۈرۈمچى.

2 1948 - يىلى، 6 - ئايغىچە بۇ ئەسەرنىڭ 2 - نەشرىنىڭ يۈز بەتكە يېقىن قىسمى ئۈرۈمچىدە مەتبەئەدىن چىققان ئىدى. كىرىش سۆزىنىڭ

بۇ قىسمى، مۇئەللىپ شۇ چاغدا يېزىپ ئىلاۋە قىلغان نۇسخىدىن ئېلىندى (ن . ش . ھ .).

پايدىلانغان ئەسەرلەر

- م. شەمسىددىن گۈنئالتاي، «*Müfasssal Türk Tarihi*»، (تۈركچە)، 5 توم، ئىستانبۇل، 1933.
- تۈركىيە مائارىپ مىنىستىرلىكى، «*Türk Tarihini Ana Hatları*»، ئىستانبۇل، 1931.
- «*Çin Tarihi*» ئىنگىلىزچىدىن تۈركچە تەرجىمىسى (مۇئەللىپ ۋە تەرجىماننىڭ ئىسمى ئېنىق ئەمەس).
- مۇراد رەمىزى (ۋاپاتى 1935)، «تلفق الاخبار وتلفق الاسرافى احوال قازان وبولغارو ملوك التاتار» (ئەرەبچە)، 2 توم، ئورنبورگ، 1908.
- Deguigne، «هۇنلار، تۈركلەر، موغوللار ۋە سائرتاتارلار تارىخى غومومىيى»،
1758. جاھىد يالچىن فرانسۇزچىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان، 5 توم، ئىستانبۇل، 1923.
- مۇھەممەد ھەزەرى، «محاضرات تاريخ الامم اسلامية»، (ئەرەبچە)، قاھىرە، 1936.
- ئوبۇلغازى باھادۇرخان (ۋاپاتى 1663)، «شجرة الترك»، (ئەرەبچە)، رىزانۇر نەشرى، ئىستانبۇل، 1925.
- سىيد زەيسىن دەخلان، «الفتوحات الاسلاميه»، (ئەرەبچە).
- Stanley Lanepool، «دول الاسلاميه»، 1889. ئىنگىلىزچىدىن خ. ئەدھەم تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان نەشرى، ئىستانبۇل، 1927.
- Stanley Lanepool، «طبقات سلاطين»، ئىنگىلىزچىدىن ئابباس ئىقبالنىڭ پارىسچە تەرجىمىسى، (ئىسلام - ھۆكۈمدارلىرىنىڭ نەسەرلىرى، تەختكە چىقىش مۇراسىملىرى ۋە تارىخلىرى)، 4 توم، تاهران، 1934.
- مەھمۇد قەشقەرى، «ديوان لغات الترك» (تۈرك تىللىرى دىۋانى)، ئىستانبۇل، 1917.
- Edvard Dugini، «تۆمۈرلەڭ» (ئاقساق تۆمۈر)، ئىنگىلىزچىدىن ن. تەۋفىق تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان، ئىستانبۇل، 1931.
- Namuk Kemal Orhun، «*Eski Türk Yazıtları*» (قەدىمكى تۈرك يېزىقلىرى)، 3 توم، ئىستانبۇل، 1936.
- موللا مۇسا سايرامى (كۇچالىق مۇسائاخۇن)، «تارىخ امينيە»، (تۈركچە)، قازان، 1904.
- مۇھەممەد فەرىد ۋە جىدى، «دائرة المعارف القرن الرابع عشر العشرين»، (ئەرەبچە)، قاھىرە، 1936.
- مىرخەندە مۇھەممەد خاۋەندشاھ، «روضة الصفا في سيرة الانبياء و الملوك والخلفاء»، (پارسچە)، 7 توم، بومباي، 1804.
- رەشىددىن فەزىللەھ (ۋاپاتى 1318)، «جامع التواريخ»، (پارسچە)، 2 توم، لوندون، 1911.
- مىرزى ھەيدەر دۇغلالت (ۋاپاتى 1551)، «تارىخ رشيدى»، (پارسچە) قولىيازما نۇسخىسى ۋە DensonROSE نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى، لوندون، 1895.
- جورجىي زەيدان، «تارىخ تمدن اسلامى»، (ئەرەبچە)، قاھىرە، 1902.

«تارىخ سىستان»، (پارسچە)، مۇئەللىپى مەلۇم ئەمەس . 1732 - يىلى ئاھراندا يېزىلغان ۋە 1938 - يىلى نەشر قىلىنغان.

مىرزا زەھرىدىن مۇھەممەد بابۇر شاھ (ۋاپاتى 1530)، «بابرنامە»، (تۈركچە)، لوندون 1905.

ئەزىزىدىن ئىبنۇلئەسر (ۋاپاتى 1231)، «الكامل في التاريخ»، (ئەرەبچە)، 13 توم، قاھىرە . 1883.

ئەبۇ سەئىد بىن زاھاك ئەلگەردىزى، «زىن الاخبار»، (پارسچە)، 1040 - يىلى يېزىلغان . ئاھران . 1937.

ئەبۇلفەزل بىن ھۈسەيىن ئەلبەيھەقى (ۋاپاتى 1077)، «تارىخ بەيھىقى»، (پارسچە)، كالكۇتا 1862.

ئەبۇنەسر ئابدۇلجايپار ئەلئوتبى (ۋاپاتى 1036)، «تارىخ يىمىنى»، (ئەرەبچە)، 2 توم . 1868 قاھىرە

نەشرىدىن، ناسىھ جەنزىفارقاتى نىڭ پارسچە تەرجىمىسى، ئاھران، 1893.

مۇھەممەد ئەزەم كەشمىرى، «تارىخ كشمير»، (پارسچە)، سىرنە گەر، 1936.

«تارىخچە افغانستان»، (پارسچە)، ئافغانىستان ئەدەبىيات جەمئىيىتى، كابۇل، 1932.

«تارىخچە آسيا»، ئافغانىستان ئەدەبىيات جەمئىيىتى، كابۇل، 1933.

Encyclopedia Britanica ، 14 - نەشرى، لوندون، 1929.

بارتولىد، «ايران تارىخى و جۇغرافىاسى»، رۇسچە ئەسەرلىرىدىن پارسچە تەرجىمىسى، 1903.

ئالائىدىن ئاتامەلىك جۇۋەينى (ۋاپاتى 1283)، «تارىخ جاھانگىشاھى»، (پارسچە)، لوندون، 1937.

ئاۋرۇلشتاين، *Ancient Khotan* «قەدىمكى خوتەن»، (ئىنگىلىزچە)، ئوكسفورد، 1911 نەشرى.

ئاۋرۇلشتاين، *Sri India* ، (ئىنگىلىزچە) 5 توم، ئوكسفورد، 1921 نەشرى.

ئاۋرۇلشتاين، «*The Inner Asia*»، (ئىنگىلىزچە) 5 توم، ئوكسفورد، 1928 نەشرى.

موللاقاسم ھىندشاھ، «تارىخ فرشتە»، (پارسچە)، 2 توم، بومباي، 1831.

ياقۇت ئەلئەماۋىي (ۋاپاتى 1229)، «مجمع البلدان»، (ئەرەبچە)، 7 توم، 1866 لايىپزىك نەشرى، 1906،

مىسىر نەشرى، 10 توم.

مۇھەممەد بىن ئەلى ئەلشەبانگىرائى، «مجمع الانساب»، (پارسچە، قوليازما).

قازى مۇنھاججىددىن ئەبۇئەمىرئوسمان جۇرجانىي (ۋاپاتى 1288)، «طبقات ناصرى»، (ئەرەبچە)،

كالكۇتا، 1864.

پەندىت ھەرگوپال، «تواریخ گلدستە كشمير»، (ئوردۇچە)، سىرنە گەر، 1935.

The Arab Conquest in Central Asia H.Geep «ئىنگىلىزچە لوندون، 1923

ھۈسەيىن نامۇق ئورھۇن، «ھونلر»، (تۈركچە) ئەنقەرە، 1935.

تولۇقلانغان نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

پاتىمە بۇغرا

ئىيۇن 1987. ئەنقەرە.

ئۇلۇغ تەڭرىمگە شۇكۇر! بۇئەسەرنى مۇئەللىپنىڭ ئارزۇسىغا مۇۋاپىق شەكىلدە نەشر قىلىش. يېزىلىشىدىن 47 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۈگۈن بىزگە، نىسپ بولدى. بۇمۇقەددەس ۋەزىپىنى ئورۇنداشتا ماددىي ياردەملىرىنى ئايىمغان ھەممەتلىك ۋە تەنداشلارغا رەھمەت ئېيتىمەن³.

ئەسەرنىڭ مەتنى (تېكىستى) مۇئەللىپ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان قوليازما نۇسخىسىدىن رەتلەندى. بۇئەسەر شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇندىن 40 - 50 يىل بۇرۇن قوللانغان ئەدەبىي ئىلىمىزنىڭ نەمۇنىسى بولغاچقا، بۇئالاھىدىلىككە دەخلى يەتكۈزۈپ قويۇشتىن تارتىندۇق. لېكىن، ياش كىتاپخانىلارنىڭ بۇخىل ئىملالارنى ئوقۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، خەلقئارا ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تۈركچىسىنىڭ يېزىق شەكىللىرىنى كۆرسىتىدىغان بىر سېلىشتۇرما جەدۋىلىنى قوشۇپ قويدۇق. كېرەكلىك يەرلەردە ھىجرى يىلنامىلىرىنىڭ يېنىغا ياكى ئورنىغا مىلادى يىلىدىكى تەڭداشلىرى بېرىلدى.

رەڭلىك خەرىتىلەرنى مۇئەللىپ ئۆزى سىزغان. رەڭسىز خەرىتىلەر، سىزما رەسىملەر ۋە فوتو سۈرەتلەر نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كىتاپنى مۇنداق زىننەتلەشتە بىزگە بۇئىمكاننى يارىتىپ بەرگەن تارىخ تەتقىقاتچىلىرىدىن باھائىدىن ئۆگەل، ئەمەل ئېسىن خانىم، ئاندىرىيۇفورىس ۋە ئېرىك نايمان قاتارلىق ئالىملاردىن ۋە «يىپەك يولى» نى فىلىمگە ئالغان جۇڭگو - ياپۇن ئارخېئولوگىيە ھەيئىتىگە مىننەتدارمىز.

ئەسەرنىڭ كۆپرەك قىسمى (بىرىنچى نەشرى) 1941 - يىلى كەشمىردە مەرھۇم مەتقاسىم ھاجىم دامۇللام باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرى جەمئىيىتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. قالغان قىسمى (شەرقىي تۈركىستان مىللى ئىنقىلاب قىسمى ئىسمى بىلەن) مەرھۇم قارىقاش ئىلاجم (ئەلى رۇزى ئەلخوتەنلى) نىڭ خىراجىتى بىلەن، 1971 - يىلى كەشمىردە مەتقاسىم ھاجىم دامۇللام تەرىپىدىن باستۇرۇلغان. ھەر ئىككى نەشرى 300 تىراژدا بېسىلغان بولۇپ، خەرىتىلەر ۋە رەسىملەر بېسىلماي قالغان. مۇئەللىپ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگە قەدەر ۋەتەن تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئەسەرنى قايتا كۆزدىن كەچۈرۈپ يېڭىلاشتىن يېزىپ چىقىش ئۈچۈن پۇرسەت ئىزدەپ تۇرغىنىدا 1965 - يىلى ۋاپات بولدى.

³ ياردەمدە بولغان ۋە تەنداشلىرىمىزنىڭ تىزىملىگى 1987 - يىلىدىكى نەشرىدە بېرىلدى (ن. ش. ھ.).

بۇندىن 4 - 5 يىل بۇرۇن مۇھەررەم زۇنۇن ھاجىم - مۇئەللىپنىڭ ئارخىپلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ئەسەرنى يېڭىباشتىن رەتلەپ نەشر قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. كېرەكلىك خىراجەت بىلەن تەمىنلىدى.⁴ بۇ تەكلىپكە بىنائەن بىز بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن يېڭىباشتىن رەتلەشتە، ئەگەر، بىزنىڭ ئۆز ئىپادىمىزدىن بىرنەرسە قوشۇلۇپ قالغان تەقدىردە بۇنىڭ تېكىستىكى مۇئەللىپنىڭ شەخسىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قىلىش جەھەتتە توغرا بىر ھەرىكەت بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، بۇ ئەسەرنى ئۆز پېتى بىلەن بىر توم قىلىپ نەشر قىلىشنى شۇنداقلا مۇئەللىپنىڭ ئارزۇسىغا ئەڭ ئۇيغۇن بولغان شەكىلدە نەشر قىلىشنى، ئەسەرگە كېرەكلىك ۋە سىقەلەر، ئىزاھاتلار ۋە قوشۇمچە مەلۇماتلارنى بولسا ئىككىنچى بىر توم قىلىپ نەشر قىلىشنى مۇناسىپ كۆردۈك. ئىككىنچى تومغا كىرىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ يېرى بۇ نەشر دە ئۇششاق رەقەملەر بىلەن كۆرسىتىلدى.⁵

نەگۈ ئول تىرىكىلىك نەگۈ ئول ئۆلۈم؟

قايۇ دىن كىلەر مەن قايۇقا يولۇم؟

(ھايات نېمە يۇ - ئۆلۈم نېمە، قايماقتىن كەلدىم، قايماققا يول ئالدىم)

(يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1070 - مىلادى. (قۇتادغۇ بىلىگ . 1135 - بەيت)

⁴ بۇ خىراجەت ئۈچۈن تەمىن قىلىنغان مىقدار 20,000 دوللار .

⁵ قوللىنىلغان نەشر دە بۇ ئىشارەتلەر ۋە قوشۇمچە جەدۋەل قويۇلمىدى (ن. ش. ۵).

مۇئەللىپنىڭ قىسقىچە

تەرجىمە ھالى

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1901- يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن شەھەر ئىچىدىكى خەلىپىلىك ھويلا مەھەللىسىدە ئورتاھال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى فەرىددىن ھاجىم، خوتەننىڭ مۆتىۋەر دىنى ئالىملىرىدىن بولۇپ، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا كىچىك چىغىدىلا ۋاپات بولۇپ كەتكەن. تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز قېرىندىشى بىلەن ئانىسى سىكەنە بانۇخاننىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى.⁶ بۇغرا 9 يېشىدا باشلانغۇچ مەكتەپنى، 21 يېشىدا خوتەن ۋە قارىقاشتىكى مەدرىسلىرىدە يۈكسەك دىنىي ئىلمىنى ئىسلام بىلىملىرى ساھەسىدە پۈتتۈردى. 1922 - يىلىدىن 1933- يىلىغىچە قەدەر خوتەن ۋە قارىقاشتا قۇرئان تەفسىرى ۋە ھەدىس ئىلىملىرىدە باش مۇدەررىسلىك ۋەزىپىلىرىدە بولدى. ئۈستۈن ئىلمىي قابىلىيىتى ۋە يېقىملىق شەخسىيىتى بىلەن قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە ئەتراپتا نام قازانغان مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئاتاقلىق ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر دىنىي زاتلىرىغا بېرىلىدىغان «ھەزرىتىم» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. بۈگۈنمۇ شەرقىي تۈركىستان خەلقى مەرھۇمنى «ھەزرىتىم» نامى بىلەن ياد ئەتمەكتە.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ياش چىغىدىن باشلاپلا، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە شېئىرلار يېزىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ شېئىرلار توپلىمىدا ئەرەبچە ۋە پارسچە شېئىرلارنى خېلى كۆپ ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭ بىلەن بىللە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئۆزىنى ھەر پۇرسەتتە زامانىۋىي ئىلىملەر بىلەنمۇ يېتىشتۈرۈشكە تېرىشقان. شۇ دەۋرلەردە تەشەببۇس قىلىنغان «مائارىپتا يېڭىلىققا كۆچۈش» ھەرىكىتىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن. مائارىپتا يۈرگۈزۈلگەن يېڭىلىق ۋە ئىسلاھاتچىلىق تەرەپدارى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن شۇ زاماننىڭ مۇتەئەسسىپ كىشىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ۋە چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىغان.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قارىقاشتا ياش مۇدەررىس ۋە تالىپلارنى تەشكىللەپ، زالىم مۇستەملىكىچى چىن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى، مىللىي تەڭسىزلىكى ۋە ئېزىشلىرىدىن خەلقىمىزنى قانداق قۇتۇلدۇرۇش يولىدا چارە - تەدبىر ئىزلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىشنى ئالدى بىلەن ئۆگىنىش، تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش بىلەن باشلىغان. مۇھىتىدىكى ناھايىتى يېتەرسىز ۋە ئاز ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىشتىن باشقا خوتەندىن ھىندىستانغا بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغان سودىگەرلەر ۋە ئەرەبىستانغا بارغان ھاجىلار بىلەن تاغىسىنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەرنى قىزىقىپ ئاڭلىغان. بۇ كىشىلەر چەت ئەلدىن ئېلىپ كەلگەن گېزىت - ژۇرناللارنى ئوقۇپ، بىلىمنى ئاشۇرۇپ دۇنيا ۋەزىيىتىدىن خەۋەردار بولغان. نەتىجىدە كۆڭلىدە، ئۆز ۋەتىنى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش زوقى توغۇلغان. بۇغرا بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي 30 - يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇھىم

⁶ سەككىنە بانۇ خانىم، 1836 - يىلى خوتەن مۇستەقىل خانلىقىنى قۇرغان ئابدۇراهمان پاشانىڭ يەنە ۋەرسى (ن. ش. ھ.).

شەھەرلىرىنى ئايلىنىپ چىقىپ، بۇجايلاردىكى چىن ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچى ۋە خەلقنىڭ روھىي ھالىتى قاتارلىق ستراتىگىيىلىك ۋە زىيەتنى ئۆزى بىۋاسىتە كۆرۈپ ئۆگەنگەن. دىنىي ۋە سىياسى جەھەتتە مۇنۋەر ساۋۇت دامۇللام قاتارلىق زاتلار بىلەن كۆرۈشۈپ پىكىرلەشكەن. نەتىجىدە، چىن زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆزىيىتىدە قوراللىق مىللىي ئىنقىلابىدىن باشقا چارە يوق، دېگەن تونۇشقا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن 1930 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا خوتەندە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا رەھبەرلىگىدە بىر يوشۇرۇن «مىللىي ئىنقىلاب كومىتېتى» تەشكىلاتى قۇرۇلدى. بۇغرا قوماندانلىقىدا 1932 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، قارىقاشتا باشلانغان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابى نەتىجىسىدە، 1934 - يىلى 7 - ئايدا قەدەر غەربىدە، يېڭىساردىن تارتىپ شەرقتە، بولغان جايلارچىن مۇستەملىكىچىلەر دىن ئازات قىلىندى ۋە پۈتۈن شەرقىي تۈركىستانغا يېيىلغان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىغا ماددىي ۋە مەنئىي جەھەتتە مۇھىم ياردەملەر قىلىندى. بۇ تارىختىن باشلاپ، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا خوتەن مۇجاھىدلىرى باش قوماندانى بولۇپ «ئەمىر ھەزرىتىم» ئۇنۋانى بىلەن، چەت ئەلدە بولسا «خوتەن ئەمىرى» دەپ تونۇلدى.

1934 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مىلتارىست تۇڭگان ماخۇسەننىڭ ھۇجۇملىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ ھىندىستانغا ھىجرەت قىلدى. ھىندىستان ۋە ئافغانىستاننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا چېگرىداش بولغان پامىر ۋە ۋاخان تاغلىق رايونلىرىدا «قوراللىق يىغىلىش ۋە يۇرتقا قايتىش» پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇ جەرياندا بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇغرا «ئابدۇللاخان ياركەندى» دېگەن ئىسمىنى قوللانغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئافغانىستان ۋە كەشمىرنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تۇتاش بولغان «بۇرۇغىل» جىلغىسىغا ئورۇنلىشىپ، بۇ يەردىن پارتىزانلىق ئاكتىكىسى بىلەن بىر قىسىم زېمىن ئىگەللەپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. لېكىن ئافغانىستاننىڭ چېگرا رايونىدىكى «ۋاخان» قەبىلىلىرىدىن سېتىپ ئالغان قوراللار ۋە ۋەدە قىلىنغان باشقا ياردەملەر قولغا كەلمىدى. 7. غەربىي تۈركىستاننى بېسىۋالغان روسلار ۋە ھىندىستاندا ئەۋج ئېلىۋاتقان مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىدىن قاتتىق ئەندىشىگە چۈشكەن ئىنگىلىزلار ئۆز چېگرالىرى ئەتراپىدا بۇ مىللىي ئازاتلىق ئۇچقۇنلىرىدىن، يەنى، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ قوراللىق كۈرەشلىرىدىن قاتتىق چۆچۈپ كېتىشى تەبىئىي ئىدى. بىتەرەپلىك سىياسىتى ئىجرا قىلىۋاتقان ئافغانىستان ھۆكۈمىتىمۇ بۇ ھەقتە ئەندىشىلىك ئىدى. نەتىجىدە، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا بىرىل دۇم قىلغان چېگرىدىكى ئاكتىپ ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ، ئافغانىستانغا چېكىنىشكە

7. بۇغرا نىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن شىرئەلخان ھاجىم، مەنقاسىم ھاجىم دامۇللام ۋە غاييار ھاجىملارنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە،

ئافغان قەبىلىلىرى بىلەن بولغان بۇ كېلىشىم ئەسلى ئافغان بولغان يەكەنلىك قۇرباننىلا دېگەن كىشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، قورال - ياراقلاردىن باشقا قوراللىق 1000 كىشىلىك ئاتلىق بىر تەرەپ بىلەن ياردەم بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭغا تەخمىنەن بىر مىليون سەر كۆمۈش تۆلەنگەن ئىكەن. ئەمما، ئافغان قەبىلىلىرىنىڭ كېلىشىمگە خىيانەت قىلىشى بىلەن بۇلار ئەمەلگە ئاشمىغان (ن.ش. ھ.).

مەجبۇر بولدى ۋە 1942 - يىلغا قەدەر كابۇل شەھرىدە سىياسى مېھمان سۈپىتى بىلەن ياشىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركىستان تارىخى ھەققىدە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. خەلقئارا دىكى مەشھۇر كىتاپخانىلار ۋە تارىخىي تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ماتېرىيال توپلىدى. تۆت يىللىق جاپالىق ئەمگەك نەتىجىسىدە، مىللىتى ئۈچۈن تۇنجى قېتىم ئۆز پەرزەندىنىڭ قەلىمى بىلەن يېزىلغان شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەتراپلىق بىر تارىخى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» كىتابىنى يېزىپ پۈتتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ بۇ ئەسەرنى يازغانلىقىغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت بولغان بولسىمۇ ئالدى بىلەن گومىنداڭچىلار كېيىن، گۇڭسەنداڭچىلار ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچى ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ خەۋپ دەپ تونۇپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ، شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي ئويغىنىش يالقۇنلانغانسىرى ئۇلارنىڭ بۇ ئەندىشىلىرى تېخىمۇ ئاشماقتا. چىن كوممۇنىست پارتىيىسى ئىچىدىكى ئىدىئولوگىيە تەربىيە مۇتەخەسسىسى بولغان چيەن بۇچۈەننىڭ، 1991 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - ۋە 24 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخىغا رەددىيە» دېگەن ئۇزۇن باياناتىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان:

«مۇھەممەت ئىمىن (بۇغرا) بۇ كىتابىدا، يات مىللەتلەرنىڭ (خەنزۇلارنى كۆزدە تۇتىدۇ) تۈركلەرگە قىلغان ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي زۇلۇمنى پاش قىلىپ، يات دۆلەت (جۇڭگونى دېمە كىچى) نىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى ئۈستىدە شىكايەت قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىتاب ۋە تەننى سۆيۈش ئېڭىنى ئۆستۈرۈش، مىللىتىمىزنىڭ ئەركىنلىكىنى قوغداپ قېلىشتا بىر ئۇلۇش كۈچ بولالسا، بۇ مەن ئۈچۈن ئېيتىنخارلىق ئىش بولاتتى دېگەن. دېمەك، ئۇ بۇيەردە بۇ كىتابنى يېزىشتىكى غەرىزى - ئۆز مىللىتىنىڭ ۋە تەننى (مۇستەقىل بولغان شىنجاڭنى دېمە كىچى) سۆيۈش، مىللىتىنىڭ ھاياتىنى قوغداش، ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئاڭلىقلىقىنى ۋە ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈش ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. قىسقىسى، مۇھەممەت ئىمىن بۇرۇن قولغا قورال ئېلىپ ئاتا كېڭە تۇتۇپ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى بەرپا قىلغان بولسا، قورالنى تاشلاشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىنمۇ قولغا قەلەم ئېلىپ، ئاتالمىش شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى يېزىپ، يەنە ۋە تەن بىرلىكىنى پارچىلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. گەرچە شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ماھىيىتى تامامەن بىردەك. ئۇ شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن مۇستەقىل دۆلەت ئىدى دەپ، داۋراڭ سالغان ۋە قەدىمكى ۋە تىنىمىزنى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئەمەس ئىدى، شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن مۇستەقىل ئىدى، دېگەن سەپسەتنى كۈچەپ تەرغىپ قىلغان .... شىنجاڭدا زىيالىلار ۋە باشقا ياشلار ئارىسىدا تۈرك مىللەتچىلىك ئېقىمىنىڭ يامراپ كەتكەنلىكىدە 1932 - يىللىرى مەمتىمىن بۇغرا يېتەكچىلىگىدە يۈز بەرگەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق قوزغۇلۇشىنىڭ قالدۇرغان تەسىرى ۋە كېيىنچە ئۇنىڭ يازغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابى ئاساسىي ئىدىئولوگىيىلىك رول ئوينىماقتا. ... مۇھەممەت ئىمىن بۇ كىتابىدا، شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىنىڭ مەقسىتى جۇڭگونىڭ ئاسارىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلۇپ، دۇنيا دىكى

ئەركىن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئەركىن، ئازاد تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولۇش دېگەن. بۇ شىنجاڭدا يېڭىدىن پەيدا بولغان مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ھەرىكەت نىشانىسى.... شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمى ئەدەپ كەتتى، تارمىللەتچىلىك كەيپىياتى بىر ئاز ئۆسۈپ قالدى. ئايرىم مىللىي بۆلگۈنچىلەر قۇتراپ كېتىشتى. مەھەممەت ئىمىننىڭ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» كىتابىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى يېڭىلاشتىن ئاشكارىلىشقا باشلىدى. .... ھەردەرىجىلىك پارتىيە رەھبىرى ئورگانلىرى بۇخەۋپنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇق مۆلچەرلەپ، بۇنىڭغا قارشى چارە تەدبىر ئېلىشى لازىم....»

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1937-يىلى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە پارىسچە يازغان شېئىرلىرىنىڭ بىرقىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قصائد وطنيه» (قاسائىدى ۋەتىنىيە) شېئىرلىرى توپلىمىنى بېسىپ تارقاتتى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپلەردىن بىرىسى. ئىنقىلاب قوشۇنىدا زامانىۋى بىلىمگە ئىگە كىشىلەرنىڭ يوق دېگۈدەك ئاز بولغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكتىن، مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركىستانلىق ياشلاردىن بىرقانچىسىنى ئافغانىستانغا ئېلىپ كېلىپ، پەننى مەكتەبلەردە ئوقۇتتى ۋە بۇلاردىن بەزىلىرىنى تۈركىيىگە ئەۋەتىپ ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇتتى.

2- دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، بۇ ئۆزگىرىشلەردىن پايدىلىنىش بىلەن ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىنى «قەلەم كۈرىشى» يولى بىلەن، يەنى، سىياسى ۋە ئېدىيۇنى سەپلەردە ئېلىپ بېرىشنىڭ ۋاقتى كەلگەنلىكىنى ھىس قىلدى ۋە چىن ھۆكۈمىتى بىلەن دىئالوگ ئورنىتىشنىڭ يوللىرىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىدى.

شۇ پەيتتە (1940 - يىلى) ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن چىن مۇسۇلمانلىرى دوستلۇق ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئافغانىستانغا كەلگەنىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىن ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش يوللىرى ھەققىدە ئەيسا ئالىپتېكىن بىلەن ئۇزۇن مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىپ، بىر پىكىرگە كېلىشتى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، خاتىرىسىدا بۇ مۇزاكىرىنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەيسا بەگدىن جاڭ كەيشى قاتارلىق چىننىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىگە خەت يېزىپ ئەۋەتتىم. بىرمەزگىلىدىن كېيىن چىن ھۆكۈمىتىدىن مېنىڭ ھىندىستانغا كېلىپ جۇڭگۇ - تۈركىستان ئورتاق مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىمغا قوشۇلدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاپ خەت كەلدى....» مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئەركىن ۋە كەڭتاشا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، 1942 - يىلى ھىندىستاننىڭ پىشاۋۇر شەھىرىگە كەلدى.⁸ بۇقېتىم كالكۇتتىدىكى چىن باش كونسۇلى چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ

⁸ ھازىرقى پاكىستاندا (ن. ش. ھ.).

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ۋە چاپسانراق چىنگە كېتىشىنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا چىنغا بېرىشنى رەت قىلىدۇ. نەتىجىدە، ھىندىستان خەلقىنىڭ مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇۋاتقان ئىنگىلىز دائىرىلىرى، ياپۇن ئۇرۇشىنىڭ ھىندىستانغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان بىر مەزگىلدە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا دەك بىر مىللىي ئازاتلىق رەھبىرىنى «خەتەرلىك ئۇنسۇر» دەپ پىشاقۇر، مەركىزى تۈرمىسىدا نازارەت ئاستىغا ئالدى. 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، چىنغا كېتىش شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1945 - يىلىغا قەدەر چوڭچىڭ(چىننىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدىكى پايتەختى) دا تۇردى. بۇ مەزگىلدە چىن ئىستېلاچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يۈزمۇ - يۈز تۇرۇپ، سىياسىي مىللىي ئىنقىلاب ئېلىپ باردى. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي ئازاتلىق داۋاسىنى ئاڭلاتتى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ كېلىشىدىن ئىلگىرى چىنغا كېلىپ، ئولتۇراقلاشقان مىللىي مۇجاھىد سەپداشلىرى دوختۇر مەسئۇد سەبىرى بايقۇزى، ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن، قەدىر ئەفەندى سامانى ۋە ئىسمائىل ئەفەندى قاتارلىقلار بىلەن «يۇرتداشلار جەمئىيىتى» دە سىياسىي ساھادا بىرلىكتە كۈرەش قىلدى. چىن خەلق ئاممىسىغا شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى تونۇشتۇرۇش، ھۆكۈمەت بېشىدىكى گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قارىتا يۈرگۈزۈۋاتقان «چوڭ چىن مىللەتچىلىك» سىياسىتىنى پاش قىلىش ۋە ئۇنىڭغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چىن نەشرىيات، ئاخبارات ئورگانلىرىدا چىنچە چىقىدىغان گېزىت. ژورناللار، ماقالىلار بېرىپ ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلار چىن ئەپكار ئاممىسى ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىدى.

قەلەم كۈرەشلىرى داۋامىدا ئەڭ كۈچلۈك تەسىس پەيدا قىلغان ماقالىلىرىدىن بىرى 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى. چوڭچىڭدا چىقىدىغان ھۆكۈمەتنىڭ نورگان گېزىتى «داگۇڭباۋ» دا ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئەمەس شەرقىي تۈركىستان» ۋە «شەرقىي تۈركىستانلىقلار تۈركتۈر» دېگەن ماۋزۇلاردىكى ماقالىلار ئىدى. ئىلمىي بەس - مۇنازىرە شەكلىدە داۋام قىلغان بۇ ماقالىلار مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ئاتاقلىق چىن مىللىيەتچى تارىخ ئالىمى لى دۇڭفاننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى چىننىڭ بىر پارچىسى، دەپ، ئوتتۇرىغا قويغان «داگۇڭباۋ» دىكى ماقالىسىغا رەددىيە بېرىپ يېزىلغان ماقالىلىرى ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ ئىلمىي ئاساستا ۋە پۈتۈنلەي چىن تارىخى ماتېرىياللىرىنى پاكىت قىلىپ، رەددىيە بەرگەن بۇ ماقالىلىرى ئالدىدا لى دۇڭفان «جاۋاپسىز» قالدى ۋە ئۆزىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭغا ئوخشاش ئىلمىي ۋە ئاشكارا مۇنازىرىلەر چىن پارلامېنتىدا، چىننىڭ داھىسى سۇن جۇڭسەننىڭ ئوغلى دوختۇرسۇن باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم پارلامېنت ئەزالىرىدىن تەركىپ تاپقان شەرقىي تۈركىستان داۋاسىغا ھېسداشلىق قىلىدىغان بىر گۇرۇپپىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا سەۋەب بولدى. چىننىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرىدىن تارىخشۇناس جىيەن بۇجەن، تىلشۇناس گومورۇ ۋە ماجۇڭيىڭلار

بۇغرا ئىيىنى يوقلاپ كېلىپ، تەبرىكلىدى ۋە ھېسداشلىق قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1943 - يىلى جىننىڭ ئاساسى قانۇن تۈزۈپ چىقىش قۇرۇلتايىغا سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تەكلىپ لايىھەسىنى بەردى. بۇ تەكلىپ لايىھەسىنىڭ مۇھىم ماددىلىرىدا «شىنجاڭ» دېگەن سۆزنى «تۈركىستان» دەپ تۈزۈتۈلۈشىنى ھەمدە تۈركىستان مىللىتىنىڭ «تۈرك» ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ۋە ئېنىق بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

1945 - يىلى، جىندا يالغۇز بىر پارتىيە ھاكىمىيەت بېشىدا بولغان تۈزۈمدىكى گومىنداڭنىڭ چوڭ قۇرۇلتايىدا جىن دۆلەت باشلىقى شەرقىي تۈركىستانغا قارشى قارار چىقارماقچى بولغاندا، مەجلىستىكى شەرقىي تۈركىستان ۋەكىللىرى بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ مەجلىسنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشنى (بويىقۇت قىلىشنى) قارار قىلغاندا مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قىلچە ئىككىلەنمەستىن جىن دۆلەت باشلىقى قاتناشقان قۇرۇلتاينى نارازىلىق بىلدۈرۈپ، تاشلاپ چىقىپ كەتكەن. بۇ جىننىڭ قۇرۇلتايلارىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر نارازىلىق ھەرىكىتى ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، بۇ ھادىسە ھەققىدە خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازغان: «مەجلىس باشلاندى. مەن مەجلىس رەئىسى ئولتۇرغان سەھنە ئالدىغا كەلدىم. يىغىن زالىغا بىر قاراپ چىقىم ۋە ئودۇل ماڭغان پېتىم زالىدىن يۈرۈپ، يىغىننى تاشلاپ چىقىپ كەتتىم. پۈتۈن ۋەكىللەر ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قېلىشتى. بۇ بىر «بويىقۇت» ئېلان قىلىشقا ئوخشاش ھەرىكەت بولدى. مەندەك يالغۇز بىر كىشىنىڭ مەجلىسنى تەركىپى چىقىپ كېتىشىگە باشقىلار ئانچە پەرۋامۇ قىلماس ئىدى. لېكىن، مەن بۇنى ۋەتەن ئۈچۈن بىر شەرەپ نامايىشى دەپ بىلىپ، ئاقىۋەتنىڭ نېمە بولۇشىغا ھېچ پەرۋا قىلماستىن بۇ ھەرىكەتنى قىلدىم.»

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، جىن مەركىزى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان توغرىسىدىكى بەزى مەسلىلەردە تېخىمۇ راتىستۇنال بىر سىياسەت ئىجرا قىلىشنىڭ كېرەكلىكىنى سەزدى.

1945 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شەرقىي تۈركىستانغا كەلدى. شەرقىي تۈركىستاندا ۋەزىيەت بەكمۇ ئېغىر ئىدى. گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىدە پۈتۈنلەي ئېككى يۈزلىمچىلىك سىياسەت يۈرگۈزمەكتە ئىدى. ئىشلار ئېغىزدا بىرخىل ۋە ئەمىلىيەتتە باشقا بىرخىل ئىجرا قىلىنماقتا ئىدى. ۋەدە قىلىنغان ئىسلاھاتلارنىڭ ھەممىسى قەغەز يۈزىدىلا قالدى. جىن ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئىككىنچى سىنىپ پۇقرا قاتارىدا تۇتۇپ كۆرۈپ، ھاقارەتلىپ، مۇئامىلە قىلاتتى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي بايلىقىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق تالان - تاراج قىلىپ ئىچكىرىگە توشۇماقتا ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا جىن ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا قارشى پائالىيەت باشلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن مىللىي ئويغىنىش، مىللىي سەۋىيىنى يۈكسەلدۈرۈشنى ئاساس قىلغان ئاقارتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. جىندىن يېڭى قايتىپ كەلگەن

سەپداشلىرى مەسئۇد سەبرى ۋە ئەيسا ئالپتېكىن بىلەن بىرلىكتە، «ئالتاي ژورنىلى» ۋە «ئەرك» كۈنلۈك گېزىتىدە ماقالىلار ئېلان قىلىپ، مىللەتنى ئويغىتىش پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇردى. بۇ پائالىيەتلەر قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە مېۋە بىرىشكە باشلىدى. بۇ ۋەزىيەتتە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شەرقىي تۈركىستاندا بىر سىياسىي پارتىيە قۇرۇشنىڭ پەيتى كەلگەنلىكىنى سەزدى ۋە «شەرقىي تۈركىستان مىللەتچى پارتىيىسى» نى قۇرۇشنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىنى تاماملىدى. بۇ قېتىم روس كونسۇلى ۋە چىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ قارشى چىقتى. نەتىجىدە، پارتىيە رەسمىي پائالىيەتكە ئۆتەلمىدى. چىن مەخپىي ساقچىلىرى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ ھەرىكەتلىرىنى كۈزەتكەن باشلىدى. خوتەندە سايلام ئىشلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە بارغاندا چىن ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن پىلانلانغان مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نى ئۆلتۈرۈۋېتىش سۈيىقەست پىلانى پاش بولۇپ قالدى. كىرىيىدە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نى قارشى ئېلىش ئۈچۈن يىغىلغان خەلق ئۈستىگە چىن ئەسكەرلىرى ئوق چىقىرىپ يەتتە كىشىنى ئۆلتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، شەرقىي تۈركىستاندا 1947 - يىلى قۇرۇلغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە تەمىرات نازىرلىقىغا تەيىن قىلىندى. شۇنداقلا «ئەرك» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئىلمىي ھەيئەت رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپەلەردە بولغان. ئۈرۈمچى دارىلفۇنۇنىنىڭ پەخرى پروفېسسور ئۇنۋانى بىلەن دەرس بەرگەن ۋە بىرقانچە ئىلمىي كونفرانسلاردا دوكلاتلار بەرگەن. ئۇنۋېرسىتېت تارىخىدا تۇنجى قېتىم «ئاتوم ئىنىرگىيىسى» ئۈستىدە ئىلمىي لېكسىيە سۆزلەپ، كۆپ تەسىر قوزغىغان. 1948 - يىلى 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلەنگەن.

1949 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، شەرقىي تۈركىستان چىن كوممۇنىستلىرى تەرەپىدىن ئىستېلا قىلىنغاندا ئائىلىسى ۋە بىرقىسىم سەپداشلىرى بىلەن ھىندىستانغا ھىجرەت قىلدى ۋە شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ ئىككىنچى مۇھاجىرەت ھاياتى باشلاندى. بۇجەرياندا كوممۇنىست دەھشىتىدىن ۋەتەننى ۋە بار - يوق ھەر نەرسىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان مىڭلارچە شەرقىي تۈركىستانلىق كەشمىرگە يىغىلغان ئىدى. بۇلار ئۈچۈن دەرھال بىر ئىنسانىي ياردەم، يەنى، يېمەك - ئىچمەك ۋە باشلىرىنى قويۇپ ياتالغۇدەك بىر ماكان تېپىش كېرەك ئىدى. غەربىي تىبەتتە يەنە، يۈزلەرچە كىشى پانا تىلەپ، چېگرادىن ئۆتۈش ئۈچۈن توپلانغان ئىدى. ئۇلار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان چىن ئەسكەرلىرى ۋە چېگرانى توسۇپ تۇرۇۋاتقان ھىندىستان چېگرا قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان ئىدى، مانا بۇلارنى دەرھال ھەل قىلىش ئۈچۈن چارە تېپىش مۇھاجىرلىرىمىز ئۈچۈن ھايات - مامانلىق بىرمەسىلە ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئەھۋالغا كۆرە، بەزىدە «شەرقىي تۈركىستان مىللەتچى پارتىيىسى باشلىقى»، «سابىق شەرقىي تۈركىستان ئومۇمىي ۋالى مۇئاۋىنى» ۋە بەزىدە «پانا

ھايات - ماماتلىق بىرمەسىلە ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئەھۋالغا كۆرە، بەزىدە «شەرقىي تۈركىستان مىللەتچى پارتىيىسى باشلىقى»، «سابىق شەرقىي تۈركىستان ئومۇمىي ۋالى مۇئاۋىنى» ۋە بەزىدە «پانا تەلەپ چىققان يۇرتداشلارنىڭ ۋەكىلى» سۈپىتىدە كەشمىر ھۆكۈمەت ئەربابلىرى بىلەن، ھىندىستان ھۆكۈمىتى ۋە تاشقى ئىشلىرى مىنىستىرلىكى بىلەن ئالاقە باغلاپ، مۇزاكىرىلەر ئېلىپ باردى. ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا نىڭ ئەيسا ئالپتېكىن ۋە باشقا سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بارغان جاپالىق تىرىشچانلىقلىرى قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە نەتىجە بەردى ۋە مۇھاجىرلار ۋاقىتلىق بولسىمۇ ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قولايلىق يارىتىپ بېرىشىگە ئېرىشتى.

تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە ئارقا - ئارقىدىن ئىلتىماس قىلىپ، مۇھاجىرلىرىمىزنى تۈركىيىگە قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. 1952 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تۈركىيە ھۆكۈمىتى مىنىستىرلار كابىنىتى رەسمىي قارارنامە ماقۇللاپ 1850 نەپەر شەرقىي تۈركىستانلىق پانا تەلەپ قىلغۇچىلارنى «ئىسكانلىق (ئولتۇراقلاشقان) كۆچمەن» سۈپىتى بىلەن تۈركىيىگە كېلىپ يەرلىشىشنى قوبۇل قىلدى. شۇنداقلا يۇقىرىقىدەك 1949 - ۋە 1952 - يىللىرى ئارىسىدا سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ تۇرغان يۇرتداشلارمىزنىڭ ئىقامەت (ئولتۇراقلىشىش رۇخسىتى) مەسىلىلىرىنىمۇ يۇقىرىقىدەك تىرىشچانلىقلار بىلەن ھەل قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1952 - يىلى تۈركىيەگە كەلدى ۋە 1955 - يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى پۇقرالىقىغا ئۆتتى. بۇ، دۇنيادا «سوغۇق ئۇرۇش» نىڭ نازا ئەۋج ئالغان دەۋرى بولۇپ، تۈركىيە «غەرب دۇنيا» سېپىگە مەنسۇپ بولغان ۋە كورىيە (چاۋشەن) ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئىدى. بۇغرا بۇ ۋەزىيەتتە، سوۋېت رۇسىيەسى ۋە چىن كوممۇنىستلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تەشەببۇس قىلغان ۋە غەربىي تۈركىستانلىق. كافكاسىيە، ئىدىل ئورال ۋە ئەزەربەيجانلىق مىللىي رەھبەرلەر بىلەن «تۈرك - بىرلىكى»، «تۈرك ئورتاق فرۇنتى» غا ئوخشاش تەشكىلاتلارنى قۇرۇشقا كۈچ چىقىرىپ، 1953 - يىلى ئىستانبۇلدا، تۈركچە «Türkistan» ئىسىملىك ئايلىق ژورنال چىقاردى. شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ داۋاسىنى ۋە جاپالىق كۈرەشلىرىنى تۈرك خەلقىگە ۋە پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە ئاڭلىتىش ئۈچۈن ھارماي - ئالماي ئىشلىدى. 1956 - يىلى تۈركچە ۋە ئىنگىلىزچە تىللىرىدا «تۈركىستان ئاۋازى» ئىسىملىك ژورنالنى چىقاردى. ئەرەپ ۋە ئاسىيا دۆلەتلىرىگە بېرىپ، ۋەتەن داۋاسىنى ئاڭلاتتى. ئۇنىڭ «ئازاتلىق رادىئوسى» ۋە «ئامېرىكا ئاۋازى» قاتارلىق رادىئولاردىن سۆزلىگەن تۈركچە، ئەرەبچە ۋە پارىسچە نۇتۇقلىرى ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە، پۈتۈن دۇنيادا ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ياڭرىدى.

1952 - يىلىدىن باشلاپ، دۇنيا ئىسلام تەشكىلاتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋەكىلى بولدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ مەككە، باغدات، كاراچى، تاھران ۋە قاھىرە قاتارلىق يىغىنلىرىغا قاتناشتى. 1958 - يىلى

دۇنيا جامائەتچىلىگىنىڭ ۋە بولۇپمۇ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پەۋقۇلئادە كۈچ سەرپ قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا شۋېسلار دا: *DoğuTürkistan'ninTarihi,Coğrafi ve Şimdiki Durum* (1952 - يىلى، ئىستانبۇل) ۋە *DoğuTürkistaninHürriyet Davası ve Çin siyaseti* (1954 - يىلى، ئىستانبۇل) ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدى. بۇلاردىن كېيىنكىسى تەيۋەن (گومىنداڭ) ھۆكۈمىتى دۆلەت ئەربابى جۇجياخۇا بىلەن شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ بۇ ھەر ئىككى ئەسەر جۇمھۇرىيەت تۈركچىسىدىن، ئىنگىلىزچىسىمۇ تەرجىمە قىلىندى.

ئۇندىن باشقا، شۇچاغلاردىكى گومىنداڭنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ھەققىدىكى يالغان - ياۋىداق باياناتلىرىغا قارىتا رەددىيە بېرىپ ماقالىلەر ئېلان قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا مەيلى ياش ئالىپ ياكى مۇدەرىسلىك چاغلىرىدا بولسۇن، مەيلى ئۈرۈمچىدە، چۆڭچىڭدە، مەيلى كەشمىردە، پامىر تاغلىرىدا بولسۇن، ئەنقەرەدە ھاياتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە بولسۇن، ئۇيغۇرچە - تۈركچە، ئەرەبچە، فارسچە، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ۋە ياكى ئېلان قىلىنمىغان، 1400 مىسراغا يېقىن شېئىرلىرىدا باشتىن - ئاخىر قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئۆزىنىڭ پاك ۋىجدانىنى، ۋەتەن مىللەت ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاشتەك جەسۇر روھىنى ئىپادىلىدى. ئۇنىڭ پامىر تاغلىرىدىكى سەپىرى جەريانىدىكى جاپالىق كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلغان ئېپىك داستانى، «شۇڭقارم» ناملىق لىرىك شېئىرى، «ۋەتەن بىزنىڭدۇر» قاتارلىق شېئىرلىرى خەلقنىڭ قايغۇسى بىلەن تەڭ قايغۇرۇپ، خەلقنىڭ دەردى بىلەن تەڭ يىغلايدىغان ئىچكى روھىي دۇنياسىنى ئېچىپ بەرسە، «ئويغان مىللەت، سىلەن، توپلان» قاتارلىق شېئىرلىرى مىللەتنى ھۆرلۈك، ئازادلىق ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشكە چاقىرىغان جەڭگىۋار شېئىرلىرىدۇر.

بۇغرانىڭ تۈرلۈك شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلىرى تىلىنىڭ رەڭدارلىقى، ئىستېلىستىك ۋاسىتىلىرىنىڭ بايلىقى، لىرىك ھىسسىياتىنىڭ كۈچلۈكلىكى ۋە تۇراق، ۋەزىن، قاپىيىلىرىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مەڭگۈ ئۆتۈلمەيدىغان ئەدەبىي قىممىتىنى نامايان قىلماقتا.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرانىڭ پۈتۈن ھاياتى دىن، مىللەت ۋە ۋەتەن يولىدا جاپا - مۇشەققەتلىك، تىلارغاگە داستان بولىدىغان، قىلچى ۋە قەلىمى بىلەن ئېلىپ بارغان كەسكىن كۈرەشلەر بىلەن تولغان. ئۇ شەخسىي ھاياتىدا مۇستەھكەم ئىرادە بىلەن ئاددى - ساددى ياشىدى. بۇجەسۇر ئىرادىسىنى چوڭ ئۆستلەر بىلەن داۋام قىلىۋاتقان بىرچاغدا ئۇنىڭ ھارماس يۈرىكى 1965 - يىلى 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، چۈش ۋاقتى بىلەن، ئەنقەرەدىكى ئۆيىدە سېلىشتىن توختىدى. مەرھۇمنىڭ جىنازىسى رەسمىي دۆلەت مۇراسىمى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئال بايرىغى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ كۆك بايراقلىرىنى يۈپۈك قىلىپ ئەنقەرەدىكى ئەسرى مازازارلىقتا دەپنە قىلىندى.

بۈگۈن، بۇغرانىڭ تۇپراق بېشى ئەنقەرەگە يولى چۈشكەن ھەرقانداق بىر شەرقىي تۈركىستانلىقنىڭ جۇقۇم زىيارەت قىلىدىغان بىر يېرى بولۇپ قالدى.

يانتقان يېرى جەننەت بولسۇن !

نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرى

- «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» - بىرىنچى نەشرى كەشمىر، 1941 - يىلى. ئىككىنچى نەشرى (مىللىي ئىنقىلاب قىسمى) كەشمىر، 1971 - يىلى. تولۇقلانغان نەشرى ئەنقەرە، 1987 - يىلى.
- «قەلەم ۋە ۋەتەن» - (ئۇيغۇرچە، پارىسچە، ئەرەبچە شېئىرلىرى توپلىمى) كابۇل، 1942 - يىلى.
- «ۋەتەن قايغۇسى» - (تولۇقلانغان شېئىرلار توپلىمى) ئەنقەرە، 1990 - يىلى.
- «قەلەم كۈرىشى» - (ئۇيغۇرچە) بىرىنچى نەشرى ئۈرۈمچى، 1947 - يىلى. ئىككىنچى نەشرى ئەنقەرە، 1990 - يىلى.
- «قۇتلۇق تۈركان ئوپېراسى» - (ئۇيغۇرچە) بىرىنچى نەشرى ئۈرۈمچى، 1948 - يىلى. ئىككىنچى نەشرى ئەنقەرە، 1990 - يىلى.
- «Türk Yurtlarında Arab - İslam Fıtuhatı» (تۈركچە) ئىستانبۇل، 1954 - يىلى.
- «Doğu Türkistan'ın, Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu» (تۈركچە) ئىستانبۇل، 1952 - يىلى.
- «Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti» (تۈركچە) ئىستانبۇل، 1954 - يىلى.
- «Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Red eder» (تۈركچە) ئەنقەرە، 1955 - يىلى.
- «Taşkent Konferansı'nın İç Yüzü ve Komünist Memleketlerdeki Yazarların- Durumu» (تۈركچە ۋە ئىنگىلىزچە) ئەنقەرە، 1959 - يىلى.
- «Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular» (تۈركچە) 1959 - يىلى.
- «Dehli Konferansı ve Tibet» (تۈركچە ۋە ئىنگىلىزچە) ئەنقەرە، 1960 - يىلى.
- «Doğu Türkistanda Radioaktif Serpintimi ya Kızıl Komplomu?» (تۈركچە) ئەنقەرە، 1961 - يىلى.
- «Şarkı Türkistan ve Hürriyet Savaşları» (تۈركچە)، ئەنقەرە، 1962 - يىلى.

تەرجىمە ئەسەرى:

«تارىخ رەشىدى» : مېكرو فىلىمگە ئېلىنغان ئورگىنال قوليازىمىسى، پارىسچە نۇسخىسى ۋە بىرىنچى تومىنىڭ

جۇمھۇرىيەت تۈركچىسىگە تەرجىمىسى. (بۇ ماتېرىياللارنىڭ بىر فوتوكوپىيىسى بۇغرا ئائىلىسى تەرەپىدىن ھاجى نۇرھاجى ئارقىلىق چىن تارىخ پەنلىرى ئاكادېمىيىسىگە بېرىلدى).

نەشر قىلىنىشى كۈتۈپ تۇرغان ئەسەرلىرى:

شەرقىي تۈركىستان تارىخى 2 - توم (ئورگىنال ۋە سىقىلەر ۋە ئىزاھاتلار قىسمى).
خەلقئارا يىغىنلاردا سۆزلەنگەن نۇتۇقلار.

خەلقئارا تەشكىلاتلارغا، ھۆكۈمەتلەرگە يوللىغان مۇختىرا (مېمۇراندۇم) لار ۋە مەكتۇپلىرى.
گېزىتچى ۋە ژورنالستلارغا بەرگەن باياناتلىرى.
دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئالىملار بىلەن يېزىشقان خەتلىرى.
نوت (شەخسى قىسقا خاتىرە) لىرى ۋە مەكتۇپلىرى.
بۇغرا ئالبوملىرىدىن تاللانمىلار (فوتو رەسىملەر).

تەقىرىز (يېغىشلىما) لار

مىيان ھەسەنخان

كابدۇل دەرلىمۇنەللىمىن مۇدىرى

(ئەسلى يەر كەنلىك)

كابۇل، 1940

شەرقىي تۈركىستاننىڭ پىداكار مىللەتچىسى، بۈيۈك مۇجاھىدى تالانتلىق ئالىم مۇھەممەد ئىمىن ھەزرەتلىرىنىڭ ۋۇجۇتقا چىقارغان بۇقىمىمەتلىك ئەسەرى، ھەقىقەتەن شەرقىي تۈركىستان مىللىتى ئۈچۈن مىسلىسىز ھەدىيە ۋە بىر خوشاللىق بىشارىتىدۇر. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇنداق ئەتراپلىق ۋە مۇكەممەل بىر ئەسەرنىڭ يالغۇز بىر زات تەرەپىدىن رەتلىنىپ قەلەمگە ئېلىنىشى، بەكمۇ مۇشكۈل مۇشەققەتلىك ئىش بولۇپ، تىنم تاپماي تىرىشىش ۋە كۈرەش قىلىش بىلەنلا مۇمكىن بولىدۇ. ئەجەب! شۇنچىلىك جاپا مۇشەققەتكە بەرداشلىق بېرىپ، ھارماستىن تىرىشىپ، بۇ قەدەر كۈرەش قىلىشتىكى مەقسەت ۋە تۇيغۇ نېمە؟ ئۆزىنى كۆرسىتىشمۇ؟ ياكى شۆھرەت قازىنىشمۇ؟ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس! كۈنلەر، ھەپتىلەر، ئايلار ۋە يىللار مەشغۇل بولۇپ، ئۆتمۈشتە قالغان، ھەتتا، ئىزىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان بۇ تارىخى ھادىسىلەرنى ئىككىنچى قېتىم جانلاندۇرۇپ ۋە تۇنجى قېتىم مىللەتنىڭ تارىخ سەھىپىلىرىنى بۇ پەخىرلىنىشكە لايىق ۋەقەلىكلەر بىلەن زىننەتلەپ جابدۇغان تۇيغۇ ۋە مەقسەت. ھەرقانداق بىر نەمەننا ۋە شۆھرەت قازىنىش ئارزۇسىدىن تامامەن پاك بىر ئالى غابە ۋە مەپكۈرىدىن

ئىبارەتتۇر. يۈرەككە يەرلەشكەن ۋە تەن ئىشقى ۋە پۈتۈن روھنى قاپلىغان مىللەت قايغۇسىدۇر. بۇ زات چۇڭقۇر ئىلمى ۋە ئاساسلىق ھىسسىياتلىرى بىلەن شۇنى چۈشۈنۈپ يەتكەنكى، تارىخى مەلۇم بولمىغان مىللەتنىڭ ئەسلى - نەسلى ۋە تىگى - تەككىمۇ مەلۇم بولمايدۇ. بۇخۇددى بىر كىشىنىڭ شەخسى ھاياتىدا، ئۆتمۈشتىكى ھادىسىلەرنى ئەسلىمىگىندە، ھېچقانداق بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغىنىغا ئوخشايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر مىللەت ئىجتىمائىي ھاياتتا تارىخىسىز بىر مىللىي ۋەقەنى ياخشى چۈشۈنۈپ توغرا تەھلىل قىلالمايدۇ. ئۆتكەن ۋەقەلىكلەر يالغۇز، بولۇپ ئۆتكەنلىكى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى، ۋەقەلىكلەرنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى ھاياتىمىز ئۈچۈن غايەت زور تەسىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىكتۇر.

بىر مىللەتنىڭ ئويغۇنۇشى ۋە ئۆزىنى تونۇشى، شۇ مىللەت ئىچىدىن چىققان تارىخچىلىرىنىڭ كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرغىدەك چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى يەنە، تارىختىن مەلۇمدۇر. ئۆتمۈش تارىخى بولمىغان بىر مىللەتنىڭ ئەھۋالى، بىر تەرەپتىن ئۆتمۈشنىڭ قاراڭغۇلىقى يەنە بىر تەرەپتىن كەلگۈسىنىڭ بىلىنمەسلىكىدىن ئىبارەت گۇمانلىق ۋە پەرىشان بىر مەنزىرىدە قالىدۇ. چۈنكى، بىر مىللەتنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى قىيىن مەسىلىلىرى ئۆتمۈشتىكى ھادىسەلەردىن تەجرىبە - ساۋاق ئېلىش بىلەن ھەل بولىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئەنئەنىۋى دەۋرى، قۇرغان ھەشەمەتلىك دۆلەتلىرى، غەيرەتلىك كۈرەشلىرى ۋە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ شانلىق تارىخى ئۇ مىللەتنىڭ روھىي جەھەتتە ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىدە ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكۈچى ئامىل بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ مۆھتەرەم زات مەزكۇر ئەسىرىنى يېزىپ چىقىپ ۋە نەشر قىلىپ، بۇ ئۇلۇغ غايەلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، جاپا مۇشەققەتكە چىداپ مىللىي ۋەزىپىسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قىممەتلىك ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن پۈتۈن ۋە تەنداشلىرىمنى تەبرىكلەيمەن. بۇ ئەسەرنى ئوقۇغان چاغلىرىدا ئۆتمۈشتىكى بىر ھەيكەلنى ئوقۇپ چىققاندا ئەمەس، ھەربىر پەسلىنى ھەر بىر بابىنى ئوقۇغاندىن كېيىن بىر ئاز بولسىمۇ مىللەت ۋە ۋەتەن چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مەشغۇل بولۇپ قويۇشنى سورايمەن.

ئىسمائىل ھېكمەت بەگ

تۈركىيە ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ مۇپەتتىشى،

ھازىر ئافغانىستان مائارىپ مىنىستىرلىكى مەسلىھەتچىسى.

كابۇل، 1940

مانا بۇ، بىرتۈرك ئوغللىنىڭ قولى بىلەن قۇرۇلغان ئۆلمەس تۈرك ئابىدىسى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى». بۈيۈك تۈرك ۋەتىنىنىڭ بۈگۈن كۆپلىگەن تۈركلەر تەرىپىدىن تامامەن دېگۈدەك ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بىر بۇلۇڭى بولغان شەرقىي تۈركىستان، بۈگۈن بۇ قىممەتلىك ئەسەر سايىسىدە خۇددى بۇلۇتلار ئارىسىدىن سۈزۈلۈپ چىققان قۇياشتەك كۆز ئالدىمىزدا پارلىماقتا. ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بۇ ئەزىز پارچىسى ھەققىدە، ھىندىستاندا تۈرك ئىمپېراتورلىقىنى قۇرۇپ چىققان ئۇلۇغ پادىشاھ، بابۇرشاھنىڭ تۇغۇقىنى بولغان مىرزا ھەيدەر دوغلات بىر بېياھ ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەسەرنى كۆرۈش ھەركىمگە نېسىپ بولمىغان.

ھاياتتا، تارىخنى ياراتقۇچىلار ۋە تارىخنى يازغۇچىلار بولىدۇ. بۇلار ئايرىم - ئايرىم بىرەر خۇسۇسىيەتكە ئىگە. پەقەت، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نىڭ مۇئەللىپى، ئەمىر مۇھەممەد ئىمىن ھەزرەتلىرى ھەم تارىخ ياراتقۇچى ھەم تارىخنى يازغۇچى، ئۇ مەشھۇد، بەختلىك، قەھرىمان بىرتۈرك ئوغللىدۇر. تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋەتىنىنىڭ ئەمەللىرى بىلەن جانلانغان، ئەلەملىرى بىلەن يىغلىغان. تېخى ئانا قۇچىغىدا ئىكەن، ئانىسىنىڭ ئەللەي ناخشىلىرىدا، ياشلىقىدا قوشاق ۋە ناخشىلاردا، قەھرىمانلىق ھىكايىلىرىدا پىداكارلىق ئەپسانەلىرىنى ئاڭلىغان ۋە ئاڭلاپلا قالماستىن، بۇلار مۇڭسىگە، يۈرىكىگە نەقىشلىنىپ، سىڭىپ كەتكەن. ۋەتەننىڭ دەرت - ئەلەملىرىنى ئۆزىنىڭ دەردىدەك سەزگەن ۋە ھاياتى بويىچە خەلقىنى بۇ ئىزىراپلاردىن چوقۇم قۇتقۇزۇشقا چىن قەلبىدىن قەسەمىيات قىلغان. ئالدىغا كەلگەن بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، قەھرىمان ئەجداتلىرىنىڭ شان ۋە شەرەپ يادىگارى بولغان ئۆتكۈر قىلىچىنى قولغا ئالغان. ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ جان ھەمراھى بولغان ئاتقا ئاتلانغان بۇغرا، ئەجداتلىرىدىن قالغان ئۈچمەس شەرەپ دەستانلىرىنىڭ بىر يېڭىسىنى تارىخ سەھىپىلىرىگە يازدى. ھەرخىل ھادىسىلەرگە كۆكرەك كېرىپ، تاقابىل تۇرۇشتىن ئەسلا چېكىنىمىگەن بۇغرا، ئۆزىدىن نەچچە ئون ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەن بىلەن ھارماي - تالماي ئېلىشىپ، ئاخىرىدا، ۋەتەنداشلىرى سېغىنغان غەلىبە ۋە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈردى. ئەپسۇسكى، كاج تەلەي ئالدىدا چارىسىز قالدى. مۇبارەك ۋەتىنىنى قېنى ۋە جېنى بىلەن قوغداش ئۈچۈن، كېچە - كۈندۈز تىرىشقان بۇ قەھرىمان، غىلىپىغا سېلىپ قويغان قىلىچى بىلەن قەلىمىنى ئۇشلاپ، ۋەتەن ئۈچۈن يېڭى بىر جەڭگە ئاتلىنىپ، بۇ كۈرەشنىڭ غەلىبە ئابىدىسىنى تىكلدى. مانا بۇ ئابىدە «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دۇر.

كىرىل ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرگۈچىدىن

باتۇرراشدىن

ئالماتىدا، 1991.

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ تارىخ، ئۇيغۇر تارىخى بويىچە ئۆز مىللىي تارىخىمىز يازغان ۋە تۇنجى مۇكەممەل بىر ئەسەر بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇڭا بۇ كىتاب، كېيىن يېزىلغان شەرقىي تۈركىستان تارىخلىرىنىڭ ئاتىسى بولۇپ قالماقتا.

بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر تارىخىنى يېزىش خىتاي ھەم روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ مونوپولىسىدە بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ ئۆز مۇستەملىكىلىرىگە تارىخ يېزىپ بېرىش مەقسىدى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولۇپ كەلدىكى، بۇ، چارىسىز، خەلقنىڭ ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇش پىسخولوگىيىسىنى ئۇلاردا شەكىللەندۈرۈشتۈر. مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن تېكىلىغان ئەشۇ خىل ئەكسىيەتچى، ساختا تارىخچىلارغا كۈچلۈك رەددىيە بەرگەن مەزكۇر شەرقىي تۈركىستان تارىخى، بىز ئۈچۈن ئۆز تارىخىمىزنىڭ ھەقىقەتىنى بىلىشتە ۋە مۇستەملىكىچى تارىخچىلارغا قارشى رەددىيە بېرىشتە كۈچلۈك قورال بولۇپ كەلدى. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش لازىمكى، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا زامانىسىدا، 1920 - 1940 - يىللىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى بىر تۇتاش «تۈركىستان تارىخى» سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەنىدى ۋە بەلكى، بۇ تارىخ ھازىرقىدەك ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق ۋە قىرغىزغا ئوخشاش خەلقلەرگە بۆلۈنۈپ قارالمىغان. شۇنداقلا، 1934 - يىلى ئۇيغۇر مىللىتى رەسمىي شەرقىي تۈركىستان مىللىتى دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن، كونا ئوقۇمۇشلۇق ئۇيغۇر زاتلىرى يەنىلا تۈركچىلىك (تۈرك مىللىتىنىڭ بىرلىك غايىسى) نىڭ پرىنسىپىدا پىكىر يۈرۈتۈشكەن. شۇڭلاشقا مىللەتنىڭ بۇ خىل تۈركلىك چۈشەنچىسى ئۇنىڭ مەزكۇر ئەمگىكىگە باشتىن ئاياغ سىڭگەنلىكى ئېنىق. ماھىيەتتە، ئۇيغۇرلار (شۇ جۈملىدىن پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر) تارىخىنى كەڭ ھەم چوڭقۇر چۈشۈنۈشتە، تۈركلىك چۈشەنچىسى بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى بىر تۇتاش قاراش ئۇسۇلى تارىخ ئىلمىدا كام بولسا بولمايدىغان زۆرۈرىيەت دېيىشكە بولىدۇ. ئەنە شۇ مەنىدە، مۇئەللىپ ئۆز ئەمگىكىنى، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نى ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنىڭ بىر بۆلۈمى ھېساپلايدۇ. ئۇيغۇرىستان، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستان قاتارلىق مىللىي ئۆلكىلەرنى «بىرپۈتۈن تۈركىستان» ئىچىدىكى بۆلۈنمىلەر دەپ ۋە بۇ تۈركىي خەلقلەرنى تۈركىستاننىڭ يارىتىلىشىدىن تارتىپ ئىگىلىرى ھېساپلايدۇ. شۇڭا تارىخچى، شەرقىي تۈركىستان تارىخىنىڭ مەسىلىلىرىنى ئومۇمىي تۈرك تارىخ مەسىلىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

كۆچۈرۈش ئىشىدا شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، مۇئەللىپ ئەسلىدە كونا ئۇيغۇرچە (چاغاتاي) ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى بىلەن يېڭى زامان ئۇيغۇرتىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە ياشىغانلىقى

ئۈچۈن، شۇ ئارىلىق دەۋر تىلىنى بۇ كىتابتا قوللانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كونا خەت ئىملاسىمۇ بۇ كىتابتا ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ ھال بىزنى تۆۋەندىكىچە ئىش قىلىشقا مەجبۇر قىلدى:

(1) مۇئەللىپنىڭ تىلى، جۈملە تۈزۈش شەكلى، ئاتالغۇلار بىلەن ئىسىملەرنى قوللۇنۇشى، يېزىش شەكلى قانداق بولسا شۇنداق يېزىش قائىدىسىگە ئەمەل قىلدۇق. بىراق، ھازىرقى يېزىش قائىدىسى شەرت قىلىندى. مەسىلەن، «ھەيىبەتلىك» دېگەن سۆز «ھەيۋەتلىك»، «يازىلغان» دېگەن سۆز «يېزىلغان» دەپ ئىلىنغانغا ئوخشاش (2) ئەرەپچە، پارىسچە ۋە باشقا بىرقىسىم ئاتالغۇلار تىرناق ئىچىدە ئىزاھلاندى.

(3) سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان «دۇر» ۋە «لار» غا ئوخشاش قوشۇمچىلار ئېلىنىمىدى. «ئۆلتۈرماقتا بولغان» دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم بىرلەشكەن سۆزلەر «ئۆلتۈرغان» دەپ ئېلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرىگە

تەييارلىغۇچىدىن

دوختۇر مەھمەد ياقۇب بۇغرا

ئەنقەرە، 1988

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ھاياتى داۋامىدا قىلىچى ۋە قەلىمى بىلەن مىللىي زۇلۇم، تەكسىزلىك ۋە مۇستەملىكىچىلىككە قارشى مىللەتنىڭ بەخت - سائادىتى ۋە ئەر كىنىلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. ئىنقىلابنىڭ قان ۋە مىلتىق دۇرسى پۇراپ تۇرغان مۇھىتلىرىدا چېنىقتى. جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆزىدىن قاتمۇقات كۈچلۈك بولغان دۈشمەنگە چۇماق، نەيزە ۋە قىلىچ بىلەن كۆكرەك كېرىپ قارشى تۇردى. مۇساپىرچىلىكنىڭ ئېغىر مۇشەققەتلىك كۈنلىرىدە ۋەتەن ۋە مىللەت ھەسرەتدە كۆيدى. سىياسەت مەيدانلىرىدا ئۆزىنىڭ ئىلمىي قابىلىيىتى ۋە ئۈستۈن ناتىقلىق تالانتى بىلەن ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن دۈشمەنلىرى بىلەن تىغمۇ - تىغ ئېلىشتى. ئەدەبىيات ساھەسىدە ئىلمىي ماقالىلىرى بىلەن شەرقىي - تۈركىستان خەلقىنىڭ تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇشتۇردى ۋە قوغدىدى. مەيلى چىندە ۋە ياكى چەتئەلدە بولسۇن، تۈركىستان داۋاسى ئۈچۈن مەتبۇئاتلاردا ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەردە قايىل قىلارلىق ماقالىلىرى بىلەن قارشى تەرەپنىمۇ ھەيرانلىقتا قالدۇردى. خەلقئارا سەھنىدە بولسا، ئەرەبچە ۋە پارىسچىنى ياخشى بىلگەن بۇغرا، شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە بولغان زۇلۇم، تاجاۋۇز ۋە ئادالەتسىزلىكلەرنى ئاڭلاتتى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ كۆمۈلۈپ قالغان دۈشمەنلىرى تەرەپىدىن قەستەن بۇرمىلانغان ئۆتمۈشتىكى تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ھارماي - تالماي ئوتتۇرىغا قويدى. پۈتۈن بۈكۈرە شەرىپاندا تەجرىبىلەرنى ماھىرلىق بىلەن يەكۈنلەپ، ئىنقىلابنىڭ زامان ۋە ماكان

مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلدى. قوراللىق قۇزغۇلاڭدىن باشقا چارە قالمىغاندا خەلقنى باشلاپ. قوزغالدى. چىن ھۆكۈمىتىگە ۋە پارلامېنتىگە كىرىش ۋە سۆزلەش پۇرسىتى كەلگەندە قانۇن ۋە قائىدە ئۈستىدە تۇرۇپ، ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. مانا يۇقىرىقىدەك بوران - چاپقۇنلۇق ھاياتتا چېنىقىپ، يېتىشىپ چىققان مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان بىر شەخسىيەت، يەنى، ھەم ئىنقىلاپچى، ھەم دۆلەت ئەربابى، ھەم شائېر ۋە تارىخچى ئىدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مىللەت ئۈچۈن ئىشلەشتە بىردەم بولسىمۇ بوشاشماي، بۇدۇنيادىن ئۆتكەن بۇغرا، مىللىتىگە، ۋەتىنىگە مىسلىسىز تۆھپە، يەنى، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نى يېزىپ قالدۇردى. ئۇ مىللەتنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا زامانىۋىي تارىخچىلىقنىڭ بىر ئۈلگىسى. ئەسەردىكى مەتبۇد، ئۇسلۇب، ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئارگىئال مەلۇماتلار ۋە پايدىلانغان مەنبە ئەسەرلەردىكى ھەر تەرەپلىملىك ھۆججەتلەرگە باي ۋە مىسقىلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئەسەرنىڭ باشلانغۇچ قىسمى بولسا، ئانا مەنبەنى ئاساس قىلغانلىقتىن كىشىنى چوڭقۇر قايىل قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستان ھازىرقى زامان تارىخى قىسمىغا كەلسەك، بۇ قىسمىدىكى ئاساسى ۋەقەلىكلەرگە مۇئەللىپ ئۆزى بىۋاسىتە قاتناشقان، كۆرگەن، بىلگەن ۋە تەتقىق قىلغان ھادىسەلەر بولۇپ، ئورگىئال ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ ئەسەر خەلقئارادا شەرقىي تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر يېزىلغان ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ پايدىلىنىش ماتېرىياللار تىزىملىكىدە ئاساسلىق يەر ئالماقتا.

مۇستەملىكىچىلەرنىڭ چەكلىشى ۋە تەھدىتلىرىگە قارىماستىن ۋە تەنپەرۋەر خەلقىمىز بۇ ئەسەرنى قولدىن - قولغا تارقاتتى. ھاياتىنىڭ خەتەرگە ئۇچرىشىنى بىلىپ تۇرۇپ، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نى قول بىلەن كۆچۈرۈپ كۆپەيتىپ، يوشۇرۇن تارقاتتى. بەزى زىيالىلىرىمىز ئۆلۈمدىن قورقماي بۇ ئەسەرنى شىفىگېرافتا بېسىپ، يۈزلەرچە نۇسخە ھازىرلاپ، مەكتەپلەر ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى مىللەتچى زىيالىلار ئارىسىغا تارقىتىۋەتتى. بۇ كىتابنى ئوقۇغان ۋە ياكى ساقلىغان نۇرغۇن ۋە تەنپەرۋەرلىرىمىز قولغا ئېلىنىپ، تۇرمۇشلاردا ئازاپ چەكتى ۋە بەزىلىرى شېھىت بولدى.

بۇ ئەسەر مەرھۇمنىڭ ئارزۇسىغا ئەڭ ئۇيغۇن ۋە تولۇقلانغان ھالدا قىزى پاتىمە بۇغرا تەرىپىدىن 1987 - يىلى، ئەنقەرەدە نەشر قىلىنىپ، پۈتۈن دۇنياغا تارقىتىلدى. بۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئىنتايىن زور بىر ئىش بولدى. مىللىتىمىز مىسلىسىز روھىي ئوزۇققا ئىگە بولۇپ خوشاللىققا چۆمدى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئارىسىدا بولسا خۇددى تارىخچىمىز باتۇر راشىدىن ئېتىقاندەك «زىلزىلە» كەلتۈرۈپ چىقاردى ۋە ئۇلار بۇ ھەقىقەت ئالدىدا پايىستەك بولۇپ كېتىشتى. شەرقىي تۈركىستان تارىخىنىڭ تولۇقلانغان نەشرى خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى يېڭىدىن يېتىشىۋاتقان ياشلىرىمىزنىڭ جىددى

تەلەپلىرىگە ئاساسەن مەن بۇ ئەسەرنى 1987-يىلى نەشرىگە ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئىلىنىڭ ئىملا ۋە شىۋىسى بىلەن ھازىرلاپ، نەشر قىلىپ تارقىتىم. بۇ ئىشتا، ماڭا ھەر جەھەتتە دائىم يار - يۆلەكتە بولغان ئائىلەمدىن مىننەتدارمەن.

ھازىرلانغان نۇسخىنى نەشر قىلىش ئالدىدا مۆھتەرەم ھاجى ياقۇپ يۈسۈفى ۋە م. كامال، باشتىن - ئاخىرغىچە كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۈزۈتۈپ بەردى. ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

تەجرىبىسىزلىك ۋە كومپيۇتېردىكى مەسىلىلەردىن كېلىپ چىققان خاتالىقلارنى كەچۈرۈپ، تۈزۈتۈپ ئوقۇپ كېتىشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ئەسكەرتىش:

(1) مۇئەللىپ بەزى ئاتالغۇلارنى، بولۇپمۇ چىنچە ئىسىم ۋە ئاتالغۇلار ترانسكرىپسىيىسىنى 40 - يىللىرىدا قوللىنىۋاتقان شەكلى بىلەن بەرگەن بولۇپ، مەن بۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچىدا قوللىنىۋاتقان شەكلى بويىچە ئالدىم. مەسىلەن: ھوانگىتى (خۇاڭدى) تايىسۇڭ (تاڭ تەيزۇڭ)، پانچائو (بەن چاۋ)، چاڭكياڭ (جاڭجىيەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىشتا، ئەدەبىياتىمىزدا قوللىنىۋاتقان ئاتالغۇ ۋە باشقا خۇسۇسلاردا، نەشرىگە ھازىرلىغۇچى (قىسقارتىلمىسى، ن. ش. ھ.) نامىدىن ئىزاھات بېرىلدى. بۇ ئىزاھاتلاردا: ئە. بايتۇرنىڭ «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى»، ت. ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار»، ھ. نۇرھاجىنىڭ «قاراخانىلار تارىخى» ۋە ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن سىماچىيەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» قاتارلىق كىتابلىرىدىن پايدىلاندىم.

(3) مۇئەللىپ بەزى تارىخلاردا چىنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاز سانلىق مىللەت ھاكىمىيەتلىرىنىمۇ «چىن ھاكىمىيىتى» دەپ ئالغانىدى. مەسىلەن: چىڭ خانىدانلىقىنى. بىز كىتاپخالىارغا ئېنىق بولسۇن ئۈچۈن بەزىدە خانىدانلىقنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن ئالدۇق.

100

100

100

بىرىنچى باب

ئومۇمىي تارىخ

بىرىنچى بۆلۈم

ئومۇمىي تارىخنىڭ بىر

خۇلاسەسى

شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى باشلاشتىن ئىلگىرى تارىخ ئىلمىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئومۇمىي ئىنسانلىق تارىخىنىڭ باشلانغۇچى ھەققىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى لازىم كۆردۈم. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇلارنى بىلىش ئېھتىياجى بار دەپ تونۇيمەن.

1 - پەسىل

تارىخ ئىلمىنىڭ ماھىيىتى

تارىخ ئىلمى ئىنسان جەمئىيەتلىرىنىڭ كەيپىيەتلىرىنى، تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەلىرىنى توغرا سۈرەتتە ئۆگىتىدىغان بىر پەن. تارىخ بىلىملىرى ئىنسان بىلىملىرىنىڭ ئەڭ توغرى بولغىنى ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ ئىلىم بىلەن ھەركىم ئۆزىنىڭ ئىنسانلار توپلىمى ئىچىدىكى ئورنىنى ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ دۇنيا مىللەتلىرى ئارىسىدىكى مەرتىۋىسىنى بىلەلەيدۇ. دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ تەرەققى قىلىش، ساۋادەتكە ۋە مەدەنىيەتكە ئىرىشىشنىڭ سەۋەپ ۋە ئامىللىرىنى ئۆگىتىدىغان، ئۆتمۈشتىكى ئىنسانلارنىڭ باشلىرىدىن ئۆتكەن ھادىسىلەردىن ئىبرەت ئېلىپ ۋە بۇ يوللار بىلەن مىللەتنىڭ ۋە ياكى پۈتۈن ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ كەلگۈسىدىكى بەخت ساۋادىتىنى تەمىن قىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىدىغان ئىلىم، مانا شۇ تارىخ ئىلمىدۇر. تارىخ ئىلمى، «ئومۇمىي تارىخ» ۋە «مەخسۇس تارىخ» دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. بىرىنچىسى، پۈتۈن دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ۋە ياكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى بايان قىلىدۇ. ئىككىنچىسى بولسا، بىر مىللەت، بىر قەبىلە، بىر يۇرت، بىر شەھەر، بىر كىشى ياكى مۇھىم بىر ۋەقەلىككە ئائىت تارىخىي مەلۇماتلارنى بايان قىلىدۇ.

تارىخ قايناقلىرى

تارىخىي مەلۇماتلار تۆۋەندىكى قايناق (مەنبە) لاردىن ئېلىنىدۇ:

1 - توغرى رىۋايەتلەر — رىۋايەتلەرنىڭ چىنلىقى (توغرىلىقى) نىڭ ئالامەتلىرى بولسا، بۇلارنىڭ داۋاملىق بىر شەكىلدە مەشھۇر بولغان رىۋايەتلەردىن بولۇشىدۇر. رىۋايەتلەرنىڭ مەنبەسىدە تولا ئىختىلاپ بولماسلىقى، رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ تارىخ ئەھلى بولۇشى ياكى بىتەرەپ كىشى بولۇشى، يالغانچى ئەمەسلىكى باشقا مىساللاردا ئىسپاتلانغان بولۇشى، رىۋايەتلەرنىڭ مەنبەلەرگە مۇۋاپىق بولۇپ، زامان ماكان ئېھتىياجىغا خىلاپ كەلمەسلىكى لازىم. شۇنداقلا، تۆۋەندىكى مەنبەلەرگە ئەڭ يېقىن بولۇشى كېرەك.

2 - جۇغراپىيەنىڭ داۋاملىق تارىخقا ياندىشىپ كېلىدىغانلىقى، بىر ئاز تارىخ ئوقۇغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم. چۈنكى، بىر ئىنسان جەمئىيەتنىڭ دۇنيانىڭ قايسى يېرىدە بولغانلىقى، تۇپراق ۋە سۇ ۋەزىيىتى، ھاۋا كېلىماتى، دېڭىزغا ئوزاق - يېقىنلىقى، ئۆسۈملۈكلىرى، ھايۋان يېتىشتۈرۈش قاتارلىق ئامىللارنىڭ شۇ مىللەتنىڭ تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ۋە يەنە بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلىرىنى بىلىش لازىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇغراپىيەدىن مەلۇم بولىدۇ.

3 - قەدىمكى زامانلارغا ئائىت دىنى، مىللىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي كىتابلار، لۇغات، قامۇس ۋە ئەدەبىيات ئەسەرلىرى.

4 - قەدىمكى سەنئەت ئەسەرلىرى.

5 - شەھەر ۋە ئاۋات بولغان جايلارنىڭ ئىزلىرى، خارابەلەر، ئابىدەلەر، ھەيكەللەر ۋە كىتابەلەر) يازما يادىكارلىقلار - مەڭگۈ تاشلار).

قەدىمكى زامانلاردا تارىخ مەنبەلىرى يالغۇز رىۋايەتلەر ۋە ئەپسانىلەر (ئەدەبىي ئەسەرلەر) دىن ئىبارەت ئىدى. كېيىنكى 200 يىلدىن بېرى، تارىخ ئىلمى ناھايىتى تەرەققى قىلدى. رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەردە ئۇچرىمىغان توغرا ۋە قىممەتلىك مەلۇماتلار مەيدانغا چىقتى. بەزى توغرا ۋە ئىشەنچلىك دەپ قارىلىپ كەلگەن ۋە تارىخ كىتابلىرىغىمۇ يېزىلغان رىۋايەتلەر تەكشۈرۈلۈپ، بۇلارنىڭ توقۇلما ئەپسانە ۋە قۇرۇق گەپتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى ۋە تارىخى رىۋايەتلىك سۈپىتىنى يوقاتتى. دۇنيا تارىخ سەھنىسىدە ھېچ تونۇلمىغان بىرقانچە مىللەتنىڭ تارىختا غايەت مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقى ئوتتۇرىغا چىقتى. مانا بۇ يېڭىلىق ۋە تەرەققىياتلارنىڭ سەۋەبى. جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ ئادەتتىن ئاشۇرى بىر سۈرەتتە تەرەققى قىلغانلىقى ۋە يېڭى كەشپىياتلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى: قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشى، گېئولوگىيە ۋە ئارخېئولوگىيە پەنلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققى قىلىشى، ساياھەت ۋە ئىلمىي قېزىش ۋە قېدىرش پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە قولغا كەلگەن قەدىمكى شەھەر قالدۇقلىرى، خارابە لىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆپلەپ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن ئىبارەت.

1 - پەسىل

ئىنسان ئومۇمىي تارىخىنىڭ باشلىنىشى

ئىنسان يارىتىلىپ، دۇنيادا ھاياتنىڭ باشلانغان ۋاقتى ھازىرغىچە ئېنىق بىلىنمىگەن يوق. بۇنى بىلىش ئۈچۈن تارىخچىلار ھەرخىل يوللارنى سىناپ كۆرگەن بولسىمۇ قانائەتلىك نەتىجە چىققىنى يوق. ھەممىدىن بۇرۇن يەھۇدىيلار ھەزرىتى ئادەمنىڭ يارىتىلىشىنى تەخمىن قىلىشقان ئىدى. ئۇلارچە، ئىنساننىڭ يارىتىلغانلىقىغا ھىجرىنىڭ 1351 - يىلى، 59445 يىل بولغان بولىدۇ. يەھۇدىيلەر، بۇ زاماننى

ئىنسان تارىخىنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېساپلايدۇ. ئىسلام تارىخچىلىرىدىن بىر قىسمى بۇنى قوبۇل قىلىشۇمۇ يەنە بىر قىسمى، بۇنى ئىسرائىلىيەتنىڭ ھېچبىر ئاساسى بولمىغان ۋە باشقا ھېچبىر ساماۋىي دىندا كۆرسىتىلمىگەن بىر ئەپسانەۋىي ئېتىقادى دەپ، رەد قىلىدۇ ۋە يەنىلا بۇنى ئېنىقلانمىغان مەسىلە دەپ قارايدۇ. ھازىرقى زامانۋىي تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە، ئېتنولوگىيە ئالىملىرى يەريۈزىدە ئىنسانىيەتنىڭ بار بولغانلىقى «جاۋا» (ھىندۇنىزىيە) دە كەشىپ قىلىنغان ئەڭ قەدىمكى ئىنسان سۆڭەكلىرىگە قاراپ، بۇ زامانى 600 مىڭ يىل دەپ تەخمىن قىلىدۇ. غەربىي تۈركىستاندا، 1938 - يىلى تۆشۈكتاش ۋە ئەمرتۆمۈر ئۆڭكۈرىدە تېپىلغان ئىنسان سۆڭەكلىرىگە قاراپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ شۇ زامانغا يېقىنراق چاغلاردىن تارتىپ ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئىنساننىڭ دۇنيادىكى ھايات دەۋرلىرى - تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى چاغ ۋە تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنكى چاغ، دەپ، ئىككىگە ئايرىپ تەتقىق قىلىنىدۇ. تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى چاغ دېگىنىمىز، ئىنسانلار ۋەقە ۋە ئەھۋاللىرىنى خاتىرىلەپ يازغىلى باشلىغاندىن ئەۋۋەللى زامانى كۆرسىتىدۇ. تارىخ دەۋرى بولسا ئىنسانلار ۋەقە ۋە ئەھۋاللىرىنى يازغىلى باشلىغان چاغلاردىن كېيىنكى زامانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇندىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى ئىنسانلار ھەققىدىكى تارىخ ئىلمىنىڭ مەلۇماتلىرى، قورئان ۋە تەۋراتتا زىكر قىلىنغان پەيغەمبەرلەر قىسسىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. مەلۇمكى، بۇ مەلۇماتلار قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئازغىنە بىر قىسمىنىڭ دىنى ئەھۋالدىن خەۋەر بېرىدۇ. يېقىنقى 200 يىلدىن بېرى ئىلمىي ۋە پەننىي ئۇسۇللار بىەن ئېلىپ بېرىلغان يەرئاستى قېزىش، تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان سوقۇش قوراللىرى، ئوۋ (شكار) ئەسۋاپلىرى، قەدىمكى شەھەرلەر، ئاۋات بولۇپ ئۆتكەن يەرلەر ۋە قەدىمكى ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ خارابەلىرى، ئىزلىرى ۋە سەنئەت ئەسەرلىرىدىن تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى ئىنسانلار ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار قولغا كەلدى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان قەدىمكى ھايات شەكلى، تۇرمۇش يوللىرى، مەدەنىيەتكە ئۆتۈشتىكى باسقۇچلىرى، مەدەنىيەت سەۋىيەلىرى، سانائەت، ئىلىم - پەن ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى توغرىسىدا ناھايىتى ئېنىق مەلۇماتلار قولغا كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن تارىخ ئىلمى ئۆزىدە ئەپسانە ۋە چۆچەكلەر قاراڭغۇلىقىدىن قۇتۇلدى. بۇ سۈرەتتە تارىخ ئىلمى كۈندىن - كۈنگە رىۋاجلىنىپ، تەرەققى قىلماقتا ۋە نەتىجىدە كۈندىن - كۈنگە يېڭى مەلۇماتلار كەشىپ قىلىنماقتا. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامانۋىي تارىخ كىتابلىرىدىكى تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى زامانغا ئائىت يېزىلغان مەلۇماتلار ئومۇمەن، بۇخىل يەرئاستىدىن قېزىپ تەكشۈرۈش (گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش) ۋە كەشپىياتلاردىن ئېلىنغان مەلۇماتلاردىن ئىبارەتتۇر. تارىختىن بۇرۇن ياشىغان ئىنسانلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەسەرلەردىن ئېلىنغان مەلۇماتلارغا قاراپ تەخمىنەن مەلۇم

بولغان ھايات دەۋرلىرى - يونما تاش دەۋرى، سىلىق تاش دەۋرى ۋە مەدەن دەۋرى دەپ ئۈچ باسقۇچقا ئايرىلدى.

يونما تاش دەۋرىدىكى ئىنسانلار ئىنتايىن ئاددى ھايات كەچۈرگەن. ھايۋانلارنى ئۇلاپ گۆشنى يەپ، تېرىسىنى يېپىنجا قىلىپ، ئىسسىق - سوغۇقتىن ساقلىغان. ئۇلايدىغان ھايۋانلار كۆپ بولغان جاڭگاللىرى، بېلىق كۆپ بولغان سۇلارنى تالىشىپ، بىر-بىرلىرى بىلەن سوقۇشقان. بۇخىل ھاياتلىرىنى قولايلاشتۇرۇش ئۈچۈن ۋە ئاسان ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن دۈشمەن بولغان باشقا ئىنسانلار ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆتكۈر قورال لازىملىقىنى چۈشۈنۈپ تاشنى تاشقا ئۇرۇپ چاقماق، تاشنى توخماققا باغلاپ، تاشچوماق ۋە ئۇچلۇق تاش بىلەن نەيزە قاتارلىق قوراللارنى ياساپ چىققان. ئىنسانلار بۇ خىل ھايات شەكلى بىلەن خېلى ئۇزۇن بىر زامان ياشىدى. بۇ دەۋردە ئىنسانلار ئوت قالاپ ئىسسىق، كېچىدە تۇرار جايلىرىنى يورۇتۇش، يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئور كۈتۈش ۋە يېمەكلىرىنى پىششىق ئۆگەندى. ھايۋان سۆڭەكلىرىدىن خەنجەر، پىچاق ۋە ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ياساپ ئىشلەتتى. بۇ دەۋرنىڭ قاچان باشلانغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەخمىن قىلىشلىرىغا قارىغاندا، بۇ دەۋرنىڭ باشلىنىشى بۇندىن 50,000 بىلەن 100,000 يىل بۇرۇن بولغان.

سىلىق تاش دەۋرىدە، ئىنسانلار تاشتىن ئەسۋاپ ياشاشتا بارغانسېرى ئۈستىلىشىپ، چاقماق تېشىدىن نازۇك، چىرايلىق نەرسىلەرنى ياساپ چىقىپ، بۇلارنى قۇم تېشىغا سۈرۈپ، سىلىغلاپ ئىشلىتىش ۋە سېتىشقا باشلىدى. تۇرمۇشلىرىدا خېلى كۆپ ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. ۋەھشى ھاياتتىن تامامەن ئايرىلغان، يېڭى بىر ياشاش دەرىجىسىگە يەتتى. چۈنكى، بۇ دەۋرگە كەلگەندە، ئىنسانلارنىڭ بىر قىسمى كۆچمەنلىك ھاياتنى تاشلاپ، بىر ئانا ئەۋلادلىرى، يەنى، قەبىلە جەمئىيىتى شەكلىدە يەرلىشىپ، ياشىغىلى باشلىغان. بۇنداق ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ باشلىنىشىنىڭ ئاساسىدا، ئىنسانلار نېرىقچىلىقنى ئۆگىنىپ، ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ، ئوي ھايۋانلىرى يىتىشتۈرۈپ چىققان ۋە تۇرمۇشلىرىنى دېھقانچىلىق بىلەن قامداپ ئوت - چۆپ ۋە ئۆسۈملۈك يىلتىزى يېيىشنى تاشلىغان. ئىنسانلار بۇ دەۋرگە كىرەر - كىرمەس مال مۈلككە ئىگە بولۇشتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ مالمۈلكنى قوغداش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھەۋىسى تۇغۇلدى. تەبىئىي، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا ياردەملىشىش ۋە ئورتاق مەنپەئەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىجتىمائىي بىر تەشكىل قۇرۇپ چىقىشقا توغرى كەلدى.

بۇ دەۋردە ئىنسانلار تۇرار جاي ۋە قورغان ياسىغىلى باشلىدى. دەسلەپتە بۇلار خېلى مۇستەھكەم ئىدى، بۇلار تاملىرى تاشتىن ۋە ئۈستى ياپىلاق تاشلار بىلەن يېپىلغان كىچىك ھوجرا ئۆيلەردىن ئىبارەت بولۇپ، «دولمان» دەپ ئاتالغان. بۇ دولمانلاردىن بۇزۇلماي زامانىمىزغىچە ساق قالغانلىرى،

جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈشلەر، دە تۇپراق ئاستىدىن كۆپ ساندا ئوتتۇرىغا چىقتى. قورغانلار بولسا تاشتىن قېلىن تام قىلىپ ياسالدى. بۇخىل ئىمارەت ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ نەزەرقىياتى خېلى تېز بولدى. ئىنسانلار تاش پالتىلىرى بىلەن ياغاچلارنى كېسىپ، تۇرار جايلارنىڭ ئۈستىنى ياغاچ بىلەن يېپىپ، كەڭ ئازادە ئۆيلەر ۋە قورغانلار ياساپ، كىچىك تىپتىكى شەھەرلەر بىنا قىلدى. بەزى قەبىلىلەر كېچىلىرى باشقىلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆي - جايلارنى كۆللەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى سۇ بويلىرىغا يېقىن قىلىپ قوزۇقلار ئۈستىگە بىنا قىلغان. كۈندۈزى قويۇپ، كېچىسى تارتىۋالدىغان كۆرۈكلەر ياسىغان. بۇ خىل ئىمارەت ۋە قورغانلار شۇ زاماننىڭ ئەڭ مۇستەھكەم قورغانلىرى ئىدى. كېيىنچە، تاش پالتىلىرى بىلەن چوڭ - چوڭ دەرەخلارنى كېسىپ، پۈتۈن بىر قەبىلىلە سىغىۋەتكە چوڭ قورغانلارنى ياساپ چىقتى. بۇنداق قۇرۇلۇشلارنى سېلىش، ئۇ شارائىتلاردا بەكمۇ قىيىن ئىش بولسىمۇ ئىنسانلارنىڭ ھاياتقا بولغان زوق بۇ قېنىقچىلىقلارنى يەڭگەن. تاش بوقۇسا (ساپان) ۋە ياغاچ كەتمەنگە ئوخشاش تېرىلغۇ ئەسۋاپلىرىنى قوللىنىش، كالا ئۆكۈزلارنى قوشقا قوشۇپ، تېرىلغۇ، ھايۋانلىرى قىلىپ ئىشلىتىش. ئات، ئېشەك ۋە تۆگە قاتارلىق ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ يۈك ۋە مەنەك ھايۋانلىرى قىلىپ ئىشلىتىش، مانا شۇ دەۋردە ئىجات قىلىنغان ئىدى.

سېلىق تاش دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، يولغا تاش ئەسۋاپلىرى قوللۇنۇلغان، ھەتتا، مەدەن دەۋرىگە كەلگەندىمۇ تۆمۈر كەشپ قىلىنغانغا قەدەر بۇ ئىككى خىل تاش ئەسۋاپلىرى قوللىنىلىپ كەلگەن. تارىخچىلار، بۇ دەۋرلەرنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن، سېلىق تاش سەنئىتى كەشپ بولغان زامانى - سېلىق تاش دەۋرى، مەدەن كەشپ بولغان زاماندىن باشلاپ - مەدەن دەۋرى، دەپ ھېساپلايدۇ.

ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ ھاياتى يوقىرىدا ئېيتىلغاندەك، تاش ئەسۋاپ ۋە قوراللار بىلەن ئىنتايىن كۆپ قېنىقچىلىقلارغا دۇچ كەلمەكتە ئىدى. كېيىنچە، ئىنسانلار باشقا ماددە ئارىلاشمىغان ھالدا يارىتىلغان ئالتۇن ۋە مىس كانلىرىنى ئۇچراتتى. تەجرىبەلەر ئارقىلىق بۇ مەدەنلەرنى ئوتقا سېلىپ، خالىغان شەكىلدە ھەرخىل نەرسىلەر ياسىغىلى بولىدىغانلىقىنى كەشپ قىلدى. ئالتۇن ۋە مىسنى دۇنيادا ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركلەر كەشپ قىلغان. بۇ كەشپىيات بۈگۈندىن، تەخمىنەن 11,000 يىل ئىلگىرى بولغانلىقى ئىسپاتلاندى.

ئىنسانلار ئالتۇندىن زىننەت ئەسۋاپلىرى، مىستىن قىلىچ، سۈڭگۈ (نەيزە)، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ياساپ ئىشلەتكەن. لېكىن، مىس ئانچە چىداملىق بولمىغانلىقتىن يولغا ۋە سېلىق تاش ئەسۋاپلىرىنى ئىشلىتىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. كېيىنچە نەزەرقىيات يولىدا، يەنە بىر قەدەر ئىلگىرلىگەن ئىنسانلار مىسنى قەلەي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ نۇرغۇن كەشپ قىلدى. ئۈچ مىستىن چىداملىق بولغانلىقتىن كىشىلەر قورال - ياراغ ۋە باشقا ئەسۋاپلارنى نۇرغۇن ياسىغىلى باشلىدى. مەدەن دەۋرىمۇ

تۇج سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلغان زامانىدىن باشلاپ ھېساپلىنىدۇ. قەلەي مىسقا قارىغاندا ئاز ئۇچرايدىغان مەدەن بولغاچقا تۇج ئىشلەپ چىقىرىش ئاسان ئەمەستى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇج ئەسۋاپلار ئېھتىياجىنى دېگەندەك قاندۇرالمىغان ۋە تاش ئەسۋاپلارمۇ تامامەن تاشلىۋېتىلمىگەن.

كېيىنچە تۆمۈر كەشپ قىلىندى. بۇ مەدەنىي باشقا ماددىلاردىن ئېرىغداپ، ساپ ھالغا كەلتۈرۈش ئانچە ئوڭاي بولمىسىمۇ تۆمۈرنىڭ باشقا مەدەنلەرگە قارىغاندا چىداملىق ۋە ئۆتكۈر بولۇشى، تۆمۈر قورال - ئەسۋاپلارنىڭ جىداشلىق بولۇشى بۇ مەدەنگە بولغان تەلەپنى ئاشۇردى. تۆمۈر كانلىرىنىڭ دۇنيادا ھەر جايدا كەڭتاشا بولۇشى تۆمۈر ئىشلەپ چىقىرىشنى تېز رىۋاجلاندۇردى. قورال - ياراغ ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى تۆمۈردىن ياساپ ئىشلىتىلدى ۋە تاش سايمانلارغا ھاجەت قالمىدى.

ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە تۇج قاتارلىق باشقا مەدەنلەر ئۆزىگە مۇناسىپ يەرگە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. زامانىمىزدىكى ئىلمىي تەتقىقاتلارغا ئاساسەن، تۆمۈرنى ھەممىدىن ئەۋۋەل كەشپ قىلغانلارنىڭ تۈركلەر ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. مەدەن دەۋرىنى تارىخچىلار مىس دەۋرى، تۇج دەۋرى ۋە تۆمۈر دەۋرى دەپ ئۈچكە ئايرىدۇ. تارىخ دەۋرىگە كىرگەن چاغ بولسا، ئىنسانلارنىڭ تاشقا، مەدەندىن ياسالغان نەرسىلەرگە، بىنا (ئىمارەت)، ئابىدە (مەڭگۈتاش) لەرگە يېزىلغان ياكى ئويۇلغان خەت ۋە سىزما رەسىملەر، تاشتىن ۋە مەدەندىن ياسالغان ھەيكەللەر قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتىدىن تارتىپ باشلىنىدۇ. بۇ دەۋر دۇنيادا ئوخشاش بىر ۋاقىتتا باشلانمىغان. زامانىمىزدىكى تارىخچىلار گىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، بۇلار ھەممىدىن بۇرۇن تۈركلەردىن بولغان «ھىتلەر» «سۈمەرلەر» ۋە «ئىلاملار» دا باشلانغان. مىسىرلىقلارنىڭ بۇ دەۋىگە ئوخشاش زاماندا ياكى بىر ئاز كېيىنرەك كىرگەنلىكى مەلۇم. مىسىرلىقلار بۇ ئۇسۇل بىلەن مۇنتىزىم ئىشلەپ ئۈزلۈكسىز رىۋاجلاندۇرغانلىقتىن قالدۇرغان ئەسەرلىرى كۆپ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تارىخ ئالىملىرى مىسىرلىقلارنىڭ ئەسەرلەر يېزىپ قالدۇرغان ۋاقتىنى «تارىخ دەۋرىگە كىرىشنىڭ باشلىنىشى» دەپ بىردەك ئېتىراپ قىلىشماقتا. مىسىرلىقلار يېزىپ قالدۇرغان بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى مىلادىتىن بۇرۇنقى 5000 يىلغا ئائىت ئىككەنلىكىنى ئاساس قىلىپ، ئالىملار ئىنسانلارنىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرگەن زامانى مىلادىتىن 5000 يىل بۇرۇن دەپ بەلگىلىگەن. بۇلار تۆۋەندىكى تۆت دەۋىگە ئايرىلىدۇ:

باشلانغۇچ ئەسىر، مىلادىدىن بۇرۇنقى 5000 - يىلدىن مىلادىدىن كېيىنكى 395 - يىلغىچە.

ئوتتۇرا ئەسىر، مىلادىنىڭ 395 - يىلىدىن 1493 - يىلغىچە.

ئاخىرقى ئەسىر، مىلادىنىڭ 1493 - يىلىدىن 1789 - يىلغىچە.

ھازىرقى ئەسىر مىلادىنىڭ 1789 - يىلىدىن باشلاپ ھازىرغىچە.

ئومۇمىي ئىنسان تارىخىنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە بۇ كىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلىدىم. تولۇقراق مەلۇمات ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك تارىخ كىتابلىرىغا قاراشلىرىنى سورايمەن.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئومۇمىي تۈرك تارىخىنىڭ بىر خۇلاسەسى

1. پەسىل

تۈرك تارىخىنىڭ باشلىنىشى

شەرق دۇنياسىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىختا رىۋايەت قىلىنغان چىن، ھىندىستان ۋە ئىراننىڭ تارىخ ۋە دىنى كىتابلىرىدا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىردە يېزىلغان ئەرەپ - ئىسلام ئومۇمىي تارىخ كىتابلىرىغا قارىغاندا، بۈگۈنكى ئىستىلاھتا (تېرمىنلار) شەرقىي تۈركىستان ۋە غەربىي تۈركىستان دەپ ئاتالغان مەملىكەتلەرنىڭ تارىخى، دۇنيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئىنتايىن مۇھىم تارىخلىرى دەپ قارىلىدۇ. يەنە، بۇ ئەسەرلەردە ئىتتىپاق بىلەن پىكىر بىرلىكىگە كېلىنگەن بىر مەسىلە، «تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى»، ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە سوزۇلغان پايانسىز ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى بولۇپ، بۇلار ئاسىيا قىتئەسىنىڭ بەل ئۇمۇرقىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ يايلاقلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ۋە كەڭلىكى ھەيۋەتلىك بىر مەنزىرىگە ئىگە. بۇ ئوتتۇرا قىسىم، ھىمالايا تاغ تىزمىلىرى خەزەر⁷ (كاسپى) دېڭىزى ۋە بايقال كۆلى ئارىسىدا بولۇپ، دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز ۋە ئەڭ كەڭ مۇنبەت يايلاقلىرىدىن ئىبارەت. ئاسمانغا تاقاشقۇدەك ئېگىز تاغلىرى، بۈك باراقسان ئورمانلىرى، قورقۇنۇچلۇق جاڭگاللىرى ۋە سۇ بويلىرىغا جايلاشقان ياپ - يېشىل ئاۋات شەھەر - كەنتلىرى ئوتتۇرا قىسىم يايلاقلىرىدا بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن. مانا بۇ شەكىلدە تەرىپلەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى شەرقتە قىدىرخان (ھىنگان) تاغلىرىدىن باشلاپ، شىمالدا بايقال ۋادىسى، ئالتاي تاغلىرى، غەربىدە ئىدىل (ۋولگا) دەرياسى، خەزەر دېڭىزى، جەنۇبىدا ھىندۇقۇش، پامىر، قاراقۇرۇم ۋە قاراڭغۇتاغ (كۇئىنلۇن) تىزمىلىرى ۋە سېرىق دەريا (خۇاڭخې) بىلەن قايتىدىن قىدىرخان تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان بىر سىزىق ئىچىدىكى بۇ جايلار تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتىدۇر. بۇ مەنتىقە (رايون)، تارىخى بىلىنىمگەن چاغ (تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى زامان) دىن تارتىپ، ھازىرغىچە تۈركلەرنىڭ ماكانى ۋە يۇرتى بولۇپ كەلدى. تۈرك قوۋملىرى بۇ جايلاردىن دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىگە ھىجرەت قىلىپ، دۇنيانى ئاۋات قىلغانىدى. تۈرك تارىخىنىڭ باشلىنىشى دېيىشتىكى مەقسىدىم، تۈركلەرنىڭ كىمىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ياكى ئۇلارنىڭ نەسەپ - سىلسىلىسىنى بايان قىلىش ئەمەس.

⁷ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، «ھازەر»، «خازەر» دەپمۇ ئېلىنىدۇ (ن. ش. ھ).

ئىسلام تارىخلىرىدا بۇ ھەقتە بايانلار بولسىمۇ بۇلارنى ھازىرچە توغرا دەپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى، بۇلار ئىسرائىلىيەتتىن ۋە موڭغۇل مىللىي ئەپسانە (مېتالوزى) لەردىن ئېلىنغان. مەقسىدىم ئىلمىي تەتقىقاتلار ۋە تارىخىي ۋەسىقىلەر ئوتتۇرىغا قويغان پاكىتلارغا ئاساسەن تۈركلەر توغرىسىدا قولغا كەلگەن ئەڭ قەدىمكى مەلۇماتلارنى تەقدىم قىلىشتۇر.

گېئولوگىيە (يەر قاتلاملىرى ئىلمى) ۋە ئارخېئولوگىيە (ئاسارىيەت ئىلمى) نىڭ تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە كەشپ قىلىنغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا ھازىرقى زامانىمىزدىن 12,000 يىل بۇرۇن بۇ تۈرك ئانا يۇرتىنىڭ ھالى ھازىرقىدەك چۆللۈك، نۇپۇسى ئاز ئەمەستى.

ئۇ چاغلاردا تەڭرى - تاغلىرى (ئىيانىشان) پۈتۈنلەي مۇزتاغ بولۇپ، بۇتاغدىن تۆت ئەتراپقا يۈزلەرنىچە دەريا ئېقىپ، مۇنبەت تۇپراقلارنى سۇغراتتى. قاراڭغۇتاغ (كۇئىنلۇن) تىزمىلىرىدىنمۇ ھازىرقىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئېقىنلار ئېقىپ، تەكلىماكان چۆلىنى باشتىن ئاياغىچە سۇبىلەن تەمىنلەيتتى. ئورال ۋە بالقاش كۆللىرىدەك ئىچكى دېڭىزلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى.

لوپنۇر كۆلىمىمۇ بۈگۈنكىدىن كۆپ چوڭ بىر ئىچكى دېڭىز بولغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. مانا بۇسەۋەپتىن تەبىئىي ئىقلىمدا ھېچبىر قۇملۇق چۆل يوق ئىدى. مۇنبەت تۇپراقلار خىلمۇ - خىل ئۆسۈملۈكلىرى، سانسىز ياۋايى ھايۋانلىرى ۋە ھەرخىل يەر ئاستى بايلىقلىرى بىلەن تولۇپ تاشقانىدى. ئىقلىم ۋە تەبىئەتتىكى بۇ شارائىتنىڭ تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتكە بولغان قولايلىقىدىن، تۈركلەر باشقا ئىنسانلاردىن بالدۇر مەدەنىيەتكە قەدەم قويغان. باشقا يەرلەردىكى ئىنسانلار تېخى ئۆڭكۈرلەردە ۋە دەرەخ كامالىرىدا ياشاپ، تاش دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان چاغلاردا تۈرك ئانا يۇرتىدا بۇ تاش دەۋرى ئاللا قانچان ئاياغلىشىپ مەدەن دەۋرى باشلىنىپ، مىس ۋە تۇچ دەۋرى تەرەققى قىلماقتا ئىدى.

تۈركلەر مەدەنىيەتنى كەشپ قىلىپ، قورال - ياراغ، تېرىلغۇ سايمانلىرى ۋە ئالتۇندىن زىننەت بۇيۇملىرى ياساپ ئىشلىتىپ، ھەتتا، بۇلارنىڭ تىجارىتىنىمۇ باشلىغان ئىدى. يايلاقلاردىن ياۋا بوغداي، ئارپا قاتارلىق دانلارنىڭ ئۇرۇغىنى ئېپىپ كېلىپ، سۇ بويلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈش بىلەن كەڭ تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى بەرپا قىلغانىدى.

تۇرار جاي ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ ئەتراپلىرىغا قورغان ياساپ شەھەرلەر بىنا قىلغان، ئات - ئېشەك ۋە تۆگىگە ئوخشاش ئۇلاغلارنى، قوي، ئەچكى ۋە كالادىن ئىبارەت چارۋا ماللىرىنى ئۇمۇملاشقان، ساپالدىن كۇزا - قاچا قۇمۇچ ياساش سەنئىتى خېلى تەرەققى قىلغانىدى. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ 2 - تومى (ئىزاھاتلار قىسمى) دا تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

2 - پەسىل

تۈركلەرنىڭ مەدەن دەۋرىدىكى

مەدەنىيىتى

ھازىرقى چىن تىلىدا «داگوبى»، يەنى، بۈيۈك چۆل دەپ ئاتىلىدىغان موغۇلىستان (موڭغۇلىيە) ۋە شىمالىي چىننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قۇملۇق چۆللەردە يەنى، تەكلىماكان، قىزىلقۇم ۋە قارا قۇم چۆللىرىدە بۈگۈن ھېچقانداق بىرجانلىق مەخلۇقاتنىڭ ياشاش ئىمكانىيىتى بولمىغان بۇ جايلاردا، دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئىزلىرى، تېرىلغۇ يەرلەر، زىرائەت، ئېتىز ئىزلىرى، شەھەر - كەنت خارابەلىرى، تاش، مىس، تۆمۈر، چۈيۈن ۋە ساپال - كۈزاسايمانلىرى ناھايىتى تولا ئۇچرايدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ بىر زامانلار ھەممىسى ئاۋات يۇرتلار ئىكەنلىكى ۋە بۇ جايلاردا ياشىغان تۈركلەرنىڭ خېلى يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە بولغانلىقىدا ھېچ شەك يوق. بۇ جايلاردا تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملار بۇ ئىزلارنىڭ ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ يەرلىرىنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ ياشىغان ماكانلىرىغا ئائىت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. بۇلارنىڭ ئەڭ ئاز دېگەندە 9000 يىل بۇرۇنقى ئەسەرلەر ئىكەنلىكى تەخمىن قىلىنماقتا. 1904 - يىلى خەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى ئاشقابات ۋە مەرۋ شەھەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئانۇ قورغىنى» دا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلغان ئالىم R. Pumpelly (رافائىل پومپىللى) بۇ مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنىڭ بۇندىن 10000 يىل بۇرۇنقى دەۋرىگە ئائىت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە يەنە بۇ بىياھا ئاسارە - ئەتىقىلەرنى بىتەرەپلىك مەيداندا تۇرۇپ تەتقىق قىلغان ئامېرىكىلىق ئالىم «بۇ تۈرك ئانا يۇرتىدا مەدەنىيلىك ۋە سەنئەت مەدەنىيەتنىڭ مىلادىن بۇرۇنقى 9000 - يىللىرىدا، يەنى، زامانىمىز دىن 10000 يىل بۇرۇن باشلانغان» دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ نەزەرىيەگە ئاساسلانغاندا تۈرك يۇرتلىرىدا كانچىلىق ۋە مەدەنىيلىك باشقا يەرلەردىن 1000 يىل بۇرۇن باشلانغان. ئالتاي تاغلىرى ئېتەكلىرى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە كەشپ قىلىنغان قەدىمكى تۈرك قورغانلىرىدىن تېپىلغان ۋە بۈگۈن موسكۋا ۋە لېنىنگراد مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى تۈرك سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمى تۆمۈر دەۋرىگە ۋە بىر قىسمى تۇچ دەۋرىگە ئائىت. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىلىچ (تۇتقۇچى كۆپىنچە ھايۋان بېشى سۈرىتىدە)، ئوق ئۇچى، پىچاق، سۈڭگۈ (نەيزە)، ئوغاق، قايچا، پالتا، كەكە، ئۈشكە، يېڭى، توقا، ئۆزەڭگە، يۈگەن، قازان - تاۋا، بۇلارنىڭ ھەممىسى تۇچتىن ياسالغان. مۇنچاق، تۈگمە، بىلەيزۈك، ئەينەك قاتارلىق زىنەت بۇيۇملىرىنىڭ بىر قىسمى تۇچتىن ۋە كۆپرەك قىسمى ئالتۇندىن ياسالغان. بۇ نەرسىلەر ئىچىدە كەتمەن، پالتا، ئۈشكە، پىچاق، ئوق ئۇچى، قىلىچ، سۈڭگۈ، قىپتان (ساۋۇت -

تۆمۈر كىيىم)، چاقماق، ئۈزەڭگە، بوقۇسا چىشى، ھەرخىل چوڭ - كىچىكلىكتىكى كەمەر توقسى ۋە كەمەر زىننەتلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈر. بۇ سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە ئەسۋاپ - سايمانلارنى بۇ مۇپىزىلەردا كۆرگەن كىشىنىڭ بۇ نەرسىلەرنىڭ مىلادىدىن بۇرۇن ياسالغانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ نەرسىلەرنىڭ ياسىلىشىدىكى نازۇكلۇق ۋە ئۈستىلىقنى كۆرۈپ، كىشىلەر بۇلارنى ھازىرقى زامانىمىزدا مەدەنىيەتلىك بىرەر شەھەردە ياسالغان دەپ ئويلاپ قالىدۇ. لوندوندىكى British Museum دا تۈرك ئانا يۇرتىدىن تېپىلغان تۆمۈر ۋە تۇچتىن ياسالغان ئەسەرلەرنىڭ بەك ياخشى كوللېكسىيەسى (كوللىگىيىسى) ساقلىنىۋاتىدۇ. تۈرك ئانا يۇرتلىرىنىڭ بولۇپمۇ ئالتاينىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن تېپىلغان كان ۋە مەدەن ئېرتىش ئوچاقلرى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ

ئالتايدىن تېپىلغان، مىلادىدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت تاش، ساپال ۋە ئالتۇندىن ياسالغان ئەسەرلەر

كانچىلىق ۋە مەدەن ئېرىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئارخىئولوگىيىلىك قىزىشلار جەريانىدا مەيدانغا چىققان كان ۋە ئېرىتىش ئوچاقلارنىڭ زامانىمىزدىكىلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان مۇكەممەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا بۇلارغا قارىغاندا تۈركلەر قەدىمكى مەدەن دەۋرلىرىدە كانچىلىق ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ چىقىرىش جەھەتتە خېلى تەرەققى قىلغان. بۇخىل مەدەن كانلىرى ۋە ئېرىتىش ئوچاقلارنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ ساندا تېپىلىشى تۈركلەرنىڭ بۇ دەۋردە مەدەن مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامداپلا قالماستىن باشقا مىللەتلەرگە ساتقان ۋە تاشقى سودا تىجارەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن مەدەن ئىشلەپ چىقىرىش سەنئىتى بىلەن كۆپ شۇغۇللانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ھەقتىكى نەپىسلى مەلۇماتلار ئۈچۈن «مۇپەسسەل تۈرك تارىخى» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

ئەپسۇسكى، شەرقىي تۈركىستاندا تارىخ دەۋرىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى چاغلارغا ئائىت ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار بەك ئاز. شۇنداق بولسىمۇ سەۋىن ھىدىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ياۋروپالىق ساياھەتچى ئالىملارنىڭ چوڭ غەيرەت ۋە تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە بەزى مەلۇماتلار قولغا كەلدى.

شەرقىي تۈركىستاندا تېرىلغۇ - زىرائەت ئىشلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ، تېرىلغۇ ئىشلىرىدا ئىشلىتىش بىلەن بوغداي، ئارپا، تېرىق ۋە زىغىرغا ئوخشاش ئاشلىقلارنى ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن ئايرىپ يېتىشتۈرۈپ ئاشلىق دان قىلىپ تېرىش ئىشلىرى باشقا تۈرك يۇرتلىرىدىن بۇرۇن بولدى. ئۇندىن باشقا ياۋا ئات، ئېشەك، كالا، ئۆكۈز قاتارلىق ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ ئۆي ھايۋانلىرى يېتىشتۈرۈش ئىشىمۇ تۇنجى قېتىم شەرقىي تۈركىستاندا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان دەپ ئېتىلايمىز. چۈنكى ئاشلىق ياكى ئۆي ھايۋانلىرى بولسۇن بۇلارنىڭ ئەسلى يايى بولۇپ، باشلانغۇچ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ بۇلارنى ئەقلى ئىدراكى ۋە ئەمگەكلىرى بىلەن (تەسادىپ ئۇچرىتىپ)، بۇلارنى ئۆزلىرىگە پايدىلىق قىلىپ ئۆزگەرتىپ ۋە كۆندۈرۈپ ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق بىر مەسىلە. ھەر قانداق بىر قەدىمكى نەرسىنىڭ ۋۇجۇدى ۋە ياكى مەۋجۇتلىقى (بار بولۇشى)، ۋۇقۇشى (ھادىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى) غا ئۇنىڭ ھازىر كۆرۈنمەكتە بولغان قالدۇق ئىزلىرىغا قاراپ باھا بېرىش ۋە تەھلىل قىلىش، ئىلىم ساھاسىدا مۇۋاپىق كۆرۈلگەن ئەڭ توغرى كۆز قارىتىش. شەرقىي تۈركىستان تاغلىرىدا تەڭرىتاغ جىلغىلىرىدا ۋە باغراش كۆلى ئەتراپلىرىدا، ياۋا بوغداي، ئارپا ۋە تېرىق قاتارلىق دانلىقلارنىڭ ياۋا تۈرلىرى ھازىرمۇ تولا ئۇچرايدۇ. ياۋا ئات، ياۋا ئېشەك (قوتان)، ياۋا تۆگە ۋە ياۋا كالا (ياۋا قوتاز) قاتارلىقلار قاراڭغۇ تاغ ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ يايلاقلىرىدا ھازىرمۇ ئۆۈچىلىرىمىز تەرىپىدىن بىلىنىپ ئۇۋلانماقتا. لېكىن، باشقا مەملىكەتلەردە بۇ ئۆسۈملۈك ۋە بۇخىل ھايۋانلارنىڭ ئەسلى ۋە نەسلىدىن ئەسەرى يوق دېگۈدەك ئاز. كان ۋە مەدەن ئىشلىرىغا كەلسەك

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك كان ياكى مەدەن ئېرتىش ئوچاقلىرى ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، چەتئەلدە دۇنيا نىڭ مەشھۇر مۇزېيلىرىگە يۆتكەپ كېتىلگەن ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈركىستاندىن ئېلىپ كېتىلگەن ئەسەرلەر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. تەڭرىتاغلىرى، قاراڭغۇناغ ۋە ئالتۇن (ئالتاي) ناغ نىزمىلىرىنى بويلاپ ساياھەت قىلغان ئالىملار، قەدىمكى زاماندا ئىشلىتىلىپ تاشلىنىپ قالغان بۇخىل مەدەن ئوچاقلىرىنى كۆپ ئۇچراتقان. تەكلىماكان چۆلى ۋە تۇرپان چۆللىرىدا ھېلىمۇ پات - پات تېپىلىپ، ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدىغان مىس، تۇچ، ئالتۇن، چۈيۈن، تۆمۈر، كۈمۈش ۋە ساپالدىن ياسالغان سەنئەت ۋە ھەرخىل مەدەن خام ماددىسى قاتارلىقلار بۇجايلار قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراشتىن بۇرۇنقى دەۋىردە ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسىلەر بولۇپ، بۇ يۇرتلاردا بۇ نەرسىلەرنى ياسالايدىغان ماھىر ئۇستىلارنىڭ كۆپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تەكلىماكان، تۇرپان ۋە قۇمۇل چۆللىرىدە سۇ بويلىرىدىن بىر قانچە كۈنلۈك يىراق يەردە تېپىلغان قەدىمكى شەھەر خارابەلىرىنى يېقىنقى زامانغا ئائىت دېسە كىمۇ، بۇ چۆللەرنىڭ ئىچكى قىسىملىرىدا بۈگۈن ھېچقانداق بىرجانلىقنىڭ ھايات كەچۈرۈشى مۇمكىن بولمايدىغان ھالەتتىكى جايلاردىن تېپىلغان شەھەر خارابەلىرى، تېرىلغۇ يەر، ئېرىق - ئۆستەڭ (تىم)، گەمە ۋە سېپىل - قورغان ئىزلىرى بۇجايلارنىڭ قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراشتىن بۇرۇنقى ھايات ئىزلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ.

3 - پەسىل

تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرى

قەدىمكى زامانلاردىكى تۈرك ئانا يۇرتىنىڭ ئاۋات - باياشات ۋەزىيىتى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. بىريۇرتىنىڭ تۇپرىقىنىڭ مۇنبەت، سۈيىنىڭ مول ۋە ھاۋاسىنىڭ گۈزەل بولۇشى قاتارلىق ئامىللىرى خەلقنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە تىز يۈكسىلىشى، نۇپۇسىنىڭمۇ سۈرئەت بىلەن كۆپىيىشى ئۈچۈن مۇھىم ئاساس بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. مانا، بۇسەۋەپلەر بىلەن تۈرك ئانا يۇرتىدا قەدىمكى تۈرك نۇپۇسى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يۇرت - شەھەرلەر گۈللەپ - ياشناپ كەتكەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن يامغۇر - يېشىن ئاز يېغىپ سۇ مەنبەلىرى ئاز قالغان. تەڭرىتاغلىرى ۋە قاراڭغۇتاغلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇزلىرى ئىرىپ تۈگەپ ئۇنىڭ ئارماق ئېقىنلىرى قۇرۇپ كەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكى دەريالار ۋە كۆللەر مۇ قۇرۇشقا باشلىغان. نەتىجىدە، يۈزلەرچە دەريا قۇرۇپ كېتىپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى باشلىغان. نۇپۇسنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۆپىيىشى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى خەلقنىڭ تىرىكچىلىكىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۆز ھاياتلىرىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن باشقا بىرىنىڭ ئۈستىگە ئاجاۋۇز قىلىپ ۋە مەغلۇپ بولغان تەرەپنى ھەيدەپ چىقىرىپ، يەر

- سۇلىرىنى ئىشغال قىلىشتەك ئىچكى ئۇرۇش ھەرتەرەپنى قاپلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم خەلق ئۆز يېرىنى تاشلاپ تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئۆز يەرلىرىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن كۆچمەنلەر ئاستا - ئاستا دۇنيا نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە تارلىنىپ، ئۆز ھاياتلىرىغا مۇناسىپ بىرەر تېپىشقا باشلىدى. تارىخچىلار بۇ دەسلەپكى كۆچ دەۋرىنىڭ ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 9,000 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەنلىكىنى بىردەك ئېتىراپ قىلماقتا. بۇ كۆچۈشلەردىن بىر قىسمى خۇددى ئالدىنقى ئوسقۇلى بولمايدىغان كەلكۈندەك قەھرى - غەزىپى بىلەن ئىلگىرلەپ، بارغانلا يەردىكى خەلقلەرنى يوقىتىش، ھەيدەپ چىقىرىش ياكى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بەزىلىرى بولسا قۇمغا سىڭىپ كەتكەندەك سەزدۈرمەستىن ئەمەلگە ئاشتى. بۇلار بارغان يەردىكى خەلقلەرگە مەدەنىيەت ۋە ئىنسانىي ئەخلاق ئۆگىتىپ، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرگە بويسۇنۇپ، ھەمكارلىشىپ ياشاپ ئۆز ھاياتلىرىنى تەمىنلىدى. بۇ كۆچۈشلەر بىر ئەسىردىنلا يۈز بەرگەن ئەمەس، بەلكى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 - 8 مىڭ يىل ئىلگىرىدىن باشلاپ مىلادى 4 - ئەسىردىكى سىيانپىي كۆچۈشىگە قەدەر داۋام قىلغان. ئۇندىن كېيىن كۆكتۈرك، ئۇيغۇر، ئۇغۇز، سەلجۇق، قىتاي ۋە موڭغۇل كۆچۈشلىرى تارىخ ئوقۇغان ھەممە كىشىگە مەلۇمدۇر. بۇ ئومۇمىي كۆچۈشنىڭ تۈرك ئانا يۇرتىدىن دۇنيانىڭ تۆت تەرەپىگە كەتكەن يوللىرى، باشلىنىش نوقتىسى ۋە بېرىپ توختىغان جايى بىرىنچى خەرىتىدە كۆرسىتىلدى. تۆۋەندە يالغۇز شەرقىي تۈركىستاندىن چىققان قاپلە (كارۋان) توغرىسىدا بىر ئاز توختىلىپ ئۆتىمىز:

تۈرپان ئۆلكىسىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر كارۋانىنىڭ بىر تارمىقى توغرا شەرققە قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇرا چىن، يەنى، سېرىق دەريا (خۇاڭخې) ۋە كۆك دەريا (ياڭزىجاڭ) ئوتتۇرىسىدىن چىقىشنىڭ ئەڭ مۇنبەت ۋە يېشىللىق بولغان ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ يەرلەشتى. لوپ ئۆلكىسىدىن چىققان ئىككى تارماق قافلىدىن بىرى، شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، كۆك دەرياسىنىڭ باش تەرەپىگە، ھازىرقى سىچۈەن ۋە يۈننەن ئۆلكىلىرىدە يەرلەشتى. چىننىڭ بۇ جايلىرىدىكى ئىنسانلىرى تېخىچە تامامەن ۋەھشى ئىدى. تۈرك كۆچمەنلەر بۇلارنى جايلىرىدىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇلار تاغ ۋە چۆل - باياۋانلارغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە تۇگۇشۇپ كەتتى. بۇ كارۋاننىڭ ئىككىنچى تارمىقى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، كۆك كۆل (كۆكتۇرا) (ھازىرقى چىڭخەي ئەتراپى) غا بېرىپ، ئۇ يەردىنمۇ ئۇزۇن تۇرالماي، ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ بىرى سىچۈەنگە بىرى ھىندىچىغا يەنە بىرى ھىندىستانغا بېرىپ يەرلەشتى. تىرىم (تارىم) ۋادىسىدىن، يەنى، بۈگۈنكى ئالتى شەھەر ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ قۇرۇپ كەتكەن تەكلىماكان قىسمىدىن يولغا چىققان كۆچمەنلەر، ئارقا - ئارقىدىن غەربىي نىبەت (لاداخ) ۋە پامىر يوللىرى بىلەن مېڭىپ، ھىندىستانغا توپلاندى. بۇلار ھىندىستاننىڭ ئەڭ مۇنبەت يېرى بولغان سىند، گانگا ۋە براھما پۇترا دەريالىرى

ۋادىسىغا يەرلىشىپ، يەرلىك خەلقلەرنى جەنۇبقا سۈرۈپ، ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، بۇجايلاردا ئاۋات شەھەر ۋە ئۆلكىلەر بىنا قىلدى. بۇ تەپسىلاتلار، زامانىمىزدا سىندھ دەرياسى بويىدىكى ھارافا (ھاراپپا) ۋە موھىنجۇدارا شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈلۈشى جەريانىدا تېپىلغان ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلاندى.

مىلادىدىن ئىلگىرى 2500 - يىللىرى ئارۇلتاي (تارباغاتاي) ۋە ئىلى رايۇنلىرىدىن يولغا چىققان كاراۋانلار ئۇدۇل غەرىپكە مېڭىپ، ئورال تاغلىرىنى ئاشقاندىن كېيىن، تۆت قولغا ئايرىلىپ، پۈتۈن شىمالىي ياۋروپا، فرانسىيە، ئەنگىلىيە ۋە ئىرلاندىيىگىچە ئىشغال قىلدى. تاغ ئۆتكۈرلىرىدە ۋە دەرەخ كامالىرىدا تېخىچە ئىپتىدائىي دەۋرى ھاياتى ياشاۋاتقان يەرلىك خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. قارا ئېرتىش ۋادىسىدىن (ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتىدىن) بىرقاپىلە شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ سىبىرىيەنى ئىگەللەپ شىمالىي مۇز دېڭىزىگىچە تارالدى. بۇ كارۋان بولسا مىلادى 4 - ئەسىردە شەرقىي تۈركىستان خانلىقى دۆلەتلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ، شىمالغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان سىيانپى - ئاتار تۈركلىرى بولۇپ. بۇلارنىڭ مەركىزى قارا ئېرتىش ۋە تانۇتۇلا تاغلىرى ئىدى.

شەرقىي تۈركىستاندىن كۆچكەن تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي كۆچۈش ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى (1-2 - خەرىتىگە قاراڭ). بۇنىڭدىن شەرقىي تۈركىستاندىن كۆچكەنلەرنىڭ ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، ئىگەللەنگەن يەرلىرىنىڭمۇ مۇھىم جايلار ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تۈرك ئانا يۇرتىنىڭ باشقا يەرلىرىدىن كۆچكەنلەرنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى كىتابىمىزنىڭ ئىزاھاتلار قىسمى (2 - توم)⁸ دا بايان قىلىندۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى تېخى مەدەنىيەتتىن خەۋەرسىز قاراڭغۇلۇق بىر دەۋر ئىچىدە ياشاشماقتا ئىكەن، تۈرك قوۋملىرى ئىلىم ۋە مەدەنىيەت نېمەتلىرىگە ئېرىشىپ، خۇداۋەندىكەرىمنىڭ ئۇنىڭغا ئاتا قىلغان، باشقا جايلاردىكى بەندىلىرىنى ئىلىم ۋە مەدەنىيەت نېمەتلىرىگە ئىگە قىلىش ۋە يەر يۈزىنى ئاۋات قىلىشتەك ئۇلۇغ بىر ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. چۈنكى، تۈركلەر بارغان جايلارغا ئۆزىنىڭ ئىلىم، سەنئەت ۋە مەدەنىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى ۋە يەرلىك خەلققە ئۆگەتتى. ئۇيەرنى ئۆز ئانا يۇرتىدەك ئاۋات قىلدى، بۈيۈك شەھەرلەر بىنا قىلدى.

⁸ ئىزاھاتلار قىسمى تېخى نەشر قىلىنمىدى. (ن. ش. ھ.).

4 - پەسىل كۆچۈش دەۋرىدىن كېيىنكى تۈرك ئانا يۇرتى

كۆچ دەۋرىدە بولسۇن ياكى كۆچتىن كېيىنكى چاغلاردا بولسۇن، مەيلى تۈرك ئانا يۇرتىدا ياكى تۈركلەر كۆچۈپ بېرىپ ئاۋات قىلغان يۇرتلاردا بولسۇن، تۈركلەر يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە بىرەر خانلىق يەنى، ھەرخىل نام بىلەن بىر ئىدارە بىرلىكلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. مەسىلەن: شەرقىي تۈركىستاندا تارىم ۋادىسى بويلىرىدا - ھازىرقى ئالتى شەھەر، تۇرپان رايونى، ئىسسىقكۆل ئەتراپى، يەتتە سۇ، ئىلى ۋادىسى. ھازىرقى شىمالىي موغۇلىستاندا - سېلىنگا ۋە ئورخۇن دەريا بويلىرى، ھازىرقى غەربىي گەنسۇ، دەپ، ئاتالغان قارا دەريا بويلىرى ۋە چۇ دەريا بويىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئارغۇ دەپ ئاتالغان يۇرتلاردا ۋە غەربىي تۈركىستاندا - سىر دەرياسى (ئىنجى دەرياسى) ھاۋزىسى، ئۆگۈز (ئامۇ دەريا) ھاۋزىسى ۋە سۇغۇت (سۇغد) (زەرەپشان) دەريا ھاۋزىسى قاتارلىق جايلاردا ئوخشىمىغان دەۋىرلەردە غايەت ئۈستۈن مەدەنىيەتلىك يۇرتلار بەرپا قىلدى.

شەرقىي تۈركىستاندىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ يۇرتلارنىڭ ھەممىسى سۇ بويلىرىغا جايلاشقانلىقتىن بۇ يۇرتلار بىر - بىرىدىن ئارىسىدىكى كەڭ كەتكەن قۇم چۆللىرى ۋە ئېگىز تاغلار پاسىل بولۇشى ئارقىلىق ئايرىلىپ، پەرقلىق ئىسىملار بىلەن ئاتالغان. خەلقلەردىمۇ شۇ يەر ئىسىملىرى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: خوتەننىڭ ئەسلى ئىسمى «ئۇدۇن» بولۇپ خوتەنلىكلەرمۇ ئۇدۇن، دەپ ئاتالغان. قەشقەر خەلقى «كاچغىر»، قاشغىر دەپ ئاتالغان. بەزى ئالىملار ئىراندىكى «قاجار» دېگەن تۈركلەرنىڭ ئەسلى شۇ قەشقەر تۈركلىرى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. «كۇچا» دېگەنمۇ شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئاقسۇ ئۆلكىسىنىڭ كونا ئىسمى «ئۈچ» ئىدى. يېقىنقى زامانلارغىچە بۇ ئىسىم بار ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ ئۆلكىدە ئۈچ قەبىلە ياشايدىكەن ۋە بۇلار بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن «ئۈچ» دەپ ئاتىلىپ، خەلقىمۇ «ئۈچ» دېيىلىدىكەن.

كۈنسېرى تەرەققى قىلىپ ئىلىم - پەن، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ساھاسىدا يۈكسەلگەن بۇ ئۆلكىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا بىر مۇستەقىل ئىدارە ئاستىدا بولۇپ، رەئىسى «خان» دەپ ئاتالغان. خاننىڭ قول ئاستىدىكى ھۆكۈمدار «بەگ» دەپ ئاتالغان. بۇلارنىڭ ئىدارى تەشكىل تۈزۈمى ياساق ياكى تۈزۈت (قانۇن - تۈزۈم) بىلەن باشقۇرۇلغانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار بار. بىر زامانلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتى شەھەر، ئىسسىقكۆل ۋە چۇ دەريا بويىدىن ئىبارەت غەربىي قىسمىدا 10 مۇستەقىل خانلىق دۆلەت بار ئىدى. قۇچۇ (تۇرپان)، ئىلى، ئېمىل (ئارۇنئاي)، ئارباغاتاي، ئالتاي ۋە

بەشبالىقتىن ئىبارەت شەرقىي قىسمىدا بولسا، توققۇز خانلىق بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ خانلىقلار نىڭ قاچانغىچە داۋام قىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق ۋە بۇ دەۋردىكى ھادىسىلار توغرىسىدىمۇ ئىشەنچلىك ماتېرىياللار يوق. بۇ خانلىقلار ئىچىدە داۋاملىق ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ تۇرغاندىن باشقا، تاشقىرىدىن كېلىدىغان تاجاۋۇز خەۋپىمۇ ھەر دائىم مەۋجۇد ئىدى. بۇ سەۋەبتىن خانلىقلار بىرلىشىپ، بۈيۈك بىردۆلەت تەشكىلاتى ئاستىغا كىردى. بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

قەدىمكى تۈركلەردە يېزىق

قەدىمكى تۈركلەر دە يېزىق كۆچ دەۋرىدىن ئىلگىرىمۇ بار ئىدى. يېزىق «پۈتۈك»، دەپ ئاتىلاتتى. يېزىقنىڭ شەكلى قەدىمكى مىسىر يېزىقى ھېرۇغلېف (ھېرۇگلېف) غا ئوخشاپ كېتىدىغان رەسىم ۋە شەكىللەردىن ئىبارەت ئىدى. فىرات ۋە دېجەل دەريالىرى بويىغا كۆچكەن سۈمەر ۋە ئاققاد تۈركلىرى بۇ جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرغان. كىتاپىمىزدا بۇ يېزىقلار ھەققىدە تەپسىلىي توختالمايمىز. (تەپسىلىي مەلۇمات ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرگە قاراڭ). بۇ يەردە كۆچ دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىردە تۈركلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان يېزىقنى بايان قىلىمىز.

كۆكتۈرك دۆلىتى دەۋرىگە ئائىت ئورخۇن ۋە يەنسەي دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلىرىدا بۇخىل يېزىقلار كۆپ ئۇچرىغانلىقتىن تارىخ ئالىملىرى بۇ يېزىقلارغا «كۆكتۈرك ئېلىپبەسى» ۋە ياكى «ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى» دەپ نام بەرگەن. مەن بۇلارنى «قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى»، دەپ ئاتاش مۇناسىب دەپ ھېساپلايمەن. چۈنكى، بۇ ئېلىپبە بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەر باشقا پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىدا ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

بۇ ئېلىپبە 38 ئىشارەت، يەنى، ھەرپتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن تۆتى سوزۇق تاۋۇش قالغىنى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىدۇر. يازغاندا ئوڭدىن سولغا ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قىلىپ يېزىلىدۇ. قەدىمكى تۈركلەردە بۇلاردىن باشقا بىرقانچە خىل يېزىق شەكىللىرىمۇ بار بولۇپ، بۇلار بىرقەبىلە ۋە بىر يۇرت ئاھالىسى بىلەنلا چەكلىك ئىدى. پۈتۈن تۈرك ئايماقلىرى ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىپ كەلگەن ئېلىپبە، تۆۋەندە بىز كۆرسەتكەن ئېلىپبە ئىدى. ھەتتا شۇ زامانلاردا ياۋروپادا ھۆكۈم سۈرگەن تۈركلەرمۇ بۇ يېزىقنى قوللانغان. كېيىنچە ئالاھىدە ئېلىپبە ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئۇيغۇرلار ئاملارغا، ئابدىلەر (ئىبادەتخانىلار)، مازار تاشلىرىغا ۋە باشقا تاش ئويما كىتابەلەردە (يازما يادىكارلىقلاردا) بۇ ئېلىپبەنى قوللانغان.

مىلادى 7 - ئەسىرگە كەلگەندە بىر قانچە تارىخىي سەۋەپلەر بىلەن ئورخۇن يېزىقى ئەمەلدىن قېلىپ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئومۇملاشتى. بۇنىڭ تەپسىلاتىنى «ئۇيغۇرلار» دېگەن بابدا بايان قىلىمىز.

قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى

ھەرپلەر —	ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	— ئوقۇلۇشى
1. - ǰ	ئا، ئە	20. - 𐰇𐰏	ئىچ
2. - 𐰀	ئى، ئى	21. - 𐰇	ى (يۇمشاق ئاۋۇشلۇق)
3. - 𐰁	ئو، ئۇ	22. - 𐰇	ى (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)
4. - 𐰂𐰂	ئو، ئۇ	23. - 𐰇	ى (بەزى شۇبھە ئان)
5. - 𐰃𐰃	ق (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)	24. - 𐰃	ڭ
6. - 𐰄	ق (ئىق ئاۋۇشى بىرىدۇ)	25. - 𐰄	ن (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)
7. - 𐰅	ق (ئوق ئاۋۇشىنى بىرىدۇ)	26. - 𐰅	ن (يۇمشاق ئاۋۇشلۇق)
8. - 𐰆	غ	27. - 𐰆	م
9. - 𐰇	ك	28. - 𐰇	ر (يۇمشاق ئاۋۇش)
10. - 𐰈	ك (ئو، ئۇ نىڭ ئالدى كېيىندە)	29. - 𐰈	ر (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)
11. - 𐰉	گ	30. - 𐰉	ل (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)
12. - 𐰊	ت (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)	31. - 𐰊	ل (يۇمشاق ئاۋۇشلۇق)
13. - 𐰋𐰋	ت (يۇمشاق ئاۋۇشلۇق)	32. - 𐰋	چ
14. - 𐰌	د (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)	33. - 𐰌	س
15. - 𐰍	د (يۇمشاق ئاۋۇشلۇق)	34. - 𐰍	ش (س)
16. - 𐰎	پ	35. - 𐰎	ز ( )
17. - 𐰏	ب (قاتتىق ئاۋۇشلۇق)	36. - 𐰏	ند
18. - 𐰐𐰐	ب (يۇمشاق ئاۋۇشلۇق)	37. - 𐰐	لەد
19. - 𐰑	ئىچ	38. - 𐰑	ئايرىش بەلگۈسى

كۆكتۈرك خاقانى بىلگەخاقانىنىڭ قېرىندىشى كۈلتېكىننىڭ قەۋرى تېشىغا مىلادى 732 - يىلى قويغۇزغان، ئورخۇن مەڭگۈ تېشى (كۈلتىگىن مەڭگۈ تېشى) دىن 8 قۇرلۇق بىر پارچە :-

:H44T9: TITY: ETANIT: TAY: >>>D: A7D6

: Y>>>D H4T: 14: H7Y: H449: >D4: ETANIT: I4T

: EYTRAY3: J7IT9: J>>4>4: >4YD: I4T: T76>YD7>

: I4T: T79N7>

: I4T: H464Y: ETIT91J: NEX: ETIT9: J EYTRAY: NEX

: H4>>T4: T6H: J4TIT9: T>>>D: T4Y>: 4YJ4D: TIT9T78

: INE: 14>64: J4TIT9: H449: J4TAY: ETANIT: 44T

EHYN: >>>D: ITNH

ئوقۇلۇشى: -. تابغاچ بودۇن سابى سۇچىگ ئاغسى يىمشاق ئەرمىش. سۇچىگ سابىن يىمشاق ئاغىن ئاراپ ئىراق بودۇنوغ ياغۇتىر ئەرمىش. ياغۇرۇ قوندۇقتا كىسرە ئايىغ بىلىگ ئانتا ئۆيۈر ئەرمىش. ئەرگۈ بىلىگە كىشىگ ئادگۈ ئالپ كىشىگ يورتماز ئەرمىش. بىر كىشى ياڭىلسار ئوڭۇشى بولۇنى بىشۈكىگە تەگى قىدماز ئەرمىش. سۇچىگ سابىگ ئاغسىگ ئارتۇرۇپ ئوڭۇش تۈرۈك بودۇن ئۆلتۈگ.

مەنىسى: -. تابغاچ (چىن مىللىتىنىڭ) سۆزى تاتلىق ئىپەك رەخلىرى يۇمشاق ئىكەن. تاتلىق سۆز ۋە يۇمشاق ئىپەكلىرى بىلەن ئالداپ، يىراق بولغان مىللەتلەرنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. يېقىنلىشىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، يامان چۈشەنچە (پىلان) لىرىنى ئۇ ۋاقىتتا تارقاقلىقلى باشلايدىكەن. ياخشى، ئالىم كىشىلەرنى ۋە ياخشى باتۇر كىشىلەرنى ئالغا باستۇرمايدىكەن. بىر كىشى ئۆز گىرىش قىلسا ئۇنىڭ خەلقىگە، مىللىتىگە، ھەتتا، بۈشۈكتىكى ئۇرۇق - ئەۋلادىغىچە رەھىم قىلمايدىكەن. تاتلىق سۆزىگە، يۇمشاق ئىپەكلىرىگە ئالدىنىپ، كۆپلىگەن تۈرك مىللىتى ئۆلدۈك.

قەدىمكى تۈركلەردە دۆلەت تەشكىلاتى

ۋە ھۇقۇق

قەدىمكى تۈركلەر دۆلەتنى «ئىل»، ھاكىمىيەت قۇدرىتىنى «قۇت» دەپ ئاتايتتى. ئومۇمەن تۈركلەر دۆلەت ۋە ياكى ھۆكۈمەت قۇرۇشنىڭ مەقسىدى خەلقنىڭ تىنچ - ئامان ۋە ئادالەت ئىچىدە، باياشات ياشىشىنى تەمىن قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلىگەنىدى. بۇ مەقسەتتە ئۇيغۇن بىرقانۇن بىلەن باشقۇرۇلىدىغان، ھاكىمىيەتكە ئىتائەت قىلىدىغان مۇستەقىل توپلۇمنى تۈركلەر «ئىل» (دۆلەت) دەپ ئاتىغان. بۇ ئىلنىڭ بېشىدىكى كىشى «خان» ئىدى. ئومۇمىي قانۇننى شەرق ۋە شىمالدىكى تۈركلەر ئۆز

شۋىلىرىگە قاراپ، «تۆرە» ۋە يا «تۆرە» دەپ ئاتىتتى. ئۇيغۇرلار بولسا «تۈزۈت»، «تۈزۈك» ۋە «ياساق» دەپ ئاتىغان. بىز شەرقىي تۈركىستاندا ھازىرمۇ «تۈزۈت» ئاتالغۇسىنى قوللىنىمىز.

دېمەك، تۈرك خانلىرى ئۆز ئىلىنى تۈزۈت بويىچە باشقۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. تۈزۈت، مىللەتنىڭ رەسمىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىدە قوبۇل قىلىنغان تۇرمۇشتىكى قائىدە - يۈسۈنلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلار ئاساسەن ئۈچ يول بىلەن مەيدانغا كېلەتتى: 1 - ئۆرپ - ئادەت ياكى دىنىي ئېتىقات شەكلىدە ئاستا - ئاستا ئاساس سالغان قائىدەلەر. 2 - خاننىڭ مىللەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان يارىلىغ (پەرمان) لىرى. 3 - خەلق چوڭ يىغىنى (قۇرۇلتاي) دا ماقۇللانغان قارارلار. خەلقنىڭ چوڭ يىغىنلىرى بۈگۈنكى پارلامېنتلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر تەشكىل بولغانلىقتىن، بۇنى بىر ئاز تەپسىلىرەك بايان قىلىمىز:

قەدىمكى تۈركلەردە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىدا خەلقنىڭ مۇھىم رولى بار ئىدى. مەسىلەن: خان (خاقان، قاغان) بەلگىلەش، ھۆكۈمەت تەشكىلاتىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش ياكى سۈلھى كېلىشىملىرىنى تۈزۈشكە ئوخشاش مۇھىم مەسىلىلەردە بىر ئومۇمىي چوڭ يىغىن ئېچىلاتتى. ھەرقانداق بىر ئۇرۇش قورالى كۆتىرەلگۈدەك قۇۋۋىتى بولغان ھەرقانداق كىشىنىڭ بۇ يىغىنغا قاتنىشىش ھەققى بولاتتى. بۇنداق ئومۇمىي يىغىنلار «قۇرۇلتاي» ياكى «ساۋرۇن» (سورۇن) دەپمۇ ئاتالغان. مۇھىم ئىشلار بۇنىڭغا ئوخشاش سورۇندا ھەل قىلىناتتى. خاننىڭ قول ئاستىدا دۆلەت ئىشلىرىنى قىلىدىغان «بەگ» ۋە بۇلارنىڭ قارمىقىدا شاداپىت (ئىل ئۆگىسى)، «تارخان» (نارقان) ۋە «بۇيرۇق» دېگەن، ئەمەلدارلار بار ئىدى. قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك توپلۇقلىرى غايەت توغرا ۋە ئىنسانىيەت تۇرمۇشىغا ئۇيغۇن قانۇنغا ئاساسلانغان جەمئىيەتلەر دىن ئىبارەت ئىدى. مىسال ئۈچۈن بۇلاردىن ئاساسلىق بەزىلىرىنى بايان قىلىمىز:

قەدىمكى تۈركلەردە تۇرمۇش قۇرۇش ئائىلە ئۇسۇلى بىلەن بولغان نىكاھقا باغلىق ئىدى. نىكاھ رەسمى مۇراسىملار بىلەن، يەنى، «توي» بىلەن ئىجرا قىلىناتتى. نىكاھ ئۈچۈن كېلىننىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ رازىلىقى شەرت ئىدى. كۈيئوغول تەرەپ قانداقلا بولمىسۇن كېلىن تەرەپكە بىر مىقدار مال بېرىشى لازىم بولۇپ، بۇ «قالىق» دەپ ئاتىلاتتى. قالىق ئۈچۈن، بېشى ئات ئايىقى قويغا قەدەر مال بېرىش ئادەت بولغان. ئېرى ئۆلسە مىراس خوتۇنىغا قالاتتى. بالىلىرىغا ئانىسى ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. كۆكتۈرك خاقانى ئىلتەرىش قاغان ئۆلگەندىن كېيىن بالىلىرىغا ئانىسى بىلگە قاتۇننىڭ ۋەسىي بولغانلىقى ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى كىتابە (مەڭگۈ ئاشتىكى يازما يادىكارلىق) لەردە يېزىلغان. تۇل قالغان ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى ۋە ياكى ھاياتتا بار چوڭ ئاكىسى نىكاھىغا ئېلىش تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە بەزى تۈرك قەۋىملىرى زامانىمىزدىمۇ رىئايە قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەتلىرىدىن بىرىدۇر.

خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، تۈركلەر دە ئەڭ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ بار ئىدى. ھەركىمنىڭ ئۆز ئىگىدارچىلىقىدا تېرىلغۇ يەرلىرى بار ئىدى. بۇ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىققا ھۆرمەت قىلىشنى ھەركىشى ئىنسانلىق ۋەزىيە دەپ بىلەتتى. ھايۋانلارغا تامغا بېسىش مۈلكىيەت (ئىگىلىك) ئالامىتى ھېساپلىناتتى. ئايماقلار ياكى شەخسلەر ئارىسىدا يەر، يايلاق ۋە باشقا مال - مۈلكلەر ھەققىدە ئىجرا قىلىنىدىغان كېلىشىم يېزىلاتتى. بۇ كېلىشىم ئانت (قەسەم) بېرىش بىلەن كۈچكە ئىگە بولاتتى. بۇلارنىڭ خەلق ئىچىدىكىلىرى، «پىچىقاس»، خانلەر ۋە ھۆكۈمدارلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامەلار «پىچىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قەدىمكى تۈرك دۆلەتلىرى ئىنتايىن كۈچلۈك بىر ئاساسقا قۇرۇلغانلىقتىن، يۇرتتا تىنچلىق - ئامانلىق ۋە تەرتىپ ئىنتىزام ئورنىتىلغانىدى. مۇنداق تەرتىپ - ئىنتىزامنىڭ مەۋجۇد بولۇشى، ماقۇل ۋە ئادالەتلىك جازا قانۇنلىرىنىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىدى. ئومۇمەن، سۇچ (جىنايەت) ئېغىر ۋە يېنىك دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. ئېغىر جىنايەتنىڭ جازاسى ئۆلۈم بولۇپ، بۇنىڭغا، يۇرت ۋە ئەلگە خىيانەت قىلغانلار، زىنا قىلغانلار، قاتىللار، جەڭدە قورقۇپ قاچقانلار، ئەلچىلىك ۋەزىپىسىدە خاتالىق ئۆتكۈزگەنلەر، ھۆكۈمەت بېشىغا چىقىۋالغان قابىلىيەتسىزلەر، ئۆز ھۆكۈمىتىگە قارشى چىققانلار ۋە باغلاغلىق ئاتنى ئوغۇرلىغانلار كىرەتتى. يېنىك جىنايەتلەرگە مۇۋاپىق جازا ھۆكۈملىرى بار ئىدى. بۇلارغا قارىغاندا قەدىمكى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ، ئىنتىزامنى قوغداش ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

قەدىمكى تۈركلەردە دىن

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىختا بىلىنگەن دىنى «شامان» (قام) دىنى ئىكەنلىكى مەلۇم. قەدىمدىن تارتىپ تۈركلەرنىڭ قان قېرىنداش قوۋملىرى، قوشنا بولغان باشقا مىللەتلەرمۇ شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغان. «شامان» دېگەن سۆز ئەسلىدە «قام» نىڭ باشقىلار تەرىپىدىن بۇزۇپ ئېيتىلىشىدۇر. بۇ دىننىڭ رۇھانىلىرى (شېيخلىرى) «تويىن» ۋە «قام» دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. تويىنلار - خەلققە دىننىڭ ھۆكۈملىرىنى ئاڭلىتىش، قۇربانلىق قىلىش قاتارلىق دىنىي مۇراسىملارغا رەھبەرلىك قىلاتتى. كېسەللەرنى داۋالاپ ۋە ئىبادەتخانىلاردا تۇرۇپ، زاھىتلىق قىلىپ، ئىبادەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇلار خەلققە ئارىلاشماي ئىلىم ۋە ئەمەل بىلەنلا بولىدىغان ھەقىقىي دىنىي پېشىۋالار ئىدى. تويىنلارنىڭ چوڭلىرى «تەڭرىگەن» يەنى، خۇدانىڭ ئالىملىرى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ دىننى بەزىلەر «تويىن دىنى» دەپ ئاتايدۇ. قاملار - تۈركلەرنىڭ دىنىي زاتلىرى بولۇپ خەلققە ئارىلىشىپ يۈرۈپ سېھىر - جادۇ قىلىش، دەم سېلىش، تۇمار يېزىپ بېرىش، بالا تۇغدۇرۇش ۋە پىرە ئوينىتىشتەك ئىشلارنى قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىننى «قام دىنى» دېگۈچىلارمۇ بار. كېيىنچە، بۇ دىندا ئىلىملىك ئازىيىپ، خۇراپىيلىق كۆپىيىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قاملارنىڭ تەسىرى كۈچلىنىپ

تويىنلار ئازايدى ۋە تارىختا بۇلار «قام دىنى» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتالدى. بۇ دىننىڭ ماھىيىتى تارىختا تۆۋەندىكىچە تەرىپلىنىدۇ:

يەر ۋە كۆكنى يوقىتىن بارقىلغان بىر تەڭرى بار. بۇ تەڭرىنىڭ ئىسمى «قاراخان تەڭرى». قاراخان تەڭرى سەككىزىنچى قات ئاسماندا ئولتۇرىدۇ. دۇنيانى باشقۇرۇش ئىشىنى قىلمايدۇ. يورۇقلۇق ئاتا قىلىش، رىزق بېرىش، بەركەت بېرىش، بارقىلىش (پارىتىش - تۇغدۇرۇش)، ئۆستۈرۈش - ئۈندۈرۈش قاتارلىق ياخشى ئىشلارنى ئىدارە قىلىدىغان ئىككىنچى دەرىجىلىك يەنە بىر تەڭرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى «ئۆلكەن». ئۇ بىرىنچى قات ئاسماندا ئولتۇرۇپ، يۇقىرىقى ئىشلارغا مۇئەككەل بولغان باشقا كىچىك تەڭرىلەرنى نازارەت قىلىدۇ.

قاراڭغۇلۇق، ئۆلۈم، ئاپەت، ئاچارچىلىق، قۇرغاقچىلىق، بوران، ئوت، سەل ۋە كېسەللىك قاتارلىق ھەرخىل يامانلىقلارنى باشقۇرىدىغان تەڭرىنىڭ ئىسمى «يەرلىكخان». بۇ يەتتە قات يەرنىڭ تىگىدە قاراڭغۇلۇقتا ئولتۇرۇپ، پۈتۈن يامانلىقلارنى باشقۇرىدۇ. يەر يۈزىدىكى ھەممە يامانلىق ئەرۋاھلىرىمۇ بۇنىڭغا قارايدۇ. يەر ۋە سۇ تەڭرىسى، ۋە تۇغۇت تەڭرىچىسى «قاقىن ۋە ياكى ئۇماي قاتۇن» قاتارلىقلار قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر بىلىپ، چوقۇنىدىغان كىچىك تەڭرىلىرى ئىدى. يىلنىڭ بەلگىلىك چاغلىرىدا، بۇ تەڭرىلەرگە ئاتاپ ئايرىم - ئايرىم يەرلەردە قۇربانلىق قىلىپ، ئىبادەت قىلىش مۇراسىملىرى بار ئىدى. قۇربانلىقنىڭ ئەڭ ئەلاسى. قارا قاشقا ئات قۇربانلىق قىلىش بولۇپ. ئەر تە يازنىڭ باشلىنىش كۈنىدە، ئېگىز بىر يەرگە ئېلىپ چىقىپ بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلىناتتى. شامان دىنىنىڭ باشقا ئەقىدە ۋە ئىبادەت شەكىللىرى، مۇراسىملىرى، تويىن، قاملارنىڭ ۋەزىپىلىرى، دەرىجىلىرى ۋە خەلق بىلەن تەڭرى ئارىسىدا ئوينىيىدىغان رولى ھەققىدە يېزىلغان مەخسۇس ئەسەرلەر بار. شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق ئىككى خىل كۆز قاراش بار: 1 - ئىسلام ئالىملىرىدىن قەدىمكى تۈرك دىنىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچىلار⁹. شامان دىنىنى ئەسلى ساماۋى بىردىن بولۇپ تۈرك پەيغەمبەرلىرى ئارقىلىق تارقالغان تەۋھىد(بىر تەڭرىگە ئىشىنىش) دىندۇر. كېيىنچە بۇ دىننىڭ ئاساسىغا

9 «شرح اسماء المسلمين» دىن ئېلىنغان رىۋايەتكە كۆرە 25 تۈرك پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسىملىرى شۇلار:

- (1) ئامان (2) ئەمىت(ھايات دېگەن مەنىدە) (3) ئومىت (4) بىراخ ياكى بۇراق (5) تاھىن(تامۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسلى ئىسمى تابۇدى (6) گۇسىان (ئەرەپ تارىخچىلىرى جەسسام دەپ يازىدۇ. بۇ زات تەۋراتتىمۇ زىكر قىلىنىدۇ، تۈركلەر ئۇنى گۈلدۈچ دېگەن لەقەم بىلەن ئاتايدۇ) (7) ھەركىل (ئەسلى ئىسمى ئەركىل) (8) سايۇس(ساۋان، ساۋاس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) (9) سۇقۇن (قەدىمكى تۈركچىدە، ئۆمىدلەنمەك دېگەن مەنىدە) (10) دويۇل (بۇ كىشى تۈرك بىن ئامۇرنىڭ دادىسى) (11) ساق (12) تاپقىر (ئابد مەنىسىدە) (13) ئانۇق(ئاڭلاش دېگەن مەنىدە) (14) غەددات، (15) قېتىن (16) گەدۈك (17) لايچۇر(ئەزىز دېگەن مەنىدە) (18) نارۇن (19) قامۇن (20) قىچاق (21) قىچىل (22) قىمدۇن (23) ياسان (24) يەۋەك (ياۋرۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) (25) ياقۇر - تۈرك بىن ياپەنىنىڭ ئوغلى (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

ھەرخىل خۇراپىلىق ئارىلىشىپ، بىرخىل بۇتپەرەستلىك ياكى تەبىئەتپەرەستلىك دىنىغا ئايلىنىپ كېتىپ شامان دىنىغا ئۆزگەرگەن، دەپ، قارايدۇ. 2- ياوروپالىق تارىخ ئالىملىرى، قەدىمكى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھەممىسىدەم دىنلەر، ئىنسانلىقنىڭ بەدەن، پىكىر، يەر ۋە ھاۋا شارائىتى ۋە تۇرمۇش - ھايات شەكىللىرىنىڭ تولۇقلىنىش باسقۇچلىرىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلغان ئىشىنىشلىرى دىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. مەسىلەن: ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتىدە - «تۈتەمىزىم» يەنى، ياخشى كۆرگەن ياكى قورققان بىر ھايۋان، بىردەرەخ، بىرچوقا تاش ۋە يا بىر تاغقا ئوخشاش نەرسىلەرنى تەڭرى دەپ بىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنۇش، يەنى، ئىبادەت قىلىش كېلىپ چىققان. ئىككىنچى باسقۇچتا - «ئانمىزىم» روھقا چوقۇنۇش (ئۆلگەن دادىسى ياكى بىر كاتتا كىشىنىڭ رۇھىغا ئىبادەت قىلىش) كېلىپ چىقتى. ئۈچىنچى باسقۇچتا - «ئاتۇرىزىم» تەبىئەتكە، يەنى، تۇپراق، سۇ، ئوت، تۆمۈر ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان نەرسىلەرگە ئىبادەت قىلىش ئوتتۇرىغا چىقتى. تۆتىنچى باسقۇچتا - «كۆك ئاتۇرىزىمى» يەنى، ئاسمانغا، كۈنگە ئايغا ۋە يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش كېلىپ چىققان. ئۇندىن كېيىن ئەقىللىرى تەرەققى قىلغانسىرى خۇداغا ئىشىنىش پەيدا بولدى. بۇ كۆز قاراش، بۈگۈن ئىلمىي كۆز قاراش، دەپ، قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، بىرىنچى كۆز قاراشنى تامامەن ئىنكار قىلىدىغان كۈچكە ئىگە ئەمەس. شامان دىنىنى تەتقىق قىلىپ كۆرگىنىمىزدە، بۇ دىندا «ساماۋىيلىك» نىڭ ئىزلىرىنىمۇ بايقايمىز. شۇنىڭدەك، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئېتىقات ۋە ئىبادەتلىرىدە تۈتىزىم، ئانمىزىم، ئاتۇرىزىم ۋە كۆك (ئاسمان) ئاتۇرىزىمىنىڭ ئىزلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شامان دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، قەتئىي بىر ھۆكۈم چىقىرىش مىنىڭچە توغرا بولمىسا كېرەك. تۈرك پەيغەمبەرلىرى دەپ تونۇلغان 25 كىشىنىڭ ئىسىملىرىنى «ئويدۇرما» دەپ كۆرسىتىش مۇمكىن بولمىغىنىدەك، «دىۋانى لۇغا تىت تۈرك» تە ئىسمى ۋە بىرقەدەر ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان «قۇلباق» دېگەن زاتنى پەيغەمبەردىگۈچىلارمۇ بار.

ئىككىنچى باب

شەرقىي تۈركىستاننىڭ خۇسۇسىي تارىخى

تارىخىي مەلۇماتلارنى باشلاشتىن بۇرۇن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ جۇغراپىيىسىنى قىسقىچە كۆزدىن كەچۈرۈشنى پايدىلىق كۆردۈم. چۈنكى تارىخنىڭ قىلاۋۇزى (يول كۆرسەتكۈچىسى) جۇغراپىيەدۇر.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ قىسقىچە

جۇغراپىيىسى

شەرقىي تۈركىستان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان كەڭلىرى بىر ئۆلكە. دۇنيا خەرىتىسىدىكى ئورنى: 34 دەرىجە - 25 مېنۇت ۋە 49 دەرىجە - 30 مېنۇت شىمال. 73 دەرىجە - 25 مېنۇت ۋە 96 دەرىجە - 46 مېنۇت شەرقتە بولۇپ، شەرق تەرەپتە چىن ۋە موڭغۇلىستان، شىمالدا سىبىرىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيەتلىرى غەربدە ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئافغانىستان. جەنۇبدا كەشمىر ۋە تىبەتكە تۇتىشىدۇ.

يەر كۆلىمى

1.640.000 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ بۇنىڭ ئىچىدە:

تەكلى ماكان چۆلى _____ 445.000 كۋادرات كىلومېتر

قۇمۇل چۆلى _____ 50.000 كۋادرات كىلومېتر

ئالتاي چۆلى _____ 56.000 كۋادرات كىلومېتر

ئالتى شەھەردىكى پارچە چۆللەر - 550.000 كۋادرات كىلومېتر

يالاڭچ ۋە مۇز تاغلار _____ 155.000 كۋادرات كىلومېتر

بۇجەمى 761.000 كۋادرات كىلومېتر يەر ئىنسان ياكى ھايۋان ياشاش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن،

ئىقتىسادىي جەھەتتە پايدىسىز بىر قىسىم ھېساپلىنىدۇ. قالغان 879.000 كۋادرات كىلومېتر قىسمىنىڭ

17.062.651 مو (1.066.416 ھېكتار) تېرىلغۇ يەر، 867.775 كۋادرات كىلومېتر يايلاق ۋە ئورمانلىقتۇر.

نۇپۇس

شەرقىي تۈركىستاندا بۈگۈنگىچە ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن بىر نۇپۇس ساناش ئىشى ئېلىپ بېرىلغىنى

يوق. 1945 - يىلى ساقچى ئىدارىسى ئومۇمىي نۇپۇسنى 4.010.925 كىشى دەپ ئېلان قىلغان. 1946 - يىلى

بۇنى 4.879.708 دەپ كۆرسەتكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ھېچبىرى تولۇق بىر ئىستاتېستىك

قىممەتكە ئىگە ئەمەس. ئەمەلىيەتتە نۇپۇسنىڭ بۇ ساندىن قات - قات ئارتۇق ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق.

1946 - يىلىدىكى سانغا ئاساسەن تۈرك ئايماقلىرى ئومۇمىي ساننىڭ 90% نى، خىتاي 4.40% ، تۇنگان

2.06، موڭغۇل 1.31%، شۇە، سۇلان، مانجۇ ۋە رۇس بۇ تۆت مىللەت 1.23% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر

10 كۋادرات كىلومېترگە 14 كىشى توغرا كېلىدۇ.

تاغلار

پامىر تاغلىرى - يۇرتنىڭ غەربىي چېگرىسىدا بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تاغلىرىنىڭ ئانسى ھېساپلىنىدۇ. ئەڭ ئېگىز يېرى تاغدۇمباش دېڭىز يۈزىدىن 6218 مېتر يۈكسەكلىكتە.

قاراقورام تاغلىرى - پامىردىن باشلىنىپ، يۇرتنىڭ غەربىي جەنۇب چېگرىسىنى قاپلايدۇ. ئەڭ ئېگىز يېرى ئېقىل دەپسەڭ، دېڭىز يۈزىدىن 8548 مېتر ئېگىزلىكتە بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. (ئېۋىرست چوققىسىدىن 229 مېتر تۆۋەن).

قاراڭغۇ تاغ - پامىردىن باشلىنىپ يۇرتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىنى قاپلايدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى تاغ - ئانا، 7371 مېتر.

ئالتۇن تاغ - قاراڭغۇ تاغدىن 82 دەرىجە شەرقى - شىمالغا سوزۇلۇپ، ئىچكى چىنگە كىرىپ كېتىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى قېقىرتاغ، 4068 مېتر.

تەڭرىتاغلىرى - پامىردىن باشلىنىپ، غەرب ۋە غەربىي شىمالدا غەربىي تۈركىستان ۋە قىرغىزىستان ئارىسىدا چېگرالىق خىزمەتتە بولۇپ خان تەڭرى چوققىسىدىن تارتىپ يۇرتنى جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسمىغا بۆلۈپ، توغرا شەرققە قاراپ ئۇزاپ كېتىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى خان تەڭرى، 7137 مېتر.

قۇرۇق تاغ - تەڭرىتاغلىرىدىن باش ئەگىمدە ئايرىلىپ، شەرق - جەنۇب تەرەپكە سىلجىپ كېتىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى ئەلسىن تاغ، 2554 مېتر.

جۇڭغارىيە ئالتاغ - غولجا ۋىلايىتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان ۋە قازاقىستان چېگراسىدۇر. ئەڭ ئېگىز يېرى كۆك ئاتان، 2800 مېتر.

ئارباغاتاي تاغلىرى - چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ قازاقىستان چېگراسىدۇر. ئەڭ ئېگىز چوققىسى ساۋۇر مۇزىتىغى، 3662 مېتر.

ئالتاي تاغلىرى - ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ شىمال ۋە شەرقىدە بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان، قازاقىستان ۋە موڭغۇلىستان ئارىسىدا چېگرا تەشكىل قىلىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى بىيەلۇكا، 4540 مېتر.

مۇھىم دەريالىرى

تېرىم دەرياسى - (بەزىلەر بۇزۇپ «تارىم» دەپ ئاتايدۇ) تۈركىستاننىڭ ئەڭ ئۇزۇن دەرياسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 910 كىلومېتر. قاراقورام تاغلىرىدىن باشلىنىپ، تېرىم (لوپ) كۆلىگە تۆكۈلىدۇ.

خوتەن دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، چەرچەن دەرياسى ۋە كۆنچى دەرياسى - بۇلار ئالتى

شەھەر دائىرىسىدىكى دەريالار بولۇپ، تېرىم دەرياسىنىڭ باش تارماقلىرىدىن ئىبارەتتۇر. ئىلا دەرياسى (بۇنى زامانمىزدا «ئىلى دەرياسى» دەپ ئاتاش ئادەت بولغان) - تەڭرىتاغلىرىدىن باشلىنىپ، بالقاش كۆلىگە تۆكۈلىدۇ. سۈيىنىڭ كۆپلىكى بىلەن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئېرىش دەرياسى - ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، شىمالىي مۇز دېڭىزىغا تۆكۈلىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا بۇلاردىن باشقا چوڭ - كىچىك ئېقىن سۇلارمۇ خېلى كۆپ.

ھاۋا كېلىماتى

ئاساسەن مۆتىدىل بولۇپ، جەنۇبىدىكى تۈز يەرلەردە ئەڭ يۈكسەك ئىسسىق 38°C ، شىمالدىكى تۈز يەرلەردە 33°C ، دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن بولغان تۇرپان ئويمانلىقىدا 44°C نىڭمۇ ئۈستىگە چىقىدۇ. تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئىسسىقلىق دەرىجىسى تېخىمۇ تۆۋەندۇر. يۈكسەك جايلاردىكى ئىسسىقلىقنىڭ نۆلدىن دىن تۆۋەنگە چۈشۈشى بەك ئاز كۆرۈلىدۇ.

يېغىن

قار، يامغۇر جەنۇبىدىكى تۈز يەرلەردە بەك ئاز ياغىدۇ. ھەتتا، يىل بويى ھېچ يېغىن ياغمايدىغان يەرلەر مۇبار. ئامما شىمالىي ۋىلايەتلەردە ۋە تاغلىق جايلاردا يېتەرلىك يېغىن ياغىدۇ. ئومۇمەن، يىلدىن يىلغا قۇرغاقچىلىق ئارتماقتا.

ئىقتىسادىي ۋەزىيەت

شەرقىي تۈركىستان باشقا ئاسىيا مەملىكەتلىرىدەك زىرائەت مەملىكىتىدۇر. مۇھىم مەھسۇلاتلىرى بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، قوناق ۋە باشقا ھەرخىل ئاشلىق ۋە ياغلىق دانلىرىدۇر. مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ ھەرخىل يېمىشلىرىدىن ئۈزۈم، ئالما، ئانار، ئەنجۈر، ئۆرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، ئامۇت، ياڭاق، كاۋا، قاپاق، بادام، قوغۇن، تاۋۇز، ھەرخىل ئۆتياش ئېھتىياجغا يەتكۈدەك چىقىدۇ. ئىقتىسادىي زىرائەتلىرى بولسا پاختا، كەندىر ۋە چىگە قاتارلىقلاردىن ئىبارەتتۇر. ئىككىنچى ئىقتىسادىي مەنبە ئىچىرىقچىلىق بولۇپ، ئات، كالا، قوي، ئۆچكە، تۆگە، قېچىر ۋە ئېشەكلەردىن 18 مىليۇن چارۋا مال بار. بۇلاردىن ئېلىنىدىغان تېرە ۋە يۇڭمۇ مۇھىم ئىقتىسادىي مەنبە ھېساپلىنىدۇ.

كان

ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر، مىس، قوغۇشۇن، ۋۇلفرام، مۇلىبىدىن، ئارسىنك، گۈڭگۈرت ۋە گىرافىت قاتارلىق مەدەنىلەر مول بولۇپ بۇلاردىن بەزىلىرى ھازىر غىچە كونا ئۇسۇللار بىلەن قېزىپ چىقىرىلىدۇ. بۇلاردىن كۆپرەكى تېخىچە يەرئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتماقتا.

ھۆنەر - سانائەت

شەرقىي تۈركىستاندا ھەرخىل خام ئەشيا ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ، بۈگۈنگىچە ماشىنلاشقان سانائەت قۇرۇلغىنى يوق. ئاساسەن قول سانائەت ياكى يېرىم ماشىنلاشقان ئۇسۇل بىلەن يىپەكچىلىك، توقۇمىچىلىق، تېرىمچىلىك، زىلچە - گېلەمچىلىك، زەرگەرچىلىك ۋە باشقا ئاددىي سانائەتتىن ئىبارەتتۇر.

تىجارەت

تاشقى تىجارەت چىن، سوۋېت، پاكىستان ۋە ھىندىستان بىلەن بولۇپ، تاۋارلار يىپەك، پاختا، يۇڭ، تېرە، تىرىك مال (ھايۋان) گىلەم ۋە قۇرۇق يىمىشتىن ئىبارەت. ئالدىنغان ماللار بولسا ھەرخىل ماشىنا، ئاۋتوموبىل، كىيىملىك رەخ، دورا، بويلاق، چاي، زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا پىششىق ماللاردۇر.

ئىچكى تىجارەت، جەنۇبىنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى شىمالغا يۆتكەپ سېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپ ئەھمىيىتى بار.

ھۇنلارنىڭ دىنى مۇراسىملىرىدا قۇربانلىق ئۈچۈن جابدۇپ ھازىرلانغان «قارا قاشقا» ئاتلار.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخى

دەۋرلىرى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىلادىدىن ئىلگىرى 2000 - يىلىدا، تۆمۈر ۋە مىس دەۋرىنىڭ زامانىسىغا لايىق ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ۋە قوشنا دۆلەتلەرگە تۆمۈر ۋە قۇيۇچ (پولات) تىن نەرسە كېرەكلەر ياساپ ساتقانلىقىنى بىلىمىز. شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىشىنى، ئەنە شۇ چاغلاردىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن دەپ تۇنۇساقمۇ، ئەپسۇسكى، بۇلارنى توغرىلايدىغان ۋەسىقىلەر تېخىچە ئوتتۇرىغا چىقمىدى. شۇنداقلا، شەرقىي تۈركىستان تارىخى ھەققىدە ئاستايدىل بىر ئىلمىي تەكشۈرۈشمۇ باشلانغىنى يوق. شۇڭا، بۈگۈنكى تارىخىي ماتېرىياللارغا قاراپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخ دەۋرىگە كىرىش زامانىنى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردىن بۇرۇن باشلانغان دەپ، تەخمىن قىلىمىز ۋە تۆۋەندىكىچە بەش دەۋرىگە بۆلۈپ كۆزدىن كەچۈرىمىز:

- 1 - رىۋايەتلەر ۋە قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە كۆرە قەدىمكى تارىخ دەۋرى
- 2 - ھۈن بىرلەشمە دۆلىتىگە قوشۇلۇشتىن ئىلگىرىكى دەۋرى
- 3 - ھۈن بىرلەشمە دۆلىتىگە قوشۇلغاندىن تارتىپ، ئىسلام دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرى
- 4 - شەرقىي تۈركىستان خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرى
- 5 - مانجۇ ئىستېلاسىدىن شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگىچە ئۆتكەن دەۋرى

بىرىنچى بۆلۈم

رىۋايەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرگە كۆرە شەرقىي تۈركىستاننىڭ

قەدىمكى تارىخى

تۈركىستاندا مىلادىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرىكى زامانلاردا بۈيۈك دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلغانلىقى رىۋايەتلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە زامانىۋىي تەتقىقاتلار بىلەن ئىسپاتلانغان. پەقەت بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىسىملىرى ياكى سانى، قانداق قۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماتېرىياللار بەك ئاز. ھەمدە، بۇلار بىر - بىرىگە زىت كېلىدۇ. بۇ دەۋرلەرگە ئائىت ئاساس مەنبە بولغان ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىقاتلار تۈرك يۇرتلىرىدا بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاندا بەك ئاز ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قولغا كەلگەن ماتېرىياللار ئۈستىدە دېگەندەك ئىلمىي تەتقىقاتلار ئېلىپ

بېرىلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمكى تارىخىمىز ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئىلىم ساھاسىدا ئۆزىگە يارىشا ئورۇنغا ئىرىشكىنى يوق. شۇنداق بولسىمۇ، تۈركىستاننىڭ ئۇ دەۋرىگە ئائىت ھازىر بار ماتېرىياللاردىن ئېلىنغان مەلۇماتلارنىڭ قىممىتى ئىراننىڭ «پىشدايان» ئەپسانەلىرىدىن، ھىندىستاننىڭ «ۋىدا» لىرىدىن، چىننىڭ «بەش ئىمپېراتورلۇق»، ئۈچ سۇلالە ھىكايە» لىرىدىن، روما ۋە يۇنان ئەپسانەلىرىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ. چۈنكى، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ باشلانغۇچ تارىخىي ۋەقەلىرى ئېقىلغا توغرا كەلمەيدىغان خۇراپات ۋە ئەپسانەلەر، تەبىئەت قانۇنىغا ئۇيغۇن بولمىغان مۇبالىغە ۋە خىيالىي تەسەۋۋۇرلار بىلەن تولغانلىقىنى كۆرىمىز. ۋاھالەنكى، تۈركىستاننىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلىرىگە ئائىت بولغان تارىخىي مەلۇماتلاردا ئۇنداق مۇبالىغە ئۇچرىمايدۇ. بۇ ھەقتە قوللىمىزغا كەلگەن ئەدەبىي رىۋايەتلەر ۋە باشقا ۋەسىقەلەردىن مۆھتەرەم كىتابخانلارغا قىسقىچە مەلۇمات بېرىمەن.

ئىران رىۋايەتلىرى

ئىراننىڭ تارىخىي رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، مىلادىدىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى تۈركىستاندا تۇران دېگەن چوڭ بىر دۆلەت بار ئىدى. ئىران بىلەن بۇ دۆلەت ئارىسىدا يىللارچا داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، تۇران دۆلىتى ئىران ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۆزىگە قوشۇۋالغان بولسىمۇ. كېيىنچە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. ئىران شاھلىرىدىن فەرىدۇن ۋە مۇنۇچەھرە بىلەن تۇران خاقانى ئاپراسىياپ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ئىران شاھى نوزەرنىڭ زامانىسىدا، ئاپراسىياپ 40,000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن ئىرانغا بېسىپ كىرىپ، نوزەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئىراننى قولغا كىرگۈزدى ۋە 12 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئىراندا يۈز بەرگەن ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە ئارقىسىدىن كەلگەن ئاچارچىلىق سەۋەبىدىن ئىراننى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن. زاپ ۋە كەيقۇباد قاتارلىق ئىران شاھلىرىمۇ، ئاپراسىياپ بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشۇپ، ئاپراسىياپنى چېكىندۈرگەن. كەيكافۇس، دەسلەپتە ئاپراسىياپقا بويسۇنۇپ، باج تۆلەپ، دوستلۇق بىلەن ئۆتكەن بولسىمۇ، كېيىن ئارىلىرى بۇزۇلۇپ كۆپ قان تۆكۈلدى. كەيكافۇسنىڭ ئوغلى سىياۋۇشتى، ئاپراسىياپ دەسلەپتە ئۆزىگە كېۋغول قىلىۋالغان بولسىمۇ كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. سىياۋۇشتىن كېيىنكى ئىران شاھى بىلەن ئاپراسىياپ ئوتتۇرىسىدا بىر قانچە چوڭ ئۇرۇشلار بولدى. ئىران ئاپراسىياپتىن ئۇرۇش مەيدانىدا ئىنتىقام ئالالماي، مەخپى ئادەم يوللاپ، سىياۋۇشتىنىڭ تۈركىستاندا تۇغۇلغان ئوغلى كەيكافۇسراۋنى ئېلىپ قاچتى. كەيكافۇسراۋ ئىران تەختىگە چىققاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن بۇرۇنقى 530 - يىلى، ئاپراسىياپقا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 529 - نچى يىلى، ئىرانلىقلار ئاپراسىياپنى بىر يۇشۇرۇن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈردى ۋە شۇنىڭ بىلەن كەيكافۇسراۋ تۈركىستاننىڭ غەربىي قىسمىنى «

ئۆرە تەپە» گىچە بېسىۋالدى. يۇنان كىتابلىرىدا بۇ جاينى «كرىپولس» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھادىسە نەتىجىسىدە، تۈركلەرنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلدى. لېكىن، تۈركلەر پۇرسەت ناپىسلا، كەيخۇسراۋ بېسىۋالغان جايلارغا ھۇجۇم قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇردى. لەھراسىرپ زامانىسىغا كەلگەندە، تۈركلەر يەنە بىرلىشىپ، ئىرانلىقلارنى ئۆگۈز(ئامۇ) دەرياسىنىڭ غەرب ياقىسىغا قەدەر ھەيدەپ چىقاردى. لەھراسىرپ پۈتۈن ھاياتى بويىچە (رەۋايەتلەرگە قارىغاندا 120 يىل) تۈركلەر دىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بەلىخ شەھىرىدە تۇرغان. كېيىنچە، تۈرك خاقانى «ئەرجاسىپ» ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ ئۇرۇشتا لەھراسىرپ ئۆلدى. ئۇرۇشقا تەختكە چىققان گىشتاسىپ، ئەرجاسىپقا باج - مېلىق تۆلەپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىراننى ئىدارە قىلدى. بۇ جەرياندا ئىراندىكى ئوتقا چوقۇنىدىغان «ئانەشپەرەست» لىكىنىڭ ئىجادچىسى «زەردۇشت» نىڭ تەشۋىقى بىلەن، گىشتاسىپ ئەرجاسىپنى بۇ دىنغا دەۋەت قىلىدۇ. بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن ئەرجاسىپ، ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ ۋە ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن گىشتاسىپ مەغلۇپ بولىدۇ. ئەرجاسىپ ئۇنىڭ قىزلىرىنى گۆرۈ ئېلىپ، تۈركىستانغا ئېلىپ كېتىدۇ. ئاخىردا، گىشتاسىپنىڭ ئوغلى «ئىسپەندىيار» بىر سۇيىقەست بىلەن ئەرجاسىپ ۋە دۆلەت كاتتالىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تۈركلەر تا ئىسكەندەرنىڭ ئىراننى بېسىۋالغانلىقىغا قەدەر، ئىرانغا ھۇجۇم قىلالغۇدەك بىر كۈچلۈك دۆلەت قۇرالمىدى. يۇقىرىقى ئەھۋاللەردىن بىز، بۇ 2000 يىللىق زامان ئىچىدىكى تۈركىستان خاقانىنىڭ «ئاپراسىياپ» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. يەنە شۇنىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىران رەۋايەتلىرىگە قارىغاندا بۇ «ئاپراسىياپ» دېگەن كىشىنىڭ بىر كىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. لېكىن، كەيخۇسراۋ زامانىسىدىكى خارەزىم ئۇرۇشىدا بۆكتۈرمە(يۇشۇرۇن سۇيىقەست) بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن تۈرك خاقانىنىڭ ئىسمىنىڭ ئىرانلىقلار ئېيتقاندەك «ئاپراسىياپ» ئىكەنلىكى باشقا مەنبەلەردىنمۇ ئىسپاتلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى تۈرك خاقانلىرىنى «ئاپراسىياپ» دەپ ئاتاش، رەۋايەتچىلەرنىڭ خاتاسى بولسا كېرەك.

ئاسۇر رەۋايەتلىرى

ئاسۇرلاردىن قالغان قەدىمكى يادىگار كىتابلەرگە قارىغاندا «ئاسارھادۇن» (مىلادىدىن بۇرۇنقى 669 - 680 - يىللىرى) دەۋرىدە، قاراڭغۇلۇق دەرياسىدىن چىققان كىمىرلار قافقاس(كافكاسىيە) تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھېچبىر توسالغۇغا ئۇچرىماستىن ئانادولۇ يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، ئىشغۇزاي(يۇنانلارچە ئىسكىت) لەر قافقاسنىڭ شەرقىگە يۈرۈش قىلىپ، غەربىي ئىراننى ۋە ئاسۇر(ئىراق) نىڭ كۆپ يەرلىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە بىر قىسىم يەرلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئاسۇر پادىشاھى ئۇرۇشتا ئىسكىتلەرنىڭ باشلىقى ئىشياكايا نى ئۆلتۈردى.

يۇنان رىۋايەتلىرى

يۇنان رىۋايەتلىرىدە، مەشھۇر يۇنان تارىخچىسى ھېرودوت (Herodotos) مىلادىدىن - بۇرۇنقى 385 - 425 - يىللىرى) نىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، غەربدە تۇنا دەرياسىدىن، شەرقتە تۈركىستاننىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىچە سوزۇلغان كەڭ يەرلەردە ئىسكىت دۆلىتى بار ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ خاقانى پروئاسىينىڭ ئوغلى مادىياس (ئاپراسىياپ) مىلادىدىن 603 يىل ئىلگىرى ئىرانغا يۈرۈش قىلدى ۋە شۇ چاغدىكى ئىران شاھى كىياخەسرانى بۇيسۇندۇرۇپ، ئىران ۋە غەربىي ئاسىياغا 28 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كىياخەسرا (كىياكسارس) مادىياسقا ئىتائەت قىلىپ جان باقماقتا ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 625 - يىلى كىياخەسرا، بىر زىياپەتتە سۈيىقەست پىلانلاپ، مادىياس ۋە ئۇنىڭ قۇماندانلىرىنى مەس قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. باشلىقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىسكىتلار كىياخەسرانىڭ ھۇجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئىسكىت مەملىكىتىگە چېكىنىپ كەتتى.

ئىران شاھى دارا II (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 485 — 825 - يىللىرى) نىڭ دوختۇرى (تېۋىپى) بولغان يۇنانلىق تارىخچى كىتاسىياس (Ctesis) نىڭ رىۋايىتىگە كۆرە، قېرۇش (كەيكافۇس) ئىراننىڭ شەرقىي چېگراسىدىكى جەڭگىۋار قەھرىمان خەلقنى بۇيسۇندۇرۇش ئۈچۈن، چوڭ بىر قوشۇن بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلدى، 5 - 6 يىل ئىچىدە تىللىك ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. دەسلەپتە، قېرۇش باخىرىيا (باكتىرىيە) ئۆلكىسى (بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ بەلىخ، مەيمەنە ۋە قەنىغەن دېگەن جايلارى) گە ھۇجۇم قىلدى. بۇ يەردىكى خەلق يۇنانچە «داخى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خەلق، دەسلەپتە قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشۇپ يۇرتىنى قوغدىغان بولسىمۇ، كېيىن، قېرۇشنىڭ مەد پادىشاسى ئىستاغ (ئىستاگ) نىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر ئىرقىدىن ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. (داخىلار بولسا بۇرۇنقى تۇرانلار دىن ئىدى). ئۇندىن كېيىن، ماژيانا (خۇراسان)، ۋارزىمىيە (خارەزىم) ۋە سۇغدىيانا (سەمەرقەنت) لارنى ئالدى. ئىران قوشۇنلىرى ياكسارت (سىر دەرياسى) بويلىرىغا يېقىنلاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېلىدىغان ھۇجۇمنى توسۇش ئۈچۈن، بىرقانچە قورغانلار ياساتتى. بۇلار دىن ئەڭ چوڭى، ياكسارتنىڭ مۇھىم كېچىكلىرىدىن بىرىنىڭ ئالدىغا سېلىنغان «قېرۇشخانە» (يۇنانچە - كېروپولس) بۈگۈنكى ئۆرەتېپە قورغىنى ئىدى. بۇ ھادىسە مىلادىدىن بۇرۇنقى 546 — 539 - يىللىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن. مەشھۇر يۇنان پەيلاسۇپى سۇقرات نىڭ شاگىرتلىرىدىن، خىنوفانىس (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 380 — 320 - يىللىرى) نىڭ رىۋايەتلىرىگە كۆرە، شۇنىڭدىن كېيىن، قېرۇش (كەيكافۇس) شەرقتىكى، يەنى، بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاندىكى قەدىمكى تۇرانلاردىن بولغان قەھرىمان ساقا لارغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ساقالارنىڭ خاقانى ئامۇرگىز قېرۇشنىڭ قولىغا ئەسىرچۈشتى¹⁰.

¹⁰ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە ساقا «ساك»، ئامۇرگىز «ئامۇرغى» دەپ ئېلىنماقتا. ت. ئالماس، 56 - 57 - 58 - بەت

بۇنىڭ بىلەن قېرۇش ساقالار مەملىكەتنى قولغا كەلتۈردۈم دەپ خىيال قىلغان بولسىمۇ، ئامۇرگىزنىڭ ئايالى سىياراترا قالغان ساقا ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، 300,000 ئەر ۋە 200,000 ئايالدىن تەركىپ تاپقان 500,000 كىشىلىك بىر قوشۇن تەشكىللەپ قېرۇشقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسكىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسرىۋالدى. قېرۇش سۈلھى قىلىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. سىياراترا ئەسرىۋالغان ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئېرى خاقان ئامۇرگىزنى قۇتقازدى. قېرۇش باج - سېلىق تۆلەشكە ۋە ئۇرۇشتا ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم قىلىشقا ماقۇل بولۇپ، پۈتۈشتى.

ھىرودوتس (ھىرودوت) نىڭ يەنە بىر رىۋايىتىگە قارىغاندا قېرۇش. ياكسارت (سىر دەرياسى) نىڭ شەرقىدىكى ماساجىتلارنىڭ ئايال خانى مەلىكە «تومىس» (يۇنانچە ئاتىلىشى تومارس) بىلەن ئويلىنىشنى تەلەپ قىلغان. تومارس بۇتەلەپنى رەد قىلغان. قېرۇش بۇنى بىر ھاقارەت دەپ بىلىپ ماساجىتلارنىڭ يۇرتىغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇرۇشتا، مەلىكە تومىرىسنىڭ باشقۇرماندىن ھەم ۋەلىشەھدى بولغان ئوغلى سىيارغاس يارىدار بولۇپ ئەسرىۋالدى. سىيارغاس. ئەسرىلىكنى نۇمۇس دەپ بىلىپ سىيارغاس ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئوغلنىڭ ئۆلۈمىدىن ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەنگەن ئايال خان تومىس، چوڭ بىر قوشۇن بىلەن قېرۇشقا ھۇجۇم قىلدى. ھىرودوتسنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا ئۇزامانغا قەدەر ھېچبىر مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇزۇن ۋە قانلىق ئۇرۇش خېلى بىر مۇددەتكىچە بەراۋەرلىكتە داۋام قىلىپ ئاخىرى، ماساجىتلار غەلبە قىلىپ، ئىران قوشۇنلىرىنىڭ بۈيۈك بىر قىسمى ئۆلۈپ ئازراق بىر قىسمى قېچىپ قۇتۇلغان مەلىكە تومىس، ئۆلگەنلەر ئارىسىدىن قېرۇش (كەيكائۇس) نىڭ جەسىدىنى تاپقۇزۇپ. بېشىنى كېسىپ. قان بىلەن تولدۇرۇلغان بىر تۇلمۇغا سېلىپ ئېسىپ قويۇپ، «مەن غەلبە قىلىدىم ۋە ياشاۋاتىمەن. سەن ئوغلۇمنى ھىيلە بىلەن مەندىن ئايرىدىڭ، قانغا تويىمىغان قانخور ئەندى مەن سېنى قانغا تويغۇزمەن!» دەپ ئۆچىنى ئالغانىمىش. (بۇ ۋەقە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 520 - يىلى بولغان)

كىتاسىياسىنىڭ رىۋايىتىگە كۆرە، دارا I ، 800,000 ئەسكىرى بىلەن ئانادولغا بېسىپ كىرىپ، ئۇيەردىن ئىستانبۇل بوغىزىغا كۆۈرۈك سالدۇرۇپ ئۆتۈپ، بالقان يولى بىلەن تۇنا ۋە دۈن دەرياسى بويلىرىدىكى غەربىي ئىسكىت لارغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن ئىسكىتلەر پۈتۈن تېرىلغۇلىرىنى، يايلاقلىرىنى ۋە مال - مۈلكلىرىنى كۆيدۈرۈپ ھەتتا، قۇدۇقلىرىنىمۇ تىندۈرۈۋېتىپ پايانسىز يۇرتلىرىنى بىرچۆلگە ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، ئۆزلىرى يېراقلارغا چېكىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن دارا نىڭ ئەسكەرلىرى ئاچلىق، سۇسىزلىق ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر دەستىدىن نۇرغۇنلىرى ئۆلۈپ كەتكەن.

دارا بۇ ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قايتىپ كەتكەن. لېكىن، دارانىڭ قەبرى بېشىغا قويۇلغان «نستۇن (ھېستىيۇن)» يازما يادىكارلىقلىرىدا بۇ ئۇرۇشتىن سۆز ئاچماستىن، تۈركىستاندا، ساقالارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا ئۇلارنى بۇيسۇندۇرغانلىقىلا يېزىلغان.

ھىرودوتسنىڭ يەنە بىر رىۋايىتىدە ئىران ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئەڭ كۈچلەنگەن دەۋرى بولغان دارا I -

نىڭ شاھلىق زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521 - 485 يىللىرى)، غەربىدە مىسىر، يۇنان، سۈرىيە ۋە ئانادول قاتارلىق جايلار ئىران ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، شەرقتە ياكى سارتقا (سىردەريا) چېگرىداش ئىكەنلىكى يېزىلغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئىرانلىقلار ۋە يۇنانلار «ساقا»، دەپ، ئاتىغان تۈركىستان خەلقلەرنىڭ يۇرتىنىڭ - غەربىي قىسمى ئىران چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، شەرقىي قىسمى مۇستەقىل ئىدى.

خىنۇفاس بىر رىۋايىتىدە: ئىران شاھى ئەردىشىر ئۆلگەندىن كېيىن، پارس ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئىسكەندەر تەرىپىدىن مۇنقەرىز قىلىنىشىغا قەدەر (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 359 - 330 - يىللىرى)، ساقلار ئىران ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولمىغان مۇستەقىل ۋە دوست بىرخانلىق ئىدى.

مىلادى بىرىنچى ئەسىردە ياشىغان يۇنان تارىخچىسى Diodor نىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، دارا III تەختكە چىققاندا، ئىراننىڭ شەرقىي چېگرىسى ئاكسۇس (ئامۇ) دەرياسى ئىدى. يەنى، بۇ، ساقلار مۇستەقىل ئىدى، دېگەنلىك بولىدۇ. ماكېدونىيىلىك بۈيۈك جاھانگىر ئىسكەندەر ئىراننى ئالغاندىن كېيىن - ساقا مەملىكىتى (تۈركىستان) گە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ساقلار ئۆز يۇرتىنى ناھايىتى قەھرىمانلىق بىلەن قوغدىدى. نەتىجىدە، ساقلارنى زورلۇق بىلەن بويسۇندۇرۇشتىن، ئۇلارنى دوست ۋە ياردەمچى ھالغا كەلتۈرۈشنىڭ تېخىمۇ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى سەزگەن ئىسكەندەر، سۇغدىيانا (بۇخارا ۋە سەمەرقەند) خاقانى ئوقسىيىرىنىڭ قىزى مەشھۇر روكسانا (روشنىك) بىلەن ئۆيلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر سىر دەرياسى بويلىرىغا قەدەر ئىلگىرلەپ كىرىپولس (ئۆرەتپە) نى ئاخىرقى ئىستېھكام قىلىپ ياساپ قايتتى. قايتىشتا، قەھرىمان ۋە ئۇستا ئوقچى ساقلار دىن بىر ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ. ئۆزىنىڭ ئەسكىرى قىسمىغا قوشتى. خىنۇفاسنىڭ بۇ رىۋايىتىدە، ئىسكەندەرنىڭ سىردەريا بويىدىن قايتىشتىكى سەۋەبلەردىن سۆز ئاچمىغان. «دىۋان لۇغاتىت تۈرك» تە ئىسكەندەرنىڭ قايتىش سەۋىيى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇلارنى يېرى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

ھىندىستان رىۋايەتلىرى

ھىندىلارنىڭ مۇقەددەس دىنىي كىتابلىرىدا ساكادۇپا (ئىسكىت مەملىكىتى) دا تۈرۈشكا ئىسىملىك خەلقلەر ياشايدۇ دەپ، يېزىلغان. ھىندىستاننىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى زامانىغا ئائىت تەزكىرىلىرىدە تۈرۈشكا لارنىڭ تۇران خاقانى فېرىدۇننىڭ ئەۋلادى ۋە ئۇلارنىڭ خاقانى بولغان ئاپراسىياپنىڭ ھىندىستانغا ھۆكۈمران بولۇپ، كېيىنچە سەمەرقەنتتە ۋاپات قىلغانلىقى قاتارلىقلار يېزىلغان. ھىندىستاننىڭ ئۇدەيپۇر راجالىرىنىڭ ئائىلە تارىخنامىلىرىدا، ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادى تۈرۈشكا دىن بولغان «باپا» ئىسىملىك بىر قەھرىمان ئىكەنلىكى يېزىلغان¹¹. باپا ئۇدەيپۇرغا كېلىپ،

11 راجا - ھىندىستاننىڭ كىچىك يەرلىك ھۆكۈمدارلىرى، كىنەزلىرىنى كۆرسىتىدۇ. (ن. ش. ھ.) .

دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى قۇماننى قويۇپ، يۇرتىغا قايتىپ كەتكەنمىش. ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇدەيپۇر راجالىقىنىڭ راجالىرى، ئۆزلىرىنى قۇماننىڭ ئەۋلادى دەپ ھېساپلاپ، قۇماننىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى بولغان «ھۇمان» دېگەن لەقەمنى قوللىنىپ كەلمەكتە. ئاۋرۇلشتاين نەشىر قىلغان «رايانارنىڭ» دېگەن، كەشمىرنىڭ قەدىمكى تارىخنامىسىدا، ھىندىستاندا ئۆتكەن پادىشاھلاردىن كۇشكا، ھۇشكا ۋە كانىشكا لارنىڭ تۈرۈشكا لاردىن ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرسىتىلدۇ. تۈرۈشكا نى چىن تارىخچىلىرى «يۈچى»، ھىندىستان تارىخچىلىرى بولسا «ساقا» دەپ ئاتايدۇ ۋە مىلادى 1 - ئەسىردە دۆلەت قۇرغانلىقىنى يازىدۇ.

10 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ تارىخ، جۇغراپىيە ۋە فىزىك ئالىمى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى مەشھۇر كانىشكا ئۆستىدە توختالغاندا ئۇنىڭ ئىسمىنى «قانق» دەپ، ئالىدۇ. دېمەك بۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئەسلى ئىسمى تۈركلەردە قەدىمدىن تارتىپ مەخسۇس ئىسىم ۋە ياكى بىر ئايماق ئىسمى سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەن «قانق»، دېگەن ئاتالغۇنىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئاسىيا تىللىرى ئىچىدە ئالاھىدە بىرخۇسۇسىيەتكە ئىگە قەدىمكى ھىند تىلى بولغان سانسكرىت ترانسكرىپسىيىسى بۇيىچە «قانق» كانىشكا دەپ، تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇخۇددى بىزنىڭ تىلىمىز بىلەن چىن تىلىنىڭ سۆز قۇرۇلۇشى ئايرىم بولغانلىقتىن چىنىقلار تىلىمىز كەلمەلىرىنىڭ ھېچبىرىنى بۇزماي تەلەپپۇز قىلالىمىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. مەسلەن، چىنىقلارنىڭ مۇھەممەدنى «موخامەيدى»، تۇرسۇننى «توشەرسوڭ» ... دېگەنلىرىگە ئوخشاش.

ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى كۆرسىتىپ بېرىشى، بىزنىڭ قەدىمكى ھىند تارىخىي ئەسەرلىرىدىكى بىر قانچە ئاتالغۇلارنىڭ ئەسلى شەكلىنى ئېنىقلاپ چىقىشىمىزغا يول ئېچىپ بەردى. بىز بۇ يول بىلەن مېڭىپ، «تۈرۈشكا» سۆزىنىڭ ئەسلىنى «تۈرك»، ھۇشكا» سۆزىنىڭ ئەسلىنى «ئۈيۈك ۋە ياكى ھۈيۈك» ۋە «كۇشكا» سۆزىنىڭ ئەسلىنى بولسا «كۈيۈك» دەپ، جۈرئەتلىك ئېيتالايمىز. يەنە ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، ئافغانىستاننىڭ ناگىرگۇت قەلئەسىدىن كابۇلدا ئۆتكەن تۈرك پادىشاھلىرىنىڭ بىرىپەك تۇمارغا يېزىلغان نەسەب شەجەرىسى تېپىلغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدا ئاتىمىشقا يېقىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىي 1030 - يىلىغا قەدەر ئۆتكەن) ھۆكۈمدارلارنىڭ شەجەرىسى يېزىلغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدۇ. بۇيەردە شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەيلى قەدىمكى تارىخچىلىرى بولسۇن مەيلى، ھازىرقى زامان تارىخچىلىرى بولسۇن، ھەممىسى بىردەك بۇ شەجەرىدە ئىسمى يېزىلغان كابۇل پادىشاھلىرىنىڭ «ساقا» لاردىن ئىكەنلىكىنى تەئىيد قىلماقتا. بەزى تارىخچىلار بولسا ئۇلارنى، بىز يۇقىرىدا بىر ئاز سۆزلەپ ئۆتكەن (تۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىمىز)، كانىشكا يەنى قانقلارغا مەنسۇب قۇشخان (كۇشان) لارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئافغانىستاندا يېزىلغان «تارىخچە» آسىيا» دېگەن ئەسەردە «ئىران تارىخلىرىدا ئاپراسىياپ، دەپ، ئاتىغان تۈرك خاقانىنىڭ

تۈركچە ئىسمى بۇقاخان بولۇپ، ئافغانىستان ۋە ئىراننى ئىشغال قىلغان، بىرقانچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن، كېيىنچە، چېكىنىپ تۈركىستانغا قايتىپ كەتكەنلىكى يېزىلغان.

تۈرك رىۋايەتلىرى

تۈرك شەجەرەسىنىڭ يازغۇچىسى ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تۈركلەر 19 ئايرىم دۆلەت بولۇپ ياشىغان. بۇلاردىن ئونى غەربىدە بولۇپ غەربىي شىمال ۋە جەنۇبىدىكى ئېگىز مۇزتاغلار ۋە شەرقتىكى پايانسىز قۇملۇق چۆللەر بىلەن چېگرالانغان ناھايىتى كەڭ بىر زىمىننى ئىگە بولغانىكەن. توققۇزى بولسا چۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولۇپ، تېخىمۇ كەڭ يۇرتقا ئىگە ئىكەن. بىر زامانغا كەلگەندە غەربىدىكى ئون دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىر يەرگە كېلىپ، كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇشقا قارار قىلىشىپتۇ. ئارىلىرىدىن بىرىنى بۇ بىرلەشكەن دۆلەتكە خان قىلىپ بەلگىلەپ ئۇنىڭغا «ئەل ئىلتەر» دېگەن ئۇنۋان بېرىپتۇ ۋە بۇ دۆلەتنى «ئون ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتايتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، شەرقتىكى توققۇز دۆلەتمۇ بىرلىشىپ بىر دۆلەت قۇرغان. بۇلارنىڭ خانى «كۈل ئەر كىن» دەپ ئاتىلىپ، دۆلىتىگە «توققۇز ئۇيغۇرلار» دەپ نام بەرگەن. بۇ ئىككى دۆلەت ئۇزۇن يىللار داۋام قىلىپ، كېيىنچە، بۇ ئىككى دۆلەت بىرلىشىپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ كۈچلۈك دۆلەت ھالىغا كەلگەن. بۈيۈك دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى «قاراخان» ئۇنۋانىنى ئالغان. مەشھۇر ئاپراسىياپ بۇ قاراخانلاردىن بىرى ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ قاچان يىقىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. ئۇستادىم مۇراد رەمىزى ئەفەندىنىڭ «تەلىقۇللاخىبار» دېگەن ئەسەرىدە، بەزى زامانىۋى تارىخ كىتابلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى ئوغۇزخان زامانىسىغا يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2850 يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ؛ دەپ، كۆرسەتكەنلىكىنى يازغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، مەھمۇد قەشقىرى مۇنداق دەپ رىۋايەت قىلغان: ¹² «ئاپراسىياپنىڭ ئۇنۋانى خاقان ئىدى. بۇ ئۇنۋان بىلەن ئاتالغانلىقى ھەققىدە ئۇزۇن ھېكايىلەر بار. «خان» ئۇنۋانى بولسا، ئاپراسىياپ جەمەتىدىن بولغان ئەرلەرگە بېرىلەتتى. ئاياللىرى «قاتۇن (خاتۇن)» ياكى «تىرىم» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئاپراسىياپ قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى ياخشى كۆرۈپ، قەشقەردە تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ئوردا كەندە (پايتەخت) دەپمۇ ئاتالغان. بارچۇق ئاپراسىياپ زامانىسىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئىسمى بولۇپ، بەختىنەسر (ئابۇقۇن ئاسۇر 7 - ئەسىردە ئۆتكەن ئاسۇر پادىشاھى) نىڭ ئوغلى بىتىزىن نى بۇ شەھەردە قاماققا ئالغان. ئىراندىكى قەزۋىن شەھىرىنى ئاپراسىياپنىڭ قىزى «قازقائۇن» بىنا قىلغانىمىش. بەزىلەر ئىراندىكى قەزۋىن ۋە قۇم شەھىرلىرىنى شۇ چاغدىكى تۈرك يۇرتلىرى چېگرالىشى ئىچىدە ئىدى، دەپ، قارايدۇ. «قۇم» دېگەن تۈركچە سۆز. قازقائۇن قۇم شەھىرىنى ياخشى

¹² «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم 122. بەت، 3 - توم 656. بەت، بېسىم ئاتالاي «دىۋانى لۇغاتى تۈركىيە تەرجىمىسى»

90 - بەت، 3 - توم 416. بەتلەرگە قاراڭ (ن. ش. ھ.).

كۆرگەنلىكتىن داۋاملىق بۇ شەھەردە تۇراتتى ۋە ئوغا چىقاتتى. ئالىپ ئەرتۇڭا (ئاپراسىياپ) مەرۋ شەھرىنى بىنا قىلغان. بۇخارا نىڭ يېنىدا «يېڭى كەند» (يېڭى كەنت) دېگەن بىر شەھەر بار ئىدى. ئىرانلىقلار بۇ شەھەرنى «روىندوژ»، يەنى، نۇچتىن ياسالغان قورغان دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى، بەك مۇستەھكەم بىر قورغان ئىدى. ئاپراسىياپ، قىزى قازقاننىڭ ئېرى سىياۋۇشنى (ئىران شاھزادىسى) بۇ شەھەردە ئۆلتۈرگەن. ئىلىدىكى قاز (قاش) دەريا سىنىڭ بۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىشى، قاز قاتۇنىنىڭ بۇ دەريا بويىدا ئېگىز بىر قورغان ياساتقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. بارمان ۋە بارسغان شەھەرلىرىنى ئاپراسىياپنىڭ «بارمان» ۋە «بارسغان» ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بىنا قىلىپ، شەھەرگە ئۆز ئاتىلىرىنى قويغان. مېنىڭ دادام (مەھمۇد قەشقىرى ئۆزىنىڭ دادىسىنى دېمەكچى) ئۇشبۇ شەھەردىن. مەھمۇد قەشقىرى ئۆز ئەسەرىدە يەنە، ئىسكەندەرنىڭ تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەنلىكى ۋە ئاخىردا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ سۈلھى قىلىپ چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن جەريانىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىسكەندەر سەمەرقەنتنى ئىگەللەپ بولۇپ، تۈركىستانغا تېخىمۇ ئىلگىرلەپ يۈرۈش باشلىغاندا تۈركىستاننىڭ خانى «شۇ» ئىسىملىك ياش بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇدرەتلىك بىر قوشۇنى بار ئىدى. خاقان «شۇ» ئۆز خەلقىگە ۋە ئەسكەرلىرىگە ھېچ تۇيغۇزماستىن، باشقۇرماندان مۇھاپىزەتچىلىرىدىن 40 كىشىنى تاللاپ، خوجەند دەرياسى بويىغا يوشۇرۇنچە يوللايدۇ. بۇلارغا، ئىسكەندەرنىڭ سىر دەريادىن ئۆتۈشىنى ۋە شەرققە قاراپ يۈرۈش يولىنى بايقاپ، دەرھال خاقانغا خەۋەر قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. بىر كۈنى دۆلەتنىڭ كاتتىلىرى خاقاندىن «ئىسكەندەر يېقىنلىشىپ قالدى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرىشىمىزمۇ ياكى باشقا بۇيرۇقكىز بارمۇ؟» دەپ سورايدۇ. خاقان بۇلارغا پەرۋا قىلماستىن. سارايدىكى كۈمۈش كۆلچەكتە ئۈزۈپ ئويىناپ يۈرگەن غاز - ئۆردەكلەرنى كۆرسىتىپ. «بۇلارنى تاماشا قىلىڭلار» دەپ، جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلار نازا خاپا بولۇشۇپ. خاقاننىڭ ئۇرۇش قىلىش ياكى چېكىنىش پىلانى يوقكەن، دېگەن تونۇشقا كېلىدۇ. لېكىن، خاقان خاتىرجەم ئىدى. چۈنكى، خەۋەرچىلەرنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ ئۆزىنىڭ يولغا قويىدىغان بىرىپلانى بار ئىدى. بىر كېچە، خەۋەرچىلەر قايتىپ كېلىپ ئىسكەندەرنىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. خاقان دەرھال يۈرۈش دۇمبىقىنى چالدۇرۇپ كېچىلەپ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ شەرققە قاراپ مېڭىپ كەتتى. بۇنداق، تۇيۇقسىز قاققاندىك يۈرۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن خەلقىمۇ، قولىغا ئۇچرىغاننى ئېلىپ ئۇلاڭلىرىغا يۈكلەپ، خاقاننىڭ ئارقىسىدىن شەرققە قاراپ قاچتى. ئەرتىسى يۇرتتا ھېچكىم قالمىدى. يۇرت ئادەمسىز بىر چۆللۈككە ئايلاندى. ئۇچاغدا بۇمەملىكەت خەلقى چېدىرلاردا ياشايتتى. بالاساغۇن ۋە ئىسپانجاپ قاتارلىق شەھەرلىرى تېخى بىنا قىلىنمىغانىدى. خاقان شۇ ئەسكەر ۋە خەلقىنى باشلاپ، ئاستا - ئاستا شەرققە قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئىسكەندەر خاقاننى قاچتى دەپ بىلىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ شۇ ماڭغىنىچە پۈتۈن چىنىنى ئالىمەن دەپ خىيال قىلغانىدى. خاقان ئۇزۇن يول مېڭىپ ئۇيغۇلار يۇرتىغا

يېقىنلاشقاندا، تۇيۇقسىز ئارقىسىغا قايتتى. 4000 جە ئىگىگۈر يېگىتىنى تاللاپ ئۇلارغا بىر ئۆگە (تەجرىبىلىك ياشانغان سەركەردە) نى باشلىق قىلىپ، ئىسكەندەرنىڭ ئۈستىگە باسقۇن قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بېشىغا كىيگەن قالپاقلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە لاجىننىڭ قانتىغا ئوخشاش قانات بار ئىدى. ئۇلار ئالدىغا ئوق ئېتىپ نىشانغا نەق تەككۈزگەندەك ئارقىچىلاپمۇ دەل نىشانغا تەككۈزەلەيدىغان بەكمۇ ئۇستا نىشانچىلار ئىدى. ئىسكەندەر بۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قالغانىمىش. بۇتۈرك ئەسكەرلىرى، بىر كېچە ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت باسقۇن قىلدى ۋە قاتتىق زەربە بېرىپ، پەرىشان قىلىۋەتتى. مەھمۇد قەشقىرى، بۇ ئۇرۇشتا يۈزبەرگەن بىر تارىخىي ۋەقەنى بايان قىلىپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىرتۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ، كىندىكىگىچە ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. بۇ ئەسكەرنىڭ يېلىدا بىرخالتا تىللا بار ئىكەن. قىلىچ بۇ خالتىنىمۇ پارچىلىغان. قانغا بۇلانغان ئالتۇن تىللار يەرگە تۆكۈلۈپ ھەرتەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن. ئەرتىسى تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا بۇلانغان ئالتۇن تىللارنى كۆرۈپ ھەيرانلىقتا، بۇلار نېمە؟ دەپ سورىغاندا، ئەسكەرلەردىن بىرى «ئالتۇن قانغۇ!» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەردىكى كىچىك بىرتاغنىڭ ئىسمى «ئالتۇن» تاغ بولۇپ قالغان. بۈگۈنمۇ (مەھمۇد قەشقىرىنىڭ زامانىسىدا) ئۇيغۇر يۇرتىغا يېقىن جايدىكى بىر تاغ تۈپسى ئالتۇن قان دەپ ئاتىلىدۇ. ئەتراپتىكى چارۋىچىلار بۇ يەرگە كېلىپ ماللىرىنى ئوتلىتىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئىسكەندەر يېڭىلىپ خاقان شۇ بىلەن سۈلھى تۈزۈپ قايتىپ كەتكەن. خاقان شۇ ئىسكەندەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ، بالاساغۇنغا يېقىن جايدا بىر شەھەر بىنا قىلىپ، بۇ شەھەرگە «شۇ» دەپ نام بەرگەن. شۇ قەدىمكى «چۇ» بولسا كېرەك. بۇ شەھەردىن ھېچ ئەسەر يوق. ئەمما، يېقىندىكى بىردەريا چۇ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ¹³.

تەنقىد ۋە مۇھاكىمە

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ئىچىدە ئىران رىۋايەتلىرى، خۇراپاتلىق ئارىلاش ھېكايىلار ئارىسىدىن سۈزۈپ ئېلىشقا مۇمكىن بولغان ۋە ئېقىلغا مۇۋاپىق پارچىلارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ

¹³ خاقان «شۇ» نىڭ بۇ ھەرىكىتى، قېچىش بولماستىن بەكمۇ ئۈستىلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر ئۇرۇش تاكتىكىسى ئىدى. چۈنكى، پۈتۈن دۇنيا دۆلەتلىرىنى يېڭىپ، يۇناندىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بېسىپ كەلگەن بۈيۈك «جاھانگىر ئىسكەندەر» نى سىر دەريا بويىدا توساپ، ئۇرۇشۇش خاقانغا مەغلۇبىيەتتىن باشقا نەتىجە بەرمەيتتى. ئىسكەندەرنى سىر دەريا بويىدىن تارتىپ ئۈرۈمچىنىڭ يېقىنلىرىغا قەدەر مىڭلارچە كىلومېتىر ئىنسانسىز ۋە سۈسز چۆللەردە سۆرەپ يۈرۈپ، تازا ھارغۇزۇپ، كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرغاندىن كېيىن، قىستاپ ئۇنى ھازىرلىقسىز بىر پەيتتە ئۇرۇشقا مەجبۇر قىلىش «بۈيۈك ئىسكەندەر» نى يېڭىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى ئىدى. (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى)

يېزىلغان ۋاقتى، ئۇ بۇل قاسىم مەنسۇر فەردەۋسى (ھىجرى 329 - 411 يىللىرى) نىڭ «شاھنامە» سى بىلەن باشلىنىدۇ. فەردەۋسى بۇلارنى، ئىران خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ياكى شۇ چاغلاردا تېپىلغان قەدىمكى ئەسەرلەردىن ئالغان بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى ھازىرقى زامان تارىخچىلىرى «شاھنامە» نى خەلق ھېكايىلىرى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭغا قاراپلا ئىران رىۋايەتلىرىنىڭ بىرقىسمىغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ دەپ، قاراش توغرا ئەمەس. چۈنكى، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرقىسمىنى ئىشەنچلىك مەنبەلەر ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن:

(1) ئىراننىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 - ئەسىردە يېزىلغان دىنىي كىتابلىرىدىن ئويستا (ئاۋېستا) نىڭ باش قىسمىدىكى «زائۇسترا» دېگەن بابدا، يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنى تەستىقلىغۇچى تۇران خاقانلىرىدىن «پىران» ۋە «تىران» دېگەنلەر ھەققىدە ئوچۇق مەلۇمات بېرىدۇ.

(2) دۇنيادا ئەڭ قەدىمىي كلاسسىك تارىخ كىتابلىرى دەپ ھېساپلانغان يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنىمۇ، ئىران رىۋايەتلىرى تەستىقلايدۇ.

(3) ھىندىستاندا مىلادىدىن ئىلگىرى يېزىلغان ۋە بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ھىندۇ دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى ۋە تەزكىرە ناملىرىدىكى ۋەسىقىلەرمۇ يەنە، بۇ رىۋايەتلەرنى تەستىقلايدۇ.

يۇنان رىۋايەتلىرى بولسا، ئىلىم دۇنياسىدا تارىخىي ھۆججەت دەپ ئېتىراپ قىلىنغان كلاسسىك تارىخ كىتابلىرىدىن ئېلىنغان. رىۋايەت قىلغۇچىلار (ھېرودوت، كىتسىياسىياس ۋە خىنۇماس قاتارلىقلار) مىلادىدىن بىرقانچە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر ئالىملار بولۇپ، يازغان ئەسەرلىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەت بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىران رىۋايەتلىرىدىن ئېلىنغان پارچىلارمۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەتتۇر. بۇلارغا يەنە، قوشۇمچە بەزى رىۋايەتلەرمۇ بار. مەسىلەن: ئەڭ قەدىمكى يۇنان مەنبەلىرىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 850 - يىللىرىدە ئۆتكەن، ھومېروسنىڭ «ئىليادا ۋە ئودىسا» دېگەن ئەسەرلىرىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 9 - ئەسىردە ياشىغان «ھۇسۇد» بىلەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردە ياشىغان «ئىشىل» ئىسىملىك يۇنان شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە: ئىسكىتلىرىنى ئەڭ ئۈستۈن مەدەنىيەتكە ئىگە بىر مىللەت دەپ تەرىپلەيدۇ. ھېرودوت قاتارلىق مەشھۇر يۇنان تارىخچىلىرىمۇ، ئىسكىتلىرىنى شۇ چاغدىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ باتۇر، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتە ئۈستۈن بىر مىللەت دەپ يازىدۇ. بۇ تارىخچىلار يەنە، يۇنان پادىشا (قەيسەر) لىرى بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئىسكىتلىرىدىن ئوقۇتقۇچى ئېلىپ كەلگەن، دەپ، يازىدۇ.

ئودىسا، كىف (كېۋ)، موسكۋا ۋە لېنىنگراد مۇزېيلىرىدا ئىسكىتلىرىنىڭ ئۈستۈن مەدەنىيەتىنى كۆرسىتىدىغان قىممەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك ھۆججەتلەر تولۇپ تاشىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان پاكىتلارمۇ ئىسكىت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مىلادىدىن مۇڭلارچە يىل ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

دۇنيادا ئەڭ قەدىمىي جۇغراپىيە كىتابى دەپ تونۇلغان «بىتلامىيۇس جۇغراپىيەسى»¹⁴ دە، ئىسكىت مەملىكىتىنىڭ غەربىدە تۇنا دەرياسى ۋە شەرقتە ئىماۋۇس تاغلىرى بىلەن چېگرالانغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇلارنى تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىمىز.

ھىندىستان رىۋايەتلىرىنىڭ قىممىتى، يۇنان رىۋايەتلىرىدىن تۆۋەن ئەمەس. چۈنكى، بۇ رىۋايەتلەر ئارخېئولوگىيىلىك ۋە سىقە ماھىيىتىدە دۇر. بولۇپمۇ مىلادىدىن ئىلگىرى يېزىلغان دىنىي كىتابلار، ئۇدېپۇر راجالىرىنىڭ شەجەرىسى ۋە كەشمىر تەزكىرىسى قاتارلىق قوليازما ئەسەرلەردە «ئىسكىت»، «ساقا» ۋە «قۇشخان» (كۇشان) دەپ ئاتالغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر «تۈرۈشكا» (تۈرك) ئىرقىدىن ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنلىكى ئىلىم دۇنياسىغا يېڭىلىمەس بىر دەلىل قولىغا كەلتۈرۈپ بەرگەنلىكىدۇر.

بىرۇنىنىڭ «كانىشكا» سۆزىنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى، «قانق» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشى ئىلىم دۇنياسىدە چوڭ بىرخاتا نىڭ تۈزۈتىلىشىدە ئاچقۇچلۇق ماھىيەتكە ئىگە دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ. بىرۇنىنىڭ بۇ ئىپادىسى، يالغۇز بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن يەنە، سانسىكىرىتچىدە «شكا» بىلەن ئاياغلاشقان پۈتۈن تۇرانچە ئىسىملىكلەردىكى «شكا» نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى «ق» ياكى بۇنىڭغا ئەڭ يېقىن بولغان «ك» ھەرپى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ بېرىدۇ.

ئافغانىستاندا نەشر قىلىنغان «تارىخچە» آسيا» دا، ئاپراسىياپنىڭ ئەسلى ئىسمىنى «بۇقاخان» دەپ كۆرسەتكەنلىكىمۇ تارىخ ساھاسىدا كۆپ ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، بەزى تارىخچىلار ئاپراسىياپ دېگەن ئاتالغۇ مەدچە يەنى، قەدىمكى ئىرانچە سۆز بولۇپ تۇرانچە (تۈركچە) ئەمەس دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاپراسىياپنى تۈرك خاقانى ئەمەس بەلكى، بىر ئىران شاھى دېگەننى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. «تارىخچە» آسيا» غا كۆرە، بۇ بۈيۈك تۈرك خاقانىنىڭ ئىسمى «بۇقاخان» بولۇپ، ئۇ ئىراننى ئىستېلا قىلغاندا مەد تىلىدا «ئەڭ بۈيۈك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئاپراسىياپ» دېگەن ئۇنۋاننى ئالغان. مەدچە تەزكىرىلەردە ۋە ئىران تارىخلىرىدا داۋاملىق بۇ ئۇنۋان بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكتىن ئەسلى ئىسمى تاشلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

مەھمۇد قەشقىرى بىلدۈرگەن، ئاپراسىياپ مەرسىيىسىگە قارىغاندا، تۈركىستاندىمۇ ئاپراسىياپ ئەسلى ئىسمى بىلەن ئەمەس، بەلكى، ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى مەدھىلەيدىغان «ئالىپ ئەرتۇڭا» ۋە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار دېگەن مەنىدىكى «بەگلەر بېگى» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتالغانلىقىنى كۆرىمىز.

ئۇبۇلغازى باھادىرخاننىڭ رىۋايەتلىرى بولسا، ئەنئەنىۋىي رىۋايەت ماھىيىتىدە بولۇپ ئېنىق تارىخىي سۈپىتى يوق. شۇنداقتىمۇ، تۈركلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا بۈيۈك خانلىقلار قۇرغانلىقلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى كۈچلەندۈرىدۇ. «تەلىقۇللاخىبار» نىڭ رىۋايەتلىرىنى زامانىۋىي مەنبە ئەسەرلەردىن ئالغانلىقىنى يازغان بولسىمۇ، پايدىلانغان ئەسەرلەر كۆرسىتىلمىگەنلىكتىن ھازىرچە

¹⁴ بىتلامىيۇس - بەزى ئەسەرلەردە پتولېمىيۇس دەپ، ئېلىنىماقتا. ت. ئالماس، 80 - بەت (ن. ش. ھ.).

بۇلارغا باھا بەرگىلى بولمايدۇ. «دېۋانلۇغات تۈرك» نىڭ رىۋايەتلىرىگە كەلسەك، ئاپراسىياپنى، ئۇنىڭ ئائىلىسىنى، مۇھىم تۈرك شەھەرلىرىنى، ئىسكەندەرنىڭ ھۇجۇمغا قارشى تۈرك خاقانىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك مۇداپىئە قىلغانلىقىنى ناھايىتى جانلىق ۋە ئېنىق سۈرەتتە بايان قىلغان. ئىران، يۇنان، ھىندىستان ۋە باشقا مەنبەلەردىن ئاڭلىغان شەرەپلىك تارىخىمىزنى «دېۋانلۇغات تۈرك»، تۈرك مىللىي ئۇسلۇپ بىلەن زىننەتلەپ، ئۇ رىۋايەتلەردىن قولغا كەلگەن مەلۇماتلارنى تولۇقلايدۇ. ئاپراسىياپنىڭ «خاقان، ئالپ ئەر تۇڭا ۋە بەگلەر بېگى» دېگەنگە ئوخشاش ساپ تۈركچە ئۇنۋانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئاپراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمىنى ئىرانلىقلار «فرەنكس» دەپ يازغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۈركچە ئىسمىنىڭ «قازخاتۇن» ئىكەنلىكىنى دىۋاندىن بىلدۈرۈپ بۇلاردىن باشقا يەنە، بىرقانچە مەسىلىلەرنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئىسكەندەرنىڭ تۈركىستاندىن قايتىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى ئىران، يۇنان ۋە باشقا مەنبەلەردە ئوچۇق كۆرسىتىلمىگەن. بۇنداق ئاچكۆز ۋە پۈتۈن دۇنياغا ھاكىم بولمىغان دەپ بارغانلا جايدا غەلبە قىلىپ، كېلىۋاتقان جاھانگىر «بۈيۈك ئىسكەندەر» نىڭ ئېقىلغا ماقۇل كېلىدىغان بىرسەۋەپ بولماي تۇرۇپ، چېكىنىپ كېتىشى مەنتىقىگە ھېچ توغرا كەلمەيدىغان بىر ئىش. ئەلبەتتە. ئىسكەندەرنىڭ چېكىنىشىدە مۇھىم بىر سەۋەپ بارلىقىنى لېكىن، تارىختا ئىسكەندەرنىڭ ۋەقەنوۋىسىلىرىنىڭ بۇ سەۋەپنى بىلىپ تۇرۇپ، قەستەن يازمىغانلىقى، ھەرقانداق بىر تارىخچىنى چوڭقۇر ئويغا سالدۇ. بەلكى، بۇ چېكىنىشنىڭ سەۋەبى چوڭ بىر يېڭىلىش بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولغاندا بۇنى يېزىش ئىسكەندەرنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويدۇ. چۈنكى، بۇ شەكىلدىكى بىر مەغلۇبىيەت، ئىسكەندەرنىڭ شەرەپى ئۈچۈن، غۇرۇرى ئۈچۈن بىر نۇمۇس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەقەنوۋىسىلار بۇ ۋەقەنى يېزىشقا جۈرئەت قىلالىمىغان بولۇشلىرى مۇمكىن. مانا، تارىخچىلارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى جەلپ قىلىۋاتقان بۇ مەجھۇل سەۋەپنى بىزگە دىۋان ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. يەنى خاقان شۇ ئىنتايىن ئۈستىلىق بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرغان بىر ئۇرۇش تەكتىكىسى بىلەن ئىسكەندەرنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقانلىقىنى ۋە ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگەپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇرۇشنى توختىتىپ، سۈلھى قىلىش ۋە چاپسان قايتىپ كېتىشتىن باشقا چارە تاپالمىغانلىقىنى دىۋاندىن ئاڭلىدۇق. بۇ پاكىتلارغا ئاساسەن، دىۋاننىڭ رىۋايەتلىرىنى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەت دەپ باھا بېرىمىز. دىۋان رىۋايەتلىرىنىڭ بىرلا كەمچىللىكى، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ قىسقا بولۇشىدۇر. چۈنكى، دىۋان بىر تارىخ كىتابى ئەمەس، لۇغات كىتابى بولغانلىقىدىن بىرسۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىدى بىلەن مىسال كەلتۈرگەن ۋەقەلىكىنى مۇمكىن قەدەر قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتكەن. دىۋاندىكى ئاپراسىياپ مەرىسىيەسى، ئاپراسىياپنىڭ تۈرك تارىخىدا قانچىلىك بۈيۈك بىر شەخسىيەت ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ پۇرسەتلىك ئۆلۈمى تۈرك مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ (ئاپراسىياپ مەرىسىيىگە قاراڭ).

خۇلاسە

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلانغان ھەقىقەت شۇكى، مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىدىن تارتىپ، شەرقىي تۈركىستان مۇھىم مەركەز قىلىنغان ھالدا تۈرك يۇرتلىرىدا بىر ياكى بىرقانچە چوڭ دۆلەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ دۆلەتلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى تۇران، ساقا (سك) ۋە ماساجىت (ماساگت) دېگەنلەرگە ئوخشاش ئىسىملەر بىلەن ئاتالغانلىقىنى ئىران، يۇنان ۋە ھىندىستاننىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي ۋەسىقىلىرى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كەشمىر ۋە ھىندىستان مەنبەلىرىدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەرقايسى زامان ۋە ماكاندىكى قۇرغۇچىلىرى بولغان خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك ئىسمىنىڭ «تۈرك» ئىكەنلىكى ئەڭ كۈچلۈك پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانماقتا. بۇ دۆلەتلەرنىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان ۋاقتىنى بۇ رىۋايەتلەردىن بىلگىلى بولمىسىمۇ، ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەتلەر دىن بولۇپ، تازا روناق تاپقانلىقىنى يازىدۇ. شۇ چاغلاردا تۈرك مىللىتىگە ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىگە قارشى تۇرغان دۆلەت ئىران ۋە بىتەرەپ تۇرغان دۆلەت يۇنان ئىدى. بىتەرەپ مەنبەلەرنىڭ ئىلمىلىك جەھەتتە ئەڭ ئادىل ھۆججەتلەر ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇمدۇر. دۈشمەننىڭ قارشى تەرەپنىڭ پايدىسىغا بەرگەن گۇۋاھلىقى ھەممە كىشىنى قايىل قىلىدىغان دەلىلدۇر. بۇ ھۆججەت ۋە دەلىللەرگە بىتەرەپ بولغان ھىندىستان مەنبەلىرىنىڭ، تېخىمۇ ئايدىڭلاشقۇچى ۋەسىقىلەرنى قاتقانلىقىنى يۇقىرىدا كۆزدىن كەچۈردۈك.

شۇنداقلا «تارىخچە - آسيا»، ئوبۇلغازى باھادىرخان ۋە مەھمۇد قەشقىرىنىڭ قوشۇمچە ئىزاھاتلىرى يۇقىرىدىكى بەس - مۇنازىرە ۋە دەلىل - ئىسپاتلارنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى: بۈگۈنگىچە يۇقىرىدىكى پاكىتلارنى رەد قىلىدىغان ياكى يالغان دەپ ئىسپاتلىيالايدىغان ھېچقانداق بىر رىۋايەت ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق. ئەكسىچە، بۈگۈنگىچە ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، موسكۋا، لېنىنگراد، لوندون، بېرلىن ۋە دېھلى مۇزېيلىرىغا قويۇلغان نۇرغۇن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بۇ رىۋايەتلەرنى ئىسپاتلايدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن پاكىتلارغا قاراپ، تارىختا ئەڭ قەدىمكى بۈيۈك دۆلەتلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەممىدىن بۇرۇن تۈركلەرنىڭ قۇرغانلىقىنى قەتئىي ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمىز. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بېشىدا ئەجدادلىرىمىز دىن ئاپراسىياپ (بۇقاخان - ئالپ ئەرتۇڭا - بەگلەر بېگى)، پىران، تىرايانا، پروتاسىيە، مادايىس، ئامۇرگىز ۋە خاقان شۇ قاتارلىق خاقانلىرىمىز ۋە بۈيۈك جاھانگىرلارنى يەتكەن قەھرىمان تومرىس (تومارىس) خاتۇن ۋە سىياتىرا (سىماتىرا) خاتۇن قاتارلىق قىرالچەلىرىمىزنىڭ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق¹⁵. بىراق، بۇ ھەقىقەتلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەجنەبىلەر يازغان

15 «قىرالچە ياكى كىرالچە» ئەسلى سلاۋيانچە، ئايال پادىشا (ئۇيغۇرچە «خان شە» دېگەن مەنىدە (ن. ش. ھ.).

ئەسەرلەردىن ۋە يات مەنبەلەردىن ئۆگىنىۋاتىمىز. ۋەھالانكى، بۇلار بىزنىڭ تولۇق تارىخىمىزنى يېزىش ۋەزىپىسى بولمىغانلار. تۈركلەردە ئۆز مىللىي تارىخىنى يېزىپ قالدۇرۇش ئادىتى قەدىمكى زامانلاردا يوقىمىدى؟ بولسىمۇ بۇلارنىڭ ئىزى يوقاپ كەتتىمۇ؟ ئەپسۇسكى، بۈگۈنگىچە ئىلىم دۇنياسىدا قەدىمكى تارىخىمىز ھەققىدە يېزىلغان بىر مۇ مىللىي ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقمىدى. بار - يوق ھۆججەتلىرىمىز ئەجنەبىلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە ئازغىنا بىرقىسىم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى بۈيۈك تۈرك دۆلەتلىرى، غايەت پارلاق نۇرچىچىپ تۇرغان ھەيئەتلىك بىر ھەيكەلدەك، ئىلىم دۇنياسىدا ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇرىمۇ. ئۇنىڭ تەپسىلىي تارىخىي ئەھۋالىنى ئىلمىي يول بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. كەلگۈسىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش - تەدقىقاتلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىكى كەشپىياتلار بىلەن بۇ جەھەتلەردە كۆپ مەلۇماتلار مەيدانغا چىقىدۇ ۋە تارىخىمىزدا بۈگۈنگىچە قالغان بوشلۇقنى تولۇقلايدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

ئافراسىياپ مەرسىيەسى

(1)	(2)	(3)
ئالپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ	بەگلەر ئاتىن ئارغۇزۇپ	ئاۋلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ
ئىسىز ئازۇن قالدۇمۇ	قازغۇئانى تۇرغۇزۇپ	يىرتىپ ياقا ئۆرلەيۇ
ئۆزلەك ئۈچىن ئالدىمۇ	مەڭزى يۈزى سارغارىپ	سقىرىپ ئۇنى يۇرلايۇ
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر	كۆركۈم ئاڭا تۇرتۇلۇر	سغىتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر
(4)	(5)	(6)
ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى	كۆڭلۈم ئىچىن ئۆرتەدى	ئۆزلەك قامۇغ گۆرەدى
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى	يەتمىش ياشىغ قارتادى	يۈنچىغ ياۋۇز تەپرەدى
بەگلەر بېگىن ئازىتتى	كەچمىش ئوزۇڭ ئەرەدى	ئەردەم ئارىغ ساۋرەدى
قاچسا قالى قۇرتۇلۇر	تۈن كۈن كىچىپئەرەلۇر	ئازۇن بىگى چەرەلۇر
(7)	(8)	(9)
بىلگە بۆگۈ يۈنچىدى	ئۆزلەك كۈنى تەپرەتۇر	ئاتسا ئوقىن گەزگىرىپ
ئازۇن ئانى يەنچىدى	يالڭۇق كۈچىن گۆرەتۇر	كىم تۇر ئانى يېغىدىچى
ئەردەم ئاتى تىنجىدى	ئەردىن ئازۇن ساۋرەتۇر	تاغقى ئاتىپ ئوغراسا
يەرگە تىگىپ سۇرتۇلۇر	قاچسا تەقى ئەرتەلۇر	ئۆزى قوبىي يىرتىلۇر

(10)

ياغى ئوتىن ئۆچۈرگەن

تويىدىن ئانى كۆچۈرگەن

ئىشلار ئۇزۇپ كەچۈرگەن

تەگدى ئوقى ئۆلدۈرۈ

(11)

تۇرغان ئۇلۇق ئىشلاقا

تەرگى ئاۋرۇپ ئاشلاقا

نوملۇق قەدىر قىشلاقا

قودى ئەرگى ئۆمدۈرۈر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچىدا نەسىرى يەشمىسى:

قەھرىمان يولۋاس ئۆلدىمۇ؟ يامان دۇنيا بىزگە قالدىمۇ؟ پەلەك (زامان) ئۇنىڭدىن ۋە بىزدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى بۇ مۇسبەتتىن يۈرەكلىرىمىز پارە - پارە بولماقتا. بۇ ئېغىر مۇسبەتتە، بەگلەر ئاتلىرىنى ھەرتەرەپكە چاپتۇرۇپ ھارغۇزدى. قاينۇدىن ئورۇقلاپ، ياداڭغۇلىشىپ كەتتى. يۈزلىرى ۋە كۆزلىرى زەپەر سۈرۈپ قويغاندەك ساغرىپ كەتتى. ئۇلار ئاپراسىياپقا ماتەم تۇتۇپ يىغلاپ، بۆرىدەك ھۇلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ ياقلىرىنى يىرتتى. دەرت بىلەن مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدا ئۇن سېلىپ پەرياد قىلىشتى. كۆپ يىغلاشتىن ئۇنلىرى پۈتۈپ قالدى. تولا يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ قالدى. پەلەك ئۇزۇن زاماندىن بىرى ئاپراسىياپقا دۈشمەن بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ كۈچى يەتمەي، پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغانىدى. تۇزاق قۇرۇپ، بەگلەر بېگىنى ئالداپ، تۇزاققا چۈشۈردى. پەلەكنىڭ بۇنداق ئالدامچىلىقى ۋە سۈيىقەستىدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلغىلى بولسۇن؟ ئاپراسىياپنىڭ ئۆلۈمى يۈرىكىمىزنى ئىچىدىن كۆيدۈردى. ساقايغان جاراھەتنى تاتىلاپ قاناتتى. كۆڭلۈم ئۆتكەن ياخشى چاغلارنى ھەسرەت بىلەن ئەسلەيدۇ. كېچىلەر ۋە كۈندۈزلەر ئۆتكەنسە، كۈنلەرنى ھەسرەت بىلەن ئەسلەيمەن. زامان پۈتۈنلەي ئاجىز بىر ھالغا كېلىپ قالدى. تۆۋەندىكى بىلىمىز سىنىپلار ۋە يامانلار قوزغالدى. پەزىلەت ياكى ئىلىم - ئەخلاق قالمايدى. بۇنىڭ سەۋەبى، دۇنيا ھۆكۈمدارى ئاپراسىياپنىڭ ۋاپات قىلغانلىقىدۇر. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئالىملار ۋە ھۆكۈمالارنىڭ ھالى يامان بولدى. دۇنيا ئۇلارنى ئەزدى. پەزىلەتنىڭ نامى سېسىدى، سېسىق ئەتكە ئوخشاش خارلاندى ۋە نەپرەتكە ئۇچرىدى. خۇددى يەرگە چۈشۈپ سۆرۈلۈپ قالغىندەك. پەلەك كۈنلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ ۋە ياخشى ئىنسانلارنىڭ كۈچى ئازقالدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا ئەرلەر (باتۇرلار) ۋە ياراملىق كىشىلەر قالمايدۇ. پەلەك، قارشى تۇرغانلارغا تېخىمۇ بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلارنى يوقاتماي قالمايدۇ. پەلەك ئوقنى نىشانغا بەتلەپ ئاتسا، ئۇنى كىم توسالايدۇ؟ ئەگەر ئوق بىلەن تاغنى ئېتىپ يوق ئېتىشنى كۆزلىگەن بولسا تاغ چوققىسىنى پارچىلاپ، جىلغىنى ئىندىرۈۋېتىدۇ. پەلەكنىڭ ئادىتى شۇنداق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، چوقۇم ھەرخىل باھانە ۋە بۆھتانلىرى بار. ئەگەر، قەستلەپ ئاتسا، تاغ چوققىسىمۇ تۈزۈپ كېتىدۇ. ئۇ دۈشمەننىڭ ئوتىنى ئۆچۈرگەن ۋە لەشكەرگاھلىرىدىن قۇغلاپ چىقارغانىدى. بېشىدىن نۇرغۇن ئىشلار ئۆتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئەجەل ئوقى تېگىپ ئۆلدى.

ئىككىنچى بۆلۈم ئىسكەندەر دەۋرىدىن ھۇن دەۋرىگىچە شەرقىي تۈركىستان

بۈيۈك جاھانگىر ئىسكەندەرنىڭ مىلادىدىن بۇرۇن 327 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندا يېڭىلىپ، چېكىنىپ قايىتىپ كەتكەنلىكى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھۇن دۆلىتىگە قوشۇلغان زامانغا قەدەر بولغان ئارىلىق، يەنى، 120 يىللىق بىرمەزگىل، تارىخ سەھنىسىدە ئەڭ قاراڭغۇلۇقتا قالغان دەۋرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ دەۋرىگە ئائىت ھېچقانداق بىر يازما ئەسەر ۋە ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال تېپىلمىدى. پەقەت، مىلادى 150 - يىلى يېزىلغان ۋە دۇنيا ئىلىم ساھاسىدا دەسلەپكى يېزىلغان ئىلمىي قىممەتكە ئىگە جۇغراپىيە كىتابى دەپ تونۇلغان «پتولېمىيۇس - پتولېمىيۇس» (Ptolemy) جۇغراپىيىسىدا، تۆۋەندىكى مەلۇماتلارنى كۆرىمىز:

غەربىدە (ولغا) ۋولگا دەرياسى، شەرقتە بۈيۈك دېڭىز بىلەن چېگرالانغان مەملىكەت ئومۇمەن «ئىسكىتا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسكىتانى، ئىماۋۇس تاغلىرى ئوتتۇرىدىن، غەرب ۋە شەرق ئىككى قىسمىغا ئايرىپ تۇرىدۇ. جەنۇبىدا بولسا، ئىمۇئۇيىل تاغلىرى شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلغان. بۈكەڭ مەملىكەتنى ئىماۋۇس تاغلىرى غەرب تەرەپتە تۆۋەندىكى مەملىكەتلەرگە بۆلۈدۇ:

- 1 - ۋولگا دەرياسىدىن باشلاپ تەخمىنەن ئالتايغىچە - ئاسىيا سارماتىياسى
- 2 - جەنۇبىدا خەزەر (كاسپىي) دېڭىزى، ھىندۇقۇش تاغلىرى ۋە ئامۇ دەرياسى ئوتتۇرىسىدا - باكتىريانا
- 3 - ئوكسۇس (ئامۇ) ۋە ياكسارت (سىر) دەرياسى ئوتتۇرىسىدا - سۇغدىيانا
- 4 - سۇغدىيانانىڭ شەرقىدىن ئىماۋۇسغىچە سوزۇلغان جاي ساقارۇم (ساقا) يۇرتى 16
- 5 - ئىماۋۇسنىڭ شەرقىدىكى مەملىكەت - ئىسكىتيا سىرىكا دۇر.

پتولېمىيۇسنىڭ بۇ مەلۇماتلىرى كۆرۈنۈشتە، تەبىئىي جۇغراپىيە ۋە زىيىتىنى كۆرسەتسىمۇ، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا «ئىسكىتيا» يەنى، ئىسكىتلار مەملىكىتىنىڭ چېگرالىسى دەپ كۆرسىتىلگەن چېگرا، ھۇن دۆلىتىنىڭ چېگراسىنىڭ دەل ئۆزى. چۈنكى، پۈتۈن تارىخچىلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرىچە، «مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھۇن دۆلىتىنىڭ

16 پتولېمىيۇسنىڭ كۆرسىتىلگەن بۇ جايلارنى ھازىرقى زامانىۋى جۇغراپىيىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە:

«ئىماۋۇس تاغلىرى» ئالتاي تاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۈگۈنكى قاراڭغۇ تاغ، قاراقۇرۇم، پامىر ۋە ھىندۇقۇش تاغلىرىدىن ئىبارەت ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇمۇرتقا سۈڭىكىنى پتولېمىيۇس «ئىمۇئۇيىل» دېگەن بىر ئىسىم بىلەن ئاتايدۇ. بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاننى بولسا، «ساقارۇم» يەنى، «ساقا مەملىكىتى» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىغان (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

تېررىتورىيىسى غەربىدە، ۋولگا دەرياسى، خەزەر دېڭىزى. جەنۇبىدا ھىندۇ قۇش، پامىر، قاراقۇرۇم، قاراڭغۇ تاغ (كۇئۇنلۇن)، ئالتۇن تاغلار ۋە سېرىق دەريا. شەرقتە كورىيە ۋە ياپۇن دېڭىزى، شىمالدا سىبىرىيە يايلاقلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن بىز شۇنى ئېيتالايمىزكى، بۈيۈك ھۇن خاقانى باغانۇر (باتۇر-چىنچە تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇنا، مۇدۇ ياكى بۇدۇ) ئۆز تېررىتورىيىسىنى تۆت ئەتراپقا كېڭەيتكەندە، غەربىدىكى ئىسكىت دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ، ۋولگا غىچە بولغان پۈتۈن ئىسكىت مەملىكىتىنى ھۇن دۆلىتىگە قوشقان. غەرب ئالىملىرى بۇ ھادىسىنى بىر ئىسكىت دۆلىتىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى ئەمەس، بەلكى، يېڭى بىر ئىسكىت ئائىلىسىنىڭ تېخىمۇ كۈچلەنىپ، يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشى دەپ ھېساپلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن «ئىسكىت» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ غايەت كەڭ بىر زىمىنگە يەرلەشكەن - سامارات، باكتىر، سوغدى، ساقا ۋە سىرىك قاتارلىق قوۋملارنىڭ ئورتاق ئېتنوگرافىيىلىك ئىسمى بولغانلىقىنى، ھەمدە پتولېمايۇس جۇغراپىيەسىدە سىرىكلەر يۇرتى دەپ كۆرسەتكەن «ئىسكىتسىرىكا» ئاھالىسىدىن بولغان ھۇنلارنىڭ ئىسكىتلار توپلىمىنىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە.

چىن مەنبەلىرىدا، شەرقىي تۈركىستانغا ئائىت مەلۇماتلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138-115 - يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستانغا ساياھەت قىلغان جاڭ چىيەننىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى بىلەن باشلايدۇ. ئۇندىن بۇرۇنقى پۈتۈن چىن مەنبەلىك مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى، تەخمىنىي ۋە ئەسلىسىز خۇراپىي سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ ئېتىبار قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ. دېمەك، چىن مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلار ھۇن خاقانلىقىنىڭ تۈركىستاندىكى ھاكىمىيىتىنىڭ 91 - يىلىدىن باشلايدۇ. يەنە، بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا ھۇنلار دەۋرىدە، ھۇن دۆلىتىگە تەۋە 30 دىن ئوشۇق يەرلىك بەگلىك - خانلىقلار بار ئىدى. (بۇلارنى «ھۇن دۆلىتى» دېگەن بابىدا تەپسىلىي بايان قىلىمىز). بۇلاردىن شۇنى كۆرمىزكى، تۈركىستاندا مىلادىدىن بۇرۇن بىر قانچە ئەسىردىن باشلاپ بىرپېئوداللىق (يەرلىك خان) سىستېمى ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. بۇخىل ئىدارىي سىستېمى بىلەن بۆلۈنگەن تارقاق ھالدىكى دۆلەتلەر داۋاملىق بىر - بىرلىرى بىلەن بوغۇشۇپ بىرلىك ۋە كۈچ - قۇدرەتتىن مەھرۇم قالماقتا ئىدى. قىسقىسى، 120 يىللىق بىر دەۋرنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسى مانا، بۇلاردىن ئىبارەت ئىدى.

تۈرك ئىرقىغا مەنسۇب ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەر، ئۆز تەۋەلىكىدىكى يەرلىك خان ۋە بەگلەرنى ئۆز چېگرالىرى ئىچىدە (ئىچكى جەھەتتە) مۇستەقىل دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ مەركەزدىكى خاقانغا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا باج - سېلىق تۆلەش، كېرەك بولغاندا ئەسكەر چىقىرىپ، خاقان بىلەن بىرسەپتە ئۇرۇشقا كىرىش ۋە خاقان ئوردىسىدا بىردىن ۋەكىل ئۇرغۇزۇش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. ئىچكى ئىشلىرىدا تامامەن مۇستەقىل ئىدى. ھەتتا قوشنا خانلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ياكى سۈلھى قىلىشتا ئەركىن ئىدى. ئىتائەت قىلىشىدا گۇمانلانلىق بولغان ياكى ئىسيانى باستۇرۇلغان يەرلىك

خانلارنىڭ بالىلىرى ۋە ياكى ئىنلىرى خاقان ئوردىسىدا گۆرۈدە تۇتۇلاتتى.

دېمەك، بۈيۈك تۈرك خاقانلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، يەرلىك خان ۋە بەگلىرىنى بىر ئومۇمىي يۈكسەك ئىدارە ئاستىدا بىرلەشتۈرگەن، كونفېدراتىئون (بىرلەشمە) دۆلىتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ بېشىدىكى خاقان سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە قابىلىيەتلىك، داۋاملىق دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان، شەخسى مەنپەئەت ۋە راھەتكە بېرىلمەيدىغان ئالىجاناب كىشىلەر دىن بولۇپ، دۆلەتنىڭ بەل ئومۇرتقىسى ئورنىدا ئىدى.

ھەرقانداق بىر دۆلەت يېڭى قۇرۇلغاندا، مۇنداق پەزىلەتلىك، كۈچلۈك ۋە قابىلىيەتلىك رەھبەرلەر يېتىشىدۇ. بۇلارنىڭ كۈچى بىلەن دۆلەت قۇدرەت ۋە روناق تاپىدۇ. لېكىن، ئىبنى خاللدۇننىڭ ئېيتقىنىدەك، زامان ئۆتكەنسەرى دۆلەت قېرىغىلى باشلايدۇ. دۆلەت تەختىگە لايىقەتسىز، ئىش بىلمەيدىغان راھەتپەرەست ۋە بېرۋا شاھزادىلار چىقىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزئارا تەخت تالىشىپ، ئىچكى ئۇرۇشلار داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەرخىل قوراللىق گۇرۇھلار مەيدانغا چىقىپ خانلىقنىڭ مەركىزى كۈچى ئاجىزلىشىدۇ.

بۇخىل ئەھۋاللار تۈرك خانلىقلاردا ناھايىتى كۆپ يۈز بەرگەن. خاقانلاردىن كېيىن تەختكە لايىقەتسىز ۋە راھەتپەرەست شاھزادىلار چىقىدۇ. بۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يامان نىيەتلىك كىشىلەر قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، داۋاملىق تەخت تالىشىش ئۇرۇشى چىقىرىپ دۆلەتنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان يەرلىك خان ۋە بەگلەر ئىتائەتتىن چىقىپ، مۇستەقىل بولۇۋالىدۇ. بارا - بارا خاقانلىق كىچىك بىر خانلىق دەرىجىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، شۇنىڭ بىلەن تۈركىستاندا بىرقانچە مۇستەقىل دۆلەت بارلىققا كەلگەن. بۇ دۆلەتلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۈزلۈكسىز سوقۇش جەريانىدا كۈچلۈكلەرنىڭ غالبىيىتى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندا بىر زامانلار 8 - 10 دۆلەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. يەنە بەزى چاغلاردا بۇ دۆلەتلەرنىڭ پارچىلىنىپ، 30 دىن كۆپ ئۇششاق دۆلەتلەرگە ئايرىلغانلىقىنى كۆرىمىز. تارىخچى دوگېننى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە شەرقىي تۈركىستاندا تۆۋەندىكى خانلىقلارنىڭ بارلىقىنى يازىدۇ.

- (1) قۇمۇل خانلىقى - بۈگۈنكى قۇمۇل ۋىلايىتى. تەۋەسىدە جەمئىي يەتتە شەھەر بار ئىدى.
- (2) لاۋلان (روران) خانلىقى - بۈگۈنكى لوپ كۆلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ يەتتە شەھىرى بار ئىدى.
- (3) ئۇدۇن خانلىقى - بۈگۈنكى خوتەن. تەۋەلىكىدە ئون شەھەر، شەرقتە ۋە تاغدا بەش بەگلىكى بار ئىدى.
- (4) ياركەند خانلىقى - بۈگۈنكى يەركەن تەۋەسىدە، تاشقورغان بەگلىكى ۋە تاغدا باشقائىككى بەگلىك بار ئىدى.

(5) كاشغەر خانلىقى - بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ئەتراپىدىكى جايلار. تەۋەلىكىدە ئون چوڭ ۋە

ئون كىچىك شەھەر بار ئىدى. پتۇلېمايۇس جۇغراپىيىسىدە، بۇ شەھەرنى «كاسىيا» دەپ پايتەختى ئوردۇكەند (ئوردا كەنت) دەپ يازغان.

(6) كۇچار (كۇچا) خانلىقى - ئالتى شەھەرنىڭ ئەڭ مۇھىم خانلىقلىرىدىن بولۇپ، تەۋەلىكىدە، قۇما (بۈگۈنكى باي ۋە ئەتراپى) ۋە ئۈرۈكسۇ (چىنلىقلار بۇنى بوزۇپ، ۋىنسۇ دەپ، تەلەپپۇز قىلىدۇ) بۈگۈنكى ئاقسۇ ۋە ئەتراپىدىكى جايلار.

(7) يۈنجۈ خانلىقى - تۈركىستاندا ئەڭ كۆپ ئىسمى ئۆزگەرگەن يەردىكى خانلىق. قەدىمكى ئىسمى يۈنچۈ بولۇپ، كېيىنچە كىنگىت، سالاق، چالاش ۋە ئەڭ ئاخىردا قارا شەھەر بولغان. پايتەختى يۇلدۇز كۆلى (باغراش كۆلى) نىڭ ئەتراپىدىكى كىنگىت شەھىرى ئىدى. تەۋەلىكىدىكى بەگلىكلەر سېڭگىر خانلىقى (قۇرۇق تاغدا)، ئۇيسۇ بەگلىكى (بۈگۈنكى ئۇششاقتال ۋە ئەتراپى)، بۈگۈر، ئۇلا (كورلا)، چۇلۇي (كورلىنىڭ غەربىي - جەنۇبىدا) ۋە جەرچەن.

(8) قۇجۇخانلىقى - ئۈچ ناھىيىسى ۋە بۈگۈنكى تۇرپاندا قۇرۇلغان. تەۋەلىكىدىكى شەھەرلەر، قۇجۇ (بۈگۈنكى تۇرپاننىڭ جەنۇبىدىكى خارابىلىق، لاچىن (چىنلىقلار بۇنى لياۋچېڭ دەپ ئاتايدۇ. بۇ بىزەكلىك بولسا كېرەك) ۋە بۈگۈنكى قارا قۇجۇ قاتارلىقلار. تەۋەلىكىدىكى بەگلىكلەر، قۇتۇ (بۈگۈنكى توقسۇن بولسا كېرەك. بەزى چىن تارىخچىلىرى ھازىرقى لۈكچۈننى قۇتۇ دەپ يازىدۇ) ۋە قولۇي (چىنلار بۇنى «شىدۇي خانلىقى» دەپ، ئاتايدۇ.

(9) بەشبالىق خانلىقى - بۈگۈنكى ئۈرۈمچى ۋە ئەتراپى. چوڭ بىرخانلىق بولۇپ، جەنۇبىدا قۇجۇ خانلىقى، شىمالدا ھۇن دۆلىتى، غەربىدە ئۇسۇن (ئۇيسۇن) خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. تەۋەلىكىدە، چەمى (بۈگۈنكى قۇتۇبى)، چوڭبالىق (بۈگۈنكى گۇچېڭ ۋە ئەتراپى)، ئوپۇڭكۆل (ماناس ۋە ئەتراپى)، جۇ (ئۈرۈمچى ۋە پۇكاڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلار) ۋە بەيلو (پۇكاڭ، يۈلش، جىمسار ۋە ئەتراپى)

(10) ئۇسۇن خانلىقى - شەرقتە ئىرتىش دەرياسى، غەربىدە تاشكەنت خانلىقى، جەنۇبىدا تەڭرىتاغلىرى، شىمالدا سىبىرىيە گىچە سوزۇلغان كەڭ بىر يەرگە جايلاشقان چوڭ بىرخانلىق. چىن مەنبەلىرىدە «ئۇسۇن» ۋە ياكى «ئۇيسۇن» دەپ يازىدۇ. يۇنان مەنبەلىرىدە «ماساجىت ۋە ياكى ماساگىت» دېگەنلەر، مۇشۇلار بولسا كېرەك. بىتلامىيۇس بۇلارنى «ئابى ۋە ئايپۇكاڭى ئىسكىتىلىرى» دەپ ئاتايدۇ. پايتەختى جەقۇ شەھىرى بولۇپ، ئىلى دەرياسى بويىدا ئىدى.

(11) ھۆن خانلىقى - شەرقتە مانجۇرىيە، غەربىدە ئىرتىش دەرياسى، قۇمۇل ۋە بەشبالىق خانلىقلىرىغا چېگرىداش ئىدى.

دېمەك، بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتاي ۋىلايىتى ۋە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئازراق بىر قىسمىلا ھۇن خاقانلىقىغا تەۋە ئىدى.

ئۈچىنچى بۆلۈم
شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھۇن ئىتتىپاقىغا
قوشۇلىشىدىن تارتىپ
ئىسلامغىچە بولغان دەۋرى

شەرقىي تۈركىستان فېئوداللىق دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان مەزگىلىدە، موغۇلىستاندا قەدىمدىن تارتىپ ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان ھۇنلار كۈچلىنىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 300 - يىللاردىن تارتىپ ئەتراپىدىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا يىغىپ، تەسىراتىرسىنى كېڭەيتىشكە باشلىغان.¹⁸ مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - 180 - يىللىرى، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خانلىرى ۋە ئاسىيادىكى باشقا تۈرك قوۋملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھۇن ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىپ، غايەت چوڭ بىر تۈرك كونفېدېراتسىيەسى (بىرلەشمە) دۆلىتى مەيدانغا كەلگەنىدى. ئەڭ قەدىمكى تارىخىمىزدا ۋە يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى تۈرك تارىخىدا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋە دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن ھەرخىل يالغان بۇھتانغا ئۇچراپ كەلگەن بۇ، ئېسىل تۈرك ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تارىخى ۋە قەللىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ مەزكۇر بۇھتانلاردىن پاك ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى لازىم كۆرىمەن.

1 - پەسىل

بۈيۈك ھۇن ئىمپېراتورلۇقى

چىننىڭ شىمالىدىن موغۇلىستان (موڭغۇلىيە) نىڭ شىمالىدىكى ئورخۇن دەرياسى بويلىرى ۋە تاننۇتولا (جوغاي) تاغلىرى ئېتەكلىرىدە ياشىغان تۈركلەرنى چىن مەنبەلىرىدە «ھيۇگنۇ» (شوگنۇ) ياۋروپا مەنبەلىرىدە «ھۇن» دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، بۇ تۈركلەر ئۆزلىرىنى قايسى نام بىلەن ئاتىغانلىقى تارىختا مەلۇم ئەمەس. بىز ئۇلارنى «ھۇن» دېگەن نام بىلەن زىكر قىلىمىز.

ھۇن دۆلىتىنىڭ تارىخى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلايدۇ. بۇ مەجھۇل دەۋرنىڭ ئەھۋالى بىزگە قاراڭغۇ. چىننىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە ھۇنلارغا ئائىت تارىخىي مەلۇمات (گەرچە بۇلارنىڭ تولىسى ئىشەنچسىز، بۇرۇنلا تەسۋىر بولسىمۇ) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 300 - يىلدىن باشلايدۇ. بۇ تارىختىن باشلاپ، چىن ھۆكۈمدارلىرى، ھۇنلار بىلەن چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش

¹⁸ موڭغۇل - چاغاتايچە، پارىسچە ۋە ئەرەبچە «موغۇل»، موڭغۇلىيە - «موغۇلىستان» دېيىلىدۇ. ئە. يۈز 750 - يەت. (ن. ش. ھ.).

باشلىغان. چىن ھۆكۈمدارلىرى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن، ھەريەردە ئىستېھكام ۋە قەلئە (سېپىل) لەرنى سالغىلى باشلىغان. ئاخىرى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 249 - يىلى پۈتۈن چىننى ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزۈپ بولغان ئىمپېراتور شى خۇاڭدى بۇ سېپىللەرنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ پىچىلى دېڭىزىدىن گەنسۇ غىچە 3000 كىلومېتىر يەنى، تەخمىنەن 600 پۈتەي ئۇزۇنلۇغىدا بىر ئىستېھكام ياساپ چىقتى. مانا بۇ تارىختىكى داڭلىق «سەددى چىن» سېپىلى بولۇپ بۈگۈن دۇنيادىكى ئاجايىپ ئاسارە ئەتىقەلەردىن بىرىدۇر. (بۇسېپىل ھەققىدە «قەدىمكى زاماندا تۈركلەر ۋە چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسەتلەر توغرىسىدا» دېگەن بابدا تەپسىلىي بايان قىلىمىز)

خۇاڭدى بۇ سېپىلدىن ياخشى پايدىلاندى. ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە چىنلىقلار بۇ سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈرگەن. خۇاڭدى ئۆلگىچە ھۇنلار سەددىچىندىن ئۆتەلمىدى. چۈنكى، خۇاڭدى زامانىسىدا چىننىڭ بىر مىليۇن ئەسكىرى بۇسېپىلدە داۋاملىق تۇرغۇزۇلغان. خۇاڭدى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 211 - يىلى ئۆلدى.

ھۇن دۆلىتىنىڭ كېڭەيگەنلىكى

ھۇن ھۆكۈمدارى، «تەڭرىقۇت» يەنى، «تەڭرىنىڭ بەرىكىتى» دەپ ئاتىلاتتى. دەسلەپكى تەڭرىقۇتلارنىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس. پەقەت، شى خۇاڭدى (يىن چىن) بىلەن زامانداش بولغان تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى «تۇمان خان» (تۇمەنخان) ئىدى. تۇمان خان چىنلىقلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى قويۇپ ئىچكى جەھەتتە كۈچىنى ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەريا بويلىرىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ۋە باشقا چوڭ - كىچىك بىر قانچە خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، خېلى كۈچلۈك بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولدى. چىن ئىمپېراتورى خۇاڭدى ئۆلگەندىن كېيىن، ئەۋلادلىرى ئارىسىدا تەخت تاللىش كۈرىشى باشلاندى ۋە چىننىڭ ھەر تەرىپىدە ئىسيانلار باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سەددىچىن سېپىلىدىكى ئەسكىرىي كۈچ ئازالدى. تەڭرىقۇت تۇمانخان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى چىنگە ھۇجۇم قىلدى. سەددىچىندىن ئۆتۈپ، شەنشى ۋە سەنشى قاتارلىق ۋىلايەتلىرىنى ئىشغال قىلدى. تۇمانخاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھۇنلارنىڭ بۇ يۈرۈشلىرى توختاپ قالدى.

تۇمانخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى مەنخەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 274 - 209 يىللىرى) تەڭرىقۇت بولدى. تۈركلەر بۇ زاتنى «ئوغۇزخان» دېگەن مەشھۇر ئۇنۋانى بىلەن ئاتايدۇ¹⁹. ئوغۇزخان چىن بىلەن ئۇرۇشنى توختىتىپ، پۈتۈن تۈرك خان ۋە بەگلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، قۇدرەتلىك بىر تۈرك بىرلەشمە دۆلىتى قۇرۇش يولىغا ماڭدى. ئالدى بىلەن غەربىدىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. موغۇلىستان ۋە ئەتراپتىكى تۈرك خانلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن، بەزىلىرى قورقۇپ،

¹⁹ مەن - چىن مەنبەلىرىدە «مۇدۇ» ۋە «ئوغۇزخان» «مۇدۇچەنيۇ» دەپ، ئېلىندۇ. ئە. بايتۇر، 153 - بەت (ن. ش. ھ.).

ئوغۇزخانغا بويسۇندى. مانجۇرىيەدىكى قەدىرخان (ھىنگان) تاغلىرى ئېتەكلىرىدە ئولتۇرۇشلۇق تۈرك خانلىقلىرى يەنى، سىيانپى، ۋۇخۇان، تۇپا ۋە جۇجان (گۇجان) لار بولسا، بوي ئەگمەي مۇستەقىل قالدى. (بۇلارنى موغۇل تارىخچىلىرى تاتار دەپ يازىدۇ). ئۇندىن باشقا ئىلىدىكى ۋۇسۇن (ئۇيسۇن) خانلىقى، گەنسۇ ۋە ياۋجى تۈركلىرىنىڭ خانلىرىمۇ ئوغۇزخانغا ئىتائەت قىلىدى.

ئوغۇزخان مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى ئۇيسۇن خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. ئۇرۇشتا ئۇيسۇن خانى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلتۈرۈلدى. ئورنىغا قەبىلىسىدىن بىر كىشىنى خان قىلىپ تەيىن قىلدى. بۇ ھادىسىدىن قورقۇپ كەتكەن باشقا تۈرك خانلىرى ئارقا - ئارقىدىن تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن (ئۇدۇن)، يەركەن، ئۈچ، كوچا، لولان (روران) ۋە قۇچۇ قاتارلىق 36 خانلىق ئوغۇزخانغا تەۋە بولۇپ، ئىچكى جەھەتتە ئۆز مۇستەقىللىقلىرىنى ساقلاپ قالدى. كېيىنچە غەربىدىكى پۈتۈن تۈرك خانلىرىمۇ بىر - بىرلەپ ئوغۇزخانغا تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن خەزەر دېڭىزى ۋە ئېتىل دەريا بويلىرىغىچە بولغان جايلار ئۇنىڭ قول ئاستىغا كىردى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىلىغا كەلگەندە بۈيۈك ھۇن دۆلىتىنىڭ تېرىتورىيىسى، غەربىدە ھازىر دېڭىزى ۋە ئېتىل دەرياسى، شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغىچە كېڭىيىپ كىچىك خانلاردىن باشقا 26 چوڭ كىچىك خانلىق ۋە بەگلىكلەر ئوغۇزخانغا تەۋە بولدى (3 - خەرىتىگە قاراڭ).

چىن ئۇرۇشى

ھۇن تەڭرىقۇتلىرى ئۆزلىرىنى چىن ئىمپېراتورلىرىدىن، مەرتىۋە جەھەتتە ئۈستۈن تۇتاتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئىمپېراتورغا يازغان خەتلىرىدە بۇنى ئۈچۈن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ خەتلەر مۇنداق باشلىناتتى: «كۆك ۋە يەر تۇغۇپ، قوياش بىلەن ئاي تەختكە ئولتۇرغۇزغان، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى، تابغاچ خاندان شۇنى ئارزۇ قىلىدۇكى...»²⁰

تۈرك خەلقلىرىمۇ ئۆزىنى چىنلىقلاردىن ئۈستۈن كۆرەتتى. ئۇلارنى «تابغاچ» دەپ ئاتايتتى («تەۋەمىزدىكى» دېگەن مەنىدە). چىڭسىخوئاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، چىننىڭ ھەر تەرىپىدە ئىسيان چىقتى. ئاخىردا ئىسيانچىلاردىن ئەسلى ئىسمى «لۇباڭ» ئۇنۋانى «گاۋجۇ»²¹ دېگەن بىرسى ئىمپېراتور بولدى. بۇمەشھۇر «ھان» سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسىدۇر. («ھان» ياۋروپا تارىخچىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى. توغرىسى «خەن» بولۇشى كېرەك. خەن سۇلالىسى چىنلىقلارنىڭ ئەڭ پارلاق سەلتەنەتلىك دەۋرى ئىدى. شۇڭا ھازىرمۇ چىنلىقلار ئۆزلىرىنى «خەنزۇ رېن» يەنى، خەن نەسلىگە مەنسۇپ كىشى دەپ ئاتايدۇ).

لۇباڭ، ھۇنلاردىن شەنشى ۋە سەنشى قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇپ ئۈچۈن مىلادىدىن بۇرۇنقى 199 - يىلى شەنشىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىر ئىككى شەھەرنى قايتۇرۇپ ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت

²⁰ ئوغۇزخان نىڭ ئىمپېراتورخەن ۋېندىگە مىلادىدىن 176 بۇرۇن يازغان خەت. ت. ئالماس، 116 - بەت (ن. ش. ھ.).

²¹ چىن مەنبەلىرىدە، خەن گاۋزۇ دەپ ئېلىنغان «تارىخىي خاتىرىلەر» 95 - بەت (ن. ش. ھ.).

ئوغۇزخان 30,000 كىشىلىك بىر قوشۇننى باشلاپ، شەنشىگە كەلدى. بىر مەيدان ئۇرۇشتىن كېيىن، خۇاڭدى لېۋباڭ ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى ۋە ساق قالغان ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن چاڭشەن (بۈگۈنكى شىئەنفۇ) شەھىرىگە يېقىن بىر تاغدىكى سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئېلىندى. لېۋباڭ ئەسكەرلىرىنىڭ پۈتۈنلەي قىرىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسرگە چۈشۈپ قېلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تەڭرىقۇت بىلەن سۆلھى قىلىپ، ھەريىلى بەلگىلىك مىقداردا بىلچ تاپشۇرۇش كېلىشىمى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورلۇقى ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىغا تەۋە بولدى. كېيىنچە، ئوغۇزخان چىن ئىمپېراتورىنىڭ قىزىنى نىكاھقا ئالدى. ئوغۇزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ تەڭرىقۇتلارنىڭ چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ قىزلىرىنى ئېلىش رەسمى داۋام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرئەسىرگە يېقىن بىر زامان ئىچىدە ئۆز ئارا دوستلۇق مۇناسىۋەت داۋام قىلدى.

ياۋچى ئۇرۇشى

ئوغۇزخاننىڭ كۈچ - قۇدرىتى شۇنچە ئاشقان بولسىمۇ ياۋچىلار خانى ئۇنىڭغا بويۇن ئەگمىدى. ئاخىرى ئوغۇزخان ئوغلى باغادىرخاننى نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياۋچىلار ئۈستىگە يوللىدى. شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن، باغادىرخان مەغلۇپ بولۇپ، پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ ئۆزى ئاران جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېچىپ كەلدى. ئۇندىن كېيىن، يەنە بىر قانچە ئۇرۇشلار بولدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 175 - يىلى بولغان ئۇرۇشتا ياۋچىلار خانى ئۆلدى. ئەسكەرلىرى قىرىلىپ كېتىپ، ياۋچىلار پاراكەندە بولۇپ يۇرتلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. غەرب تەرەپكە قاچقانلار، لوپنۇر كۆلى ئەتراپىغا يەرلەشكەن بولسىمۇ شەرقتىن ھۇنلار، غەربىي شىمالدىن روران، قۇجۇ ۋە خوتەن خانلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىككى قولىغا بۆلۈنۈپ، بىرى تىبەتكە كەتتى. بۇلار «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى تىبەت خەلقىنىڭ تېڭى مانا بۇلاردىن بولۇش ئېھتىمالى كۈچلۈك. يەنە بىر قولى غەربىي شىمالغا مېڭىپ، ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى. ئىلىدىكى ئۇيسۇن خانى ئانتۇمى (ئاندۇبەك) قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ ئەسكىرى ياۋچىلارغا قارىغاندا بەك ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئېغىر مەغلۇپ بولدى. تارىخ كىتابلىرىغا كۆرە، ئومۇمىي نۇپۇسى بىر مىليۇنغا يېقىن بولغان ياۋچىلارنىڭ ئىچىدە قولىغا قورال ئالغانلارنىڭ سانى 5 - 6 يۈز مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. مانا، بۇ سەۋەبتىن ئۇيسۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، ئاندۇبەك ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ھادىسىدىن كېيىن، ياۋچىلار ئىلىدا يەرلىشمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئوغۇزخان كېلىپ، ياۋچىلارنى غەربكە ھەيدەپ چىقاردى. ياۋچىلار ئىسسىقكۆلنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئۆتۈپ، ئىنچە (سىر) دەريا بويىدا (ھازىرقى تاشكەنت ئەتراپىدا) يەرلەشتى. لېكىن، ياۋچىلار بۇ يەردىمۇ ئۇزاق تۇرالمايدى. ئاندۇبەكنىڭ كۈيىنماۋ ئىسىملىك بىر ئارىسىدە ئوغلى تىرىك قالغانىدى. ئوغۇزخان ئۇنى تەربىيەلەپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ئۇيسۇن خانى قىلىپ

تەيىنلەيدۇ. كۈيىنماۋ مىلادىدىن بۇرۇنقى 165 - يىلى ئوغۇزخاننىڭ نەۋرەسى كىۈكخان تەڭرىقۇتتىن ياردەم ئېلىپ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى سىر دەريا بويلىرىدىن قوغلىۋەتتى. ياۋچىلار قېچىپ ئامۇ دەريا بويىغا يەرلەشتى.

ئوغۇز خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر

ئوغۇزخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى باغدىرخان تەڭرىقۇت بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى كىۈكخان (كۈنخان) تەڭرىقۇت بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدىكى ۋەقەلەردە، ياۋچىلارنى ئىنچە دەريا بويلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقتىن باشقا بىر مۇھىم ۋەقە يوق. تەڭرىقۇت كۈنخان مىلادىدىن بۇرۇنقى 160 - يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەڭرىقۇتلارنىڭ ئىسمى ۋە سانلىرى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما، شۇ ئەربىپى ئېنىقكى، چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك سەۋەپلەر بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتلىرىغا قىزىرىپ، باج تۆلەپ، دوستلۇق بىلەن ئۆتۈش مەجبۇرىيىتى، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 130 - يىلىغىچە داۋام قىلغان.

ئۆگز (ئامۇ) دەريا بويىدىكى ياۋچى خانلىرى ۋە باكتىر (بەلىخ، شىمالىي ئافغانىستان) دىن تارتىپ خەزەر (كاسپى) دېڭىزىغىچە بولغان يەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ساكا (ساقا) تۈرك خانلىرى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا پۈتۈن تۈرك خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئىتائەت قىلغان. بۇ پايانسىز كەڭ تېرىتورىيە ئىچىدىكى تۈرك دۆلەتلىرىدە تىنچ - ئامانلىق ۋە باياشاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن. سىيانپى، ۋۇخۇەن، جۇجان ۋە توپالاردىن ئىبارەت مانجۇرىيەدە ياشاۋاتقان تۈرك قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى ھۇن تەڭرىقۇتىغا بويسۇنغان بولۇپ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ چېگرىسى ياپۇن دېڭىزىغىچە كېڭەيگەن. (3-خەرىتىگە قاراڭ)

چىن ئىمپېراتورلىقىنىڭ ھۇن خاقانلىقىغا قارشى يۈرگۈزگەن سىياسى خىيانەتلىرى ۋە ھۇن - چىن ئۇرۇشلىرى

چىن ئىمپېراتورلىقى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 190 - يىلىدىن تارتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتلىرىغا داۋاملىق باج تۆلەپ ئىتائەت قىلىپ، تۇرغان بولسىمۇ، ھەردائىم بۇ ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەپ تۇرماقتا ئىدى. بۈيۈك ھۇن ئىتتىپاقىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى ئالدىدا بۇنىڭغا جۈرئەت قىلالماي، بۇخۇرلۇقنى كۆتۈرۈشكە مەجبۇر ئىدى. ئاخىرى چىن ئىمپېراتورى بۇ ئەھۋالدىن قۇتۇلۇشنىڭ تۆۋەندىكى يوللار دىن باشقا چارىسى يوقلىقىنى چۈشەندى.

(1) ھۇن ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ، پارچىلاش ۋە

ئاجىزلاشتۇرۇش.

(2) تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى چىنلىق مەلىكە - خېنىملار، شاھزادىلار ۋە ئۇلارنىڭ چىنىدىن بىرلىكتە ئېلىپ كەلگەن خىزمەتكارلىرى ئارقىلىق تەڭرىقۇت جەمەتى ئىچىدىكى تېكىس (شاھزادە) لەر ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ھۇن دۆلىتىنىڭ مەركەزچىلىك تۈزۈمىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ھۇن - ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش.

بىرىنچى خىيانەت پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن چىن ئىمپېراتورى ۋۇدى جاڭ چىيەن ئىسىملىك بىر ئادىمىنى ساياھەتچى نىقابى بىلەن تۈرك يۇرتىغا يوللىدى. ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە، تۈركىستاندىكى ئەڭ كۈچلۈك ھۆكۈمدارلاردىن ئۇيسۇن ۋە ياۋچىلار خانلىرىنى ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى باش كۆتۈرۈشكە قۇترىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. جاڭ چىيەن قارا قۇرۇم شەھىرى (ھۇنلارنىڭ پايتەختى) گە كەلگەندە تەڭرىقۇت ئۇنىڭ سۈيىقەستچىلىك ئەپتىنى سىزىپ قېلىپ، ئۇنى قاماققا ئالدى. جاڭ چىيەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 139 - يىلىدىن 129 - يىلىغا قەدەر قاماققا قالدى. كېيىنچە، ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى مەلىكىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن بولسا كېرەك، قاماقتىن چىقىپ، ئۆز يولىنى داۋام قىلدى. پەرغانە ۋە سەمەرقەنت يولى بىلەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 125 - يىلى ئۆگۈز بويىدىكى ياۋچىلارنىڭ پايتەختىگە كەلدى. ئۇلارنى ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى ئىسيانغا تەشۋىق قىلىپ، چىن ئىمپېراتورىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسلى يۇرتلىرى بولغان كۆكنۇر (گەنسۇ) غا قايتىپ كېتىشكە قۇتراتتى. لېكىن، ھۇشيار ياۋچىلار جاڭ چىيەنگە ئالدىنىپ، دۈشمەنگە قولچۇماق بولۇشنى قەتئى رەت قىلدى. ۋە ئۇنى يۇرتلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى.

جاڭ چىيەن مەخپىي ھالدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبى قىسمىغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن چىنگە قايتىپ كەتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 115 - يىلى يەنە بىر قېتىم تۈركىستانغا كەلدى. بۇ قېتىم ئىلىغا بېرىپ، ئۇيسۇن خانى بىلەن كۆرۈشتى. قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، «سىز باشقا پۈتۈن تۈرك خانلىرىدىن قۇدرەتلىك تۇرسىڭىز، ھۇن تەڭرىقۇتىغا بويسۇنۇش نۇمۇس ئەمەسمۇ» دەپ، ھۇن دۆلىتىگە قارشى ئىسيانغا دەۋەت قىلدى. ھۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقسا، چىن ئىمپېراتورىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى. شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن تەشۋىق ۋە ئىغۋالار نەتىجىسىدە ئۇيسۇن خانى تەڭرىقۇتتىن يۈز ئۆرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت دەرھال نۇرغۇن ئەسكەر يوللاپ ئۇيسۇن خانىنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ، ئۇنى ئىتائەت قىلدۇردى.

جاڭ چىيەننىڭ يۇقىرىقىدەك ھىيلە - مەكرلىرى ھېچبىر نەتىجە بەرمەي چىنگە قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ بۈسەپەرلىرىدە تۈرك يۇرتلىرىدا كەڭ مىقياستا چارلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ سىياسى، تەشكىلى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە نۇرغۇن ئاخبارات توپلاپ، چىن ئىمپېراتورىغا مەلۇم قىلدى ۋە ھۇن ئىتتىپاقىدىكى خانلار كۆرۈنۈشتە تەڭرىقۇتقا تەۋە بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئايرىم بىرەر كىچىك

مۇستەقىل دۆلەتلەر ئىكەنلىكىنى، بۇ خانلىقلاردا تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكىرى يوقلىقىنى، پەقەت ھەر قايسى خان ئوردىسىدا تەڭرىقۇتنىڭ بىرقانچە كىشىدىن ئىبارەت ۋەكىللىرى بارلىقىنى، مانا بۇ ئەھۋاللاردىن پايدىلىنىپ، بۇ كىچىك خانلار ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا قىلىپ، پارچىلاش بىلەن ئۇلارنى چىن كونترول ئاستىغا كىرگۈزۈشنىڭ ئوڭاي ئىكەنلىكىنى ئاڭلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېراتور ۋۇدى تۈركىستاننى ئىستىلا قىلىش كويىغا چۈشتى. لېكىن، كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى.

چىن ئىمپېراتورىنىڭ جاڭ چىيەن ئارقىلىق ئېلىپ بارغان بۇ بۇزغۇنچىلىقلىرى نەتىجىسىدە، ئىككى دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى، خۇجۇبىڭ قوماندانلىقىدىكى چىن قوشۇنلىرى بىلەن بولغان گەنسۇ يېقىنلىرىدىكى بىر ئۇرۇشتا ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، گەنسۇ چىنلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇملىرى باشلاندى (بۇلارنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن «ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان» دېگەن بابقا قاراڭ).

ھۇن - چىن سوقۇشى، ئىمپېراتور ۋۇدى ئۈلگىچە توختىماستىن داۋام قىلدى. بەزىدە چىنلىقلار غالىب بولسا، بەزىدە ھۇنلار غالىب بولغان. چىن تارىخلىرىدا ئۇ دەۋرگە ئائىت بايانلارنىڭ خۇلاسسىسى يۇقىرىقىدەك بولۇپ، ۋەقەلىكلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئىشەنچلىك ئەمەس.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 74 - يىلى، چىندە ئىمپېراتورغا قارشى ئىسيان باشلاندى. ئىسيانچىلار تەڭرىقۇتتىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە تەڭرىقۇتنىڭ ياردىمى بىلەن غەلىبە قازاندى. خەن ۋۇدى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقى غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئىككىگە بۆلىنىپ كەتتى. نەتىجىدە، چىن ئىمپېراتورلۇقى ئاجىزلىشىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندىكى بۇرۇن چىنلىقلار بېسىۋالغان خانلىقلار ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىدىن چىنلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، قايتىدىن ھۇن ئىتتىپاقىغا قېتىلدى. بۇلارنى تۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

ھۇن دۆلىتىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار

ئوغۇزخان زامانىسىدا قېچىپ مانجۇرىيەنىڭ شىمالىدا يەرلەشكەن ۋۇخۇەن ۋە سىيانپىلارنى چىن ئىمپېراتورى داۋاملىق يۇشۇرۇن ھالدا ھۇن تەڭرىقۇتىغا قارشى كۈشكۈرتۈپ تۇراتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 70 - يىلى سىيانپى ۋە ۋۇخۇەنلار بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلاندى. بىرقېتىملىق ئۇرۇشتا ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ سىيانپىلار ھۇن پايتەختى قاراقۇرۇمنى بېسىۋالدى ۋە بۇشەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ھەتتا، ئوغۇزخان قاتارلىق ھۇن تەڭرىقۇتلارنىڭ مازارلىرىنىمۇ چېقىپ تاشلىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 54 - يىلىغا كەلگەندە، تەڭرىقۇت ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈنلەي يوقاتتى. قالغانلىرى ئۆز يۇرتىغا قاچتى. كېيىن، تەڭرىقۇت پۈتۈن مانجۇرىيەنى قول ئاستىغا ئېلىپ، دۆلەت

تېرىتورىيىسى ياپۇن دېڭىزىغا قەدەر كېڭەيتتى (3 خەرىتىگە قاراڭ).

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى ھۇن تېكىن لىرىدىن چىچى خان ۋە خۇجانبى (قوغشارخان) خانلار ئۆزئارا تەخت ئاللىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى. بۇ تەخت ئاللىشىش ئۇرۇشى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 51 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلدى. ئاخىرى خۇجانبى خان چىندىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە چىن ياردىمى بىلەن چىچى خاننى مەغلۇپ قىلدى. چىچى خان يېقىن ئادەملىرىنى ئېلىپ، غەرب تەرەپكە قاچتى. ئىلىدىكى ئۇيسۇن خاننى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا قۇدرەتلىك بىر دۆلەت قۇردى. كېيىنچە، سۇغد (بۇخارا ۋە سەمەرقەنت) خانلىرىنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، پايتەختىنى سۇغدغا يۆتكىدى. سۇغد يېقىنلىرىدا يېڭىدىن چوڭ بىر شەھەر بىنا قىلىپ يەرلەشتى. تەڭرىقۇت خۇجانبى خان بىر تەرەپتىن چىچى خان ۋە يەنە بىر تەرەپتىن سىيانپى، ۋۇخۇەن لارنىڭ دۈشمەنلىك پائالىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدا قالدى. ئۇزۇندىن بېرى مۇنداق بىر پۇرسەتتىن ماراپ ياتقان چىن ئىمپېراتورى، چاڭكى (جىڭجى) ئىسىملىك قۇماندان باشچىلىقىدا چوڭ بىر قوشۇن بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى، (بۇلارنى « شەرقىي تۈركىستانغا بىرىنچى قېتىملىق چىن ئىستىلاسى » دېگەن بابدا تەپسىلىي بايان قىلىمىز). چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، سۇغد دىكى چىچىخانغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنى چىنگە بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭغا چىچى خان چىن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ جاۋاب بەردى. بۇنى ئاڭلىغان جىڭجى سۇغدغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇش ئۇزۇنغىچە داۋام قىلىپ ئاخىرى چىچى خان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۆلدى. جىڭجى ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئىمپېراتورغا يوللىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇغد (ھازىرقى غەربىي تۈركىستان) چىنگە تەۋە بولۇپ باج - سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، چىن ئىمپېراتورى، تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىختىلاپتىن نازا پايدىلىنىپ تۈركىستاننى بېسىۋالدى.

ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ چىنى مەغلۇپ

قىلغانلىقى

ھۇن ۋە چىن دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى دۈشمەنلىك ۋە ئۇرۇشلار توختىماستىن داۋام قىلماقتا ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 25 - يىلىغا كەلگەندە ھۇنلار چىنلىقلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندىكى چىننىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي كۈچىنى ئۈزۈل كېسىل يوقاتتى ۋە بۇ جايلاردىكى تۈركلەرنى چىن ئاسارىتىدىن قۇتقازدى. تۈرك خانلىرىنىڭ ھەممىسى ھۇن تەڭرىقۇتى ئەتراپىدا بىرلەشتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - يىلى گەنسۇنىمۇ چىنلىقلاردىن قايتۇرۇۋالدى.

ھۇن دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى

بۈيۈك ھۇن دۆلىتى شاھزادىلىرىدىن خۇجانبى (قوغشار) خاننىڭ بىرئوغلى، مىلادى 48 - يىلى قۇملۇق چۆلىنىڭ جەنۇبىدا بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ھازىرقى ئىچكى موغۇلىستاننى كېيىنچە شەنشى ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىمۇ ئىگىلىدى. بۇ تارىختىن باشلاپ، يېڭى قۇرۇلغان بۇ ھۇن دۆلىتى «جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى»، بۇرۇنقىسى (قۇملۇق چۆلىنىڭ شىمالىدىكى) ھۇن دۆلىتى «شىمالىي ھۇن دۆلىتى» دەپ ئاتالدى، (3 - خەرىتىگە قاراڭ).

بۇ چوڭ بۆلۈنۈشنىڭ سەۋەبىنى چىن تارىخچىلىرى شۇچاغدا يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق دەپ كۆرسىتىدۇ. ئەمما، بىتەرەپ تارىخچىلار، بۇ بۆلۈنۈشنىڭ سەۋەبى، چىن ئىمپېراتورىنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى چىنلىق مەلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ چىندىن بىرلىكتە ئېلىپ كەلگەن خىزمەتچى خادىملىرى ۋاستىسى بىلەن يۈرگۈزگەن سۈيىقەستلىك پىلانلارنىڭ نەتىجىسى ئىدى، دەپ باھا بېرىدۇ. لېكىن، چىن ئىمپېراتورى بۇنىڭدىن دەرھال پايدىلىنالمىدى. چۈنكى، ئۇچاغلاردا ھۇنلار قىسقىغىنە بىرمۇددەت ئىچىدە كۈچلەنىپ، تۈركىستاندىكى باشقا پۈتۈن خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالغانىدى. چىن تارىخچىلىرى، «مۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا چىن ئىمپېراتورى، ھۇن تەڭرىقۇتغا بويۇن ئېگىپ، مادارا قىلىپ تۇرۇش سىياسىتى قوللىنىشقا مەجبۇر ئىدى» دەپ يازىدۇ. جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى چىن بىلەن ئىتتىپاقداش بولسىمۇ چىن نۇپۇزىغا پىسەن قىلمايتتى. چىن تارىخچىلىرىنىڭ «جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى، چىن دۆلىتىگە ئەل بولغانىدى» دېگەنلىكلىرى بۇ ۋەقەدىن 55 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى ھادىسىدۇر. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلىقىنىڭ يېقىلىشى

شىمالىي ھۇن دۆلىتىگە دۈشمەن بولغان جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى سىيانپى ۋە ۋۇخۇەن خانلىرى شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ كۈندىن - كۈنگە قۇدرەت تېپىپ، كۈچلىنىۋاتقانلىقىدىن ئەندىشە قىلماقتا ئىدى. چىن ئىمپېراتورى كۆرۈنۈشتە چەتتە قاراپ تۇرغان بولسىمۇ، ھەردائىم پۇرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. ئاخىرى مىلادى 70 - يىلى چىن ئىمپېراتورى خەن مىڭدى (مىندى) جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى، سىيانپى ۋە ۋۇخۇەنلار بىلەن بىر ئىتتىپاق تەشكىل قىلىپ، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتغا ھۇجۇم قىلدى. 23 يىل داۋام قىلغان بۇ شىددەتلىك ئۇرۇشلاردا شىمالىي تەڭرىقۇتى بۇ بىرلەشمە دۈشمەن كۈچلىرىنى بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. ئاخىرى بۇ ئۈچ بىرلەشمە كۈچ «چۇخەيەن» ئىسمىلىك چىن قوماندانلىقىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، مىلادى 93 - يىلى شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلىقىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، پايتەختى قاراقۇرۇم شەھرىنى بېسىۋالدى ۋە شەھەر نى تامامەن ۋەيران قىلىۋەتتى. تەڭرىقۇت ئۆز ئادەملىرىنى

ئېلىپ غەربىي موغۇلىستانغا چېكىندى. ئارقىسىدىن قوغلان كەلگەن دۈشمەنلەر بىلەن تاننۇتولاناغ ئېتەكلىرىدە قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى ۋە ھېچ يەردە تۇرالماستىن ئاخىرى ئورال تاغلىرى ۋە خەزەر دېڭىزى ئارىسىدىكى جايغا يەرلەشتى. كېيىنچە، بۇلار ياۋروپانىڭ 3/4 قىسمىنى ئىگىلەپ، غايەت چوڭ بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقتى. تارىختا «غەربىي ھۇنلار» دەپ ئاتالغانلار مانا، شۇ مۇھاجىرلاردىن ئىبارەت. (تەپسىلى مەلۇمات ئۈچۈن «ئومۇمىي تارىخ» قا قاراڭ)

جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ ئاقىۋىتى

شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى يىقىلىپ، غەربكە كەتمىگەنلەردىن بەزىلىرى ئۆز جايىدا قالدى ۋە سىيانپىلارغا قېتىلىپ كەتتى. بىرقىسمى جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ جەنۇبىي ھۇنلارغا قېتىلدى. شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى يىقىلغاندىن كېيىن، چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئالدىدا يالغۇز قالغان جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى، چىن ھىمايىسىغا كىرىپ، خىراج تۆلەپ بويسۇنۇپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەزىيەت 230 يىل داۋام قىلدى. كېيىنچە كۈچلىنىپ، مىلادى 304 - 308 - يىلى چىنگە ھۇجۇم قىلدى. چىن ئىمپېراتورىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئەسرىۋالدى. ئۆزىنى چىن ئىمپېراتورى ئېلان قىلىپ، لىنڧەن (ھازىرقى پىڭياڭ) نى پايتەخت قىلدى. بۇ دۆلەت چىن تارىخىدا «لياۋ» خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنچە توپالار كېلىپ بۇ دۆلەتنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاسىيا قىتئەسىدە ھەرخىل نام ۋە شەكىللەر بىلەن 2000 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۈيۈك ھۇن تەڭرىقۇت دۆلىتى يىقىلدى.

ھۇن دۆلىتىنىڭ ماھىيىتى

بۇ بۈيۈك تۈرك دۆلىتى، بىرقانچە ئايرىم تۈرك خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ بىر چوڭ دۆلەت باشلىقىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر ئىتتىپاق، يەنى، كونفېدېراتسىئون (قەدىمكى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا ئوخشاش) بىرلەشمە دۆلەت شەكىلىدىكى بىر ئىمپېراتورلۇق دۆلىتى ئىدى. مۇھىم ۋە چوڭ ئىشلاردا، بولۇپمۇ چەت دۆلەت بىلەن ئۇرۇشقا كىرىش مەسىلىسىدە دۆلەت باشلىقىغا قەتئىي ئىتائەت قىلىش شەرت ئىدى. باشقا كىچىك ئىشلاردا، مەسىلەن، خانلىق ۋە بەگلىكنىڭ ئىچكى ئىشلىرىدا ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىدى. ھەتتا قوشنا خانلىقلار بىلەن ئۇرۇشۇش ۋە ياكى يارىشىشتا پۈتۈنلەي ئەركىن ئىدى. بۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەردە تەڭرىقۇت ئەسكەر تۇرغۇزمايتتى. ھەرقايسى خانلىقلاردا تەڭرىقۇتنىڭ بىر ۋەكىلى، ئۇنىڭ كاتىبى ۋە خىزمەتچىلەردىن تەركىپ تاپقان دائىمىي ھەيئىتى تۇراتتى. تەڭرىقۇت چەت ئەللەرگە قارشى ئۇرۇشقا كىرىشكەندە ئىتتىپاق ئىچىدىكى خانلىقلار كۈچىگە قاراپ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇشقا كىرەتتى. بۇلار دىن باشقا يەنە خانلىقلارنىڭ ھەربىي تەڭرىقۇت خەزىنىسىگە مەلۇم مىقداردا تارتىق (ماددىي ياردەم) تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى.

چىن، ئىران ۋە بەزى ياۋرۇپا تارىخلىرىدا ھۇنلارنى بۇلاڭ - ئالاڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋەھشى بىر قوۋم دەپ كۆرسىتىپ كەلمەكتە. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقەتكە ئۇيغۇن بولمىغان تۆھمەتتۇر. بۇ، قىلچ بىلەن ئاقابىل تۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەن دۈشمەننىڭ، قەلەم بىلەن ئىنتىقام ئېلىشقا ئۇرۇنۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۇنلارنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى، شانلىق تارىخىنى ۋە يۈكسەك مەدەنىيىتىنى بىر ئاز بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئايدىڭلاشتۇرۇش بىر تارىخچىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ ھېساپلايمەن. لېكىن، بۇ ھەقتە، يەنە، چىن مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىشقا مەجبۇرمىز. بۇ مەنبەلەردە ھۇنلار ۋە باشقا تۈرك خەلقلەرنى كۈچىنىڭ بىرچە يامان كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ ئۈستۈن مەدەنىيەتنى، ئىنسانىي - ئەخلاق پەزىلەتلىرى ۋە دۆلەت تەشكىلى جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بىرىشكە مەجبۇر بولغان.

قەدىمكى چىن تارىخلىرىدىكى، ھۇنلارغا ئائىت مەلۇماتلارغا كۆرە، ھۇنلار ناھايىتى چوڭ ۋە مۇنتىزىم بىر دۆلەت تەشكىلىنى قۇرۇپ چىققان. يۇرتتا تەرتىپ - ئىنتىزام ۋە ئامانلىق تۇرغۇزۇلغانىدى. ئەدلىيە ۋە قانۇن تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، ئەدلىيە مەھكىمىسى، سوت ۋە تۈرمە قاتارلىق تەشكىلى ئورگانلار قۇرۇلغان. دۆلەت تەشكىلاتى، مەركەز ۋە يەرلىك، دەپ ئايرىلغان. دۆلەت ئىچىدە ھەرخىل ئىجتىمائىي خەلق تەشكىلاتلىرى بولۇپ، خەلقنىڭ پىكرى بىلەن «تۈزۈت» يەنى قانۇن تۈزۈپ چىقىش ۋە دۆلەتنىڭ مۇھىم مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ھەربىي جەھەتتە بولسا، ھۇن دۆلىتىدە مۇنتىزىم 30,000 كىشىلىكتىن كۆپرەك قوشۇن ھەردائىم ھازىر ئىدى. پۈتۈن پۇقرالارنىڭ ھەربىي ئىنتىزام ۋە تۈزۈمگە رىئايە قىلىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. يەنى، ھەر بىر تۈرك بىر ئەسكەر ئىدى. ئىگىلىك جەھەتتە ھەربىر كىشى، مەلۇم مىقداردىن تېرىلغۇ يەر ۋە ياكى يايلاق (ئوتلاق) قا ئىگە ئىدى. كانچىلىق، سانائەت ۋە سودا - تىجارەت ئىشلىرى پۈتۈن يۇرتتا تازا تەرەققى قىلغان. چىنلار ھۇن مەدەنىيىتىدىن كۆپ پايدىلانغان²². ھۇن دۆلىتى، ھەربىي تەشكىلاتنى ئاساس قىلغان ھالدا ئوڭ، سول ۋە ئوتتۇرا «قول» لارغا ئايرىلغان. ئوتتۇرا قولىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى بىۋاسىتە تەڭرىقۇتقا قارايتتى. سول قول، يەنى شەرق تەرەپ «بارانغار» دەپ ئاتىلىپ، ۋەلىشەھىگە ۋە ئوڭ قول يەنى غەرب تەرەپ «جۇنغار» دەپ ئاتىلىپ بۇ تەرەپنىڭ ھەربىي ئىشلىرى تەڭرىقۇت ئائىلىسىدىن بىر تېكىن (شاھزادە) گە قاراشلىق ئىدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇرتنىڭ شەرقى يەنى، كۈن چىقىش تەرىپى مۇقەددەس ھېساپلىناتتى. ھۇن تەڭرىقۇتلىرى ئۆزلىرىنى دائىم چىن ئىمپېراتورىدىن ئۈستۈن تۇتاتتى.

22 بەزى تارىخچىلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇنلار كەشپ قىلغان 12 ھايۋانلىق كاللىدارنىڭ چىنچىگە تەرجىمە قىلىنىپ

پايدىلىنىغانلىقىنى يازىدۇ. ھازىر مۇ شەرقىي تۈركىستاندا قوللىنىۋاتقان، ساچقان بىلەن باشلىنىپ ئۆي بىلەن ئاخىرلىشىدىغان، 12 ئاينىڭ نامى

بىلەن تۈزۈلگەن كاللىدار مانا، چىنلىقلارنىڭ قەدىمكى تەقۈم دېگەنلىرىنىڭ دەل ئۆزى (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

مانا يوقىرىدىكىلەر، بىزگە دۈشمەن تەرەپنىڭ تارىخچىلىرى يەنى، چىن تارىخچىلىرىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى بىلەن ئىسپاتلانغان پاكىتلار بولۇپ، بۇلار شۇ زاماننىڭ ئەڭ يۈكسەك دەپ سانالغان مەدەنىيەتدۇر. بىر ئاز تارىخ ئوقۇغان كىشىگە مەلۇم بىر ھەقىقەتتۇر.

ھۇنلاردا دىنىي ئېتىقادى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلارنىڭ دەسلەپكى دىنى «تويىن دىنى» ئىدى. كېيىنچە، ئۇلاردا «كۆپ تەڭرىچىلىك» ئېتىقادى راۋاجلاندى. بۇ دىننىڭ ئېتىقادىغا كۆرە، دۇنيانى بىرلا تەڭرى ئىدارە قىلمايدۇ. ھەر بىر ئىش ئۈچۈن ئايرىم تەڭرىلەر مۇئەككەل بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆز ئالدىغا بىر تەڭرىدۇر. مەسىلەن، قوياش، ئاي ۋە ئاسمان دۇنيانى يارىتىدىغان ۋە يوقىتىدىغان تەڭرىلەردەپ، ئېتىقاد قىلىنىدۇ. بۇ تەڭرىلەرنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن ئالاھىدە ئىبادەت ۋە قۇربانلىق قىلىش مۇراسىملىرى بار ئىدى. يەرنى ئىنساننىڭ جىسمانى قوغدىغۇچىسى دەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ باشقا قۇربانلىق قىلىناتتى. تەڭرىلەر ئۈچۈن ئايرىم يەرلەردە (كۆپرەك ئات) قۇربانلىق قىلىناتتى.

2. پەسىل

ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە

شەرقىي تۈركىستان

مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىللىرى، شەرقىي تۈركىستاندىكى 36 خانلىق يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سەۋەپلەر بىلەن ھۇن ئىتتىپاقىغا قېتىلغانىدى. بۇ تارىختىن تارتىپ 100 يىلغا يېقىن بىر مەزگىل، شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسى پۈتۈنلەي تىنچ بىردەۋر دە ياشىدى. بۇ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاندا تېرىلغۇ - زىرائەت، مال - چارۋىچىلىق، سودا - تىجارەت ۋە سانائەت راسا ئىلگىرلەپ، مەدەنىيەتمۇ ناھايىتى تىز تەرەققى قىلغانىدى. خانلىقلاردا تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكىرىي يوقىتى. ھەرقايسى خان ئوردىسىدا، داۋاملىق تەڭرىقۇتنىڭ بىر دىن ۋە كىلى باشلىق بىر قانچە كىشىلىك ھەيئەت تۇراتتى. خانلارنىڭ ھەربىي بەلگىلەنگەن مىقداردا باج تۆلەش ۋە تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئەسكەر چىقىرىپ، تەڭرىقۇت بىلەن جەڭگە قاتنىشىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. دېمەك، ئومۇمىي جەھەتتە خانلار تەڭرىقۇتقا بويسۇنۇپ ئىچكى جەھەتتە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىدىلەر. خان ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ياكى خانىدانىدىن بىر كىشى ياكى خەلق تەرىپىدىن سايلانغان ۋە تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تەستىقلانغان بىرى خان بولاتتى. بۇ دەۋر مىلادىدىن بۇرۇنقى 108 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە، خانلىقلار بىلەن چىن ۋە باشقا يات دۆلەتلەر بىلەن ھېچقانداق دوستلۇق مۇناسىۋەت ياكى ئاداۋەت يوقتى.

چىننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بىرىنچى قېتىملىق تاجاۋۇزى ۋە مەغلۇپ بولۇشى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى گەنسۇ ئۇرۇشىدا ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، گەنسۇ (كەڭسۇ) چىننىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېراتور ۋۇدى غالىجىرلىشىپ، تاجاۋۇزچىلىق قولىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئۇزاتقىلى باشلىدى. گەنسۇغا چېگراداش بولغان لولان (روران) ۋە قوچۇ خانلىرى چىننىڭ تاجاۋۇزىغا قاتتىق، تۇرۇپ قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرى چىن ئىمپېراتورى، چاۋپونۇنىڭ قۇماندانلىقىدا غايەت زۇر بىر قوشۇن بىلەن لولان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، لولان خانى مەغلۇپ بولۇپ ئەسەرگە چۈشتى. ئارقىدىن قوچۇ خانىمۇ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىككى كۈچلۈك خانلىقى چىننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 115 - يىلى، ئىمپېراتور ۋۇدى شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ چوڭ خانلىق بولغان ئۇيسۇن خانلىقىغا جاڭ چىيەننى ئەلچى قىلىپ يوللىدى. جاڭ چىيەن ئۇيسۇن خانى بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى تۈزدى. ئىمپېراتور قىزىنى ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئالتى شەھەر ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى خانلىقلار چىن ھاكىمىيىتىنى تونۇشقا مەجبۇر بولدى.

چىن ئىمپېراتورى، غەربىي تۈركىستاننىمۇ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، پەرغانە خانى ئالدىغا ئەلچى يوللىدى. پەرغانە خانى بۇنىڭغا چىن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ جاۋاب بەردى. ئىمپېراتور مىلادىدىن بۇرۇنقى 104 - يىلى نۇرغۇن ئەسكەر يوللاپ، پەرغانەغا ھۇجۇم قىلدى. پەرغانە خانى چىننىڭ بۇ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ چىن ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن بۇرۇنقى 102 - يىلى، ۋۇدى پەرغانەغا 60,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە پەرغانە خانى ئۆلدى ۋە پەرغانە چىنلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. چىنلىقلار بىر پەرغانىلىقنى خان قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركىستاننىمۇ چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى. ئەمما، بۇ ئىستىلا ئۇزۇنغا بارمىدى. بۇلارنى يەنە چىن مەنبەلىرىدە كۆرىمىز. چىن تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىمپېراتورنىڭ ھاكىمىيىتى بۇ جايلاردا (غەربىي تۈركىستاننى دېمەكچى) ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى، خانلار پۇرسەت تاپسلا چىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىنلىقلارنى ھەيدەپ چىقىراتتى. ئارقىسىدىن چىن ئەسكەرلىرى كېلىپ قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، بىرقانچە شەھەرنى قايتۇرۇپ ئالسىمۇ، ھۇنلار كېلىپ، يەنە چىنلىقلارنى چىقارسا، چىنلىقلار يەنە كېلىپ ئۇلارنى ھەيدەپ چىقىراتتى.» شۇنداق قىلىپ تۈركىستان تۇپراقلىرى، تۈركىستان ۋە چىن ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جەڭ مەيدانىغا ئايلانغان ئۇرۇشلار 22 يىل داۋام قىلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 68 - يىلىغا كەلگەندە، چىندە ئىمپېراتورغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈلدى ۋە

ۋۇدى ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن خانلىقلار ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ياردىمى بىلەن يۇرتلىرىدىن چىن ئەسكەرلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ ھۇن ئىتتىپاقىغا قوشۇلدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلار ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، 37 يىل بىر مۇددەت ئىچىدە تىنچ ئامان ياشىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا بىرىنچى قېتىملىق

چىن ئىستىلاسى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 59 - 10 - يىللىرى)

مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى، ھۇن شاھزادىلىرىدىن چىنچى خان ۋە قۇغشار (خۇجانبىسى) خان ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە سىيانپىلارنىڭ ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇملىرىنى پۇرسەت بىلگەن چىن ئىمپېراتورى، «جېڭجى» ئىسىملىك قوماندان باشچىلىقىدا چوڭ بىر قوشۇننى شەرقىي تۈركىستانغا يوللىدى. جېڭجى مىلادىدىن بۇرۇنقى 95 - يىلى لولان ۋە قوچۇ خانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ بۇجايلىرىنى بېسىۋالدى. ئۇندىن كېيىن كىنگىت، (ھازىرقى قارا شەھەر) كوچا، يەركەن، قەشقەر ۋە ئۇدۇن²³ قاتارلىق 36 خانلىق ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، چىنگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئىمپېراتور ئىستېلا ۋەزىپىسىنى ئۈرۈنداپ بولغان جېڭجىنى، شەرقىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. جېڭجى لوپنور كۆلى يېنىدا ۋولى دېگەن جاينى مەركەز قىلىپ تۇردى. (ھازىر بۇ جايدىن ھېچ ئەسەر قالمىغان) چىن تارىخلىرىغا قارىغاندا بۇ ئىستىلا 49 يىل داۋام قىلغانىمىش.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ئىستىلاسىدىن

قۇتۇلۇشى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - يىلى، ھۇن تەڭرىقۇتى شەرقىي تۈركىستانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، قوشۇن يوللىدى. بۇ قوشۇننىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ھەر قايسى خانلار ئۆز يۇرتلىرىدىكى چىنلىقلارنى يوقاتتى ۋە ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىردى. لېكىن، جەنۇبدا ئۇدۇن، يەركەن، ئۈچ ۋە كۇچا خانلىرى ھۇن دۆلىتىگە قوشالماي دوست بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل قالغان. بۇ خانلىقلار ئىچىدە يەركەن خانلىقى ھەممىسىدىن كۈچلۈك ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددەتلىك

مىلادىنىڭ 40 - يىلى، يەركەن خانى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ شەرقىي تۈركىستاندا ئۆز رەھبەرلىگىدە بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇش يولىدا، ئالدى بىلەن ئۇدۇن خانى ئىپارخان

²³ بۇ دەۋردە خوتەن، «ئۇدۇن» دەپ ئاتىلاتتى (ن. ش. ۸۰).

بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىپارخاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن ۋە ئۇندىن كېيىن قەشقەرمۇ يەركەننىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. مىلادى 41 - يىلى كۇچانمۇ ئالدى ۋە ئوغلىنى كۇچاغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇندىن كېيىن يەركەن خانى كىنگىت، لولان ۋە قوچۇ خانلىقلىرىنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئۇلارنى ھۇن تەڭرىقۇتى ھەممايە قىلىپ تۇرغانلىقتىن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى.

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندا ھۇن دۆلىتىنىڭ تەسىرى قالمىدى. ئامما، بۇ ۋەزىيەت ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى كۈچلىنىپ قوچۇ، لولان، كىنگىت ۋە شىمالدىكى باشقا خانلىقلارنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلدى. كۇچا مۇ يەركەن خانلىقىدىن قۇتۇلۇپ تەڭرىقۇتقا قېتىلدى. يەركەن خانلىقىنىڭ ئۇدۇن. قەشقەر ۋە ئۈچ قاتارلىق جايلاردىكى ھاكىمىيىتى مىلادىنىڭ 60 - يىللىرىغىچە داۋام قىلدى. بۇجەرياندا شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن دوستانە ۋە ياخشى مۇناسىۋەتتە ئۆتتى. بۇرۇن يەركەن خانلىقى تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇدۇن خانى ئىپارخاننىڭ جىيەنى كۈنتۇغدى خان مىلادىنىڭ 60 - يىللىرى ئارىسىدا يەركەن خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقىپ ئۇدۇننى قولغا ئالدى. تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، قەشقەر، ۋە ئۈچ نىمۇ ئېلىپ يەركەن خانلىقىنىڭ ئورنىغا كۈچلۈك بىر خانلىق قۇرۇپ چىقتى. كۈن تۇغدى خان بىلەن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى ئارىسىدا دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ بىر دائىمىي ئەلچىسى ئۇدۇن (خوتەن) دە تۇراتتى.

شەرقىي تۈركىستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى

30 يىللىق ئۇرۇش

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خانلىقلار ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ھەممايىسى ئاستىدا ۋە غەربىدىكى (ئۇدۇن، قەشقەر ۋە ئۈچ) خانلىقلار كۈن تۇغدىخاننىڭ قول ئاستىدا ياشىماقتا ئىدى. مىلادى 73 - يىلى چىن ئىمپېراتورى مىڭتى (مىڭدى) شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن، بەن چاۋ نىڭ قوماندانلىقىدا چوڭ بىر قوشۇن يوللىدى. بۇ دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن، تەڭرىقۇت ۋە شەرقىي تۈركىستان خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بارىكۆل ئەتراپىدا يىغىلدى. بەن چاۋ بارىكۆلگە ھۇجۇم قىلدى. ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، تەڭرىقۇت ۋە خانلارنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. بەن چاۋ، بارىكۆل ۋە قۇمۇل خانلىقلىرىنى بېسىۋالدى. بۇغەلىبىدىن كۆرەڭلەپ كەتكەن چىن ئىمپېراتورى، بەن چاۋغا نۇرغۇن ئەسكىرىي ياردەم يوللاپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ قالغان جايلارنىمۇ قولغا چۈشۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى.

بەن چاۋ مىلادىنىڭ 75 - يىلى لولانغا ھۇجۇم قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، لولاننى بېسىۋالدى. لولان خانىنى ھۇن ئەلچىسى قاتارلىق لولاندا تۇرۇشلۇق ھۇن ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، چىن ئىمپېراتورىغا سادىق بولمەن دەپ قەسەمىياد قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇندىن كېيىن، بەن چاۋ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ چەرچەننى بېسىۋالدى. 77 - يىلى خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. كۈن تۇغدىنخان ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلار دىن كېيىن سۈلھى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بەن چاۋ خوتەن ئوردىسىدىكى ھۇن تەڭرىقۇت ۋە كىلىنى ئۆلتۈرۈپ، چىنگە بويسۇنۇش شەرتى ئاستىدا كۈن تۇغدى خان بىلەن پۈتۈشتى. خان بۇ كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى ۋە چىن ھىمايىسىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن، قەشقەر ۋە ئۈچ خانلىرىمۇ چىنگا بويسۇندى.

بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، كۇچا خانى ھۇن تەڭرىقۇتىدىن ياردەم ئېلىپ، قەشقەر ۋە ئۈچىنى بەن چاۋ ۋە كۈن تۇغدى خاندىن تارتىۋالدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بەن چاۋ قەشقەرنى تارتىۋالغان بولسىمۇ ئۈچىنى ئالالمىدى. چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركىستانغا بىر ئومۇمىي ۋالى تەيىن قىلىپ بەن چاۋنى چىن ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ بەلگىلىدى. ئىچكى ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ بۇزۇنقى قەشقەر خانىنىڭ ئوغلىنى قورچاق خان قىلىپ تەيىنلىدى.

مىلادىنىڭ 80 - يىلى كۇچا، كىنگىت ۋە ئۈچ خانلىرى كۈنخان بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ تامامەن دېڭۈدەك يوقاتتى. چىن ئومۇمىي ۋالىسىنى كىنگىت ئەسكەرلىرى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. بەن چاۋ ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنگە قاچتى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن چىن ئىمپېراتورى مىڭتى، بەن چاۋنى قالغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىنغا قايتىشنى بۇيرۇدى. بەن چاۋ قايتىشقا ھازىرلىنىپ تۇرغىنىدا، كۈن تۇغدى خان كېلىپ، ئۇنى قايتىشتىن توساپ قالدى. چۈنكى، ئۇ كۇچا ۋە كىنگىت خانلىرىنىڭ ئىنتىقام ئېلىشىدىن قورقاتتى. بۇنى ئاڭلىغان چىن ئىمپېراتورى، بەن چاۋغا بىر مىقدار ئەسكەر يوللاپ، ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ، كۇچ توپلاپ مىلادى 85 - يىلى قەشقەرنى قايتا بېسىۋالدى.

ئۈچ، كۇچا ۋە كىنگىت خانلىرى بىلەن بەن چاۋ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 90 - يىلى باختر (باكتىرىيە) ۋە ھىندىستاننىڭ پادىشاھى بولغان ۋايما كادافىسز (كادىپىس) 70.000 كىشىلىك زور بىر قوشۇننى تۈركلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، بەن چاۋنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. ئۇزۇن ۋە تاغلىق يوللاردىن مېڭىپ قاتتىق ھېرىپ كەتكەن بۇ ئەسكەرلەر ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولدى. قوماندانى ئۆلدى ۋە ساق قالغان ئازراق ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتتى (بۇنى نۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىمىز).

بۇ ھادىسە، چىننىڭ ئاچكۆز ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھەۋىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى ۋە چىن

ئەسكەرلىرى تۈركۈملەپ ئارقا - ئارقىدىن كەلگىلى باشلىدى. مىلادى 91 - يىلى بەن چاۋ كۇچانى ۋە ئۈچىنى بېسىۋالدى. لېكىن، قانچە قىلىسمۇ كىنگىت خانلىقىنى بويسۇندۇرالمىدى ۋە ئۇرۇش داۋام قىلىۋەردى. ئىلىدىكى ئۇيسۇن خانى مۇستەقىل بولسىمۇ، چىن ئىمپېراتورى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كۈيشوغلى ھەم ياردەمچىسى ئىدى. دېمەك، چىنلىقلارغا بويۇن ئەگمەي قىلىچ كۈچى بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ تۇرغان، بىرلا قاراشەھەر خانلىقى ئىدى. بەن چاۋ كۇچانى مەركەز قىلىپ، چىن ئاسارىتىدە قالغان خانلار ئۈستىدە ھۈكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ ئومۇمىي ۋالى سۈپىتى بىلەن مىلادىنىڭ 102 - يىلىغىچە شەرقىي تۈركىستاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلىپ تۇردى. ئامما، بۇ چاغلاردا كىنگىت بىلەن ئۇرۇش داۋام قىلماقتا ئىدى. بەن چاۋ 103 - مىلادىدا چىنگە قايتتى. ئورنىغا ئوغلى بەن يۈڭ ئومۇمىي ۋالى بولدى.

بەن چاۋ كەنكەندىن كېيىن، خوتەن (ئۇدۇن) ۋە يەركەن خانلىرى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن بەن يۈڭنىڭ قولىدا، يالغۇز قەشقەر، ئۈچ - روران، قوچۇ ۋە كۇچا قاتارلىق جايلار قالدى. بەن يۈڭنىڭ كۈچى كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاشماقتا ئىدى. چىن تارىخلىرىغا كۆرە، بۇ خانلىقلارنىڭ بىر قىسمى ئۆز كۈچلىرى بىلەن بىر قىسمى ھۈن تەڭرىقۇتنىڭ ياردىمى بىلەن چىن ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان. يەنە چىن تارىخلىرىدا. بۇ جەرياندا چىننىڭ غەرب بىلەن بولغان تاشقى سودا - تىجارىتىگە دەخلى يەتمىگەن. يەنى. مۇستەقىل بولغان بۇ خانلار چىننىڭ تىجارەت ماللىرىنى ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

يۇقىرىقى ھادىسەلەردىن مىلادىنىڭ 73 - ۋە 103 - يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىر ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ جەرياندا چىن ئىستىلاسى ھېچبىر زامان ئۇزۇن مۇددەت پۈت تېرەپ تۇرالمىغان. بەن چاۋ خوتەن خانى بىلەن كۇچا خانى ۋە باشقا خانلارنىڭ ئۆز ئارىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە ئۇرۇشقا سېلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي - تۈركىستاندا 30 يىل داۋام قىلغان بۇ قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى قىسقا بىر مەزگىل ئىشغال قىلغان بولسىمۇ بەن چاۋ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن. مىلادى 103 - يىلىدىن باشلاپ، بۇ ئىستانلارنىڭ ئۆمرى تۈگىگەن. بىز بۇ 30 يىللىق مەزگىلنى «شەرقىي تۈركىستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى 30 يىللىق ئۇرۇش» دەپ ئېيتىمىز. شۇنداقلا بەزى تارىخ كىتابلىرىدا تەپسىلىي جەرياننى سۆزلىمەي «بۇ مەزگىل ئىچىدە شەرقىي تۈركىستان چىن ئىستىلاسى ئاستىدا ئىدى» دەپ يازغانلىقىغا ئېتىبار قىلمايمىز. ئافغانىستان تارىخىدا، ۋايما كادىپىسىنىڭ بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ياۋۇچى پادىشاھلىرى چىن ئىمپېراتورىغا مىلادى 103 - يىلىغىچە خىراج (باج - سېلىق) تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. شۇ تارىختا كانىشكاي (كانىشكا) چىن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى ئالغان دەپ، بايان قىلىنغان. ئەمما، چىن تارىخلىرىدا بۇسۆز يوق. لېكىن زامانىمىزدىكى

تارىخ كىتابلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكىرلىرىدە، مىلادى 130 - يىلىدىن بۇرۇن شەرقىي تۈركىستاندا كۈچلۈك بىر چىن نۇپۇزى پەيدا بولغانلىقى، ھەتتا، پەرغانە ۋە سۇغد ئۆلكىلىرىگە قەدەر چىن ئەسكەرلىرى كىرگەنلىكىنى مۇجمەل بىر سۈرەتتە بايان قىلىدۇ. ئەمما، تەپسىلى ئەھۋاللەر مەلۇم ئەمەس.

3 - پەسىل

قوشخان ئىمپېراتورلۇقى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ياۋچىلار باكتىرىيە، يەنى بەلىخ، تاخارىستان (بەدەخشان ۋە قەتەغەن) ۋە سۇغد (سەمەرقەنت ۋە بۇخارا) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئۆيەردىكى ساكا(ساقا) تۈركلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ، بۇ ئۆلكىلەردە بەش مۇستەقىل خانلىق قۇرۇپ چىقتى. ھۇن تەڭرىقۇنى كۈچلۈك بولغان چاغلاردا ئۇنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىردى. تەخمىنەن مىلادىنىڭ 40 - يىلى ياۋچىلارنىڭ باكتىرىيەدىكى قوشخان قەبىلىسىنىڭ خانى كادىپىس (كادافىسپىز) باشقا پۈتۈن ياۋچىلارنى بويسۇندۇرۇپ، شىمالىي ئافغانىستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يۇنانلىقلارنى يوقىتىپ، چېگرىسى ھىندۇقۇش تاغلىرىغىچە كېڭەيگەن قوشخان ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ چىقتى. باكتىر(بەلىخ) شەھىرىنى مەركەز قىلدى. ياۋرۇپا ۋە چىن تارىخلىرىدا بۇ ئىمپېراتورلۇق «كۇشان ئىمپېراتورلۇقى» دەپ ئاتىلىدۇ. كادىپىس مىلادىنىڭ 50 - يىلى كاپسا(قەدىمكى كابۇل) قەدىمىي ھەربىي ئورگانىزىمىدىن كېيىن، ھېرات ۋە سىستان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگەللىدى. ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ جېھلىم دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارنى بېسىۋالدى. كادىپىس مىلادى 78 دە ئۆلدى. ئوغلى «كادىپىس II» ئۇنۋانى بىلەن تەختكە چىقتى ۋە ھاكىمىيىتىنى سىند دەرياسى بويىغا قەدەر كېڭەيتتى. بۇ جايلاردىكى پۈتۈن ساقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. شەرقىي تۈركىستان بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى 30 يىللىق ئۇرۇش مەزگىلى ۋايىما II - كادىپىس زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ. چىن ئىمپېراتورىنىڭ تۈرك خانلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە بىرقانچە خانلىقلارنى بېسىۋالغانلىقى كادىپىسنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى.

كادىپىس ئۆزىنى چىن ئىمپېراتورى بىلەن تەڭ كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 90 - يىلى چىنغا بىر ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن ئىمپېراتورغا خەت يېزىپ، تۈرك خانلىرىغا قىلىۋاتقان تاجاۋۇزچىلىقنى دەرھال توختىتىش ۋە چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ تۈرك خاقانلىرىغا قىز تارتۇق قىلىش ئەنئەنىسىگە بىنائەن ئىمپېراتور قىزىنى بېرىشىنى، تەلەپ قىلدى. ئەلچى قەشقەرگە كەلگەندە بەن چاۋ ئۇنى تۇتۇپ قاماپ قويدى. كېيىنچە قويۇپ بېرىپ، چىنگە بارغۇزماي باكتىرىيىگە ھەيدىۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغان كادىپىس دەرھال «سى» ئىسمىلىك قومانداننى 70,000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن بەنچاۋنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. بۇ قوشۇن ھازىرقى ۋاخان ۋە تاشقورغاننىڭ يامان تاغلىق يوللىرى بىلەن يۈرۈپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە

قەشقەرگە كەلدى. ئەسكەرلەر ئۇزۇن ۋە مۇشەققەتلىك يولدا قاتتىق چارچاپ كەتكەنلىكتىن بەنچاۋنىڭ ئەسكەرلىرىدىن قاتتىق زەربە يەپ مەغلۇپ بولدى. قوماندان ئۆلدى. 70,000 كىشىدىن ئازراق كىشى ساق قۇتۇلۇپ، قېچىپ كەتتى. بۇ ئېغىر يېڭىلىش نەتىجىسىدە كادىپىس چىن تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن سۈلھى قىلىپ چىنگە باج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇنداق باج بېرىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتى كانىشكانىڭ زامانىسىغىچە داۋام قىلدى. يۇقىرىدىكى ۋەقەلەر ئافغانىستان تارىخلىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولسىمۇ، چىن مەنبەلىرىدە بۇ ھەقتە مەلۇمات يوق.

مىلادى 110 - يىلى ۋايما كادىپىس ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا توغقىنى كانىشكا تەختكە چىقتى. كانىشكا ئازا سىياسەتچى ۋە جاھانگىر تەبىئەتلىك بىر ئادەم ئىدى. تەختكە چىقىش بىلەن تەڭ چىنگە بېرىدىغان سېلىقنى توختاتتى. ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، گانگى دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ھىندىستاندىكى بىرقانچە يەرلىك خانلىقلارنى يوقىتىپ كەشمىرنى ئىگەللەيدى ۋە باكتىردە بىرسىنى ۋالى تەيىن قىلىپ، قويۇپ پايتەختى پۇرۇشپۇر (ھازىرقى پىشاۋۇر) غا قايتىپ كەتتى (تەپسىلىي مەلۇماتلار ئۈچۈن ھىندىستان ۋە ئافغانىستان تارىخلىرىغا قاراڭ).

ئالتى شەھەرنىڭ قۇشخان دۆلىتىگە

تەۋە بولغانلىقى

مىلادى 150 - يىلىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا يۈزبەرگەن ۋەقەلىكلەر ھەققىدە قولىمىزدا تولۇق مەلۇمات يۇق. لېكىن، 2 - ئەسىرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك تۈرك ئىمپېراتورى بولغان قۇشخان (كۇشان) لارنىڭ مەشھۇر پادىشاھى كانىشكا شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىپ، ئالتى شەھەرنى قول ئاستىغا كىرگۈزگەنلىكى سىياسى جەھەتتە مۇھىم بىر ھادىسە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخىدا بىر بۈرۈلۈش دەۋرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ دەۋردە شەرقىي تۈركىستاندا دىن ۋە مەدەنىيەت ساھاسىدا زور ئىنقىلاب مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى ئاز سۆزلەپ ئۆتىمىز.

كانىشكا مىلادى 130 - يىلىدىن باشلاپ ئۆگۈزنىڭ شىمالى تەرىپىدىن بېسىپ كىرىپ، چىن ئەسكەرلىرى بىلەن توقۇنۇش باشلاندى. مىلادى 150 - يىلىغا كەلگەندە، قۇدرەتلىك بىر قوشۇن تەشكىللەپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلدى. ۋاخان يولى بىلەن مېڭىپ، تاغدۇمباش ئارت (ۋاغجىر داۋانى) دىن ئېشىپ، سېرىق قولنى ئىگەللەيدى. ئۇندىن كېيىن، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى چىن ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي ئار - مار قىلىپ قەشقەر، يەركەن، خوتەن ۋە ئۈچ قاتارلىق خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. بۇ خانلىقلارنى كېيىنچە يۈز ئۆرۈپ ئاسى بولۇپ كەتمىسۇن دەپ، بۇلارنىڭ بىرىدىن ئوغۇللىرىنى ئۆزى بىلەن گۆرۈ ئېلىپ، پايتەختى پىشاۋۇرغا قايتتى.

كانىشكا گۆرۈ ئالغان بۇخانزادىلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ پادىشاھلارغا لايىق كۈتۈۋالدى. بۇلارنى يازدا كاپىسا (ھازىرقى كابۇل) دا، قىشتا بولسا قەندىھاردا ساقلىدى. مەن بۇ يەردە قۇشخان ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئىگىلىك قىسملىرى ئۈستىدە، ۋەقەلىكلەرنى ئافغانىستان ۋە چىن تارىخلىرىدىن ئېلىپ مۇھتەرەم كىتابخانلارغا تەقدىم قىلمەن (قۇشخان دۆلىتىنىڭ كانىشكا دەۋرىدىكى كېڭەيگەن دۆلەت تېرىتورىيەسى 4 - خەرىتىدە كۆرسىتىلدى).

قۇشخانلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاندا

دىن ۋە مەدەنىيەت

شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندا، ياۋىچى ۋە ساقا تۈركلىرى ئىچىدە كانىشكا دەۋرىگىچە قەدىمكى تۈرك دىنى توپىن دىنى راۋاج تاپقان. باكتىرىيە ئۇ دەۋردە ياۋچىلارنىڭ سىياسى مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، ئەينى زاماندا دىنى مەركىزى ھېساپلىناتتى. باكتىرىيە دىكى «توبار» دەپ، ئاتالغان ئىبادەتخانىە توپىن دىنىنىڭ ئەڭ مۇقەددەس مەبىدى ئىدى. ئىران تارىخلىرىدا بۇ ئىبادەتخانىە «نەۋباھار» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر دۇر. بۇ ئىبادەتخانىە يەفتىلەر (ئېفتالىتلار) نىڭ مۇنقەرىز بولۇشىغا قەدەر توپىن، شامان ۋە بۇددا دىنلىرى ئۈچۈن، بىردىن ئايرىم بۆلۈملىرى بولغان بىرچوڭ ئىبادەتخانىە ئىدى. يەفتىلەر مۇنقەرىز بولغاندىن كېيىن، نوشىرۋان بۇ ئىبادەتخانىنى مەجۇسلىرىنىڭ «ئانەشگىدىسى» (ئوتقا چوقۇنىدىغان ئىبادەتخانىسى) قىلغان. ئىسلام دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، مەجۇسلارنىڭ ئەڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ ھېساپلىناتتى. ھىجرى 4 - ئەسىردە يىقىلدى. كانىشكا ھىندىستاننىڭ «پەتنە» دېگەن جايىنى ئالغان چاغدا، بۇجايىدىكى بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر پېشۋاسى ئاسۇگۇشا نىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىگە تەۋە بولغان پۈتۈن يۇرتلاردا بۇددىنىڭ تارقىلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقاردى. نەتىجىدە، بۇددا دىنى رەسمىي دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ ئافغانىستان، باكتىرىيە، سوغدى ۋە تاخارىستان قاتارلىق جايلاردا تازا راۋاج تاپتى. شەرقىي تۈركىستاندا بۇددا دىنىنىڭ تەرەققى قىلىشى شۇنچىلىك چاپىغان بولدىكى، قىسقىغىنە بىر ۋاقىت ئىچىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ سانى توپىن دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلاردىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم مۇقەددەس كىتابلىرى شەرقىي تۈركىستان مۇھەررىرلىرى تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىندى ۋە ئۇيغۇر ھەرىپى بىلەن يېزىلىپ نەشر قىلىندى. كانىشكا نىڭ نەكلىپى بىلەن، بۇددا راھىپلىرى شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپ

دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. «ئافغانىستان تارىخى» غا كۆرە، «ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان. ئۇدۇندا 100 گە يېقىن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ بۇلاردا 5000 بۇددا راھىپلىرى بار ئىدى». يەنە بىر چىن سەيياھىمۇ ئۆز ساياھاتنامىسىدا يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئەھۋالنى بايان قىلدۇ.²⁴

چىن تارىخلىرىغا كۆرە، كانىشكانىڭ دەۋەتى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەن بۇددا راھىپلىرىنىڭ ئاتاغللىقراق بولغىنى كۇماراجىۋا ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ راھىپ كۇچادا ئولتۇرغان ۋە كۇچا خانىنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەنگەن ئىكەن. يەنە چىن رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، شەرقىي تۈركىستان شۇ چاغلاردا، ھىندىستاندىن قالسا بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى مەركىزى ئورۇنىدا ئىدى. بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، ئۇدۇن، قەشقەر ۋە كۇچا دىن نۇرغۇن راھىپلار شۇ چاغدىكى چىن پايتەختى بولغان لويياڭ (ھازىرقى خېنەندە) غا بارغان ۋە بۇ جايلاردا كۆپلەگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلغان. كېيىنچە، قۇجۇ (تۇرپان) بۇددا دىنىنىڭ تازا راۋاج تاپقان يەرلىرىدىن بىرى بولدى. شەرقىي تۈركىستان راھىپلىرىنىڭ شەرقتىكى مەملىكەتلەرگە بېرىپ تەبلىغ قىلىشلىرى بىلەن ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە بۇ باغلىنىشلار سايسىدە ھىندىستان، ئافغانىستان ۋە چىن خەلقلەرى ئوتتۇرىسىدا بىر يېقىنلىق پەيدا بولدى. نەتىجىدە، بۇ يېقىنلىق يالغۇز دىن بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي بەلكى بۇ مەملىكەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە سانائەت قاتارلىق جەھەتلىرىدە بىر - بىرىگە كۆپ تەسىر كۆرسەتتى. ھىندىستاندىن كۆپلەگەن سەنئەت ئەربابلىرى شەرقىي تۈركىستانغا كەلگىلى باشلىدى. بۇ ئەھۋال شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆز سانائەتىنى راۋاجلاندۇردى ۋە ھىندىستان سەنئەتچىسىمۇ بۇ يەرلەردە تەرەققىي قىلدى.

خوتەن خەلقى ھىندىستانغا ئەڭ يېقىن قاتناش يولىنى كەشىپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ھىندىستانغا بېرىش - كېلىش كۆپەيدى ۋە سودا - تىجارەت كارۋانلىرى قاتناشقا باشلىدى. بۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تىجارەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈردى. شەرقىي تۈركىستاندىن چىنگە بارغانلار، بىدە ئۇرۇقى ۋە ئال كۆچەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، چىنلىقلارغا بىدە تېرىشنى ئۈزۈملۈك باغ يېتىشتۈرۈشنى ئۆگەتتى. شەرقىي تۈركىستاندىن چىنگە باغان رورانلىق «شايلۇن» ئىسىملىك بىر كىشى، چىندىن قەغەزچىلىك سەنئىتىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، شەرقىي تۈركىستاندا قەغەزچىلىك سەنئىتىنى يايىدى. ھازىر خوتەن ۋە يەركەندە راۋاجلانغان قەغەزچىلىك، مانا شۇ زاماندىن قالغان قەدىمكى سەنئەتنىڭ ئۆزىدۇر. چىن تارىخلىرىغا قارىغاندا روراندا، قەغەزچىلىك مىلادىنىڭ 105 ۋە 150 - يىللىرى تازا تەرەققىي قىلغان ئىكەن.

²⁴ چىننىڭ ئاتاغللىق بۇددا راھىبى فاشيەن ساياھەت قىلىپ، ئۇدۇنغا (خوتەنگە) كەلگەن. قايتىشتا كەشمىر يولى بىلەن ھىندىستانغا كەتكەن. ئۇ ساياھەت خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇ چاغلاردا ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ جەننىتى ئىدى. غايەت چوڭ ۋە زىننەتلەنگەن ئىبادەتخانىلار بولۇپ، بۇلاردىن بىرىدە 5000 راھىپ بار ئىدى (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

شۇنداق قىلىپ، دىنىي ئېتىقاد بىرلىكى نەتىجىسىدە ئۆزئارا، زىيارەتلەر ۋە بېرىش - كېلىشلار كۆپىيىپ، شەرقىي تۈركىستاندىن ھىندىستان ۋە چىن قاتارلىق جايلارغا بارغانلار ئۆيەرلەردە تۈركىستان مەدەنىيىتىنى تارقىتىپ ۋە ئۇلاردىكى سانائەت، ئىلىم ۋە باشقا مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئېلىپ كەلدى. مانا، بۇ ئەھۋال يۇرتنىڭ مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئۆزگىرىشنى ۋە يېڭىلىقنى، يەنى، بىر ئىنقىلابنى مەيدانغا كەلتۈردى.

شەرقىي تۈركىستاندا قۇشخانلارنىڭ

تەسىرى يوقىلىپ، يەرلىك خانلارنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقى

كانىشكا مىلادى 140 - يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى ھۇشكا (ھۇۋسكا) پادىشا بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدا شەرقىي تۈركىستاندا ھېچقانداق بىر ئۆزگىرىش بولمىدى. ھۇۋسكا تەخمىنەن مىلادى 172 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋاسودېۋا دېگەن زات پادىشا بولدى. ۋاسودېۋا بىلەن ئىران شاھلىرى (ساسانىلار) ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھىندىستاندىكى بەزى راجالار ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. نەتىجىدە، قۇشخان دۆلىتى ئاجىزلاشقانلىقى تۈردى. ئەمما، ئالتى شەھەردىكى قۇشخانلار ھاكىمىيىتى يەنىلا كۈچنى يوقاتمىغانىدى. ۋاسودېۋا نىڭ مىلادى 220 - يىلى ۋاپات بولۇشى بىلەن ئالتى شەھەر خانلىرىمۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئالتى شەھەر خانلىقلىرىنىڭ بۇ مۇستەقىللىقى، ھېچقانداق بىر باشقا ھاكىمىيەتنىڭ تەسىرى ئاستىغا كىرمەستىن، ئاكى ئۇلارنىڭ سىيانپى ئىتتىپاقىغا كىرىشىگە قەدەر 140 يىل داۋام قىلدى.

4 - پەسىل

سىيانپى بىرلەشمە دۆلىتى

چىن ئىستىلاسىدىن سىيانپى ئىتتىپاقىغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى دەۋردە

شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرق ۋە شىمال قىسىملىرى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىمىزدەك، مەشھۇر چىن قوماندانلىرىدىن بەن چاۋ شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىنى ئىستىلا قىلغان تارىختىن باشلاپ، قوجۇ، بارىكۆل، روران ۋە كىنگىت قاتارلىق جايلار ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. ئۇ تارىختىن باشلاپ مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە بولغان زامان، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ كۈچلەنگەن دەۋرى بولۇپ، موغۇلىستان ۋە ئالتايدىكى تۈرك خانلىقلىرى چىنگە باج - سېلىق تۆلەپ تەۋەلىك ۋە زىيەتتە ئىدى. مانا بۇنىڭغا قاراپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۇ قىسىملىرىنىڭمۇ چىن ئىستىلاسى ئاستىدا بولۇشى كېرەك دەپ، گۇمان قىلىنىدۇ. ئىلى، ئىسسىقكۆل ۋە يەتتەسۇ خانلىقلىرىنىڭ مۇستەقىل ئىكەنلىك ئېھتىمالى كۈچلۈك. ئىمىل (تارۇتاي) ۋە ئىككى -

ئۆگز (ھازىرقى ئالتاي) خانلىقلىرى چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، موغۇلىستاندا دۆلەت قۇرغان سىيانپى تۈركلىرىگە تەۋە ئىدى.

مىلادى 220 - يىلى، خەن خانىدانى يېقىلىپ چىندىكى ئىككى تۈرك ۋە بىر چىن دۆلەتلىرىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ قىسمى تامامەن مۇستەقىل بولدى. بۇلارغا قارىغاندا ئالتاي شەھەر خانلىقلىرىنىڭ قوشخانلار نۇپۇزىدىن قۇتۇلۇشى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خانلىقلارنىڭ چىن نۇپۇزىدىن قۇتۇلۇشى تەخمىنەن بىرلا ۋاقىتتا بولغان. بۇلار 140 يىلغا يېقىن مۇستەقىل ياشىدى.

سىيانپى تۈركلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى

ۋە شەرقىي تۈركىستان

شىمالىي ھۇن دۆلىتى يېقىلغاندىن كېيىن، سىيانپى تۈركلىرىنىڭ ئالتاي ۋە تانىئۇتۇلا تاغلىرى ئارىسىدا يەرلەشكەنلىكىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۈك. موغۇل تارىخلىرىدا، مانجۇرىيە ۋە شەرقىي موغۇلىستاندىكى تۈركلەرنى ئومۇمەن «قاتار» دەپ ئاتايدۇ. چىن تارىخچىلىرى بۇلارنى «تونگوز» (تۇڭگۇس) دەپ ئايرىيدۇ. لېكىن، بۇلار ئەسلىدە تۈركلەر جۇملىسىدىن بولۇپ، يۇرتى قەدىرخان تاغلىرىنىڭ سىيانپى جىلغىسىدا بولغانلىقتىن بۇلار تارىختا «سىيانپىلار» دەپ ئاتالدى. ھازىرقى تارىخ كىتابلىرىدىمۇ «سىيانپى تۈركلىرى» دەپ، زىكر قىلىنماقتا. سىيانپىلار ئالتاي تاغلىرىغا كەلگەندىن باشلاپ، چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا دۆلەت قۇرۇپ، بارا - بارا يۇرتلىرىنى كېڭەيتىپ، شىمالى ھۇن دۆلىتىگە تەۋە جايلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگەللەيدى.

خەن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ مۇنقەرىز بولۇشى بىلەن تەڭ چىندە ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ، قاتتىق قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سىيانپى خانى شىمالىي موغۇلىستاننى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 225 - يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، ئۆزىنى «تەڭرىقۇت» ئېلان قىلدى. لېكىن بۇ چاغدا جەنۇبىي ھۇنلارمۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، شىمالىي چىننى ۋە كۆك دەريا (چاڭجياڭ) نىڭ شىمالىنىمۇ ئۆز تەۋەلىكىگە ئېلىپ، لياۋ خانلىقىنى قۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىيانپىلار شەرق ۋە جەنۇبقا كېڭىيەلمەي، يەتتەسۇ ۋە ئىلنى ئىگەللەپ تۇردى. بۇ ھال 100 يىلدىن كۆپرەك داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 350 - يىلى مانجۇرىيەدىكى توپا تۈركلىرى لياۋ خانلىقىنى مۇنقەرىز قىلدى. كېيىنچە توپالارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ماجرالار تۇغۇلۇپ، ئۆز ئارا جىدەل باشلىدى. بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان سىيانپى خانى فۇخان (چىنلىقلار بۇنى بوزۇپ «فوكېش» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ) مىلادى 351 - يىلى، گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بېسىۋالدى ۋە ئۆزىنى چىن ئىمپېراتورى ئېلان قىلدى. توپالار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى. تېرىتورىيەسى مىلادى 381 - يىلغا كەلگەندە

شەرقتە ياپۇن دېڭىزى، جەنۇبىدا كۆك دەريا، غەربىدە ئىنچە(سر) دەرياسى ۋە پامىر تاغلىرىغىچە يېتىپ بارغان. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۆگز دەرياسى ۋە ئورال كۆلىگىچە ئىدى (5 - خەرىتىگە قاراڭ).

تەڭرىقۇت فۇخان مىلادى 351 دە گەنسۇنى ئېلىپ، چاڭئەن (ھازىرقى شىئەنفۇ) نى پايتەخت قىلغاندىن كېيىن، قوجۇ ۋە روران خانلىرى تەڭرىقۇت فۇخانغا بويسۇنۇپ ئۇنىڭ ھۇجۇملىرىدىن ساقلىنىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادى 360 - يىللىرى ئەتراپىدا بۇ ئىككى خان چاڭئەنگە بېرىپ، تەڭرىقۇتنى زىيارەت قىلدى ۋە ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تەڭرىقۇت بۇ ئىشتىن كۆپ خوش بولۇپ ئالتى شەھەردىكى باشقا خانلارنىمۇ ئىتائەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، لوخان (چىنچە - لوگۇۋاڭ دەپ تەرجىمە قىلىندۇ) دېگەن بىر مىننىڭ قوماندانلىقىدا شەرقىي تۈركىستانغا ئەسكەر يوللىدى. ئالتى شەھەر خانلىرى، مەغلۇپ بولۇپمۇ ياكى ئۆز ئىختىيارى بىلەنمۇ، بۇلار تازا ئېنىق ئەمەس، سىيانپىلارگە بويسۇندى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان سىيانپى تەڭرىقۇتنىڭ ئىتائىتى ئاستىغا كىردى. لوخان، سىيانپى تەڭرىقۇتنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا تۇرۇشلۇق ئومۇمىي ۋالىسى بولدى.

شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلىقلارنىڭ مۇستەقىللىقى

تەڭرىقۇت فۇخان مىلادى 383 - يىلى جەنۇبىي چىنى ئالىمەن دەپ، جەنۇبىي چىن دۆلىتى بىلەن ئۇزۇنقى كىرىشتى ۋە قاتتىق مەغلۇپ بولدى. نەتىجىدە، قول ئاستىدىكى شىمالى چىندە ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ بۇ يەرلەرمۇ قولىدىن كەتتى ۋە سىيانپى دۆلىتى تامامەن كۈچىنى يوقىتىپ، كونا يۇرتى بولغان ئالتاي تاغلىرىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەزىيەتتىن سىيانپىلار قول ئاستىدىكى خانلار تازا پايدىلاندى ۋە سىيانپى تەڭرىقۇتلۇقىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئاخىرى، مىلادى 390 - يىلغا كەلگەندە شەرقىي تۈركىستان خانلىرى سىيانپىلارنى ئالتايدىن شىمالىي سىبىرىيىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇلۇغ تۈرك دۆلىتى، سەل ئېقىتىپ كەتكەندەك يوق بولۇپ كەتتى. شەرقىي تۈركىستانغا سىيانپىلارنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى قىلىپ قويغان لوخان بىرقىسىم ئادەملىرى بىلەن كۆكۈ(كۆككۆل) غا قېچىپ بېرىپ شۇ يەردە كىچىك بىر دۆلەت قۇردى. 14 يىل ياشىغان بۇ دۆلەتنى، چىن تارىخلىرىدا «خوۋلياڭ» (كېيىنكى لياڭ) خانلىقى دەپ يازىدۇ. مانا، شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان خانلىقلىرى مىلادى 386 - دە ھەربىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، بۆلۈنمە خانلىقلار شەكلىدە ھۆكۈمرانلىقلىرىنى داۋام قىلدى. بۇ ۋەزىيەت مىلادى 448 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. يەنى، شەرقىي تۈركىستان خانلىرىنىڭ توپا ئىمپېراتورلۇقىغا تەۋە بولۇشلىرىغا قەدەر داۋام قىلدى.

5 - پەسىل

توپا تۈرك دۆلىتى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ توپا (توبا) ئىمپېراتورلۇقىغا تەۋە بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس. ئەمما، بۇ دۆلەتنىڭ تۈرك تارىخىدا قەدىمكى مەدەنىيەتلەر جەھەتتە زور ئەھمىيىتى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن قىسقا بولسىمۇ بىر ئاز سۆزلەپ ئۆتىمىز²⁵:

ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا بويسۇنماي قەدىرخان تاغلىرىنىڭ شىمالىدا مۇستەقىل ياشاپ كەلگەن بىر قىسىم تاتارلار «توپالار» دەپ ئاتالغان (6 - خەرىتىگە قاراڭ).

ھۇن دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن، توپالار ئاستا - ئاستا جەنۇبقا كۆچۈپ شەرقىي موغۇلىستانغا كېلىپ، يەرلەشتى. كېيىنچە تېخىمۇ تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپ، سەددى چىنىدىن ئۆتۈپ، شەنشى ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ، كىچىك بىر بەگلىك قۇردى ۋە بارغانسېرى كۈچلەندى. تەخمىنەن مىلادىنىڭ 300 - يىلى توپالارخانى ئىلۇ جەنۇبىي ھۇن دۆلىتى بىلەن دۈشمەنلىشىپ، 311 ۋە 315 - يىللىرى ئارىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. ئىلۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا خان بولغان يۇلۇ موغۇلىستان دىكى تۈرك خانلىرى ۋە سىيانپىي تەڭرىقۇتى بىلەن ئۇرۇشۇپ تېررىتورىيەسىنى ئالتاي تاغلىرىغىچە كېڭەيتتى (6 - خەرىتىگە قاراڭ). ئۇندىن كېيىن توپالارغا خان بولغان بىرزات (چىنلىقلار ئۇنى «مايۇڭ» دەپ ئاتايدۇ) مىلادى 350 - دە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شايمان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ۋە شايمان ئەسەر ئېلىنىپ، ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى تامامەن مۇنقەرز بولدى. لېكىن، ئۇندىن كېيىن، توپالارنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرى نەتىجىسىدە دۆلەت پارچىلاندى. مايۇڭنىڭ بۇ ئاجىزلاشقان ھالىدىن پايدىلىنىپ، سىيانپىي تەڭرىقۇتى فوخان، ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ بويسۇندۇردى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، سىيانپىلار جەنۇبىي چىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مىلادى 383 - يىلى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، توپالارخانى كىۋىي مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە مىلادى 386 - يىلىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنى جەنۇبىي چىنىدىن تامامەن ھەيدەپ چىقاردى ۋە ئۆزىنى شىمالىي چىن ئىمپېراتورى ئېلان قىلىپ، «ۋېي» ئۇنۋانىنى ئالدى. دۆلىتى، چىن تارىخىدا ۋېي ئىمپېراتورلۇقى دەپ نام ئالدى. سىيانپىلار ئاجىزلاشقاندا، چىننىڭ پىچىلى ئەتراپىدا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، بىر دۆلەت قۇرغان ۋۇخۇۋەن يەنە بىر ئىسمى «يەن» بولغان تۈرك دۆلىتىنىمۇ، ۋېي خانى مەغلۇپ قىلىپ بويسۇندۇردى. ئۇندىن كېيىن، ۋېي خانلىرى خۇنەن، شەنشى، گەنسۇ ۋە شىمالىي چىننىڭ باشقا جايلىرىنىمۇ ئىشغال قىلىپ توپا دۆلىتىنى كۆك دەرياغىچە كېڭەيتتى (6 - خەرىتىگە قاراڭ).

25 بەزى تەتقىقاتچىلار سىيانپىي ۋە توپالارنى ھۇنلار توپىلۇمىدىكى «غەيرى تۈرك» كاتېگورىيەسىدە كۆرسىتىدۇ.

قۇجۇ ۋە ئالتى شەھەر خانلىقلىرىنىڭ

توپا ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇلۇشى

چىن تارىخىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جۇجان ئىمپېراتورلۇقى مىلادىنىڭ 429 - يىلى موغۇلىستاننىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلار ۋە ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، پۈتۈن موغۇلىستان، ئالتاي، غەربىي گەنسۇ ۋە كۆككۆل ئۆلكىلىرىنى ئىگەللەيدى. مىلادىنىڭ 435 - ۋە 437 - يىللىرى ئارىسىدا، شەرقىي تۈركىستان خانلىرى جۇجان ئىستىلاسىدىن قورقۇپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن توپا ئىمپېراتورلۇقىغا قېتىلدى. تۈركچە «ئومۇمىي تارىخ» دېگەن ئەسەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، مىلادى 448 - يىلى توپا(ۋېي) ئىمپېراتورلۇقى شەرقىي تۈركىستانغا ئەسكەر يوللاپ، قۇجۇ ۋە ئالتى شەھەر خانلىرىنى ئۆزىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلغان (6 - خەرىتىگە قاراڭ). ئەمما، بۇ قوشۇلۇش ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا تۈرك يۇرتلىرىدا ناھايىتى تىز كۈچلىنىپ، ھۆكۈمرانلىق قۇرغان جۇجان دۆلىتى، مىلادى 460 - يىلىغا كەلگەندە توپا ھاكىمىيىتىنى يوقاتتى.

توپا تۈرك مەدەنىيىتى

مىلادى 5 - ئەسىردە شىمالىي چىندە ئىلغار بىر مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات دەۋرى باشلاندى. مانا، بۇ مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات توپا تۈركلىرىنىڭ ئەسەرى ئىدى. چىندە بۇ دەۋردە ھەربىي، سىياسىي ئىقتىسادى ۋە بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ۋە باشقا مەدەنىي جەھەتلەردە ناھايىتى زور تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىر پارچىسى بولغان ۋە ھازىرقى گەنسۇنىڭ بىرقىسمى بولۇپ قالغان دۇڭخۇاڭ دىكى تاغدىن ئويۇپ ياسالغان ئىبادەتخانىلارنىڭ مەمۇرىي ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق ۋە نەققاشلىق سەنئەت ئەسەرلىرى، توپا مەدەنىيىتىنىڭ شىمالىي چىندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، شەرقىي تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چىن ۋە ياۋروپا مۇزېيلىرىدا توپالارغا ئائىت سەنئەت ئەسەرلىرى بەك تولا.

6 - پەسىل

جۇجان - تاتار ئىمپېراتورلۇقى

جۇجان تاتارلىرى ئەسلىدە شەرقىي موغۇلىستان ۋە مانجۇرىيىدە يەرلەشكەن «تاتار» دەپ تونۇلغان تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، قەدىمكى تۈرك رىۋايەتلىرىدە «گۇجان» دەپ ئاتالغان ۋە توغرىسىمۇ شۇ بولۇشى مۇمكىن. «جۈەنجۇ» ۋە «چەچەن» دېگەن ئاتالغۇلار بولسا، يازغۇچىلارنىڭ تەلەپپۇزىنى بۇزۇپ يېزىشلىرىدىن بولۇش ئېھتىمالى كۈچلۈك. چىنلىقلار بۇلارنى «پوپەن» دەپمۇ يازىدۇ. بەزى ياۋروپالىق تارىخچىلار بۇلار «ئاۋار تۈركلىرى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئاپتاشكارا خاتا. چۈنكى، ئاۋارلار

بۇ تارىختىن خېلىلا بۇرۇن ياۋرۇپادا شانلىق بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىققان ئىدى. بىز بۇ يەردە ئۇلارنى تارىختا مەشھۇر بولغان «جۇجان» ئىسمى بىلەن ئاتايمىز. مىلادى 310 - يىلى كىچىك بىر خانلىق شەكلىدە قۇرۇلغان بۇ دۆلەت، بارغانسېرى كۈچلەنىپ، شەرققە ۋە غەربكە قاراپ سىلجىپ، قاراقۇرۇم شەھىرىنىڭ شىمالىنى (قاختا بولۇشى كېرەك) پايتەخت قىلدى. كېيىنچە، پۈتۈن ئالتاي ۋە ئەتراپىنى ئىگەللىگەن خاندىن تارتىپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىپ، «قاغان» ئۇنۋانىنى قوللاندى. مىلادى 402 - يىلى تولۇن قاغان تەڭرىقۇت بولدى. مىلادى 424 - يىلىدىن تارتىپ توپالار بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. مىلادى 440 - يىلى، تولۇن قاغان غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆزىگە قاراتتى. بارغانسېرى ئىلگىرلەپ، ئاخىرىدا خەزەر دېڭىزى ۋە يايىق (ئورال) غىچە بولغان ئارىلىقتىكى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

تولۇن قاغاننىڭ شەرقىي ۋە غەربىي

تۈركىستاننى ئالغانلىقى

تولۇن قاغان، غەرب ۋە شەرقتىكى غەلىبىلىك ئىلگىرىلەشلەردىن كېيىن، مىلادى 460 - يىلى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، قوچۇ ۋە ئالتى شەھەر ئۆلكىلىرىنى توپالاردىن تارتىۋېلىپ ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، پەرغانە ۋە سوغدىدىكى تۈرك خانلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. ئۈگۈز (ئامۇ) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، باكتىردىكى قۇشخانلارنىڭ قالدۇقلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى كابۇل تەرەپىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇجان ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تېررىتورىيەسى ھۇن ئىمپېراتورلۇقىنىڭكى بىلەن تەڭلەشتى (7 - خەرىتىگە قاراڭ).

جۇجان ئىمپېراتورلۇقى كۈندىن كۈنگە كۈچلەنىپ، راسا كېڭىيىۋاتقان بىر پەيتتە، تولۇنخان قاغان ۋاپات بولدى. قاغانلىق جەمەتى ئىچىدە تەخت ئاللىشىش جەدۋىللىرى چىقىپ، ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. دۆلەتنىڭ بۇرۇنقى قۇدرەت ۋە ھەيۋىتى قالمىدى. تۇخارىستان (ھازىرقى بەدەخشان ۋە قەتەغەن) دە يېڭىدىن كىچىك بىر دۆلەت قۇرۇپ چىققان يەفتىل تۈركلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باكتىرىيە، سوغدى ۋە پەرغانە قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى.

كېيىنچە، جۇجانلار ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى ئۈگىتىپ، كۈچلەندى ۋە مىلادى 550 - يىلى شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىپ، يەفتىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى خانلىقلارنى بويسۇندۇردى ۋە بىر مەزگىل تىنچ ياشىدى. مىلادى 555 - يىلى بۇ دۆلەت يىقىلىپ، ئورنىغا قۇرۇلغان كۆكتۈرك دۆلىتى شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرگىلى باشلىدى. جۇجان ئاتارلىرى، توپا ۋە قۇشخان (كۇشان) لارغا قارىغاندا ئارقىدا قالغاندەك كۆرۈنمىمۇ، شۇ چاغدىكى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا خېلى ئۈستۈن مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ھەربىي جەھەتتە، ناھايىتى تەرتىپ - ئىنتىزاملىق ئىدى.

بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تولۇنخان قاغان ھەربىي، مەمۇرىي ۋە ئىقتىسادىي ساھادا ناھايىتى داھىيە قانۇن ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام تۈزۈملىرىنى ئورناتقان. پۈتۈن دۆلەت خادىملىرى ئەسكەرلەر ۋە ئومۇمىي خەلقنىڭ ھەممىسى بۇ قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. جۇجان قاغانلىرىنىڭ، شىمالىي چىندىكى ۋېي (توپا) ۋە جەنۇبىي چىندىكى چۇ ئىمپېراتورلۇقلىرى ۋە ئىراننىڭ ساسانى شاھلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى چىن، ھىندىستان ۋە ياۋرۇپا تارىخلىرىدا تىلغا ئېلىنغان.

7 - پەسىل

يەفتىل ئىمپېراتورلۇقى

يەفتىللەر سەددى چىننىڭ شىمالىدا ئولتوراقلاشقان چوڭ بىر تۈرك قەبىلىسى ئىدى. بۇلارنى چىن تارىخ مەنبەلىرىدە «خۇ» ۋە بەزى يەردە «يەنتا» دەپ ئاتايدۇ. مىلادى 424 - يىلى، يۇرتلىرىنى تاشلاپ غەربكە يۈرۈپ، دەسلەپتە سىر دەرياسى بويىغا يەرلەشتى، ئۇ يەردىن كۆچۈپ ئۆگۈز دەرياسىنىڭ باش تەرەپىگە ۋە ئۇندىن كېيىن، مىلادى 450 - يىلى ئەتراپىدا ھازىرقى بەدەخشاننىڭ يەفتىل (بەزى مەنبەلەردە ھەفتىل) دېگەن جايىنى پايتەخت قىلىپ يەرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۈركلەر «يەفتىللەر» دەپ، ئاتالغان. ھىندىستان تارىخىدا بۇلارنى ئافئال ۋە ياكى ئافئالت دەپ ئاتايدۇ. ئەرەب تارىخچىلىرى بولسا بۇلارنى «ھىياطلە» ۋە ياكى «ھىتال» دەپ يازىدۇ. ياۋرۇپا تارىخلىرىدا «ئېفئالتلار» ۋە مەشھۇر «ئاق ھۇنلار» دەپ ئاتالغان تۈرك دۆلىتى مانا شۇلار.

يەفتىللەر دۆلەت قۇرۇپ، تۇخارىستاندا ھۆكۈمرانلىقنى ئىگەللىگەن چاغدا جۇجانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى ئىختىلاپ نازا ئۇچىغا چىققان زامان ئىدى. ئافغانىستاندىكى قوشخانلار دۆلىتى پارچىلىنىپ، مۆتىدىل بولۇشقا يۈز تۇتقان، پەنجاب (ھىندىستاندىكى) راجالىرى ئىچكى ئۇرۇش باشلىغان بىر زامانغا توغرا كەلدى. بۇنداق پۇرسەتتىن ناھايىتى تېزلىك بىلەن پايدىلانغان يەفتىللەر، قىسقىغىنا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىنتايىن كۈچلنىپ كەتتى. پۈتۈن ئافغانىستاننى، غەربىي تۈركىستاننى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ پەنجاب ۋە سىند قاتارلىق ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلدى. مىلادىنىڭ 470 ۋە 480 - يىللىرىغا كەلگەندە قۇدرەتلىك بىر ئىمپېراتورلۇق قۇرۇپ چىقتى (8 - خەرىتىگە قاراڭ). ئاز بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن، يەفتىللەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىرى شىمالىي يەفتىل دۆلىتى بولۇپ، پايتەختى قەتەغەندىكى قۇندۇز شەھىرىگە يېقىن تۆۋەنكى يەفتىل ئىدى. يەنە بىرى جەنۇبىي يەفتىل دۆلىتى بولۇپ، بۇنىڭ پايتەختى، پەنجابدىكى ساكلا شەھىرى ئىدى. مىلادى 522 - يىللىرىدا، شىمالىي يەفتىلنىڭ خانى ئاق شۇڭقار ۋە جەنۇبىي يەفتىلنىڭ خانى تۇرامان دېگەن زاتلار ئىدى. جەنۇبىدىكى خان شىمالدىكى خاننىڭ قول ئاستىدا بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەفتىل دۆلىتىگە

تەۋە بولغانلىقى

(مىلادى 470 - 500)

مىلادى 470 - يىلى، جۇجىلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلانغان يەفتىلەر غەربىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە نەتىجىدە قەشقەر، ياركەند (يەركەن)، خوتەن، كۇچا تاكى قوچۇ غىچە بولغان شەرقىي جەنۇبىي تۈركىستاننىڭ ھەممىسى يەفتىل دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى (8 - خەرنىگە قاراڭ).

يەفتىل دۆلىتىنىڭ بۇ جايلاردىكى ھاكىمىيىتى تەخمىنەن، مىلادى 500 - يىللىرىغىچە داۋام قىلدى. شۇ تارىختا، جۇجىلارنىڭ يەفتىلەرنىمۇ مەغلۇپ قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى يەفتىل دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاياغلاشتى.

8 - پەسىل

كۆكتۈرك دۆلىتى

ھۇن دۆلىتى يېقىلغاندىن كېيىن، بىرقىسىم تۈركلەر قېچىپ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ كىرىش - چىقىش قىيىن بولغان جىلغىلىرىدىن بىرىگە كىرىپ يەرلەشكەن. قەدىمكى تۈرك ئەپسانىلىرىدىن مەشھۇر «ئەرگىنەقۇن» نامىنى ئالغان بۇ جىلغىدا تۈركلەر 600 يىل ياشىدى. يايلاقلىرى مۇنبەت، سۈيى مول بولغان بۇ جايدا، ئۇلارنىڭ چارۋاماللىرى كۆپەيدى. نۇپۇسىمۇ تازا ئارتتى ۋە تۆمۈر كانىنى كەشپ قىلدى. تۆمۈر سانائىتىنى راۋاجلاندۇردى. بۇ باياشات تۇرمۇشلىرى بىلەن بىرگە مەدەنىيەتتىمۇ يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى. جۇجىلار تۈركلىرى دۆلەت قۇرۇپ، باشقا تۈرك قوۋملىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا باشلىغاندا بۇ ئەرگىنەقۇن تۈركلىرىنىمۇ ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. ئەمما، بۇلارمۇ باشقا خانلىقلارغا ئوخشاش قاغانغا تەۋە بىرخانلىق بولۇپ، ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىل ئىدى. ئەرگىنەقۇن تۈركلىرىنىڭ خانى قەھرىمان «بۇمىن خان» مىلادى 552 - يىلى جۇجىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جۇجىلار ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۆتۈگەن تاغلىق مەنتىقىسىدىكى ئۆتۈگەن (ئۆتۈكەن) شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، يېڭى بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ دۆلىتىگە «كۆكتۈرك خانلىقى» دەپ نام بەردى. شۇنىڭ بىلەن تەۋەلىكىدىكى پۈتۈن تۈركلەرنىڭ «تۈرك» دېگەن ئىسمىنى دۆلەت نامىدىن ئېلان قىلدى. ئۇ كۈندىن باشلاپ بۇرۇن تارىخ سەھنىسىدە ھەرخىل ئىسىملار بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان تۈرك قوۋملىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئىسىملىرى بىلەن مەيدانغا چىقتى. «تۈرك» ئىسمى ئۆزۈندىن تارتىپ، زامانىمىزغىچە ئومۇمىيلىقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. يەنى، كۆكتۈرك دەۋرىگىچە تارىخ سەھنىسىدە كېلىپ - كەتكەن تۈركلەر ئىچىدە تۈرك ئىسمى بىلەن ئاتالغانلار يوقتى. ئۇلار

ئۇيغۇر، ھۇن، سىيانپى، جۇجان، تۇپا ۋە باشقا ئىسىملار بىلەن تونۇلغانىدى. كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن پۈتۈن تۈرك قوۋملرى بۇئەسلى ۋە ئومۇمىي ئىسىملىرى ئاستىدا بىرلەشتى. بۇمىن خان، جۇجانلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «ئىلخان» دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. (بۇقاغاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئونۋان) ئىلخان بۇمىن بايراق ئۈستىگە «بوز بۆرە بېشى» نىڭ رەسمىنى قويدى. چۈنكى ئوغۇز تۈرك ئەپسانەلىرىدىكى «ئالانقۇۋا» ھېكايەسىگە كۆرە، ئوغۇز تۈركلىرى بوز بۆرىنى مۇقەددەس دەپ، ئېتىقاد قىلاتتى. كۆكتۈركلەر بولسا بوز بۆرىنى ئۇلۇغلاپ مەتبۇدۇلۇق (ئىلاھلىق) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئېتىقاد قىلاتتى. بوزبۆرە توغرىسىدا ئەركىنەقۇن ئەپسانىسى ۋە موغۇل (موڭغۇل) ھېكايىسى ئالانقۇۋادا بۇمەشھۇر رىۋايەتلەر زىكر قىلىنىدۇ. ئىلخان بۇمىن 2 - 3 يىلدەك قىسقا بىر زامان ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پۈتۈن تۈرك خانلىقلىرىنى «بوزبۆرە باشلىق بايراق» ئاستىدا بىرلەشتۈردى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ كۆكتۈرك ئىتتىپاقىغا

قېتىلغانلىقى

ئىلخان بۇمىن، ئۆزىنى «قاغان» ئېلان قىلىپ، جەنۇبقا قاچقان جۇجانلارنى يوقاتماق ئۈچۈن، ئوغلى مۇقان خاننى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يوللىدى. مۇقان خان، جۇجانلارنى قوغلاپ يوقىتىپ، مىلادى 555 - يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى ۋە غەربىي تۈركىستاننىڭ بىرقىسمىنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقتە كورىيە، غەربدە خەزەر دېڭىزىغىچە سوزۇلغان پۈتۈن تۈرك خانلىقلىرىنى كۆكتۈرك ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن كۆكتۈرك دۆلىتى ناھايىتى كۈچلۈك بىر ئىمپېراتورلۇق بولۇپ قالدى. چىن تارىخلىرىدا ۋە چىن تارىخلىرىنى مەنبە قىلىپ، يېزىلغان زامانىۋى تارىخلاردا بۇ دۆلەتنى تۇجۇپى ۋەيا تۇچۇ دەپ يازىدۇ. بۇ، ئۆز ئىلىدىن باشقا تىللەردىكى سۆزلەرنى بۇزماستىن تەلەپپۇز قىلالمايدىغان چىنلىقلارنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزنى بۇزۇپ ئېيتىشىدىن ئىبارەتتۇر. بۇمىن قاغان، ئىنسى ئىستېمى (ئىستېمى) خاننى غەرب تەرەپتىكى خانلىقلارغا ئومۇمىي ۋالىي قىلدى ۋە «ياىغۇ» ئۇنۋانىنى بەردى. بۇ ئۇنۋان قەدىمكى تۈركلەردە قاغاندىن قالسا ئۈچىنچى دەرىجىدىكى ئۇنۋان بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ياىغۇنىڭ مەركىزى تالاس شەھىرىدە ئىدى. دۆلەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، شەرق قىسمى بىۋاسىتە قاغانغا قارايتتى. غەرب قىسمى بولسا ياىغۇنىڭ قارىمىقىدا ئىدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ قۇمۇل ۋە بارىكۆل خانلىقلىرى شەرقىي قىسمىغا تەۋە بولۇپ، باشقا جايلرى غەربكە قارايتتى.

مۇقان قاغاننىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى

بۇمىن قاغان ۋاپات قىلغاندىن كېيىن ئورنىغا ئىنسى قاغان بولدى. لېكىن، بىر يىل ئۆتمەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا بۇمىن قاغاننىڭ ئوغلى مۇقان خان قاغانلىق تەختىگە چىقتى. مۇقانخاننى چىن تارىخلىرىدا «مۇخو» دەپ يازىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مۇقان خاننى بەزى زامانىۋى تارىخ كىتابلىرىدا «دىزابول» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئەرەب تارىخچىلىرى «سەيجىبۇر» دەپ يازىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى توغرا ئەمەس. ھەقىقەت شۇكى، بۇ ئىككى ئاتالغۇ غەرب يابغۇسى ئىستىمى خاننىڭ ئىسمىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «ياىغۇئىستىمى خان» دېمەكتۇر، مۇقان خان ئەمەس. ئىستىمى خان داۋاملىق غەربدە تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ شۆھرىتى غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا تونۇلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ زاماندىكى ياۋروپا ۋە ئىران تارىخچىلىرىنىڭ بىرقىسمى، ئىستىمى خاننى كۆكتۈرك قاغانى (دىزابول ۋە يا سەيجىبۇر) دەپ خاتا خىيال قىلغان. بۇلارغا ئەگىشىپ، يەنە بەزىلىرى بۇ ئىككى ئىسمىنى مۇقان خاننىڭ ئىسمى دەپ ئىككىنچى بىرخاناغا چۈشمەكتە.

كۆكتۈرك دەۋرىدە، شىمالىي چىندە توپا (ۋېي) جەنۇبىي چىندە جوۋ ئىمپېراتورلۇقى بار ئىدى. مۇقان خان قاغانلىق تەختىگە چىققاندا، بۇ ئىككى دۆلەت بىرلىشىپ، كۆكتۈرك دۆلىتىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. مۇقانخان بۇ ئىككىسىنىمۇ مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار باج - سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن كۆكتۈرك دۆلىتىگە بويسۇندى. ئىمپېراتورنىڭ قىزىنى مۇقانخان نىكاھىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغانلىقنىڭ شەرق تەرىپىدە تىنچلىق ئورنىتىلدى.

مىلادىنىڭ 563 - يىلى ئىران شاھى نۇشروۋان مۇقانخان قاغانغا ئەلچى يوللاپ، يەفتىلەرگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى ۋە بىتمنامە ئىمزالاشتى. بۇ بىتمنامىگە ئاساسەن قاغاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن يابغۇ ئىستىمى خان مىلادى 565 - يىلى شەرقتىن، نۇشروۋان غەربتىن يەفتىلەرگە قارشى ھۇجۇم باشلىدى. مىلادى 567 - يىلى يەفتىلەر خانى، ئىستىمى خان تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي يەفتىل دۆلىتى يىقىلدى. يەفتىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ياۋروپا تەرەپلىرىگە قاچتى. ئىستىمى خان بىلەن نۇشروۋان يەفتىلەرنىڭ توپراقلىرىنى ئۆز ئىچىدە تەقسىم قىلىشۋالدى. ئۆگۈز (ئامۇ) دەرياسى ئوتتۇرىدا چېگرا قىلىپ بەلگىلەندى. كېيىنچە، مۇقانخان قاغان بىلەن نۇشروۋاننىڭ دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرى بۇزۇلدى. نۇشروۋاننىڭ رىم ئىمپېراتورى بىلەن داۋاملىق يۈز بىرىپ كەلگەن توقۇنۇشلىرىدىن پايدىلانغان مۇقان قاغان، يابغۇ ئىستىمى خاننىڭ قومانداچلىقىدا ئىرانغا چوڭ بىر قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئىستىمى خان ئۆگۈزدە رىياسىدىن ئۆتۈپ نۇشروۋاننىڭ ئەسكەرلىرىنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. باكتىر (بەلىخ)، تاخارىستان (قەتەغەن ۋە بەدەخشان) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ۋولگا دىن قىرىم يېرىم ئارىلىغىچە سوزۇلغان يەرلەرنى قولغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن

كۆكتۈرك دۆلىتى، مىلادىنىڭ 6 - ئەسىرىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ ئەسكىرىي ۋە سىياسىي كۈچكە ئىگە بىر دۆلەت بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. (9 - خەرىتىگە قاراڭ) كېيىنچە، نۇشروۋان بىلەن مۇناسىۋەت ياخشىلىنىپ، ئىستېمى خاننىڭ قىزى بىلەن نۇشروۋان ئۆيلەندى. بۇ تۇغقانچىلىقنى نۇشروۋان ئۆزىگە چوڭ بىر شەرەپ دەپ ھېساپلىغانلىقى ئىران تارىخلىرىدا رىۋايەت قىلىندۇ.

مىلادى 568 - يىلى مۇقان قاغان نامىدىن يابغۇ ئىستېمى خان رىم (بىزانس - بىزانتىيە) ئىمپېراتورى جوستىنيانۇس (جۇستىنۇس) قا مائىشەت تەرخان نى ئەلچى قىلىپ يوللىدى ۋە ئۆز ئارا تىجارەت كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. رىم ئىمپېراتورى جۇستىنۇس زىمارك (زىمارخ) دېگەن ئەلچىسىنى مۇقانخان ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى.

مىلادى 570 - يىلى مۇقانخاننىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن كېلىشىم ئىمزالاش مۇراسىمىغا رۇم، ئىران ۋە چىن ئەلچىلىرىنىڭ ھازىر بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. كېيىنچە مۇقان قاغان تاغما تەرخاننى رىم ئىمپېراتورلۇقىدا تۇرۇشلۇق ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. نۇشروۋاننىڭ مۇقان قاغاننىڭ ئەلچىلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىك ۋەقە يۈز بېرىپ، مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە ئوتتۇرىدا ئۇرۇش باشلاندى. نەتىجىدە، كۆكتۈركلەر باكتىر ۋە تاخارىستاننى تارتىۋالدى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغانلىرى مىلادى 570 - يىلى بولۇپ، بۇ مۇقان خان زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇقان قاغان مىلادى 572 - يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنىسى دۇپۇخان قاغان بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدىكى مۇھىم ۋەقەلەر دىن بىرى رىم ئىمپېراتورلۇقى بىلەن بولغان ئۇرۇش ئىدى. رۇم ئىمپېراتورلۇقىغا تۇتاش بولغان شەرقىي ياۋروپاغا يەرلەشكەن ئاۋارا تۈركلىرى كۆكتۈرك دۆلىتىگە قېتىلماي ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ، كۆكتۈركلەر بىلەن دۈشمەنلىك مەيدانىدا تۇراتتى. رىم ئىمپېراتورى ئاۋارالار بىلەن سودا تىجارەت كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇنى كۆكتۈركلەر، تۈرك - رىم دوستلۇق كېلىشىمىگە خىلاپ دەپ تونۇپ، رىملارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بوقاخان قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 575 - يىلى ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قىرىمغا ھۇجۇم قىلدى. رىم ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قىرىم يېرىم ئارىلى ۋە بوسفۇر قەلئىسىنى ئېلىپ خەرسۇن شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن دۇپۇ قاغان زامانىسىدا كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى تېخىمۇ كېڭەيدى (9 - خەرىتىگە قاراڭ).

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىگە

بۆلۈنگەنلىكى

مىلادى 581 - يىلى، دۇيۇ قاغان ۋاپات قىلىپ، ئورنىغا ئىسپراخ (ئىشبارا) ئىسىملىك بىر شاھزادە قاغان بولدى. ئىشبارا قاغان ئىلگىرىكى قاغانلاردەك قابىلىيەتلىك ئەمەستى. بۇ ئارىدا ئىستىمى يابغۇمۇ ئالەمدىن ئۆتتى ۋە ئورنىغا ئوغلى تاردۇخان (تاردۇشخان) يابغۇ بولدى. قاغاننىڭ لىياقەتسىزلىكىدىن يابغۇ بىلەن قاغان ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ، يابغۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 582 - يىلىدە غەربىي ۋە شەرقىي قاغانلىقتىن ئىبارەت ئىككى قاغانلىق كېلىپ چىقتى.

كۆكتۈرك دۆلىتىدە چىن خىيانەتكارلىقى نەتىجىسىدە

يۈز بەرگەن ھادىسىلەر

چىن ئىمپېراتورى ئىچكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلىدىن ئاجىزلاشقان، تۈرك دۆلەتلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتى بىلەن مەخپىي ھالدا ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. بۇ خىل ئاغدۇرمىچىلىق ۋە سۈيقەست ھەرىكەتلىرىدىن مۇھىملىرىنى چىن مەنبەلىرىدىن ئېلىپ ئاڭلىتىمىز:

(1) چىن ئىمپېراتورىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ۋە سۈيقەستكە ئىنتايىن ئۇمىدا قىلغان (فېي جۇ) ئىسىملىك بىر ۋەزىرى بار ئىدى. بۇ ۋەزىر ئالدى بىلەن ھەرىكەتلىرىنى قاغان بىلەن ناھايىتى سەمىمىي مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئۇندىن كېيىن، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىتە - ئىغۋا تېرىپ جىددىي ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى قاغان ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. ئەمما، كېيىنچە ئىتتىپاقلاشتى ۋە چىننىڭ مەقسىدى ئەمەلگە ئاشمىدى. (2) فېي جۇ يەنە جىم تۇرماستىن ھەرىكەتلىرىنى قاغانلىققا ئەۋەتۈرۈشكە كۈچلۈك قەبىلىلەر ئارىسىغا كىرىپ، ئۇلارنى ئازدۇرۇپ، ھەدەپ قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۆشكۈرتكەن. ئاخىرى غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقىغا ئەۋە «تۈلۈ» قەبىلىسى تاردۇش قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. بۇ قەبىلە ئېھتىمال، ھازىرقى قالماقلارنىڭ نەسلى بولۇشى كېرەك. بۇلار شۇ چاغلاردىكى كۆچمەن تۈرك قەبىلىلەر ئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈكلىرى بولغىنى ئىدى. تاردۇش قاغان بۇ ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن قاتتىق ئۇرۇشتى. لېكىن مىلادى 603 - يىلى ئېغىر مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ، ھېچ يەردە تۇرالماي، تىبەت خانى يېنىدا پانا تاپتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتى بىرقانچە يىل قاغانسىز قېلىپ، ئېغىر پاراكەندىچىلىك تارتىپ تولا قان تۆكۈلدى. مىلادى 610 - يىلى غەربىي كۆكتۈرك جەمەتىدىن شىخۇي (شەكۇي) ئىسىملىك بىر زات قاغانلىق تەختىگە چىقىپ، ئىسيانچىلارنى تامامەن بېسىقتۇردى. يۇرتنى تىنچىتىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنى مىلادى 623 - يىلىغىچە، تىنچ ۋە قۇدرەتلىك بىر ۋەزىيەتتە ئىدارە قىلدى.

شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى ۋە چىن

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكىنى، بۇ دۆلەتنى يوقىتىش ئۈچۈن ياخشى بىر پۇرسەت دەپ بىلگەن چىن ئىمپېراتورى، قاغانلار ئوردىسىدىكى چىنلىق مەلىكە خېنىملار ۋە ئۇلارنىڭ چىنلىق خىزمەتكارلىرى ۋاسىتىسى بىلەن، مۇمكىن بولغان ھەرخىل ئاغدۇرمىچىلىق ۋە پىتنە - پاسات تېرىشقا ئوخشاش خىيانەتكارلىق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇ خىل خىيانەتكارلىقنىڭ ئاساسى، قاغانلىقتىكى شاھزادىلار ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا قىلىپ، بىر - بىرىگە قارشى تۇرغۇزۇش ۋە قاغانلىق تەۋەسىدىكى باشقا كۈچلۈك خانلىقلارنى ۋە قەبىلىلەرنى قاغانغا قارشى ئىسيانغا كۈشكۈرتۈشتىن ئىبارەت ئىدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى تۈرك دۆلىتى داۋاملىق ئىچكى قالايمىقانچىلىقنى بېسىقتۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولغانلىقتىن چىن ئىمپېراتورى بۇلارنى ئەمدى ئاجىزلاشتى دەپ ئويلىدى ۋە ئىمپېراتور سۈي - ياڭدى مىلادى 615 - يىلى، شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قولىدىكى شەنشى ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، ئۇلار نېخى خېلى كۈچلۈك ئىدى ۋە سۈي ياڭدىنىڭ ئەسكەرلىرى شەنشىگە كىرە - كىرمەس ئالدىدىن توسۇپ، قاتتىق زەربە بېرىپ، مەغلۇپ قىلدى. سۈي ياڭدى قىلىچتىن ئېشىپ قالغان ئاز غىنە ئەسكىرى بىلەن بىر سېپىلگە كىرىپ ساقلاندى. تۈركلەر بۇ سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالدى. سۈي ياڭدى ئىككى ئاي مۇھاسىرىدە قالدى. ئاخىرى بىر ھىلە - مكر ئىشلىتىپ قېچىپ قۇتۇلدى. شۇ قاقچان پېتى ھېچ يەردە توختىماي، جېنىنى قۇتقۇزۇپ، كۆك دەريا بويىدىكى ياڭجۇ شەھىرىگە كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ كۆك دەرياسىغىچە بولغان يېرى شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. شەرقىي كۆكتۈرك قاغانى، شۇ چاغدىكى شەنشى ۋالىيسى بولغان لى يۈننى شىمالىي چىنگە ئىمپېراتور قىلىپ، چاڭئەن شەھىرىدە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى²⁶. لى يۈن ئان داھى بىر ئادەم ئىدى. ئۇ شىمالىي چىننى تولۇق ئىنتىزامغا كىرگۈزۈپ، جەنۇبىي چىننىڭ ئاجىزلىشىپ قالغان ئىمپېراتورى جوۋ سۇلالىسىغا قارشى ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بىرقانچە يىل ئىچىدە جەنۇبىي چىن ئىمپېراتورلۇقىنى يوقىتىپ، پۈتۈن چىنگە ئۆزىنى ئىمپېراتور²⁷ ئېلان قىلدى. خانىدانغا «تاڭ - سۇلالىسى» دېگەن نامنى بەردى. لى يۈن يۇقىرىقىدەك شان - شەۋكەتكە ئىگە بولغان بولسىمۇ، يەنىلا شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە باج - سېلىقنى كام قىلماي، ۋاقتىدا تۆلەپ تۇرغانىدى. مىلادى 620 - يىلىغا كەلگەندە لى يۈن كۈچىگە ئىشىنىپ، شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقىغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. قاغان دەرھال چىنگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، لى يۈنگە بىرقانچە قېتىم ئېغىر زەربە بەردى. ئاخىرى لى يۈن مەغلۇپ بولدى، ئاۋالقىدەك تەۋە بولۇپ باج سېلىقنى ۋاقتىدا تۆلەپ، قاغانغا ۋاپادار بولۇشقا ۋەدە قىلىپ، جېنىنى ۋە يۇرتىنى قۇتقۇزۇپ قالدى. شۇ يىلى شەرقىي كۆكتۈرك قاغانى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ

²⁶ ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، لى يۈن «لى يەن» (ت. ئالماس 204 - بەت)، «لى يۈن» (بايتۇر 30 - بەت) دەپ ئېلىنماقتا.

ئۇرنىغا ھىلى (ئىل ياكى ئىلىگ) ئىسىملىك بىر شاھزادە قاغان بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدا دۆلەت نازا كۈچلەندى. لى يۈن مىلادى 624 - يىلى ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئوغلى «تاڭ تەيزۇڭ» ئىمپېراتور بولۇپ، دەرھال مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە قاغانغا بېرىدىغان باج - سېلىقنى توختاتتى. نەتىجىدە، تۈرك ۋە چىن دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلاندى. ئىل قاغان نۇرغۇن ئەسكەر باشلاپ، چىنگە ھۇجۇم قىلدى. چىن ئەسكەرلىرى ئېغىر ھالدامەغلۇپ بولدى. تۈركلەر چاڭئەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. تاڭ تەيزۇڭ، بۇرۇنقىدىن بىرقانچە ھەسسە كۆپ باج - سېلىق ۋە قاغانغا داۋاملىق بويسۇنىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلىپ، سۈلھى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ھاياتىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ تامامەن قىرىلىپ تۈگەپ كېتىشىنى ساقلاپ قالدى.

غەربىي ئاسىيادا يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقى

تۈرك ۋە چىن يۇرتلىرىدا، يەنى، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيادا يۇقىرىقى ۋەقەلەر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە غەربىي ئاسىيا (ئەرەبىستان) دا، پۈتۈن دۇنياغا ئىسلام نۇرىنىڭ يېيىلىش دەۋرى باشلانغانىدى. يەنى، مىلادى 610 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەر بولۇپ، ۋەھىي نازىل بولدى ۋە مىلادى 622 - يىلى 22 - سىنتەبىر كۈنى مەدىنىگە ھىجرەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا يېڭى بىر تارىخ، يەنى، ھىجرى تارىخى دەۋرى باشلاندى. بىز بۇندىن كېيىن مەۋزۇلىرىمىزدا ھازىر شەرقىي تۈركىستاندا ئۇلۇغلىنىپ، ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ «قەمەرى ھىجرى» تارىخىنى بىرلىكتە يازىمىز.

شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

چىن ئىمپېراتورى تاڭ تەيزۇڭ، مىلادى 622 - يىلىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، تۈركلەر بىلەن ئاشكارا قوراللىق كۈرەش قىلىش سىياسىتىنى ئاشلاپ، چىننىڭ بۇرۇنقى سىياسىتى بولغان مۇناپىقلىق ۋە يۇشۇرۇن ئاغدۇرۇمچىلىق سىياسىتىنى يولغا قويدى. پىتتە - ئىغۋا تارقىتىپ، قاغان شاھزادىلىرىنى بىر - بىرىگە دۈشمەن قىلدى ۋە قاغانغا تەۋە بولغان بەزى قەبىلىلەرنى قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. نەتىجىدە، تۇلۇ قەبىلىسى ئىسيان كۆتەردى. ئىل (ئىلىگ) قاغان باشقا بىر قەبىلىنىڭ باشلىقى بولغان تولىخان (تولىش خان) نى بۇ ئىسياننى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. تولىش خان ئىسيانچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلسە، قاغان ئۇنى خائىنلىق قىلدى دەپ گۇمان قىلىپ، جازالىدى. بۇنى ئاڭلىغان تاڭ تەيزۇڭ، ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ، تولىش خاننى قاغانغا قارشى قۇتۇرتىشقا باشلىدى. ئاخىرى بۇلار تەسىر قىلىپ، تولىش خان قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى ۋە تاڭ تەيزۇڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. پۇرسەتنى غەنىمەت دەپ بىلگەن تاڭ تەيزۇڭ، كۈچىنىڭ يېتىشىچە كۆپ چىن ئەسكىرى توپلاپ، تولىش خان ۋە تۇلۇ قەبىلىسىدەك ئاسىلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزى

قوماندان بولۇپ، تۈرك يۇرتىغا ھۇجۇم قىلدى. ھىجرىنىڭ 9 - (مىلادى 630 -) يىلى دۈشمەن قوشۇنلىرى شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان قاراقۇرۇم شەھىرىنى ئېشىغال قىلدى. ئىلىگ قاغان ئەسىر ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلدى. چىنگە ياردەمچى بولغان يۇقىرىقى خائىنلارمۇ چىن خىزمەتكارى ۋە ئەركىنلىكى بولمىغان رەزىل قۇللاردىن بولۇپ ياشىدى.

غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدە ئىچكى ئۇرۇش

ۋە چىن تاجاۋۇزى

شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن، چىنلىقلار غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدىمۇ پىتىنە - پاسات تېرىش ۋە تۈرك دۆلىتىنى ئاغدۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى. ھىجرىنىڭ 12 - (مىلادى 633 -) يىلى غەربىي كۆكتۈرك خانى كۈنخان ۋاپات بولدى ۋە ئوغۇللىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش ماجىرالىرى باشلىدى. ئىككى ئوغلىدىن بىرىسى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى بەش تۈرك قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، تالاس شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، ئۆزىنى قاغان ئېلان قىلدى. يەنە بىر ئوغلى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىن بارىكۆلگىچە بولغان بەش تۈرك قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ يەرلەردە قاغانلىق دەۋاسى قىلغىلى باشلىدى. بۇ پىتىنە - پاساتلار جەريانىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىكى قوجۇ، كىنگىت ۋە ئالتى شەھەر خانلىقلىرى قاتارلىقلار بىتەرەپ بولۇپ، ھېچقايسىسى قاغانغا تەۋە بولمىغانىدى. بۇ ۋەزىيەت ھىجرى 19 - (مىلادى 640 -) يىلىغىچە داۋام قىلدى. چىن ئىمپېراتورى تاڭ تەيزۇڭ، غەربدە بۇ پىتىنە - پاساتلارنى تېخىمۇ ئۇلغايىتىش ئۈچۈن مۇمكىن بولغان پۈتۈن چارە - تەدبىرلىرىنى ئىشقا سالماقتا ئىدى. تۈرك شاھزادىلارغا ۋە يۇرتنىڭ كاتتىلىرىغا يۇشۇرۇنچە سوغا - سالام يوللاپ، ئۇلارغا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ ئۇرۇقنى چاچماقتا ئىدى. ئاخىرى تاڭ تەيزۇڭ مەركەزنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ئەسكەر يوللىغىلى باشلىدى. چىنگە چېگىرىداش بولغان قوجۇخانى قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ھىجرىنىڭ 19 - (مىلادىنىڭ 640 -) يىلى قوجۇخانى مەغلۇپ بولۇپ، بۇ ئۆلكە چىنلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. چىنلىقلار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كىنگىت خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. كىنگىت (قاراشەھەر) خانى تۆت يىل قاتتىق قارشى تۇرغان بولسىمۇ چىنلىقلار ئاخىرى ھىجرى 24 - (مىلادى 644 -) يىلى كىنگىتنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، نوۋەت كۇچاغا كەلدى. كۇچا خانىمۇ ئۇدا تۆت يىل ئۈزۈشۈپ، ھىجرى 28 - يىلى مەغلۇپ بولدى ۋە كۇچامۇ چىنلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

غەربىي كۆكتۈرك قاغانىنىڭ ئىران شاھى يەزدىگەرد كەياردەم قىلىپ

ئىسلام ئەرەب ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى

بۇ ۋاقىتتا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولۇپ، ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ خەلىپىلىك دەۋرىدە مۇسۇلمانلار ئىراننىڭ خېلى كۆپ جايلىرىنى پەتھى قىلغان ئىدى²⁷. ھىجرىنىڭ 23 - (مىلادى 644) - يىلى ئىران ساسانى شاھلىرىنىڭ ئاخىرقىسى بولغان يەزدىگەرد مۇسۇلمانلاردىن مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئالاستىكى كۆكتۈرك قاغانىدىن پانا تىلدى ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قاغان ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ياردەم قىلىپ، يولغا سالدى.

يەزدىگەرد قاغاننىڭ تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن كۈچلىنىپ، ئىسلام ئەسكەرلىرى بىلەن توختىماستىن ئۇرۇشتى. ئاخىرى، مەرۋە شەھىرىگىچە قەدەر بولغان ئۆلكىلەرنى قايتۇرۇۋالدى. مەرۋە شەھىرى يېنىدا ئىسلام ئەمىرى ئەھنەف بىن قەيسنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئىسلامنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك قوشۇنى بىلەن ئىنتايىن شىددەتلىك ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش ئازا قىزىۋاتقان بىرچاغدا، چىننىڭ كىنگىتىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى كېلىپ، قاغاندىن تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ دەرھال قايتىشىغا بۇيرۇق كەلدى ۋە بۇ بۇيرۇققا بىنائەن تۈرك ئەسكەرلىرى ئەھنەف بىن قەيس بىلەن ئۇرۇشماي قايتىپ كەتتى. ئىسلام تارىخىدا بۇ ھادىسىنى «جانابىي ئالەمنىڭ مۇسۇلمانلارغا ئاتا قىلغان بىر نۇسرىتى، دەپ، تونۇيمىز» دەپ يازىدۇ. بۇ ئەرەب ۋە غەربىي كۆكتۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

غەربىي كۆكتۈركلەرنىڭ يېڭىدىن كۈچلەنگەنلىكى

ھىجرىنىڭ 28 - (مىلادى 649) - يىلى تۇن خان قاغاننىڭ ئوغۇللىرىدىن قۇلاخان ئۆزىگە قارشى چىققان پۈتۈن كۈچلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى ۋە تۈركىستاندىكى پۈتۈن چوڭ - كىچىك خان ۋە بەگلىكلەرنى ئۆز بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈردى. كۇچا، كىنگىت ۋە قوجۇدىكى ئىشغالىيەتچى چىن قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، بۇ جايلارنى ئاسارەتتىن قۇتقازدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 650 - يىلىدا، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتى يېڭىباشتىن كۈچلەندى.

²⁷ پەتھى كەلىمىسى، جىھاد كەلىمىسىگە ئوخشاش مۇسۇلمانلارنىڭ غەيرى مۇسۇلمانلاردىن يەر قولىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ غەلىبىسىنى، تارىختىكى ۋە زامانىمىزدىكى ئىستىلا ۋە بىسىۋېلىش ئۇرۇشلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش مەقسىتىدە ئىشلىتىلدى. ئىبنى مەنزۇر «فتح» 536 - 549 بەتكە قاراڭ (ن. ش. ھ.).

غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ يېقىلىشى ۋە تۈركىستاندا چىن ئىستىلاسى

غەربىي كۆكتۈرك قاغانى قۇلاخاننىڭ پۈتۈن تۈرك خانلىرىنى بىرلەشتۈرگەنلىكىدىن چىن ئىمپېراتورى قاتتىق قورقۇپ كەتتى. تۈركلەرنىڭ كۈچلىنىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن مىڭبىر چارىلارنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. ئاخىرىدا، چىن دۆلىتى پۈتۈن كۈچى بىلەن تۈرك دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يوقۇتۇش ياكى ھېچ بولمىغاندا كۈچلىنىپ قۇدرەت تېپىشىنى توسۇشنى قولغا كەلتۈرۈشكە قارار قىلدى.

ھىجرىنىڭ 35 - (مىلادى 656 -) يىلى چىننىڭ ئايال ئىمپېراتورى ۋۇزېتيەن غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە ناھايىتى چوڭ بىرقوشۇن بىلەن ئۈچ قولىدىن ھۇجۇم باشلىدى. بىرىنچى قولىدىن، ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىرتىش دەرياسى بويىدىكى قارلۇق قاتارلىق تۈرك قەبىلىلەر بىلەن بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن قارلۇقلار مەغلۇپ بولدى. ئىككىنچى قولىدىن ھۇجۇم باشلىغان چىن ئەسكەرلىرى ئىمىل (بۈگۈنكى چۆچەك) كە ھۇجۇم قىلىپ، ئارۋىتاي تاغلىرى ئېتەكلىرىگە يېقىلغان تۈرك ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۈچىنچى قولىدىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن چىن قوشۇنلىرى، قۇجۇنى بېسىۋالدى. كىنگىت (قاراشەھەر) يېقىنلىرىدا بىر يىل داۋام قىلغان شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن تۈركلەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ھىجرىنىڭ 37 - (مىلادى 657 -) يىلى قۇلاخان ئەسىر ئېلىندى ۋە چىن پايتەختى چاڭئەنگە ئېلىپ كېتىلدى. بۇنىڭ بىلەنمۇ، چىنلىقلار تۈركىستاننى تولۇق ئىشغال قىلىپ كېتەلمىدى. تۈركلەر رەھبەرىسىز قالسىمۇ، ئىككى يىل قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلدى. نەتىجىدە، چىن ئەسكەرلىرى بەك چارچاپ ئامالسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. مانا بۇ چاغدا چىنلىقلار يەنە تۈركلەر ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، پارچىلاش كۆيىغا چۈشتى. تۈرك شاھزادىلىرىدىن بەزىلىرىگە «قاغانلىق» ۋەدە قىلىپ، سوغاسالام يوللاپ، ئۆزىگە تارتتى. شۇنىڭ بىلەن قاغانلىق تەختىگە چىقىشنى تەمىن قىلىپ، بۇ ئەخمەق شاھزادىلار مۇداپىئە قىلىشتىن ۋاز كەچتى. بەزىلەر ۋەنپەرۋەرلەرگە قارشى سەپكە ئۆتتى. يەنە بىر قىسىم يۇرت كاتتىلىرى ۋە قەبىلە باشلىقلىرىمۇ تەمىن خۇرلۇق ۋە ھەسەنخۇرلۇق قىلىپ چىنلىقلارنىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشۈپ، ئۆز مىللىتى ۋە دۆلىتىگە خىيانەت قىلدى. نەتىجىدە، تۈركلەر پارچىلىنىپ كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، مىلادى 659 - يىلى چىنلىقلار پۈتۈن تۈركىستاننى ئىشغال قىلدى ۋە 107 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ بۈيۈك دۆلەت يىقىلدى. ئەمما، بۇ يىقىلىش ۋاقىتلىق بولۇپ، 23 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غايەت قۇدرەتلىك ۋە ئەزەمەتلىك بىر شەكىلدە يەنە قايتا تىرىلدى. بۇلارنى «قۇتلۇق تۈركەش دۆلىتى» بابىدا بايان قىلىمىز.

چىنلىقلار تۈركىستاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى خائىنلاردىن بىرىنى «غەربىي تۈركلەر ھاكىمى» قىلىپ، ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا تەيىن قىلدى. مانا، بۇ سۈرەتتە شەرقىي تۈركىستان،

فەرغانە، سۇغد(سۇغدىيانا، يەنى، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا) ئۆلكىلىرىدىكى يەرلىك خانلار چىنگە ھەريىلى نۇرغۇن مىقتاردا باج - سېلىق ئۆلەپ تەۋە بولۇپ جېنىنى ساقلاپ تۇرۇشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار، شەرقتىن كېلىدىغان دۈشمەندىن خاتىرجەم بولۇپ، كۈچىنى غەربىدىن ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئىسلام ئەرەب قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئەلىنىشكە قاراتتى.

ئۇندىن كېيىن، چىن ئەسكەرلىرى بەدەخشان يولى بىلەن ئافغانىستاننىڭ جەنۇبىدىكى بىلۇرىستان (ھازىرقى چەتئەل ۋە نۇرىستان) جىلغىلىرىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، پىشاۋۇر يېقىنلىرىغا قەدەر ئىستىلا قىلدى. ئەمما، بۇجايلاردىكى ئىستىلالىرى ئۇزۇن پۇت تېرەپ تۇرالمىدى. چىن تارىخلىرىدىكى «بىز شىمالىي ھىندىستاننىمۇ ئىستىلا قىلغانىدۇق» دېگەنلىرى مانا شۇ قىسقا مۇددەتلىك بىلۇرىستان ئىستىلاسىدىن ئىبارەتتۇر.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىغا

تىبەتلىكلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (630-703) تىبەتتە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇلغانىدى. بۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى گەنبو مىلادى 663 - يىلى كۈكۈ(ھازىرقى كۆكنۇر يەنى چىڭخەي) ئۆلكىسىدىكى تىنگۇت (نۇيۇھۇن - تانغۇت) ئىسىملىك تۈرك قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە قېتىملىق قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن تانغۇت خانى مەغلۇپ بولدى²⁸. گەنبۇ بۇنىڭغا قانائەت قىلماي، شەرقىي تۈركىستاننىمۇ ئىشغال قىلىشقا ئۇرۇندى.

شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورى گەنبۇغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە بۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا، ھىجرىنىڭ 50 - (مىلادى 670 -) يىلى چىن ئەسكەرلىرى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، پەرىشانلىق ئىچىدە قاچتى. شۇنىڭ بىلەن گەنبۇ، كۈكۈدىن يۈرۈپ، ئالدى بىلەن چەرچەننى، ئۇندىن كېيىن ئۇدۇن (خوتەن)، يەركەن ۋە قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورلۇقى ئالدىغا تۈركىستان مەسىلىسىدە، ئەرەبلەردىن باشقا يېڭى بىر رەقابەتچى دۆلەت ئوتتۇرىغا چىقتى. تىبەتلىكلەر قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ، مىلادى 692 - يىلىغىچە داۋام قىلغان بۇ ئىستىلا جەريانىدا چىنلىقلار بىرقانچە قېتىم كېلىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، نەتىجە ئالالمىدى. چۈنكى، سىياسى جەھەتتە تۈركىستان ئاھالىسى تىبەتلىكلەرنى چىنلىقلاردىن ياخشى كۆرۈپ، دايم تىبەتلىكلەرگە ياردەم قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىنلىقلار ھەربىي ھۇجۇملىرىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايتتى. ئاخىرى مىلادىنىڭ 692 - يىلىغا كەلگەندە، چىنلىقلار غالىپ كېلىپ خوتەن، يەركەن ۋە قەشقەرنى تارتىۋالدى.

28 بەزى تەتقىقاتچىلەر تانغۇتلارنىمۇ غەيرى تۈرك كاتېگورىيىدە كۆرسىتىدۇ(ن. ش. ھ.).

9- پەسىل

قۇتلۇق، تۈركەش دۆلەتلىرى ۋە كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تىرىلىشى

كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلىپ، چىن ئاسارىتىدە قالغان تۈركلەرگە بۇ ئاسارەت بەك ئېغىر كەلگەن. چىن ئىمپېراتورىدىن مەنسەپ ۋە سوغا - سالام ئالغان بەزى خائىن خانلار ۋە ئەمەلدارلار بۇ ۋەزىيەتتىن خوش بولسىمۇ، مىللەتپەرۋەر خەلق، چىندىن كەلگەن ھەر قانداق بىر نەرسىنى نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ قارشى چىقىپ، ئۆز مىللىي ئورپ - ئادەتىگە ۋە شەرەپلىك ئەنئەنىلىرىگە قەتئىي سادىق ئىدى. چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەر زامان پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان ۋە پۇرسەت كەلگەن ھامان چىنىقلارغا قارشى چىقىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوللىرىدىن كەلگىنىچە تېرىشماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرك يۇرتلىرىدا ھەر دائىم ئۇيەر - بۇيەردە ئىسيانلار كۆتۈرۈپلا تۇراتتى. ئاخىرى، تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان ئىككى قېتىملىق ئىنقىلاب مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، تۈركلەر چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى ۋە كۆكتۈرك دۆلىتى يېڭىباشتىن تىرىلدى.

شەرقتە قۇتلۇق دۆلىتى

مىلادى 680 - 742 ، (ھىجرى 60 - 125)

ئورخون ئابىدىلىرىدىن «كۈلتەپكىن ۋە تۇنيۇقۇق ئابىدە» لىرىدە يېزىلغىنىغا كۆرە، كۆكتۈرك ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئېتىمىش بەگ ئىسىملىك بىر ھۆكۈمدار بولۇپ، ئۇ كىشى ئۆتۈكەن شەھىرى ۋە ئەتراپىدىكى تۈركلەرگە، چىن ئىمپېراتورىغا تەۋە سۈپىتى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئېتىمىش بەگنىڭ ئوغلى ئېلتەرىش بەگ يېنىغا 17 كىشىلىك بىر قۇۋۋەت توپلاپ، ھىجرىنىڭ 60 - (مىلادى 680 -) يىلى تۇيۇقسىز ئۆتۈكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەردىكى چىنىقلارنى تامامەن يوقىتىپ ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلغانلار شۇ كۈنىلا 70 ئاتلىق كىشىگە يەتتى. قىسقىغىنا بىر ۋاقىت ئىچىدە 700 ئاتلىق ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ، بۇ قەھرىمان، چىنىقلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە پۈتۈن تۈرك مىللىتىنى چىنگە قارشى ئىنقىلابقا قاتنىشىشقا چاقىردى. بۇنىڭ بىلەن شىمالىي موغۇلىستاندىكى پۈتۈن تۈركلەر، ئېلتەرىش بەگنىڭ مۇستەقىللىق بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتى ۋە ئېلتەرىش بەگكە «ئىدات شات» دېگەن ئۇنۋاننى بەردىلەر (بۇ شاھزادىلارغا بېرىلىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋان ئىدى) مىلادى 682 - يىلى ئېلتەرىش بەگ ئىدات شات، پۈتۈن موغۇلىستاندىكى چىن ئەسكەرلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ تۈرك ئىستىقلالىنى ئېلان قىلدى. مىللەت ئېلتەرىش بەگ ئىدات شاتنى قاغان سايلىدى. چىن تارىخلىرىغا قارىغاندا بۇ قاغاننىڭ ئۇنۋانى «قۇتلۇق» ئىكەن. بۇ مۇبارەك پادىشا دېگەنلىكتۇر. لېكىن، ئورخۇن مەڭگۈ تاشقا يېزىلغان خەتلەردە بۇ ئۇنۋان زىكرى قىلىنماي، ئىسمى

ئېلتەرىش قاغان ۋە دۆلىتى، تۈرك دۆلىتى دەپ يېزىلغان. مانا شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتى قايتا تىرىلدى. ئېلتەرىش قاغان (قۇتلۇق قاغان) ھىجرى 72 - (مىلادى 691) - يىلى ۋاپات قىلىپ ئورنىغا ئىنىسى قاپاغان خان قاغانلىق تەختىگە چىقتى. چىن تارىخچىلىرى بۇقاغاننىڭ ئىسمىنى موچۇ (بوگۇچۇر) دەپ يازىدۇ. قاپاغان قاغان شەرقتە مۇھىم غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، مانجۇرىيە ۋە كورىيە قاتارلىق يۇرتلارنى ئىشغال قىلدى. (10 - خەرىتىگە قاراڭ)

غەربىدە تۈركەش دۆلىتى

ھىجرى 71 - 122 (مىلادى 690 - 739)

چىنلىقلار خانا تەلەپپۇز قىلىپ، «تۈكپىشى» دەپ ئاتايدىغان تۈركەشلەر، تەڭرى تاغنىڭ شىمالىدا كۆكتۈرك ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان، ئون چوڭ قەبىلىدىن بىرى ئىدى. بۇلار مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۈبۈل ۋە ئېرتىش دەريالىرى بويىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان. كېيىنچە، ئۇ يەردىن كۆچۈپ، ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىگە يەرلەشتى. (11 - خەرىتىگە قاراڭ) كۆكتۈرك دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن، بۇ ئون قەبىلە، ئۆز ئىچىدە داۋاملىق تىرىكشىپ - توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. نەتىجىدە، چىننىڭ بۇ جايلاردىكى ئىشغالىيىتى كۆپۈنچە قىسقا سۈرگەن. ئاخىرى تۈركەش قەبىلىسىدىن ئىسمى ئوچىلا²⁹ ئونۋانى «باغاتەرقان» بولغان خانى بارغانسېرى كۈچلەنىپ، ئەتراپىدا چوڭ نۇپۇز پەيدا قىلدى ۋە ھىجرى 71 - (مىلادى 690 -) يىلى، پۈتۈن ئون قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى باشلىدى. (چىن ئىمپېراتورنىڭ ياردەمچىسى) دېگەن ئونۋان بىلەن غەربىدىكى تۈركلەرگە ھۆكۈمران بولغان قوشالۇ (بۇ نى چىن تارىخلىرىدا، «ئاشناھىن»، «ئاشنا» دەپ ئاتايدۇ) نى مەغلۇپ قىلىپ چىنگە ھەيدىۋەتتى.

ئوچىلا باغاتەرقاننىڭ پايتەختى ئىككى جايدا بولۇپ، بىرى بەش قەبىلىنىڭ مەركىزى بولغان توقماق شەھىرى، يەنە بىرى ئىلىنىڭ شىمالىدىكى يەتتە سۇ ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئوچىلا باغاتەرقان، غەربىدە ئىنجە دەرياسى، جەنۇبىدا تەڭرىتاغلىرى، شەرقتە بارىكۆل ۋە شىمالدا، قىرغىز يايلاقلىرى ئارىسىدىكى كەڭ زىمىندە، بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىقىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنى تىرىلدۈردى. بۇ چاغدا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن، قۇجۇ، روران، كىنگىست، كوچا ۋە ئۈچ قاتارلىق جايلار چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قەشقەر، يەركەن ۋە ئۇدۇن، تىبەتلىكلەرنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالغانىدى. فەرغانە ۋە سوغدى خانلىقلىرى بولسا، چىنگە باج تۆلەپ، ئۆزئالدىغا مۇستەقىل ياشىماقتا ئىدى. (11 - خەرىتىگە قاراڭ) ئوچىلا باغاتارقان، جەنۇبىدىكى بۇ تۈرك يۇرتلىرىدىن ئالدى بىلەن چىن ۋە ئۇندىن كېيىن تىبەت ئىستىلاسىنى يوقىتىپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ بۇرۇنقى ئېررتورىيىسى ئىچىدىكى بارلىق جايلارنى بىر تۈرك بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈشنى مەقسەد قىلغان بىر سىياسى پىلان

²⁹ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «ئوچىلا باغاتارقان» دەپ ئىلىنىدۇ. ئە. بايئۇر، 361 - بەت (ن. ش. ۸).

تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلان بويىچە، ئالدى بىلەن غەربىدىكى ئىسلام ئەسكەرلىرى ۋە جەنۇبىدىكى تىبەتلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ، چىنلىقلارنى پۈتۈنلەي ھەيدەپ چىقارماق، ئۇندىن كېيىن ئەرەبلەرنى تۈرك يۇرتىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. ئوچىلا باغاتەرقان بۇ جەھەتتە ناھايىتى كۆپ تېرىشىپ، ئىسلام ئەسكەرلىرى ۋە تىبەتلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ، چىنگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لېكىن، بۇ غەيرەت ۋە كۈچ بىرلىكى بىلەنمۇ ئۇچاغدىكى چىننىڭ زور كۈچىنى يېڭەلمىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئۈچ كۈچ، ئوتتۇرىسىدا قالغان چىن ئۆز تەۋەسىنى ئاران قوغداپ تۇرگەش، ئەرەب ۋە تىبەتلىكلەرگە تاجاۋۇز قىلىشقا جۈرئەت قىلالىدى.

قۇتلۇق ۋە تۈركەش دۆلەتلىرىنىڭ بىرلەشكەنلىكى

ۋە تۈركىستاننىڭ چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانلىقى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركەش دۆلىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، غەربىدىن ئەرەب - ئىسلام ئەسكەرلىرى، شەرقتىن چىنلار ۋە جەنۇبىدىن تىبەتلىكلەرنىڭ داۋاملىق تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك يۇرتلىرىدىكى ئېلتەرىش قاغاننىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان قاپاغان قاغان، تۈركەش ۋە باشقا غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان پۈتۈن تۈركلەرنى قول ئاستىغا ئېلىشقا تېرىشماقتا ئىدى. ئاخىرى ھىجرىنىڭ 79 - (مىلادى 699) - يىلى قاپاغان قاغان تۈركەش دۆلىتىنى بېسىۋالدى ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننى ئۆز بايرىقى ئاستىغا يىغىپ قەدىمكى تۈرك دۆلىتىگە ئوخشاش بىر دۆلەت شەكلى بىلەن ھاكىمىيەت باشلىدى. غەربىي تۈرك خانلىرىغا ئوغللىنى «يايغۇ» قىلىپ تەيىنلىدى. ئوچىلا باغاتەرقان، قاپاغان قاغاننىڭ ئالى ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، بويسۇنۇپ، ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى. (10 - خەرىتىگە قاراڭ) بۇلاردىن بىر يىل بۇرۇن (مىلادى 698 - يىلى) قاپاغان قاغان چىنگە ھۇجۇم قىلىپ، پىچىلى ۋە شەنشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ چىن ئىمپېراتورىنى باج - سېلىق تۆلەپ، قۇتلۇق دۆلىتىگە تەۋە بولۇشقا مەجبۇر قىلغانىدى. مىلادى 700 - يىلى قاپاغان قاغان ئېلتەرىش قاغاننىڭ ئوغلى «كۈلتېگىن» نى پەرغانە ۋە سۇغد ۋە ناخارىستان (قەتەغەن ۋە بەدخشان) دىكى تۈرك خانلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرىگە ئەۋەتتى. كۈلتېگىن بۇ جايلارنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا ئېلىپ، ئومۇمىي ۋالىي سۈپىتى بىلەن غەربىي تۈركىستاندا يەرلىشىپ، ئەرەب - ئىسلام ئەسكەرلىرىدىن مۇداپىئە قىلىشقا ھازىرلاندى.

تۈرك قۇتلۇق دۆلىتى بىلەن ئىسلام ئەمىرلىرى

ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقەلەر

بۇ پەسىلىمىزدە ئەرەب ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ تۈرك يۇرتلىرىدىكى غەلىبىلىرى ۋە بۇ ئارىدىكى

ئۇرۇشلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى بايان قىلىمىز:

دەسلەپتە، ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ خەلىپىلىك زامانىسىدا ئىران شاھىنى «نېھاۋەند» ئۇرۇشىدا مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، خوراسان ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئۈستىدە ئەرەب ھۆكۈمرانلىقى باشلىدى³⁰. ھەزرىتى ئوسماننىڭ خەلىپىلىك دەۋرىدە، كۆپچىلىك ئاھالىسى مۇسۇلمان بولغان خوراسان، ئەرەب ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ھىجرى 32 - (مىلادى 653 -) يىلى، خوراسان ۋالىسى ئەھنەف بىن قەيس باشچىسىدىكى ئەرەب ئىسلام قوشۇنى، شەرققە قاراپ يۈرۈش باشلىدى. ۋە بەلخ شەھىرىنى پەتھى قىلدى. ئۇندىن كېيىن، تۆۋەن تاخارىستان (قەتەغەن) ۋە يۇقىرى تاخارىستان (بەدەخشان) دىكى تۈرك خانلىقلىرى ئۈستىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ جايدىكى تۈركلەر قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. «جىزىيە» بەرمەك سۈرىتى بىلەن بويسۇنۇپ، ئىچكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن سۈلھى قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن، ئەھنەف ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى. كېيىن، ئەھنەف يەنە، خارەزمىدىكى تۈرك خانلىقلىرىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ غەلبە قىلالىمىدى. مانا شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئوسمان زامانىسىدا، ئىسلام ئەرەب ئەسكەرلىرى ئۆگز دەريا بويىغا كېلىپ توختىغان. ھىجرىنىڭ 80 - يىلىغىچە ئەرەب ۋە تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ ئۇرۇش يۈز بەرمىدى. تاخارىستان خانلىرى مۇستەقىل بولۇپ ياشىدى. تۆۋەندە ئابدلىمەلىك زامانىسىدىن باشلاپ تۈرك يۇرتلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان غازاتلار ۋە مەشھۇر ئەرەب قوماندانلىرىنىڭ ۋەقەلىرىنى بايان قىلىمىز.

مۇھەللەب بىن ئەبى سۇفەرە ۋە

قۇتەيبە بىن مۇسلىم

ئابدلىمەلىكنىڭ ئىراقتىكى ۋالىيسى مەشھۇر «ھۇججاج زالىم» ئەينى زاماندا خوراساننىڭمۇ ۋالىيسى ئىدى. ھۇججاجنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان مۇھەللەب بىن ئەبى سۇفەرە، ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتاغلىق قوماندانلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھۇججاج ئۇنى خوراسانغا ۋالىي تەيىنلەپ تاخارىستان ۋە سوغد دىكى تۈرك خانلىرى ئۈستىگە غازات يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. مۇھەللەب ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھىجرىنىڭ 80 - يىلى بەلخكە كېلىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە دەريا بويىدىكى كەش قەلئەسىنى پەتھى قىلدى. ئارقىسىدىن سوغد ئۆلكىسىدىكى بۇخاراخانى ۋە خىتلان (قاراتېكىن) خانى بىلەن ئىككى يىل ئۇرۇشۇپ، نەتىجە ئالالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەتراپتىكى تۈركلەر ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئەرەبلەرنى تازا قىستاققا ئالدى. خەتەرلىك بىرئەھۋالدا قالغان مۇھەللەب پۈتۈن

³⁰ نېھاۋەند ئۇرۇشى، ھىجرىنىڭ 22 - (مىلادى 643 - 642 -) يىلى. تولۇق مەلۇمات ئۈچۈن مۇئەللىپنىڭ تۈركچە ئەسەرى

ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مەرۋىگە قايتىپ كەتتى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى يەزىدىن مۇھەللەب ۋە ئۇندىن كېيىن، مۇپەسسەل بىن مۇھەللەب خوراسان ۋالىسى بولدى. بۇلارمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار قىلغان بولسىمۇ، ھېچ قانداق فۇتۇھات (پەتھىلار) قولغا كەلتۈرەلمىدى. ھىجرىنىڭ 86 - يىلى ھۇججاج خوراسانغا قۇتەيبە بىن مۇسلىم ئىسىملىك قوماندانىنى ۋالىي قىلدى. قۇتەيبە، خوراساننىڭ مەركىزى مەرۋىگە كېلىپلا تاخارىستانغا يۈرۈش قىلدى. تۆۋەن تاخارىستاندىكى بىرخانىلىقنىڭ پايتەختى بولغان تالقان شەھىرىنى ئالدى. ئۇچاغدا، تاخارىستاندا بىر - بىرىگە دۈشمەن بولغان تۆت خانلىق بار ئىدى. قۇتەيبە بۇلارنىڭ ئىچكى ئاداۋىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇلاردىن ساغىنيان (ھازىرقى شىنجان) خانىنى ئۇرۇشمايلا بويسۇندۇردى. قالغان ئۈچ خانىنى، ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، جىزىيە³¹ بەرمەك شەرتى بىلەن ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. قۇتەيبە، تاخارىستاندا يېتەرلىك ساندا ئەسكەر قويۇپ، مەرۋىگە قايتتى. ھىجرىنىڭ 87 - يىلى قۇتەيبە بەلىخ شەھىرىگە كەلدى ۋە ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتۈپ بايىكەند شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى. ھەتتا قۇتەيبە باشلىق پۈتۈن ئىسلام ئەسكەرلىرىنى ئىككى ئاي مۇھاسىرىگە ئالدى. ھۇججاج بىلەن قۇتەيبە ئارىسىدىكى ئالاقىمۇ ئۇزۇلدى. شۇنداق بىر پەيتتە بىر كېچە ئەرەبلەر مۇھاسىرىنى يېرىپ چىقىپ، تۈركلەرگە ئۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. خەۋەرىسىز ھالدا غاپىل ياتقان تۈركلەر بۇ زەربىدىن مەغلۇپ بولۇپ، شەھەرگە كىرىۋالماق ئۈچۈن، ئارقىغا ياندى. لېكىن، بىر بۆلۈك ئىسلام ئەسكەرلىرى، تۈركلەر بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى يولنى توسۇۋالغانلىقتىن، شەھەرگە كىرەلمەي پاراكەندە بولۇپ ھەرتەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئازراق قىسمى شەھەرگە كىرىۋالغان بولسىمۇ، مۇسۇلمانلار سېپىلىنىڭ بەزى يەرلىرىنى يىقتى. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەر مەغلۇپ، بولۇشلىرىنى بىلىپ، قۇتەيبە بىلەن سۈلھى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. قۇتەيبە تەسلىم بولۇش شەرتى بىلەن تۈركلەرنىڭ جېنى ۋە مېلىغا تەگمەسلىككە ماقۇل بولۇپ سۈلھى قىلدى. ۋە مۇسۇلمانلاردىن بىرىنى بايىكەنتكە ۋالىي قىلىپ، ئۆزى مەرۋىگە قايتتى. قۇتەيبە كەتكەندىن كېيىن، شەھەردە ئىسيان چىقتى. ھاكىم ئۆلتۈرۈلدى. بۇنى ئاڭلىغان قۇتەيبە كېلىپ، ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى ۋە جاۋابكارلارنى سۈرۈشتۈرمەستىن، بايىكەنت خەلقىنى قەتلىئام قىلدى. خەلقنىڭ پۈتۈن نەرسە كېرەكلىرىنى ئولجىغا ئېلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ تامامەن ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن سوغدى خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاۋات، باي ۋە چىرايلىق شەھىرى بايىكەنت يوق بولدى. قۇتلۇق كۆكتۈرك قاغانى قاپاغان قاغان، غەربدىكى تۈرك يۇرتلىرىغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ ئەۋەتكەن كۈلتېگىن، بۇچاغقىچە مۇھەللەب ۋە قۇتەيبەدىن مۇداپىئە قىلىش ئۇرۇشلىرىغا بىۋاسىتە ئارىلاشماي، تاخارىستان ۋە سوغدى خانلىرى ئۆزلىرى مۇداپىئە قىلماقتا ئىدى. بايىكەنتتىكى دەھشەتلىك قەتلىئام ۋە شەھەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشىدىن كېيىن، كۈلتېگىن ئەرەبلەرگە قارشى مۇداپىئە

³¹ جىزىيە، مۇسۇلمان بولمىغان يۇرتلاردىن ئېلىنىدىغان مەخسۇس باج (ن. ش. ھ.).

ئۇرۇشنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. پەرغانە ۋە سوغدىدىكى پۈتۈن تۈرك كۈچلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇتەيبە، ئىشغال قىلغان پۈتۈن جايلارنى قايتۇرۇۋالدى ۋە ئامۇ دەرياسى بويىدىكى تەرمىزنى مەركەز قىلىپ، يەرلەشتى. ھىجرىنىڭ 88 - (مىلادى 707 -) يىلى قۇتەيبە پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، سوغدىغا ھۇجۇم قىلدى. كۈلتېگىن بىلەن تەرمىز يېقىنلىرىدا قاتتىق تۇتۇشتى. نەتىجىدە، مەغلۇپ بولغان قۇتەيبە بەلخىمۇ تۇرالماي قالغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مەرۋىگە كەتتى. ھىجرىنىڭ 89 - يىلى يەنە بىرقېتىم تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. بۇ ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، قۇتەيبە ماۋەرائۇننەھردىن ئۈمىدىنى ئۆزدى ۋە ھۇجۇجىغا تۈركلەرنىڭ قەھرىمانلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقى ھەققىدە ئۇزۇن خەت يازدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ خەرىتىسىنى يوللاپ: «ئەگەر بىز يەنىلا، تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرىدىغان بولساق، ئەرەب ئەسكەرلىرى تامامەن يوق بولىدۇ» دەپ يازدى. بۇنى كۆرگەن ھۇجۇج قۇتەيبىگە مالايمەت قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى غەيرەتلەندۈرۈپ خەت يازدى ۋە نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ ياردەمگە ئەۋەتتى. ئىراندىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغانلارنى جىھاتقا دەۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. بۇقۇۋۇت بىلەن قۇتەيبە، ھىجرىنىڭ 90 - (مىلادى 709 -) يىلى بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. كۈلتېگىن بۇنى ئاڭلاپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى ۋە پەرغانە بىلەن سوغدى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، سەمەرقەندتىن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. قۇتەيبە بۇرۇن كېلىپ، بۇخارانى مۇھاسىرىگە ئالغان ئىكەن. كۈلتېگىن كېلىپ، مۇسۇلمانلارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. دەھشەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن مۇسۇلمانلار مۇھاسىرىنى تاشلاپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇرۇش ئاخىشامغىچە داۋام قىلدى. تۈركلەر، مۇسۇلمانلارنى بۇخارادىن خېلى ئۇزاقلاشتۇردى. مۇسۇلمانلار بىر ئېقىندىن ئۆتۈپ توختىدى. كۈلتېگىنمۇ ئىگىز بىرىەرگە چۈشتى. كېچىسى قۇتەيبە، تۈركلەر ئۈستىگە باسقۇن قىلىشقا بۇيرۇغان بولسىمۇ، بۇنىڭغا ھېچكىم جۈرئەت قىلالىمىدى.

ئاخىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ۋەكىتى بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئېقىندىن ئۆتۈپ، تۈركلەرنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى. غاپىل ھالدا ئوخلاۋاتقان تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدى. تۇيۇقسىز كەلگەن بۇ زەربىدىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن تۈرك ئەسكەرلىرى، پاراكەندە ھالدا قاچتى. مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يالغۇز قالغان كۈلتېگىن جىددىي تۇرۇپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، يارالاندى ۋە فەرغانىغا قاچتى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، قۇتەيبەنىڭ ئالدىدا يالغۇز قالغان بۇخارا، سەمەرقەند، سوغدى ۋە خىتلان خانلىرى جىزىيە تۆلەش، ئۆز ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىل بولۇش شەرتى بىلەن سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. قۇتەيبە بۇنى ئۆزى ئۈچۈن چوڭ ئۇتۇق دەپ بىلىپ، دەرھال ماقۇل بولدى. بۇ جايلاردىن جىزىيە يىغىش ۋە خانلارغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن، بۇخارا دا بىر ۋالىي ۋە يېتەكلىك ئەسكەرى كۈچ قالدۇرۇپ قۇتەيبە مەرۋىگە قايتتى. بۇ ئارىدا شەرقتە توققۇز ئۇيغۇر ۋە خىتاي ئىسيانلىرى يۈز بەردى. چىندىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈلدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن قاپاغان قاغان، كۈلتېگېننى پايتەخت قاراقۇرۇمغا قايتۇرۇپ كەتتى.

ھىجرىنىڭ 93 - (مىلادى 712-) يىلى قۇتەيبە، خارەزمگە ھۇجۇم قىلدى. پۈتۈن خارەزم خانلىرى بىرلىشىپ، قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. جىزىيە بېرىپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. قۇتەيبە بۇندىن ئىلگىرىكى بىر ئۇرۇشتا ئىنسى ئابدۇراھماننى ئەسىر ئالغان تۈرك ئەسكىرىي قىسمىنىڭ 4000 ئەسكىرىنى زالىملارچە قەتلئام قىلىپ، قىرىپ تاشلىدى.

سەمەرقەنت خانى قۇتەيبە دىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان كۆتەردى ۋە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئەمما، مىلادى 712 - 713 - يىللىرى قۇتەيبە سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىپ، قايتا بېسىۋالدى. شەھەر ئىچىدە چوڭ بىر جامە مەسجىد بىنا قىلدى. ئىسلام تارىخىغا كۆرە، قۇتەيبەنىڭ بۇ قېتىمقى غەلىبە قازىنىشىدا، بۇخارا ۋە خارەزمىدىكى مۇسۇلمان بولغان تۈركلەر مۇھىم رول ئوينىغان. ئابدۇللا ئىسملىك بىرىنى سەمەرقەنتكە ۋالىي قىلىپ قويۇپ، قۇتەيبە ئۆزى مەرۋىگە قايتتى.

ھىجرىنىڭ 83 - (مىلادى 713-) يىلى قۇتەيبە، يەنە نۇرغۇن كۈچ بىلەن كېلىپ، فەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. خوجەنت خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، تېخىمۇ شەرققە قاراپ مېڭىپ، (كاسان) شەھىرىنى پەتھى قىلدى. تاشكەنت خانى ئۇرۇشماستىن تەسلىم بولدى.

مانا، يۇقىرىقىلار داڭلىق ئىسلام ئەرەب قوماندانى «قۇتەيبە بىن مۇسلىم» نىڭ تۈرك يۇرتلىرىدا ئېلىپ بارغان شانلىق پەتھىلىرى. قۇتەيبە بۇ ئاخىرقى غەلىبىسىدىن باشقا بىر غەلىبە قازىنالمىدى. ھىجرى 96 - يىلىدا، بىر رىۋايەتتە 97 - (مىلادى 715-) يىلىدا ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

بىر تارىخىي ھەققەت

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىسلام تارىخلىرىنىڭ بەزىلىرىدە «قۇتەيبە ھىجرىنىڭ 96 - يىلى قەشقەرنى پەتھى قىلغان. ئۇچاغدا بۇ يۇرتلار چىن ئىمپېراتورلۇقىغا تەۋە ئىدى ۋە قۇتەيبە چىن ئىمپېراتورى بىلەن سۈلھى تۈزدى .....» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئۇزۇن - ئۇزۇن رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى يالغان، ھېچ يۈز بەرمىگەن ۋە ئويدۇرما رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. ھەققەت شۇكى، ئۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركىستان «قۇتلۇق تۈرك» قاغانى قاپاغان قاغان ھۆكۈمرانلىقىدا مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، چىن بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوقتى. قۇتەيبەنىڭ قەشقەرنى ئېلىشى ئۇياقتا تۇرسۇن، غەربىي تۈركىستاننىڭ ھەممىسىنى پەتھى قىلالىغانلىقى تارىخىي تەتقىقاتلار بىلەن ئىسپاتلانغان بىر مەسىلە. قۇتەيبەنىڭ مەرۋە شەھىرىدە، ھىجرىنىڭ 96 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە كۈچلۈك دەلىللەر بار. ئەگەر، ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ يۇرتىمىزغا بالدۇرراق كېلىپ، ئانا - بوۋالىرىمىزنى بۇرۇنراق ئىسلام دىنى بىلەن شەرەپلەندۈرگەنلىكى راست بولسا ئىدى، بۇ بىز ئۈچۈن بىر پەخر دەسمىيىسى بولغان بولاتتى. لېكىن، تارىختا يۈز بەرمىگەن مۇنداق يالغان رىۋايەتلەرگە ئالدىنىپ، ئاساسسىز بۇ پەخرنى

قوبۇل قىلىش ئەيىپ بىر ئىشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھادىسىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق.

يەنە بىر تارىخىي ھەققەت

ئىسلام تارىخلىرىنىڭ كۆپچىلىگىدە، قۇتەيبە بىن مۇسلىمنى «ئىسلامنىڭ بۈيۈك فاتىھى»، ئىسلامغا چوڭ خىزمەت قىلغان، ئىسلامنىڭ ئۇلۇغ خادىمى» دەپ، كۆرسەتكەن. لېكىن، ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ ھەققانىيەت تەرەپتارلىرى ۋە بىتەرەپ تارىخچىلار بولسا، قۇتەيبە بىن مۇسلىمنىڭ ئىسلام فاتىھلىرى (ئىسلام ئۈچۈن جىھاد قىلىپ غەلىبە قىلغان قوماندانلىرى) ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغانلىقى توغرا. چۈنكى، ئەھنەف بىن قەيس ۋە مۇھەللەب بىن ئەبۇسۇفرە قاتارلىق ئىسلامنىڭ ئاتاغلىق قوماندانلىرى قولىغا كەلتۈرەلمىگەن غەلىبىنى، قۇتەيبە قولىغا كەلتۈردى. تاخارىستان ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى ئىنتايىن كۈچلۈك ۋە جەڭگىۋار تۈرك خانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۈيەرلەردە ئىسلامنىڭ بايرىقىنى تىكلىدى. ئەمما، بۇنىڭ بىلەن قۇتەيبەنى، مۇقەددەس ۋە ئۇلۇغ بىركىشى دېيىش جايز ئەمەس. چۈنكى، قۇتەيبە ئىسلام دۇنياسىدا مىسلىسىز زالىملىقى بىلەن داڭقى چىققان مەشھۇر «ھۇججاج زالىم» نىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى. زالىملىقتا، ناھەق قان تۆكۈشتە ھۇججاجدىن ھېچ كام قالمىغان دەپ قارايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇ، تۈرك يۇرتلىرىدا تەسلىم بولغان تۈركلەرنى، باشقىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن ۋە ئىبرەت بولسۇن دەپ، دەھشەتلىك ئۇسۇللار بىلەن قەتلىئام قىلىپ، بىگۇنا كىشىلەرنى بىرىنىمۇ ساق قويماي ئۆلتۈرگەن. شەھەرلەرنى بۇلاپ - تالاپ ئوت، قويۇپ ۋەيران قىلغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خەلقنىڭ ئىسلامدىن نەپرەتلىنىشىگە سەۋەپ بولىدىغان، ۋەھشىلەرچە قىلمىشلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ باي ۋە تەرەققىي قىلغان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان، بايكەنت شەھرىنى ئەرزىمەس بىر باھانە بىلەن ۋەيران قىلىۋەتتى. تاخارىستاننى پەتھى قىلغاندا، ئالقان شەھرىنىڭ پۈتۈن ئاھالىسىنى قەتلىئام قىلدى. ياراغلىرىنى تاشلاپ، تەسلىم بولغان مىڭلارچە ئىنساننى شەھەر ئەتراپىدىكى دەرەخلەرگە تىرىك تۇرغۇزۇپ ئېسىپ قويۇپ، ئۆلتۈردى. قۇتەيبەنىڭ بۇنىڭغا ئوخشاش زۇلۇم ۋە قەتلىئام قىلغانلىقىنىڭ كۆپلىگەن مىساللىرى تارىخ كىتابلىرىدا تەپسىلىي يېزىلغان. ئۇنىڭ ئىسلام شەرىئىتى ۋە ئىنسانىيەت قانۇنلىرىدا مەنئى قىلىنغان تەسلىم بولغانلارنى ئۆلتۈرۈش، خەلقنى ئەسەرگە ئېلىش، شەھەرلىرىنى بۇلاپ تالاش، ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىشتەك قەبىھ قىلمىشلىرى تۈپەيلىدىن تۈركلەردە ئىسلامغا قارشى بىر نەپرەت ھىسسىياتى تۇغۇلغان. بۇ زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىك ئىچىدە، مۇسۇلمانلاردىن نەپرەت قىلىپ، ھەردايم ئۇلاردىن ئىنتىقام ئېلىشقا پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان تۈركلەر قۇتەيبەنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ھامان (ھىجرىنىڭ 96 - مىلادىنىڭ 714 - يىلى) ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. پەقەت سەمەرقەنت ۋە بۇخارا شەھەرلىرىدە ئەرەب ئەسكەرلىرى كۆپ بولغانلىقىدىن ۋە ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىگى مۇسۇلمان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىككى شەھەرلا

ئىسلام دۆلىتى تەۋەلىكىدە قالدى. ئىسلام ئەسكەرلىرى بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى باشقا ماجىرالارنى نوۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچكى ۋەقەلىرى

قاپاغان قاغان، 24 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ئاسىيادا كۆكتۈرك دۆلىتىنى يېڭىدىن تىرىلدۈردى. مىلادى 709 - يىلى كۈلتېگىن بۇخارا سۇقۇشىدىن يارىدار بولۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاپاغان قاغان ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرتەرەپتىن چىن بىلەن ئۇرۇش باشلىغانىدى. يەنە بىرتەرەپتىن موغۇلىستاننىڭ غەربىدىكى توققۇز ئوغۇز ۋە مانجۇرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى خىتاي قەبىلىسى ئىسيان كۆتەرگەن ۋە قاغان بۇلارنى بېسىقتۇرۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ھىجرى 86 - يىلى ھۇججىج خوراسانغا قوماندان قۇتەيبە بىن مۇسلىمنى ۋالىي قىلدى. قاپاغان قاغان، ھىجرى 97 (مىلادى 716 -) يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا قۇتلۇق قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگەخان قاغان بولدى. بىلگە قاغاننىڭ زامانىسىدا، بىزىۋىقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىنسى كۈلتېگىن تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى ئىدى. بىلگەخان، مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى ئىچىن(ئىرەن) خان قاغان بولدى. ئىچىن خان مىلادى 739 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا قۇتلۇق بىلگەخان قاغان بولدى. بۇ قاغان مىلادى 742 دە ۋاپات بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدا چىن دۆلىتى كۈچلىنىپ، شەرقتە نۇرغۇن جايلارنى تارتىۋالدى. ئىچكى تەرەپتىن باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئۆزىمىش تېگىن قاغان بولدى. بۇ قاغاننىڭ زامانىسىدا چىننىڭ ھۇجۇملىرى ۋە ئىچكى ئىسيانلار كۆپىيىپ، دۆلەت نازا ئاجىزلىدى. ھىجرىنىڭ 126 - (مىلادى 744 -) يىلى ئۇيغۇر باسمىل ۋە قارلۇقلار بىرلىشىپ، ھۇجۇم قىلدى ۋە پايتەخت قاراقۇرۇم شەھىرىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن 65 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇتلۇق تۈرك دۆلىتى يىقىلدى.

تۈركەش دۆلىتى خانى ئوچىشالا باغاتەرقاننىڭ، قۇتلۇق دۆلىتىنىڭ قاغانى قاپاغان قاغانغا بويسۇنغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ ۋەزىيەت ئوچىشالا باغاتەرقاننىڭ ۋاپاتىغا قەدەر داۋام قىلدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى سۇتوق(ساقال)خان، تەختكە چىقتى. لېكىن، ئىنسى چانۇخان بىلەن تەخت تالىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى. ئۇزۇن داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، يۇرتتا ئېغىرھالدا تىنچسىزلىق ۋە ۋەيرانچىلىق يۈز بەردى. قاپاغان قاغان بۇ ئىككى ئاكا-ئوكىنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئوچىشالا باغاتەرقان جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يىقىلدى. بۇلارنى «تۈركەش دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى قېتىم قۇرۇلۇشى» دېگەن بابتا تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

ھىجرىنىڭ 80 - (مىلادى 699 -) يىلى قاپاغان قاغاننىڭ چىنلىقلارنى ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن يەرلىك خانلار قاپاغان قاغانغا تەۋە بولغان ۋە بۇ ۋەزىيەت ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم باشلىغان بولسىمۇ، مىلادى 714 - يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان سۇلۇقاغاننىڭ غەيرىتى بىلەن چىنلىقلار مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. شۇ ئارىختىن باشلاپ، ئاكي مىلادى 739 - يىلىغىچە شەرقىي تۈركىستان خانلىرى تۈركەش قاغاننىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مۇستەقىل ياشىدى.

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ سىياسى ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيەت ئەسەرلىرى

كۆكتۈرك دۆلىتى، ئاسىيانىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى خانىدانى بولغان قۇنلۇق قاغانلىقى دەۋرىدىن، بۈگۈن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن، «ئورخۇن ئابدېلىرى» دەپ، ئاتالغان مەشھۇر قەدىمكى تۈرك كىتابىلىرىنى بىزگە مىراس قالدۇرۇپ، قەدىمكى تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا غايەت چوڭ بىرخىزمەت كۆرسەتكەن³² (بۇنى تۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىمەن).

غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتى ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىكى سەۋەبى بىلەن ئومۇمىي تارىختا تېخىمۇ چوڭ ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت يالغۇزچىن بىلەنلا ئەمەس، بەلكى، ئىران (ساسانى) دۆلىتى. روما (بىزانس، رىم) ئىمپېراتورلۇقى قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەر بىلەن سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورناتقان. بۇ دۆلەتلەرگە دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەلچىلەر ئەۋەتكەن ۋە ئۇ دۆلەتلەرنىڭمۇ ئەلچىلىرى كۆكتۈرك ئوردىسىدا تۇرغان. كۆكتۈرك دۆلەتلىرى مىلادى 6 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يالغۇزچىن ئىمپېراتورلۇقىنى دەھشەتكە سېلىپلا قالماستىن، شۇنداقلا، ساسانى ۋە ئەمەلىيەتتە بىزانسنىمۇ تىترەتكەن قۇدرەتكە ئىگە ئىدى.

ئىچكى سىياسەت

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەننىمىزدەك، كۈچ قۇدرەت تاپقان كۆكتۈرك دۆلىتى. بىر ئەسىردەك مۇددەت ئىچىدە ھىنگان تاغلىرىدىن ۋۇلگا (ئىدىل) دەرياسىغىچە ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن ھىندىستان چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى پۈتۈن تۈرك قوۋملىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، ئىدارە قىلدى. بۇ جايلاردىكى تىنچلىق ۋە ئامانلىقنى ساقلاپ، تەرتىپ - ئىنتىزام ئورناتتى. بۇ تىنچ

³² كىتاب - قەدىمكى زاماندىن قالغان تاشقا ئويۇپ يېزىلغان يازما يادىكارلىق. تاش پۈتۈك (ن. ش. ھ.).

پاراۋانلىق ۋە تەرتىپ ئىنتىزاملار نەتىجىسىدە، ئەتراپتىكى دۆلەتلەردىن چىن، ئىران، ھىندىستان ۋە رۇم قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئۆز ئارا سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى جانلاندۇردى. بىر - بىرلىرى بىلەن سانائەت ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى خاتىرجەم ئېلىپ بېرىپ، بۇجەھەتلەردە ئۆزئارا پايدىلىنىشقا ياخشى ئىمكانىيەتلەر تۇغۇلدى. ئىران ۋە رۇم (رىم) نىڭ مەدەنىي مەھسۇلاتلىرىنى، تىجارەت ماللىرىنى تۇشۇغان چوڭ - چوڭ كارۋانلار تۈرك يۇرتىنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈلمەي بىخىرامان ئۆتۈپ، ئاكى چىن ۋە ياپۇنىيىگىچە قاتناپ تۇردى ۋە ئۇ يەرنىڭ ماللىرى غەرب دۇنياسى بازارلىرىغىچە يېتىپ باردى. بۇ ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش، يالغۇز سودا - سانائەت بىلەنلاچە كېلىپ قالماستى. بىرمۇنچە ئىدىيە ۋە دىنىي ئېتىقاتلارمۇ مىللەتلەر ئارىسىدا بىر - بىرلىرىگە تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزگىلدە، ئىراندا راۋاج تاپقان مانى دىنى ۋە ھىندىستاندىكى بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ، تەرەققى قىلدى. ۋە چىنغا تارقالدى. بۇ تەرەققىياتلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى ئاساسى سەۋەب، تۈرك يۇرتلىرىدىكى تىنچلىق ۋە ئامانلىقنىڭ مۇستەھكەم ئورنىتىلغانلىقى، جەمئىيەتتىكى تەرتىپ ئىنتىزامنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە ساياھەت - تىجارەت ئەركىنلىكىنىڭ بولغانلىقىدىندۇر.

دۆلەت تەشكىلاتى

كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تەشكىلاتى ھۇنلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتلىرىغا ناھايىتى ئوخشايتتى. كۆكتۈرك دۆلىتى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن باشقا تۈرك دۆلەتلىرىگە ئوخشاش، خانلىقلار ۋە بەگلىكلەر ئومۇمىي ئىشلاردا بىر رەئىسنىڭ بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈلگەن بىرلەشمە (كونفېدېراتسىيە) دۆلەت بولۇپ، ھازىرقى دۆلەتلەردەك مەركەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت تۈزۈمى ئەمەستى. تۈرك خانلىرى ۋە بەگلىرىنىڭ كۆكتۈرك قاغانىغا تۆۋەندىكى ئىشلاردا بوي سۇنۇش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى:

- 1 - يات دۆلەتلەربىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ھەر بىرخان ۋە بەگ ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قاغاننىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.
- 2 - يۇرتنىڭ ئومۇمىي تىنچلىقنى قوغداش جەھەتتە قاغاننىڭ ئەمرى قاتتىق بولۇپ، بۇيرۇققا ئىتائەت قىلىشلىرى لازىم ئىدى.
- 3 - خانلار ۋە بەگلەر قاغان خەزىنىسىگە ھەربىي بەلگۈلەنگەن مىقداردىكى تارتۇق (باج - سېلىق) نى ئۆز ۋاقتىدا يوللاپ بېرىشى كېرەك ئىدى.
- 4 - قاغاننىڭ تەسىدىكى بولماستىن، يات ئەللەربىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى.

ئۇندىن باشقا پۈتۈن ئىچكى ئىشلاردا ھەر بىرخان ۋە بەگ ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىدىكى يەرلەردە مۇستەقىل ئىدى. قوشنا خانلىق ۋە بەگلىك بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ياكى سوقۇش قىلىش

ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا باغلىق ئىدى. مەنسەپ ئەۋلاتقا مىراس قالاتتى.

كۆكتۈرك دەۋرىدە، ئىلخان، يابغۇ، تېگىن، شاد (شات)، ئابىتشات، تەرخان (تارقان)، بۇيرۇق ۋە چور دېگەنگە ئوخشاش شەرەپ ئۇنۋانلار بار ئىدى. قاغان جەمەتىگە مەنسۇپ شاھزادىلار (تېگىن، شات ياكى ئابىتشات) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى تاش پۈتۈكلەردە يېزىلغان مەزمۇنلارغا قارىغاندا: «تېگىن» مۇتلەق شاھزادە دېگەنلىك بولىدۇ. تېگىنلەردىن بىرەر ۋىلايەتكە ۋالىي ياكى قەبىلىگە باشلىق بولغانلىرى «شات»، بىر قانچە ۋىلايەتكە ئومۇمىي ۋالىي ياكى بىر قانچە قەبىلىگە باشلىق بولغانلىرى «ئابىتشات» ياكى «ئىدىتشات» دەپ ئاتىلىدۇ. «يابغۇ» بولسا، مەملىكەتنىڭ بىر بۆلۈمىنى ئىدارە قىلىدىغان قاغاننىڭ ئورۇنباسارى دەرىجىدىكى شاھزادىلارغا مەخسۇس بېرىلىدىغان ئۇنۋان ئىدى. دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى «بۇيرۇق» ۋە «بەگ» دېگەن مەنسەپلەرگە بۆلۈنگەنىدى. قاغان جەمەتىدىن بولمىغان ئەمما، يۇرتتا يۈز - ئابرويى ۋە چوڭ ئىناۋىتى بولغان مەشھۇر زاتلار «ئىلخان» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئىلخاندىن كېيىن كېلىدىغان مەرتىۋىدىكى ئۇنۋانلار بولسا، تارقان، باغاتارخان (قان)، چور (قەبىلىە بىگى) قاتارلىقلار دىن ئىبارەت ئىدى. غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىدە، ھۆكۈمەتنىڭ كاتىبات ۋە ھېسابات ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ئەمەلدار «تامغىچى» دەپ ئاتىلاتتى. مانا بۇ مەلۇماتلاردىن كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ ناھايىتى مۇنتىزىم ئىنتىزاملىق بىر ئىدارى تەشكىلاتقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تۆرپ - ئادەت ۋە ئەخلاق

كۆكتۈركلەر ھازىرقى موغۇلىستان ۋە ئالتايدا ياشىغان. ئاھالىسىنىڭ بىرقىسمى كۆچمەن ھالدا چارۋامال بېقىپ، ئوۋ ئوۋلاپ ھايات كەچۈرگەن. بۇلار تېرىدىن ياسالغان چېدىرلاردا ئولتۇرۇپ، يايلاقتىن يايلاققا كۆچۈپ، يۈرگەن. بۇلارنىڭ بىرقىسمى، شەھەر - كەنتلەردە ياشاپ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىق ۋە ئورمانچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ، يازدا يايلاققا چىقاتتى. «كۆكتۈركلەر دەۋرىدە موغۇلىستان ۋە ئالتايدا شەھەر يوقتى» دېگەن رىۋايەتلەر يالغان. چۈنكى، ئورخۇن، سېلىنگا، ئونۇن، كىرولىن، ئىنفرا (ئانگارا)، ياما (يەنسەي) ئىرتىش ۋە باشقا ئېقىن بويلىرىدا يۈزلەپچە چوڭ - كىچىك شەھەرلەر ۋە ئاۋات جايلار بار ئىدى. ھازىرقى زامانىمىزدا بۇلارنىڭ خارابىلىرى ئوتتۇرىغا چىقماقتا. شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان، كارۋانچىلىق قىلىپ، ئۇزاقلارغا بېرىپ تىجارەت قىلىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەستى. زىرائەت ۋە باغلارنى سۇغۇرۇش ئۈچۈن، ئېرىق ئۆستەڭ ۋە ئازما (توسما) قاتارلىق سۇ قۇرۇلۇشلارنى ياسايدىغان ماھىر ئۇستالارمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ چاغدا تۈركلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى چىنىقلىقلار ئىككىگە بىر ئاز ئوخشاپ قالاتتى. ئەمما، چىنىقلىقلار ئەكسىچە، تۈركلەر، پەشلىرىنى ئوڭدىن سولغا قىلىپ يۆگەيتتى. چاچلىرىنى چۈشۈرمەي ئۇزۇن

قويۇۋېتەتتى. ھەممە كىشى ئاتقا مىنىشكە ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى. تۈركلەرنىڭ كەسكىن قىلىچلىرى، ھايۋان مۇڭگۈزىدىن ياسىغان ئوقىيالىرى ۋە ئىسقىرتقانداك ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلىرىنىڭ داڭقى ھەرتەرەپكە تارقالغان ئىدى. ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتباھالىق تاشلار بىلەن زىننەتلەنگەن زىرە-مونچاق قوللىنىتتى. قىمىز ۋە ئارپا ھاربىي ئىچەتتى.

كۆكتۈركلەر، جەڭگىۋار تەبىئەتلىك بولۇشى بىلەن تەڭ، ئىنسانپەرۋەر ۋە رەھىمدىل ئىدى. شۇ چاغلاردىكى «ئاسۇر» ۋە «كىلدان» دېگەن مىللەتلەرنىڭ زەپەر ئابىدىلىرىدە يېزىلغان، خاتىرىلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىلەرچە يۈرگۈزگەن قەتلىشام، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە بۇزۇش، يوقىتىش، قاتارلىق ھەرىكەتلىرىنى پەخىرلەنگەن ھالدا يېزىپ قالدۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. لېكىن، تۈركلەرنىڭ زەپەر ئابىدىلىرىدە بۇنداق نەرسىلەر ھېچ ئۇچرىمايدۇ. ئۆزىنى تەڭرىدىن يوق مەدەنىي بىر مىللەت دەپ ئاتىۋالغان چىنلىقلارنىڭ تارىخىغا بىر قارايدىغان بولساق، مەيلى ئۆز جايلىرىدا بولسۇن، مەيلى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن جايلاردا بولسۇن ئېلىپ بارغان قەتلىشاملىرى، بۇزۇش، يوقىتىش قاتارلىق ۋەھشى قىلمىشلىرىنىڭ مىساللىرى بىلەن تولۇپ تاشقان.

ھۆنەر - سانائەت

كۆكتۈركلەر ئەرگەنەقۇن دىكى چاغللىرىدا، كاندىن تۆمۈرجەۋھىرى (رودىسى) چىقىرىپ، تۆمۈردىن ھەرخىل ھەربىي قورال، ئەسۋاپ - سەرەمجانلارنى ئىشلەپ چىقىرىشتا تازا ۋايىغا يەتكەنىدى. چىن تارىخلىرىغا كۆرە كېيىنچە، كۆكتۈركلەرنىڭ تەۋەلىكىدىكى جۇجىن تاتارلىرى ئۇلاردىن ئۆگىنىپ، بۇ سانائەتتىن بەك پايدىلانغان ئىكەن. كۆكتۈركلەر قاغانلىق قۇرغاندىن كېيىن، بۇ سانائەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغانىكەن. بۇ قاغانلىق دەۋرىدە، موغۇلىستان ۋە ئالتاي خەلقى ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق مەدەنىيەتنى كەشپ قىلىپ، پىششىقلاپ ئىشلەپ ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ياساپ، باشقا مىللەتلەرگە سېتىشقا باشلىغان. شۇ چاغدىكى تۈرك سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە، مىلادى 669 - يىلى رىم ئىمپېراتورى جۇستىنىيان (جۇستىنىۇس) تەرىپىدىن غەرب يابغۇسى ئىستىمى خاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى زىمارك (زىمارخ) نىڭ قاغان ئوردىسىدا كۆرگەنلىرىدىن يازغان خاتىرىسى بۇلارنى ئىسپاتلاشقا يېتەرلىكتۇر. ئۇ خاتىرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «... تۈرك يۇرتلىرىدىكى ئالتۇندىن ياسالغان نەرسىلەرنىڭ نازۇكىلىقى، چىرايلىقلىقى ۋە سەنئەتتىكى ئۈستىلىقى، رىم ئىمپېراتورلۇقىدا ياسالغانلىرىدىن ھېچ قېلىشمايدۇ. مەن ئىستىمى خاننىڭ، بىر قانچە ئوردىسىدىكى ئالتۇن بۇيۇملارنىڭ كۆپلىكىگە ھەيران قالدىم. مېنى ئىستىمى خان، تەنتەنىلىك بىر مۇراسىم بىلەن ھۇزۇرىغا قوبۇل قىلدى. ئوردىسى پۈتۈنلەي يىپەك زىلچە، يىپەك كۆرپە - ياستۇق ۋە يىپەك پەردىلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئىستىمى خان، مېنى بۇ ئوردىدا، ئالتۇن تەختىدە ئولتۇرۇپ، قوبۇل قىلدى.

ئوردىنىڭ ھەشەمەتلىك بىزىلىشى، رىم ئىمپېراتور سارائىلىرىنىڭكىدىن قېلىشمايتتى. بۇ يەردە بىرنەچچە قۇمغان (ئاپتۇۋا) كۆردۈم. بۇ قومغانلارنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى چىرايلىق نەقىش ۋە رەسىملەر بەكمۇ ئۇستالىق بىلەن ئويۇلغان. ئوردىنىڭ تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن بىلەن قاپلانغان. ئوتتۇرىدا تۆرت ئالتۇن ئوز قوش ئۈستىگە ئورنىتىلغان غايەت ھەشەمەتلىك بىر ئالتۇن تەخت تۇرىدۇ. ئوردىدىكى ئالتۇن قاچا - قۇمۇشلارنى، قىممەت باھالىق بىسات - سەرەمجانلارنى ۋە ئالتۇن كۆمۈشتىن ياسالغان. ھايۋان سۈرەتلىرىنى ھەيرانلىق بىلەن تاماشا قىلىدىم. تۈركلەرنىڭ بۇخىل مەدەن مەھسۇلاتلىرىدىن ياسىغان ھەرخىل ئەسۋاپ، قورال - ياراغ ۋە باشقا جابدۇقلارنى تۈرك يۇرتلىرىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچراتتىم.

تىجارەت

كۆكتۈرك زامانىسىدا تۈركلەرنىڭ تىجارەت ئىشلىرى ئەڭ تەرەققى قىلغان دەۋر ئىدى. بىزانتىيە (رىم)، ئىران، ھىندىستان ۋە چىن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا تىجارىتى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ چوڭ سودىگەرلىرى بولغان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستانلىق تىجارەتچىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. بولۇپمۇ، چىننىڭ يىپەك رەخلىرى، تاۋار، دۇردۇن ۋە كىمخاپ قاتارلىق يىپەك توقۇلمىلىرىنى يالغۇز تۈركىستان سودىگەرلىرى، قۇرۇقلۇقتىكى كارۋان يولى بىلەن رىم، ئىران ۋە ھىندىستانغا ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ يۇرتنىڭ ماللىرىنى ئېلىپ كېلىپ، تۈركىستان ۋە چىن بازارلىرىدا ساتاتتى. تۈركلەرنىڭ تاشقى سودىدىكى بۇ تەرەققىيات بۇ مەملىكەتلەردىكى مىللەتلەر ئارىسىدا ئۆز ئارا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەر ھازىر شۇ مەملىكەتلەرنىڭ مۇزېيلىرىدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا. ياپۇنىيەنىڭ «ھارۋىي» بۇتخانا مۇزېيىدا، ساسانى ھۆكۈمدارى زامانىسىدا ئېلىپ كېلىنگەن بىر مۇنچە قاچا - قۇچلار ساقلىنىماقتا.

دىن

بۇ دەۋردە تۈركلەر، قەدىمكى تۈركلەر ۋە ھۇنلارنىڭ دىنى بولغان «تويىن» ۋە شامان (قامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. كۆكتۈركلەر، ئۈستىدىكى ئاسماننى ۋە ئاستىدىكى يەر نى مۇقەددەس دەپ بىلىپ چوقۇناتتى. ئۇلارغا ئاناپ قۇربانلىق قىلاتتى. يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي مۇراسىمدا كۆككە (ئاسمانغا) ئىبادەت قىلاتتى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا يېزىلغىنىغا قارىغاندا، تەڭرىنىڭ ئىسمى «تۈرك تەڭرىسى» دەپ ئاتالغان ۋە قاقىن ئوماي ئىسىملىك تەڭرىچىنىڭ بۇۋاق ۋە كىچىك بالىلارنى تەربىيەت قىلىدىغانلىقى يېزىلغان. دېمەك، كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئىلگىرى چىندە راۋاج تاپقان بۇددا ۋە مانى دىنلىرى تېخى بۇ يەردە تارقالمىغانىدى.

كۆكتۈركلەردە ئۆلۈم - يېتىمدە دەپنە مۇراسىمى ۋە ئايىن (دۇئا تەلەپ) لار «يۇغ» دەپ ئاتىلاتتى.

ۋاپات بولغان كىشى نەپەس ئۈزگەن ئۆيدە ياتقۇزۇلۇپ، پۈتۈن ئۇرۇق - تۇغقانلار كېلىپ، بىرەر ئات، كالا ۋە ياكى بىر قوڭۇر چاغلىق ھايۋان قۇربانلىق قىلاتتى. ئۇندىن كېيىن، مېيىت ياتقۇزۇلغان ئۆينىڭ ئەتراپىغا يېغىلىپ، ئۆلتۈرۈپ يىغى - زارە قىلىشقا باشلايتتى. بىردەمدىن كېيىن، ھەممىسى قوپۇپ ئاتلىرىغا مىنىشىپ، ئۆينىڭ ئەتراپىنى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ كېلىپ، ھەرقېتىم ئىشك ئالدىغا كەلگەندە ئۇن سېلىپ يىغىلىغىلى باشلايتتى. ۋە پىشانىلىرىنى پىچاق بىلەن تىلىپ، قان چىقىرىپ، ئاققان قاننى ياشلىرى بىلەن يۈز - كۆزلىرىگە سۈرتۈپ ماتەم بىلدۈرەتتى. دەپنە قىلىش، ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە مۇبارەك دەپ ھېساپلىنىدىغان كۈنگىچە ساقلاپ، بىرقانچە كۈن ئارقىغا سوزۇلاتتى. بەزىدە كۈزدە ئۆلگەن كىشىنىڭ ئەرتىيازدا دەپنە قىلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. دەپنە قىلىش كۈنى كەلگەندە، ئالدى بىلەن مەرھۇمنىڭ ياخشى كۆرگەن ئېتىنى كۆيدۈرۈپ كۈلنى ۋە باشقا ياخشى كۆرگەن نەرسە كېرەك ۋە قورالنى بىرگە دەپنە قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. دەپنە مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، مۇراسىمغا ھازىر بولغانلار توپلىشىپ، قەبرە ئەتراپىدا يەتتە ياكى توققۇز ئايلىنىپ، قۇربانلىق قىلىش بىلەن مۇراسىم ئاخىرلاشتى. مەرھۇم ھاياتىدا قانچە دۈشمەن ئۆلتۈرگەن بولسا، شۇنچە تاش ۋە ياكى «بالبال» دەپ ئاتالغان بېشى يوق ئادەم ھەيكىلىنى قەبرە ئەتراپىغا تىزىپ قوياتتى.

ئورخۇن ئابىدىلىرى

كۆكتۈركلەر زامانىسىدا، شەرق (موغۇلىستان) تۈركلىرى، ئۆز تارىخى ھادىسىلىرىنى تاشقا، مۇنارغا ۋە تاش تاملارغا ئويۇپ يېزىپ، يادىگار قىلىپ قويۇش ئادىتى ئەۋج ئالغانىدى. بۇ يادىگارلىقلار ئابىدىلەر (مەڭگۈ تاشلار)، كۆكتۈركلەرنىڭ تارىخىنى بىزگە يەتكۈزگەندىن باشقا شۇ چاغدىكى تۈرك تىلىنىڭ تەرەققى قىلىپ، ناھايىتى ئۈستۈن بىر ئەدەبىي سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ بۈگۈنگىچە تېپىلغانلىرىدىن مۇھىمراق بولغانلىرى، شىمالىي موغۇلىستاندىكى ئورخۇن دەرياسىنىڭ كونا ئېقىنى بويىدىكى خوشۇت - سايىدام يېنىدا، بىر كىلومېتىر ئارىلىقتا تېپىلغان ئىككى مەشھۇر مەڭگۈ تاشتۇر. بۇلاردىن بىرى، مىلادى 732 - يىلى ۋاپات بولغان مەشھۇر كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى بولۇپ، مىلادى 732 - يىلى تىكلەنگەن. ئىككىنچىسى، مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولغان بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى بولۇپ، مىلادى 735 - يىلى تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تۆت تېمىغا، ھازىر «ئورخۇن ئېلىپبەسى» دەپ نام بېرىلگەن قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى بىلەن تۈركچە خاتىرىلەر تاشقا ئويۇپ، يېزىلغان. بۇ يازما يادىگارلىقلارنىڭ كۆپرەكى قاغاننىڭ ئۆز ئاغزىدىن يېزىلغان بولسىمۇ بىرقىسمى، قاغان جەمەتىدىن بولغان ئۇلۇغ (يوللىغ) تېكىننىڭ ئاغزىدىن يېزىلغانلىقى بىلىنمەكتە. بۇ

يازما يادىگارلىقلاردا شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ چىنلىقلار تەرەپىدىن كېيىنكى ئىستىلا دەۋرىدە، چىنلىقلارنىڭ زۇلۇم ۋە كەمسىتىشلىرى، شۇ چاغدىكى بەزى تۈرك بەگلىرى ۋە بايلارنىڭ ئومۇمىي تۈرك مىللىتىگە قىلغان خىيانەتكارلىقلىرى ۋە ئۇندىن كېيىن، ئىلتىزىش³³ قاغاننىڭ قانداق قىلىپ بۇ دۆلەتنى قۇتقۇزۇپ، يېڭىدىن قۇرۇپ چىققانلىقى غايەت جانلىق ۋە تەسىرلىك ئىبارىلەر بىلەن يېزىپ قالدۇرۇلغان.

بۇلاردىن بىرقىسمى چىنچە يېزىلغان. بۇ چىنچە قىسمى شۇ چاغدا كۆكتۈرك قاغانلىقىغا باج - سېلىق تۆلەپ، تەۋە بولۇپ تۇرغان چىن ئىمپېراتورى شۋەنزۇڭ نىڭ ئاغزىدىن يېزىلغان تەزىيە نامە ۋە مەدھىيىلەردىن ئىبارەت. شىمال تەرەپتىكى مەڭگۈ تاشلاردىن ئىككىسىگە يېزىلغان بولسا، ئىلتىزىش قاغان، بىلگە قاغان ۋە قاپاغان قاغانغا ۋەزىر بولغان تونىيۇقۇق بەگنىڭ ئاغزىدىن يېزىلغان. بۇلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە مەڭگۈ تاشلارمۇ تېپىلدى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالىملار تەرىپىدىن ئوقۇپ يىشىپ چىقىلدى. بۇ يازما يادىگارلىقلارنىڭ تارىخىي قىممىتىدىن ئەدەبىي قىممىتى تېخىمۇ چوڭراق. بۇ مەڭگۈ تاشلاردىكى خەتلەرنىڭ بەزىلىرى بۇزۇلۇپ ئۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، كۆپ قىسمى ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن ئىككى پارچىسىنى، ئەسلى تۈرك بولغان فىنلاندىيەلىك ساياھەتچى ئالىم ئۆز يۇرتىغا ئېلىپ كېتىپ، ھېلىسىنى شەھىرىدىكى مىللىي مۇزېيىگە قويغان. بۇلاردىن بىرقانچە نۇسخىسىنى تاپتىم، ئىنشائاللا ئۆز لەھجىمىز بىلەن نەشر قىلىمەن.

10 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستاندا ئىككىنچى تۈركەش دۆلىتى

(ھىجرىنىڭ 97 - 122، مىلادىنىڭ 716 - 739 - يىللىرى)

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قۇتلۇق كۆكتۈرك قاغانى قاپاغان قاغان، مىلادى 711 - يىلى تۈركەش جەمەتى دۆلىتىنى يىقىتقاندىن كېيىن، بۇ دۆلەت قارىمىقىدىكى باشقا ھەرقايسى قەبىلىلەر ئايرىلىپ، توپ - توغرا قاغاننىڭ ئالى ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولدى. بۇ ئوتتۇرىدا، تۈركەش قەبىلىسىگە سۇلۇخان قەبىلىسى باشلىقى بولدى. سۇلۇخان قەبىلىسى تىلىك قەھرىمان بىركىشى بولۇپ، قاغانغا سادىق كۆرۈنۈپ، ئاستا - ئاستا ئەتراپىدىكى بۇرۇنقى تۈركەش دۆلىتىگە تەۋە بولۇپ تۇرغان قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قاراتتى ۋە قىسقىغىنە زامان ئىچىدە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بۇ ۋەزىيەت قاپاغان قاغاننىڭ

³³ ئىلتىزىش قاغانى، ئىلتىزىش قاغان (ت. ئالماس، 217 - بەت)، ئېلىتەرس قاغان، (ئە. بايتۇر 481 - بەت) دەپ ئالدى.

ۋاپاتىغا توغرا كەلدى ۋە مىلادى 716 - يىلى قاپاغان قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلۇخان مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇچاغلاردا قوجۇ (قۇجۇ) ۋە ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان چىنلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ جايلاردىكى خەلقنى چىن ئاسارىتى خەۋپىدىن ساقلاپ قالدى. بىلگە قاغان ۋە كۈلتېگىن، سۇلۇ قاغاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. ھىجرى 97 - (مىلادى 715). يىلى سۇلۇ قاغان، ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشماسلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. تىبەتلىكلەر بىلەنمۇ چىنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ھەققىدە كېلىشىم ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلۇ قاغان چىنلىقلارنىڭ قۇرقىدىغان دۈشمىنى بولۇپ قالدى. چىن دۆلىتى بولسا، ھەر پۇرسەتتە سۇلۇ قاغانغا دوستلۇق ئىزھار قىلىپ تۇراتتى. سۇلۇ قاغان، بۇنىڭ بىر سەمىمىي دوستلۇق ئىپادىسى بولماستىن، مەجبۇرىيەت ئاساسىدا قىلىنىۋاتقان مۇناپىقلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، كۆرۈنۈشتە دوستلۇق كۆرسىتىپ، پەردە ئارقىسىدا چىنلىقلارغا ھەردائىم قىيىنچىلىق پەيدا قىلىشتىن ھېچ تارتىنمايتتى.

سۇلۇ قاغاننىڭ ئەرەپ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى

قۇتەيبە بىن مۇسلىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يەزىد بىن مۇھەللەب خوراسان ۋالىيسى بولدى. سۇلەيمان بىن ئابدۇلمەلىكنىڭ خەلىپىلىك زامانىسىدا يالغۇز سوغدىيانا ئۆلكىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدا بولۇپ، تاخارىستان، فەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ خانلىرى ھەممىسى سۇلۇ قاغاننىڭ ئالى ھاكىمىيىتىگە قارايتتى. سۇلۇ قاغاننى ئىسلام تارىخلىرىدا «خاقان الترك» يەنى، تۈركلەرنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدۇ. يەزىد بىن مۇھەللەب تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشماسلىق بىتمىنامىسى ئىمزالىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ زامانىسىدا تۈركلەر بىلەن ئۇرۇش بولمىدى. ئۇچاغلاردا مۇسۇلمانلار كافكاز تەرىپىدىكى «خازار» دېگەن تۈرك قەبىلىسى بىلەن ئۇرۇشماقتا ئىدى. ھىجرى 99 - (مىلادى 718 -) يىلى، سۇلەيمان بىن ئابدۇلمەلىكنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆمەر بىن ئابدۇلئەزىز خەلىپە بولدى. بۇ زاتنىڭ زامانىسىدىمۇ ئەرەپ ۋە تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا مۇھىم بىر ۋەقە بولمىدى.

پەقەت، سەمەرقەنتلىكلەر، ئۆمەر بىن ئابدۇلئەزىزنىڭ ئالدىغا بىر ھەيئەت يوللاپ «قۇتەيبە بىزگە غەدىر (ھەقسىزلىق) قىلىپ، بىز تەسلىم بولۇپ، ئىتائەت قىلغاندىن كېيىنمۇ سۆزىدە تۇرماي بىزنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈردى، شەھەرلىرىمىزنى كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلدى، يەرلىرىمىزنى تارتىۋالدى، بىز تارتىۋالغان ھەق ۋە ھۇقۇقىمىزنى تەلەپ قىلىمىز!» دەپ ئەرەز قىلدى. ئۆمەر بىن ئابدۇلئەزىز بۇنى ئاڭلاپ سەمەرقەنت ۋالىيسى سۇلەيمان بىن ئەلسۇرھگە مۇنداق دەپ بۇيرۇق يازدى: «سەمەرقەنت خەلقى قۇتەيبە بىن مۇسلىمنىڭ زۇلىمى ۋە خەلقىنى يېرىدىن ھەيدەپ چىقارغانلىقى توغرىسىدا ماڭا

شىكايەت قىلدى. مىنىڭ بۇ خېتىمنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، دەرھال قازىنى بۇلارنىڭ شىكايەتلىرىنى ئاڭلاپ، ھەق قايسى تەرەپكە بولسا (كىمنىڭ دېگىنى توغرا بولسا) شۇ تەرەپنىڭ پايدىسىغا ھۆكۈم قىلىشقا ئەمر قىلىسەن. ئەگەر سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ دېگىنى توغرا بولسا قۇتەيبە بىن مۇسلىم غەلبە قىلىشتىن ئىلگىرىكى يەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى تۇرغۇزۇڭلار. مىلەرمۇ دەرھال شۇ چاغدىكى ئەسكەرگاھىڭلارغا چېكىنىپ چىقىڭلار. بۇيرۇق يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋالىي سەمەرقەنت قازىسىنى بۇ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا تەيىنلىدى. قازى «سەمەرقەنتلىكلەرمۇ ئەرەبلەرمۇ ئارىلىرىدىكى پۈتۈن سۈلھى كېلىشىملىرىنى بىكار قىلسۇن ۋە بۇزۇنقى ئەسكەرگاھلىرىغا چېكىنسۇن. ئۇندىن كېيىن سۈلھى قىلسۇن ياكى ئۇرۇش قىلسۇن» دەپ ھۆكۈم قىلدى. سەمەرقەنت ۋە پۈتۈن سوغدىيانا ئۆلكىسىنىڭ كاتتىلىرى، بۇنداق قىلغاندا چوقۇم ئۇرۇش بولىدۇ ۋە ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىنىڭ نېمە بولۇشىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئەگەر، ئەرەبلەرغالپ بولسا، بىزگە يېڭىدىن دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلايدۇ. بېشىمىزغا تېخىمۇ چوڭراق بالايى - ئاپەت كېلىدۇ دېگەن چۈشەنچىگە كېلىپ شىكايەتلىرىدىن ۋاز كەچتى ۋە تالاش - تارتىشنى توختاتتى. ئىسلام تارىخچىلىرى ئۆمەربىن ئابدۇلئەزىزنىڭ بۇ ئادالەتلىك ھۆكۈمىنى، دۇنيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر ئادالەت دەپ باھا بېرىدۇ. ھەقىقەتەن شۇنداق بولسىمۇ، سوغدىيانا تۈركلىرىگە بۇ ئادالەتنىڭ بىر پايدىسى بولمىدى. ئۆمەربىن ئابدۇلئەزىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، (ھىجرى 101 - مىلادى 719 - يىلى) تۈركلەر ئەرەبلەرگە بويسۇنۇشنى تاشلاپ، پۈتۈن سوغدىيىدىكى ئەرەب ئەسكەرلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى. بۇنى ئاڭلىغان خوراسان ۋالىيسى سەئىد ئەلخەرىشى ناھايىتى چوڭ بىر قۇشۇن بىلەن كېلىپ، تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. قەتلىئام ئېلىپ بېرىپ، شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتتى. سوغدى خەلقى تۈگەپ كېتىشكە ئاز قالدى. بىر قىسمى شەرقىي تۈركىستانغا قاچتى.

سۇلۇ قاغان، سوغدىيانا تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ھادىسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ھىجرىنىڭ 103 - (مىلادى 721 -) يىلى سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلدى. ئەرەبلەر بىلەن بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. ھىجرى 106 - (مىلادى 725 -) يىلى مۇسلىم بىن سەئىد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب ئەسكەرلىرى پەرغانىغا ھۇجۇم قىلىپ، خوجەند شەھىرىنى ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلۇقاغان، تالاستىن يۈرۈش قىلىپ، مۇسلىم بىن سەئىدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خوجەندنى تارتىۋالدى. خوجەند ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا، سۇلۇقاغاننىڭ ئەسكەرلىرى مۇسلىم بىن سەئىدنى ئەسكەرلىرى بىلەن قورشاشقا ئالغان. ئەرەبلەر ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي، قايتارما ھۇجۇم قىلىپ، قورشىۋىنى يېرىپ قاچتى. ھىجرىنىڭ 108 - يىلى خوراسان ۋالىيسى ئەسەد بىن ئابدۇللا - ئەلقەسىرى، ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، ماۋەرائۇننەھردە چوڭ بىر ئەسكەرىي ھەرىكەت باشلىماقچى بولدى. بۇنىڭغا قارشى سۇلۇقاغان يېتىپ كېلىپ، ئەسەتكە قاتتىق زەربە بەردى ۋە ئەرەبلەر ئارقىغا چېكىندى. قاغانمۇ

قايتىپ كەتتى. شۇ ئارىدا، ئەسەد بىن ئابدۇللا ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئەشرەس بىن ئابدۇللا ۋالىي بولدى.

ئەشرەس ۋالىي بولغاندىن كېيىن، «ئەبۇسەيد ئەسلەھ بىن تەرىف» ئىسىملىك مەشھۇر دىنىي ئالىمنى ماۋەرائۇننەھرگە تۈركلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئەسلەھ بىن تەرىف، خەلققە ئىسلامنىڭ ھەقىقىتىنى ئۇچۇق بايانلار بىلەن چۈشەندۈرۈپ تەبلىغ قىلدى. بۇ دەۋەت نەتىجىسىدە تۈركلەر ئىسلام دىنىنىڭ ھەق بىردىن ئىكەنلىكىنى، ئىنسانىيەتكە بەخت سائادەت ۋە كامالەتكە يېتىشنىڭ يولىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدىغان دىن ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئىنتايىن زوق - شوق بىلەن مۇسۇلمان بولغىلى باشلىدى. ھەر يەردە مەسجىدلەر سېلىندى، قۇرئان ئوقۇش ۋە شەرئەت ھۆكۈملىرىنى ئۆگىنىش باشلاندى. ئىككى يىل ئىچىدە سوغدىيانا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى مۇسۇلمان بولدى. شەرئەتكە ئاساسەن، مۇسۇلمان بولغانلاردىن جىزىيە ئېلىنمىدى. نەتىجىدە، خەلىپىلىك مەركىزى (شامدىكى) خەزىنىسىنىڭ كىرىمى بىردىن ئازلاپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلىپىلىكنىڭ مالىيە ئىدارىلىرىدىكىلەر قاتتىق ئەندىشىگە چۈشتى ۋە ۋالىي ئەشرەسگە مۇنداق دەپ بۇيرۇق يوللىدى: «مالىيەنىڭ كىرىمى ئازلاپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچى ئىقتىسادقا باغلىق. ئاڭلىشىمىزچە، سوغدىيان ۋە باشقا يۇرتلاردىكى جىزىيە تۆلەش مەجبۇرىيىتى بولغانلار (مۇسۇلمان بولمىغان پۇقرالار) ئۆز قىزغىنلىقى بىلەن مۇسۇلمان بولماي، پەقەت جىزىيە بېرىشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغانىمىز. سىز بۇلارنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، خەتنە قىلغان، پۈتۈن پەرز لەرنى ئادا قىلغان ۋە قۇرئاننى ياد ئالغان كىشىلەردىن جىزىيە ئالماڭ. ئۇندىن باشقىلاردىن، بىز مۇسۇلمان دېگىنىگە قارىماي ھەممىسىدىن جىزىيە ئىلىڭ». بۇ بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئەمەلدارلار تۈرك مۇسۇلمانلاردىن جىزىيە تەلەپ قىلغىلى باشلىدى. تۈرك مۇسۇلمانلار بولسا جىزىيە بېرىشنى رەت قىلدى. ئەسلەھ بىن تەرىف ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، مۇسۇلمانلاردىن جىزىيە ئالماق شەرئەتكە خىلاپ دەپ ئېلان قىلدى. ئەمەلدارلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلماستىن زورلۇق بىلەن جىزىيە ئېلىشتا چىڭ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلەھ بىن تەرىف، ھەقىقەت تەرەپتارلىرى بىرقىسىم ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمان تۈركلەر بىرلىشىپ، ھۆكۈمەتكە قارشى ئىسيان كۆتەردى. ۋالىينىڭ سەمەرقەنتتىكى ۋەكىلى ھىيلە - مكىر ئىشلىتىپ، ئەسلەھ بىن تەرىف ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن ئەرەب ۋە تۈركلەرنىڭ كاتتىلىرىنى تۇتۇپ قامىدى. بۇ ناھەقچىلىق ۋە زۇلۇمغا تاقەت قىلالىمىغان پۈتۈن سوغدىيانادىكى تۈرك مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسۇلمان تۈركلەر بىرلىشىپ، سۇلۇ قاغاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ھىجرىنىڭ 110 - (مىلادى 728). يىلى سۇلۇ قاغان ناھايىتى چوڭ بىر قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركىستانغا كېلىپ، پەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق سوغدىيان تۈركلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەبلەرگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە پۈتۈن سوغدىيانا ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئەرەبلەرنى ھەيدەپ چىقاردى. بۇنى ئاڭلىغان ئەشرەس،

مەرۋىدىن يۈرۈش قىلىپ، ئامىل شەھىرى يېنىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. سۇلۇ قاغانمۇ يېتىپ كېلىپ، ئۇرۇش باشلاندى. ئەشرەسنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، چېكىندى. يەنە كۈچ توپلاپ، قايتا ھۇجۇم قىلىپ، بۇ قېتىم قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، بايكەنت شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. تۈركلەر ئەشرەسنى بايكەنتتە مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە شەھەرگە كېرىدىغان سۇنى توختىتىۋالدى. ئەرەب ئەسكەرلىرى سۇسزلىقتىن ئۆلگىلى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەبلەر ئۆلۈمنى باشلىرىغا ئېلىپ، قاتتىق بىر ھۇجۇم بىلەن مۇھاسىرىدىن چىقىپ سۇنى قولغا چۈشۈردى ۋە تۈركلەرنى شەھەر ئەتراپىدىن ئۇزاقلاشتۇردى. سۇلۇ قاغان ئەرەبلەرنى غەربىي تۈركىستاندىن چىقىرىش ئۈچۈن، بايكەنت ۋە سەمەرقەنتنى ئۆز ھالىغا قويۇپ، باشقا يول بىلەن خوراسانغا ھۇجۇم قىلىپ، خوراساننىڭ ئەڭ چوڭ شەھىرى بولغان كەمەرچە شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى. شەھەردىكى مۇسۇلمان تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەر قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى. ئاخىرى، قاغان مۇسۇلمانلارنىڭ شەھەرنى تاشلاپ، چىقىپ كېتىشىگە ماقۇل بولدى. ياردەمسىز قالغان مۇسۇلمانلار شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن ئەشرەس يەنە كېلىپ، كەمەرچىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. كەمەرچە شەھىرىنى بىتەرەپ شەھەر دەپ ئېلان قىلىپ، ئەسەرلەرنى ئالماشتۇرۇپ، ھەرىككى تەرەپ ئۆز مەركەزلىرىگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن يالغۇز بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرىلا مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدا قېلىپ، پەرغانە، قارا تېگىن، تاخارىستان ۋە سوغدىياناننىڭ كۆپ قىسمى سۇلۇ قاغان ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. ھىجرىنىڭ 111 - (مىلادى 729 -) يىلى ئەشرەس ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئورنىغا جۈنەيد بىن ئابدۇراھمان ۋالىي بولدى. جۈنەيد، ھىجرى 111 - يىلى تاخارىستان (تۇخارىستان) غا غازات يۈرۈشى باشلىدى. سۇلۇ قاغان بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىكى سەمەرقەنتگە ھۇجۇم قىلىپ، قورشاشقا ئالدى. سەمەرقەنت ئەمىرى «سەۋرە بىن ئەلھەرقان» تۈركلەرگە كۈچى يەتمەسلىكىنى جاغلاپ، جۈنەيدىدىن تېز ياردەم تەلەپ قىلىپ، قاناتلىق خەت ئەۋەتتى. جۈنەيد، بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ تۇخارىستانغا يۈرۈش قىلىشنى قويۇپ، سەمەرقەنتكە قاراپ ماڭدى. سەمەرقەنتكە ئۆت فەرسەخ يول قالغاندا ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى ئۇچرىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى ۋە جۈنەيد ئەسكەرلىرى بىلەن مۇھاسىرىگە چۈشتى. جۈنەيد، سەمەرقەنت شەھىرى ئىچىدە مۇھاسىرىدە قالغان سەۋرە بىن ئەلھەرقانغا تۈركلەرنىڭ ئارقا تەرىپىدىن (شەھەردىن) تۇيۇقسىز چىقىپ، ھۇجۇم قىلىشقا ئەمر قىلدى. سەۋرە، بىر كېچە 10,000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن تۇيۇقسىز مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، تۈركلەرگە ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر ئاساسى كۈچىنى ئارقىدىن كەلگەن بۇ ھۇجۇمغا قاراتقانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، جۈنەيد مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. ئەمما، سەۋرە بىن ئەلھەرقان، 10,000 ئەسكىرى بىلەن بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان جۈنەيد، سەمەرقەنتكە كىرىپ، كۈچىنى توپلاپ مۇداپىئەدە تۇردى. بۇ ۋەزىيەتتە سۇلۇ قاغان سەمەرقەنتنى قويۇپ، بۇخاراغا ھۇجۇم

قىلىپ ئىشغال قىلدى. جۈنەيد، سەمەرقەنتنى تاشلاپ، ئۆزى ساق سالامەت چىقىپ كېتەلىشى ئۈچۈنمۇ ۋە ياكى سەمەرقەنتتە تۇرۇپ، قاغانغا قارشى مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىشتىمۇ تۈركلەرگە كۈچى يەتمەي پۈتۈنلەي تۈگىشىپ كېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، خوراسانغا ئارقىمۇ - ئارقا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇ ياردەم كەلگەندىن كېيىن جۈنەيد، سەمەرقەنتتىن چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىنىش ئاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خوراسانغا قاراپ ماڭدى. قاغان ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەرەبە بېرىش ئۈچۈن تۈرك خانلىرىدىن بىرىنىڭ قوماندانلىقىدا زور بىر قوشۇن يوللىدى. ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى تار بىر جىلغىدا ئۇچرىشىپ شىددەتلىك توقۇنۇشتى. ئۇرۇشتا تۈركلەرنىڭ قوماندانى ئۆلگەنلىكتىن تۈركلەر پاراكەندە بولۇپ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۈنەيد خوراسانغا قېچىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، بۇخارانى تارتىۋالدى. سۇلۇ قاغان ئالاسقا قايتىپ كەتتى. خوراساندىكى ئەرەبلەر، تۈركەش قاغانى ۋە جۈنەيد ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇشتا غالىب بولغانلىرىدىن پەخىرلىنىپ بۇ ئۇرۇشنى «يوم الشعب» مۇھارېبىسى دەپ ئاتىدى.

ئەرەب تارىخچىلىرى بۇ ئۇرۇشتا قاغاننىڭ بىرئوغلى ئەسىرگە ئېلىنغان، جۈنەيد ئۇنى خەلىپە ھۇششامغا يوللاپ بەرگەن دەپ يازىدۇ. بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، خوراساندا ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار چىقىپ، ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ قالغان ئەرەبلەر ماۋەرائۇننەھىرگە تاجاۋۇز قىلالىمىدى. سۇلۇ قاغانمۇ ئالتە يىلغا قەدەر تىنچ ئۆتتى. ھىجرىنىڭ 118 - (مىلادى 736) - يىلى خوراسان ۋالىسى ئەسئەد بىن ئابدۇللا ئەلقەسىرى، قاراتېگىن ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە قەلئەنى ئىگەللەۋالدى. سۇلۇ قاغان دەرھال يېتىپ كېلىپ، ئەسئەدنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئەسئەد قىلىچتىن ئېشىپ قالغان بىرقىسىم ئىسلام ئەسكەرلىرى بىلەن قاچتى ۋە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلىخ شەھرىدە توختىدى. سۇلۇ قاغان ئەسئەدنى قوغلاپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە بەلىخ شەھرى يېقىنلىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئىسلام ئەسكەرلىرىگە ئېغىر زەرەبە بەردى. كېيىنچە، قاغان ئامۇ دەرياسى بويىدا مۇداپىئە قىسىملىرىنى قويۇپ ئۆزى ئالاسقا قايتتى.

بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرى ئەرەبلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھىر ۋە توخارىستان (بەدەخشان ۋە قەتەغەن) دىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرى سۇلۇ قاغاننىڭ ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولدى. مانا بۇ تۈركەش دۆلىتىنىڭ ئەڭ كېڭەيگەن ۋە گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. (11 - خەرىتىگە قاراڭ)

سۇلۇقاغاننىڭ ۋاپاتى ۋە تۈركەشلەر ئىچىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركەش دۆلىتى، 10 قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت بىر ئىتتىپاقداش دۆلىتى ئىدى. غەرب نەرەپتىكى بەش قەبىلە، بىۋاسىتە قاغانغا قاراشلىق بولۇپ «قاراتۈركەش» يەنى، غەربىي تۈركەش دەپ، ئاتىلاتتى. ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى (ئىلى، ئالتاي بەشبالىق، بارىكۆل ۋە ئىملىدىكى) بەش قەبىلە بولسا، «باغاتارقان» ئۇنۋانلىق بىر ئومۇمىي ۋالىينىڭ قارمىقىدا بولۇپ قاغاننىڭ ئالى ھاكىمىيىتىگە تەۋە ئىدى. بۇلار «سېرىق تۈركەش»، يەنى، شەرقىي تۈركەش دەپ ئاتىلاتتى. سۇلۇ قاغان، مىلادى 736 - يىلى ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشلىرى بىلەن بولۇپ، قاغانلىق مەركىزىدىن ئۇزاقلاشقان كۈنلەردە سېرىق تۈركەشلەرنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى كۆلچۈر باغاتارقان خېلى نۇپۇز پەيدا قىلىپ، قاغانلىق تەختىنى قولغا ئېلىش ھەۋىسىگە چۈشتى ۋە مەخپى ھالدا سېرىق تۈركەشلەرنى ئەتراپىغا يىغىشقا باشلىغانىدى.

ھىجرىنىڭ 121 - (مىلادى 738 -) يىلى سۇلۇ قاغان ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشىدىن غەلىبىلىك بىلەن پۈتۈن غەربىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىپ، قايتىپ كەلگەندە، كۆلچۈر باغاتارقان كۆرۈنۈشتە قاغاننى زىيارەت قىلىش مەقسىدىدە، لېكىن، پۇرسەت تاپسلا قاغاننى يوقىتىش نىيىتى بىلەن، يېنىغا ئىشەنچلىك ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، توخماق شەھىرىگە كەلدى ۋە قاغاننى زىيارەت قىلدى. بىرقانچە كۈننى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، بىر كېچە ئۆز ئادەملىرى بىلەن تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، قاغاننى ئۆلتۈردى. ئىسلام تارىخلىرىدا، خوراسان ۋالىسى ئەسەد، سۇلۇ قاغاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت ئەرەبلەر ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بولغان بۇ ۋەقەنى دەرھال خەلىپە ھۇششامغا مەلۇم قىلغاندا، خەلىپە بۇ كۈچلۈك دۈشمەندىن قۇتۇلغانلىقىغا خوش بولۇپ، شۇكران سەجدىسى قىلغانلىقىنى يازىدۇ.

سۇلۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قارا تۈركەشلەر كۆلچۈرغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا ۋە سېرىق تۈركەشلەر ئوتتۇرىسىدا شىددەتلىك ئۇرۇش باشلاندى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىنلىقلار كۆلچۈرگە ياردەم بېرىش باھانىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا نۇرغۇن ئەسكەر كىرگۈزدى. چىن ياردىمى بىلەن كۆلچۈر باغاتارقان، قارا تۈركەشلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، بويسۇندۇردى ۋە مىلادى 739 - يىلى ئۆزىنى تۈركەش قاغانى ئېلان قىلدى.

سۇلۇ قاغاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن تۈركەشلەر ئىچىدە چىققان قالايمىقانچىلىقنى پۇرسەت دەپ بىلگەن خوراسان ۋالىيسى ئەسەد بىن ئابدۇللا مىلادى 737 - (ھىجرى 119 -) يىلى قاراتېكىن ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە قەلئەنى قولغا چۈشۈردى. نەتىجىدە قاراتېكىننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. ئەرەب ئەسكەرلىرى ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر ئىنساننى ئەسر ئېلىپ، كۆزى كۆرگەن ھەرنەرسىنى

ئولجا ئېلىپ ماڭدى. كۆپلىگەن خەلق شەرقىي تۈركىستانغا قاچتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئەسئەد ۋالىيلىقتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئورنىغا «نەسرەن سەييار» ئىسمىلىك كىشى ۋالىي بولدى. نەسرەن سەييار توخارىستان ۋە ماۋەرائۇننەھر خانلىرى بىلەن كۆپ ئۇرۇشتى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىدە غالىب بولدى. مىلادى 743 - (ھىجرى 125 -) يىلىغىچە پۈتۈن تاخارىستان، سوغدىيان، قاراتېكىن، پەرغانە ۋە تاشكەنتتىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئەرەب ئىسلام دۆلىتىگە جىزىيە بېرىش شەرتى بىلەن بويسۇندۇردى. نەسرەن سەييار، خوراسانغا ۋالىي بولۇپ، تۈرك يۇرتلىرىغا بېسىپ كىرگەن ئەرەب ۋالىيلىرىنىڭ ئارىسىدا، ئىناپلىق ۋە دىندارراق بولغان بىر كىشى ئىدى. غەربىي تۈركىستان خانلىرىنىڭ جىزىيە تۆلەپ بويسۇنۇشلىرىغا قانائەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشقا مال - مۈلكلىرىگە قول ئۇزاتمىدى ۋە تۈركلەرنى ئۆزىگە دوست قىلدى. بۇنىڭ زامانىسىدا، ئىسلام ئالىملىرى ماۋەرائۇننەھرىگە كۆپلەپ كېلىپ، تۈركلەرنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇتقان يوللىرىغا مۇۋاپىق ياخشى تەبلىغ ۋە ئىلمىي يول بىلەن تەربىيە بېرىپ، ئىسلامنى چۈشەندۈردى ۋە ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. نەتىجىدە تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولدى.

11 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستانغا يەنە چىن ئىستىلاسى

چىنلىقلار كۆلچۈر باغاتلار قانغا ياردەم قىلىش باھانىسىدا، سېرىق تۈركەشلەرنىڭ شەرقىي تەرىپى (ئىمىل ۋە ئالتاي) دا يەرلەشكەن قارلۇق، ياغما ۋە توخسى قاتارلىق قەبىلىلەر ئارىسىغا كۆپلىگەن ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىلىشقا باشلىدى. بۇ قەبىلىلەر قەھرىمانلارچە ئۆز ئىستىقلالىنى مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىن ۋە كۆلچۈر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە ئۇرۇش باشلىدى. ئۈچ يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش نەتىجىسىدە، كۆلچۈر مەغلۇپ بولدى ۋە چىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسر ئېلىندى. مىلادى 744 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا ۋە سېرىق تۈركەشلەر چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى. سىر دەريا ۋادىسىغىچە ۋە ئارال كۆلى، خەزەردېڭىزى بويلىرىغىچە تارقالغان پۈتۈن تۈرك قوۋملىرى چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى. قۇچۇ ۋە ئالتى شەھەردىكى خانلىقلارمۇ چىن ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

چىننىڭ بۇ ئىستىلاچى قوشۇنىنىڭ قوماندىنى ئەسلى كورىيە (چاۋشەن) لىك بولغان گاۋشەنجى ئىدى. ئىستىلا ئەمەلگە ئېشىپ بولغاندىن كېيىن، گاۋشەنجى پۈتۈن تۈرك يۇرتىغا ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. گاۋشەنجى كۆرۈنۈشتە مەركىزى ھۆكۈمەتكە قارايدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز

ئالدىغا بىر دىكتاتور دەك ھۆكۈم سۈردى. پامىر تاغلىرىدىكى كانجۇت تىبەتلىكلەرنىمۇ بويسۇندۇردى. تۈركلەرنىڭ بۇ پالاكەتكە ئۇچرىغانلىقى ئەھۋالدىن ئەرەب ئىسلام ئەمىرلىرى پۇرسەت بىلىپ، پۈتۈن غەربىي تۈركىستاننى بېسىۋالغانىدى (بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز). ئۇچاغدا شەرقىي تۈركىستان ھېساپلىنىدىغان تاشكەنت خانى، چىن ئىستىلاسىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جىزىيە بېرىش شەرتى ئاستىدا ئىسلام دۆلىتىنىڭ ھىمايىسىگە كىرگەنىدى. خەلىپە تەرىپىدىن خوراسانغا ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەن نەسر بىن سەييار، گاۋشەنجى بىلەن ئۇرۇشما سىلىق توختامنامىسى ئىمزالىغان. مىلادى 737 - يىلى خوراساندا مەشھۇر «ئابامۇسلىم خوراسانى» نىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلاب كۆتۈرۈلدى. نەتىجىدە، نەسر بىن سەييار مەغلۇپ بولۇپ، 739 - يىلى تاشكەنت ۋە غەربىي تۈركىستان ئابامۇسلىمنىڭ قولىغا ئۆتتى. گاۋشەنجى بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادى 748 - (ھىجرى 131 -) يىلى تاشكەنتكە ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلدى. خانىنى ئەسىر ئېلىپ، خەلقنى بۇلاپ - ئالاپ دەھشەتلىك قەتلىئام قىلىپ. توخماققا قايتتى. تاشكەنت خانى چىنگە ئەۋەتىلدى ۋە ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. خاننىڭ ئوغلى خوراسانغا قېچىپ بېرىپ، ئابامۇسلىمدىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

12 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلغانلىقى ۋە مىڭ يىلغىچە چىن تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم بولغانلىقى

گاۋشەنجىنىڭ يۇقىرىقى قىلمىشلىرىنى ئابامۇسلىم ئاڭلىغان ھامان، ھىجرى 134 - (مىلادى 751 -) يىلى زىياد بىن سالھ قومانداڭلىقىدا چوڭ بىر قوشۇننى گاۋشەنجى ئۈستىگە يوللىدى. گاۋشەنجى قارلۇق قاتارلىق تۈرك قەبىلىلىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر ئېلىپ، زىياد بىن سالھ بىلەن ئۇرۇشقا يولغا چىقتى. تالاس شەھىرى يېقىنلىرىدا ئىككى دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۇچرىشىپ، ئۇرۇش باشلاندى. سەككىز يىلدىن بېرى چىن ئىستىلاسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان تۈركلەر بىرلىشىپ، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. گاۋشەنجى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، جېنىنى ئېلىپ قاچتى. قالغان ئەسكەرلىرى تۈرك قىلىچى ئاستىدا جان بەردى. گاۋشەنجى شۇ قاچقانچە ھېچ يەردە توختىماي چىن چېگراسى ئىچىگە كىرىپ جېنىنى قۇتقازدى. كېيىنچە ئىمپېراتور تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسىغا مەھكۇم بولدى. گاۋشەنجىنى مەغلۇپ قىلغان تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ تولاراقى، قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. چىنلىقلار بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن 1000 يىلدىن كۆپرەك بىر زامانغىچە تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىئالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھىجرى 1172 - (مىلادى 1759 -) يىلغىچە تۈركىستان خەلقى چىن ھۇجۇمىدىن قۇتۇلۇپ خاتىرجەم ياشىدى.

13 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان مۇستەقىل دۆلەتلەر

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، گاۋشەنجى قاچقاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خانلىرى ئۆزىچە مۇستەقىل بولۇپ قالدى. بەشبالىق، ئىمىل ۋە ئالتاي ئۆلكىلىرىدىكى قارلۇق قەبىلىسى بۇجايلاردا بىر دۆلەت قۇردى. قۇچۇ، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە ئالتى شەھەردىكى خانلارمۇ ئۆز ئالدىلىرىغا مۇستەقىل بىرەر دۆلەت قۇرۇۋالدى. ئالتى شەھەر خانلىرىمۇ ھەربىرى ئۆز ئۆلكىسىدە مۇستەقىل بولدى. بۇ دۆلەتلەر ئىچىدە تارىخى ئەھمىيىتى جەھەتتىن قارىغاندا قارلۇق دۆلىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قارلۇق دۆلىتىنىڭ تارىخىنى بىر ئاز تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

قارلۇق دۆلىتى

قارلۇق قەبىلىسى، غەربىي ۋە شەرقىي كۆكتۈرك دۆلەتلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ ۋە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى ئىدى³⁴. بۇلارنىڭ بىرقىسمى ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ئولتۇرۇپ بولۇپ، شەرقىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە تەۋە ئىدى. يەنە بىرقىسمى، بەشبالىق، ئىمىل ۋە ئالتاينىڭ غەرب تەرىپىگە يەرلەشكەن بولۇپ، غەربىي كۆكتۈرك دۆلىتىگە تەۋە ئىدى. چىن ئىستىلاسى دەۋرىدە، چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالغان. چىنلىقلار ئاجىزلىشىپ، تۈركەشلەرنىڭ چىنگە قارشى ئۇرۇشلىرى باشلانغاندا تۈركەشلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ، چىننى مەغلۇپ قىلغان. نەتىجىدە، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇب ۋە غەربىدىكى جايلارغا كۆپ ساندا قارلۇقلار كۆچۈپ كەلگەن. قۇتلۇق كۆكتۈرك دۆلىتى دەۋرىدە پۈتۈن قارلۇقلار بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. سۇلۇ قاغان زامانىسىدا، ئۆتۈكەن رايونىدىن باشقا جايلاردىكى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى سۇلۇ قاغانغا تەۋە بولۇپ، «سېرىق تۈركەشلەر» دەپ ئاتالغان بەش قەبىلە بىرلەشمىسى ئىچىدىكى قەبىلىلەردىن بىرى بولۇپ تەشكىللەنگەن. سۇلۇ قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قارلۇقلار چىن نۇپۇزى ئاستىغا كىرىپ قالدى. چىنلىقلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولغانلىقتىن قارلۇقلارنىڭ تولىسى گاۋشەنجىگە ئەسكەر بولغان.

ھىجرى 134 - (مىلادى 751 -) يىلى زىياد بىن سالىھ بىلەن گاۋشەنجى ئوتتۇرىسىدىكى تالاس ئۇرۇشىدا چىنگە قارشى تۇرغان ۋە چىن ئەسكەرلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، شۇ يىلى بەشبالىق، ئىمىل ۋە غەربىي ئالتايدا بىر قارلۇق دۆلىتى قۇرۇپ چىققان. ئۆتۈكەن تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى قارلۇق قەبىلىسى بولسا، موغۇلىستاندا دۆلەت قۇرۇپ چىققان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى³⁵.

³⁴ چىن تارىخىدا بۇلارنى «كۆكۈ» ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بولسا بۇلارنى «ئۈچ قارلۇقلار» دەپ ئاتايدۇ (مۇئەللىپتىن).

ھىجرى 140 - (مىلادى 757 -) يىلىدىن تارتىپ، قارلۇق ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش باشلىدى. نەتىجىدە ئۆتۈكەندىن قارلۇقلار ئالتاي ئەتراپىغا كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىشكە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. شۇنىڭ بىلەن قارلۇق دۆلىتى چوڭ بىر كۈچكە ئىگە بولۇپ قالدى. ھىجرى 149 - (مىلادى 766 -) يىلى قارلۇقلار غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى خانلىق ۋە بەگلىكلەرنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، شىمالدا ئالتاي، يەتتەسۇ، كۆكچە دېڭىز (بالقاش كۆلى) غەربىدە سىر دەرياسى ۋە جەنۇبىدا تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى تۈرك يۇرتلىرىنى ئىشغال قىلدى (12 - خەرىتىگە قاراڭ).

مانا شۇنداق قىلىپ، تەشكىللەنگەن قارلۇق دۆلىتى قاراخانىلار³⁶ دۆلىتى قۇرۇلغىچە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشىدى. قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يابغۇلۇق دەرىجىسى بىلەن قاراخانىلارغا تەۋە بولدى. دېمەك، ھىجرى 247 - (مىلادى 861 -) يىلىغىچە تولۇق مۇستەقىل قالدى.

قارلۇقلار، خەلىپە ھارۇن رەشىد زامانىسىدا (مىلادى 793 - يىلى) پەرغانىنى ئالدى. لېكىن، كېيىنچە ئىسلام ئەسكەرلىرى غالىپ كېلىپ، قارلۇقلار پەرغانىنى تاشلاپ، چىقىپ كەتتى. ھىجرى 189 - (مىلادى 804 -) يىلىغا كەلگەندە قارلۇق خانى، ئۇيغۇرخانى ۋە جەنۇبىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلغان تىبەت خانى بىرلىشىپ، ئەرەب ئىسلام ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار دىن كېيىن، شۇ چاغدا خوراسان ۋالىسى بولۇپ تۇرغان ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغلى (مامۇن) تۈركلەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇش سىياسىتىنى ئىجرا قىلغانلىقتىن تىنچلىق ئورنۇتۇشنى تەكلىپ قىلدى ۋە ئوتتۇرىدا سۈلھى بولۇپ پۈتۈشتى. ئۇندىن كېيىن، قارلۇقلار ئارىسىدا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. غەربىي تۈركىستاندىكى تۈرك سامانى ئىسلام دۆلىتى ۋە قارلۇق دۆلەتلىرى ئارىسىدا ئۇزۇن ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن بولسىمۇ، بىر - بىرىگە يېقىن قوشنا بولغان بۇ ئىككى دۆلەت بىر مۇددەت تىنچ بىرگە ياشىدى. بۇ ئەھۋال مۇ قارلۇقلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدا مۇھىم ئامىل بولدى.

قارلۇق دۆلىتىنىڭ ھىجرى 267 - (مىلادى 880 -) يىلى قاراخانىلار دۆلىتىگە قوشۇلۇشى. قاراخانىلارنىڭ قۇدرەت تېپىپ، بىر تۈرك ئىمپېراتورلۇقى بولۇپ، مەيدانغا چىقىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. قارلۇقلار قاراخانىلارغا تەۋە بولغاندىن كېيىن، ئىلى دەريا ۋادىسى دىن تارتىپ ئىرتىش دەرياسى ۋادىسىغىچە سوزۇلغان يەتتەسۇ ئۆلكىسىدە، ئىچكىي جەھەتتە مۇستەقىل ھالدا ياشىدى. بۇلارنىڭ خانلىرى «يابغۇ» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. بۇ ۋەزىيەت چىڭگىزخان زامانىسىغىچە داۋام قىلدى. يەتتە سۇنى ھازىر رۇسلار «سىمىرچىنسىكى» دەپ ئاتايدۇ.

³⁵ بەزى مەنبەلەرگە كۆرە، قارلۇقلار 8 - ئەسىرنىڭ بېرىمىدا چۇ دەرياسى ۋادىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان (مۇئەللىپتىن).

³⁶ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە قاراخانىلار دەپ ئېلىنىدۇ. (ن. ش. ھ.).

14 - پەسىل

ئالتى شەھەر ۋە قۇجۇدىكى مۇستەقىل كىچىك خانلىقلار

بۇ تارىخلاردا شەرقىي تۈركىستاندا جەمئىي قانچە مۇستەقىل دۆلەت بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بولمىسىمۇ، چىن تارىخلىرى خوتەن، يەركەن، قەشقەر، كۇچا، روران، كىنگىت ۋە قۇجۇدا مۇستەقىل خانلىقلارنىڭ بارلىقىنى خەۋەر بېرىدۇ. تۆۋەندىكىلەردىن بۇلارنىڭ سىياسى ئورنى ۋە كۈچىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ (12 - خەرىتىگە قاراڭ).

گاۋشەنجى قاچقاندىن كېيىن، بۇ مۇستەقىل خانلىقلار بىر بىرلىرى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ تىنچ ياشىماقتا ئىدى. شەرقىي شىمالدىكى، يەنى، موغۇلىستاندىكى ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەنمۇ كېيىنكى چاغلارغىچە مۇناسىۋەتلىرى ياخشى ئىدى. چىن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ بۇ تارىختا تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلالىقىدەك كۈچى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىقىشىپ تۇرۇش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى، قارلۇق، كۇچا ۋە خوتەن قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا داۋاملىق سوغا - سالام يوللاپ، بۇلارنى ئۆزىگە دوست قىلىشقا تىرىشماقتا ئىدى.

ھىجرى 138 - (مىلادى 755-) يىلى ئوڭلۇك خان (چىنچە «ئەن لۇشەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئىسىملىك بىرتۈرك قوماندان چىن ئىمپېراتورىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىننىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، پايتەخت چاڭئەنگە يۈرۈش قىلدى. ئىمپېراتور شۋەنزۇڭ ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە باشقا تۈرك ھۆكۈمدارلىرىدىن ياردەم سوراپ يالۋۇردى. ئۇيغۇر خاقانى ئۆز ئوغلنىڭ قوماندانلىقىدا زور بىرقوشۇننى ئوڭلۇك ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن چىن ئىمپېراتورىنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتتى. قارلۇق خانىمۇ ئەسكەر يوللىدى. ئالتى شەھەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك خانى بولغان خوتەن خانى ئۆزى نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، چىنگە ياردەمگە كەلدى. بۇ تۈرك قوشۇنلىرى غەربىي ۋە شىمالىي چىندىن ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئوڭلۇك خان بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنى سۈرگەنچە چاڭئەنگە يېتىپ باردى. بۇ ئارىدا ئىمپېراتور شۋەنزۇڭ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى سۇزۇڭ ئىمپېراتور بولدى. سۇزۇڭ چاڭئەننى تاشلاپ قېچىپ كېتىپ، ئوڭلۇك خان چاڭئەننى ئىشغال قىلغان ئىدى. تۈرك ئەسكەرلىرى چاڭئەننى ئېلىپ، قېچىپ كەتكەن ئىمپېراتور سۇزۇڭنى تېپىپ كېلىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. تۈرك قوشۇنلىرى ھىجرى 146 - (مىلادى 763-) يىلىغىچە چىندە تۇرۇپ تىنچلىق ئورناتتى. ئۇيغۇر قاغانى بۆگۈك (بۆگۈ) قاغان شەنشى يولى بىلەن بېسىپ كىرىپ ئوڭلۇك خاننىڭ پايتەختى بولغان لويانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى ۋە ئۇ يەردە بىر يىل

تۇردى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي يابغۇسىغا چىن ئىمپېراتورى قىزىنى ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە باشقا چىنگە ياردەم قىلغان تۈرك دۆلەتلىرىگە چىن ئىمپېراتورى ئالاھىدە سوغا - سالام تەقدىم قىلدى ۋە داۋاملىق باج - سېلىق بېرىدىغان بولدى. ياردەمگە كەلگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن بىر زامانغىچە چىن، بۇ چوڭ - كىچىك تۈرك دۆلەتلىرىگە باج تۆلەپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق نۇپۇزى ئاستىدا ياشىدى.

15 - پەسىل

ئالتى شەھەرگە تىبەتلىكلەرنىڭ ئىككىنچى

ئىستىلاسى ۋە بۇ ئىستىلادىن قۇتۇلغانلىقى

تىبەت دۆلىتى ھىجرى 150 - (مىلادى 767 -) يىلىدىن باشلاپ تازا كۈچلەنگەنىدى. مىلادى 765 - يىلى چىنگە يۈرۈش قىلىپ، ھەتتا چاڭئەننى بىر مەزگىل مۇھاسىرىدە تۇتۇپ قايتقانىدى. ھىندىستان تەرەپلىرىگىمۇ يۈرۈش قىلىپ، قۇنۇچ شەھىرىنى ئالغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ قەدەر كۈچلەنگەن تىبەتلىكلەر، ھىجرى 183 - (مىلادى 800 -) يىللىرى ئەتراپىدا شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، چەرچەن، خوتەن ۋە يەركەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. كېيىنچە، قەشقەرنىمۇ ئالدى. ئۈچ، كۇچا ۋە كىنگىت خانلىرىمۇ تىبەتلىكلەرگە باج تۆلەپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئىستىلا تەخمىنەن 21 يىل داۋام قىلدى. بۇ زامان ئىچىدە شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. تىبەتلىكلەر ھىجرى 206 - (مىلادى 821 -) يىلى چىنلىقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن باشلاپ، ئاجىزلاشتى ۋە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئالتى شەھەر خانلىرى بىرلىشىپ، تىبەتلىكلەرنى ھەيدەپ چىقاردى.

تىبەتلىكلەرنى ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن، خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئۈچ، كىنگىت ۋە چەرچەن خانلىرى بۇرۇنقىدەك مۇستەقىل بولدى. كېيىنچە قەشقەر خانى كۈچلىنىپ، خوتەن، يەركەن ۋە ئۈچ قاتارلىق خانلىقلارنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلغانلىقى مەلۇم. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، بۇ دەۋىرىگە ئائىت تەپسىلىي مەلۇماتىمىز يوق. ھىجرى 226 - (مىلادى 840 -) يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈپ كېلىشى سەۋەبى بىلەن يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

16 - پەسىل

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتى

ئالدىنقى پەسىللەردىن بىرىدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۈگۈنكى شىمالىي موغۇلىستاندا ياشىغان دۆلەت قۇرغان، «ئۇيغۇر» دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلغان، بىر تۈرك تارمىقىنى تارىخ كىتابلىرىدا ئۇيغۇر قەبىلىسى دەپ ئاتايدۇ. بۇ بۆلۈمدە، بايان قىلىنىدىغان «ئۇيغۇر دۆلىتى» مانا، شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى

8 - ئەسىردە قۇرغان يېڭى دۆلىتىدۇر. بىز بۇلارنى «شەرقىي ئۇيغۇرلار» دەپ زىكرى قىلىمىز. شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

شەرقىي ئۇيغۇرلار ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە، ھۇنلارغا تەۋە بىرخانلىق بولۇپ ياشىغانىدى. ھۇن دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىنكى دەۋرىگە ئائىت مەلۇماتىمىز يوق³⁷. كۆكتۈركلەر دەۋرىدە ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئەڭ كۈچلۈك خانلىق ئىدى. كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ تۇنجى قېتىم يىقىلىشى بىلەن چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالغان. ئىلتىرىش قاغان كۆكتۈرك دۆلىتىنى قايتا تىرىلدۈرگەندە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. قاپاغان قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار قۇتلۇق كۆكتۈرك دۆلىتىگە قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە بىردىن تارىخ سەھنىسىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. ھىجرى 226 - (مىلادى 840 -) يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار، بايقال كۆلى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان باسمىل ۋە ئۆتۈكەن ناغلىرىدىكى بىر قىسىم قارلۇق قاتارلىق باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىمىش قاغانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى ۋە بىر قانچە قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. مىلادى 744 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىمىش قاغاننى يوقىتىپ، قۇتلۇق كۆكتۈرك دۆلىتىنى مۇنقەرىز قىلدى. قارا قۇرۇمنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئۇجاينى پايتەخت قىلماي، ئورخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي تەرەپىدىكى قارابالغاسۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرخانى «قاغان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. ھازىرقى موغۇلىستان ۋە پۈتۈن سىبىرىيىدىكى تۈرك قوۋملىرىنى قول ئاستىغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن غەربتە ئالتايغىچە، جەنۇبىدا گەنسۇ ۋە شەنشىگىچە بولغان تۈرك يۇرتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭرى زېمىندا «شەرقىي ئۇيغۇر قاغانلىقى» قۇرۇلدى (13 - خەرىتىگە قاراڭ).

شەرقىي ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ چىندىكى «ئوڭلۇك خان ئىسيانى» نى باستۇرغانلىقىنى، بۈگۈن قاغاننىڭ مىلادى 762 - دە لويىڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلغانلىقىنى ۋە بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا، باشقا تۈرك دۆلەتلىرى بىلەن سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىپ، چىن دۆلىتىنى بىر «بىرلەشكەن تۈرك دۆلەتلىرى» ھىمايىسى ئاستىغا ئالغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مىلادى 765 - يىلى تىبەتلىكلەر چىنگە ھۇجۇم قىلىپ، چاڭئەننى مۇھاسىرىگە ئالغاندا ئىمپېراتور (تاڭ) سۇزۇڭ، بۈگۈن قاغاندىن ياردەم تەلەپ قىلغان. قاغان دەرھال چوڭ بىر قوشۇن بىلەن ياردەمگە كېلىپ، تىبەتلىكلەرنى قوغلىۋەتتى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇ دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىشتىن بۇرۇنمۇ خېلى يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى. ئورخۇن ۋە سىلىنگا دەريا بويلىرىدا ئىنتايىن كۆركەملىك، ئاۋات ۋە چىرايلىق شەھەرلىرى بار ئىدى. ھۇن دۆلىتى دەۋرىدە، كۆكتۈركلەر دەۋرىدە، باشقا تەڭرىقۇتلۇق ۋە قاغانلىق دۆلەتلىرى دەۋرلىرىدە پۈتۈن مالىيە-ھېساۋات ئىشلىرى ۋە دۆلەتنىڭ كاتىبلىق ئىشلىرى بۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى. ئوغۇزخان (مىتە).

³⁷ ئورخۇن ئابدلىرىدە بۇلارنى «ئون ئۇيغۇرلار» دەپ يازىدۇ (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

باتۇر تەڭرىقۇت) نىڭ ۋەزىرى ئۇيغۇر ئىدى، دېگەن رىۋايەتلەر خېلى مەشھۇر³⁸. شەرقىي ئۇيغۇرلار، كۆكتۈرك دۆلىتىنى يىقىتىپ، قاغانلىقنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، بۇلاردىكى مەدەنىيەت تېخىمۇ ئېزىۋەتكەن. موغۇلىستان ۋە گەنسۇ ئۆزلەڭلىرىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئىلىم، مەدەنىيەت ۋە سانائەت ئەسەرلىرىنىڭ ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۇپراقلاردىن زامانىمىزدا قېزىپ چىقىرىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئاسارە. ئەنقە ئەسەرلەر كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتىگە تەۋە تۈرك قوۋملىرى پات - پاتلا ئىسيان چىقىرىپ تۇراتتى. بۇ ئىسيانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن قاغانلىقنىڭ مۇھىم كۈچىنى سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇ ئىسيانلار داۋام قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتى ئاجىزلىشىپ قالدى. بۇ ئىسيانكار قوۋملار ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى يەنسەي دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلار ئىدى. قىرغىزلار ھىجرى 226 - (مىلادى 840 -) يىلى قارابالغاسۇن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلدى. مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلار 1000 يىلدىن بېرى ياشاپ كەلگەن يۇرتلىرىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بۇ ھادىسە نەتىجىسىدە ئىككى قولغا ئايرىلىپ، ئازىرقىسى گەنسۇنىڭ شىمالىغا بېرىپ يەرلەشتى. چىنىقلار بۇلارنى چىنغەن ۋە ياكى (ۋەھشى ئۇيغۇرلار) دەپ ئاتايدۇ³⁹. يەنە بىرچوڭراق قولى شەرقىي تۈركىستانغا قاراپ مېڭىپ، ئۈچ ئەل (ھازىرقى غەربىي گەنسۇ)، قۇمۇل، قۇچۇ، بەشبالىق، ئىلى، كىنگىت ۋە روران قاتارلىق ئۆلكىلىرىدە يەرلەشتى. ئۇزۇنغا قالماي كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئەسلى (يەرلىك) تۈرك قېرىنداشلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. ھەتتا ئۇلارنى باشقۇرۇپ ھاكىمىيەتتە باشقا چىقتى ۋە بۇجايىلارنىڭ خانلىرى بۇ ئۇيغۇرلاردىن بولدى. كېيىنچە ھەممىسى بىرلىشىپ. بىرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. بۇ بىرلەشكەن خانلىقنىڭ چوڭى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۇيغۇرچىدا «دۆلەت ئىگىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغىچە تولۇق مۇستەقىل بولۇپ تەسىر دائىرىسىنى، كىنگىت ۋە كۇچاغچە كېڭەيتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. شەرقتە ئۇۋىي (ھازىرقى لىياڭجىوۋ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ۋۇئەرشى تېغىغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن 200 يىل ئۆتكەندىن كېيىن خىتاي (قىتان) دۆلىتى بۇلارنى سەددىچىننىڭ ئىچىكى قىسمىدىن سۈرۈپ چىقاردى. قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراخانىلارغا تەۋە بولۇپ، ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. قاراخانىلارغا تەۋە بولغاندىن تارتىپ، ئۇيغۇرلار باش

³⁸ «تارىخىي شەجەرە ئى تۈرك»، 26 - 27 - بەتلەر (ن. ش. ھ.).

³⁹ ت. ئالماس 286 - بەت «چۆل تۈركلىرى»، ئە. بايتۇر 471 - بەت «چەۋۋىك» دەپ، ئالغان (ن. ش. ھ.).

ئەرگۈن (ئەگىم) ۋە قۇرۇق تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە يەرلەشكەن ۋە قۇرۇق تاغ تىزمىسىنى چېگرا قىلىپ، «سېڭىر» دەپ ئاتىغان. (سېڭىر ۋە ياكى سىنر تۈركچە چېگرا دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئىسىم ھازىرمۇ قوللىنىدۇ) قاراخانىلار دەۋرىدە تۈرپان، قۇمۇل، ئىلى، ئالتاي، ئىمىل، غەربىي گەنسۇ ۋە كىنگىت (قاراشەھەر) قاتارلىق جايلار «ئۇيغۇر يۇرتى» ۋە خەلقلىرى «ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت باشلىق ئۇيغۇرلار قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئوتتۇرىدا نۇرغۇن ئۇرۇشلار بولدى. ئەمما، ئاخىردا ئۇيغۇرلار يەنە قاراخانىلارغا بويسۇندى. لېكىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقى ھىجرى 800 - (مىلادى 1397). يىلىغىچە داۋام قىلدى. ئىدىقۇت پايتەختى دەسلەپتە قۇجۇ ئۆلكىسىنىڭ قۇجۇ شەھىرى ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىر خەلق ئىچىدە «دەقيانۇس شەھىرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنت ھازىر قاراغۇجا (قارقۇجۇ) دەپ ئاتىلىدۇ. ئىدىقۇت خانلىقى قاراخانىلاردىن يۈز ئۆرۈگەندىن كېيىن، پايتەختىنى بەشبالىققا يۆتكىگەن. «بەشبالىق» بەش قەلئە ۋە ياكى بەش شەھەر دېگەنلىكتۇر⁴⁰. بەش بالىق ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى بولۇپ، چىن ئىستىلاسىدىن كېيىن، چىنلىقلار بۇنى چىنچەلەشتۈرۈپ «ئۈلۈمۇچى» دەپ ئاتاشقا باشلىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى

قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇرلار «تويىن» دىنىدا ئىدى. مىلادى 150 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندا بۇددا دىنى راۋاج تاپقاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستانلىق بۇددا راھىپلىرى موغۇلىستانغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى بۇ دىنغا كىرگۈزگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرخانىلىرى ۋە يۇرت كاتتالىرىنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغا كىرگەن بولۇپ، بۇ دىن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈك دىن ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇر قاغانى بۆگۈقاغان ھىجرى 145 - (مىلادى 762 -) يىلى چىنگە بېرىپ، لويان شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، بىرمەزگىل تۇرغان چاغدا، مانى دىنىنىڭ راھىپلىرىدىن تۆت كىشى بىلەن تونۇشتى ۋە بۇلارنى بىرگە قارا بالغاسۇنغا ئېلىپ كەلدى. بۆگۈقاغان، بۇ راھىپلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن مانى دىنىغا كىردى ۋە بۇدىننىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىغا كۆپ كۈچ چىقاردى. بۈگۈن قارا بالغاسۇننىڭ خارابىلىرى ئاستىدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ئابىدىلىرى (يازما يادىكارلىقلىرى) بۇلارنى ئىسپاتلايدۇ. شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مانى دىنى بىر ئاز راۋاج تاپقان بولسىمۇ، بۇددا دىنىدا يەنىلا بۇددا دىنى ئاساسى ئورۇندا ئىدى. شەرقىي

⁴⁰ شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقى شەھەرنى «كەنت» دەپ ئاتايتتى.

يار كەنت، ئۆز كەنت، ئورد كەنت، يېڭى كەنت، سېمىز كەنت (سەمەرقەنت) قاتارلىقلار مانا بۇ سۆز دىن كېلىپ چىققان. موغۇلىستان ئەتراپىدىكى تۈركلەر شەھەرنى بالىق دەيتتى. بەشبالىق، چوڭبالىق ۋە ئىلىبالىق دېگەنلەرگە ئوخشاش. چىڭگىزخان زامانىسىدا قاراقورۇم شەھىرى «خانبالىق» دەپ ئاتالغان. قۇبلاي خان زامانىسىدا بېيجىڭ «خانبالىق» دەپ ئاتالدى. (مۇئەللىپتىن).

تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا مانى دىنى ئانچە راۋاج تاپالمىدى. مىلادى 981 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندا ساياھەت قىلغان بىرچىنلىق سەيياھ ئۆز خاتىرىسىدە، ئىدىقۇت پايتەختى بولغان قۇجۇ شەھىرىدە 50 بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە بىر مانى ئىبادەتخانىسى بار دەپ يازغان. (5 - ئىزاھاتقا قاراڭ) ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنى بارغانسېرى ئازىيىپ كېيىنچە پۈتۈنلەي يوقالدى. بۇددا دىنى ھىجرى 800 - (مىلادى 1397 -) يىلىغىچە تۇرپان، بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى ئىدى. بۇ تارىختىن كېيىن، پۈتۈن ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولدى. (بۇلارنى «خىزىرغۇجاخان» بابىدا تەپسىلىي بايان قىلىمەن). مىلادى 14 - (ھىجرى 8 -) ئەسىردە بەشبالىق شەھىرىدە ياشىغان بىر ئۇيغۇر يازغۇچى تەرجىمان چىن تىلىدا يېزىلغان بۇددا كىتابى «سۇترا» نى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان. «ئالتۇن يارۇق» يەنى، ئالتۇن ھىدايەت، دەپ نام بېرىلگەن بۇ كىتاب ھازىر ياۋروپا مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى مەۋقەسى يالغۇز بىر ئەسىرلىك زامان بىلەن چەكلىنىپ قالغان ۋە ئىگەللىگەن يەرلىرى، پەقەت، ھازىرقى موغۇلىستان ۋە سىبىرىيىدىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرىنىڭ ئازراق بىر قىسمى بولغانلىقتىن، سىياسى ئېتىبارى جەھەتتىكى ئەھمىيىتى بۇرۇنقى تۈرك ئىمپېراتورلۇقلىرىغا يەتمىسىمۇ، مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن ۋە سانائەت جەھەتتە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەرتىۋىسى موغۇلىستان ۋە مانجۇرىيە ئۆلكىلىرىدىكى پۈتۈن تۈرك قوۋملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ھازىرقى ئەسىرىمىزدە ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئارخېئولوگىيلىك باھالاش نەتىجىسىدە ئىسپاتلىنىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم بىر ئورۇنغا ئىگە، دەپ، تونۇلماقتا. قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ خارابىلىرى ئاستىدىن ۋە موغۇلىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كىتابلەر، يازما يادىكارلىقلار ۋە سەنئەت ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ. شەرقىي ئۇيغۇرلار يەرلەشكەن ساھالىرىدا كۆپلىگەن شەھەر ۋە كەنتلەر قۇرۇپ ئاۋات قىلدى. ۋەيران بولغان بەشبالىق شەھىرىنى ئۇيغۇرلار يېڭىدىن بىنا قىلىپ چىقتى. شۇنداقلا، بەشبالىقنىڭ شەرقىدە ناھايىتى چوڭ ۋە جىرايلىق بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئۇنىڭغا «چوڭبالىق» دەپ ئات قويدى. بۇ شەھەر ھازىرمۇ بار. بۇنى چىنلىقلار قەدىمكى شەھەر مەنىدىكى «گۇچېڭ» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتايدۇ. ئۇندىن باشقا ئىلىدا «ئىلبالىق» ۋە «مىڭلاق» دېگەن شەھەرلەرنى بىنا قىلدى. بۈگۈنكى ئالتاي ۋىلايىتىدە «سۈمىي تالاس» ۋە لوپ كۆلى يېقىنلىرىدا «ئۈشمىي»، «تېرىم»، «سۈلمىي» دېگەن شەھەرلارنىمۇ بۇ ئۇيغۇرلار بىنا قىلغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. دېمەك، بۇلارنىڭ بىنا قىلغان ۋە ئاۋات قىلغان شەھەر - كەنتلىرى كۆپ. ئۇندىن باشقا، دۇڭخۇاڭ

(دۇخان) دىن لىياڭجۇۋغىچە، سۇجۇۋ ۋە گۇاڭجۇۋ ئەتراپلىرىدا، ئۇيغۇرلار ياشىغان سېپىل ۋە ئاۋات قىلغان شەھەر نىڭ خارابىلىرى 15 تىن ئاشىدۇ⁴¹. شەرقىي ئۇيغۇرلار نىڭ مەمۇرىي سەنئىتىدە، ئىمارەتلەرنى ناھايىتى مۇستەھكەم ۋە كۆركەم پۇختا ياساش ماھارىتى ئالاھىدە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شەھەر ئەتراپىنى چۆرىدەپ ئىگىزلىكى 20 قېرى⁴² كە ئىگىلى 5 قېرى تام (سېپىل) بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىنا قىلغان شەھەر، ئىمارەتلىرى، سېپىللىرى ۋە تام، تورۇسلىرى بۈگۈنگىچە ساق قېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنى دۇنياغا نامايان قىلماقتا. ھازىر تۇرپاندىكى خارابىلار ۋە مەۋجۇد بولغان ئىمارەتلەرنىڭ تولاراقى مانى ئىبادەتخانىلىرىدۇر. شۇنداقلا، بۇددا ۋە مانى دىنلىرىغا مەنسۇپ ئەپسانىلارنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەر، ھۆكۈمدارلار ۋە راھىپلارنىڭ سۈرەتلىرىدىن ئىبارەت تامغا سىزىلغان رەسىملەر، ھەرخىل تۈرك ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار (كىتابەلەر) دىن ئىبارەت. تۇرپاندىن ھازىرقى ئەسىرىمىزدە گىرمانىيىلىك، شىۋىتسارىيىلىك ۋە ئىنگىلىز ساياھەتچى ئالىملىرى تەرىپىدىن كۆپ ساندا تاختا پۈتۈكلەر (خەت ئويۇپ يېزىلغان تاختىلار) ئىنتايىن نەپىس يىپەك توقۇلما رەخىلەر ۋە ھەرخىل زىننەت بويۇملىرى قاتارلىقلار كەشپ قىلىندى. بۇلاردىن بىرقىسمىنى بۇ ساياھەتچىلەر ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كېتىپ، مۇزېيلىرىدا قويغان بولسىمۇ، يەنە تولاراقى ئۆز يېرىدە تۇرماقتا. يەنە، قۇجۇنىڭ شىمالىدا مۇرتۇق دېگەن جايدىكى ئىبادەتخانىدا، بۇددانىڭ پۈتۈن ھاياتىنى تەسۋىرلەپ تامغا سىزىلغان رەسىملەر بار. بېزەكلىكتىكى ئىبادەتخانىدا ئۈستىلىق بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر بار. قارا شەھەرگە يېقىن جايدا بىر ئۇيغۇر ئىبادەتخانىسىدىن بۇددانىڭ رەسىملىرى تېپىلدى. دۇخان (دۇڭخوۋاڭ) نى سەككىز مىل شەرقىي جەنۇبىدا بىر تاغدا گەمە شەكلىدە ئويۇپ ياسالغان تۆت ئىبادەتخانىە بولۇپ، بۇلار بىر - بىرلىرىدىن 500 قېرى ئۇزاقلىققا جايلاشقان. بۇ يەردىن ھەرخىل ھەيكەللەر، مۇجەسسسىملەر، كىتابخانىە ۋە تامامەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەر تېپىلدى. ئەنشى شەھىرىنىڭ 24 مىل جەنۇبىدا بىر تاغدىكى گەمە ئۇيغۇرلارغا ئائىت بولغان نۇرغۇن ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ياۋچىلار ۋە توپالارغا ئائىت ئەسەرلەر كۆپ. بۇگەمىنى چىنىقلار ئۇيغۇر گەمىسى دەپ ئاتايدۇ. بۇ جايلاردىن تېپىلغان، ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئەسەرلەر ئىچىدە مۇھىملىرى، مىڭلارچە دىنى ۋە ئەپسانىۋىي كىتابلار ۋە بىرقانچە ياغاچ مەتبە تاختىسى ۋە مەتبەگە كېرەكلىك سەرەمجانلار بولۇپ، بۇ ياغاچ مەتبەدە خەتلەر ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن ياغاچ تاختىغا ئويۇلغان ۋە بۇ تاختىلارنى ھەرىكەتلىنىدىغان چاقاغا ۋە پۇزە ئارىسىغا يەرلەشتۈرۈلگەن بۇ ياغاچ مەتبەلەردە كىتابلار بېسىلغان. بۇلارغا قارىغاندا ئۇچاغلاردا چىنىقلاردا بولغان مەتبەچىلىك سەنئىتى،

41 غەربىي گەنسۇدا ئۇيغۇرلار بىنا قىلغان شەھەرلەردىن ۋەيران بولمىغانلىرى ھازىرمۇ بار چىنىقلار بۇ شەھەرلەرنىڭ

ئىسمىغا چىنچە «ئۇيغۇر» دېگەن مەنىدىكى «چىڭ» دېگەن سۆزنى قوشۇپ ئېيتىدۇ. (مۇئەللىپتىن)

42 قەدىمكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى. بىر قېرى — 4 قېرىچ، 10 قېرى — بىر تاناپ (ن. ش. ھ.).

ئۇيغۇلاردىمۇ بار ئىدى. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ غايەت يۈكسەك بىر مەدەنىيەتكە ئىگە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئەسەرلەر ھەققىدە، گىرمانىيەلىك ئالىم مۇنداق دەپ باھا بېرىدۇ: «ئىنگىلىيە، گىرمانىيە ۋە فرانسىيە دە مۇنداق تەرسىلەر ھېچ يوق، تۈركلەر، بۇنداق گۈزەل ۋە بۈيۈك مەدەنىيەت ئىگىسى ئانا- بوۋىلىرى بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىقدۇر»

ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

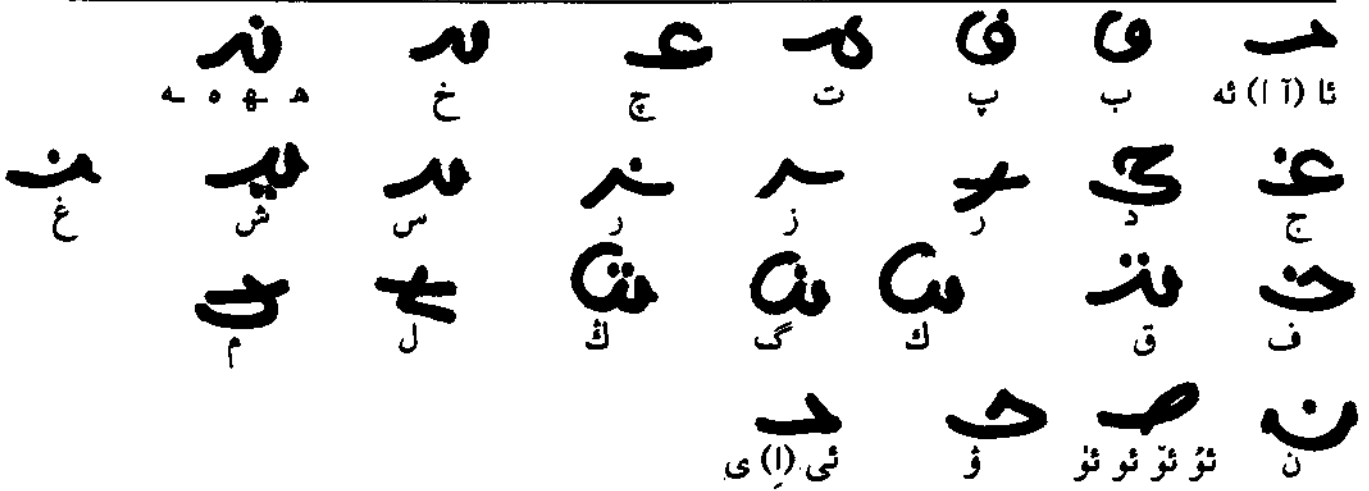
ئومۇمىي تۈرك قوۋملىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسى (ئورخۇن ئېلىپبەسى) دىن باشقا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندا ئىككى خىل يېزىقنىمۇ قوللىنىتتى. بۇلاردىن بىرى ئون تۆت ھەرپلىك «سوغد» ئېلىپبەسى بولۇپ، «سوغد» (زەرەپشان) ۋادىسىدىكى تۈركلەرنىڭ پۈتۈكى ئىدى. يەنە بىرى، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بولۇپ، «سوغد» ئېلىپبەسىگە يەنە باشقا ئون تۆت ھەرپ قوشۇلغان جەمىي، يىگىرمە ئالتە ھەرپلىك ئېلىپبە ئىدى. ئېلىپبەسىنىڭ ئون تۆت ھەرپى «سوغد» يېزىقىغا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى تارىخچىلار ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى «سوغد» ئېلىپبەسىدىن ئېلىنغان دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ.

بۇ ئۇيغۇر ئېلىپبەسى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار زامانىسىدىن باشلاپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي يېزىقى بولۇپ، مىلادى 7 - ئەسىرغىچە پەقەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، مىلادى 7 - ئەسىردىن باشلاپ، پۈتۈن تۈرك قوۋملىرى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ۋە ئورخۇن يېزىقى قېپقالغان. قاراخانىلار دەۋرىدە، (11 - 12 - ئەسىر ئارىسىدا) بۇنىڭ ئورنىنى ئەرەب ئېلىپبەسى (ھازىر ئىشلىتىۋاتقان يېزىقىمىز) ئىگەللىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇيغۇر يېزىقى، بۇخارا ئېلىپبەسى دەپ نام بېرىلگەن يېزىق بىلەن بەزىدە بىرلىكتە (ياندىشىپ) ياكى بەزىدە ئايرىم ھالدا 15 - ئەسىرگىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بىراق شەرقىي تۈركىستاندا 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ۋەسقىلەرنى كۆردۈم.

ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنىڭ ئون سەككىزى، ئەسلى ۋە سەككىزى، قوشۇمچە ھەرپلەر. قوشۇمچە ھەرپلەر بەزى ئەسلى ھەرپلەرگە چىكىت قويۇپ شەكىللەندۈرۈلگەن. بۈگۈن دۇنيانىڭ چوڭ - چوڭ كىتابخانىلىرىدا بولۇپمۇ چىن، ھىندىستان، ئىران، رۇسىيە ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئارخىپلىرىدا ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان تارىخىي ۋەسقىلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلاردىن بىرقىسمى ئوقۇلغان بولسىمۇ بىرقىسمى تېخى ئوقۇپ چىقىلمىدى. بۇلار ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرگۈچىلەرنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

«دىۋانۇلۇغات تۈرك» دىكى مەلۇماتلاردىن ۋە «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئۇيغۇرچە قولىيازىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى تۆۋەندىكىچە رەتلەپ چىقتىم:

قوشۇپ يېزىلىش شەكىلىدىن بىرقانچە مىساللار:

تۆۋەندە نامىزىز بىر شائىرنىڭ يازغان بېيىتى:

مىنىمىز تىرىمىز تىرىمىز تىرىمىز

مىنىمىز تىرىمىز تىرىمىز تىرىمىز

مىنىمىز تىرىمىز تىرىمىز تىرىمىز

ئوقۇلۇشى:

كەلسە قالاي قاتتىقلىق، ئۆتەر دەيۈ سەرەنگىل

ئاۋىيەلەك ئىشىن بىلىپ تۇر، ئانچە ئاڭا تىرىنگىل

ھازىرقى ئۇيغۇرچىدا نەسرى يەشمىسى:

ھەرقانداق قاتتىقلىق (قىيىنچىلىق) يۈز بەرمىسۇ، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ دەپ، ئۆزەڭگە تەسەللى بەرمىسۇ.

زامان (پەلەك) نىڭ ئادىتىنى بىلىپ تۇرغىن ۋە ئۇنىڭغا ئانچە ئىشىنىپمۇ كەتمە.

تۆۋەندىكى ۋەسىقە، سۇلتان شەبۇسەئىدخاننىڭ ھىجرىتىنىڭ 832 - (مىلادى 1428 - يىلى)

رەبىئۇلئەۋۋەلدە ساچقان يىلى، «ئۇزۇن ھەسەن» گە يازغان پۈتۈكى (خېتى) نىڭ بىرقىسمى بولۇپ،

ئىستانبۇل توپ قاپى سارايى، مۇزېيى ئارخىپىدا ساقلانماقتا. بۇخەتتە ئۈستىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر

يېزىقى بىلەن ئاستىدىكى خاقانىيە يېزىقى ياندىشىپ يېزىلغان:

سلطان اوسمہ کردگان سوزم

حسن پیکر کا سلام علیہ السلام

عینی : دہلی : مطبعہ دارالعلوم دیوبند : ۱۳۸۵ھ

تقریر
میکر
نام
کتاب
نسخه
صفحه
شماره

نامہ معرکہ عین کرکڑی

پیکر درختی نه پناه کسرتار
مخبره معنی می‌شود اندکس نه مدارکشان / اوچون

وہابی خانیت اور غلبہ بارچہ ایل روس و فن محمد علی احمد اعظم

مەسىلەن، ھىندىستاندىن كېلىدىغان زەپىراننى «كۆركۈم»، رەڭنى «چۇۋۇت»، زۇرۇنباڭ دېگەن دارىنى، «بوزۇغا» (بۇ بوز دورا دېگەن بولىدۇ)، پىلىنى «ياغان»، چىندىن كېلىدىغان يىپەك توقۇما رەخنى «جۇز» دەپ يازغان. ئۇندىن باشقا ئەڭ قىيىن پىكىرلەرنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلگەندە ئۇنى تۈركچە سۆزلەر بىلەن ئىزاھلىغان. تەڭرىنىڭ ئىسىم ۋە سۈپەتلىرى، ئاخىرەت مەپكۇرىسى، ئىلىم ۋە پەلسەپەدىكى ئاتالغۇ، تېرمىن، ھۆكۈمدارلار ۋە ئالىملارغا ھۆكۈمالار ۋە دىنىي پېشىۋا لارغا بېرىلگەن لەقەم ۋە ئۇنۋاننى ئۇ دەۋرنىڭ خەلق ئەدەبىياتلىرىدا، كىتابەلىرىدا كۆرگەن كىشى، ئەدەبىي تىلدىكى سايلىق ماھارىتىگە ھەيران قالىدۇ.

17. پەسىل

قەدىمكى زامانلاردىكى تۈرك ۋە

چىن سىياسەتلىرى ھەققىدە

قەدىمكى زامان تۈرك ۋە چىن ئارىسىدىكى سىياسى ۋە تارىخى مۇناسىۋەتلەر، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «شەرقىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن بويىدىكى دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن ئۈزۈلدى. چۈنكى، ئۇندىن كېيىن، چىڭگىزخان دەۋرىگىچە تۈرك ۋە چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدا مۇھىمراق بىرەر ھادىسە يۈز بەرمىگەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، قەدىمكى زاماندىكى تۈرك ۋە چىن سىياسەتلىرى ھەققىدە تارىخىي كىتابلاردا يېزىلغان، تۈركلەر ھەققىدىكى يالغان بۆھتانلار ۋە چىن توغرىسىدىكى رىياكارلىقلارنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى مۆھتەرەم كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىش مەقسىتى بىلەن، چىن تارىخچىلىرىنىڭ ئۆز ئىقرارلىرىدىن تۆۋەندىكى خۇلاسنى چىقىرىمىز:

چىن تارىخلىرىدا ۋە ئۇنى مەنبە قىلىپ ئالغان زامانىۋى تارىخ كىتاپلىرىدا قەدىمكى تۈركلەرنى «ۋەھشى»، «سوقۇشچاق»، «قان ئاقتۇرىدىغان» ۋە «بۇلاڭچى» دەپ يازىدۇ. يەنە شۇ چىن تارىخچىلىرى، تارىخچىلىق ۋە زېمىننى ئادا قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ھىس قىلىشىپ، بەزىدە تۈركلەر ھەققىدىكى ئۇ سۆزلىرىنىڭ پەقەت، قەلەم ئىنتىقامىدىن ئىبارەت بۆھتان ئىكەنلىكىنىمۇ ئىقرار قىلىدۇ. شۇنداقلا، تۈرك سىياسىتىنىڭ تىنچلىقپەرۋەر، ئىنسانىيەتچىل توغرا-كۆڭۈل ۋە ئالجاناپ ئىززەت-نەپىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان سىياسەتتىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلماقتا. يەنە، چىن تارىخچىلىرى چىن مەدەنىيىتىنى ۋە سەنئىتىنى دائىم ماختاپ يازغان بولسىمۇ، چىننىڭ سىياسىتىنى ئىستىلاچى، ئىنسانىيەتسىزلىك ۋە ھىلىگەرلىكتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشقا، بەزى يەردە مەجبۇر بولماقتا. بۇلارنى تۆۋەندىكى ئىككى بۆلۈمدە بايان قىلىمىز.

**تۈرك سىياسىتى تىنچلىقپەرۋەر، ئىنسانىيەتچىل،
توغرا-كۆڭۈل ۋە ئالجاناپ ئىززەت نەپىسىدىن ئىبارەت**

ھۇن، جۇجان، كۆكتۈرك ۋە باشقا تۈرك - ئىمپېراتورلىرى بىلەن چىنلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى پۈتۈن ئۇرۇش ۋە تىنچلىق كېلىشىم ۋەقەلىرىنى تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى چىن تارىخلىرىدىن ئالغان. پۈتۈن بۇ تارىخىي كىتابلاردا، تەپسىلىي رىۋايەت قىلىنغان ۋەقەلەردە، ھۇنلارنىڭ، جۇجانلارنىڭ ياكى كۆكتۈركلەرنىڭ چىنگە قىلغان ھۇجۇملىرى دائىما، چىننىڭ زالىملارچە تاجاۋۇزلىرىدىن مۇداپىئە

قىلىش ياكى ئۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن، يۈز بەرگەنلىكى پىكىر بىرلىكى بىلەن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. چىن «سەددى چىن سېپىلى» نى تۈركلەر نىڭ باسقۇن ۋە تالانلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن سېلىشقا مەجبۇر بولغان دېگەن سۆزمۇ تۈركلەرگە قىلىنغان بۆھتاندۇر. سەددى چىن سېپىلىنى سېلىشلىرىدىكى نەۋەپ، شۇچاغدىكى چىن ئىمپېراتورى چىنشخۇاڭ ھۇن دۆلىتىنىڭ مۇدەھىش سۈرەتتە يۈكسىلىشىدىن قاتتىق قورقۇپ كەتكەن ۋە ھۇنلاردىن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن قوغدىنىشنىڭ ئىمكانسىز ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ، تۈرك ۋە چىن ئۆلكىلىرى ئوتتۇرىسىغا «ئېشىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان» بىر توسالغۇ سېلىش مالىخۇلىياسىغا مۇپتىلا بولغان⁴³. چىنشخۇاڭ پەقەت، بۇ قورقۇ ۋە ۋەسۋەسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، بۇ سېپىلنى سالدۇرغانىدى. تۈركلەر، ئەگەر چىن تارىخچىلىرىنىڭ دېگەنلىرىدەك، ۋەھشى ۋە باش - باشتاق ئىنتىزامسىز بىر تالانچى خەلق بولغان بولسا، چىندەك نۇپۇسى كۆپ، قورال - جابدۇقلىرى تولا ۋە مۇكەممەل ئەسكىرىي كۈچى بولغان بىر دۆلەت، ئۆزىنى ئۇلاردىن ناھايىتى ئاسان مۇداپىئە قىلالايتتى ۋە سېپىل سېلىش ئۈچۈن، مىليونلارچە ئىنساننى، يىللارچە مۇشەققەتلىك ئىشقا سېلىشنىڭ ھېچ ھاجىتى يوقتى. ۋەھالەنكى، بۇ سېپىلنى سېلىش جەريانىدا، يېرىم مىليۇن ئادەمنىڭ ئىنتايىن مۇشەققەتلىك ئەمگەك ئاستىدا ئۆلگەنلىكى چىن تارىخلىرىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ. چىنشخۇاڭ ھايات ۋاقتىدا، بۇ سېپىل مۇكەممەل بىر ئىستېھكاملىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، ئۈستىدە داۋاملىق تۇرغۇزۇلغان بىر مىليۇندىن ئوشۇقراق چىن ئەسكىرىي كۈچى، ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىشنى ئاسانلاشتۇرغان بولسىمۇ، چىن ئىمپېراتورى خىيال قىلغىنىدەك، پەۋقۇلئاددە بىر توسالغۇمۇ بولالمىدى. چۈنكى، كېيىنچە، ھۇن ئەسكەرلىرى بۇ سېپىلنى ھېچ كۆزگە ئىلماي، بۆسۈپ كىرىۋەردى. بىر ياۋروپالىق ساياھەتچى ئۆزىنىڭ سەددى چىن سېپىلى ھەققىدە يازغان كۆز قاراشلىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سەددى چىن سېپىلىنى سېلىشنىڭ سەۋەبى، تارىخچىلارنىڭ گۇمان قىلغىنىدەك تۈركلەردىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى، بۇنىڭ ئەسلى سەۋەبى شۇ زاماندىكى شەھەر لەرنى سېپىل بىلەن ئىھائە قىلىپ (چۆرىدەپ) سېلىش ۋە مەملىكەتنىڭ چىگرىسىغا سېپىل ۋە قەلئە سېلىش ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان بىر ئىشتۇر. چۈنكى، بۇنداق سېپىللار ئۇ زاماندا دۇنيانىڭ ھەممەيلىرىدە سېلىنىۋاتقان بىر چاغ ئىدى. چىننىڭ باشقا جايلارىغا سېلىنغان بۇنداق سېپىللار زامان ئۆتكەنسېرى تامامەن يوق بولدى، بەزىلىرىنىڭ ئاز - تولا يۇچۇغى قالدى. ئەمما، شىمالىي چىننىڭ تۇپرىغى ئىنتايىن قاتتىق بولغاچقا سەددى چىن سېپىلى، ھازىرغىچە يېقىلماي ساق قالغان».

تۈركلەر، غەلىبە قىلغان چاغلىرىدا، پۈتۈن چىننى قول ئاستىغا ئېلىپ، چىننىڭ چەكسىز بايلىقىنى ئىگەللەپ ئېلىشلىرىغا ھېچ بىر توسالغۇ قالمىغان چاغلاردىمۇ، چىننى ئۆزىنىڭ بىر مۇستەملىكىسى قىلىمىدى. چىن ئىمپېراتورىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش بىلەنلا قانائەت قىلدى،

⁴³ مالىخۇلىيا - بىرخىل ئەسەبىي كېسەللىك (ن. ش. ھ.).

مۇستەقىللىقنى قوللىدىن ئالمىدى. مەغلۇپ بولغان، ئەسەرلىك ھالىتىگە چۈشۈپ، پۈتۈن ئەسكەرلىرى پاراكەندە چېچىلىپ كەتكەن چىن ئىمپېراتورى، سۈلھى تەلەپ قىلسا، تۈرك ھۆكۈمدارلىرى دەرھال كېلىشىم تۈزۈپ سۈلھىگە ماقۇل بولاتتى.

چىننىڭ ئەسكەرىي كۈچى ئاجىزلىشىپ، ھەربىي يۈرۈش قىلىش ئىمكانىيىتى قالمىغان چاغلاردا، تۈركلەر زور ئەسكەرىي كۈچ ۋە ھەرىكەت قابىلىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، چىننىڭ ئاجىزلاشقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىستىلا قىلىشنى قەسلىمىگەندى. بەلكى، بۇنى ئىككى خوشنا مىللەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق ۋە باياشات ياش ئۈچۈن مۇھىم بىر پۇرسەت دەپ بىلىپ، چىنگە دوستلۇق قولىنى ئۇزاتقان ۋە ئىچكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن مۇھىم ياردەملەرنى قىلغانىدى.

بۇ ھەقتىكى مىساللار چىن تارىخلىرىدا تولا ئۇچرايدۇ. چىندە يۈز بەرگەن بىرقانچە قېتىملىق ئىچكى ئىسيان ۋە قان تۆكۈلۈشلەرنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، چىن ئىمپېراتورلىرىغا تۈرك ھۆكۈمدارلىرى كېلىپ ياردەم قىلغان، ئامانلىق ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام ساقلىغاندىن كېيىن، يۇرتنى ئۆز ئەھلىگە قويۇپ بېرىپ قايتىپ چىققان. بۇنداق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، تۈركلەرنىڭ چىننى ئىستىلا قىلىش نىيەتلىرى بولمىغانلىقى تارىخىنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا قايتا - قايتا نامايان بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى چىن تارىخلىرىدا ياكى چىن تارىخلىرىنى مەنبە قىلىپ، يېزىلغان زامانىۋى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرىتىشىمىز مۇمكىن.

چىن تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە چىن ۋە تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلاردا تۈركلەر غالىب بولغاندىن كېيىن، قولغا چۈشۈرگەن چىن تۇپراقلىرىدا چىن ئاھالىسىنى قىرغىن قىلغان ياكى شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلغانلىقىغا دائىر ئىشەنچ قىلغۇدەك ھېچبىر رىۋايەت يوق.

تۈرك ئىمپېراتورلىرى چىندىن مەغلۇپ بولۇپ، كۈچسىز ھالغا چۈشۈپ قالغان چاغلاردا، ھېچبىر زامان چىنگە بۇيسۇنۇشنى، باج - سېلىق تۆلەپ، قول ئاستىدا تۇرۇشنى قوبۇل قىلمىغان. قول بولۇپ ياشاشتىن، جاسارەت بىلەن ئېلىشىپ، شەرەپلىك ھالدا ئۆلگەن. بىر مەزگىل ۋاقىتلىق چىنلىقلارغا بۇيسۇنۇپ، ئىتائەت قىلغانلار بولسا، بەزى كىچىك خانلار ياكى تۈرك ئىمپېراتورىغا خىيانەت قىلغان بەزى ئىسيانچىلار ئىدى. ئەمما، تۈرك ئىمپېراتورلىرىدىن ھېچبىرىنىڭ ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت چىن تارىخلىرىدىمۇ ئۇچرىمايدۇ.

چىن سىياسىتى

ئىستىلاچىلىق، ئىنسانىيەتسىزلىك ۋە ھىلىگەرلىك

تۈركلەرنىڭ مۇداپىئە كۈچى ئاجىزلىشىپ قالسا چىن ئىمپېراتورلىرى دەرھال پۈتۈن تىنچلىق كېلىشىملىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئامانلىقى ۋە راھىتىنى ئويلاپمۇ قويماي تۈرك يۇرتلىرىغا ھۇجۇم باشلايتتى. چىنلىقلارنىڭ بېسىپ كىرگەن جايلاردا قەتلىئام قىلغان، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغان، قەتلىئامدىن ساق قالغان بىگۇناھ خەلقلەرنى ئۆز يۇرتلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، چۆل - باياۋانلاردا ئاجىزلىقتىن ئۆلۈشكە مەھكۇم قىلغان. چىننىڭ يېراق - بۆلۈڭلىرىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى زورلۇق بىلەن چىنلاشتۇرغانغا ئوخشاش قەبىھ قىلمىشلىرى كۆپ. بۇ خىل ۋەھشىلەرچە زۇلۇم سىياسەتلىرىنى چىننىڭ مۇئەسسەسەسى ۋە ئىتتىپاقچى تارىخچىلىرى پەخىرلىنىپ يېزىشىپ، خوشاللىنىپ كېتىشىدۇ. موغۇلىستاندا چىننىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئېلىپ بارغان بىرقانچە قېتىملىق قەتلىئاملىرى نەتىجىسىدە، بۇ ئۆلكىنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. شەرقىي تۈركىستاندا قۇمۇل، بارىكۆل، قۇجۇ - روران قاتارلىق ئۆلكىلەر، بىرقانچە قېتىم چىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن خاراب قىلىنغان ۋە خەلقلەرنى قەتلىئامغا ئۇچرىغانلىقى مەلۇم. بۇ ئۆلكىلەر ئىچىدە 20 گە يېقىن شەھىرى بولغان روران ئۆلكىسى، چىننىڭ قەتلىئام ۋە بۇزۇپ - چېقىشى بىلەن پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ، بىرچۆلگە ئايلاندى.⁴⁴ مىلادىنىڭ 1757-يىلى (ھىجرىنىڭ 1172-يىلى) چىن ئەسكەرلىرى پۈتۈن بەشبالىق ۋە ئىلى ئۆلكىسىنىڭ ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ساق قالغانلارنى چىنگە ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەن. نەتىجىدە، بۇ ئۆلكىلەر بىرقانچە يىل ئادەمسىز بىر چۆلگە ئايلاندى. كېيىنچە، ئالتى شەھەر ۋە تۇرپاندىن كۆچۈپ كەلگەن تارانچى (دېھقان) لارنىڭ بۇ ئۆلكىلەرنى يېڭىباشتىن ئاۋات قىلغانلىقىنى شەرقىي تۈركىستاندا ھەممە كىشى بىلىدۇ. چىن تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقلىرىدىن لەززەتلەنگەن ھالدا مەغرۇرلىنىپ، بايان قىلىدۇ.

چىن دۆلىتى ئاجىزلاشقان ياكى تۈركلەرنىڭ كۈچى ئاشقان چاغلاردا، چىن ئىمپېراتورلىرىنىڭ تۈركلەرگە قىلغان خوشامەتلىرى ۋە تۈرك ھۆكۈمدارلىرىغا، شاھزادىلىرىغا، ھەتتا كىچىك خانلارغا قىزلىرىنى بېرىپ، چىننىڭ ئېسىل ۋە نەپىس ماللىرىنى سوغات قىلىپ، بۇ دۇرۇست، كۆڭلى تۈز قەھرىمان خەلقنى ئۆزىگە دوست قىلىپ، بۇلارنىڭ يۈرۈشلىرىدىن (بېسىپ كېلىشلىرىدىن) ساقلىنىش ياكى ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىش نىيىتىدە بولغانلىقلىرىغا دائىر مىساللەرنى، چىن تارىخلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، يوقىرىدا تولا سۆزلەپ ئۆتتۇك. ئەمما، چىنلىقلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلەردىن مەقسەتلىرى، تىنچلىق ۋە خەۋپسىزلىك بولماستىن بەلكى قۇدرەتلىك ئىتتىپاقى ۋە كۈچلۈك ئەسكەرىي كۈچى بىلەن

⁴⁴ "Bilinmiyen iç Asya'da" دېگەن ئەسەرنىڭ Bezeklik Mabedi قىسمىغا قاراڭ (ن. ش. ھ.).

جەھەتتە، چىنلىقلاردىن ئۈستۈن تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا ئىتپاقسىزلىقنىڭ، پىتنە - پاساتنىڭ ئۇرۇقىنى چېچىشنى مەقسەت قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، تۈركلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، دۆلىتىنى يېقىتىپ، يۇرتلىرىنى مۇنقەرىز قىلىشنى مەقسەت قىلغان. تىنچلىقپەرۋەر ۋە كۆڭلى تۈز تۈركلەر، چىنلىقلارنىڭ بۇنداق ھىيلە - مەكرى تۈزاقلىرىغا خېلى كۆپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەرنى، كۈلتېگىن مەڭگۈتېشى دا بىلگە قاغان ئىنتايىن چۇڭقۇر، چۈشۈنۈشلۈك ۋە تەسىرلىك ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلغان. چىن دۆلىتى، مەيلى كۈچلۈك ۋاقىتلىرىدا بولسۇن ياكى كۈچى ئاجىزلاشقان چاغلىرىدا بولسۇن، تۈرك مىللىتىنى ئۆزىنىڭ جان دۈشمىنى دەپ بىلگەن. مەيلى تىنچلىق دەۋرلىرىدە بولسۇن ياكى ئۇرۇش زامانلىرىدا بولسۇن، ھېچقاچان ئىنسانىيەتچىل ياكى دۇرۇست بولمىغانلىقى، تارىخ سەھىپىلىرىدىكى ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان ھەقىقەتتۇر. مانا بۇلار، چىن تارىخىنىڭ بەرگەن مەخسۇس مەلۇماتلىرىدىن ئېلىنغان نەتىجىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنساپ بىلەن قارايدىغان ھەر بىر كىشىنىڭ نەزىرىدە ئوپىئوچۇق ئىسپاتلانغان بىر داۋا دىن ئىبارەتتۇر.

يۇقىرىدا - مىلادى 732 - يىلى ۋاپات بولغان، كۆكتۈرك قەھرىمانى كۈلتېگىننىڭ ھەيكىلىنىڭ باش قىسمى. ئۆتۈكەندىن تېپىلغان. ھازىر گىرمانىيەدە لايپزىك مۇزېيىدە.

تۆتىنچى بۆلۈم
قاراخانىلار دەۋرىدىن موغۇللار دەۋرىگىچە
شەرقىي تۈركىستان
1. پەسل
قاراخانىلار دۆلىتى

قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قايسى تۈرك قوۋملىرىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكلىرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار بار. چىن تارىخلىرىدا بۇلارنى قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ دەپ تەخمىن قىلىندۇ. بەزى مەنبەلەردە بۇلارنى ئۇيغۇرلاردىن دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىنمۇ، ياكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىنمۇ. بۇ تازا ئېنىق ئەمەس دېيىشىدۇ. ئەمما، بۇلار دەلىلسىز تەخمىنلەر دىن ئىبارەت بولۇپ، تارىخىي نوقتىئىزىرىدە ئىتتىبارغا ئالغۇدەك يېرى يوق.

قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان كىتابلارغا، تارىخىي ۋە ئەدەبىي ۋەسىقىلەرگە قارىغاندا بۇلارنىڭ ئەسلى، قەدىمدىن تارتىپ ئۈزۈلمەي داۋاملىق سۈرەتتە قەشقەرگە خان بولۇپ كەلگەن بىرخانىدان (جەمەت) ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. بۇ قەشقەر خانلىق خانىدانى ئۆزلىرىنى قاراخانىلاردىن مەشھۇر بوقاخان «ئاپراسىياپ» نىڭ ئەۋلادى دەپ داۋا قىلاتتى. مانا بۇ ئىتتىبار بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقا تۈرك خانلىرىدىن ئۈستۈن كۆرەتتى.

شەرقىي تۈركىستان خانلىرى، ھىجرى 206 - (مىلادى 821 -) يىلى تىبەتلىكلەرنى ھەيدەپ چىقىرىپ، مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، قەشقەر خانى بارغانسىرى قۇۋۋەت تېپىپ، يەر كەن، خوتەن، ئۈچ قاتارلىق ئۆلكىلەردە نۇپۇزىنى (تەسىرىنى) يېيىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى. كېيىنچە، كۈچانمۇ ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر خانى پۈتۈن ئالتى شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇدرەتلىك بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىقتى.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قارلۇق دۆلىتى ۋە بالقاش كۆلى ئەتراپىدىكى ياغما، توخسى، ئوغراق، چىگىل قاتارلىق مۇستەقىل قەبىلىلەر غەرب تەرەپتىن، ماۋەرائۇننەھردىكى مۇسۇلمان سامانىلار دۆلىتى ۋە شەرقتىن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ، خەۋپ ئاستىدا قالغانىدى. تەخمىنەن ھىجرى 256 - (مىلادى 870) يىلى قارلۇق دۆلىتى ۋە يۇقىرىقى مۇستەقىل قەبىلىلەرنىڭ خانلىرى ئارقا - ئارقىدىن قەشقەردىكى ئالتى شەھەر خانىغا بويسۇنۇدۇغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ھىمايىسىغا كىرگەن. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر خانى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ئوندىن كۆپرەك تۈرك

خانلىقىنى ئۆز بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ بىر بىرلەشمە تۈرك ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ چىقتى. قەدىمكى ئانا- بوۋىلىرىنىڭ ئۇنۋانى بولغان «قاراخان» دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. ئەرەب تارىخچىلىرى بۇنىڭدىن بۇرۇنقى قاغانلارنى ئاتىغاندەك، بۇلارنىمۇ «خاقانىتۈرك» دەپ يازىدۇ.

دۆلەتنىڭ كېڭەيگەنلىكى

ھىجرى 267 - (مىلادى 880). يىلى قاراخانلىق تەختىگە كۆل بىلگە قاراخان (بوقاخان) چىقتى ۋە ئۇزۇنغا قالماي شەرقتە قۇرۇق تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى لوپ، چەرچەن، ئابدال ۋە مىران قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەيدى. بۇ جايلار ئەسلىدە، ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىغا تەۋە يەرلەر ئىدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانلار دۆلىتى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى ئارىسىدا قۇرۇق تاغ تىزمىسى چېگرا بولۇپ قالدى.

كۆل بىلگە قاراخان (بوقاخان) شەرقتىكى بۇ مەملىكەتلەرنى ئالغاندىن كېيىن، شىمالدىكى قارلۇق ۋە باشقا خانلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ تەرەپلەرنىمۇ قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ھازىرقى توخماق شەھىرىگە يېقىن بالاساغۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئىنچە (سىر) دەرياسىنىڭ شەرق ياقىسى بىلەن ئورالغىچە ۋە ئورالدىن شەرقتە قاراپ، كۆكچە دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى سۇرۇق تاغلىرى (ھازىرقى سىمى پىلاتىنسىكى) قوشۇلۇپ ئىرتىش، دەرياسىغىچە سوزۇلغان پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇتىمۇ كۆل بىلگە قاراخانغا تەۋە بولۇشنى قوبۇل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربدە پامىر تاغلىرى، سىر دەرياسى ۋە ئورال كۆلى، شىمالدا قىرغىز يايلاقلىرى ۋە ئالتاي تاغلىرى، شەرقتە ئالتاي تاغلىرى ۋە لىياڭجىوۋنىڭ شەرقىدىكى ۋۇشى تېغى، جەنۇبىدا تاڭغۇت (كۈكۈ) خانلىقى، قاراڭغۇتاغ (كۈنئىلۇن) قاراقورۇم تىزمىسىغىچە كېڭەيدى (14 - خەرىتىگە قاراڭ).

كۆل بىلگە قاراخاندىن باشلاپ، قاراخانلارنىڭ پايتەختى ئىككى يەردە بولۇپ، قاراخان يازدا بالاساغۇندا، قىشتا قەشقەردە تۇراتتى. ئەمما، ھەقىقىي پايتەختى قەشقەر ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەشقەر ئوردا كەند (كەنت) يەنى، پايتەخت شەھەر دەپ ئاتالغان. كۆل بىلگە قاراخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قاراخان بولغانلار توغرىسىدا سۇتۇق بۇغراخانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر دىن مەلۇماتىمىز يوق.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى قاراخان بارخان (بازىرخان) «بۇغراخان»، ھىجرى 302 - يىلى ۋاپات بولدى. ئوغلى سۇتۇق تېكىن تېخى نارىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنىسى ئەسەن بۇغراخاننى ئۆز ئورنىغا ۋەلىئەھد قىلىپ، ئەسەن بۇغراخاننىڭ ۋەلىئەھد سۇتۇق تېكىن بولىدۇ، دەپ، ۋەسىيەت قىلغان⁴⁵.

بەزى مەنبەلەردە بۇ قاراخاننى «ئارسلان خان» ئۇنۋانى بىلەن بارىرخان، ئەسەن (ئەپسەن) خاننى «ئوغۇلچاق خان» دەپ ئالغان.

ئېسەن بۇغراخان، قاراخانلىق تەختىگە چىقىپ، ئاكىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ سۇتۇق تېكىننى ۋەلىئەھد قىلدى ۋە قەدىمكى تۈرك ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق سۇتۇق تېكىننىڭ ئانىسىنى نىكاھىغا ئالدى. لېكىن، ئېسەن بۇغراخان سۇتۇق تېكىننى ۋەلىئەھدلىكتىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا ئۆز ئوغلىنى ۋەلىئەھد قىلىش كۆيىغا چۈشتى. سۇتۇق تېكىن ئىنتايىن ھۇشيار ۋە ئەقىللىق بىر شاھزادە ئىدى. 20 ياشقا كىرگەندە ئۇ مەخپىي ھالدا مۇسۇلمان بولدى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىسلام

تارىخى

قاراخانلار دۆلىتى قۇرۇلماستىن بۇرۇن غەربىي تۈركىستان تۈركلىرى تامامەن مۇسۇلمان بولغانىدى. قەدىمدىن تارتىپ، مەۋجۇد بولغان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي بىرلىك ۋە ئىقتىسادىي ئالاقە ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. تۇغقانچىلىق ۋە تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى بىلەن بۇ ئىككى تۈركىستان خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىش ئىنتايىن قويۇق ئىدى. مانا، بۇ ۋاسىتىلەر بىلەن ھىجرى 3 - ئەسىر ئىچىدە ئىسلام دىنى شەرقىي تۈركىستاندا خېلى تارقالغانىدى. لېكىن، قاراخان جەمەتى ۋە يۇرت كاتتىلىرى مۇسۇلمان بولمىغان. قەشقەر ۋە بالاساغۇن تەرەپلىرىدە خەلقنىڭ يېرىمىدىن تولىسىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ھىجرى 320 - (مىلادى 932 -) يىلى بۇخارادىكى سامانىي خانىدانىغا مەنسۇپ، «ئەبۇنەسر سامانىي» دېگەن ئالىم، سودىگەر قىياپىتى بىلەن بىر كارۋاننى باشلاپ ئۆز كەنت - تورغات يولى بىلەن ئاتۇشقا كەلگەن. ئەبۇ نەسر سامانىي، يولدا ھەمراھلىرى بىلەن جامائەت بولۇپ ناماز ئوقۇۋاتقان پەيتتە، ئوۋغا چىققان سۇتۇق تېكىن ئۇ يەرگە كېلىپ قالىدۇ ۋە بۇلارنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئوقۇپ. ئۇلار ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، سۇتۇق تېكىن ئەبۇنەسر سامانىدىن ئىسلامنىڭ ھەقىقىتىنى سورايدۇ. مۇنەۋۋەر ۋە ھەقپەرەست شاھزادە بولغان سۇتۇق تېكىن، ئىسلام توغرىسىدا ئەبۇنەسرنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىدىن بەك تەسىرلەنگەن ۋە ئەبۇ نەسرنى ئاتۇشتا بىرقانچە كۈن تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئالدى بىلەن ئۆزى يالغۇز مەخپىي ھالدا مۇسۇلمان بولىدۇ. ئۇندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك مۇھاپىزەتچىلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈپ، ئاستا - ئاستا باشقا مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە تارتىشقا باشلايدۇ. 5 - 6 ئاي ئىچىدە سۇتۇق تېكىن باشچىلىقىدا 5 - 6 يۈز كىشىلىك ياش مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى بارلىققا كېلىدۇ. سۇتۇق تېكىن بۇلارنى تولۇق قوراللىنىدۇرۇپ، گۇرۇپپىلارغا ئايرىپ، مەخپىي ھالدا قەشقەر شەھىرىگە كىرگۈزىدۇ. بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەسكىرىي ئورۇنلارغا، ھۆكۈمەت ساراينىغا ياكى دۆلەت كاتتىلىرىنىڭ ئۈستىگە كېچىدە ۋاقىتدا تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىشقا بەلگىلىنىدۇ. بۇپىلان بويىچە ئالدى بىلەن سۇتۇق تېكىن 40 مۇھاپىزەتچىسىنى ئېلىپ، قەشقەرگە كىرىپ

ئۆگەي دادىسى ئەسەن (ئوغۇلچاق) بۇغراخانغا مېھمان بولۇپ ئوردىغا چۈشۈدۇ.

پىلان قىلىنغان ھۇجۇم سائىتى كەلگەندە سۇتۇق تېكىن 40 مۇھاپىزەتچىسى بىلەن قاراخان ئۇخلاۋاتقان ئۆيگە بېسىپ كىرىپ، ئۇنى ۋە ئوردىدىكى بەزى تېكىن ۋە مەنسەپدارلارنى ئەسىر ئالدى ۋە ئۆلتۈرىدۇ. باشقا جايلارغا باسقۇن قىلىشقا تەيىنلىگەن قىسىملارمۇ ۋەزىپىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملايدۇ. شۇنداق قىلىپ، سۇتۇق تېكىن بىر كېچە ئىچىدە قەشقەر شەھىرىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. شەھەر ئەتراپىدىكى تەڭدىن تولىسى مۇسۇلمان بولغان قەشقەر خەلقى تەرەپ - تەرەپتىن سۇتۇق تېكىننىڭ ياردىمىگە كېلىدۇ ۋە سۇتۇق تېكىن 2 - 3 كۈن ئىچىدە يېتەرلىك كۈچكە ئىگە بولىدۇ. پۈتۈن قەشقەر سۇتۇق تېكىننىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سۇتۇق تېكىن، ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ، بولۇپ ئۆزىنى «قاراخان» ئېلان قىلدى ۋە قەھرىمان مەنسۇنى ئىپادىلەيدىغان «بۇغرا» ئۇنۋانىنى ئالدى⁴⁶. مۇسۇلمان بولمىغان خەلقلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىپ، غازات يۈرۈشلىرىنى باشلىدى. قەشقەر، يەركەن، ئۈچ، بالاساغۇن ۋە بارسىغان (ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقى) ئۆلكىلىرىدە ۋە قارلۇق دۆلىتىدە ئىسلام دىنى ھېچقانداق توسالغۇسىز راۋاج تاپتى. غەربىي تۈركىستاندىكى سامانىي ئىسلام دۆلىتى شەرقىي تۈركىستاندا ئىسلام دىنىنىڭ ۋە ئىسلام ئىلىملىرىنىڭ تارقىلىشىدا، قاراخان سۇتۇق بۇغراخانغا كۆپ ياردەم قىلدى. تەفسىر، ھەدىس ۋە فېقىھى ئالىملىرى غەربىي تۈركىستاندىن قەشقەر ۋە بالاساغۇنغا ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇردى. سۇتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئىسلام ئالىملىرى ئۇنىڭغا «ئابدۇلكەرىم» دېگەن نامنى بەرگەنلىكى مەلۇم. سۇتۇق بۇغراخان قۇيۇرغان تىللا لىرىدا (مىلادى 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە) «قاراخان سۇتۇق ئابدۇلكەرىم» دېگەن ئىبارىلەر بار. بۇ تىللار دىن پېتىرسبۇرگ (لېنىنگراد) مۇزېيىدا ساقلىنىماقتا.

قاراخان سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ

غازاتلىرى

قاراخان سۇتۇق بۇغرا خان مۇسۇلمان بولۇپ قاراخانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، ئۇ ۋاقىتقىچە ئىسلامغا ھېچ كىرمىگەن ۋە بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان خوتەن، كۇچا، سېرىق ئۇيغۇرخانلىرى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى قاراخان دۆلىتىدىن يۈز ئۆرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شىمالدىكى ئوغراق، يىغما ۋە توخسى قەبىلىلىرىمۇ ئىسيان كۆتەردى. قاراخان سۇتۇق بۇغراخان، بۇلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، بۇخانلىق ۋە قەبىلىلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. خوتەن خانى قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق

46 ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىگىنى «بۇغرا»، شىرنى «ئارسلان» دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ

قاغانلىرىنى ۋە قاراخانلىرىنى «بۇغراخان» ۋە «ئارسلان خان» دەپ ئاتاشى، ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدۇر.

ب. ئالماس، 20 - 21 - بەت.

كۆرسەتتى. قاراخان سۇتۇق بۇغراخان ئۆزى خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، خوتەن خانى مەغلۇپ بولۇپ شەھەردە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئۇزۇن داۋام قىلغان قورشاۋ نەتىجىسىدە شەھەر ئېلىنىمىدى. ئاخىرى شەھەر ئىچىدىكى بەگلەردىن بىرى مۇسۇلمان بولۇپ ئىسيان كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن شەھەر پەتھى بولدى. ئۇندىن كېيىن، قاراخان سۇتۇق بۇغراخان كۈچانى پەتھى قىلدى. لېكىن، كۈچا خەلقىنىڭ بىر قىسمى مۇسۇلمان بولمىدى ۋە قەدىمكى دىنى بۇددا دىنىدە قالدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئۈستىگە قارا شەھەر ۋە ئىلى تەرەپتىن ئىككى يولدىن نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىدىقۇت مەغلۇپ بولدى ۋە بۇرۇنقىدەك قاراخانلىق مەركىزىگە تەۋە ئىچكى ئىشلىرىدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇش ۋە قەدىمكى ئۆز دىنىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن سۈلھى تۈزدى.

شىمالدىكى ياغما، توخسى ۋە ئوغراق قەبىلىلىرى ئۈستىگىمۇ تولا غازات يۈرۈشلىرى ئېلىپ، بېرىلدى. يۇقىرىقى غازاتلارنىڭ ھەممىسىدە ئەبۇنەسر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، شۆھرەت قازاندى. قاراخان سۇتۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن غازى» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى.

قاراخان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ۋاپاتى

ۋە مۇسا بۇغراخان

قاراخان سۇتۇق بۇغراخان 22 يىل قاراخان بولغاندىن كېيىن، ھىجرى 344 - (مىلادى 955 -) يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئوغلى مۇسا بۇغراخان قاراخان بولدى.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋەرى تارقالغاندىن كېيىن، خوتەن ۋە باشقا ئۇيغۇرخانىلىرى ئىسيان كۆتەردى. مۇسا بۇغراخان ئالدى بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، ئىسيانچىلارنى بويسۇندۇردى ۋە ئۇندىن كېيىن، ئالپ تېكىن غازىنى ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارنى تىنچىتىشقا يوللاپ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى «مىڭلاق» (ھازىرقى غولجا شەھىرى) نى پەتھى قىلىپ، ئۇيەردىكى بۇتخانىلارنى چېقىپ تاشلىدى ۋە بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مىڭلاقتىن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ يېرىگە مۇسۇلمان تۈركلەرنى يەرلەشتۈردى. 2 - 3 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بۇغراخان، ئالپتېكىن غازىنى كىنگىت (قاراشەھەر) يولى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئۈستىگە يوللىدى. ئالپتېكىن غازى، كىنگىتنى پەتھى قىلىپ، قۇچۇغا يۈرۈش قىلدى. دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى مەغلۇپ بولۇپ، قۇچۇنى تاشلاپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىق شەھىرىگە يەرلىشىپ، ئۇ يەرنى پايتەخت قىلدى. ئالپتېكىن غازى، قۇچۇنى ئالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئىدىقۇت بەشبالىقنىڭ شىمالىدىكى تاغ يوللىرىنى ئىستىھكام قىلىپ چوڭ بىر قوشۇن

يىغىپ تۇرغانلىقتىن، ئىككى ئارىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بەشبالىق يېقىنلىرىدىكى بىر تاغ (چىنلىقلار ھازىر بۇتاغنى نەنسەن يەنى جەنۇبىي تاغ دەپ ئاتايدۇ) ئېتىكىدىكى بىر قېتىملىق قاتتىق ئۇرۇشتا ئالپتېكىن غازى شېھىت بولدى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇيغۇرلار قۇچۇ ۋە كىنگىتنى قايتۇرۇۋالدى. ئالپتېكىن غازىنىڭ مازىرى ھازىرمۇ نەنسەن تېغى ئېتىكىدە. بۇ مازار، خەلق ئىچىدە «ئەلپەتتا خوجام مازىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ھارۇن بۇغراخان

مۇسا بۇغراخان ھىجرى 372 - (مىلادى 982 -) يىلى ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنىسى ھارۇن خان قاراخانلىق تەختىگە چىقىپ، ئۇمۇ «بۇغرا» ئۇنۋانىنى ئالدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان ناھايىتى تەدبىرلىك بىر سىياسەتچى ئىدى. ئۇ قاراخانلار تەختىگە چىقىپ، ئۇزۇنغا قالماستىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنى قەتئىي سۈرەتتە بويسۇندۇردى ۋە باشقا پۈتۈن خانلار ۋە قەبىلە بەگلىرىنىمۇ ئىتائەت قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانلار مەملىكىتىدە تىنچلىق - ئامانلىق ئورنىتىلدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان ئۆز تەۋەسىدىكى مۇسۇلمان ۋە مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەردىن تەركىپ تاپقان ئىنتايىن كۈچلۈك ۋە مۇنتىزىم بىر قوشۇن تەييارلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتى پەۋقۇلئاددە يۈكسىلىپ، مەملىكەتنى كېڭەيتىشنىڭ ۋاقتى يېتىپ كەلگەنىدى.

غەربىي تۈركىستاننىڭ قاراخانلار دۆلىتىگە

قوشۇلغانلىقى

بۇ ئارىدا غەربىي تۈركىستان، ئافغانىستان ۋە ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانى تۈرك دۆلىتى ئاجىزلاپ، مۇنقەرىز بولۇش باسقۇچىدا ئىدى. تەۋەسىدىكى ۋالىي ۋە قوماندانلار سامانى دۆلىتى مەركىزىگە بويسۇنماستىن، ئۆز يەرلىرىدە مۇستەقىل سۈرەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەت پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان. بۇلاردىن غەزىنە ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ئەمىر ساۋۇق تېكىن (مۇبۇق تېكىن) ئافغانىستاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگەللەپ كۈچ توپلاپ ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، سامانى دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولغان بۇخارانىڭ ئىچكى ئىشلىرىگىمۇ ئارىلاشقىلى باشلىغانىدى.

ھارۇن بۇغرا قاراخان، مۇنقەرىز بولۇش ئالدىدىكى بۇدۆلەتكە ئىگە بولۇشنى كۆزلەپ، ھىجرى 383 - ۋە ياكى 384 - (مىلادى 994 -) يىلى فەرغانىغا ھۇجۇم قىلىپ قولغا ئالغاندىن كېيىن، سەمەرقەنتنىمۇ قولغا چۈشۈردى. بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ، سامانى ھۆكۈمدارى ئەمىرنۇھ نى مەغلۇپ قىلدى ۋە بۇخارانى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئەمىرنۇھ بۇخارادىن مەخپىي ھالدا قېچىپ، ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئىمىل شەھىرىگە كەتتى ۋە ئۇ جاينى پايتەخت قىلىپ تۇردى. قاراخان، بۇخارانى

ئۇرۇشماستىن قولغا چۈشۈردى. سەمەرقەنتنى غەربىي تۈركىستاننىڭ پايتەختى قىلىپ ئولتۇرۇپ، ماۋەرائۇننەھردىكى پۈتۈن ئۆلكىلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزدى.

ھارۇن بۇغراقاراخان سەمەرقەنتتە 3 يىل تۇردى. ئاغرىپ قېلىپ، بۇ كېسەلدىن ساقىيالماسلىقىنى سېزىپ قەشقەرگە قايتتى ۋە يولدا (ھىجرى 387 - يىلى) ۋاپات بولدى.

ھارۇن بۇغراقاراخان قايتىش ۋاقتىدا، قېرىندىشى (مۇسا بۇغراخان) نىڭ ئوغلى ئەلى تېكىننى غەربىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئۇنىڭغا «ئىلىكخان» ئۇنۋانىنى بەردى. ئىلىكخان قەدىمكى تۈركچىدىكى «ئىلخان» مەنىسىدە بولۇپ شاھ، مەلىك ۋە ياكى خان دېگەنلىكتۇر. بۇقاراخان زامانىسىدىن تارتىپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن قاراخان جەمەتىدىن بىر تېكىن(شاھزادە) ئومۇمىي ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنەتتى ۋە ئۇ تېكىنگە «ئىلىكخان» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى. غەربىي تۈركىستانغا بىر ئىلىك خان تەيىن قىلىنىشى بىلەن قاراخانلار دۆلىتىدە غەرب ئىلىكخاننى ۋە شىمال ئىلىكخاننى دەپ ئىككى ئىلىكخان بارلىققا كەلگەن.

سامانى ھۆكۈمدارى ئەمىرنۇھ، بۇخارادىن قاچقان كۈندىن تارتىپ، سۇبۇق تېكىن ۋە باشقا ۋالىيلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، كۈچ توپلاشنىڭ كويىغا چۈشكەن ئىدى. سىر دەرياسىنىڭ ئاياق تەرەپىدىكى جەند ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ تۇرغان سەلجۇق قەبىلىسىنىڭ خانى سەلجۇق سۇباشى دىنمۇ ياردەم سورىغان بولسىمۇ، بۇلار ئۆز ئىچكى جېدەل - ماجىراسى تۈپەيلىدىن، ھەمدە قاراخاننىڭ كۈچىدىن قورقۇپ، ئەمىر نۇھقا ياردەم بەرمىگەن. قاراخاننىڭ ۋاپات بولغان خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، ئەمىر نۇھ پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا ھازىرلاندى.

سۇباشى سەلجۇق ئوغلى ئارىسلان قوماندانلىقىدا بىرئەسكىرىي قۇۋۋەتنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ئەمىر بۇ كۈچ بىلەن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىلىكخان ئەلى تېكىننى مەغلۇپ قىلدى ۋە بۇخارانى ئالدى. ئۇ بۇرۇنقىدەك بۇخارانى پايتەخت قىلىپ، ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. ئىلىكخان بۇخاراغا قايتارما ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. بۇنى ئاڭلىغان ئەمىر نۇھ، سۇبۇق تېكىندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇبۇق تېكىن نۇرغۇن ئەسكىرى بىلەن بۇخارا يېقىنلىرىغا كەلگەندە، سۇبۇق تېكىننىڭ ئۇنىڭغا خىيانەت قىلىشىدىن قورقۇپ، ۋەزىرى ئابدۇللاھ بىن مۇھەممەد بىن ئەزىزنى ئىلىكخاننىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ سۈلھى قىلدى. بۇ ئەھۋالنى سۇبۇق تېكىنگە مەلۇم قىلدى ۋە ئىلىكخان بىلەن ئۇرۇش بولمايدىغانلىقىنى ۋە سۇبۇق تېكىننى غەزىنىگە قايتىپ، كېتىشىنى بىلدۈردى. سۇبۇق تېكىننىڭ غەزىنىگە قايتتى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئوتتۇرىسىدىكى «قەنۇن چۆلى» چېگرا بولۇپ، غەرب تەرەپ ئەمىر نۇھقا شەرق تەرەپى بولسا ئىلىكخانغا قالدى.

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان

ھارۇن بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەلىشەھەمدى بولغان ئوغلى يۈسۈپ تېكىن قاراخانلىق تەختىگە چىقتى ۋە «قەدىرخان» ئۇنۋانىنى ئالدى⁴⁷.

يۈسۈپ قەدىرخان قاراخانلىق تەختىگە چىقىپ ئاز كۈندە (ھىجرى 387 -، مىلادى 997- يىلىنىڭ ئايانلىرىدا) ئەمىرنۇھ ۋاپات قىلىپ ئورنىغا ئوغلى مەنسۇر پادىشا بولدى. شۇ كۈنلەردە، بەلىخ يېقىنلىرىدا سۇبۇق تېكىنمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئوغۇللىرى ئىسمائىل ۋە مەھمۇد (داڭلىق سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋى) ئۆز ئارىلىرىدا تەخت ئاللىشىپ، ئۇرۇشۇۋاتاتتى. دەسلەپتە، مەنسۇر بىلەن ئىلىكخاننىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى (دوستلۇق كېلىشىمىگە بىنائەن). لېكىن، مەنسۇر ھۆكۈمدارلىق لىياقتى يوق غاپىل بىر شاھزادە بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇرت كاتتىلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى ئابدۇللاھ بىن مۇھەممەد بىن ئەزىز ۋە قوماندانى فائىقلار بىرلىشىپ، ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپ نىڭ باشچىلىقىدا قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ھۇزۇرىغا بىر ئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، قاراخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداقلا قاراخانىدىن، بۇخارانى مەنسۇردىن قۇتقۇزۇشنى ئىلتىماس قىلدى. قاراخان سەمەرقەنتتىكى ئەلى تېكىن ئىلىكخانغا بۇخاراغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئەلى تېكىن ئىلىكخان بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان بىر پەيتتە، يۇقىرىقى ۋەزىر ئابدۇللاھ، قوماندان فائىق ۋە ئەلچى ئەبۇ مەنسۇرلار قېچىپ، ئەلى تېكىننىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. ئەلى تېكىن، بۇلاردىن گۇمانلىنىپ، قاماپ قويدى. پەقەت فائىقنى 300 ئەسكەربىلەن ئالدىغا سېلىپ، قاراۋۇل قىلىپ ماڭدۇرۇپ ئۆزى ئارقىسىدىن ماڭدى. بۇنى ئاڭلىغان ھامان ئەمىر مەنسۇر بۇخارانى تاشلاپ، قاچتى ۋە ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتۈپ توختىدى. فائىق بۇخاراغا كىرىپلا، ئىلىكخاندىن يۈز ئۆرۈپ، بۇخارا خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، قارشى سەپكە ئۆتۈۋالدى ۋە ئەمىر مەنسۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن پادىشاھلىق ئىسمى مەنسۇردا ۋە ھوقۇق فائىقتا بولۇش شەرتى بىلەن پۈتۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر مەنسۇر بۇخاراغا قايتىپ كەلدى. بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا ئىلىكخان سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. ئەمىر مەنسۇر ۋە فائىق، سۇبۇق تېكىننىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى جېدەل - ماجىرادىن پايدىلىنىپ، خوراساننى سۇبۇق تېكىننىڭ ئەۋلادلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بەگ تۈزۈن ئىسمىلىك بىرىسىنىڭ قوماندانلىقىدا يۈرۈش باشلىدى. لېكىن، بەگ تۈزۈن بۇ ئىشتا بىرنەتىجىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، سۇبۇق تېكىننىڭ چوڭ ئوغلى مەھمۇد غەلىبە قىلىپ، دادىسىنىڭ تەختىنى قولغا كەلتۈردى ۋە ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئېلان قىلدى. سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋى كۈچ توپلاپ، بەگ تۈزۈن بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. ئەمىر مەنسۇر ۋە

⁴⁷ «قەدىرخان» قەدىمكى تۈركچىدە كۈچلۈك، ۋە نۇپۇزلۇق ھۆكۈمدار، دېگەنلىك. بەزى تارىخچىلارنىڭ ئويلىشىشىدەك

ئەرەبچە «قۇدرەت» سۆزىدىن تۈرەلگەن «قادىر» كەلىمىسى ئەمەس. «لەۋانى لۇغاتىتتۈرك» كە قاراڭ (مۇئەللىپتىن).

فائىق نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن خوراسانغا كېلىپ، سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خوراساننى ئالدى. كېيىنچە، فائىق بىلەن بەگتۇزۇن ئەمىر مەنسۇردىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، قاماققا ئالدى ئۇنىڭ ئورنىغا ئىبنى ئابدۇلمەلىك بىن نۇھنى تەختكە چىقىرىپ، بەلىخ شەھىرىنى مەركەز قىلدى. ئۇندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئەمىر ئابدۇلمەلىك بىن ۋە فائىق بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، خوراساننى ئىگىلىدى. بۇخاراغا قاچقان فائىق ئۆلدى. ئابدۇلمەلىك تېخى نارىسىدە بولغانلىقتىن بۇخارا ھاكىمىيىتى قالايمىقانلىشىپ، خەلق ئىچىدە تىنچسىزلىق باشلىدى. ئەلى تېكىن، ئۇزۇندىن بېرى بۇخارانى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، مۇنداق بىر پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغانىدى. مانا، بۇ پۇرسەت كەلگەنلىكتىن ئىلىكخان نۇرغۇن ئەسكەرىي كۈچ بىلەن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى.

سامانى دۆلىتىنىڭ

يېقىلىشى

ئىلىكخان بۇخاراغا يېقىن كەلگەندە بەگتۇزۇن، بىر مىقدار ئەسكەر بىلەن ئىلىكخاننى توساش ئۈچۈن ئالدىغا چىقتى. ئەمما، مەغلۇپ بولدى ۋە بىرقانچە سامانى دۆلەت كاتتىلىرى بىلەن ئەمىر ئېلىندى. ھىجرىنىڭ 389 - يىلى 10 - زۇلھەج كۈنى، يەنى، قۇربان ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ئىلىكخان ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماستىن بۇخاراغا كىردى ۋە پادىشاھلىق سارايسىغا يەرلىشىپ، ئەلنى تىنچىتتى. ئەمىر ئابدۇلمەلىكنى قېچىپ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن تۇتۇپ كېلىپ، ئۆز كەنت شەھىرىدە نەزەرىيەنت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 128 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانى دۆلىتى مۇنقەرىز بولدى. سامانى دۆلىتى ئىسلامغا ۋە ئىلىمگە بەك كۆپ خىزمەت قىلغان بىر تۈرك دۆلىتى ئىدى. ئۇندىن كېيىن ئىلىكخان پۈتۈن ماۋارائۇننەھرنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇد بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلىدى. بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ مەملىكەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆگۈز دەرياسى چېگرا ئىدى. (14 - خەرىتىگە قاراڭ)

ھىجرى 390 - (مىلادى 998 -) يىلى قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان، سۇلتان مەھمۇدقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ يېڭى قۇرغان دۆلىتىنى تەبرىكلىدى ۋە ئۆز ئارا بىر دوستلۇق ئەھدىنامىسى تۈزۈپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بۇ تەكلىپنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە قاراخان جەمەتىدىن ئۆيلىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ئىلىكخاننىڭ قىزى چىگىل خاتۇننى سۇلتان مەھمۇدقا ياتلىق قىلدى. ئۆز كەنتى تۆي مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ، چىگىل خاتۇننى غەزنىگە ئۇزاتتى ⁴⁸.

⁴⁸ چىگىل خاتۇن، ئەلى خان ئىلىكخاننىڭ قىزى ئەمەس. شىمال ئىلىكخاننى توغان خاننىڭ قىزى (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھى)

ئەلى تېكىن ئىلىكخان بىلەن سامانى خانىدانىدىن

مۇنتەسىر ئارىسىدىكى ئۇرۇش

ئەمىرنىڭ ئىسمى، ئەبۇ ئىبراھىم ۋە لەقىمى «مۇنتەسىر» بولغان ئوغلى ئىلىكخاننىڭ تۇرمىسىدىن قېچىپ، خارەزمگە كەلدى ۋە ئۇ يەردە ئۆزىگە تەرەپتار توپلاپ، ئانا - بوۋالىرىنىڭ دۆلىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، تىرىشچانلىق باشلىدى. مۇنتەسىر ھىجرى 391 - يىلى بىر كېچىدە تۇيۇقسىز بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، ئىلىكخان سەمەرقەنتتىن ئەسكەر يوللاپ، مۇنتەسىرنى قوغلىۋەتتى. مۇنتەسىر ئۆيەردىن خوراسانغا ئۆتۈپ، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى نەسىر بىلەن ئېلىشتى ۋە ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. ھىجرى 939 - يىلى سەلجۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن سەمەرقەنت ئەتراپلىرىغا كېلىپ، پاراكەندىچىلىك سالغىلى باشلىدى. لېكىن، مۇۋەپپەقىيەت بولالماي قاچتى. ئۇندىن كېيىن، ئاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، بۇخاراغا مەخپىي ھالدا سامانى خانىدانىغا مەنسۇپ كىشىلەرنى ئەتراپىغا توپلىدى. سەلجۇق قەبىلىسى ۋە شەھەر ئىچىدىكى تەرەپتارلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلىكخان، سەمەرقەنتتىن يۈرۈش قىلدى. سەلجۇقلار ئىلىكخاندىن قورققۇپ، مۇنتەسىرنى تاشلاپ جەندىگە قايتىپ كەتتى. مۇنتەسىرنىڭ قوماندانلىرىدىن ئەبۇلھەسەن ئەتتاق 5000 ئەسكىرى بىلەن ئىلىكخان تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان سامانىلاردىن كۆپى ئەسەرگە ئېلىندى. مۇنتەسىر ئازراق ئادىمى بىلەن ئۆگۈز دەريا دىن ئۆتۈپ، قاچتى. ئۇندىن كېيىن، مۇنتەسىر پۇرسەت تاپسلا، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ۋەيا ئىلىكخاننى ئاۋارە قىلىپ تۇرغانىدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى، مۇنتەسىرنى تامامەن يوقۇتۇپ، خاتىرجەم بىرلۈشكەن قارار قىلدى. مۇنتەسىرنى ھەريەردە قوغلاپ يۈرۈپ، ئاخىرى بىرقانچە ئادەملىرى بىلەن قورشاۋغا ئالدى. ئەمما، مۇنتەسىر يالغۇز قېچىپ قۇتۇلدى ۋە سەرگەردان ھالدا قاراقۇمدىكى كۆچمەنچى قەبىلىسىنىڭ رەئىسى ئىبنى بەھىج نىڭ قېشىدا پانا تاپتى. مۇنتەسىر ھىجرى 395 - (مىلادى 1004 -) يىلى ئىبنى بەھىج نەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەلى تېكىن ئىلىكخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى

ئارىسىدىكى ئۇرۇش

ھىجرى 397 - (مىلادى 1005 -) يىلى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئۆگۈز بويىدىكى چېگرا مۇھاپىزەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەردى. ئۇچاغدا سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندا «غازات» قىلىۋاتقان ئىدى. غەزنىدە ئۇنىڭ ئورنىغا ئارىسلان جازىپ ئىسىملىك بىر قوماندان ۋە كىلىك قىلاتتى. بۇ ۋەقە ھەققىدە ئىلىكخان ۋە ئارىسلان جازىپ ئارىسىدا يېزىشقان خەتلەردە قاتتىق سۆز

ئىبارىلەر قوللانغانلىقتىن ئوتتۇرىدا سوغۇقلۇق پەيدا بولدى. نەتىجىدە، ئۇرۇش باشلاندى ۋە ئىلىكخان، سۇلتان مەھمۇدنىڭ يۇرتىغا ئىككى قولىدىن ئەسكەر يوللىدى. بۇلاردىن بىرى قولى ئىلىكخاننىڭ ئىنىسى چاغرى تېكىننىڭ قومانداڭلىقىدا بەلخقە، يەنە بىرى قاراخان جەمەتىدىن بولغان سۇباشى تېكىننىڭ قومانداڭلىقىدا خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. چاغرى تېكىن ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ، پۈتۈن بەلخنى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە ئىشغال قىلدى. سۇباشى تېكىن بولسا مەرۋە، ھرات ۋە خوراسان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى. ئارسلان جازىپ ۋە سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋەزىرى ئەبۇئىلىياس فەزل بىن ئەھمەد پۈتۈن كۈچلىرىنى توپلاپ بەلخ يوللىرىنى مۇداپىئە قىلدى ۋە سۇلتان مەھمۇد قا خەۋەر يوللىدى. سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندىكى ئىشلىرىنى چالا قويۇپ غەزنىگە قايتىپ كەلدى. ئافغانلارنىڭ «قابائىل» قەبىلىسىدىن زور بىر قوشۇن توپلاپ، كابۇلغا كەلدى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىنى ئېشىپ بەلخ شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى. چاغرى تېكىن بۇ دەھشەتلىك كۈچكە ئاقابىل تۇرالماي بەلخ شەھرىنى تاشلاپ قاچتى ۋە ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ تېرمىزگە كېلىپ توختىدى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ قومانداڭلىرىدىن ئارسلان جازىپ 10000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن خوراسانغا كېلىپ، سۇباشى تېكىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە سۇباشى تېكىننىڭ ئىنىسى بىلەن 700 ئەسكىرىنى ئەسەرگە ئالدى.

سۇباشى تېكىن قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن بۇخاراغا قايتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلىكخان، سۇباشى تېكىنگە 10000 كىشىلىك بىر قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ دەرھال ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ، سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلدى. سۇباشى تېكىن بەلخنى ئەمدى قولغا چۈشۈرۈپ تۇرغىنىدا ئارسلان تېكىن، غايەت زور بىر كۈچ بىلەن سۇلتان مەھمۇدنىڭ ياردىمىگە يېتىشىپ كېلىپ، قىسقا بىر توقۇنۇشتىن كېيىن، چاغرى تېكىن مەغلۇپ بولدى ۋە بەلخ قايتىدىن سۇلتان مەھمۇدنىڭ قولىغا ئۆتتى. چاغرى تېكىن ئەسكەرلىرىنى ئىنتىزام بىلەن ئۆگۈزدىن ئۆتكۈزۈپ، ترمىزگە كېلىپ توختىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئاياغلاشقان بولدى.

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان بىلەن سۇلتان

مەھمۇد غەزنىۋى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

يۇقىرىقى ئۇرۇشتىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ھەدەپ چېگراغا ئەسكەر توپلىغىلى باشلىدى. بۇنىڭدىن ئەندىشەلەنگەن قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن ئۇرۇشۇش قارارىغا كەلدى. ھىجرى 398 - (مىلادى 1007 -) يىلى يۈسۈپ قەدىرخان زور بىر قوشۇن بىلەن قەشقەردىن يۈرۈش قىلدى ۋە شىمال ئىلىكخاننى تۇغان ئىلىكخاننى دەرھال ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، سەمەرقەنتكە بېرىشقا بۇيرۇدى. قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان، تۇغان ئىلىكخان ۋە ئەلى ئىلىكخانلار سەمەرقەنتتە ئۇچرىشىپ، 50 مىڭ كىشىلىك غايەت ھەشەمەتلىك بىر قوشۇن بولۇپ تەشكىللەندى ۋە

ئۆگزۈزدىن ئۆتۈپ بەلخنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋەزىيەتتە سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋىمۇ 500 پىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىنتايىن ھەيۋەتلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ بەلختىن 8 مىل ئۇزاقلىقتىكى كەتەر دېگەن سايدا توختىدى.⁵¹ شۇنىڭ بىلەن قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋىنىڭ ئەسكەرلىرى بىر بىرىگە قارشى كەتەر سېيدا سەپ تارتىشتى. قاراخانلار قوشۇنىنىڭ قەلب (قول) قىسمىدا قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان، مەيمەنە (ئوڭ) دا ئەلى تېكىن ئىلىكخان، مەيسرە (سول) دا چاغرى تېكىن سەپ تارتتى. سۇلتان مەھمۇد، ئىنسى نەسرەنى ۋە جۇرجان ۋالىيسى ئەبۇنەسرەنى قولغا، ئالتۇنتاشنى ئوڭغا ۋە ئارسلان جازىپىنى سولغا يەرلەشتۈردى ۋە سەپنىڭ ئالدىغا 500 پىلنى قاتار تۇرغۇزۇپ، ئىستېھكام قىلدى. مانا، بۇ پىلان بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىككى دەھشەتلىك قوشۇن ئوتتۇرىسىدا ھىجرى 398 - (مىلادى 1008 -) يىلى 22 - رەبىئىسىنى كۈنى ئۇرۇش باشلاندى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ پىللىرى قاراخانلارغا خېلى زىيان يەتكۈزگەن بولسىمۇ ئەلى ئىلىكخان 500 ئەسكىرى بىلەن پىللەرگە ھۇجۇم قىلىپ پىللەرنى قاچۇردى ۋە سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەسكەرلىرى چېكىندى. كەچتە سۇلتان مەھمۇد پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، پىللەرنى ئالدىغا سېلىپ، قاراخانلار قوشۇنىنىڭ «قول» قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. پىللەر ئالدىنقى قاتاردىكى ئەلەمدارلاردىن بىرقانچىسىنى يىقىتتى. سەپنىڭ ئارقىسىدا، ئېھتىيات قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بولغان تۇغان ئىلىكخان بۇنى كۆرۈپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئارقىغا قاراپ قاچتى. بۇنى كۆرگەن تۈرك ئەسكەرلىرى بىردىن قالايىمقانلىشىپ، ئىنتىزامسىزلىق يۈز بەردى. بۇ پايدىسىز ۋەزىيەتنى كۆرگەن قاراخان، ئەسكەرلىرىنى بەلخقە چېكىنىشكە بۇيرۇق قىلدى. ئۆزى كەچتە ئۇرۇش پەسەيگەندە بەلخگە قايتتى ۋە ئەسكەرلەرنى توپلاپ، ئىنتىزام بىلەن چېكىنىپ، ئۆگزۈزدىن ئۆتتى. تارىخچىلار بىردەك، بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتنىڭ بىردىن - بىرسەۋەبى تۇغان ئىلىكخاننىڭ سەۋەپسىز قېچىشى دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار، تۇغان خان بىلەن سۇلتان مەھمۇد مەخپىي ئالاقىلىشىپ پۈتۈشكەن ۋە ئۇرۇش مەيدانىنى سەۋەپسىز تاشلاپ قاچقان دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. سۇلتان مەھمۇد مۇشۇنچىلىك غەلىبىدىن خوشاللىنىپ، قاراخاننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭسا، ئۆزىنىڭ ئېغىر بىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى سېزىپ، قاراخان ئۆگزۈزدىن ئۆتۈپ بولغىچە كەتەر سېيدا مىدىرلىماي جىم تۇرغان.

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد

ئارىسىدا كېلىش

يۇقىرىقى ئۇرۇشتىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد، يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ يەنە بىر ھۇجۇمىنىڭ ئاقىبىتىدىن قاتتىق قورقۇپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانغا، ئەلى ئىلىكخان ئىلىكخانغا ۋە تۇغان ئىلىكخانغا باشقا -

51 8 مىل دېگەنسىز 12 كىلومېترغا تەڭ (ن. ش. ھ.).

باشقا خەت يېزىپ، ئەلچىلەر ئەۋەتكەن ۋە ئۇلار بىلەن سۈلھى قىلىپ، تېنچلىق ئورنۇتۇشنى تەلەپ قىلغان. يۈسۈپ قەدىرخان بۇنى رەد قىلغان بولسىمۇ، ئۇ، ئۇرۇشتىن سۈلھىنى ياخشى كۆرەتتى. ئەلى ئىلىكخان ئۇرۇش تەرەپتارى ئىدى. توغان ئىلىكخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز ئالدىغا پۈتۈشتى ۋە ھىجرى 400 (مىلادى 109) - يىلى سۇلتان مەھمۇد قا بىۋاسىتە ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەت باغلىدى. يۈسۈپ قەدىرخان ئۆتكەنكى ئۇرۇشتا قاراخانلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا سەۋەبچى بولغانلىقىدىن، تۇغان ئىلىكخاندىن قاتتىق نارازى ئىدى. بۇقېتىم مۇستەقىل ھۆكۈمداردەك ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىپ، سۇلتان مەھمۇد بىلەن پۈتۈشكەنلىكىگە تېخىمۇ غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن، ئاكىسى ئەلى ئىلىكخاننى (ھىجرى 401 - يىلى قىشتا) سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا يوللىدى.

قاتتىق سوغۇق ۋە قار ياغقانلىقتىن، ئەلى تېكىن ئۆز كەنتىدىن ئۆتەلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ يۈرۈشتىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇد دەرھال يۈسۈپ قەدىرخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ماقۇل كېلىدىغان مۇۋاپىق شەرتلەر ئاساسىدا سۈلھى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى ۋە تۇغان خاننىڭ خاتالىقىنى ئەپۈ قىلىشنى سورىدى. يۈسۈپ قەدىرخان بۇ شەرتلەرنى ئۆزىگە پايدىلىق ۋە مۇۋاپىق دەپ بىلىپ، قوبۇل قىلدى. ئەلى ئىلىكخان تېكىننى سەمەرقەنتكە قايتىشنى بۇيرۇپ، ئۆزىمۇ ئۆز كەنتىدىن سەمەرقەنتكە قايتتى. بۇندىن كېيىن، يۈسۈپ قەدىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدا ھەمدە بۇلاردىن كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ بۇ دوستلۇق مۇناسىۋەت داۋام قىلدى.

تۇغان ئىلىكخان ۋە خىتاي ئۇرۇشى

ھىجرى 408 - (مىلادى 1018) - يىلى خىتاي⁵² ئىسىملىك تۈرك قەبىلىسى (بۇلار ھەققىدە مۇناسىۋەتلىك بۆلۈمدە تەپسىلىي توختىلىمەن) يۈزىنىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئالتاي تاغلىرىنى ئېشىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلدى. «ئىككى ئۆگۈز» (ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتى) ۋە ئىمىل قاناتلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ ئىلىغا قاراپ، ئىلگىرىلەپ ئىلى دەرياسى بويىغا يېقىنلاشتى. تۇغان ئىلىكخان ئۆكۈنلەردە قاتتىق كېسەل بولغانلىقتىن، خىتايلارنىڭ ئالدىنى توساش ئۈچۈن يوللىغان ئەسكەرلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئاڭلاپ، كۆپ، غەمكىن بولغان ۋە خۇداغا يىغلاپ ئۆزىگە شىپا تىلىگەن. بىر كېچىدە تۇغان خان شىپا تېپىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ماغدۇرىغا كەلدى. قاراخانىدىن ۋە باشقا تەرەپلەردىن بالاساغۇنغا كەلگەن ياردەملەر بىلەن كۈچىنى ئاشۇرۇپ، خىتايلارنىڭ ئۈستىگە يۈردى ۋە ئۇلارنىڭ

52 بەزى تارىخ تەتقىقاتچىلىرىغا كۆرە «قىتان»، «قىتاي» ۋە «خىتاي» دېگەنلەر بىر ئىسىم بولۇپ، تارىختا تەلەپپۇزى ئۆزگىرىپ كەلگەن، ھازىر خىتاي دېيىش ئومۇملاشقان. قىتان، قىتاي ياكى خىتايلار ھۇنلار توپلۇمىدىكى غەيرى تۈركلەر كاتېگورىيەسىدە كۆرسىتىلىدۇ. ئە.

بايتۇر، 721 - بەت، ھ. نۇر ھاجى 172 - بەت (ن. ش. ھ.).

كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ، قاچقانلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئىمىلغا باردى. 10 مىڭدىن كۆپرەك خىتاينى ئەسرىئالدى. قالغانلىرىنى قوغلاپ ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتتى. بۇقېتىمقى ئۇرۇشتا ھېساپسىز چارۋا مال غەنىمەت ئېلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ غالىبىيەتتىن ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ، تۇغان ئىلىكخان ۋاپات بولدى. ئورنىغا ئىنىسى ئارىسلان خان شىمالىي تۈركىستانغا ئىلىكخان بولدى. بۇ زاتنى ئەرەب تارىخچىلىرى «ئارىسلان ئەلئاسىم» دەپ يازىدۇ. بىر رىۋايەتتە، يۇقىرىقى خىتاي ئۇرۇشى مانا شۇ ئارىسلانخان زامانىسىدا يۈز بەرگەن دېيىلىدۇ. لېكىن، تارىخچىلارنىڭ كۆپچىلىگى يۇقىرىقى رىۋايەتنى تەستىقلىماقتا. بۇمەغلۇبىيەتتىن كېيىن، خىتاي دۆلىتى قاراخانىغا باج - سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن ئەۋە بولۇپ تۇرغان.

ئىلىكخان دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

تولاراق ئىسلام تارىخ كىتابلىرىدا قاراخانىلار دۆلىتىنى، ئىلىكخانلار دۆلىتى دەپ ئاتاپ، بۇ دۆلەتنى «ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە كۈچلۈك ئىسلام دۆلىتى» دەپ تەرىپلەيدۇ. ئىلىكخانلارنىڭ ۋەقەلىرىنى بەزىدە تەپسىلىي بايان قىلىشقا بەزىدە ناھايىتى مۇجەمل سۆزلەپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. لېكىن، «ئىلىكخان» لارنىڭ ئۇنۋانى (مەرتىبىسى) نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇنۋان بىلەن ئاتالغان زاتلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بىرقانچە مەركەزلەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى، ھەرخىل زامانلاردا ئۆتكەن بىرقانچە زاتنىڭ بىر كىشىمۇ ياكى باشقا - باشقا كىشىلەرمۇ ئىكەنلىكىنى ۋە بىر دۆلەت خانىدانى مۇئەسسسى ئىكەنلىكىنى ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ تولىسى بىلمەيدۇ. نەتىجىدە كۆپ جايدا بۇ ھەقتە ئېغىر گۇمان بەيدا قىلىپ قويدۇ. تۆۋەندە بۇ تارىخچىلارنىڭ سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆزەمنىڭ نەتىقى قىلىپ، ھاسىل قىلغان نەتىجەمنى ئوتتۇرىغا قويۇمەن.

«ئىلىكخان ھىجرى 407 - (مىلادى 1016 -) يىلى ماۋەرائۇننەھرنىڭ بەزى مەنتىقىلىرىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى (بەيھەقى، 744 - بەت).

«ئىلىكخان ھىجرى 403 - (مىلادى 1012 -) يىلى ۋاپات بولدى» (ئۇتبى، 291 - بەت)

«ئىلىكخان ھىجرى 407 - يىلىغىچە ھايات ئىدى» (موسىيۇساچۇ، خارەزىم تارىخى، 2 - توم 120 - بەت).

«ئىلىكخان» دېگەن كەلىمە، تۈركىستان خاقانى تەرىپىدىن سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ۋالىي بولغان كىشىنىڭ لەقىمى ئىدى. بەزىلەر گۇمان قىلغاندەك ئىلىكخان خاقان ئەمەس» (رەۋزەتۇسسىفا، 777 - بەت).

رەۋزەتۇسسىفانىڭ يەنە بىر يېرىدە «تارىخلاردا مەشھۇر بولغان ئىلىكخاننىڭ ئىسمى ئەلى تېكىن ئىدى» دەپ يېزىلغان.

ستانلىپى لىنىپول ئۆزىنىڭ «ئىسلام ھۆكۈمدارلىرى شەجەرىسى» دېگەن ئەسەرىنىڭ «ئىلىكخانلار دۆلىتى» دېگەن بۆلۈمىدە قاراخانلارنى، غەرب ئىلىكخانلىرىنى، ۋە شىمال ئىلىكخانلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىماستىن ئارىلاشتۇرۇپ، بىر سۈرەتتە ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى، تەختكە چىققان ۋە ۋاپات بولغان تارىخلىرىنى يازغان. بۇنىڭدا ئەينى زاماندا بىرقانچە ئىلىكخانلارنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز.

«ئەلى تېكىن بۇخاراغا ھۆكۈمران بولغان ئىلىكخانلاردىن ئىدى. ئۇ تۇغان خاننىڭ ئىنىسى، بۇغراخاننىڭ بۇرادەر زادىسى (جىيەنى) ۋە سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ۋە قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانلارنىڭ زاماندىشى ئىدى» (بىرتانىيە ئىسلام ئانسىكلوپېدىيىسى، 297 - بەت).

«ئەلى تېكىن، قەدىرخاننىڭ دادىسىنىڭ بۇرادەر زادىسى (جىيەنى) ئىدى» (مەجمەئەل ئەنساب، 297 - بەت). «ھىجرى 462 - يىلى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھۇزۇرىغا ئىلىكخاننىڭ ئەلچىسى كەلدى. مەن (بەيھەقى) ئۇ مەجلىستە ھازىر ئىدىم. سۇلتان مەھمۇد ئەلچىدىن، بۇرادىرىم ئىلىكخاننىڭ ئەھۋالى قانداق؟ دەپ، سورىدى. بۇ ئىلىكخان مەقسۇد ئەننىڭ ئوغلى ئىدى» (بەيھەقى، 431 - بەت).

«ئەلى تېكىن بۇخاراىيىنىڭ ئىنىسى تۇغانخان. قەدىرخان بىلەن ئىلىكخاننىڭ تەختىنى تالىشىپ، ھىجرى 414 - يىلى ئۇرۇشتى ۋە تۇغانخان غەلبە قىلىپ. ئىلىكخاننىڭ پايتەختى بالاساغۇننى ئېلىۋالدى» (بەيھەقى، 655 - بەت).

«ئىلىكخان ھىجرى 403 - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئىنىسى ئەھمەد تۇغانخان چىقتى. ئەھمەد تۇغانخان ھىجرى 408 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئىنىسى ئەبۇ مەنسۇر ئارسلانخان تەختكە چىقتى ۋە قىزىنى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوغلى مەھمۇدقا بەردى. ھىجرىنىڭ 414 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ تەختىنى تالىشىپ قەدىرخان ۋە ئەلى تېكىن بۇخاراىيىنىڭ ئىنىسى تۇغانخان ئۇرۇشتى. نەتىجىدە، تۇغانخان غەلبە قىلىپ مەرھۇم ئارسلانخاننىڭ پايتەختى بالاساغۇننى ئىگەللەيدى. (ئىبنۇلشەر، 2 - توم، 210 - بەت).

ئۆتۈم ئۆز ئەسەرىنىڭ 293 - 294 - بەتلەردە ئىبنۇلشەرگە ئوخشاش زىكر قىلىدۇ. مانا بۇلار بىرقىسىم قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئىسلام تارىخلىرىدىكى كىشىنى شۈبھىلەندۈرىدىغان بايانلار. ۋە يەنە بىرقانچە ئىسلام تارىخلىرىدا «ئىلىكخان» دېگەن سۆزنى بىرتۈرك پادىشاھىنىڭ ئىسمى دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇلارغا ئائىت ۋەقەلىكلەرنى ئىنتايىن تۇراقسىز ۋە ئىشەنچسىز بايان قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كىتابلاردىكى بايانلارنى بۇيەردە يېزىپ ئۆلتۈرمىدۇق.

يۇقىرىقى تارىخچىلارنىڭ شۈبھە تۇغدۇرىدىغان بۇ بايانلىرى ئۇلارنىڭ، قاراخانلارنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشى، ماھىيىتى ۋە دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتلىرى بولمىغانلىقىلىرىدىن كېلىپ چىققان. چۈنكى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى تۈركىستاننىڭ ئەسلى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قەشقەردىكى «قاراخان» لار ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت شەكلىدىكى ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە «ئىلىكخان» ئۇنۋانلىق كىشىلەرنىڭ مەزكۇر قاراخان تەرىپىدىن مەملىكەتنىڭ شىمال ۋە غەرب قىسمىغا

تەيىنلىنىپ كەلگە ئومۇمىي ۋالىيلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. قاراخانلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىغا ئۇيغۇن ئىلىكخانلار ئالاھىدە ھوقۇق ۋە سالاھىيەتكە ئىگە بولغان ۋالىيلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئۇلارنى ئۆزئالدىغا مۇستەقىل بىر ھۆكۈمدار دەپ گۇمان قىلىشقان. مەن بۇ ھەقتە ئۇزۇن مۇددەت تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشنى ئېلىپ بېرىپ بۇخانىلىقنى تۈزۈش ئۈچۈن، ئاز بولسىمۇ ھەقىقىي ماھىيەتنى بىلىشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدىم. بۇلارنى مۆھتەرەم كىتابخانلارغا تۆۋەندە قىسقىچە ئوتتۇرىغا قويىمەن؛

قاراخانلار دۆلىتى كۈچلىنىپ، تېرىتورىيەسى كېڭەيگەندىن كېيىن، ئىككى يەردە مەركەز قۇرۇلدى. بىر مەركىزى، ئەسلى پايىتەختى قەشقەر شەھىرى ئىدى ۋە قاراخان ئولاراق بۇ يەردە تۇرۇپ، ئالتى شەھەر خانلىقلىرىنى ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇراتتى. ئىككىنچى مەركىزى بالاساغۇن ئىدى. ئۇ يەردە قاراخان خانىدانىدىن بىر تېكىن قاراخاننىڭ نايىبى يەنى، ياردەمچىسى بولۇپ، ئومۇمىي ۋالىيلىق سۈپىتى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى تۈرك خانلىقلىرىنى ئىدارە قىلاتتى. بۇلار «ئىلىكخان» دەپ ئاتىلاتتى.

ھارۇن بۇغراخان غەربىي تۈركىستاننى ئىگىلىگەن چاغدا، ئۇجايلارنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن قېرىندىشىنىڭ ئوغلى ئەلىنى ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئۇنىڭمۇ «ئىلىكخان» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئىلىكخان مەيدانغا چىقتى. بۇلاردىن بىرى شىمال ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ مەركىزى بالاساغۇن بولۇپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە ئىنچە (سىر) دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرنى قاراخانغا ۋاكالىتەن باشقۇراتتى. يەنە بىرى غەرب ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ مەركىزى سەمەرقەنت بولۇپ، ئىنچە ۋە ئۆگۈز ئارىسىدىكى، ئەرەبلەر «ماۋەرائۇننەھر» دەپ ئاتايدىغان يەرلەرنى قاراخانغا ۋاكالىتەن ئىدارە قىلاتتى. يۇقىرىدىكى تارىخچىلاردىن ئۇنى، ئىبنۇلئەسر ۋە ساجۇنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە بەيھەقىنىڭ 1- ۋە 3- رىۋايەتلىرى شىمال ئىلىكخانلىرىغا تېگىشلىكتۇر. «رەۋزە تۇسەفا»، «ئىسلام ئانسىكلۇپىدىيەسى» ۋە «مەجمەئەلەننەساب» رىۋايەتلىرى ۋە بەيھەقىنىڭ 2- رىۋايىتى غەرب ئىلىكخانلىرىغا ئائىتتۇر. غەرب ئىلىكخانلىرىنىڭ بىرىنچىسى ئەلى تېكىن ئىلىكخان بولۇپ، سامانى دۆلىتىنى يىقىتقان، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغان ۋە كېيىنچە سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئۇرۇشقان، مانا شۇ ئەلى ئىلىكخان. شۇنداقلا، تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان سەۋەپلەر بىلەن يۈسۈپ قەدىرخانغا ئاساسلىق قىلىپ، سۇلتان مەھمۇد ۋە يۈسۈپ قەدىرخانلارنىڭ بىرلەشكەن كۈچىنىڭ ھۈجۇمىدىن قېچىپ، سەلجۇق ئوغۇللىرى بىلەن بەزىدە بىرلىشىپ، بەزىدە دۈشمەنلىشىپ تۇرغانمۇ شۇ ئەلى ئىلىكخان. كېيىنچە غەربىي تۈركىستاننى قايتا ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد ۋە يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ بىرلىكتە قوشۇن يوللىغانلىقىنى ئاڭلاپ، قورقۇپ يۈسۈپ قەدىرخاندىن ئەپۇ سوراپ، قايتىدىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان ئەلى ئىلىكخانمۇ ئەنە شۇ ئەلى ئىلىكخان. بەزى ئىسلام

تارىخچىلىرى بۇ ئەلى ئىلىكخاننى باشقا بىر كىشى دەپ گۇمان قىلىشىدۇ. بەزىلىرى ئەلى ئىلىكخاننى بۇخارالىق بىر كىشى ۋە سامانى دۆلىتىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرسى ئىدى دەپ تېخىمۇ زور بىرخاتا چۈشەنچىدە بولغان. بۇ خىل چۈشەنچىنىڭ مەنبەسى، ئەلى ئىلىكخان يۈسۈپ قەدىرخانغا ئاسلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا، قاراخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ۋەقە نوۋىسىلەر ئۇنى «ئەلى تېكىن» دەپ ئۇنىڭ ئىسمىغا ئىلىكخان دېگەن سۆزنى قوشمايدىغان بولغان. سۇلتان مەھمۇد مۇ ئۇنىڭ يۈسۈپ قەدىرخانغا ئاسى بولغانلىقىدىن ئۇنى ئىلى خان دەپلا ئاتايتتى. خەلق ئىچىدىمۇ ئەلى ئىلىكخان ھەققىدە ئۇنى ئاسلىق بىلەن ئەيىلەيدىغان تەشۋىقات تارالغانىدى. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلىمگەن بەزى تارىخچىلار بۇ ئەلىكخاننى، ئەلى تېكىن ئىلىكخاندىن باشقا بىر كىشى دەپ ئويلىغان ۋە يۇقىرىقىدەك خاتا چۈشەنچىلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن.

ئىلىكخانلارنىڭ قاراخانلىققا ئاسلىق

قىلغانلىقى

ھىجرى 414. (مىلادى 1023-) يىلى شىمال ئىلىكخاننى ئەبۇ مەنسۇر ئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا قاراخان خانىدانىدىن «تۇغان خان» ئىسىملىك بىر تېكىن ئىلىكخان بولدى. لېكىن، بۇ كىشى ئىلىكخان بولغان كۈنىدىن باشلاپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنماي ئىتائەتسىزلىق قىلغىلى باشلىدى. يۈسۈپ قەدىرخان بۇنىڭ ئەدەبىنى بېرىش ئۈچۈن، قەشقەردىن بەلەساغۇنغا يۈرۈش قىلدى. تۇغان خان قاتتىق تۇرۇپ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى نەتىجىسىدە يۈسۈپخان مەغلۇپ بولدى ۋە بالاساغۇننى تاشلاپ، قەشقەرگە يېنىپ كەلدى.

غەرب ئىلىكخاننى ئەلى ئىلىكخان، يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ، يۈسۈپ قەدىرخاننى يىقىتىپ، ئورنىغا قاراخان بولۇش خىيالىغا چۈشتى ۋە جۇند ۋىلايىتىدىكى سەلچۇق قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. يۈسۈپ قەدىرخان ئۇنى جازالىماق ئۈچۈن ئەسكەر يوللىغان بولسىمۇ بۇ ئەسكەرلەر مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. بۇ ۋەقەلەر ھىجرى 514. (مىلادى 1120 -) يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈز بەرگەن.

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ

كۆرۈشكەنلىكى

ئەلى ئىلىكخان قاچقاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد ۋە يۈسۈپ قەدىرخان سەمەرقەنتكە كېلىپ، كۆرۈشۈشكە قاراقىلىشتى. سۇلتان مەھمۇد سەمەرقەنتكە بۇرۇنراق كەلدى. يۈسۈپ قەدىرخان

ھىجرى 416، سەپەرئېيىنىڭ 29 - كۈنى (مىلادى 1025 - يىلى 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) سەمەرقەنتكە كىردى. بۇ ئىككى بۈيۈك شەۋكەتلىك تۈرك ئىسلام ھۆكۈمدارلىرى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر دەۋىدە بىلىك مۇراسىم بىلەن كۆرۈشتى. تارىخچىلاردىن بەيھەقى ۋە گەردىزى ئۆز كىتابلىرىدا بۇ كۆرۈشۈشنى تەرىپلەپ، مۇراسىمنىڭ سەلتەنەتلىكلىكىنى، ئۆز ئارا تەقدىم قىلىشقان سوغانلارنىڭ كۆپلىكى، نەفىسلىكىنى ۋە نەچچە خەزىنىنى تولدۇرغىدەك قىممەت باھالىق ئىكەنلىكىنى تەپسىلاتى بىلەن يازغان. تەپسىلى مەلۇمات ئۈچۈن يۇقىرىقى ئىككى ئەسەردىن باشقا بارتولدىنىڭ «ئىران تارىخى ۋە جۇغراپىيەسى» دېگەن ئەسەرگە قاراڭ.

بۇ تارىخىي كۆرۈشۈش بىرقانچە كۈن داۋام قىلدى. بۇ جەرياندا ئىككى دۆلەت ھۆكۈمدارلىرى ئىككى مۇھىم بىتىمنامىگە قول قويۇشتى. بۇلاردىن بىرى لازىم بولغاندا بىر - بىرلىرىگە ئەسكىرىي ياردەمدە بولۇش ۋە قوللاش. يەنە بىرىسى، تۈركىستان ۋە خوراسان بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ خەۋپسىزلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان سەلچۇق ئوغۇللىرىنىڭ كۈچىنى يوقىتىش. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئىككى دۆلەت بىرلىكتە ئۇلارنى تەۋەلىرى بىلەن قوشۇپ ئىران، تۈركىستان ۋە خوراساننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىۋېتىشنى قارار قىلدى. ئۇندىن باشقا بۇ دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى تۇغقانلىق رىشتىسى بىلەن تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غايەت ھەشەمەتلىك ئىككى تويى مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇلاردىن بىرى يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ ئوغلى مەھمۇد ياغان ئېكىنىگە سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى زەينەپ خاتۇننى نىكاھ قىلدى. يەنە بىرى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوغلى شاھزادە مۇھەممەدگە يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ قىزىنى نىكاھ قىلدى. بۇ مۇھىم ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، سۇلتان مەھمۇد غەزنىگە قايتتى. بۇ ئارىدا تۇغان خان يۈسۈپ قەدىرخانىدىن ئەپۇ تىلەپ، بويىسۇندى.

شەرقىي تۈركىستاندا

ئىسيان

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەسكىرىي كۈچنىڭ تولاراقى غەربىي تۈركىستانغا يۆتكەپ كېتىلگەنىدى. بۇ ۋەزىيەتنى پۇرسەت دەپ بىلگەن خوتەن خانى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئىسيان كۆتەردى. ئۇچاغدا خوتەندە مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. خوتەن ئىسيانچىلىرى قاراخاننىڭ خوتەندىكى مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئادەملىرىنى يوقىتىپ، ئاقىۋېتىلگەن «پۇرخان ئۆي» يەنى، بۇددا بۇتخانىلىرىنى يېڭىلاشتىن ئېچىپ، بۇددا ۋە قامان دىنىنىڭ ئىبادەتلىرىنى باشلىۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە ھىجرى 417 (مىلادى 1026 -) يىلى سۇلتان مەھمۇدقا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانىغا قارشى بىر كېلىشىم تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ سۇلتان مەھمۇد بۇنى رەت قىلدى.

گەردىزى ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» ئىسىملىك تارىخ كىتابىدا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تارىختا «ختاي خانىمۇندىقۇتنىڭ ئەلچىسى بىلەن بىرئەلچى ئەۋەتىپ سۇلتان مەھمۇدنى قاراخان يۈسۈپ قەدىر خانغا قارشى كۈشكۈرتىمە كىچى بولغاندا سۇلتان مەھمۇد بۇنى قەتئىي رەت قىلغان» دەپ يازىدۇ.

شەرقىي تۈركىستاندا بۇ ھادىسىلەر يۈز بەرگەن چاغدا، قاراخان يۈسۈپ قەدىر خان تېخى سەمەرقەنتتە ئىدى. بۇخارا ۋە سەمەرقەنت خەلقى ئىچىدە ئىسلام ئۈچۈن، غازاتقا چاقىرىق قىلىپ، تەخمىنەن 20,000 كىشىلىك قوشۇن توپلاپ بىرقىسىم دىنىي ئالىملار ۋە سىيىدلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە شەرقىي تۈركىستانغا چوڭ بىر غازات قوشۇنى يوللىدى. (بەزى مۇھىم ئىشلىرى سەۋەبىدىن ئۆزى سەمەرقەنتدە قالغان) بۇ قوشۇن قەشقەرگە كېلىپ، ھىجرى 416 (مىلادى 1025) - يىلى رەبىئۇسسانى ۋە ياكى جامادىل ئاخىر ئايدا خوتەنگە ماڭدى. شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ياردىمى بىلەن شەھەر ئوڭاي پەتھى بولغان بولسىمۇ مۇسۇلمان بولمىغان بۇددىست خوتەنلىكلەر شەھەرنى تاشلاپ، قېچىپ تاغلىق رايۇنلارغا بېرىپ ئوپلاندى ۋە قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. مۇسۇلمانلار قوشۇنى ئۇلارنى تاغ ئارىلىرىدا قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇشتى. ئەمما، بۇددىستلار بۇلارنى تاغ جىلغىلىرى ئارىسىدا ئېزىقتۇرۇپ يۈرۈپ، قوشۇننى پارچىلاپ ھۇجۇم قىلىپ، ھەممىسىنى شېھىت قىلىپ تۈگەتتى. خوتەندىكى «تۆت ئىمام زەبھۇللاھ» ھىكايىسىنىڭ ئەسلى مانا بۇ ۋەقەلىكتىن ئىبارەت. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن كۈنلىرى (يەنى شاپان ئايدا) يۈسۈپ قەدىر خان، قەشقەرگە كېلىپلا خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئىسيانچىلارنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. خوتەن خانى مۇسۇلمان بولۇپ، تولۇق ئىتائەتكە كىردى. ئىدىقۇت دۆلىتى خىتايلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر مەزگىل قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئاخىرى ھىجرى 416 - يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا قەتئىي سۈرەتتە مەغلۇب بولۇپ، باج تۆلەپ، قاراخانغا ئەۋەتۈلۈش شەرتى بىلەن ئىچكى جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن تارىخ كىتابىدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن خىتاي خانى سۇلتان مەھمۇدقا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخان يۈسۈپ قەدىر خانغا قارشى ئىتتىپاق تۈزمە كىچى بولغانلىقى ۋە سۇلتان مەھمۇدنىڭ بۇنى رەت قىلغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرى مانا شۇ چاغلاردا يۈز بەرگەن ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەلى تېكىن ئىلىكخاننىڭ

ئىككىنچى ئىسيانى

يۈسۈپ قەدىر خان سەمەرقەنتتىن كۆپرەك ئەسكىرىي كۈچنى ئېلىپ، خوتەندىكى ئىسياننى بېسىقتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان بىر چاغدا ئەلى تېكىن بۇنى پۇرسەت بىلىپ، سەلچۇق ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە كۈچ توپلاپ، قولىدىن كەتكەن ئىلىكخانلىقنى قولغا كەلتۈرۈش خىالىغا

چۈشتى. سەلچۇق ئوغۇللىرىدىن تۇغرۇلبەگ ۋە چاغرى بەگلەر ئەلى تېكىننىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىمىدى. ئەمما، سەلچۇق ئوغۇللىرىنىڭ نەۋرىسى يۈسۈپبەگ ئۆز تەۋەسى بىلەن ئەلى ئىلىكخان تەرەپىگە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەلى ئىلىكخان سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئىلىكخان كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى باشلىدى. يۈسۈپ قەدىرخان ئەلى ئىلىكخانغا قارشى ئەسكەر يوللىغان بولسىمۇ ئۇلار مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. نەتىجىدە، ئەلى ئىلىكخان كۈندىن - كۈنگە كۈچلەندى. ھىجرى 416 - يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا قەدىرخان ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىننىڭ رەھبەرلىكىدە سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەلى ئىلىكخان ۋە يۈسۈپبەگلەرگە قارشى ئەسكەرىي ياردەم تەلەپ قىلدى. ياغان تېكىن غەزنىگە كەلگۈچە سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندىكى مەشھۇر «سومنا» جېڭىدا غازات بىلەن مەشغۇل ئىدى. سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندىن قايتقاندىن كېيىن ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشكە ۋەدە قىلدى ۋە ياغان تېكىن قايتىپ كەلدى. يۈسۈپ قەدىرخانمۇ ئۇ كۈنلەردە ئۇيغۇر ئىدىقۇتنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۇرۇشى بىلەن بولۇۋاتقانلىقتىن ئەلى تېكىننىڭ ئەدەبىنى بېرىش ئىشىنى سۇلتان مەھمۇد نىڭ ۋەدىسىگە قاراپ كېچىكتۈردى. بۇ ئارىدا ئەلى ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپبەگنىڭ ئارىسى بوزۇلۇپ يۈسۈپبەگنى ئۆلتۈردى ۋە قالغان سەلچۇق ئوغۇللىرىنىمۇ مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھەيدىۋەتتى. (بۇ ۋەقەنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز) نەتىجىدە، ھەر قېتىم ئىسيان چىقارغىنىدا ياردەم بېرىدىغان سەلچۇق ئوغۇللىرىمۇ ئەلى ئىلىكخاندىن ئايرىلىپ كەتتى ۋە ئۇ يالغۇز قالدى. ھىجرى 418 - (مىلادى 1027 -) يىلىنىڭ باشلىرىدا يۈسۈپ قەدىرخان ئوغلى ياغان تېكىن باشچىلىقىدا زور بىرقوشۇننى ئەلى ئىلىكخاننىڭ ئۈستىگە يوللىدى. سۇلتان مەھمۇدمۇ «ئەبۇبەكرى ھەسرىي» ئىسمىلىك قوماندىنىنى ياردەمگە ئەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئەلى ئىلىكخان قورقۇپ كېتىپ، دەرھال يۈسۈپ قەدىرخاندىن ئەپۇ تىلىدى. غەرب ئىلىكخانلىقىنىڭ پۈتۈن شەرتلىرىگە بويسۇنۇدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قاراخانىلىق مەركىزىگە مەڭگۈ سادىق قالدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى. قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ئەلى ئىلىكخاننىڭ بۇ سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ياغان تېكىن ۋە ئەبۇبەكرى ھەسرىينى سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماي قايتىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئۇ تارىختىن باشلاپ ئەلى ئىلىكخان ئىلىكخان ۋاپاتىغا قەدەر قاراخانىلىق مەركىزىگە ۋاپادار بولۇپ، قەتئىي بويسۇنۇپ كەلدى.

شمال ئىلىكخاننى ئىككىنچى تۇغانخان ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، قاراخان بۇ ئىلىكخانلىقنى ئۆزىگە باغلاپ (مەركەزگە قوشۇپ) ئوغلى II - ئارسلانخاننى شمال ئىلىكخاننى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا «شەرەفى دەۋلە» يەنى، «دۆلەتنىڭ شان - شەرىپى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

سەلچۇق ۋە ئوغۇللىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا

ئائىت قىسقا تارىخى

ئىسلام تارىخلىرىدا غايەت مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان «سەلچۇق» خانىدانى دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققانلارنىڭ ئەسلى شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرىدىن ئىدى. قاراخانىلار ۋە ئىلىكخانلار بىلەن ئارىلىرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلىكلەر شەرقىي تۈركىستان تارىخىدىكى مۇھىم سىياسى ھادىسىلەرنى تەشكىل قىلدۇ. شۇنىڭ، ئۈچۈن بۇ يەردە سەلچۇق خانىدانىنىڭ ئەسلى ۋە بىرقىسىم ۋەقەلىكلەرنىڭ قىسقىچە تارىخىنى بايان قىلىشنى پايدىلىق دەپ ھېساپلايمەن.

سەلچۇق خانىدانىنىڭ ئەسلى تاقاغ بەگىنىڭ ئوغلى سۇلچۇق سۇباشى نىڭ ئەۋلادلىرىدۇر⁵³. تاقاغ بەگ قارلۇق قەبىلىسى ئىچىدىكى «قانق» ئەشرەت (ئايماق) نىڭ بېگى ئىدى. قارلۇق يابغۇسى تاقاغ بەگىنى بەك ياخشى كۆرەتتى. تاقاغ بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى سەلچۇق (سۇلچۇق) بەگ بولدى. سەلچۇق بەگ ناھايىتى جەسۇر ۋە قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قارلۇق يابغۇسى سەلچۇق بەگنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى ئەسكەرلىرىگە قوماندان قىلدى ۋە «سۇباشى» يەنى، باش قوماندان دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. بارغانسېرى سەلچۇق بەگنىڭ ئەسكەرلەر ئىچىدە ئىناۋىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئەسكەرىي ھوقۇق قولىغا ئۆتتى. خەلقىمۇ سەلچۇق بەگنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنى بەك ھىمايە قىلاتتى. بۇ سەۋەپلەر بىلەن يابغۇ سەلچۇق بەگنىڭ يۈز ئۆرۈپ، ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن قورقۇپ قالدى ۋە سەلچۇق بەگنى يوقتىشىنىڭ كۆيىغا چۈشتى. بۇنى بىلىپ قالغان سەلچۇق سۇباشى ئۆز قەبىلىسىدىن نۇرغۇن كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، يەتتە سۇدىن قېچىپ، سىر دەرياسىنىڭ ئاياغ قىسمى ۋە شەرقىي قىرغاقلىرىدىكى جەند ئۆلكىسىگە كېلىپ، جايلاشتى. جۇندىنىڭ يەرلىك خەلقى مۇسۇلمان ئىدى. سەلچۇق سۇباشى بۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلامنى قوبۇل قىلدى ۋە ئەتراپىدىكى مۇشرىك تۈرك قەبىلىلەر ئۈستىگە غازات يۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، خېلى كۈچلىنىپ قالدى.

ھىجرى 374 (مىلادى 997 -) يىلى سەلچۇق سۇباشى ئوغلى ئارسلان بەگنىڭ قوماندىلىقىدا زور بىرقوشۇن تەشكىللەپ، ئەمىر نوھنىڭ ئىلىكخانغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەردى ۋە ئىلىكخاننى مەغلۇپ قىلىپ بۇخارانى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ سامانى خانىدانى ۋە سەلچۇق سۇباشى ئارىسىدا دۈستلۈك مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى. ھىجرى 393 ۋە 394 - يىللىرى سەلچۇق سۇباشى مۇنتەسىرگە ئىككى قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىكخانغا قارشى ئۇرۇشتا ياردەم قىلدى.

سەلچۇق سۇباشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرى ئارسلان بەگ، مىكائىل بەگ ۋە مۇسا

⁵³ «سۇلچۇق» دېگەن بۇ ئىسىم ھازىر بۇزۇلۇپ، سەلچۇق، سەلچۇق دەپ ئېلىنىماقتا. بىزمۇ ئادەت بولۇپ قالغان بۇ

تەلەپپۇزنى قوللىنىمىز «سۇباشى» ئەسكەر بېشى دېگەنلىك «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1 - توم 478 - بەتكە قاراڭ (مۇتەللىپتىن)

بەگلەر سەلچۇق قەبىلىسىنى باشقۇردى. مىكائىل بەگ بىر غازاتتا شېھىت بولدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي مۇسابەگمۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلققە رەھبەرلىك ۋە باشقا پۈتۈن ھوقۇقلار ئارىسلان بەگنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئارىسلان بەگ ئۆزىنى «يابغۇ» ئېلان قىلدى.

ئەلى ئىلىكخان، ئىلىكخان قاراخانلىق مەركىزىدىن يۈز ئۆرۈپ بىرىنچى، قېتىم ئىسيان كۆتەرگەندە، ئارىسلان يابغۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇنىڭغا ياردەم قىلدى. ئەمما، مەغلۇپ بولۇپ، قىزىل قۇم چۆلىگە قاچتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ۋە قاراخان يۈسۈپ قېدىرخانلارنىڭ مەشھۇر ئۇچرىشىشى جەريانىدا بىتىمىنامىگە بىنائەن سەلچۇق ئايمىقىنى تۈركىستان ۋە خوراسان ئۆلكىلىرىگە تارقىتىۋېتىپ، بۇلارنىڭ كۈچىنى يوقىتىش قارارلاشتۇرۇلغانىدى. سۇلتان مەھمۇد ئارىسلان يابغۇنى تەۋەلىرى بىلەن غەزنىگە چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ئوبدان ۋەدىلەرنى بەردى. ئارىسلان يابغۇ ئازراق ئادەملىرى بىلەن كېلىپ، قېرىنداش ئوغۇللىرى تۇغرۇل بەگ، مەھمۇد بەگ، چاغرى بەگ ۋە يۈسۈپ بەگلەر قەبىلىسىنىڭ چوڭ بىرقىسمى بىلەن جۇند دە قالدى. ئارىسلان بەگ غەزنىگە كەلگەن ھامان سۇلتان مەھمۇد ئۇنى قولغا ئېلىپ، ھىندىستاندىكى «كالىنجىر» قەلئەسىدىكى زىندانغا تاشلىدى. ئۆز جايلىرىدا قالغان تۇغرۇل بەگ، مەھمۇد بەگ، چاغرى بەگ ۋە يۈسۈپ بەگلەر سۇلتان مەھمۇدنىڭ خوراساندىكى ۋالىيسى ئالتۇنناشتىن قورقۇپ، جۇنددىن ھىجرەت قىلىپ، بۇخاراغا تەۋە نۇرئانا يايلاقلىرىغا كېلىپ يەرلەشتى. يۈسۈپ قېدىرخان بۇلارنى شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپ يەرلىشىشكە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار ئارىسلان يابغۇغا ئوخشاش بىر ئاقىۋەتكە ئۇچراپ قىلىشىدىن قورقۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا بارماي، نۇرئانا يايلاقلىرىدا قاراخانغا تەۋە بولۇپ تۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىپ، شۇ جايدا قالدى.

شۇ جەرياندا ئەلى ئىلىكخاننىڭ 2 - قېتىملىق ئىسيانى يۈز بەردى. بۇنىڭغا يۈسۈپ بەگ ئۆز تەۋەلىكلىرى بىلەن كېلىپ ياردەم قىلدى. ئەلى ئىلىكخان، يۈسۈپ بەگنى ناھايىتى ھۆرمەتلەپ ئۇنىڭغا «ئىنانچ يابغۇ» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. ئەلى ئىلىكخان بۇ ئارىدا، تۇغرۇل بەگ، چاغرى بەگ ۋە مەھمۇد بەگلەرنى ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىغاندىن كېيىن، يۈسۈپ بەگنى بۇلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. لېكىن، يۈسۈپ بەگ مۇ بۇيرۇققا ئىتائەت قىلمىدى ۋە ئۇلار بىلەن مەخپىي ھالدا بىرلىشىۋالدى. بۇنى ئاڭلىغان ئەلى تېكىن «ئالپ قارا» ئىسمىلىك قومانداننى يۈسۈپ بەگنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. ئالپ قارا كېلىپ، يۈسۈپ بەگنى ۋە نۇرغۇن يېقىنلىرىنى ئۆلتۈردى. توغرۇل بەگ، چاغرى بەگ ۋە مەھمۇد بەگلەر يۈسۈپ بەگنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەلى ئىلىكخاننىڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئالپ قارانى 100 ئادىمى بىلەن تۇتۇۋېلىپ كۆزلىرىنى ئويۇپ تاشلاپ، بوغۇزلىۋەتتى. ئەلى ئىلىكخان بۇلارنى ئارقىسىدىن قوغلاپ قىلتىق زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى ۋە ماۋەرائۇننەھرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى.

تۇغرۇل بەگ بىلەن چاغرى بەگ قېچىپ، شەرقىي تۈركىستان چېگراسىغا كىردى ۋە قاراخان يۈسۈپ قەدىرخانغا يېڭىباشتىن بويسۇنۇشنى تىلەپ، يەرلىشىشكە جاي كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يۈسۈپ قەدىرخان بۇلارغا قەشقەرگە يېقىن بىرجايىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار يەنىلا يۈسۈپ قەدىرخاندىن قورقۇپ تۇراتتى. بۇلارنى قاراخان ھۇزۇرىغا چاقىرسا، بىر باھانە سەۋەپ كۆرسىتىپ ھېچ بىر زامان ئىككىسى بىرلىكتە كەلمەيتتى. ئاخىرى، يۈسۈپ قەدىرخان بىرئامال قىلىپ تۇغرۇل بەگنى تۇتۇپ ئېلىپ قالدى. چاغرى بەگ بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال قەشقەردىن قاچتى. قېچىپ كېتىۋېتىپ، يولدا قاراخان خانىدانىدىن ئوۋ دىن قايتىپ كېلىۋاتقان بىرقانچە تېكىن (شاھزادە) لەرنى تۇتۇۋېلىپ بىرگە ئېلىپ قاچتى. يۈسۈپ قەدىرخان ئەسەرگە ئېلىنغان تېكىنلەرنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، تۇغرۇل بەگنى قۇيۇپ بىرىشتىن باشقا چارە يوقلىقىنى سىزىپ، ئۇنى تۇرمىدىن چىقاردى ۋە بىر مىقدار ئىنئام ۋە ھەدىيەلەر بىلەن ئەسەرلەرنى ياندۇرۇپ ئەۋەتىشكە ۋەدە ئېلىپ، يولغا سالدى. چاغرى بەگ شۇ قاچقانچە جۇندگە بېرىپ توختىدى. تۇغرۇل بەگ ئارقىسىدىن يىتىپ بېرىپ تۇتۇۋالغان تېكىنلەرنى ياندۇرۇپ بەردى. بۇ ۋەقە، تەخمىنەن ھىجرى 419 - (مىلادى 1028) - يىلى يۈز بەرگەن. بۇندىن كېيىن، سەلچۇق ئوغۇللىرى ئۈچۈن، جۇنددە تۇرۇش خەتەرلىك بولۇپ قالدى. چۈنكى جۇند ئۆلكىسى، شىمال ئىلىكخاننى II - ئارسلان خاننىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەر ئىدى. تۇغرۇل بەگ ۋە چاغرى بەگلەر باشقا جايغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، خارەزم ۋالىيسى ھارۇن بىن ئالتۇنناشتىن يەر تىلىدى. ھارۇن بۇلارغا خارەزم يايلاقلىرىدىن يېتەرلىك يەر كۆرسىتىپ بەردى ۋە سەلچۇق ئوغۇللىرى بۇيەرگە كۆچۈپ كەلدى. كېيىنچە، ئەلى ئىلىكخاندىن ياز كۈنلىرى نۇرئادا تۇرۇشقا رۇخسەت ئالدى ۋە قىشتا خارەزم ۋە يازدا نۇرئادا يايلاقلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىپ، ياشىدى. ھىجرى 426 - (مىلادى 1034) - يىلى ئەلى ئىلىكخان، ئىلىكخاننىڭ ئوغلى نەسرئىلىكخان، سەلچۇق ئوغۇللىرىنى ماۋەرائۇننەھردىن پۈتۈنلەي ھەيدەپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خارەزم ۋە خوراسان ئەتراپلىرىدا ياشاشقا مەجبۇر بولدى. سەلچۇق ئوغۇللىرىنىڭ بىزنىڭ تارىخىمىزغا تىگىشلىك يېرى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئۇنىڭدىن تارىخىي ۋەقەلىرى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇماتلار ئۈچۈن ئىسلام تارىخلىرىغا قاراڭ.

قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ۋە ئەلى ئىلىكخاننىڭ ۋاپاتى

ھىجرى 421 - (مىلادى 1030) - يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد سۇلتان بولدى. بۇ قاراخان يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ كۈيىنۇغلى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتى بەك ياخشى ئىدى. لېكىن، ھىجرى 423 - (مىلادى 1032) - يىلى سۇلتان مەھمۇدنىڭ خوراساندىكى ۋالىيسى ئالتۇنناش بىلەن ئەلى ئىلىكخان ئوتتۇرىسىدا بىرچىگرا مەسلىسىدىن توقۇنۇش

يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا ئالتۇنتاش ئۆلتۈرۈلدى، يەنى، ئەلى ئىلىكخان مەسىلىنى قىلىچ كۈچى بىلەن ھەل قىلدى. ھىجرى 423 - (مىلادى 1032 -) يىلى قاراخان يۈسۈپ قەدىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇرۇغا چوڭ ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىن قاراخانلىق تەختىگە چىقتى ۋە «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى ئالدى. مەھمۇد بۇغراخان، تەجربىلىك سىياسەتچى ۋە قابىلىيەتلىك بىر ئىدارىچى ئىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە قاراخانلار دۆلىتى بەكمۇ تىنچ ۋە پاراۋان بىردەۋىر ياشىدى. مەيلى غەرب ۋە شىمال ئىلىكخانلىرى بولسۇن، مەيلى ئۇيغۇر ئىدىقۇنى ۋە قارلۇق يابغۇسى بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسى بۈيۈك قاراخانلىق مەركىزىگە چەكسىز سادىق بولۇپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكى مۇستەھكەملەنگەنىدى. شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد بۇغراخاننىڭ بىرەر تاشقى دۈشمەن بىلەن مۇھىمراق ئۇرۇش قىلغانلىقى ياكى ئىچكى جەھەتتە بىرەر ئىسيان يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنمايدۇ. ھىجرى 426 - (مىلادى 1035 -) يىلى ئەلى ئىلىكخان ۋاپات بولدى. ئۇرۇغا مەھمۇد بۇغرا قاراخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەلى ئىلىكخاننىڭ ئوغلى ئوبۇلخەسەن ناسىر ئىلىكخان بولدى. ناسىر ئىلىكخان قاراخانلىق مەركىزىگە سەمىيەتلىك بىلەن ئىتائەت قىلماقتا ئىدى. ئۇ سەلچۇق ئوغۇللىرىنى قاراخانلىق ئۈچۈن ئاقىۋەتتە بىرخەۋپ كەلتۈرۈشى مۇمكىن دەپ، ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھردىن پۈتۈنلەي سۈرۈپ چىقاردى. نەسىر ئىلىكخان بىلەن سۇلتان مەشۇد نىڭ مۇناسىۋىتى بەك ياخشى بولۇپ، سۇلتان مەشۇد، نەسىر ئىلىكخاننى بۇرادىرىم، دەيىتتى. مەھمۇد بۇغرا قاراخان ھىجرى 439 - (مىلادى 1047 -) يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇرۇغا ئىنىسى تۇغرۇل تېكىن قاراخان بولدى ۋە ئۇمۇ بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئالدى. تۇغرۇل بۇغرا قاراخان، دادىسى ۋە ئاكىسىدەك قابىلىيەتلىك بىرىسى ئەمەستى. راھەتپەرەست بىر كىشى بولغانلىقىدىن ئۇنىڭ دەۋرىدە قاراخانلىق مەركىزىنىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى.

قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكى

تۇغرۇل بۇغراخان تەختىگە چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ھىجرى، 440 - (مىلادى 1048 -) يىلى ناسىر ئىلىكخان ۋاپات بولدى. ئۇرۇغا ئوغلى «ئەبۇل مۇزەففەر - ئامادىدەۋلە» ئىبراھىم تېكىن ئىلىكخان بولدى. شۇ يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، غەربىي تۈركىستان قاراخانلىقتىن رەسمىي ئايرىلدى ۋە ئۆزىگە «تاۋغاچ قاراخان» يەنى، ئىككىنچى دەرىجىدىكى قاراخانلىق مەرتىۋىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇنۋاننى ئالدى. ئەمما، يەنە قاراخانلىققىمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن پامىر ۋە ئالاي تاغلىرى، ئىنچە دەرياسى ئوتتۇرىسىدا چېگرا بولغان ئىككى دۆلەت مەيدانغا چىقتى. تۈركىستاننىڭ بىرىنچى قېتىم «شەرقىي» ۋە «غەربىي» دەپ ئىككىگە ئايرىلىشى مانا، شۇنىڭدىن باشلانغان. تۇغرۇل بۇغراخان قابىلىيەتسىز ۋە راھەتكە بېرىلگەن بىر كىشى بولغانلىقىدىن ئىبراھىم تېكىننىڭ بۇ ھەرىكەتكە جەددى ۋە ئەمەلىي بىر قارشىلىق كۆرسەتمىدى. ئۆزىگە ھۆرمەت قىلغانلىقىغا قانائەت قىلدى. (بۇ 2 دۆلەتنىڭ

چېگىرسى 14. خەرىتىدە كۆرسىتىلدى) بۇ جەرياندا سەلچۇق ئوغۇللىرى (ھىجرى 439 - يىلى) غەزنىۋى دۆلىتىنى مۇنقەرىز قىلىپ، خوراسان ۋە ئىراننىڭ بىرقىسىم جايلارنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇغۇرلار بەگ باشچىلىقىدا مەشھۇر سەلچۇق دۆلىتىنى قۇردى.

II. ھارۇن بۇغراخاننىڭ قاراخانلىق دەۋرىدىكى ۋەقەلەر

ئۇغۇرلار بۇغرا قاراخان ھىجرى 455. (مىلادى 1063 -) يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ھارۇن تېكىن قاراخان بولدى ۋە ئىككىنچى ھارۇن بۇغرا قاراخان دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى ئالىپ ئارسلان سەلچۇق دۆلىتىگە سۇلتان بولدى. II. ھارۇن بۇغرا قاراخان بىلەن سۇلتان ئالىپ ئارسلاننىڭ مۇناسىۋىتى دۇستانە بولۇپ، بىر- بىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئەلچى تۇرغۇزغانىدى. كېيىنچە، سۇلتان ئالىپ ئارسلاننىڭ ۋەلىيەھدى مەلىكشاھ II ھارۇن بۇغرا قاراخاننىڭ قىزى تۇرکان خاتۇن بىلەن ناھايىتى كاتتا بىرتۆي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ئۆيلەندى. مەلىكشاھنىڭ ئورنىغا سۇلتان بولغان سۇلتان مەھمۇد مانا شۇ تۇرکان خاتۇننىڭ ئوغلى. (بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلى مەلۇماتلار ئۈچۈن ئىسلام تارىخلىرىغا قاراڭ).

لېكىن، غەربىي قاراخانلىق ھۆكۈمدارى ئىبراھىم ئاۋغاچ قاراخان بىلەن سۇلتان ئالىپ ئارسلاننىڭ ئارىسى ياخشى ئەمەستى. ئاخىرى، بۇ يامان مۇناسىۋەت، ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئاخىرلاشتى. ھىجرى 465. (مىلادى 1072 -) يىلى سۇلتان ئالىپ ئارسلان بىلەن ئاۋغاچ ئىبراھىم قاراخان ئارىسىدا خارەزم چېگىرىسىدا بىرتوقۇنۇش يۈز بېرىپ، سوقۇشتا ئىبراھىم ئاۋغاچ قاراخان شېھىت بولدى. ئەسكەرلىرى چېچىلىپ كەتتى. ئالىپ ئارسلان ئىگىرلەپ، ئۆگۈز دەرياسىدىن ئۆتتى. دەريا بويىدا ئاۋغاچ قاراخاننىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسملىرى قوماندانى خارەزملىك يۈسۈپبەگ قاتتىق تۇرۇپ تۇرۇشتى. ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ ئەسەرگە ئېلىنىپ، سۇلتاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېرگەندە سۇلتان ئۇنى تۆت قوزۇققا تارتىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلدى. يۈسۈپبەگ «مەندەك بىرقەھرىمانغا بۇنداق مۇئامىلە قىلىشنىڭ توغرىمۇ؟ دەپ، سۇلتانغا ياندى. ئاچچىقى كەلگەن سۇلتان يۈسۈپبەگكە قارىتىپ ئوق ئاتتى. ئەمما، ئوق يۈسۈپبەگكە تەگمىدى. يۈسۈپبەگ، «ئالدىڭىدىكى بىرئەسىرگە ئوق ئېتىپ تەككۈزەلمەيسەنۇ بۇ نامەرتلىكنىڭ بىلەن بېزىنىڭ يۇرتىمىزنى ئالىمەن دەپ كەلدىڭمۇ؟» دېگەن. ئالىپ ئارسلان بۇ ھاقارەتكە غەزەپلىنىپ قېلىپچىنى سۇغۇرۇپ، يۈسۈپبەگكە ئېتىلغاندا، ئايىقى تېپىلىپ يىقىلىپ چۈشكەن. يۈسۈپبەگ چاقماق تېزلىكىدە ئالىپ ئارسلاننىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئېتىپ يېنىدا يۇشۇرۇۋالغان خەنجەر بىلەن ئالىپ ئارسلاننىڭ قارىنى يېرىپ تاشلايدۇ. مۇھاپىزەتچىلەر يۈسۈپبەگنى قىيما- قىيما قىلىۋېتىدۇ. ئەمما، سۇلتان ئالىپ ئارسلانمۇ ئۆلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر ھەسەدنىڭ نەتىجىسىدە ئىككى چوڭ ئىسلام ھۆكۈمدارى ئۆلتۈرۈلۈپ، مىڭلارچە بىگۇناھ ئىنسان قېنى تۆكۈلىدۇ.

ئاۋغاچ قاراخانلىق تەختىگە، ئىبراھىمنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۈلۈك II - نەسرچىقىدۇ. بۇ زات

ھىجرى 472 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئەلى ئىلىكخاننىڭ ئوغلى ئەبۇئەلى ھەسەن تېكىن ئاۋغاچ قاراخان بولدى ۋە بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئالدى. بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ دەۋرىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. ھەسەن ئاۋغاچ قاراخان ھىجرى 474 - يىلى ئەتراپلىرىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا II - نەسر ئاۋغاچ قاراخاننىڭ ئوغلى تەختكە چىقتى. بۇ ئاۋغاچ خاننىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس. بۇ كىشى ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولدى ۋە ئورنىغا ئوغلى ئەھمەد تېكىن ئاۋغاچ قاراخان بولدى. ئەھمەد ئاۋغاچ قاراخان دەۋرىدە قاراخانلىق مەملىكىتى سەلچۇق سۇلتانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىپ قالدى ۋە بەش يىل ۋاقىتلىق بىر مەزگىل مۇستەقىللىقىنى يوقاتتى. بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن.

ھىجرى 481 - (مىلادى 1088 -) يىلى سەلچۇق سۇلتانى مەلىكشاھ غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. ئەھمەد ئاۋغاچ قاراخان بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن مەغلۇپ بولۇپ، مەلىكشاھ تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى. كېيىنچە، مەلىكشاھ ئەھمەد ئاۋغاچ قاراخاننى ئۆزىگە تەۋە بولۇپ، ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىش شەرتى بىلەن ئۇنى غەربىي تۈركىستان ھۆكۈمدارى قىلىپ قويۇپ، قايتىپ كەتتى. لېكىن ئۆز كەنتىنىڭ خانى مەلىكشاھنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلماي مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. مەلىكشاھ ھىجرى 482 - يىلى غەربىي تۈركىستانغا يەنە كېلىپ، ئۆز كەنت خانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بويسۇندۇردى. مەلىكشاھنىڭ بۇ مۇھىم ئىككى قېتىملىق يۈرۈش بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ھاكىمىيىتى ئاران بەش يىل داۋام قىلدى. مەلىكشاھ ھىجرى 485 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئوغۇللىرى مەھمۇد ۋە بەركيارۇق ئوتتۇرىسىدا سۇلتانلىق تالىشىش ئۇرۇشى چىقتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەھمەد ئاۋغاچ قاراخان مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ مەلىكشاھنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي كىشىلىرىنى قوغلىۋەتتى. ئەھمەد ئاۋغاچ قاراخان، ھىجرى 488 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا خانىدانىدىن مەھمۇد تېكىن ئاۋغاچ قاراخان بولدى ۋە 490 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا نەۋرىسى، قەدىرخان بىن ئۆمەرخان بىن ئەھمەد ئاۋغاچ قاراخانلىق تەختكە چىقتى. بۇ كىشى ھىجرى 495 - يىلى ۋاپات بولدى. دېمەك، II - ھارۇن بۇغراخان دەۋرىگە ئائىت مەلۇماتىمىز شۇنچىلىك. 41 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ بۈيۈك دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە تارىخىي ۋەقەلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى تەبىئىي. ئەپسۇسكى، بۇ ئۇزۇن بىر دەۋرگە تىگىشلىك تارىخىي رىۋايەتلەر بەك قىسقا ۋە مۇجەمل بايان قىلىنغان.

بۇ دەۋىردىكى شىمال ئىلىكخانلىق ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىمال ئىلىكخانلىقى يۈسۈپ قەدىرخان زامانىسىدىن تارتىپ، 2 ئارىسلانخاننىڭ قولىدا ئىدى. بۇ ئىلىكخانلارداۋاملىق قاراخانلىق مەركىزىگە ۋاپادار بولۇپ، ئىتائەت قىلىپ كەلگەن. بۇ ئىلىكخانلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىز يۇقىرىدا يۈسۈپ قەدىرخان ئۆز ئوغلى «شەرەفۇددەۋلە ئەبۇشۇجا» تېكىننى شىمال ئىلىكخانلىقى قىلىپ تەيىن قىلغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇك. بۇ زات ھىجرى 424 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا چاغرى (چىغرى) تېكىن ئىلىكخان بولدى. چاغرى تېكىن ھىجرى 440 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا

ئىنىسى، رۈكنۈدەۋلە مەھمۇد تېكىن ئىلىكخان بولدى. بۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مەھمۇد ئىلىكخاننىڭ 3- ئوغلى ئىككىنچى ئارسلانخان ئىلىكخان بولدى. بۇندىن كېيىنكىلەر ھەققىدە تەپسىلى مەلۇمات تاپالمىدىم. ئەمما، ھىجرى 528 - يىلىغىچە شىمال ئىلىكخانلىقى II - ئارسلانخاننىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن داۋام قىلغانلىقى ۋە بۇ ئىلىكخانلارنىڭ ئاخىرغىچە قاراخان دۆلىتىنىڭ سادىق ۋە مۇھىم بىر پارچىسى بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەتلەر بار.

قاراخانلار دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

II - ھارۇن بۇغراخان ھىجرى 496 - (مىلادى 1103 -) يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇندىن كېيىنكى ۋەقەلەر ھەققىدە تولۇق مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن، بۇ دۆلەتنىڭ ھىجرى 530 - (مىلادى 1136 -) يىلىغا قەدەر داۋام قىلغانلىقى ھەققىدە تارىخىي رىۋايەتلەر ۋە ئارخىئولوگىيىلىك باھالاشلار بىلەن پىكىر بىرلىكىگە كەلگەنلىكى مۇقىملاشتى.

ھىجرى 530 - يىلى قاراخىتاي خانى نوسى گۈرخان پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىپ، قاراخانلار دۆلىتىنى يىقتى⁵⁴. (بۇلارنى تۆۋەندە قاراخىتاي دۆلىتى دېگەن پەسىلدە بايان قىلىمەن) شۇنىڭ بىلەن 280 يىل داۋام قىلغان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان يۇرتلىرىنى ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ يۈكسەك مەرتىۋىسىگە يەتكۈزگەن ئۇلۇغ تۈرك قاراخانلىرى (قاغانلىرى) دۆلىتى يىقىلدى.

ئەمما، غەربىي تۈركىستاندىكى غەربىي قاراخان دۆلىتى، كۈچسىزلىكنىڭ ھەرخىل پالاكەتلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھىجرى 619 (مىلادى 1222) - يىلىغىچە ياشىدى. «تاۋغاچ قاراخان» قېدىرخان 495 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئوغلى قىلىچ خان تەختكە چىقتى ۋە بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئالدى. بۇ زاتنىڭ زامانىسىدا، يەنى، ھىجرى 520 - يىلى ئەتراپىدا، سەلجۇق سۇلتانى سەنجر غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلدى. قىلىچ خان بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، سەنجرگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. ھىجرى 531 - يىلى قاراخىتاي گۈرخانى نوسى غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، قىلىچ بۇغراخاننى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. قىلىچ بۇغراخان ھىجرى 558 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى جالالىددىن ئەلى كورگان قاراخان بولدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى قاراخانلار توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن، قاراخىتايلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە غەربىي تۈركىستاننىڭ قاراخانى، سۇلتان ئوسمان ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە. بۇ كىشى ھىجرى 606 - يىللىرى خارەزىم شاھغا تەۋە بولۇپ، ھىجرى 619 - يىلى مەھمەد خارەزىم شاھ قولىدا شېھىت بولدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانلىقى تامامەن يىقىلدى. دېمەك، غەربىي قاراخانلىقى ھىجرى 520 - يىلىدىن باشلاپ، دەسلەپتە سۇلتان سەنجرگە ئۇندىن كېيىن قاراخىتاي دۆلىتىگە ۋە ئاخىرىدا خارەزىم شاھقا تەۋە بولۇپ، ئىچكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ ياشىغان ئىدى.

⁵⁴ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، بۇ قاراخىتاي گۈرخانى «يېلۇداشى» دەپ، ئالغان. ت. ئالماس، 570 - بەت (ن. ش. ھ.).

(قاراخانىي دۆلىتى بايىدا بۇلارنى بىرئاز تەپسىلىق بايان قىلىمەن)

قاراخانىلارنىڭ ئىدارى تەشكىلاتى

قاراخانىلار دۆلىتىدە، قەدىمكى تۈرك ئەنئەنىسى ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ، دۆلەتنىڭ بېشىدىكى خانىداننىڭ ئەڭ چوڭى بولغان زاتقا «قاراخان» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى. قاراخاننىڭ قول ئاستىدىكى ھۆكۈمدارلار ئومۇمەن مۇنداق ئىككى دەرىجىگە بۆلۈنگەنىدى:

بىرىنچى دەرىجە. ئىلىكخانلىق دەرىجىسى ئىدى. ئىلىكخانلاردۆلەت مەركىزىدىن ئۇزاقتىكى مەملىكەتنىڭ چوڭ بىرقىسمىدا قاراخاننىڭ نائىبى (ئورۇنباسارى) سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە تەۋە بولغان مەھكىمە (رايون) دا ناھايىتى زور ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، ئۇجايلارنى نىسبەتەن مۇستەقىل بىر سۈرەتتە ئىدارە قىلاتتى. ئۆز ئىسمىدا پۇل چىقىرىش، چېگرىداش بولغان يات دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش ياكى سۈلھى قىلىش، ئۇ دۆلەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش قاتارلىق چوڭ ئىشلاردا ئۆز ئالدىغا تولۇق ھوقۇقلۇق ئىدى. مانا شۇ سەۋەپتىن تولاراق ئىسلام تارىخچىلىرى ئىلىكخانلارنى مۇستەقىل ھۆكۈمدارلاردەپ گۇمان قىلىشقان.

ئىككىنچى دەرىجە. قاراخان دۆلىتىگە تەۋە بولۇپ، ئىچكى مۇستەقىللىقىغا (مۇختارىيەتكە) ئىگە يەرلىك خان ۋە بەگلىك دەرىجىسى ئىدى. قاراخانلىق بۇلارنىڭ ئىچكى ئىستىقلالغا ھۆرمەت قىلاتتى. بۇلار ئۆز تەۋەلىرى ئىچىدە دىن، ئۆرپ ئادەت ۋە ئۆزلىرىگە خاس ئىدارىي شەكىللەردە ئەركىن ئىدى. خان، بەگ ۋە باشقا يەرلىك مەنسەپ ئەۋلادلىرىغا مىراس قالاتتى. قاراخانلار دۆلىتى بۇنداق ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. بۇلاردىن مۇھىملىرى شۇلار: قۇجۇ، بەشبالىق، ئىمىل (چۆچەك)، ئىككى - ئۆگۈز (ئالتاي)، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە ئۈچ ئىل (غەربىي گەنسۇ) بۇجايلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىدارىسىدە ئىدى. خوتەن، «قىلىچ خان» ئۇنۋانلىق بىر يەرلىك خاننىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئىلى دەرياسىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، ئىرتىش دەرياسىغىچە سوزۇلغان يەتتە سۇ ئۆلكىسى قارلۇق خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، قارلۇق خانىنىڭ ئۇنۋانى «ياغۇ» ئىدى. تىرىم، يەنى، تارىم (ھازىرقى لوپنۇر) ۋە چەرچەندىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنى بىر يەرلىك خان ئىدارە قىلاتتى. كۆكچەدېڭىزى (بالقاش كۆلى) نىڭ شىمالىدا يەرلەشكەن ياغما، توخسى ۋە ئوغراق قەبىلىلىرى بىرەرخان ياكى بەگنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇرخان ۋە بەگلەرنىڭ ئۆزئالدىغا پۇل چىقىرىش ۋە يات ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ھوقۇقى يوقتى. قاراخان ياكى ئىلىكخانلار تەرىپىدىن تەيىن قىلىنىدىغان ئەسكىرىي، مەمۇرىي، دىنىي (قازى) ۋە مالىيە مەنسەپتارلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشىغا ياردەملىشىشكە مەجبۇر بولۇپ، بۇ ئىشلاردا بىۋاسىتە قاراخانغا ياكى ئىلىكخانغا باغلىق ئىدى. مالىي كىرىملىرىدىن بەلگىلەنگەن قىسمىنى مەركەزگە تاپشۇرۇش ۋە مەلۇم ساندا ئەسكەر بېرىشى شەرت ئىدى.

غەرب ئىلىكخاننىڭ ئىدارىي تەشكىلى قاراخانىلىقنىڭ باشقا جايلارىدىكىدىن پەرقلىنىدىتى. ماۋەرائۇننەھردىكى ئۆلكىلەر ئۇزۇن زاماندىن تارتىپ، ئىسلام ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قول ئاستىدا قالغانلىقتىن؛ ئۇلاردا مۇستەقىل خان ۋە بەگ يوقتى. ھەرقايسى جايلار ۋالىي، ھاكىم ۋە باشقا مەمۇرلارنى مەركەزدىن تەيىنلەش ئۇسۇلى بىلەن باشقۇرۇلغانىدى. بۇ ئۆلكىلەر قاراخانىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئىلىكخانلار ياكى كېيىنكى تاۋغاچ قاراخانىلارمۇ شۇ ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلىپ كەلدى. ئومۇمىي ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى، ئەسكىرىي ۋە مالىيە ئىشلىرىنى قارارلىق ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ۋە يەرلىك خان ۋە بەگلەرنى ئىتلىت قىلىشتا چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن، مەملىكەت بىرقانچە ۋىلايەتلەرگە تەقسىم قىلىنغان. ھەربىر ۋىلايەتتە قاراخان ياكى ئىلىكخان تەرىپىدىن ۋەكىللەر، ئەسكىرىي ئەمەلدارلار، قازىلار، مالىيە ئەمەلدارلىرى ۋە يېتەرلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ۋىلايەتلەر «ئىل» دەپ ئاتىلاتتى (14 - خەرىتىگە قاراڭ).

ئومۇمەن پۈتۈن دۆلەت ئىچىدە بىر ئالاقە - خەۋەرلىشىش خىزمىتى (پوچتا) ئورنىتىلغانىدى. يەنە مۇھىم ھادىسىنى مەركەزگە ياكى مەركەزدىن ئۇزاقتىكى جايلارغا ئۆز ۋاقتىدا تېزلىك بىلەن يەتكۈزۈش ئۈچۈن، قەشقەر - بالاساغۇن ئارىسىدا ۋە پۈتۈن چېگرا بويلاپ مۇنتىزىم بىر سىزىق ئۈستىدە قاتار قىلىپ مۇنارلار سېلىنغانىدى. مۇھىم خەۋەرلەرنى بۇ مۇنار ئۈستىدە داۋاملىق تۇرغۇزۇلغان كىشىلەر كۈندۈزى بايراق ھەرىكىتى بىلەن كېچىسى ئۆت يېقىپ، ئىشارەت بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ئۆبىر مۇناردىكى ئادەمگە خەۋەر قىلىش ئارقىلىق تېگىشلىك يەرگە يەتكۈزەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەڭ يىراق چېگرىدا يۈز بەرگەن بىر ۋەقەنىڭ خەۋىرى بۇ يول بىلەن بىر ئىككى كۈن ئىچىدىلا پايتەختكە يېتىپ كېلەتتى. مانا بۇ ئۇسۇل ھازىرقى زامانمىزدىكى تېلېگرافنىڭ خىزمىتىنى بېجىرگەن. بۇ مۇنارلاردىن ساق قالغانلىرى ھازىرمۇ بار. بۇ مۇنارلارنى جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەردە «تىم» شىمال ۋە شەرقتىكى جايلاردا بۇلارنى «تۈر» ۋە ياكى «تۈر» دەپ ئاتايتتى.

ھەربىي تەشكىلات

قاراخانىلار ئۆزىگە تەۋە بولۇشنى قوبۇل قىلغان تۈرك قوۋملىرىدىن مالىيە مەبلەغ ۋە ئەسكەرگە ئېلىش تۈزۈمىنى بىكىتكەن. بۇ تۈزۈمدە مۇسۇلمان ياكى مۇسۇلمان بولمىغانلار دەپ ئايرىماستىن ھەممىگە بىردەك مۇئامىلە قىلىناتتى. بۇنداق بىر ئومۇمىي سىياسەت نەتىجىسىدە، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ كىرىمى ئارتقان. شۇنداقلا، جەڭگىۋار ۋە شىجائەتلىك ئەسكەرلەر كۆپىنچە، مۇسۇلمان بولمىغان ۋە جەڭگىۋار قەبىلىلەردىن كېلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىلار قوشۇنى مۇسۇلمان ۋە مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەردىن تەركىپ تاپقان مۇرەككەپ ۋە ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك، ئىنتىزاملىق ئەسكىرىي كۈچتىن تەركىپ تاپقاننىدى. قوشۇن مۇكەممەل بىر تەشكىلاتقا ئىگە بولۇپ، شۇ تۆت قىسىمغا بۆلۈنەتتى:

- 1- ھۇجۇمچى قول (قىسىم).
  - 2- كېچىدە دۈشمەنگە تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، قاراۋۇللىرىنى تۇتۇپ كېلىدىغان مەخسۇس قىسىم.
  - 3- كېچە كۈندۈز ئەسكەرلەرنى دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلايدىغان كۆزەتچى قىسىم.
  - 4- ئەسكەرلەرنىڭ سانى، ئوزۇق - تولۇك كىرىم چىقىم ۋە ھېسابات ئىشلىرىنى ئىنتايىن مۇنتىزىم بىر سۈرەتتە باشقۇرىدىغان ئارقا سەپ تەمىنات قىسىم.
- قاراخانلارنىڭ بايرىقى ئال رەڭ شايدىن ھازىرلانغان توققۇز دانە بايراقىدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخان بېشى ئۈستىدە ھال رەڭ شايدىن ياسالغان بىر كۈنلۈك تۇتۇلغان، تۆت ئەتراپىدا توققۇز دانە ھال رەڭ شايدىن تىكىلگەن بايراق كۆتۈرۈلگەن ھالدا ماڭاتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قاراخاننى « توققۇز تۇغلۇق خان » دەپمۇ ئاتايتتى. (9 سانىنى بەخت كەلتۈرىدۇ دەپ مۇبارەك بىلىدىغان بۇ مىللىي ئەنئەنىمىز ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋام قىلماقتا) قاراخاندىن تۆۋەن دەرىجىدىكىلەرنىڭ بايرىقىمۇ ھال رەڭ بولۇپ سانى توققۇز دىن ئاز بولاتتى.
- ئەسكىرىي قىسىملاردا مارش مۇزىكىسى بار ئىدى. ھازىرقى ناغرا، كاناي، دۇمباق ۋە سۇنالىرىمىز قاراخانلارنىڭ ئەسكىرىي مۇزىكىلىرىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نەمۇنەلىرى ھېساپلىنىدۇ. ئۇرۇش جەريانىدا ئالدىنقى سەپ ۋە مەركەز ئارىسىدا پوچتا ئالاقە سىستېمىسى بار ئىدى.

قاراخانلار دەۋرىدە شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننىڭ

مەدەنىيىتى

قاراخانلار دەۋرىدە غەربىي تۈركىستاندا مەدەنىيەتنىڭ ناھايىتى ئۈستۈن بىر سەۋىيەدە راۋاجلانغانلىقى تارىخ كىتابلىرىدا نازا ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. سەمەرقەنت، بۇخارا، مەرغىنان، ئۆزكەنت قاتارلىق شەھەرلەر ئۇ زاماننىڭ ئەڭ داڭلىق ئىلىم ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئىدى. بۇ ئۆلكىلەردە قاراخانلارنىڭ بىنا قىلغان جامە، مەدرىسە، ھۆكۈمەت بىناسلىرى، سارايلار، لەنگەر - ئۆتەڭلەر، يول، كۆرۈك، مازار ۋە گۈمبەزلەر بەك كۆپ ئىدى. بۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ خارابىلىرى ۋە ئىز - ئەسەرلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇد. ئەمما، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيىتى ۋە ئاۋاتلىقى توغرىسىدا ئىسلام تارىخچىلىرى بەك قىسقا، ئېنىقسىز ۋە ئۇزاقتىن ئاڭلىغان مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆز ئاھالىسىدىن بولغان ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە بۇ ئەسىرىمىزدە كۆرسىتىلگەن، يېڭىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ئەسەرلەرگە قارىغاندا، قاراخانلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات جەھەتتە ئالتۇن دەۋرىنى ياشىغانلىقى ئىسپاتلانماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ پارلاق مەنزىرە لەرنى ئايرىم - ئايرىم ماۋزۇ قىلىپ، بايان قىلىمەن.

ئىلىم

قاراخانىلار ئاچقان مەدرىسلەردىن پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىلىملەر ۋە ئىسلام ئىلىملىرىدە يېتىشكەن نۇرغۇن ئالىملار چىققانىدى. گەرچە، تارىخ كىتابلىرى ئۇ زاماندا يېتىشكەن ئالىملارنىڭ ئىسمى ۋە تەرجىمە ھالىرىدىن بەك ئاز سۆز قىلغان بولسىمۇ، بىزگە ئىسمى، تەرجىمە ھالىرى ۋە ئەسەرلىرى مەلۇم بولغان شەرقىي تۈركىستانلىق پەيلاسوپ، ئەدىپ ۋە ئالىملىرىمىز ئاز بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن كىشىلەردىن بولغانلىقى - ئۇ زاماندا شەرقىي تۈركىستاندا ئالىملارنىڭ كۆپ يېتىشكەنلىكىنىڭ، ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىقىنىڭ ئەڭ قۇۋۋەتلىك دەلىلى.

ئىسلام پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى دەپ ھېساپلانغان ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي دەرىجىسىگە ھېچكىم يېتىشەلمىگەن بۈيۈك ئالىم، ئەبۇنەسر مەھمەد فارابى شەرقىي تۈركىستانلىقتۇر. بۇ زات (فارابى) بالاساغۇن يېقىنلىرىدىكى ئالاس ئىلىگە تەۋە فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، «تارىخان» ئۇنۋانلىق بىر قارلۇق ئېسىل زادىسىنىڭ ئوغلى. ئۇ ئوقۇشنى ئالاس، بالاساغۇن ۋە قەشقەردە پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىسلام دۇنياسىنى ساياھەت قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ بىلىمىگە باغدات، شام ۋە مىسىر پەيلاسوپلىرى ھەيران قالغان. ئىسلام پەيلاسوپلىرى ئۇنىڭغا «II - ئارىستۇ» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن. ئۇنىڭ مەتق ئىلىمدا يازغان، «احصا العلوم والتعرف باغراضها» دېگەن ئانسكلوپېدىيىسى ۋە «السياسة المدنية» گە ئوخشاش بىر قانچە ئەسەرى زامانىمىزغىچە يېتىپ، كەلگەن⁵⁵. مەشھۇر ئىسلام ھېكىمى بۇخارا تۈركلىرىدىن ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا، ئىلىمنى فارابىنىڭ كىتابلىرىدىن يىغىۋالغان (ئۆگەنگەن) لىقىنى يازىدۇ. پەيلاسوپ فارابى ھەر ئىلىمدە تەڭداشسىز بولغىنىدەك، مۇسقى ئىلىمىدىمۇ مىسلىسىز بىر ماھىر ئىجتىكار ئىدى. مۇسقى ئالىملىرى تېخىچە سىرىنى بىلەلمىگەن، تىگىشىغۇچىنى كۈلدۈرىدىغان، يىغلىتىدىغان ۋە ئۇخلىتىدىغان سازنى فارابى ئىجاد قىلغان. ساز چالغۇلىرىدىن «قالۇن» نى فارابى ياساپ چىققان دېگەن رىۋايەت بار. فارابى 70 تىن ئوشۇق تىل بىلەتتى. شۇنچىلىك بىلىم ۋە ئارتۇقچىلىقلىرى بار تۇرۇپ، ھېچبىر مەنسەپ ياكى ئۇنۋاننى قوبۇل قىلمىغان. ھەتتا ئۆيىمۇ تۇتماي زامەنلىق بىلەن دۇنيادىن ئۆتكەن. ئۇ كۆپچىلىك بار جايدىن قېچىپ، يالغۇز سۈبۇيىدا، دەرەخلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇپ، پىكىر يۈرگۈزەتتى ۋە كىتاب يازاتتى. ئۆمرىنىڭ تولراقىنى باغدات، شام ۋە مىسىردا ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ تۈرك دۇنياسى بىلەن دايم چوڭقۇر مۇناسىۋەتتە بولغان. ھاياتى بويىچە تۈركچە كىيىم كىيگەن. 80 يېشىدا شامدا ۋاپات بولغان.

⁵⁵ احصا العلوم والتعرف وباغراضها. ئىلىملەرنىڭ تۈرى، تەتبىقى ۋە غايەلىرى. السياسة المدنية - شەھەر سىياسىتى (ن. ش. ھ.).

تەفسىر، ھەدىس ۋە فىقھىي ئىلىملىرىدا «ئىمام» ئۇنۋانى ئالغانلارمۇ خېلى كۆپ. ئىمام مۇھەممەد فىقھىي بالاساغۇنى ۋە ئىمام ئالائىددىن خوتەنى بۇلار دىن بەزىلىرى.

ئەدەبىياتقا كەلسەك، تۈرك يۇرتلىرىنى ساياھەت قىلىپ، تۈرك لۇغىتىنى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاپ «دىۋانى لۇغاتى تۈرك» ئىسىملىك بىرقامۇس يېزىپ چىققان مەھمۇد بىن مۇھەممەد قەشقەرى، قەشقەرلىق بۈيۈك ئالىم ۋە ئەدىب ئىدى. بۇ قامۇسنىڭ ئۆز زامانىسىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە تامامەن يېڭىدىن ئىجاد قىلىش سۈرىتى بىلەن يېزىلغان بىر كىتاب ئىكەنلىكى تارىخ ئوقۇغان ھەر كىشىگە مەلۇم.

شېئىر ۋە ئەدەبىيات ساھاسىدا، تۈرك لۇغىتىنى يىغىشتا ۋە تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەرتىبىسىگە ئىلماچلىق قىلىشتا تەڭداشسىز بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ئىسىملىك نەزمە شەكلىدىكى كىتابنىمۇ بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ تايانغۇ يېزىپ چىققان.

ئاۋاتلىق

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان ھازىرقىدىن نەچچە ھەسسە ئاۋات بىر مەملىكەت ئىدى. ئۇچاغدىكى شەھەرلەردىن تۆلىسى ھازىر يوق. بۇ شەھەرلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خارابىلىرى بار ۋە ئىسىملىرى بىلىنىشىمۇ، بەزىلىرىنىڭ ئىزىمۇ قالمىغان ۋە ئىسمىمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. شۇنداقلا تارىخ كىتابلىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان بىرقانچە شەھەرلەرنىڭ ھازىر خارابىلىرىمۇ قالمىغان.

«تارىخىي رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى، ئۆزىنىڭ خوتەن ساياھىتى جەريانىدا كۆرگەن شەھەر خارابىلىرى، مۇنارلار، گۈمبەزلەر، جامەلەر ۋە مەدرىسلەرنىڭ خارابىلىرى توغرىسىدا ئۇزۇن - ئۇزۇن توختىلىپ، نەپىسلى بايان قىلغان. بۇ شەھەرلەردىن تارىختا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان، تەتقىقات جەريانىدا ئىسپاتلانغان ياكى تەخمىن قىلىنغانلىرى 14 - خەرىتىدە كۆرسىتىلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە يول، ئېرىق - ئۆستەڭ، سۇ قۇرۇلۇشلىرى، ئىمارەت، جامە، مەدرىسە ۋە مۇنارلار كۆپ ياسالغان. بولۇپمۇ، قەشقەر، خوتەن، كۇچا، بالاساغۇن ۋە بارسغان شەھەرلىرى چوڭ ۋە مۇكەممەل ئاۋاتلىق ۋە تەرەققىياتنىڭ ئۈلگىسى ئىدى. قۇچۇ، بەشبالىق، چوڭبالىق، ئىلبالىق ۋە كىنگىت شەھەرلىرى، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ چىرايلىق ۋە ئاۋات مەنزىرىسىنى بۈگۈنمۇ نامايان قىلماقتا. ئۆز زامانىسىدا 20 دىن ئوشۇق شەھىرى بولغان خوتەننىڭ ھازىر 6 شەھىرى قالغان.

ھۆنەر - سانائەت

قەدىمدىن تارتىپ، ھۆنەر - سانائەتتە ناھايىتى ئۈستۈن بولغان شەرقىي تۈركىستانلىقلار قاراخانىلار دەۋرىدە تېخىمۇ تەرەققى قىلغان. پىلە قۇرۇتى بېقىپ، يىپەك ئىشلەپ چىقىرىپ شايى، ئەتلەس ۋە بەقەسەم توقۇش قاراخانىلار زامانىسىدا راۋاجلانغان. مىمارلىق نەققاشلىق سانائىتى قاراخانىلار دەۋرىدە كامالغا يەتكەن دەپ، ئېيتالايمىز. چۈنكى، ئۇچاغدا بىنا قىلىنغان جامە، مەدرىسە، مۇنار،

گۈمبەز ۋە ھاممام ۋە باشقا ئىمارەتلەرنىڭ خارابىلىرىدىكى ئۇستا ھۈنەر ئىزلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ بىناكارلىق ئەسەرلىرىنىڭ بۈگۈنگىچە ئۆز ھالى بىلەن ساق قالمىغانلىقىنىڭ مۇنداق ئىككى سەۋەبى بار: (1) قۇرۇلۇشتا بۇ ئىمارەتلەرگە تاش ماتېرىيال ئىشلەتمەي، ياغاچ ۋە كېسەك ئىشلىتىلگەنلىكى (2) قاراخانىلاردىن كېيىن شەرقىي تۈركىستانغا ناھايىتى مۇتەئەسسىپ، ھەر نەرسىنى كۆيدۈرۈپ، بۇزۇپ، ۋەيران قىلىدىغان بۇلاڭچىلارنىڭ ئارقا-ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدۇر. خوتەن، كېرىيە، چەرچەن، قەشقەر، ئۈچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل، ئۈچئەل (دۇڭخۇاڭ) ئەتراپلىرىدىن تېپىلغان يىپەك، يۇڭ ۋە بۆز كىيىم - كېچەك پارچىلىرى خۇسۇسەن يۈسۈپ قەدىرخان زامانىسىدا خوتەندە شېھىت بولغان ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىملىكلىرىگە قاراپ. تۈركلەرنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى توقۇمىچىلىق ماھارىتىنى تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ دەۋردە ياسالغانلىقى ئىسپاتلانغان ھەرخىل ئالتۇن كۈمۈش. مىس ۋە تۇچ زىننەت بۇيۇملىرى. قورال - ياراق، ئۆي سەرەمجانلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى. بولۇپمۇ قاشتېشى بىلەن يۈزۈك. ئۈزۈك. كەمەر توقىسى، ئاياق، تەخسە ۋە پىيالە قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ تېپىلىشى بۇنى ياسىغان سەنئەتكارلارنىڭ ئۆز ھۈنرىدە قانچىلىك تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەدەنچىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتى ئۆز ئىقتىياجلىرىدىن ئېشىپ تۇرغانلىقتىن شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇ دەۋردە يات مەملىكەتلەرگە ئالتۇن، مىس ۋە قاشتېشى چىقىرىپ ساتقانلىقى مەلۇم. قاراخانىلار ۋە ئىلىكخانلارنىڭ نامىدا چىقىرىلغان ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مىس يارماقلار ھازىر پېتىرسبورگ، بېرلىن ۋە لوندون مۇزېيلىرىدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا. تارىخچى ستانلىنپول، قاراخانىلارنىڭ ۋە ئىلىكخانلارنىڭ ئىسمىنى. تەختكە چىققان ۋاختىنى ۋە ۋاپات بولغان تارىخلىرىنى مانا بۇ مۇزېيلاردىكى يارماق (پۇر) لاردىن ئالغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

تېرىلغۇ، تىجارەت ۋە ئىقتىسادىي بايلىقى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتى شەھەر ۋە تۇرپان ئۆلكىلىرىنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى بىرقاراپلا بۇيەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇغۇرۇپ، تېرىلغۇ قىلىدىغان ئېتىزلار بەرپا قىلىپ ئاۋات قىلغانلىقىنى بايقايدۇ ۋە بۈگۈنكى بۇيەرلەرنىڭ ئاۋات بولۇشنىڭ مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى كۆرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يۇرت خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى كەنت ھاياتى (شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان) ياشىغان ۋە تېرىلغۇ، تىجارەت ۋە ھۈنەر - سانائەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھازىرقى ئاۋات جايلاردىكى ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە تۇغان (ئازما) قاتارلىق سۇ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ تۆلىسى قاراخانىلار دەۋرىدە ياسالغانلىقى مەلۇم. بۈگۈن ۋەيرانە ھالىتىدە تۇرغان ئەمما، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ

ئاۋات يۇرتلىرىدىكى ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە ئازمالارنىڭ ئىزلىرىنىڭ كۆپلىكى، شۇچاغلاردا يەر سۇغۇرۇش ئىنشائاتلىرىنىڭ ناھايىتى ئىلگىرلىگەنلىكىنى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭمۇ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇسىز يەرلەرنى سۇغىرىش ئۈچۈن تاغنى تېشىپ سۇئۆتكۈزۈش ۋە «كارىز» كولاپ سۇنى يىراق تاغ باغرىدىن ئېتىزغا باشلاشقا ئوخشاش سۇ قۇرۇلۇشلىرى قاراخانىلار زامانىسىدا بەك راۋاجلانغان. بۇ تاغ تەشمەلىرى ۋە كارىزلاردىن زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كەلگەنلىرىمۇ تولا. تېرىلغۇدا دانلىق زىرائەتتىن باشقا كۈز (پاختا)، ھەرخىل ئوتياش (سەبزاۋات)، بىدە، كەندىر ۋە ياغلىق دان قاتارلىقلارنى كۆپ تېرىغان. شۇنداقلا باغۋەنچىلىكمۇ ناھايىتى تەرەققى قىلغان.

ئىچكى تىجارەتتە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىن ھەرخىل مەھسۇلاتلارنى شىمالغا ئېلىپ كېلىپ، ھايۋان ۋە مەدەن مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇش تىجارىتى كەڭ راۋاج تاپقان. شۇنىڭغا ئوخشاش كارۋان تىجارەتلىرى ۋە ئولتۇراقلاشقان تىجارەت يەنى، دۇكاندارچىلىق تازا راۋاجلانغان ئىدى. كارۋانچى سودىگەرلەر «ئارقىش»، دۇكاندارلار «كېسەتچى» دەپ ئاتالغان. تاشقى تىجارەتتە شەرقىي - تۈركىستانلىق كارۋان سودىگەرلەرچىن، تىبەت، غەربىي تۈركىستان، ئىران ۋە ھىندىستانغا قاتناپ، شەرقىي تۈركىستاندىن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋە مەدەن مەھسۇلاتلىرىنى ئاپىرىپ ساتاتتى. قايتىشتا چىندىن يىپەك توقۇلما ماللەر، يىپەك كىيىم - كېچەك، چىنە قاچا، ھىندىستاندىن دورا - دەرمان ۋە رەڭ ئېلىپ كېلەتتى. ھىندىستان ۋە تىبەتتە بولغان تىجارەت خوتەنلىك سودىگەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى.

دېمەك، قاراخانىلار دەۋرىدىكى جەمئىيەت تەرەققىي - ئىستىزىمىنىڭ تۇراقلىقلىقى ۋە تىنچ ئامان - باياشات ۋەزىيىتى سايبىسىدە ئىچكى ۋە تاشقى تىجارەت تازا تەرەققىي قىلىپ، ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئارىسىدىكى سودا - تىجارەتنى شەرقىي تۈركىستانلىق تىجارەتچىلەر قولغا ئالغانىدى. قاراخانىلار ھۆكۈمىتى ساياھەت ۋە تىجارەت سەپەرلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇش ۋە بىخەتەرلىكىنى ساقلاش ئۈچۈن يول ئۈستىدە قۇدۇق كۆلۈپ، ئۆتەڭ - لەنگەر ۋە كارۋان سارايلىرى بىنا قىلغان. يولۇچىلارنىڭ دەم ئېلىشى يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلىنىشى ۋە ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ھەربىر جۈشكۈندە مەخسۇس «لەنگەرچى» تەيىن قىلىنغان. بۇلارنىڭ كىرىم - چىقىملىرىنى قامداش ئۈچۈن ۋەقەلەرنى قۇرۇپ چىققان. بۇ لەنگەر ۋە ۋەقەلەردىن زامانىمىزغىچە قالغانلىرىمۇ خېلى بار. جۈللەردە سەپەر قىلغان يولۇچىلارنىڭ ئېزىقى كەتمەسلىكى ئۈچۈن يول بويىغا ياغاچ تۈۋرۈك ئىكەلەپ ئىشارەت قويۇلغان. بۇ ئىشارەت تۈۋرۈكلىرى ئۇ زاماندا «ئۇلا» ياكى «ئىلا» دەپ ئاتالغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەخسلەرنىڭ ياساتقان ئۆي - ئىمارەتلىرىنىڭ خارابىلىرىدا كۆرۈلگەن ئالتۇندىن ھەل بىرىلگەن ۋە تەقىشلەر، جاۋاھىرات كۆز قويۇلغان ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئۆي

سەرەمجانلىرى، ئالتۇن - كۈمۈش يامبۇلار ۋە جاۋاھىرات بىلەن زىننەتلەنگەن كىيىم - كېچەكلەرگە قارىغاندا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدە تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە باي بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرەپ ئۇنۋانلىرى

قاراخانىلارنىڭ ھەرخىل ئۇنۋانلىرى بار ئىدى. قەھرىمانلىقى ۋە جاسارەتلىكى بىلەن مەشھۇر بولغان قاراخان «بۇغراخان»، «قارا بۇغراخان» ياكى «تۇڭگاخان» (قاپلان خان) قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن ئاتىلاتتى.

دۆلەتنىڭ مەركىزى ھاكىمىيىتىنى كۈچلەندۈرگەن ۋە دۆلەتلەر ئارا قاراخانىلىقنىڭ سىياسى ئورنىنى يۇقىرى پەللىگە چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولغان قاراخانىلار «قەدىرخان» (نوپۇزى كۈچلۈك دېمەكتۇر) ئۇنۋانىنى ئاتىلاتتى.

قاراقىلىشتا قەتئىي ۋە ئۆتكۈر بولغانلىقى ئۈچۈن «قىلىچ خان» ئۇنۋانى بېرىلگەن قاراخانىلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئىلىم - بىلىمدە شۆھرەتتى چىققان قاراخان «كۆل بىلگە خان - دېڭىزدەك چەكسىز بىلىملىك» دەپ ئاتالغان.

قاراخانىلار جەمەتىدىن بولغان شاھزادىلار ئومۇمەن «تېكىن» دەپ ئاتالغان. قىسمەنلىرى «تېرىم» دەپمۇ ئاتالغان. يۈرەكلىكلىكى بىلەن تونۇلغان شاھزادىلار «تۇڭگا تېكىن» (قاپلاندىك باتۇر شاھزادە)، ئالىپ تېكىن (پەھلىۋان شاھزادە)، ياغان تېكىن (پىلدەك قۇۋۋەتلىك شاھزادە) دېگەنگە ئوخشاش ئۇنۋانلار بىلەن شەرەپلەندۈرۈلگەن. قاراخان خانىدانىدىن بولمىسىمۇ دۆلەتكە پەۋقۇلئاددە ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەن ئېسىل زادىلەرگىمۇ «ئالىپ تېكىن» ئۇنۋانى بېرىلەتتى. دۆلەت ئەربابلىرىدىن ۋەزىرىنى «يۇغۇش» دەپ ئاتايتتى. ئىشك ئاغاسىنى «دەربار ۋەزىرىنى» «تايانغۇ» دەپ ئاتايتتى. بۇ قاراخان بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا ئالاقە قىلىشتا ئىشەنچلىك كىشى دېمەكتۇر.

مەملىكەتنىڭ بۈيۈك بىرقىسمىدا، قاراخاننىڭ مۇئاۋىنى بار بولۇپ، تۇرغان تېكىن «ئىلىكخان» دەپ ئاتالغان. ئىچكى ئەركىنلىككە ئىگە يەرلىك خانلاردىن بىرىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە «چۇۋەي» (جۇۋى)، ئىككىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە «يايغۇ»، ئۈچىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە «توقسىن»، تۆتىنچى دەرىجىدىكىلىرىگە «باشقان، بۇشقان» ياكى «بۇشقا» ئۇنۋانى بېرىلەتتى. پەقەت، يەرلىك خانلاردىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى «ئىدىقۇت» ئۇنۋانىنى ساقلاپ قالغان.

قاراخانىلارنىڭ خۇسۇسىي كاتىپلىرى «ئىلىمغا» دەپ ئاتىلاتتى. ئەسكەرىي مەنسەپتارلار ئومۇمەن «باشقان» دەپ ئاتالغان. «سۇباشى» يالغۇز باش قوماندانغا مەنسۇپ بىر ئۇنۋان ئىدى. قەھرىمانلىقتا 1- دەرىجىدە داڭقى چىققان ئەسكەرگە «ئالىپ» ۋە 2- دەرىجىدىكىگە «سۇقمان» ئۇنۋانى بېرىلەتتى (ھەر ئىككىسى پەھلىۋان دېگەن مەنىدە).

يۇرتنىڭ ئىسىل زادىلىرىگە 1 - دەرىجىدە «تارخان»، 2 - دەرىجىدە «بەگ» ۋە 3 - دەرىجىدە «باي» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى.

قاراخانلار دەۋرىدە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى

قاراخانلار دەۋرىدە تۈركچىلىك ۋە تۈرك ئەنئەنىلىرىگە تولۇق سادىق قىلىش بىلەن بىللە تۈركچە تىلىمۇ ناھايىتى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىنغانىدى. دۆلەتنىڭ رەسمى تىلى خاس تۈركچە ئىدى. شەرقىي تۈركىستان يازغۇچىلىرى تەبىئىي ھالدا ئەسەرلىرىدە يات كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىپ، چەتتىن كىرگەن نەرسىلەرگە تۈركچە ئات قويغان ۋە ئەڭ ئىنچىكە پىكىرلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ تۈركچە كەلىمە ئىجاد قىلىشقا بەك تىرىشقان. ئەدەبىياتمۇ قاراخانلار دەۋرىدە تازا تەرەققى قىلغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشقا مەكتەپ ۋە ئەئلىف (يازۇ - تەھرىر) ئەدەبىياتىمۇ مەۋجۇد بولغان. خاس تۈركچە تىلدا كۆپلىگەن دىنىي، ئەدەبىي، نەزمىي ۋە نەسرىي كىتابلار يېزىلغان. مانا بۇ شەكىلدە ساپ تۈركچە ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە راۋاجلانغان.

پۈتۈن رەسمى يېزىشچىلار، ھېساۋات دەپتەرلىرى، خەلق ئىچىدىكى ۋەسىقىلەر، مۇئامىلە دەپتەرلىرى ۋە خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسى تۈركچە بولۇپ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلاتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئۇ دەۋردە ئەرەپ ئېلىپبەسى رەسمى سۈرەتتە ھەم خەلق ئىچىدىمۇ ئومۇمىي رەۋىشتە قوبۇل قىلىنمىغان. ئۇ دەۋردە يېزىلغان كىتابلارنىڭ تولسى دىنىي كىتابلار بولۇپ، ھەممىسى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان. بەزى ئۆلىمالار پارسچە ئەسەرلىرىنى ئەرەپ ھەرپلىرى بىلەن يازغان. قاراخانلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئەرەپ ھەرپلىرىنى قوللىنىش ئومۇملاشقان. لېكىن، ئەرەپ جەھەتتە ئەرەپچە قائىدە بويىچە يېزىش قوبۇل قىلىنمىغان. بەلكى ئۇيغۇرچە ئىملا قائىدىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن: ئەرەپ ئېلىپبەسىدىكى ئىشارەتلەر دىن «زەبەر» نىڭ ئورنىغا «ا»، «پىش» نىڭ ئورنىغا «و» ۋە «زىر» نىڭ ئورنىغا «ي» نى يېزىشنى قائىدە قىلغان. بۇ قائىدە زامانىمىزدىمۇ كۈچكە ئىگە.⁵⁶ مىسال قىلىپ ئالغاندا، «بەرگەن، تورسون، قىلىدىم» دېگەن سۆزلارنى ئوقۇل ئەرەپ ئېلىپبەسى بىلەن يازغاندا - «بَرگَن، تَرُسن، قَلدِم» شەكىلدە يېزىلاتتى. دېمەك، قاراخانلار دەۋرىدە ئەرەپچە رەسمى سۈرەتتە ھېچ قوبۇل قىلىنمىغان ۋە قاراخانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگىچە رەسمى يېزىق داۋاملىق ئۇيغۇر ھەرپلىرى ئىدى.

قاراخانلار دەۋرىدە ساپ تۈركچە تىلدا نەسر ۋە نەزم ئەسەرلەر كۆپ يېزىلغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇلاردىن بىزگىچە تۆۋەندىكى ئىككىسى يېتىپ كەلگەن:

1. قۇتادغۇبىلىك (بەخت سائادەتكە يەتكۈزگۈچى بىلىم) — 6545 بىيىت، 13290 مىسرادىن تەركىپ تاپقان باشتىن ئاياغ نەزمىدىن ئىبارەت چوڭ ھەجىملىك بىر كىتاپ بولۇپ، خاس ۋە پاك

⁵⁶ مۇئەللىپ بۇ يەردە، 30 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئىملاسىنى كۆزدە تۇتۇدۇ (ن. ش. ۵۰).

تۈركچە تىلدا يېزىلغان. كىتابىدىكى ئەرەبچە كەلىمىلەر 100 دىن ئاشمايدۇ. ھەرخىل مەسىلە توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك پەلسەپەۋىي ۋە ئىجتىمائىي چۈشەنچىلەر، پىكىرلاردىن ئىبارەت بولغان بۇ كىتاب. ئۇ دەۋردە شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمان تۈركلىرى جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى تەرەققى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇئەللىپ، ئەسلى بالاساغۇنلۇق بولۇپ، قەشقەردە قاراخانىنىڭ «تايانغۇ» سىيەنى، «خاس ھاجىپ» ياكى «ئىشك ئاغىسى» بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسىرىنى ھىجرى 462 - (مىلادى 1069 -) يىلى يېزىپ تۈگەتكەن ۋە شۇ تارىختىن كېيىن، كىتابىنى غەرب «ئاۋغاچ قاراخان»ى ئەبۇئەلى ھەسەن ئاۋغاچ قاراخانغا ھەدىيە قىلغان. قۇتادغۇبىلىك تامامەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە يېزىلغان بولۇپ، ھازىر بېسىلغان نۇسخىسى ئەنە شۇ ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن بېسىلغان.

2 - «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» بۇ كىتاب، قەشقەر ئالىملىرىدىن بولغان مەھمۇد بىن مۇھەممەد نىڭ تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى توپلاش ئۈچۈن، پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىنى بىرقانچە يىل ساياھەت قىلىپ، توپلىغان تۈركچە سۆز بايلىقىنى بىرىكتۈرگەن ئۈچ توملۇق مىسلىسىز بىرقامۇس. دۇنيادا ئۇچاغدا تېخى باشقا بىر مىسالى بولمىغان ئۇسۇل ۋە تەرتىپ بىلەن ئىشلەنگەن بۇ سۆزلۈك، تۈركىستانلىق مۇئەللىپلارنىڭ ئۈستۈن يازۇچىلىق قابىلىيىتىنى نامايان قىلماقتا. بۇقامۇستا، بىرتۈركچە لۇغاتىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىشتا، تۈركچە بىر بىت بىلەن ياكى بىر مەسەلىنى مىسال كەلتۈرۈپ، يېشىپ چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان. دېمەك، «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» قەدىمكى تۈرك لۇغاتىنى ۋە قەدىمكى تۈرك خەلق ئەدەبىياتىنى بىرەرگە يېغىپ، كۆرسەتكەن پەۋقۇلئاددە قىممەتلىك بىر كىتاب. مۇئەللىپنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئەرەبچە چۈشەندۈرۈپ يېزىشنىڭ سەۋەبى، ئۇ زاماندا ئابباسى خەلىپىلىكىنىڭ دۆلەت ئەر بابلىرى ۋە يۈكسەك ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي خادەملىرىنىڭ كۆپچىلىكى تۈركلەردىن بولۇپ، خەلىپىنىڭ تۈركچە بىلىشىگە ناھايىتى ئېھتىياجى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھمۇد بىن مۇھەممەد بۇ ئەسىرىنى تۈركچە - ئەرەبچە لۇغات شەكىلدە يېزىپ، شۇ زاماننىڭ خەلىپىسى ئەلمۇقتىدىر بىشمەرۇللاھ ئابباسىغا تەقدىم قىلغان.

ئوتتۇرا زامانلىرىدا تۈركىستاندا تۈرك تىلىغا يات كەلىمىلەر، بولۇپمۇ، ئەرەبچە ۋە پارىسچە كەلىمىلەر بەك كۆپ كىرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە زامانىمىزغىچە ئۆتكەن مۇئەللىپ، مۇھەررىر ۋە شائىرلىرىمىز ئۆز ئەسەرلىرىدە قەستەن يات كەلىمىلەرنى بەك تولا ئىشلەتكەن. مانا بۇ سەۋەبتىن تۈركىستاندا كۆپ نەرسىلەرنىڭ تۈركچىسى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. بۇ ئۇنتۇلغان گۈزەل تۈركچە سۆز لەرنى دىۋانى لۇغاتىت تۈركتە تاپالايمىز.

يۇقىرىقى ھەرىككى كىتاب تۈركىيە ۋە بىرقانچە ياۋروپا دۆلەتلىرىدە باستۇرۇلدى. تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى تەدقىق قىلىدىغان ئالىملار ئىلمىي تەدقىقات ئىشلىرىدا مانا بۇ ئىككى كىتاپقا مۇراجىئەت

قىلىدۇ. بۇ ئىككى ئەسەر ھازىرقى تۈرك تىلىمىزنىڭ ئىسلاھ خىزمىتىدە مۇھىم رول ئوينىغۇسى.

‘ قاراخانلار دۆلىتىنىڭ زامانداش باشقا دۆلەتلەر

ئارىسىدىكى سىياسى ئورنى

قاراخانلار بىلەن ئابباسى خەلىپىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق. ئۇ چاغلاردا خەلىپىلىك مەركىزىنىڭ سىياسى نۇپۇزى يوقالغانلىقى مەلۇم. ئەمما، قاراخانلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە غەربىي تۈركىستان، ئافغانىستان ۋە ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانى دۆلىتى بىلەن قاراخانلارنىڭ مۇناسىۋىتى باشتا دوستانە ئىدى. سامانى دۆلىتى مۇنقەرىز بولۇش ئالدىدا، ھارۇن بۇغراقاراخان مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، دۆلەتنى يىقىتىپ، ئورنىغا دەسلەپكىلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇم. ئۇندىن كېيىن، قاراخانلار ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئەڭ ئەسلى ۋە مەنئىي نۇپۇزىغا ئىگە يىگانە خانىدانى دەپ تونۇلدى. ئۇ زاماننىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ئىسلام ھۆكۈمدارى بولغان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد، قاراخانلارنى ئۆزلىرىدىن ئېسىل ۋە ئۈستۈن مەرتىۋىدە كۆرۈپ، كۆپ ھۈرمەتلەيتتى. قاراخانلار بىلەن دوستانە ئۆتۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بىرەتتى. سەلچۇق سۇلتانلىرىمۇ، قاراخانلارنى ئومۇمىي تۈرك توپلىمىنىڭ «ئىمپېراتورى» ئورنىدا كۆرۈپ بەك ھۈرمەت قىلاتتى. شەرقتىكى تاڭغۇت خانلىرى ۋە خىتاي خانلىرى⁵⁷ رەسمى قاراخانلارغا تەۋە بولمىسىمۇ، مەرتىۋىدە ئۆزلىرىنى بىردەرىجە تۆۋەن ھېساپلاپ، قاراخانلىققا داۋاملىق سوغا-سالام تەقدىم قىلىپ تۇرۇش بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ، نۇپۇزى تەسىرى ئاستىدا قېلىشنى قولغا كەلتۈرۈپ قاراخانلارنىڭ بېسىۋېلىشىدىن ساقلىنىشقا تىرىشاتتى.

«دىۋانى لۇغاتى تۈرك» تەييارلىغىنىغا قارىغاندا قاراخانلار چىن ئىمپېراتورلىرىغا خەت يازسا ئۇيغۇرچە (ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن) يازاتتى. چىن ئىمپېراتورلىرىمۇ قاراخانلارغا ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن خەت يازاتتى. مانا بۇ رىۋايەت، قاراخانلارنىڭ چىن ئىمپېراتورلىرى ئۈستىدە بىرمەنئىي نۇپۇزغا ئىگە بولغانلىقىنى، سىياسى جەھەتتىنمۇ يۇقىرى ئورۇندا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. قاراخانلارنىڭ زامانداش باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدىكى بۇ ئۈستۈنلىكنىڭ ئاساسى، قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ئەسكەرىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە باشقا دۆلەتلەردىن كۈچلۈك ۋە سىياسى ئىتتىبار جەھەتتە بۇ دۆلەتلەردىن ئۈستۈن بولغانلىقى مەلۇم. ئەپسۇسكى، قاراخانلارنىڭ بۇنداق كۈچلۈك سىياسى ئورۇنغا ئىگە بولغانلىقىدىكى ۋەقەلىكلەرنىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى تولۇق بىلمەيمىز.

⁵⁷ بۇ يەردە مۇئەللىپنىڭ «خىتاي» «قىتان» دېگىنى قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. چىنلىقلار ئەمەس (ن. ش. ھ.).

قاراخانلار ۋە بۇلاردىن بۇرۇنقى بۈيۈك تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ

يىقىلىشلىرىدىكى سەۋەپلەر توغرىسىدا بىر كۆز قاراش

ھۇنلار، جۇجانلار، يەفتىللەر، كۆكتۈركلەر، تۈركەشلەر، ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانلارغا ئوخشاش تۈرك دۇنياسىدا چوڭ دۆلەتلەر قۇرغان خانىدانلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇن 300 يىلدىن ئۇزاققا قالماي يىقىلغانلىقى تارىختىن مەلۇم بولماقتا. بۇ دۆلەتلەرنىڭ يىقىلىشىدا ئەلبەتتە، ئوخشىمىغان بەزى سەۋەپلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. لېكىن، بەزى ھازىرقى زامان تارىخچىلىرىنىڭ چۈشەنچىلىرىگە قارىغاندا، بۇ دۆلەتلەرنىڭ يىقىلىشىدا ئەڭ مۇھىم مۇنداق بىر ئوخشاش سەۋەپ بار:

قەدىمكى زاماندىن تارتىپ، تۈرك توپلۇمىدىكى ھەربىر كىشىنىڭ نەزىرىدە مۇستەقىللىق ھەرقانداق نەرسىدىن ئەزىز (ئۈستۈن تۇرىدىغان) ھەققى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار بولغان زات، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى يەرلىك خانىلارنىڭ ۋە بەگلەرنىڭ مۇستەقىللىقىغا ھۆرمەت قىلىشقا ۋە پەقەت، يات دۈشمەنگە قارشى ئاتلانغاندا پۈتۈن تۈرك قوۋملىرىنىڭ بىر بايراق ئاستىدا بىرلىشىپ، كۈرەش قىلىشقا قانائەت قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. يەرلىك خان ۋە بەگلەر بولسا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولغان كىشىنى «تۈرك قوۋملىرىنىڭ ئىتتىپاقى ۋە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشنىڭ ھامىسى» دەپ قاراپ، ھۆرمەتلەپ ئىتائەت قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەملىكەتنىڭ مەركەزىدىن ئۇزاق قىسىملىرىغا مەسئۇل ھۆكۈمران جەمئىيەتتىن بولغان نائىب (مۇئاۋىن) ئۆز يېرىدە تولۇق ھوقۇقلۇق مۇستەقىل بىر ھۆكۈمدار دەك سەلتەنەت سۈرەتتى. ئىچكى، تاشقى، ئەسكىرىي ۋە مالىيە ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ نائىبلارنىڭ ئىختىيارى ۋە سالاھىيىتىگە باغلىق ئىدى. بۇخانىلىق ۋە نائىبلىق مەنەسپلىرى دادىسىدىن بالىسىغا مىراس قالاتتى. قەدىمدىن تارتىپ تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئەنئەنىسى شۇنداق بولۇپ كەلگەن ۋە ھەركىم بۇ ئەنئەنىگە رىئايە قىلىشنى ئىنسانىي بۇرچى ۋە مەجبۇرىيىتى دەپ ئېتىقاد قىلغان. بىر دۆلەت قۇرۇلۇپ، ئارىدىن بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن نائىبلار ياكى يەرلىك خانىلاردىن بەزىلىرى ھەسەتخور ۋە شەخسىيەتچى بولۇپ چىقىپ، چوڭ ھۆكۈمدارغا ئاسسلىق قىلاتتى. ئۆز جايلىرىدا ئەزەلدىن مۇستەقىل بولۇپ، ئەسكىرىي ۋە مالىيە ۋە باشقا ئىشلارنىڭ ئىختىيارى ئۆز قولىدا بولغان بۇ ئاسىيىلارنىڭ ئىسيانى ئوڭايلا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەر ئىچىدە پاراكەندىچىلىك پەيدا بولۇش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇرغان قوشنا دۆلەتلەرنىڭ بۇ ئىسيانچىلارغا ياردەم بېرىپ، دۆلەتنى ئاجزلىتىشى ئۈچۈن ھېچبىر قىيىنچىلىق يوقتى. قىسقىسى، بۇخىل ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسى، ئىچكى ئۇزۇشقا مەيدان ھازىرلاش ۋە تاشقى دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا يول ئېچىپ بېرىشنىڭ مۇھىم سەۋەبى بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت مەركىزى ئاجزلاپ، دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولۇشى تەبىئىي ئەھۋالغا ئايلىنىپ قالاتتى. بۇ كىتابدا ۋەقەلىكلىرى بايان قىلىنغان تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى

ۋە يېقىلىشىدىكى ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ يېقىلىشىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبىنىڭ يۇقىرىدىكى سەۋەب ئىكەنلىكىنى ئاشكارا كۆرۈۋالالايمىز.

2. پەسىل

غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستاندا قاراختاي دۆلىتى

(ھىجرى 528 - 608، مىلادى 1134-1211. يىللىرى)

مانجۇرىيەنىڭ جەنۇبى قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان «قتاي» ئىسىملىك كۈچلۈك بىر تۈرك قەبىلىسى بار ئىدى. بۇلارنى تۈركىستانلىقلار «ختاي» دەپ ئاتايتتى. چىن تارىخلىرىدا بۇلارنى «لياۋ» دەپ ئاتاشلىرىنىڭ سەۋىيىسى، بۇلار ھۆكۈمەت قۇرۇپ خاندانغا «لياۋ سۇلالىسى» دەپ نام بەرگەنلىكىدىندۇر. بۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىنى ھازىرمۇ «لياۋنىڭ» دەپ ئاتايدۇ. ختاي قەبىلىسى قەدىمدىن تارتىپ تېرىلغۇ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، تىنچ ياشاپ كەلگەن بىر قوۋم ئىدى. كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە بۇ قاغانلىققا تەۋە ئىدى. كېيىنكى قۇتلۇق كۆكتۈركلەر دەۋرىدە قىتايلار قاتتىق قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ ئىسيان چىقاردى. قاپاغان قاغان بۇلارنىڭ ئىسيانى خېلى تەسلىكتە بېسىقتۇرغان. كۆكتۈرك دۆلىتىنىڭ 2 - قېتىم يېقىلغاندىن كېيىن، قىتايلار ئاستا - ئاستا كۈچلىنىپ پۇرسەت كەلگىنىچە يۇرتلىرىنى كېڭەيتىشكە تىرىشتى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، موغۇلىستاندا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان قىرغىزلار بىلەن داۋاملىق تىرىشىپ تۇراتتى. ئاخىردا قىتايلار يۇللى (يېلۇي) خان⁵⁸ ئىسىملىك خانىنىڭ رەھبەرلىكىدە قىرغىزلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورخۇن بويىدىكى پايتەختىنى ئىشغال قىلىپ، قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتى بولغان يەنسەيگە قوغلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىتايلار ئورخۇن بويىدىكى بىرشەھەرنى پايتەخت قىلىپ، پۈتۈن موغۇلىستان ۋە مانجۇرىيەنىڭ جەنۇب قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. ھىجرى 258 - (مىلادى 871 -) يىلى يېلۇي خان 3000 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن شىمالىي چىنغا ھۇجۇم قىلىپ، پىچىلى ۋىلايىتىنى ئېلىپ بېيجىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. يېلۇي خان ئۆز دۆلىتىنى، ئۇ دەۋردە چىننىڭ ھۆكۈمدارى بولغان سۇڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى. يېلۇي خان ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى خان بولدى ۋە ئۆزىنى شىمالىي چىن ۋە شەرق تۈركلىرىنىڭ ئىمپېراتورى دەپ ئېلان قىلدى.

ھىجرى 381 - (مىلادى 991 -) يىلى قىتايلار مانجۇرىيەنىڭ ئوتتۇراقسىمدا ياشاۋاتقان تۇڭگۇس

⁵⁸ بەزى مەنبەلەردە بۇ ئىسمىنى نۇسى خان، يېلۇي تاشى، يېلۇي داشى، يېلۇي تاشىن، يەللىغ تاشىن، يېلۇي دېگۈك دەپ

يازىدۇ. ت. ئالماس، 570 - 571 - بەتلەر (ن. ش. ھ.).

تۈركلەرنىڭ جۇرچىن قەبىلىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. (ئىسلام تارىخلىرىدا جۇرچىنلەرنى «جۇرجىت» دەپ يازىدۇ). ھىجرى 383 - (مىلادى 993 -) يىلى قىتاي ئىمپېراتورى كورىيەنى ئىشغال قىلدى. مانا بۇ قىتاي دۆلىتىنىڭ ئەڭ كېڭەيگەن دەۋرى ھېساپلىنىدۇ (15 - خەرىتىگە قاراڭ). ھىجرى 395 - (مىلادى 1004 -) يىلى قىتانلار چىنگە ھۇجۇم قىلىپ، شۇجاغدىكى پايتەختى بولغان كەيفېڭنى مۇھاسىرىگە ئالدى. چىن ئىمپېراتورى قىتاي خانىغا ھەر يىلى بىر مىقدار باج بېرىش شەرتى بىلەن سۈلھى قىلىپ، ئۆزىنى ۋە دۆلىتىنى يوقىلىشتىن ساقلاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن دۆلىتىمۇ قىتاي دۆلىتىنىڭ نۇپۇزى ئاستىغا كىردى.

بۈيەردىن باشلاپ «قىتاي» نى ئۆز مىللىي رىۋايەتلەرىمىزگە ئاساسەن خىتاي دەپ يازىمىز. خىتاي دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربدە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ چېگراسىغا تۇتاش ئىدى. بۇ سەۋەبتىن ھىجرى 408 - (مىلادى 1018 -) يىلى خىتايلار 100,000 گە يېقىن ئەسكىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا كىردى. ئالتايغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن بۇ قوشۇن ئىككى ئۆگز (ھازىرقى ئالتاي) ۋە ئىمىل (چۆچەك) نى ئالدى ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مىڭلاقنى ئالدى. بۇنىڭغا قارشى شىمالىي ئىلىكخانى I تۇغانخان خىتايلارغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ئېغىر ھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە چېگرالىرىغىچە قوغلاپ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈردى ۋە 10,000 غا يېقىننى ئەسەرگە ئالدى. بۇ مەغلۇبىيەت نەتىجىسىدە خىتاي خانى قاراخانىلارغا باج تۆلەشكە مەجبۇر بولۇپ خېلى ئۇزۇن بىر مۇددەتكىچە قاراخانىلىقنىڭ نۇپۇزى ئاستىدا قالدى. شۇنىڭدىن ئارتىپ خىتاي دۆلىتى بۇرۇنقىدەك كۈچكە ئىگە بولالمىدى.

خىتاي دۆلىتىگە تەۋە بولغان جۇرچىنلەر ھىجرى 515 - (مىلادى 1120 -) يىلى ئىسيان چىقاردى ۋە بەش يىل داۋام قىلغان بۇ ئىچكى ئۇرۇش نەتىجىسىدە مىلادى 1125 - يىلى جۇرچىنلەر خىتايلارنىڭ پايتەختى بېيجىڭنى ئىشغال قىلدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خىتاي دۆلىتى يىقىلدى. خىتايلارنىڭ بىر قىسمى جۇرچىنلەرگە بويسۇندى ۋە بىر قىسمى قېچىپ، يەنسەي دەرياسى بويلىرى (قىرغىزلار يۇرتى) غا كېلىپ يەرلەشتى. لېكىن قىرغىزلار خىتايلارنى بۇجايدا ئارامدا قويىمىدى ۋە ئۇلار باشقا يەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. خىتايلار جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، قاراخانىلاردىن يەر تىلدى. شىمال ئىلىكخانى ئۇلارغا ئىمىل ئۆلكىسىدە يەر كۆرسىتىپ بەردى. خىتايلار ئىمىل ئۆلكىسىگە يەرلەشكەن چاغدا، قاراخانىلار دۆلىتى ئازا ئاجىزلاشقان چاغ ئىدى. بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان خىتايلار ئىمىل ئۆلكىسىدە بىرخانلىق قۇرۇپ چىقىپ، ئىمىل شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئەسلىدە كىچىك بىر شەھەر بولغان بۇ جاي، ئاز بىر مۇددەت ئىچىدە 40000 نۇپۇسلۇق چوڭ بىر شەھەرگە ئايلاندى. بۇ شەھەرنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇد. مانا شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈپ ئىمىل ئۆلكىسىگە يەرلەشكەن بۇ خىتايلارنى تۈركلەر «قاراخىتاي» لار دەپ ئاتايدۇ. چىن تارىخلىرىدا «شى لياۋ» دەپ يازىدۇ. ھەر ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى ئوخشاش، يەنى، غەربىي خىتاي دېگەنلىكتۇر.

قاراخانىلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلغانلىقى

قاراخانىلار دۆلىتى بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ ناھايىتى كۈچسىز ۋە نۇپۇزسىز بىرھالەتكە كېلىپ قالغان ۋە غەرب تاۋغاچ قاراخانىلىقى، سەلچۇق سۇلتانى سەنجرەنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىرگەندى. شىمال ئىلىكخانلىقىدىكى قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئىسيان چىقارماقتا ئىدى. قاراخان ھۆكۈمدارلىرى ئەيش - ئىشرەت بىلەن بولۇپ كەتكەن ۋە دۆلەت چۆكۈش دەۋرىنى ياشىماقتا ئىدى.

تەخمىنەن ھىجرى 525 - (مىلادى 1130 -) يىلىدا شىمال ئىلىكخاننى ئىمىلىدىكى قاراخانىلارنىڭ بېگى «نۇسى» (يېلۇي داشى) نى بالاساغۇنغا چاقىرىپ، ئۇنى ئىسيان كۆتەرگەن قەبىلىلەر ئۈستىگە يوللىدى. نۇسى ئىسيانچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى ئىلىكخانغا بويسۇندۇردى. ئىلىكخان بۇ خىزمىتىگە مۇكاپات ئۈچۈن، يېلۇي داشىنى ئەسكەر بېشىلىق مەنسىپىگە تەيىنلىدى ۋە بالاساغۇندا تۇرۇشقا بۇيرۇدى. يېلۇي داشى كۆرۈنۈشتە ناھايىتى ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلغاندەك قىلىپ، ئاستا - ئاستا ئىمىلىدىكى ئادەملىرىنى بالاساغۇنغا ئېلىپ كېلىپ، ئۈچ يىل ئىچىدە يېنىغا خېلى كۈچلۈك بىر قۇۋۋەت توپلىدى ۋە پۈتۈن ئىشنى قولغا ئېلىۋالدى. ھىجرى 528 - (مىلادى 1134 -) يىلى تۇيۇقسىز بىرھۇجۇم بىلەن ئىلىكخاننى ۋە پۈتۈن خانىدانىنى قولغا ئالدى ۋە 3 - 4 ئاي ئىچىدە شىمال ئىلىكخانلىقىغا تەۋە پۈتۈن جايلارنى ئىشغال قىلدى. ھىجرى 530 - (مىلادى 1136 -) يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە قاراخانىنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەرنى ئالدى. يەركەن، خوتەن، كۇچا ۋە ئۈچ قاتارلىق جايلارنىمۇ قىسقا بىر زامان ئىچىدە بويسۇندۇردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار دۆلىتى پۈتۈنلەي يىقىلدى. بۇ غالبىيەتتىن كېيىن يېلۇي داشى ئۆزىنى «گۈرخان» (چۇڭ خان) دەپ ئېلان قىلدى. يېلۇي گۈرخان، قاراخانىلارنىڭ ئىدارى باشقۇرۇش ئەنئەنىسىگە رىئايە قىلىپ، بويسۇنغان يەرلىك خانلارغا ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىق بەردى. خوتەن خانلىرىدىن قىلىچ خان، ئۇيغۇر خانلىرىدىن ئىدىقۇت، قارلۇق خانلىرىدىن يابغۇلار بۇ خانلاردىن تارىختا مەشھۇر بولغانلىرىدۇر.

ھىجرى 531 - (مىلادى 1137 -) يىلى گۈرخان غەرب تاۋغاچ قاراخانىلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزكەنت ۋە كاسان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان سەمەرقەنتتىن يۈرۈش قىلدى. خوجەند شەھىرى يېقىنلىرىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا قىلىچ خان مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەنتكە چېكىندى. گۈرخان ئارقىسىدىن قوغلاپ سەمەرقەنتكە يېقىنلاشقاندا قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. گۈرخان باج سېلىق تۆلەش بىلەن ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىل بولۇش شەرتى ئاستىدا سۈلھى قىلىشنى قوبۇل قىلدى. سۈلھى بولغاندىن كېيىن گۈرخان قىلىچ بۇغراخاننى غەربىي تۈركىستاننىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ

قىلىپ، گۈر خاننىڭ بىر ئالى دەرىجىلىك ئەمەلدارىنى ۋە يېتەرلىك ساندا ئەسكەرلىرىنى قويۇپ، ئۆزى بالاساغۇنغا قايتتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركىستان قاراختايلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا قالدى. (15). خەرىتىگە قاراڭ) بەزى تارىخ كىتابلىرىدا غەربىي تۈركىستانغا قاراختايلىرى ئىستىلاسى رۇكىنىدە ۋە مەھمۇدخان زامانىسىدا يۈز بەرگەن دەپ يازىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس، چۈنكى، بۇ كىشى شىمال ئىلىكخانلىرىدىندۇر.

سەلىجۇق سۇلتانى سەنجەر، ئۆز ھىمايىسىدىكى غەربىي تاۋغاچ قاراخانىلىقىنىڭ گۈر خان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى بىلەن غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ ئىسلام مەملىكىتىنىڭ بىر بۇتپەرەس ھۆكۈمدارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىدىن قاتتىق ئازاپلانغان. ھىجرى 536 - (مىلادى 1141 -) يىلى سۇلتان سەنجەر جىھاد يۈرۈشى باشلاپ يولغا چىقىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇخارانى پەتھى قىلدى ۋە سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. قارشى تەرەپتىن گۈر خان پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، سەمەرقەنتكە كەلدى. بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئوتتۇرىسىدىكى قەنۇن چۆلىدە قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىپ، نەتىجىدە سۇلتان سەنجەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئەسكەرلىرى ناھايىتى پەرىشان ھالدا قاچتى. سۇلتان سەنجەر ئەسكەرلىرىنى ھېچ يەردە يىغالمىي پايىتەختى مەرۋگە چېكىندى. بۇ ئۇرۇشتا سەنجەرنىڭ داڭلىق قوماندانلىرىدىن ئەمىر تاجىددىن نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن گۈر خاننىڭ قولىغا ئەمىر چۈشتى. گۈر خان بۇلارنى بالاساغۇنغا ئېلىپ كەتتى. ھىجرى 538 - يىلى گۈر خان بۇ ئەسەرلەرنى ئازات قىلىپ قايتۇرۇپ بەردى.

سۇلتان سەنجەر تەرىپىدىن خارەزمىگە، ئاتالىرىدىن مىراس قالغان ۋالىيلىققا «خارەزمشاھ» ئۇنۋانى بىلەن ھۆكۈمدار قىلىپ، تەيىنلەنگەن ئاتىسى خارەزمشاھ ھىجرى 530 - يىلىدىن باشلاپ، سۇلتان سەنجەرگە بەزىدە ئاسلىق قىلىپ، بەزىدە بويىسۇنۇپ تۇرغان. سەنجەر بىلەن گۈر خان ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مەزگىلىدە خارەزمشاھ تۈركىستان چېگرالىرىدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغىلى باشلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈر خان ئارىز ئىسىملىك قومانداننى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خارەزمشاھنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. ئارىز خارەزمشاھنى مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇن يەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئاخىرى خارەزمشاھ مۇداپىئەگە ئاجىز كېلىپ، سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ھەر يىلى گۈر خانغا 30 مىڭ تىللاخىراج تۆلەش ۋە گۈر خاننىڭ بىرچوڭ مەنەپپىدارى بىلەن بىرلىكتە گۈر خاننىڭ ئالى ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزۈش شەرتى بىلەن سۈلھى قىلدى ۋە ئارىز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى.

شۇنىڭ بىلەن خارەزمشاھلار ھىجرى 606 - يىلىغىچە يەنى، تەخمىنەن 70 يىل قاراختايلىرىنىڭ نۇپۇزى ئاستىدا قالدى. بۇ ئارىدا، بەزىدە بۇ نۇپۇز دىن قۇتۇلغان زامانلىرىمۇ بولدى. بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن.

گوبىڭ، گويياڭ قاتۇن ۋە تر گىخانلارنىڭ گۇرخان بولغانلىقى⁵⁹

ھىجرى 537 - (مىلادى 1142 -) يىلى بىرىنچى گۇرخان ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى گوبىڭ (يېلۇ يېلى) گۇرخان بولدى. ئۇ تېخى كىچىك ياشتا بولغانلىقى ئۈچۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئانىسى ئىدارە قىلدى. ھىجرى 545 - (مىلادى 1150 -) يىلىغا كەلگەندە گوبىڭ دەۋلەتنى ئىدارە قىلىشنى قولغا ئالدى. بۇ ئارىدا ئاتىسى خارەزىمشاھ بۇرۇنقىدەك گۇرخانغا ئىتائەت قىلىپ كەلگەنىدى. ئاتىسى ھىجرى 551 - (مىلادى 1156 -) يىلى ۋاپات قىلىپ ئورنىغا ئوغلى ئىل ئارسلان خارەزىمشاھ بولدى. ئىنىسى سۈلەيمان شاھنى خارەزىمشاھ قىلىش تەرەپتارى بولغان بەزى بەگلەرنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخانىنىڭ قېشىدا پانا تاپتى. ئىل ئارسلان بۇ بەگلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان بۇ تەلەپنى رەد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىل ئارسلان نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان گۇرخان ئىلىكتۈركمەن ئىسىملىك قوماندانىنىڭ رەھبەرلىكىدە 10 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇننى قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخانىنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتتى. سەمەرقەنت دەرياسى بويىدا ئۇرۇش بولدى ۋە ئۇرۇشتا ئىل ئارسلان مەغلۇپ بولۇپ خارەزىمىگە چېكىندى. بۇ مەغلۇبىيەت نەتىجىسىدە ئىل ئارسلان دادىسىدىنمۇ كۆپرەك باج - سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

ھىجرى 558 دە قىلىچ تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئەبۇئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلى جالالىددىن ئەلى كۈرگان تەختكە چىقتى. بۇزات قاراخان ئۇنۋانىنى تاشلاپ «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇندىن كېيىن ئورنىغا چىققانلارمۇ سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى.

ھىجرى 559 - (مىلادى 1163 -) يىلى ئىل ئارسلان خارەزىمشاھ گۇرخانغا باج - سېلىق تۆلەشنى توختىتىپ، گۇرخاننىڭ ئالى ئەمەلدارىنى ھەيدەپ چىقاردى. گۇرخان دەرھال نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خارەزىمىگە يۈرۈش قىلدى. خارەزىمشاھمۇ مۇداپىئەگە ھازىرلىنىپ قوماندانىنى ئەييار بەگ باشچىلىقىدا بىر قوشۇن يوللىدى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە ئەييار بەگ مەغلۇپ بولۇپ، گۇرخانغا ئەسەر چۈشتى ۋە ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. بۇ ھالەتتە گۇرخان بىردىن قاتتىق كېسەل بولۇپ قېلىپ بالاساغۇنغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خارەزىمشاھ بىر يالادىن قۇتۇلۇپ قالدى.

گۇرخان گوبىڭ خارەزىمدىن ئېغىر كېسەللىك ھالىتىدە قايتىپ كېلىپ، ھىجرى 559 - (مىلادى

⁵⁹ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، 1 - گۇرخان نوسىنى «يېلۇداشى»، گوبىڭ نى «يېلۇ يېلى»، گۇرخاننىڭ خاتۇنىنى «تابۇيان»،

گۇرخاننىڭ قىزى گويياڭ خاتۇنىنى «يۈساۋەن» ۋە بۇنىڭ ئوغلى تر گۇرخاننى «يېلۇ جىلىگۇ» دەپ ئالىدۇت. ئالماس، 570 - 571 - بەت (ن. ش.

۵).

(1163) - يىلى ئۆلدى. ئورنىغا سىڭلىسى گويىڭ قاتۇن گۈرخان بولدى. گويىڭ قاتۇن ناھايىتى تەدبىرلىك ۋە سىياسەتچى بىر ئايال ئىدى. بۇنىڭ دەۋرىدە، ئىل ئارىسلان ۋاپات بولۇپ، ئوغلى سۇلتانشاھ تەختكە چىقتى. ئىنىسى تىڭىش تەخت ئاللىشىپ، ئۇرۇش قوزغىدى⁶⁰. نەتىجىدە، تىڭىش مەغلۇب بولۇپ قېچىپ، گۈرخان گويىڭ قاتۇننىڭ قېشىغا بېرىپ پانا تىلەپ ياردەم سورىدى. گويىڭ قاتۇن ئىرى قارمابەگنىڭ قوماندانلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن تىڭىشنى خارەزىمگە يوللىدى. تىڭىش بۇ ياردەم بىلەن خارەزىم تەختىنى قولغا كەلتۈردى. ئاكىسى سۇلتانشاھ قېچىپ نىشاپۇر ھۆكۈمدارى مەلىك مۇئەييىد نىڭ قېشىغا بېرىپ پانا تىلدى.

تىڭىش خارەزىمشاھ بولغاندىن كېيىن گۈرخان گويىڭ قاتۇنغا كۆپ مىقداردا باج - سېلىق تۆلەپ گۈرخاننىڭ ھامىيلىقىدا تۇرغان. بارغانسېرى كۈچ - قۇۋۋەت تاپقان تىڭىش بۇ قۇۋۋەتكە ئىشىنىپ، ھىجرى 570 - يىلى گۈرخاننىڭ ئالى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، مۇناسىۋەتنى ئۈزدى ۋە دۈشمەنلىشىش باشلاندى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان سۇلتانشاھ گۈرخان گويىڭ قاتۇننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تىڭىشكە قارشى ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. گۈرخان ئىرى قارمابەگ باشچىلىقىدا چوڭ بىر قوشۇن بىلەن تىڭىشنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. قارمابەگ خارەزىمگە يېقىنلاشقاندا تىڭىش قورقۇپ كېتىپ، گۈرخاندىن ئەپۇ سوراپ بۇرۇنقىدىنمۇ كۆپرەك باج - سېلىق تۆلەشنى ۋە يېنىدا گۈرخاننىڭ ئالى ۋەكىلىنى تۇرغۇزۇشنى قوبۇل قىلىپ، سۈلھى تەلەپ قىلدى. قارمابەگ بۇ شەرتلەر ئاستىدا بىتتىمنامە تۈزۈپ بالاساغۇنغا قايتتى.

ھىجرى 574 - يىلى 2 - گۈرخان گويىڭنىڭ ئوغلى ئىرگۈ، گويىڭ قاتۇننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى گۈرخانلىق تەختىگە چىقتى. ئۇنىڭغا قارشى چىققان ئىنىسىنىمۇ ئۆلتۈردى. 3 - گۈرخان ئىرگۈغا باج - سېلىق تۆلەپ تەۋە بولۇپ تۇرغان خارەزىمشاھ تىڭىش، ھىجرى 589 - يىلى خوراسان ۋە ئىسپاھان قاتارلىق چوڭ بىر مەملىكەتنى بېسىۋالدى ۋە تېرىتورىيىسىنى كېڭەيتىپ كۈچ - قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇدى. گۈرخاننىڭ نۇپۇزىدىن چىقىپ كېتەلگىدەك كۈچكە ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا گۈرخانغا قارشى ھېچبىر ھەرىكەتتە بولماي دوستلۇقنى ساقلاپ قالدى. چۈنكى، بۇ ئارىدا موغۇلىستاندا چىڭگىزخان چوڭ بىر كۈچكە ئىگە بولۇپ ئەتراپتىكى تۈرك خانلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن يوقىتىپ، يۇرتلىرىنى ئىشغال قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خارەزىمشاھ تىڭىش، ئۇ ھەيۋەتلىك كۈچ ئالدىدا گۈرخان بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى كۆرگەنىدى. ھىجرى 596 - (مىلادى 1199 -) يىلى خارەزىمشاھ تىڭىش ئالەمدىن ئۆتتى. ۋاپاتىدىن ئىلگىرى ۋەلىئەھدى قۇتبىدىن مۇھەممەدگە⁶¹ گۈرخان بىلەن مادارا قىل، ئۇنىڭغا مەن بەرگەندەك خىراج بېرىپ تۇرغىن. چۈنكى گۈرخان قۇدرەتلىك بىر پادىشاھ. ئۇنىڭ مەملىكىتىنىڭ شەرقىدە قۇۋۋەتلىك بىردۈشمەن بار. گۈرخان بىزنى ئۇنىڭدىن

⁶⁰ «تىڭىش» بەزى مەنبەلەردە «تەكەش» دەپ ئېلىنغان. ئە. بايتۇر، 730 - بەت (ن. ش. ھ.).

مۇداپىئە قىلىدۇ. مانا بۇنىڭ ئۈچۈن گۈر خان بىلەن بولغان دوستلۇق مەملىكىتىمىزنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن كېرەك دەپ ۋەسىيەت قىلغان. تىگىشنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مەھەممەد خارەزىمشاھ بۇ ۋەسىيەتكە ئاز بىر زامان ئەمەل قىلىپ كېيىن بۇنى چۆرۈۋەتتى. نەتىجىدە، ھەر ئىككى مەملىكەت پالاکەتكە ئۇچرىدى. مەھەممەد خارەزىمشاھ ئافغانىستان پادىشاھى سۇلتان شاھابىددىن غورى بىلەن بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. سۇلتان شاھابىددىن غورى بەلىخ ۋە ئاندىخوي قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن قالماي تېخىمۇ ئىلگىرلەپ خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. خارەزىمشاھ 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولسىمۇ، شاھابىددىن غورىغا تەڭ كېلەلمەيمەن دەپ قورقۇپ، گۈر خاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە مەرۋ شەھرىگە ئەسكەرلىرىنى يىغىپ مۇداپىئەدە تۇردى. سۇلتان شاھابىددىن غورىمۇ كېلىپ مەرۋىگە يېقىن بىرجايدا لەشكەرگاھ قۇردى. دەل ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا گۈر خاننىڭ خارەزىمشاھنىڭ ياردىمىگە يوللىغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئافغانىستان چېگراسىغا يېقىنلاشقانلىق خەۋىرى كەلدى. سۇلتان شاھابىددىن غورى ئۆز مەملىكىتىنىڭ غېمىگە چۈشۈپ خارەزىمشاھقا تۇيغۇزماستىن بىر كېچىدە قاچقاندىك يۈرۈپ قايتىپ كەتتى. گۈر خان ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر خېلى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەمەرقەنتتىكى قاراخان سۇلتانى ئوسمانمۇ گۈر خاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، بۇ ياردەم قوشۇنىغا قېتىلغانىدى. گۈر خان ۋە سۇلتان ئوسماننىڭ بىرلەشكەن قوشۇنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئاندىخوي ئۆلكىسىگە كىردى. سۇلتان شاھابىددىنمۇ يېتىپ كېلىپ سوقۇش باشلاندى. نەتىجىدە، سۇلتان شاھابىددىن ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ، ئۆزى ئازغىنە ئەسكىرى بىلەن بىرقەلئە ئىچىگە قامىلىپ قالدى. سۇلتان ئوسمان قاراخانىيلار بىلەن سۇلتان شاھابىددىننىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك قىلىپ، شاھابىددىن پۈتۈن خەزىنىسىنى ۋە ماللىرىنى قاراخانىي ئەسكەرلىرىگە بېرىپ، ئۆزى، ۋە ئادەملىرى جانلىرىنىڭ غەمىگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش شەرتى بىلەن پۈتۈشۈپ شاھابىددىننىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قويدى. مەھەممەد خارەزىمشاھ، سۇلتان شاھابىددىننىڭ بۇ مەغلۇبىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە ئارام بەرمەي ئۇرۇشۇپ يۈرۈپ، ئافغانىستان ۋە ئىراننى تارتىۋالدى ۋە ئۆزى چوڭ بىر دۆلەتكە ئىگە بولدى. بارغانسېرى كۈچ قۇدرەتى ئاشقان خارەزىمشاھ گۈر خانغا باج - سېلىق بېرىشتىن قۇتۇلۇشنىڭ كۆيىغا چۈشۈپ، غەربىي تۈركىستان خانى سۇلتان ئوسماننى ئۆزىگە تارتىپ ئۇنىڭ بىلەن مەخپىي ھالدا ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇندىن كېيىن مەھەممەد خارەزىمشاھ بىر باھانە تېپىپ گۈر خاننىڭ ئالى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈردى.

گۈر خان بۇ ھادىسىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ۋەزىرى مەھمۇد باينى خارەزىمىگە ئەۋەتتى. خارەزىمشاھ مەھمۇد باينى ياخشى كۈتۈۋالماي ئۇنى ھاقارەتلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئارىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ يامانلاشتى. ئۇندىن باشقا خارەزىمشاھ ئۆزىنىڭ ئىستىلا مەقسىدىنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن «مۇسۇلمانلارنى كاپىر قاراخانىيلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن فى سەبىللاھ جىھاد قىلىمەن»

دەپ كەڭ مىقياستا تەشۋىق تارقىتىپ، غەربىي تۈركىستان خەلقىنى ئۆزىگە مايىل قىلدى.

ھىجرى 604 - (مىلادى 1207 -) يىلى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ ئارىدا سۇلتان ئوسمانشاھمۇ خارەزىمشاھقا تەۋە بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ ئىسمىدا خوتەن ئوقۇتى ۋە ئۆزىنىڭ ئىسمىدا پۇل چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركىستان گۈر خانىنىڭ ھامىيلىقىدىن چىقىپ، خارەزىمشاھنىڭ ھامىيلىقىغا كىردى. گۈر خان، مەھمەد خارەزىمشاھ ۋە سۇلتان ئوسمانشاھنىڭ ئۈستىگە تالاس ۋالىيسى نىكۈبەگنىڭ قومانداچلىقىدا بىر قوشۇن يوللىدى. سەمەرقەنت يېقىنلىرىدا شىددەتلىك ئۇرۇش بولدى. نەتىجىدە نىكۈبەگ يارىدار بولۇپ ئەسەرگە ئېلىندى. ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قېچىپ كەتتى. خارەزىمشاھ قاققانلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، سەددەريادىن ئۆتۈپ، گۈر خاننىڭ 2 - پايتەختى دەپ ئاتالغان «ئوتتار» شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، شەھەرنىڭ ھاكىمىنى بالا - چاقالىرى بىلەن ئەسرىۋېلىپ قايتتى. خارەزىمگە كېلىپ نىكۈبەگنى سۇدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

قارا خىتايلارنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن خارەزىمشاھ بىلەن سۇلتان ئوسمان ئارىسىدىكى دۈستلۈك تېخىمۇ كۈچلەندى. خارەزىمشاھ قىزىنى سۇلتان شاھقا بەرمەكچى بولدى. بۇ ئارىدا خارەزىمشاھ گۈر خاننىڭ يېنىدا پانا تېپىپ تىرىگىلىك قىلىۋاتقان نايمان قەبىلىسىنىڭ خانى كۈچلۈك نى مەخپى ھالدا گۈر خانغا قارشى كۈشكۈرتۈپ، ئۇنى بۇ ئىشقا تەييارلىغانىدى. بۇ سەۋەبتىن خارەزىمشاھ ۋە سۇلتان ئوسمان گۈر خاننىڭ خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىشىدىن خاتىرجەم ئىدى. سۇلتان ئوسمانشاھ خارەزىمگە كېلىپ توي ھازىرلىقلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇ بىر نەپەسكە گۈر خان كۈچلۈكلىكىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن خەۋەرسىز، ھىجرى 605 - (مىلادى 1208 -) يىلى گۈر خان غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلدى. يول ئۈستىدىكى پۈتۈن شەھەرلەرنى ئېلىپ سەمەرقەنتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شەھەر پەتھى بولاي دەپ قالغان بىر پەيتتە كۈچلۈكلىكىنىڭ ئىسيان كۆتەرگەن خەۋەرى كېلىپ، گۈر خان سەمەرقەنتلىكلەر بىلەن سۈلھى قىلىپ بالاساغۇنغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا سۇلتان ئوسمان گۈر خاننىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ خارەزىمگە كەلگەن.

ھىجرى 606 - (مىلادى 1209 -) يىلى گۈر خان سەمەرقەنتتىن چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن خارەزىمشاھ سەمەرقەنتكە كېلىپ، كۈچلۈك بىلەن گۈر خاننىڭ ئۇرۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى ۋە دەرھال شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. لېكىن گۈر خان ئالاقاجان كۈچلۈكىنى مەغلۇپ قىلىپ، قوغلىۋەتكەن ۋە خارەزىمشاھنىڭ ھۇجۇمىغا مۇداپىئە ئۈچۈن تەييارلانغان ئىدى. خارەزىمشاھنىڭ يۈرۈشىنى ئاڭلىغان گۈر خان دەرھال تالاسنىڭ غەربىدە خارەزىمشاھ نىڭ ئالدىنى توسۇپ قاتتىق ئېلىشتى. نەتىجىدە خارەزىمشاھ ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ئەسكەرلىرى ئىنتايىن پەرىشان ھالدا قاچتى. خارەزىمشاھ بىرقانچە خاس ئادەملىرى بىلەن گۈر خاننىڭ ئەسكەرلىرى ئارىسىدا قالدى. لېكىن

خارەزىمشاھ قاراخانىيە كېيىنئالغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ھېچكىم تونۇماي بىرنەچچە كۈن گۇرخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئارىسىدا يۈرۈپ، كېيىنچە پۇرسەت تېپىپ قاچتى ۋە سىردەرياسى بويىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشتى.

ئىدىقۇت ۋە قىلىچخانلارنىڭ چىڭگىزخانغا

تەۋە بولغانلىقى

ئۇيغۇر ئىدىقۇتى گۇرخاننىڭ بەشبالىقتا تۇرۇشلۇق ئالى ئەمەلدارىنىڭ تەكەببۇرلۇقى ۋە زورلۇق - زومبۇلۇقىدىن داۋاملىق نارازىلىق بىلدۈرەتتى. بۇ سەۋەبتىن گۇرخاننىڭ ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پۇرسەت ئىزدەپ يۈرەتتى. بۇ ئارىدا خارەزىمشاھ ۋە گۇرخان ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن بوھراندىن پايدىلىنىپ، ئىدىقۇت ھىجرى 605 - يىلى گۇرخاننىڭ ئىدىقۇت ئوردىسىدا تۇرۇشلۇق ئالى ئەمەلدارى شادكامنى ئۆلتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە دەرھال چىڭگىزخانغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوتتۇرىدا دوستلۇق ئىزھار قىلدى. چىڭگىزخانمۇ دۇرباي ئىسىملىك ئەلچىسىنى ئىدىقۇتقا ئەۋەتىپ، ئوتتۇرىدا دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، چىڭگىزخان ئىدىقۇتنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەندى ۋە ئىدىقۇتقا ئىنىسىنىڭ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخاننىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن ئىدىقۇت يۈزلەرچە ئوقۇتقۇچى ۋە كاتىپلەرنى چىڭگىزخانغا ئەۋەتىپ بەردى ۋە بىرقىسىم قورال - ياراق بىلەنمۇ تەمىنلىدى. بۇ سۈرەتتە ئىدىقۇت خانلىقى چىڭگىزخان بىلەن ئىككى يىل سەمىمىي دوست بولۇپ تولۇق مۇستەقىل ياشىدى. ھىجرى 606 - (مىلادى 1209 -) يىلى گۇرخاننىڭ خارەزىمشاھنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىپ ئۆزى موغۇلىستانغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ چىڭگىزخاننىڭ ھامىيلىقىغا كىردى. شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى بۇ تەرىپەرس قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە دائىم نەپرەت كۆزى بىلەن قارايتتى. لېكىن، گۇرخاننىڭ كۈچىگە تەڭ كەلگەندەك قۇۋۋەتلىرى يوقتى. خوتەن خانى قىلىچخان گۇرخاننىڭ ھىجرى 605 - يىلىدىكى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، گۇرخاننىڭ خوتەندە تۇرۇشلۇق ئالى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇ ئارىدا چىڭگىزخاننىڭ دۈشمىنى بولغان تاڭغۇت شاھزادىسى خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. چىڭگىزخان بۇ شاھزادىنى تەلەپ قىلدى ۋە قىلىچخان چىڭگىزخاننىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى ئۈچۈن تاڭغۇت شاھزادىسىنى چىڭگىزخانغا ئەۋەتىپ بەردى. نەتىجىدە، چىڭگىزخان بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىدى. ئەمما، بۇ دوستلۇق ئۇزۇنغا بارمىدى. ھىجرى 608 - (مىلادى 1211 -) يىلى گۇرخان مەغلۇپ بولۇپ، كۈچلۈك خان بىر بالايى ئاپەت بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققاندا قىلىچخان چىڭگىزخاننىڭ ھامىيلىقىغا ئۆتتى.

قاراخانىيە دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

خوتەن، قۇجۇ، بەشبالىق، قۇمۇل ۋە بارىكۆل قاتارلىق جايلار قاراخانىيە دۆلىتىدىن بىر - بىرلەپ ئاجراپ، بۇ دۆلەتنىڭ نۇپۇزى ۋە كۈچى ناھايىتى ئاجىزلاشتى. خارەزىمشاه بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ كۈچلۈكنى شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلدى. لېكىن، ئۇچاغدا كۈچلۈكنىڭ بۇنىڭغا كۈچى يەتمەيتتى. ئاخىرى ھىجرى 607 - يىلى خارەزىمشاه شەرقىي تۈركىستان چېگراسىغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى. ئوتتۇرا ۋە تاشكەنتنى ئىشغال قىلدى. گۈرخان بۇنى ئاڭلاپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن خارەزىمشاهقا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئالاسقا يېقىن بىرجايدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. نەتىجىدە، گۈرخان ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىندى.

بۇنىڭ بىلەن بالاساغۇندا «خارەزىمشاه گۈرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن سۆز تارقالدى ۋە بالاساغۇن خەلقى «مانا، ئەندى بىز مۇسۇلمانلارنىڭ بۇتپەرەس كاپىر قاراخانىيلاردىن قۇتۇلىدىغان ۋاقىتىمىز كەلدى» دەپ ھەممىسى قوراللىنىپ، شەھەردىكى قاراخانىيلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنىڭ سېپىلىنى تاقاپ تۇرۇشتى. شۇ ھالەتتە گۈرخان ئەسكەرلىرى بىلەن كەلدى خەلق ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزمەي قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. گۈرخان شەھەرنى 18 كۈن مۇھاسىرە قىلدى. خارەزىمشاهنىڭ گۈرخاننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان خەۋىرىمۇ يالغان چىقىپ ئۇنىڭ سىردەريا بويىدىكى فاراب شەھىرىنى ئېلىپ، ئالغا ئىلگىرلىمەي قايتىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. گۈرخان شەھەر خەلقىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىرىپ مۇسۇلمانلارنى قەتلىام قىلدى. رەۋزەتۇسساپانىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا بۇ قەتلىامدا 47000 مۇسۇلمان شەھىت بولغان.

بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە گۈرخاننىڭ خەزىنىسى پۈتۈنلەي تۈگەپ قۇرۇپ كەتتى. خەلقنىڭ قولىدىمۇ بىرنەرسە قالمايىدى ۋە دۆلەت ئېغىر بىر ئىقتىسادىي بۆھرانغا دۇچار بولدى. ئەمما، ئەسكەرىي سىنىپنىڭ قولىدا پۇل - مال كۆپ ئىدى. گۈرخان بۇ مالى بۆھرانغا چارە تېپىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەرنىڭ قولىدىكى پۇل - مالنى زورلۇق بىلەن خەزىنىگە ئالغىلى باشلىدى. بۇنىڭغا نارازى بولغان ئەسكەرلەرنىڭ تولىسى ئىسيان چىقاردى. بۇ ئارىدا ئىمىل شەھىرى ئەتراپىدا خېلى كۆپ كۈچكە ئىگە بولۇپ قالغان ۋە مۇنداق بىر پۇرسەتنى ماراپ ياتقان كۈچلۈك، ھىجرى 608 - (مىلادى 1211 -) يىلى بالاساغۇنغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بېسىپ كىردى. گۈرخان پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، تەسلىم بولدى. كۈچلۈك گۈرخاننى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ ئۆزىنى گۈرخان ئېلان قىلدى. 34 يىل ھۆكۈم سۈرگەن 3 - گۈرخان تىرگۈخان ئەسەرلىكتە ئىككى يىل ياشاپ ھىجرى 610 - يىلى ئۆلدى. گۈرخاننىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن 80 يىل داۋام قىلغان قاراخانىيە دۆلىتى يىقىلدى.

كۈچلۈك كىم ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كېلىش سەۋەبى

موغۇلىستاننىڭ غەربىدە ئۇزۇن زاماندىن تارتىپ مۇستەقىل خانلىق ئىدارىسىدە ياشاپ كەلگەن «نايمان» ئىسىملىك بىرقەبىلە بار ئىدى. شۇ تارىخلاردا داڭلىق موغۇل دۆلىتىنى قۇرغان چىڭگىزخان ھىجرى 603 - (مىلادى 1206 -) يىلى نايمانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، نايمان خانى تايان خاننى ئۆلتۈرۈپ قەبىلىسىنى پاراكەندە قىلىۋەتتى. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك خان بىرقانچە ئادەملىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا قېچىپ گۈر خاننىڭ يېنىدا باش پانا تاپتى. گۈر خان ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ھىمايىسىگە ئالغانىدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا گۈر خان كۈچلۈككە قىزىنى بېرىپ ئۇنى كۈيۈغۇل قىلىۋالغانىمىش.

ھىجرى 604 - يىلى چىڭگىزخان تاڭغۇت خانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، موغۇلىستاندىكى ئەسكىرى ئاز قالغانىدى. كۈچلۈك بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىڭگىزخاندىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، گۈر خاننىڭ رۇخسىتى بىلەن ئىمىل ۋە ئالتاي تاغلىرىدا سەرگەردان ھالدا ياشاۋاتقان نايمانلارنى توپلاپ موغۇلىستانغا ئۆيەر - بۇيەردىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزىگە خېلى كۆپ كۈچ توپلىدى. خارەزىمشاھ ئۇنىڭ بۇ ۋەزىيىتىنى ئاڭلاپ، مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى گۈر خانغا قارشى ئىسيانغا كۈشكۈرتكىلى باشلىدى. ئەگەر، كۈچلۈك بۇ ئىسياندا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تەقدىردە خارەزىمشاھ سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى پۈتۈن ئۆلكىلەر (پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان) دە ئۇنىڭ گۈر خان ئۇنۋانى بىلەن مۇستەقىل ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى. كۈچلۈك بۇ ۋەدىگە ئىشىنىپ، پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغىنىدا يۇقىرىدا سۆزلىگەندەك، گۈر خاننىڭ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، بالاساغۇندىكى كۈچىنىڭ ئاز قالغانلىقىنى ئاڭلاپ كۈچلۈك بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلدى. بالاساغۇندىكى گۈر خاننىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىۋېلىپ قاتتىق تۇرۇپ ئېلىشتى. شۇ ھالدا گۈر خان سەمەرقەنتتىن قايتىپ كېلىپ، كۈچلۈكنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. كۈچلۈكنىڭ ئادەملىرىدىن كۆپ كىشى ئۆلدى ئۆزى بولسا ئازراق يېقىنلىرى بىلەن قېچىپ، ئىمىل ئەتراپىدا يۈرۈپ، قاراقچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

كۈچلۈكنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئىستىلاسى ۋە زۇلمى

تىرگوگۇرخان تەسلىم بولغاندىن كېيىن كۈچلۈكخان ئۆزىنى گۈر خان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ بىرىنچى بولۇپ قىلغان ئىشى خەلقنى ئىسلامدىن ياندۇرۇپ، شامان دىنىغا كىرىشكە تەشەببۇس قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك نەپرەت

ھىسسىنى قوزغىدى. ئىلىنىڭ باش تەرىپىدىكى ئالمىلىق (ئىلى بالق) خەلقى ئۆز ئىچىدىن بىر كىشىنى خان قىلىپ كۈچلۈك بىلەن ئۇرۇشقىلى تەييارلاندى. قارلۇق خانى ئارىسلان يابغۇ چىڭگىزخاننىڭ ھامىيلىقىغا كىردى. قەشقەر، ئۈچ ۋە كۈچا خەلقى كۈچلۈكنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلماي ئۇنىڭغا قارشى چىقتى. كۈچلۈك ئالدى بىلەن ئالمىلىق خانى بىلەن ئېلىشىپ، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئالمىلىق خانى شېھىت بولدى ۋە ئالمىلىق كۈچلۈكنىڭ قولىغا ئۆتتى ۋە بۇ ئۆلكىدىكى پۈتۈن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇندىن كېيىن كۈچلۈك قەشقەر ۋە ئۈچ ئۆلكىلىرىگە تاجاۋۇز قىلدى. خەلق ناھايىتى قەھرىمانلىق بىلەن يۇرتىنى مۇداپىئە قىلغانلىقى ئۈچۈن، كۈچلۈك بۇ يۇرتلارنىڭ شەھەرلىرىگە كىرەلمىدى. ئاخىرى كۈچلۈك بۇ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا قاراقچىلارنى ئەۋەتىپ دېھقان چارۋىچىلارنى بولاپ تالدى، ئۆلتۈردى. زىرائەتلىرىگە، يايلاقلىرىغا ۋە ئۆي جايلىرىغا ئۆت قويۇپ ۋەيران قىلىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن 2 يىل ئىچىدە قەشقەر ۋە ئۈچ شەھەرلىرىدە ئاچارچىلىق باشلىدى ۋە خەلق شەھەرلىرىنى مۇداپىئە قىلىشتا ئاجىز قالدى. كۈچلۈك ھىجرى 610 - (مىلادى 1213 -) يىلى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ شەھەرگە ئۆت قويۇپ پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتتى. شەھەر ئەتراپىدىكى خەلقلەرنى ئۆيلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئۆز ئادەملىرىنى يەرلەشتۈردى.

ھىجرى 611 - يىلى كۈچلۈك خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا قىلىچخان شېھىت بولدى ۋە شەھەرگە كىرگەن كۈچلۈك قەتلىئام قىلىپ ۋە ئوت قويۇپ خوتەننى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇندىن كېيىن خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن چىقىرىپ، شامان دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەرخىل زۇلۇم سالغىلى باشلىدى. لېكىن، خەلق ئىسلام دىنىدا چىڭ تۇرغانلىقتىن بۇنىڭدا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. كۈچلۈك بۇنىڭ سەۋەبى خوتەندە ئىسلام دىنى ئالىملىرىنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن دەپ تونۇپ، بۇ دىننى زاتلارنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بىر كۈنى «پۈتۈن ئالىملار يېغىلىسۇن، دىن ھەققىدە بەس - مۇنازىرىلىشىمىز، بۇ مۇنازىرە دە كىمنىڭ توغراچىقىسا شۇنىڭغا قوشۇلىمىز» دەپ ئېلان قىلدى. ئەرتىسى بىر مەيدانغا 3000 دەك ئالىم يېغىلدى. كۈچلۈك ئەسكەرلىرى بىلەن ھازىر بولدى ۋە مۇنازىرە باشلاندى. خوتەن ئالىملىرىدىن ئىمام ئالا ئىددىن ئىسلامنىڭ ھەقىقىتىنى، ئىسلامنىڭ ھەق (راست) دىن ئىكەنلىكىنى ۋە بۇتپەرەسلىكنىڭ باتىل (يالغان) ۋە ئاساسسىزلىقىنى ئىنتايىن كۈچلۈك دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلىدى. بۇ دەلىللەرگە قارشى كۈچلۈك بىرنەرسە دېيەلمەي مات بولۇپ، ئىسلامغا ۋە پەيغەمبىرىمىز ئەلەيھىسسالامغا ھاقارەت قىلغىلى باشلىدى. ئىمام ئالا ئىددىن بۇ قېتىم مىسىلسىز غەيرەت بىلەن ۋە تەمكىنلىك بىلەن جاۋاپ بېرىپ، كۈچلۈكنى تېخىمۇ مات قىلدى. بۇ ۋەزىيەتنى ئالىملارنى يوقىتىشنىڭ باھانىسى قىلىپ، كۈچلۈك ئەسكەرلىرىگە بىردىن بۇيرۇق قىلىپ توپلانغان ئالىملارنىڭ ھەممىسىنى قىلىچ بىلەن شېھىت قىلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ ئەزان ئوقۇش، جامائەت يىغىلىپ ناماز ئوقۇش قاتارلىق ئىسلام ئىبادەتلىرى پۈتۈنلەي مەنئى قىلىندى. مەسجىت ۋە مەدرىسىلەر ۋەيران

قىلىندى، كىتابلار كۆيدۈرۈلدى ۋە مۇسۇلمانچىلىقنى ئىزھار قىلغان كىشى مىڭبىر قىيىن - قىستاقلار بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. كۈچلۈك بۇ زالىملىق بىلەن تۆت يىل ھۆكۈم سۈردى. بۇ مۇددەت ئىچىدە مۇتەئەسسىپ «تويىن» ۋە «قام» لارنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە سالماق زۇلۇمى قالمىدى. ئىلىم ۋە مەدەنىيەتكە تولغان بۇ مەملىكەتنى بىرخارابىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. خەلق داۋاملىق كۈچلۈككە قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن قانلىق باستۇرۇلۇپ تۈلىسى شېھىت بولدى. قالغانلىرى قېچىپ كەتتى ۋە يۇرت ئاھالىسى بارغانسېرى ئاز قالدى.

ھىجرى 615. (مىلادى 1218 -) يىلى چىڭگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ياردىمىگە يېتەشتى. كۈچلۈكنى ئۆلتۈرۈپ، خەلقنى ئۇنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتقازدى، دىندە ۋە ھەر ئىشتا خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى ئېلان قىلدى.

بىرتارىخىي ئويدۇرما توغرىسىدا

خىرىستىيان پاپا مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان تۆۋەندىكى رىۋايەتلەر ھازىرقى زاماندىكى بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلماقتا. مىنىڭ تەدقىق قىلىپ كۆرۈشىمچە بۇ رىۋايەتلەر ئاساسىز بولۇپ، ئۆز غەرەزلىرى ئۈچۈن خىرىستىيان مىسسىئونېرلىرى تەرىپىدىن توقۇلغان ئويدۇرما ھىكايىلاردىن ئىبارەت⁶¹. مەسىلەن:

1 - كۈچلۈكخاننىڭ قەبىلىسى بولغان نايمانلارنىڭ دىنى خىرىستىيان دىنى ئىدى. كۈچلۈك خىرىستىيان بولۇپ، دادىسىنىڭ ئىسمى «يۈھەننا» ئىدى. شەرقىي تۈركىستاننى ئالغاندىن كېيىن خوتۇنى (گۈر خاننىڭ قىزى) نىڭ تەسىرى بىلەن شامان دىنىغا كىرگەن.

2 - «يۈھەننا» ئىسىملىك تۈرك خانى گىرايت (كىرايت) قەبىلىسىنىڭ خانى بولۇپ، چىڭگىزخاندىن بۇرۇنقى تارىختا ئۆتكەن ياكى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرىنىڭ زامانىسىدا ئۆتكەن كىشى. يۈھەننا خىرىستىيان دىنىنىڭ چوڭ ئالىملىرىدىن ياكى ئەۋلىيالىرىدىن بىرى.

3 - يۈھەننا نىڭ قەبىلىسى بولغان كىرايت قەبىلىسى كۈكۈ (كۆكنۈر) ۋە ئۇدۇن (خوتەن) ئۆلكىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، يەنى، ھازىرقى چەرچەن ۋە چارقىلىقتا ئولتۇراقلاشقان.

مانا بۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان رىۋايەتلەرنى تارىخچى ئەبۇلفەرەج جۇرجىس «مۇختەسەرلىدەۋل» ئاتلىق كىتابىدا يازىدۇ. بۇ، زامانى ۋە ماكاننىڭ تايىنى يوق «يۈھەننا» ئەپسانىسى كېيىنكى دەۋرلەردە روسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىنى بۇتەپسانە بىلەن بويلاپ كۆرسىتىپ، ئۇلارنى خىرىستىيانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بەزى خىرىستىيان پاپالىرى تەرىپىدىن ئويدۇرۇلغان ئاساسىز ھېكايە ئىكەنلىكىنى ياۋروپا تارىخچىلىرى ئوتتۇرىغا چىقاردى. مانا بۇ رىۋايەتلەرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن يۈھەننا ھەققىدە بىر - بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان ئاجايىپ قىسسەلەر بار. (بۇ قىسسەلەر «تەلىق ئەلە خىبار» دېگەن تارىخىي ئەسەردە بايان قىلىنغان)

⁶¹ خىرىستىيان پاپاسى - خىرىستىيانلارنىڭ رۇھانىي داھىسى. مىسسىئونېر - خىرىستىيان دىنىنى تارقاتقۇچى (ن. ش. ۵۰).

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ۋە قىسسەلەرنى موغۇلىستاننىڭ مۇھىتىگە ئۇيغۇن دېيىلگەندىمۇ يالغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. چۈنكى، چىڭگىزخاندىن بۇرۇنقى زاماندا نايمان بولسۇن ياكى كىرايت ياكى باشقا موغۇل قەبىلىلىرى بولسۇن ئۇلارنىڭ ئەجنەبىي(يات) لارىبىلەن خۇسۇسەن خىرىستىيان دۇنياسى بىلەن ھېچ مۇناسىۋىتى يوقلىقى ۋە بۇلارنىڭ پۈتۈنلەي كۆچمەن، دىن ۋە مەزھەپ بىلەن جىددى بىرئالاقىسى بولمىغان قوۋم ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر. كىرايت قەبىلىسى بولسا موغۇلىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مەشھۇر ۋە قۇۋۋەتلىك بىرقەبىلە بولۇپ ئىستىقلالى چىڭگىزخان تەرەپىدىن يوقىتىلغانلىقى تارىختىن مەلۇم.

چەرچەن ۋە ئەتراپىدا بىرقانچە يۈزىلىدىن بېرى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن باشقا بىرتۈرك قوۋمى يوقلىقىغا تارىخ گۇۋالىق بەرمەكتە. يەنە، تۈرك ۋە موغۇل تارىخلىرىنى پۈتۈن تەپسىلاتلىرى بىلەن يازغان يۈزلەرچە ئىسلام ۋە چىن تارىخچىلىرىدىن ھېچبىرى زىكر قىلمىغان رىۋايەتلەرنى شامنىڭ «كەشش» لىرىدىن بولغان مالتالىق ئەبۇلپەرچ جورجىس نىڭ يۇقىرىقىدەك بىر- بىرىگە زىت ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلغانلىقى بۇ رىۋايەتلەرنىڭ توقما سۆزلەر ئىكەنلىكىگە يېتەرلىك دەلىلدۇر.⁶²

ئۇنداقتا، نايمان ياكى كىرايتلارغا خىرىستىيانلىق نەدىن كەلگەن دېگەنگە جاۋاپ تېپىش ئۈچۈن «ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن» دېگەننى ئىسپاتلايمىز دەپ، تۈرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار جەريانىدا بەزە كىلىكتىن خىرىستىيانلىققا ئائىت ئەسەرلەر تېپىلدى، دېگەن سۆزنى تاراتماقتا. ئۇيغۇرلاردا دەسلەپتە بۇددا ۋە مانى دىنى بار ئىدى. كېيىنچە مانى دىنى يوقىلىپ، يالغۇز بۇددا دىنىلا قالغانلىقىنى تارىخ بىردەك ئىسپاتلايدۇ ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان ئەسەرلەر بىلەنمۇ ئىسپاتلانغان. تۈرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار جەريانىدا بەزە كىلىكتىن ۋە باشقا جايلاردىن چىققان ئەسەرلەر بېرىلن ئىپتىۋىگرافىيا مۇزېيىدا ۋە لوندون بېرىتس مۇزېيىدا كۆرگەزمە قىلىنماقتا بولۇپ بۇلاردا خىرىستىيانلىقنىڭ ئەسەرى بار يوقلۇقى مەيداندا تۇرۇپتۇ.

ھازىر چىن ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسەت قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ بەزى شەھەرلىرىدە خىرىستىيانلىقنى تەبلىغ قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس تەشكىلىي ئورگانلار قۇرۇلۇپ چىققان بولسىمۇ بۇ ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان شۇبىسىزلىك مىسسىيۇنېرلىرىنىڭ بەزىلىرى «چىڭگىزخاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارى بولغان ئوغلى چاغاتايخان خىرىستىيان ئىدى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا خىرىستىيانلىق راۋاج تاپقان ئىدى. قەشقەردە چوڭ بىر پاپا ئولتۇراتتى. چىنگە بارغان مەشھۇر ساياھەتچى ماركوپولو يەر كەندە ئىككى چىركاۋ كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان» دەپ يازىدۇ. چاغاتاي خاننىڭ خىرىستىيان بولۇپ بولمىغانلىقى ھەققىدە تارىخچىلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولار بىزنىڭ مەۋزۇيىمىزنىڭ تېشىدىكى بىر مەسىلە. شەرقىي تۈركىستاندا موغۇل دەۋرىدىن ئۈچ ئەسىر

⁶² خىرىستىيانلىقتا مۇرت ياكى سۈپى «كەشش» دەپ ئاتىلىدۇ (ن. ش. ۵۰).

بۇرۇن ئىسلام دىنىنىڭ ناھايىتى مۇستەھكەم يىلدىن تارتقانلىقى، بولۇپمۇ قەشقەر ۋە يەركەندە قاراخانىلار زامانىسىدا مۇسۇلماندىن باشقا توپلۇم قالمىغانلىقىنى تارىخ شەك - شۈبھىسىز ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قاراخانىيلار شامان دىنىدا بولسىمۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىگە ھېچبىر مۇداخىلە قىلمىغان ۋە ئۇلارنىڭ دەۋرىدىمۇ ئالتە شەھەردە ئىسلامدىن باشقا بىردىن بىر يوقلىقى ھەممىگە مەلۇم. چىڭگىزخان ئوغۇللىرىنىڭ دىن بىلەن جىددى بىر ئالاقىسى بولمىغانلىقى، يەنى، ھېچبىر دىننى راۋاجلاندۇرمىغان ياكى دۈشمەنلىك قىلمىغانلىقى ئازغىنە تارىخ بىلگەن كىشىگە ئايدىڭ بولغان بىرمەسىلە.

ماركوپولونىڭ ساياھەتنامىسىدا بولمىغان سۆزلەرنى، ئىسلام ۋە شەرق تارىخلىرىدا ھېچ كۆرۈلمىگەن بو توقۇلما يالغانلارنى ئويدۇرۇپ چىققان ئۇ مىسسىئونېرلارنىڭ مەخسەدى خەلقنى بولۇپمۇ بىرقىسىم جاھىل (ئىلىمىز) كىشىلەرنى بۇسۆزلىرى بىلەن قايمۇقتۇرۇپ «قاراڭلار! پادىشاھىڭلار، ئاتا - بوۋاڭلار خىرىستىيان ئىدى. سىلەر ئاتا - بوۋاڭلارنىڭ بۇ يولىنى تاشلاپ ئازدىڭلار» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ خىرىستىيانلىقنى تارقىتىش ۋەزىپىلىرىگە دەسمايە قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. خىرىستىيان مىسسىئونېرلىرىنىڭ بۇنداق ھىيلە - ئەپسۇنلىرى توغرىسىدىكى مىساللار مىسىر، شام، تۈركىيە، ئۇنس ۋە ماراكەش قاتارلىق ئوتتۇرا شەرق ۋە شىمالىي ئافرىقا تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. موغۇل دۆلىتى زامانىسىدا رىم پاپاسى موغۇلىستانغا بىرقانچە قېتىم مىسسىئونېرلار ئەۋەتىپ، چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىنى ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنى خىرىستىيانلىققا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تىرىشقان بولسىمۇ نەتىجىسىز قالغانلىقىنى ياۋروپا تارىخچىلىرى بىردەك قوشۇلۇپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ماركوپولومۇ رىم پاپاسى تەرىپىدىن موغۇلىستانغا ئەۋەتىلگەن بىر ئىتالىيەلىك «كەشش» ئىدى. بۇ ئادەم موغۇلىستان ۋە چىنگە بېرىپ، بىر چاغدا قۇبلاي خاننىڭ قېشىدا مەنسەپكىمۇ چىققان، 25 يىل چىن ۋە موغۇلىستاندا خىرىستىيانلىقنى تارقىتىشقا تىرىشقان بولسىمۇ ھېچ نەتىجە ئالالماي ئاخىردا ساياھەتنامە يېزىپ قايتىپ كەتكەن. ھەرقانداق بىر ياۋروپالىقنىڭ سۆزىنى ھەقىقەت دەپ تونۇيدىغان بەزى زامانىۋى شەرق يازغۇچىلىرى يۇقىرىقى سۆزلەرنى ھېچ تەدقىق قىلماستىن تارىخىي ۋەقەلەر قاتارىدا كىتابلىرىدا يازغان. ۋاھالەنكى بۇرۇنقى خىرىستىيان مۇئەللىپلارنىڭ ۋە زامانىمىزدىكى مىسسىئونېر تەشۋىقاتچىلىرىنىڭ تۈرك ۋە ئىسلام جامائەسى ھەققىدىكى بۆھتانلىرىنى «ھەئە» دەپ، تەستىقلايدىغان زامان ئۆتۈپ كەتتى. ھازىرقى ياشاۋاتقان ئەسىرىمىز بولسا تەدقىق ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان ئەسىرىدۇر.

موغۇل ھۆكۈمىتى دەۋرىدىكى خىرىستىيان پاپالىرىنىڭ تەشەببۇسلىرى ھەققىدە «تۈرك تارىخ تەدقىق جەمئىيىتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئومۇمىي تارىخ» تا يېزىلغان بىر ئابزاسنى مۇھتەرەم كىتابخانىلارغا سۈنۈمەن:

«چىڭگىز ياساسى(قانۇنى) غا بەك رىئايە قىلىدىغان ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، تەۋەسىدىكىلەرنىڭ

ۋىجدانىي ئازاتلىقىغا ھېچ دەخلى قىلمايتتى. يانلىرىدا مۇسۇلمان، خرىستىيان، بۇددىست، شامان ۋە باشقا مەزھەپلەرگە مەنسۇپ كىشىلەر بار ئىدى ۋە ئۇلارغا پەرقسىز مۇئامىلە قىلىپ، ئوخشاش خىزمەتتە قويمايتتى. بىر زامانلار رىم پاپالىرى ئارقا - ئارقىدىن مىسسىئونېرلەر ئەۋەتىپ، موغۇل دۆلىتى خانىدانىنى خرىستىيان قىلىش ئۈچۈن تىرىشتى ۋە بۇنىڭدىن سەلب ئۇرۇشلىرىدا⁶³ يېتەلمىگەن مەقسەتلىرىگە، يەنى، مۇسۇلمانلارنى مەغلۇب قىلىپ ئىزىش مەقسەتلىرىگە، موغۇل ھۆكۈمدار خانىدانى ئەزالىرىنى خرىستىيان قىلىپ، بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئېرىشىشنى خىيال قىلدى. پەقەت، چېڭگىز ئەۋرىلىرىدىن بىرقانچە شاھزادە ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى خرىستىيان قىلغان بولسىمۇ ئاخىرىدا بۇ تەشەببۇسلىرى بىكار بولدى. چۈنكى، چېڭگىز خانىدانى ئىمپېراتورلىرى پاپا ۋە ئۇنىڭ راھىبلىرى قولىدا ئويۇنچاق بولۇشنى خىياللىرىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى. موغۇل دۆلىتىگە تەۋە ئۆلكىلەردىن چىنىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى باشقا ھەرقانداق تەسىرگە غالىپ كەلدى. ئالتۇن ئوردىدا خانلىرى، چاغاتاي خانىدانى ۋە ئىلىخانلار ھەممىسى مۇسۇلمان بولدى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە تېخىچە مۇسۇلمان بولمىغان باشقا نۇرغۇن تۈرك قوۋملىرى ئىسلامغا كىردى.

قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

قاراخانىيلار ئۇزۇن بىر زامان چىندە ئولتۇراقلاشقانلىقلىرى ئۈچۈن رەسمى دۆلەت ئىشلىرىدا چىن تىلىنى قوللىنىمايتتى ۋە دۆلەت تەشكىلاتىغا ئائىت كۆپلىگەن ئاتالغۇلار چىنچە ئىدى. پەقەت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىدا «گۇرخان» دېگەن تۈرك كەلىمىسىنى قوللانغان. ھەربىي ئىشلار توغرىدىن توغرا گۇرخانغا قارايتتى. قوماندانلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى 100دىن ئاشمايتتى. گۇرخاننىڭ ھامىيلىقىدىكى يەرلىك خانلارنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقىغا ھۆرمەت قىلىپ، بىز يۇقىرىدا تەكرار - تەكرار سۆزلەپ كېلىۋاتقان تۈرك دۆلىتى ئەنئەنىسىگە رىئايە قىلىنغانىدى. مالىيە تۈزۈمىدە چىندە يولغا قويۇلغان ئۇسۇل بويىچە ئۆي بېشىدىن ھېساپلاپ سېلىق ئېلىش، يەنى، يىلدا ھەر ئۆي بېشىدىن دۆلەتكە بىر تىللا بېرىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. بۇ ئۇسۇل ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخى يېقىنقى زامانلارغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. خەلق دىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىدا ئەركىن بولۇپ بۇنىڭغا دۆلەت ئارىلاشمايمايتتى. پۈتۈن دىنلەر ئەركىن ئىدى. غەربىي تۈركىستان ۋە شەرقىي تۈركىستاندا (قۇجۇ، بەشبالىق، قۇمۇل ۋە كىنگىتسىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ۋە نېرىم، چەرچەن ئۆلكىلىرىدىكى بۇددىست سېرىق ئۇيغۇرلاردىن باشقا) مۇسۇلمانلار ياشايتتى. پەقەت ئارال كۆلى بويىدىكى ئازراق بىرقەبىلە خرىستىيانلىقنىڭ نەستۇرىي مەزھەبىدە ئىدى. بۇ يەردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. ئىسلام ئىلىملىرى ۋە مەدەنىيىتىدىكى تەرەققىيات

⁶³ سەلب، خرىستىيانلىقنىڭ ئالامىتى. سەلب ئورۇشى (ئىسلام ۋە خرىستىيانلىق ئۇرۇشى). (ن. ش. ھ.).

قاراختاي دەۋرىدىمۇ قاراخانلار دەۋرىدىكى سەۋىيەسىنى ساقلىيالىغانىدى. بالاساغۇن، قەشقەر، خوتەن، بارسىغان، تالاس، ئىلبالىق ۋە غەربىي تۈركىستاندا چوڭ - چوڭ ئالىملار يېتىشىپ چىققان ۋە غايەت مەشھۇر بولغان كىتابلار يېزىلىپ چىققانىدى. ئەرەبچە ئەدەبىيات ئىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مۇپتاھ ئەلشولۇم» نىڭ مۇئەللىپى ئىمام ياقۇب يۈسۈپ ئەلسەكاكى بالاساغۇن ئالىملىرىدىن ئىدى. ھەنپىي مەزھەبىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر كىتاپلىرىدىن «ھىدايە» نىڭ مۇئەللىپىمۇ ئەبۇلھەسەن بۇرھانىددىن مەرغىنانلىق ئالىملاردىن بولۇپ، ئەڭ توغرا پەتۋا كىتابىنى يازغان ئىمام قازىخانمۇ ئۆز كەنتلىك ئىدى. بۇ ئىككى زات قاراختايلىار زامانىسىدا يېتىشىپ چىققان ئىسلام ئالىملىرىدۇر. قاراختايلىار دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاندا مۇسۇلمانلار ساندا بولغانلىرىدەك مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ باشقالاردىن ئۈستۈن ئىدى. مانا بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاندا مەيلى قاراختايلىار دەۋرىدە بولسۇن مەيلى موغۇل دەۋرىدە بولسۇن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتلەرگە ئۈستۈن كەلگەنلىكىنى تارىخ سەھىپىلىرىدە كۆرمەكتىمىز. بەزى ياۋروپا تارىخچىلىرى قاراختايلىار موغۇللارغا مەدەنىيەت جەھەتتە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن دەپ، يازىدۇ. بۇ ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى، موغۇللارغا مەدەنىيەت جەھەتتە ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكەنلەر بىرىنچىدىن مۇسۇلمان تۈركلەر، ئىككىنچىدىن بۇددىست ئۇيغۇرلاردۇر. موغۇل دۆلىتىدە ئىدارىي تەشكىلنىڭ ئاساسى تەركىبى مۇسۇلمان تۈركلەر، بۇددىست ئۇيغۇرلار، قاراختايلىار، تاڭغۇت ۋە مانجۇرلاردىن مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن موغۇل مەدەنىيىتىدە بۇتۇرك قۇۋملىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەسىرى كۆرۈلمەكتە.

ختايلىار توغرىسىدىكى بايانىمىزنىڭ ئاخىرىدا، چىنلىقلارنى خىتاي دېيىشنىڭ توغرى ئەمەسلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش كېرەك دەپ ھېسابلانمىمەن. قاراخانلار دەۋرىدىن تاكى چىڭگىزخان دەۋرىگىچە شىمال ۋە غەرب شىمال چىندە ھاكىمىيەت خىتايلىارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ سەۋەبتىن موغۇلىستان ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئۇلارنىڭ شۆھرىتى زىيادە بولۇپ، موغۇلىستان ۋە شەرقىي تۈركىستان خەلقى چىندا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى «ختاي» دەپ ئاتايتتى. ھازىرقى زاماندا چىنلىقلارنى خىتاي دېيىش شۇ چاغدىن قالغان بىرخانا چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان ئادەتتۇر. ئەمما، ئەمىلىيەتتە خىتايلىار چىنلىق بولماستىن، بىر تۈرك قەبىلىسىدۇر. چىنلىقلارنى خىتاي دېمەستىن «چىنلىق» دېيىش لازىمكى، بۇشانلىق تۈرك قۇۋمىنىڭ تارىخى چىن تارىخى ئىچىگە كىرىپ كۆمۈلۈپ كەتمەسۇن.

شەرقىي تۈركىستاندا چىڭگىزخان

ئىستىلاسى

چىڭگىز خاننىڭ ئەسلى، دۆلەت قۇرغانلىقى، سوقۇشلىرى، ياسا(قانۇن) لىرى ۋە باشقا ۋەقەلەر ھەققىدە تارىخ كىتاپلىرىدا غايەت تەپسىلى مەلۇماتلار بار. بۇ كىتابىمىزدا يالغۇز شەرقىي تۈركىستانغا

ئائىت ۋە قەلەمىنىلا بايان قىلىمەن.

چىڭگىزخان موغۇلىستان ۋە شىمالىي چىندا ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن ئەشەددى دۈشمىنى كۈچلۈك خاننى يوقىتىش ۋە شەرقىي تۈركىستاننى ئۆز ئىمپېراتورلۇقىغا قوشۇۋېلىشنىڭ كۈيىغا چۈشتى.

ھىجرى 614 (مىلادى 1217-) يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا چىڭگىزخان چەتە (جەبە) نويان ئىسىملىك قومانداننى 20,000 ئاتلىق ئەسكەربىلەن شەرقىي تۈركىستانغا يوللىدى. جەبە نويانغا ئۇيغۇر ۋە قارلۇق قاتارلىق تۈرك قوۋملىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر قوشۇلۇپ كەلمەكتە ئىدى. كۈچلۈككەمۇ پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ خوتەندىن يولغا چىقىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدا توختىدى. ئوتتۇرىسىدىن نويان يېتىپ كېلىپ ئۇرۇش باشلاندى. نەتىجىدە، كۈچلۈك ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولدى. ئۆزى ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن قېچىپ، قەشقەرگە كەلدى. قەشقەر خەلقى بۇ زالىمنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تازا ئىنتىقام ئالدى. كۈچلۈك ئۈچ ئادىمى بىلەن قېچىپ، قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا چىقىۋالدى. چەتە نوياننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، بەدەخشان نەرەپگە قاچتى ۋە سېرىق قولغا كەلدى. ئۇ يەردىكى بۇرۇن كۈچلۈكنىڭ زۇلمىدىن قېچىپ كېلىپ، ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان تۈركىستانلىقلار ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، نوياننىڭ ئەسكەرلىرىگە بەردى. چەتە نويان ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، چىڭگىزخانغا ئەۋەتتى.

چەتە (جەبە) نويان ئۇندىن كېيىن يەركەن، خوتەن ۋە كۈچانى ئۇرۇشمايلا قولغا چۈشۈردى ۋە بۇ جايلاردىكى ئىشغالىيەت ناماملانغاندىن كېيىن چىڭگىزخان بېكىتكەن قانۇنغا ئاساسەن دىن مەزھەپ، تىجارەت، تېرىلغۇ ۋە باشقا تۇرمۇش ئىشلىرىدا خەلقنىڭ ئەركىن ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. مانا بۇ سۈرەت بىلەن باشقا يۇرتلارنىڭ بېشىغا بالا بولغان چىڭگىزخان شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن بىر قۇتقازغۇچى بولدى.

ھىجرى 615 - (مىلادى 1218 -) يىلى چىڭگىزخان ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە سېرىق ئۇيغۇرلاردەك يەرلىك خانلىقلارغا ئۆز خانلىرىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا ئىچكى مۇستەقىللىق بەردى. ئالتى شەھەر مەنتىقىسىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ ئالدىدا چوڭ ئىناۋەتكە ئىگە بولغان يۇرت كاتتىلىرىدىن ماڭلاي سۈيە⁶⁴ ئىسىملىك كىشىنى ئالتى شەھەرگە يەرلىك خانلاردەك ھوقۇقلۇق ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى. ماڭلاي سۈيەنىڭ بىر پۇتى ئاقساق بولغانلىقى ئۈچۈن چىڭگىزخان ئۇنى «دوغلان» دەپ ئاتايتتى («دوغلان» موغۇلچە «ئاقساق» دېمەكتۇر) شۇنىڭ ئۈچۈن ھىجرى 921 - (مىلادى 1515 -) يىلىغىچە ئالتى شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ماڭلاي سۈيە خانىدانى تارىخ كىتابلىرىدا «دوغلان» خانىدانى دەپ يېزىلىدۇ.

⁶⁴ «تارىخى رەشىدى» نىڭ مىكرۇفىلىمىگە ئېلىنغان نۇسخىسى 13 - بەتتە، «ماڭلاي سۈيە» نىڭ مەنىسى «ئاپتاپرۇي» (ن . ش . ھ.).

شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىڭگىزخان

زامانىسىدىكى ئەھۋالى

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى كۈچلۈك خان زامانىسىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار سەۋەبى بىلەن خەلق تىجارەتنى تاشلاشقا مەجبۇر بولغانىدى. چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن تىنچلىق ئەكسگە كېلىپ، خەلق يەنە تىجارەتكە يۈزلەنگىلى تۇردى. ئۇچاغلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ تاشقى تىجارىتى ئاساسەن غەربىي تۈركىستان بىلەن ئىدى. چىڭگىزخان بۇ يولنى ئېچىش ئۈچۈن، مەھمۇد يالۋاچ ئىسىملىك مۇسۇلمان ۋەزىرىنى خارەزىمىشاھنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ، بىر تىجارەت كېلىشىمى ئىمزالاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىجرى 616 - (مىلادى 1219 -) يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستان تىجارەتچىلىرى پەرغانە، بۇخارا، خارەزىم ۋە بەلىخكە بېرىش - كېلىشكە باشلىدى. لېكىن بۇ تىجارەت ئاران بىرىل داۋام قىلىپ، 400 شەرقىي تۈركىستانلىق تىجارەتچىنى ئوتتۇرىدا شەھىرىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن توختىدى. بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق: ھىجرى 617 - يىلى 400 كىشىلىك چوڭ بىر كارۋان شەرقىي تۈركىستاندىن نۇرغۇن مال بىلەن خارەزىمگە قاراپ يولغا چىقىپ، سىر دەريا بويىدىكى ئوتتۇرا شەھەرگە كەلگەندە شەھەرنىڭ ھاكىمى كارۋان ئىچىدىكى بىر ئادەم بىلەن شەخسى ئاداۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن كارۋاننى توختىتىپ قويدى ۋە خارەزىمىشاھقا «چىڭگىزخاننىڭ 400 تەپەر جاسۇسى سودىگەر قىياپىتىدە كەلدى. بۇلارنى نېمە قىلىمەن؟» دەپ خەت يازدى. خارەزىمىشاھ ھېچ ئويلاپ تۇرماستىن «ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ ماللىرىنى ئال ۋە بۇخاراغا ئەۋەت» دەپ بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ھاكىم 400 شەرقىي تۈركىستانلىق بىگۇناھ مۇسۇلماننى ناھەق ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ماللىرىنى ئالدى. مانا شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدىكى تىجارەت توختىدى. بۇ ۋەقە چىڭگىزخاننىڭ غەربىي تۈركىستانغا ۋە باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، يول ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەشھۇر «موغۇل ئىستىلاسى پاجىئەسى» مەيدانغا چىقتى. نەتىجىدە مىليونلارچە مۇسۇلمان جېنىدىن ۋە مېلىدىن ئايرىلدى (تەپسىلى مەلۇمات ئۈچۈن موغۇل ۋە ئىسلام تارىخلىرىغا قاراڭ).

چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان

چىڭگىزخان ئۆزى ھايات چېغىدا قول ئاستىدىكى پۈتۈن جايلارنى 4 ئوغلغا تەقسىم قىلىپ بەرگەندى. بۇ تەقسىماتتا پۈتۈن غەربىي تۈركىستان ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتاي ۋە ئېمىلىدىن باشقا جايلارى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خاننىڭ ھەسسىسى ئىدى. ئالتاي ۋە ئېمىلنى

ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتاي خانغا بەرگەن (16 - خەرىتىگە قاراڭ).

چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا چاغاتاي خان ئاز بىر زامان ئالمىلىق شەھىرى (ھازىرقى قورغاس) نى پايتەخت قىلىپ، ئالمىلىق ۋە بالاساغۇن ئارىسىدا يۈرۈپ ھاكىمىيەت سۈرگەنىدى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن (ھىجرى 624 - مىلادى 1227 - يىلى) چاغاتاي خان داۋاملىق قارا قۇرۇمدا تۇرۇپ چىڭگىزخاننىڭ ئورنىغا قاغان بولغان تۇلۇخانغا مەسلىھەتچى بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇندىن كېيىن چوڭ خان بولغان يەنە بىر ئىنسى ئوكتاي خان زامانىسىدىمۇ ئۇنىڭغا مەسلىھەتچى بولدى. ئۇ دەۋردە تۈركىستان «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇجايلار ئەمىلىيەتتە چاغاتاينىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا ئەمەستى.

غەربىي تۈركىستان مەھمۇد يالۋاچ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مەسئۇد يالۋاچنىڭ باشقۇرۇشىدا، سىر دەريادىن ئېمىلغىچە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي يەرلىك بەگلەر ئىدارىسىدە، ئالتى شەھەر بولسا ماڭلاي سۈيە دۇغلانىنىڭ قارمىقىدا ئىدى. قۇجۇ، بەشبالىق، قۇمۇل ۋە بارىكۆلنى ئۇيغۇر ئىدىقۇنى ئىدارە قىلاتتى. بۇ يەرلىك ھۆكۈمدارلار ئىچكى مۇستەقىللىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۆز ئۆلكىلىرىنى چاغاتاي خان نامىدا ئەمەس، بەلكى، قاغاننىڭ نامىدا ئىدارە قىلاتتى. دېمەككى، بۇ ئۆلكىلەرنى چاغاتاي ئۇلۇسى دېيىش، پەقەت ئىسىم ئېتىبارى بىلەنلا ئىدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقى بۇ دەۋردە ئېچ ياشاپ ئىقتىسادىي ۋە ئىلمىي جەھەتلەردە خېلى ياخشى تەرەققى قىلغانىدى.

شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندا چاغاتاي

خانئىدائى دۆلىتى

چاغاتاي خان، ھىجرى 639 - (مىلادى 1241 -) يىلى ئۆلدى. تۈركىستاندىن ئىبارەت چاغاتاي ئۇلۇسى بۇرۇنقىدەك يەرلىك خانلارنىڭ «قاغان» نامىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھاكىمىيەت شەكلىدە ئىدى. ھىجرى 644 - (مىلادى 1124 -) يىلى چوڭ قاغانلىق تەختىگە چىققان كۈيۈكخان، چاغاتاي خاننىڭ ھايات چېغىدا بىر ئورۇشتا ئۆلگەن ئوغلى مۇتۇگەننىڭ ئوغلى قارا ھۇلاكۇنى چاغاتاي ئۇلۇسىغا خان قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈركىستان بىۋاسىتە چاغاتاي خانئىدائىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. قارا ھۇلاكۇ ئالمىلىقنى پايتەخت قىلدى. كۈيۈك قاغان چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى يېسۇمۇڭگۇنى قارا ھۇلاكۇنىڭ ۋەلىيەتلىكىنى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ھىجرى 646 - (مىلادى 1249 -) يىلى يېسۇمۇڭگۇ قارا ھۇلاكۇ بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزى خان بولۇۋالغان بولسىمۇ بىرىلدىن كېيىن ئۆلدى. ئورنىغا خان بولغان ئوغلى مۇبارەكشاھ كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئانىسى ئەرگىنە

خاتۇن خانلىقىنى ئىدارە قىلاتتى. لېكىن، شۇيىلىنىڭ ئايىغىدا چاغاتاي خاننىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئالغۇ، ئەرگىنە خاتۇننى ئۆلتۈرۈپ تەختنى تارتىۋالدى⁶⁵. قارا ھۇلاكۇنىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن ئالغۇنىڭ تەختكە چىقىشى ئارىلىقىدىكى 6 يىل ئىچىدە چاغاتاي خانىدانى ئىچىدە داۋاملىق جېدەل - ماجررا بولۇپ تۇرغانلىقتىن شىمالىي تۈركىستاننىڭ كۆپلىگەن شەھەرلىرى ۋەيران بولدى. ئالغۇ بۇ قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، يۇرتنى تىنچىتىپ ۋە پۈتۈن تۈركىستاننى ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالدى. يالغۇز ئالتى شەھەردىكى دۇغلار خانىدانى ۋە بەشبالىقتىكى ئىدىقۇتنى ئۆزىگە تەۋە جايلىرىدا خاننىڭ ئورۇنباسارى سۈپىتى بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىشقا تەيىنلىدى. خارەزىم ۋە ئافغانىستاننىمۇ بويسۇندۇرۇپ، چاغاتاي دۆلىتىگە قاتتى. ھىجرى 655 - يىلى قۇبلاي قاغاننىڭ قاغانلىق مەركىزىنى قارا قۇرۇمدىن بېيجىڭغا يۆتكەپ، تۈركىستاندىن بەك ئۇزاقلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئالغۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان، خارەزىم ۋە ئافغانىستان قوشۇلغان ھالدا بىرچاغاتاي ئىمپېراتورلۇقىنى قۇرۇپ، پايتەختنى ئالمىلىقتىن سەمەرقەنتكە يۆتكىدى.

ھىجرى 664. (مىلادى 1265). يىلى ئالغۇ ئۆلدى ۋە ئورنىغا قارا ھۇلاكۇنىڭ ئوغلى مۇبارەكشاھ يەنە تەختكە چىقتى. مۇبارەكشاھ چاغاتاي ئەۋلادىدىن تۇنجى مۇسۇلمان بولغان خاقان بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مۇبارەكشاھنىڭ زامانىسىدا چاغاتاي خانلىقىدا يالغۇز غەربىي تۈركىستان ۋە ئافغانىستاننىڭ ئاز بىرقىسمىلا قېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى ئۆكتاي خانىدانى ئىگەللىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا ئۆكتاي ھاكىمىيىتى

ئۆكتاي خانىدانىدىن غەربىي موغۇلىستان، ئالتاي ۋە ئېمىل ئۆلكىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، زارغالانتۇ (ھازىرقى قۇبۇدۇ) دا تۇرۇۋاتقان قايدۇخان، ئالغۇخان ئۆلگەندىن كېيىن ئىلى، ئالتى شەھەردىكى دۇغلار بەگلىكى، قۇجۇ ۋە بەشبالىقتىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە تەۋە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھىجرى 665 - يىلى شەرقىي تۈركىستان قايدۇخاننىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. قايدۇخاننىڭ ئۆلۈمىگە قەدەر بۇ ھاكىمىيەت مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان. قايدۇخان ھىجرى 702 - يىلى ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئوغلى چاپارخان تەختكە چىقتى. بۇچاغداغەربىي تۈركىستاندا چاغاتاي خانىدانىدىن دۇۋاي چىچەن خان ھۆكۈمرانلىق قىلماقتا ئىدى⁶⁶. ئۇ شەرقىي تۈركىستاننى چاغاتاي دۆلىتىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن چاپارخانغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى ۋە بىر تەرەپتىن

⁶⁵ بەزى مەنبەلەردە مۇتۇمىن خاننى «مۇڭگەخان» ۋە چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھۇلاگۇنى «ھۇلاكو»، «ھىلاكو»

يېسۇمۇڭگۇنى «يېسۇمۇڭگە» ۋە ئەرگىنە خاتۇننى «ئورخان خاتۇن» دەپ ئالغان. ئە. بايتۇر 791 - 801 - بەتلەر (ن. ش. ھ.).

⁶⁶ ھازىرقى ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە دۇۋاي چىچەنخان «داۋايخان» ياكى «داۋايخان» يېزىلىدۇ. ئە. بايتۇر 817 - بەت (ن. ش. ھ.).

دۇغلار خانى بايدارخاننى يېنىغا تارتتى. غەربىدىن دۇۋايى چىچەن خان ۋە جەنۇبىدىن بايدارخان ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىرى چاپارخاننى مەغلۇپ قىلىپ قوغلىۋېتىپ شەرقىي تۈركىستاندا 40 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۆكتاي ھاكىمىيىتىنى يىقتى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەنە چاغاتاي خانىدانى ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگەنلىكى

دۇۋايىخان ھىجرى 706 (مىلادى 1306). يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلدى. بەش يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش جەريانىدا بىرچەك مەيدانغا ئايلانغان ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى شەھەرلەر ۋەيران بولدى، خەلقلەر قەتلىئام قىلىندى. دۇۋايى چىچەنخان بۇ ئىشغالىيەت جەريانىدا ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن بايدارخاننى مۇكاپاتلاپ ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى، شىمالدا توخماقنى، ئالمائانا ۋە شەرقتە يەتتەسۇ قاتارلىق جايلارنى ئالتى شەھەردىكى دۇغلار ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن دۇغلار ھۆكۈمىتى خېلى كەڭ ۋە مۇنبەت زېمىننى ئىگە مەملىكەت بولۇپ كۈچلىنىپ قالدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن دۇغلار خانىدانىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچلىنىشى ۋە شۆھرەت تېپىشى بايدارخان زامانىسىدىن تارتىپ باشلانغان. بۇلارنى دۇغلار تارىخچىسى پەسلىدە بايان قىلىمەن. چىڭگىزخان ۋە ئۆكتاي قاغان زامانىسىدا خېلى ياخشى بولغان شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۇلاردىن كېيىن، موغۇل شاھزادىلىرىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان جېدەل - ماجىرا ۋە ھەستەتخورلۇقلىرى نەتىجىسىدە پۈتۈنلەي بۇزۇلغانىدى. يەنە بىرسەۋەبى چاغاتاي ئۇلۇسى دەپ ئاتالغان تۈركىستان ئۆلكىلىرىنىڭ ھېچبىرى دېڭىزغا تۇتاش ئەمەس ۋە تۆت ئەتراپى بىر - بىرىگە دۈشمەن موغۇل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ زېمىنلىرى بىلەن ئورالغانلىقى ئىدى. بۇ ۋەزىيەتتە تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ سىرتقا چىقىپ تىجارەت قىلىش ئىمكانى بولمىغانلىقتىن ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچارلاشتى. دۇۋايىخان بۇ مەسىلىگە چارە تېپىش ئۈچۈن پۈتۈن چىڭگىز ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا بىر ئومۇمىي سۈلھى تۈزۈشكە تېرىشقان بولسىمۇ ئۆمرى ۋاپا قىلماي ھىجرى 707. يىلى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى كانجۇكخان تەختكە چىقتى. ئۇ مۇبىر يىلدىن كېيىن ئۆلدى ۋە ئورنىغا چاغاتاي خانىدانىدىن تالغۇ خانلىق تەختىگە چىقتى. تالغۇ ئۆلگەندىن كېيىن دۇۋايىخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى كېپەك خان بىلەن ئىنسى ئېسەن بوغاخان⁶⁷ تەخت ئاللىشىپ، ئېسەن بوغاخان غالىپ كەلدى ۋە ھىجرى 710. يىلى خانلىق تەختىگە چىقتى.

ئېسەن بوغاخان تۈركىستاننى بىرمەزگىل تىنچىتىقان بولسىمۇ ئۇنىڭ دەۋرىدە تۈركىستاننىڭ بېشىغا بۇچاغغىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان پالاكەتلەر كەلدى. قۇبلاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىندە تۇرۇپ

67 چاغاتايچە بوغا ئۇيغۇرچىدىكى كالىنىڭ «بوقا» سى، كېيىنكىنىڭ «بوغا» سى ئەمەس. «تارىخى رەشىدى» فارىسچە

نۇسخىسى 13 - بەتتە «بوغاخان» دەپ يېزىلغان. ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «بوغاخان» دەپ ئالىدۇ. (ن. ش. ۸۰).

ئۆزلىرىنى «پۈتۈن چىڭگىز ئەۋلادىنىڭ قاغانى» ھېساپلىسىمۇ، تۈركىستاندىكى چاغاتاي خانىدانى، قىپچاق ئۆلكىسىدىكى ئالتۇن ئوردى (جۇجى) خانىدانى خانلىرى ئۇ قاغانلارغا ھېچ بويىسۇنماستىن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشىدى. ئىراندىكى ئىلخانلار (ھۇلاكۇ خانىدانى) يالغۇز ئېغىزدا قاغانغا ھۆرمەت قىلاتتى. مانا بۇ سەۋەپلەردىن قاغانلار ھەر زامان چاغاتاي خانىدانىنى ۋە ئالتۇن ئوردى خانلىرىنى بويىسۇندۇرۇش پۇرسىتىنى كۈتەتتى. ئېسەن بوغاخان تەختكە چىققان يىلى قۇبىلاي خاننىڭ نەۋرىسى «بويانتۇ قاغان» موغۇل ۋە چىن ئەسكەرلىرىدىن تەركىپ تاپقان غايەت زور بىرقوشۇن بىلەن تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. ئېسەن بوغاخان بىلەن ئالتۇن ئوردى خانى توقتاي خان ئارىسىدا دۈشمەنلىك بار ئىدى. بۇ سەۋەبتىن ئالتۇن ئوردى خانى قاغان تەرىپىگە ئۆتۈپ، 100 مىڭ كىشىلىك بىرقوشۇن بىلەن ياردەم قىلدى. ئېسەن بوغاخان قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپ، ئۇرۇشقان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى ۋە بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن مۇستەھكەم تاغلىق رايونغا چېكىنىپ، ئۆزىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى خەتەردىن ساقلاپ قالدى. بويانتۇ قاغان تۈركىستاندا 2 يىلچە تۇردى ۋە بۇ مەزگىل ئىچىدە قەتلىئام يۈرگۈزۈپ، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلدى. تۈركىستاندا ناھايىتى ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ قەتلىئامدىن ساق قالغان خەلقىمۇ ھەرتەرەپكە قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە قاغاننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئاچارچىلىقتىن ئۆلگىلى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قاغان چىڭگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. قاغاننىڭ چىڭگە قايتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئېسەن بوغاخان قاچقان يېرىدىن ئەسكەرلىرى بىلەن قايتىپ كېلىپ، يۇرتنى قولغا ئالدى ۋە ھىجرى 718 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئاكىسى كېپەكخان ئىككىنچى قېتىم خان بولدى. كېپەكخان ھىجرى 721 - يىلى ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئىنىسى ئىلچىكداي خان ئالتە ئاي خانلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى دۇۋاي تۆمۈرخان خان بولدى ۋە بىرىلدىن كېيىن (ھىجرى 722) ئۆلدى ۋە ئورنىغا ئىنىسى تارماشرخان تەختكە چىقتى.⁶⁸

تارماشرخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىسلام بىلەن مۇشەرىف بولدى ۋە ئۆزىگە ئالاھىدىدىن دېگەن لەقەمنى ئالدى. چىڭگىزخاننىڭ ياساسى (قانۇنى) نى تاشلاپ، ئىسلام شەرىئىتى بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىپ تەۋەلىكىدىكى باشقا پۈتۈن چاغاتاي خانىدانىغا مەنسۇپ شاھزادىلارنى، خان ۋە بەگلىرىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈشكە تىرىشقىلى باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن تېخى شەرقىي تۈركىستاندا مۇسۇلمان بولمىغان دۇغلار خانىدانى، ئۇيغۇر ئىدىقۇنى ۋە باشقا چاغاتاي ئەۋلادلىرى نارازى بولۇپ تارماشرخانغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقىلى تۇردى. تارماشرخان بۇ ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن جەددى بىر ھەرىكەت قىلدى. ئاخىرى چاغاتاي دۆلىتى ئىككىگە ئايرىلىپ كەتتى.

68 بەزى مەنبەلەردە ئىلچىكداينى، «ئىلچىكداي» ۋە تارماشرخاننى «تارماشرخان» دەپ ئاتىغان. ئە. بايتۇر، 839. بەت

مۇستەقىل چاغاتاي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى

تارماشرخان ۋاپات قىلغىچە شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلار مۇستەقىل ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىچىك بىر ساھادا ئايرىم - ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقتىن بىرلىك يوقتى. تاشقى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن ھەر زامان يوقىلىپ كېتىش خەۋپى بار ئىدى. ئۇلارنىڭمۇ بىر چاغاتاي ھۆكۈمدارىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا بىرلىشىش ئارزۇلىرى بار ئىدى.

تارماشرخان ھىجرى 730 - (مىلادى 1330 -) يىلى جىيەنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن غەربىي تۈركىستاندا بىر ئېغىر ئىچكى قالايمىقانچىلىق پەيدا بولدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەڭ كۈچلۈكى بولغان دۇغلار ھۆكۈمدارى پۇلاچى بەگ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تارماشرخاننىڭ تېخى مۇسۇلمان بولمىغان ئىنسانلىرىدىن ئىمال خوجانى بۇخارادىن قاقجۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كەلدى. چاغاتاي خانىدانى ۋە دۇغلار خانىدانىغا مەنسۇپ كاتتا كىشىلەر، قەدىمكى تۈرك مۇراسىمى بويىچە ئالەملىق شەھىرىدە بىر يەرگە يىغىلىپ، ئىمال غۇجىنى بىر ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى ۋە «ئېسەن بوغاخان» دېگەن نامنى بەردى. بۇ چاغاتاي خانىدانىدىن ئېسەن بوغاخان ئىسىملىك 2 - ھۆكۈمدار دۇر II. 69 - ئېسەن بوغاخان ئالەملىقتە تەختكە چىقىپ، ئۇزۇنغا قالماي شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلارنى ۋە قەبىلە بەگلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. تەختكە چىقىشىدا ئەڭ چوڭ ياردەم قىلغان پۇلاچى بەگنى «بەگلىرىپىگى» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى.

II - ئېسەن بوغاخان ئاستا - ئاستا ئەسكىرىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، غەربىي تۈركىستاندىكى چاغاتاي ھۆكۈمىتى ئۈستىدىن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلىرىنى سىڭدۈردى ۋە ئۆزىنى پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چوڭ خانى دەپ ئېيتىراپ قىلدۇردى. كۆرۈنۈشتە غەربىي تۈركىستاندىكى چاغاتاي ھاكىمىيىتى ۋە II - ئېسەن بوغاخاندىن ئىبارەت ئىككى ھاكىمىيەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە II - ئېسەن بوغاخاننىڭ ھاكىمىيىتى مەركىزى ۋە ئاساسلىق ھۆكۈمەت ئىدى. II - ئېسەن بوغاخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ ئورنىنى ساقلاپ ھىجرى 741 - (مىلادى 1310 -) يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا چىققۇدەك ئوغلى يوقتى. كىچىك خوتۇنىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈر دېگەن ئوغلىنى گۆدەك چېغىدا چوڭ خوتۇنى موغۇلىستانغا ھەيدىۋەتكەنىدى. بۇ ئوغلى، II - ئېسەن بوغاخان ۋاپات بولغاندا سەككىز ياشقا كىرگەنلىكتىن تەختكە چىقىدىغان ۋەلىئەھدى يوق، تەخت بوش قالدى. نەتىجىدە يەرلىك ھۆكۈمدارلار ئۆز جايلىرىدا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. بۇ ھەسەتخورلۇق ۋە ئىچكى چېدەل - ماجىرا سەككىز يىل داۋام قىلدى. بۇ مۇددەت ئىچىدە پۇلاچى بەگ ئېسەن بوغاخاننىڭ نارىسىدە

69 بەيئەت، ئىسلامدا مۇراسىم بىلەن ھۆكۈمدارغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىغا ئەھدى بايان قىلىش (ن. ش. ھ.).

ئوغلنى موغۇلىستاندىن ئېلىپ كېلىپ، تەختكە چىقىرىشنىڭ غېمىدە ئىدى. باشقا يەرلىك ھۆكۈمدارلار بۇنىڭغا قارشى ئىدى. بىرمۇنچە چاغاتاي شاھزادىلىرى تەختكە چىقىشنى تەمە قىلىپمۇ بۇ ئىشقا قارشى چىقىپ، ئۆزلىرىگە تەرەپتار پەيدا قىلىش ئۈچۈن، ھەريەردە جېدەل - ماجىرا چىقىرىپ تۇرغانىدى. بۇ سەككىز يىل ئىچىدە غەربىي تۈركىستان ۋە ئۆكتاي خانىدانى ئوتتۇرىسىدا توختىماستىن قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى. ئاخىرى غەربىي تۈركىستان تەختىنى قولغا ئالغان غازان خان (چاغاتاي) شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىچكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ يەرنىمۇ ئىشغال قىلىش كۆيىغا چۈشتى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىرقىسىم شاھزادىلار غازانخان شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلىۋالسا شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭمۇ يوقىلىپ تۈگىشىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئېغىر خەتەرنى سەزدى ۋە پۇلاچى بەگ بىلەن بىرلىشىپ، بۇ خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا قارار قىلدى ۋە پۇلاچى بەگنىڭ ئەتراپىغا توپلاندى.

پۇلاچى بەگ، تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىق تەختىگە چىقىرىپ شەرقىي تۈركىستاندا كۈچلۈك بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىماستىن تۇرۇپ، ھەرقانداق ئىچكى ۋە تاشقى خەتەردىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى بۇ يەرلىك ھۆكۈمدار ۋە شاھزادىلارغا چۈشەندۈرۈپ ئۇلارنى قايىل قىلدى. تۇغلۇقتۆمۈرنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن موغۇلىستانغا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇ كىشى بىرىل بويى موغۇلىستاننى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاخىرى بىرىلدىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ ئالمىلىققا ئېلىپ كەلدى. تۇغلۇق تۆمۈرنى تەختكە چىقىرىشقا تەرەپلەر بىردەك قارار قىلىشتى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان بولغانلىقى

ھىجرى 748 - مىلادى 1347). يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ، خانلىق تەختىگە چىقاردى. ئۇچاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان 18 ياشقا كىرگەنىدى. تۇغلۇقتۆمۈرخان پۇلاچى بەگنى «بەگلەربىگى» ئۇنۋانى بىلەن پۈتۈن دۆلەت كاتتالىرىنىڭ ئەڭ ئۈستىدىكى ۋەزىرلىك مەنەسپكە تەيىن قىلىپ، ئالتى شەھەر ۋە ئىسسىقكۆلدىن ئىبارەت دۇغلالت خانلىقىنى بەردى. پۇلاچى بەگ بۇ جايلارنى ئىنلىرى قەمەرىدىن بەگ، شەمسىدىن بەگ ۋە شەيخ دۆلەت بەگنى ۋالى قىلىپ بەلگىلەپ ئىدارە قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ھاكىمىيىتىنىڭ 4 - يىلى يەنى، ھىجرى 752 - يىلى مەۋلانا ئەرشىدىن ئىسلىك بىر ئالىمنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئىسلامنى قوبۇل قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، پۇلاچى بەگ باشلىق پۈتۈن دۆلەت كاتتالىرىنى ۋە باشقا مۇسۇلمان بولمىغانلارنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام بىلەن شەرەپلەندى. تۇغلۇق تۆمۈرخان نۇرغۇن ئالىملارنى ئالمىلىققا ئېلىپ كېلىپ، خەلققە ئىسلام ئەھكاملىرىدىن تەلىم بەرگۈزدى. مەۋلانا ئەرشىدىن كېيىنچە تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن

ئىجازەت ئېلىپ، كۇچاغا يەرلەشتى ۋە شۈيەردە ۋاپات بولدى. بۇ كىشىنىڭ تۇپراق بېشى ھازىر كۇچانىڭ تەبەرىرۈك مازارلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۈگۈنگىچە كۇچادا ئۆتكەن دىنى زاتلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرىدىندۇر. ھىجرى 762 - يىلى پۇلاچى بەگ ئالەمدىن ئۆتتى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ مەنسۇنى ۋە دۇغلار ھۆكۈمدارلىق ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى خۇدادادىخانغا بەردى. خۇدادادىخاننىڭ تاغىسى قەمەرىدىن بەگ ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن بەگلىكىنى باشقۇردى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىنتايىن پائال ۋە ئەسكىرىي جەھەتتە قابىلىيەتلىك بىرىگىت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۈندىن كۈنگە ئەسكىرىي قۇۋۋىتىنى ئاشۇردى ۋە پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى تولۇق ئىتائەتكە گىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان يۇرتتا تىنچلىق ۋە ئامانلىقنى مۇكەممەل يولغا قويدى ۋە پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا ئېلىشقا تەييارلاندى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ غەربىي تۈركىستاننى ئالغانلىقى

ھىجرى 737 - (مىلادى 1336 -) يىلىدىن باشلاپ، غەربىي تۈركىستاندا چىڭگىزخان نەسلىدىن بولمىغان، بارلاس دېگەن بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بېگى بولغان ئەمىر قازانخان كۈچلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋالغانىدى. كۆرۈنۈشتە چاغاتاي خانىدانىدىن بىرىنى تەختكە چىقىرىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا قارشى چىققان خاننى دەرھال يوقىتىپ، ئورنىغا باشقا بىرسىنى خان قىلىپ تىكلەيتتى. ئاخىرى ئەمىر قازان ئۆلتۈرۈلدى نەتىجىدە، غەربىي تۈركىستاندا ناھايىتى ئېغىر قالايمىقانچىلىق ۋە باشباشلىق يۈز بېرىپ ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ ۋەزىيەتنى ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە بەكمۇ ئۇيغۇن دەپ كۆرۈپ، ھىجرى 760 - يىلى چوڭ ۋە غايەت مۇنتىزىم بىر قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. غەربىي تۈركىستاندىكى بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان بەگلەر بۇنى ئاڭلاپ ئالاقىزادە بولۇپ كېتىشتى. بارلاس قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئەمىر ھاجى بارلاس باشلىق بىرقىسىم بەگلەر ئۆز تەۋەسىدىكىلىرىنى ۋە مال مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ ھېرات ۋە كابۇل تەرەپلىرىگە قاچتى. جالايىر قەبىلىسىنىڭ بىگى، پەرغانە ھۆكۈمدارى بەيازىد بەگ ۋە بارلاس ئېسىل زادىلىرىدىن كېش (يېشىل) شەھىرىنىڭ ھاكىمى تۆمۈربەگ (داڭلىق دۇنيا فاتىھى ئەمىر تۆمۈر⁷⁰) قاتارلىق بىرقانچە بەگلەر تۇغلۇق تۆمۈرخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان بۇلارغا چوڭ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، ئۆز جايلىرىنى ئۆزلىرىگە بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان غەربىي تۈركىستاننى ھېچ ئۇرۇش قىلماستىن قولغا كىرگۈزدى. لېكىن غەربىي تۈركىستاندا چوڭقۇر يىلدىن تارتىپ كەتكەن پىتنە - پاسات ۋە ئىنتىزامسىزلىق نەتىجىسىدە يۇرتتا باشباشلىق ۋە جەمئىيەتتە ئېغىر ھالدا تىنچسىزلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. بۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش

70 تارىختىكى داڭلىق ھۆكۈمدار تۆمۈر لىك يەنى «ئاقساق تۆمۈر» (ن. ش. ھ.).

ئاسان ئەمەستى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرخان غەربىي تۈركىستاندا ئىككى يىل تۇرۇپ، بۇ ئىشلارنى ئۈزەتەشكە تېرىشتى. بۇ مەزگىلدە تۆمۈربەگ سەمەرقەنتكە كېلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قېشىدا تۇرغانىدى. تۆمۈربەگ 23 ياشقا كىرگەن ناھايىتى ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك بىرىگىت بولغانلىقى ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنى يېنىغا ئېلىپ ئۆزىگە سەمىيى بىرخادىم قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن غەربىي تۈركىستاننى ئىدارە قىلىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگكە يېشىل شەھىرىنىڭ ھاكىملىقىنىڭ ئۈستىگە تۆمەن بەگ (ئۇنىڭ ئەسكەرگە قوماندان) لىك مەنسۇنى بەردى. ئۇندىن باشقا بارلاس قەبىلىسىنىڭ بەگلىكىنىمۇ بېرىپ، ئالتۇن تامغۇلۇق مەنسۇرنامە (يارلىق نامە) ۋە بىر تامغا بەردى. بۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگ غەربىي تۈركىستاندىكى يەرلىك بەگلەر ئىچىدە ئەڭ ئۈستۈن ئىمتىيازغا ئىگە كىشى بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ غەربىي تۈركىستاندا ئىككى يىل تۇرۇشى، ئۇيەردىكى ئىسلاھاتلارنى تاماملىشىغا يەتمىدى ۋە ئالمىلىق ئەتىرىپدا چوڭ بىر ئىسيان يۈز بەرگەنلىكتىن غەربىي تۈركىستاننى ئىدارە قىلىش ئىشىنى تۆمۈربەگ ۋە بەيازىد بەگلەرگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى شەرقىي تۈركىستانغا قايتتى.

ئىسياننىڭ جەريانى مۇنداق: تۇغلۇق تۆمۈرخان بىرىنچى قېتىم سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغان كۈنلىرىدە ئىككى مەنسەپتار خەلقنى بۇلاپ - تالاپ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش يىغۋالغانىدى. خان بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنى جازالىماقچى بولغاندا ئۇ ئىككى مەنسەپتار ئۆزئادەملىرى بىلەن قېچىپ كەتكەن ۋە ئىلى ئەتراپىدىكى بەزى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ بۇلاڭچىلىق قىلغىلى باشلىغانىدى. دەسلەپتە خان بۇلارنى ئاددىي بۇلاڭچىلاردەپ كۆرۈپ، ئانچە ئەھمىيەت بەرمىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خانلىققا قارشى بىر ئىسيان كۆتەرگىدەك ھالى يوقتى. لېكىن، خاننىڭ ئورنىدا ئورۇنبا سارخانلىق سۈپىتى بىلەن پايتەختتە تۇرۇپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان بەگلەربىگى پولاچى بەگنىڭ ھىجرى 762 - يىلى ۋاپات قىلىشى بىلەن بۇ بۇلاڭچىلار ناھايىتى كۈچلنىپ، بىر ئىسيانچىلار گورۇھى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە ھەريەردە پاراكەندىچىلىك سېلىپ، بارغانسېرى پايتەخت ئالمىلىققا تەھدىت سالغىلى باشلىدى. مانا بۇسەۋەتتىن خان غەربىي تۈركىستاندىكى ئىسلاھات ئىشلىرىنى چالا قويۇپ قايتىپ كەلگەنىدى. بىرىل داۋام قىلغان شىددەتلىك قوغلاپ يۈرۈپ يوقىتىش ئۇرۇشى نەتىجىسىدە ئىسيانچىلارنى يوقاتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان شەرقىي تۈركىستاندا ئىسيانچىلارنىڭ ئەدۋىنى بېرىشكە مەشغۇل بولۇۋاتقان كۈنلەردە ھاجى بارلاس بەگ ۋە باشقا قېچىپ كەتكەن بەگلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي تۈركىستانغا كەلدى ۋە ھاجى بارلاس سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىۋالدى. جالايىر قەبىلىسىنىڭ بېگى بەيازىد بەگمۇ خاندىن يۈز ئۆرۈپ، باشتارتىپ چىقتى. ئەمما، تۆمۈربەگ خاننىڭ بىر ۋاپادار خادىمى سۈپىتى بىلەن ھاجى بارلاس ۋە بەيازىد بەگلەرگە قارشى كۈرەش قىلدى. ھاجى بارلاس تۆمۈربەگنى يوقىتىش ئۈچۈن بىر ھىلە بىلەن سۈيىقەست ئېلىپ بارغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. بەيازىد بەگ

بۇ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكتىن كېيىن ھاجى بارلاستىن ئايرىلىپ كەتتى. ئاخىرى بارلاس بەگ پۈتۈن كۈچى بىلەن تۆمۈربەگنى يوقىتىش ئۈچۈن، يېشىل شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. تۆمۈربەگ «مەن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئادىمى، قولىمدا ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن يارلىقنامىسى بار. ھاجى بارلاسقا بويۇن سۇنمايمەن» دەپ قاتتىق تۇرۇپ تۇرۇشۇپ ئاخىرى ھاجى بارلاستى مەغلۇپ قىلىپ، سەمەرقەنتكە قاچۇردى. تۆمۈربەگ قوغلاپ سەمەرقەنت يېقىنلىرىغا بارغىنىدا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بارلاس قەبىلىسىدىكىلەر يۈز ئۈرۈپ ھاجى بارلاس تەرەپىگە ئۆتۈۋالدى. نەتىجىدە، تۆمۈربەگنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى ۋە بالاجاقالىرىنى ئېلىپ كاپۇلدىكى قېيىن ئاتىسى ئەمر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى. ئەمر ھۈسەيىن بىلەن بىرلىشىپ كاپۇل ئەتراپىدىكى ئافغان قەبىلىلىرىدىن ۋە باشقا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ئەسكەر يىغىپ غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى ۋە ھاجى بارلاستى مەغلۇپ قىلىپ، تۆمۈربەگ يېشىل شەھەرنى ئەمر ھۈسەيىن سەمەرقەنتتىكى ئىگەللەپ ئولتۇردى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈربەگ بىلەن ئەمر ھۈسەيىن بىر تەرەپ، ھاجى بارلاس بىلەن بەيازىد بەگ بىر تەرەپ بولۇپ ئوتتۇرىدا دەھشەتلىك بىرىشچىكى ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. بۇجىدەل تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ «بىر مۇنچە قوشلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسماندىن تۇيۇقسىز بىرتاش چۈشكەندەك» قىلغان ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا قەدەر داۋام قىلغان. ھىجرى 764. (مىلادى 1363-) يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان زور بىر ئەسكىرى قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. خان بۇقېتىمقى يۈرۈشتە، ئىسيانچىلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ غەربىي تۈركىستاننىڭ ھاكىمىيىتىنى تامامەن ئۆز قولىغا ئېلىپ، ئۇ يەردە يىللاردىن بىرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان پىتە - پاسات ۋە قان تۆكۈلۈشلەرنى قەتئىي تۈگىتىشنى مەقسەت قىلغان جىددى بىر پىلان بىلەن كەلگەندى. خان خۇجەندىگە كېلەر - كەلمەس بەيازىد بەگنى ئالدىنقى قېتىم باشباشتاقلۇق قىلىپ ھاجى بارلاس بىلەن بىرلەشكەنلىكى ئۈچۈن ئەيىپلاپ ئۆلتۈردى. ھاجى بارلاس ۋە ئەمر ھۈسەيىن خاننىڭ قاراۋۇل قىسىملىرى بىلەن ئازراق ئوقۇنۇشۇپ قاچتى ۋە شۇ قاچقىنىچە كاپۇلغا بېرىپ توختىدى. تۆمۈربەگ بولسا بۇرۇنقىدەك ئىتائەتكارلىق مەيداندا تۇرۇپ، خاننى قارشى ئالدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان دەسلەپتە تۆمۈربەگنى سەمەرقەنتكە ۋالىي تەيىن قىلىپ، كېيىنچە ۋالىيلىقتىن ئېلىپ ئاشلىدى. باشقا پۈتۈن مۇخالىپلىرىنى ھېچبىرىنى قويماي يوقاتتى. بويىسۇنۇپ ئىتائەت قىلغانلارغىمۇ بۇرۇنقىدەك ھوقۇقنى بەرمەي ھەرىشىنى مەركەزگە تەۋە ھاكىم ياكى بىر ھەربىي قوماندانغا باغلىدى. تۆمۈربەگ بۇقېتىم خاندىن چوڭ بىر مەنەسەپ تەمەن قىلغانىدى. لېكىن، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭغا بۇرۇنقى مەنەسەپلىرىدىن يېشىل شەھەرنىڭ ھاكىملىقى ۋە بارلاس قەبىلىسى ئۈستىدە نۇمەن بەگلىكتىن باشقا مەنەسەپ بەرمىدى. تۆمۈربەگنىڭ كېيىنچە تۇغلۇق تۆمۈرخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقىشىنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بىرى بۇ بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئوغلى ئىلياس خوجا ئوغلاننى غەربىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالىي تەيىنلەپ

كىچىك بەگ ئىسىملىك بىر قومانداننى يېتەرلىك دەرىجىدە ئەسكەرىيەلەن سەمەرقەنتتە قويدى. پۈتۈن چېگرا ۋە شەھەرلەرگە ھاكىم بەلگىلەپ، ئۆزى ھىجرى 765 - (مىلادى 1363 -) يىلى ئالمىلىققا قايتتى.

تۆمۈربەگنىڭ ئىسيانى

تۇغلۇق تۆمۈرخان كەتكەندىن كېيىن تۆمۈربەگ ئىسيان كۆتۈرۈش ئۈچۈن، پۇرسەت كۈتمەكتە ئىدى. ئىلياس خوجا ئوغلان ۋە كىچىك بەگ باشلىق ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي كىشىلەر موغۇللارنىڭ ئادىتىنى قىلىپ، كۆپىنچىسى تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولغان ئۇرۇش ئەسەرلىرىنى قۇل قىلىپ ساتقىلى باشلىدى. غەربىي تۈركىستان خەلقى بۇ مۇسۇلمان ئەسەرلەرنى قۇل قىلىش ئىسلام شەرىئىتىگە خىلاپ بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىشقا قاتتىق نارازى بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىچىك بەگ بەك زالىم بىر ئادەم ئىدى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ خەلققە زۇلۇم قىلىشىنى توسمايتتى. ئىلياس خوجا ئوغلان ياش ۋە مەغرۇر بىر شاھزادە بولۇپ، داۋاملىق ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل ئىدى. بۇسەۋەپلەردىن غەربىي تۈركىستان ئاھالىسى ئىچىدە ئىلياس خوجا ئوغلان بىلەن كىچىك بەگكە بولغان نەپرەت ئارتماقتا ئىدى.

تۆمۈربەگ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دوست ۋە يېقىن يۇرۇقلىرىنى مەخپىي ھالدا ئىسيانغا تەشۋىق قىلغىلى باشلىدى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا تېرىشتى. ھىجرى 765 - يىلى تۆمۈربەگ يېشىل شەھەر ئەتراپىدىكى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئەسەرلەرنى زور بىلەن تارتىۋېلىپ ئازات قىلغىلى باشلىدى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلياس خوجا ئوغلان خانغا خەت يېزىپ تۆمۈربەگنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى «خەلقنى ئىسيانغا تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلدى. خان تۆمۈربەگنى يوقىتىشقا ئەمىر قىلدى. تۆمۈربەگ بو ئۇيۇرۇقتىن خەۋەردىر بولۇپ، بىر كېچىدە «الاجال» ۋە 20 كىشىلىك ھەمراھلىرىنى ئېلىپ قېچتى. ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ مىڭىر مۇشەققەت بىلەن قېرىش ئاتىسى ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن بىرلەشتى. ئافغانىستان ۋە بەلىخ ئارىسىدا يۈرۈپ، ئۆزىگە تەرەپتار توپلاپ 50 مىڭ كىشىلىك بىر قۇۋۋەت يىغدى. بۇ كۈچ بىلەن ئەمىر ھۈسەيىن ۋە تۆمۈربەگ ئامۇ دەرياسىغا يېقىن بەلىخ ئەتراپىدا بىرىەرگە يەرلەشتى. تۆمۈربەگ بۇ كۈچ بىلەن غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ مەقسىدى بۇ كۈچ بىلەن ئاستا - ئاستا غەربىي تۈركىستاندىكى تەرەپتارلىرىنى كۆپەيتىپ ۋە يېنىغا توپلاپ، يېتەرلىك مىقتاردا قۇۋۋەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئاندىن غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىش ئىدى. لېكىن، ئەمىر ھۈسەيىن تۆمۈربەگكە مەسلىھەت سالماستىن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىلياس خوجا ئوغلاننىڭ چېگرا قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ ئاران تۆمۈربەگنىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ بۇ ۋاقىتسىز ھۇجۇمى ۋە مەغلۇبىيىتى تۆمۈربەگنىڭ پىلانلىرىغا چوڭ زەربە بولدى. يەنە ئۇ تەرەپتىن ئىلياس خوجا ئوغلاننى ئويغىتىپ قويدى ۋە ئۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ

ئۆتەرەپىدە كۈچلۈك بىردۈشمەن بارلىقىنى بىلىپ، دەرھال كىچىك بەگ قوماندانلىقىدا دەريا بويىغا 20000 كىشىلىك بىر كۈچ يوللىدى.

تاشكۆۋرۈك ئۇرۇشى

ئەمىرھۈسەيىننىڭ ئېغىر مەغلۇبىيىتى تۆمۈرىگە ئۈچۈن ئۈمىتسىزلىك كەلتۈرىدىغان بىر ھادىسە ئىدى. لېكىن، جاھانگىرلىك تەبىئىي بىلەن يارىتىلغان تۆمۈرىگە بۇ ھادىسىدىن ھېچ تەسىرلەنمىدى ۋە دەرھال ھەرىكەتلىنىپ، پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى مۇمكىنقەدەر توپلىدى. ئۇندىن باشقا غەربىي تۈركىستاندىكى ۋە باشقا يەرلەردىكى تەرەپتارلىرىنى بىرئامال قىلىپ، يېنىغا تارتىشقا تېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە خېلى كۈچ توپلىدى. تۆمۈرىگە بۇ قۇۋۋەت بىلەن بىر ئاز ئىلگىرلەپ ئامۇ دەرياسىنىڭ تاشكۆۋرۈك دېگەن كېچىگىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، يەرلەشتى. ئۇ تەرەپتىن كىچىككەن پۈتۈن يول ئېغىزلاردا ئەسكەر قويۇپ، ئۆزى ئاساسى قىسمىنى ئېلىپ، تاشكۆۋرۈكنىڭ ئۇ تەرەپىگە كەلدى ۋە تۆمۈرىگە گىنىڭ كۈچى ئۆزىنىڭ كۈچىگە قارىغاندا ئازىكەنلىكىنى سېزىپ دەريادىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلىشنى لازىم كۆرمىدى.

تۆمۈرىگە شۇ ھالەتتە بىر ئايىنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئەمىرھۈسەيىن دېگەن قومانداننى 500 ئەسكەر بىلەن تاشكۆۋرۈكتە قويۇپ ئۆزى پۈتۈن ئەسكىرىنى ئېلىپ، بىر كېچىدە مەخپىي ھالدا ئاياغ تەرەپتىن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كىچىككەن گىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتتى ۋە ھەممە ئىگىزلىكلەرنى ئىگىلىۋالدى. كىچىككەن ئەرتىسى ئۆزىنىڭ دۈشمەن قورشاۋى ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆردى. لېكىن بۇنىڭغا ھودۇقۇپ قالماستىن كەچكەچە شىددەت بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۆز سېپىنى ساقلاپ قالدى. كېچىسى تۆمۈرىگە گىنىڭ چارچاپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنىڭ دەم ئېلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قورشاۋىنى يېرىپ چىقىپ كەتتى. شۇ ھالەتتە ئەمىرھۈسەيىن نۇرغۇن ئاغان ۋە تۈرك ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، تۆمۈرىگە گىنىڭ ياردىمىگە يېتىپ كەلدى. ئۇندىن باشقا غەربىي تۈركىستاندىن بىر قىسىم قەبىلىلەر ھەتتا قولغا ياراغ ئالالغۇچىلىكىمۇ بولمىغان ئەر- ئاياللاردىن بىرقانچە مىڭ كىشى ياردەمگە يېتىشتى. بۇنىڭ بىلەن تۆمۈرىگە گىنىڭ كۈچى كىچىككەن گىنىڭ كۈچىدىن ئېشىپ كەتتى ۋە بۇ كۈچ بىلەن

تۆمۈرىگە كىچىككەن گىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغىلى باشلىدى. ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان تۆمۈرىگە گىنىڭ مۇنتىزىم ئەسكەرلىرىنىڭ ۋە ياندىن ئۇرۇۋاتقان غەربىي تۈركىستانلىق ئىنتىزامسىز پىدايىلارنىڭ زەربىسىدىن گاڭگىراپ كەتكەن كىچىككەن قېچىشنىڭ يولىنى تۇتتى. تۆمۈرىگە گىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئېشىۋاتقان كۈچىنى كۆرگەن ئىلياس خوجا ئوغلان ئۆزىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن غەربىي تۈركىستاننى بوشىتىپ چىقىپ كەتتى ۋە سىردەريادىن ئۆتۈپ، پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ مۇداپىئەدە تۇردى. تۆمۈرىگە بىلەن ئەمىرھۈسەيىنمۇ كېلىپ، دەريا بويىغا چۈشتى.

بىر رىۋايەتكە كۆرە بىر كۈنى ئىلياس خوجا ئوغلان دەريا بويىدا ئاتلىق يۈرۈۋاتقاندا تۆمۈربەگ بىلەن ئەمىرھۈسەين دەريا بويىغا كېلىپ، ئاتلىرىدىن چۈشكەن ھالدا قارشى قىرغاققا تۇرۇپلا تازىم بىلەن سالام بېرىپ، ئېھتىرام مۇراسىمىنى بەجا كەلتۈرگەن.

ئىلياس خوجا ئوغلاننىڭ خان بولغانلىقى

ھىجرى 767- (مىلادى 1365-). يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولدى. ئۆتپىخى ياش، ناھايىتى ئەقىللىق، ئادىل ۋە سىياسەتتە بىرداھى ئىدى. ئۇ دەۋردە چىڭگىزخاننىڭ ۋە ئالتۇن ئوردىدا خانلىقىدىن باشقىلىرى مۇنقەرزلىككە يۈز تۇتۇپ، چۆكۈش دەۋرىنى ياشىماقتا بولۇپ، ئەھمىيىتىنى يوقاتقاندى. تۇغلۇق تۆمۈرخان دۆلەتنى يېڭىدىن جانلاندۇرۇشقا تېرىشماقتا ئىدى. ئۆزىنىڭ بۈيۈك جاھانگىرلىك پىلانلىرى بار ئىدى. لېكىن، 36 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، بۇ مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. ئاخىردا بۇ مەقسەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۆزىنىڭ دۈشمىنى تۆمۈربەگكە نېسىپ بولدى.

تۇغلۇقتىن تۆمۈرخان ۋاپات بولغىچە ئىلياس خوجا ئوغلان بىلەن تۆمۈربەگ ئارىسىدا ئۇرۇش بولمىدى. خاننىڭ ئۆلۈم خەۋەرى كەلگەن زامان ئىلياس خوجا ئوغلان كىچىككەگ ۋە باشقا 2 قومانداننى يېتەكلىك مەقتارىدا ئەسكەر بىلەن قويۇپ ئۆزى ئالەملىققا قايتىپ ئۇ يەردە مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ ئارىدا تۆمۈربەگ بىلەن كىچىككەگ ۋە ئەمىرھۈسەين ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىپ، ئاخىرى خاننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. كىچىككەگ ۋە باشقا قوماندانلار باشلىق نۇرغۇن ئەسكەرلەر تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئەسرىۋېتىلدى. تۆمۈربەگ بۇلارغا ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرى ۋە خاننىڭ تۇزىغا بولغان ۋاپادارلىقلىرى ئۈچۈن ناھايىتى كاتتا بىر زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋالدى. زىياپەتتە تۆمۈربەگ، كىچىككەگدىن «سىلگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىمنى ئۈمىت قىلىسىلار؟» دەپ سورىغىنىدا، كىچىككەگ ھېچ ھايانلانماي پەرۋاسىز تۇرقى بىلەن «بىزگە قانداق مۇئامىلە قىلىش سېنىڭ ئىختىيارىڭدىكى ئىش. ئۆلتۈرسەڭ، ئىنتىقام ئالغان بولىسەن. قويۇۋەتسەڭ، ئۆز پايداڭنى كۆزلىگەن بولىسەن. ئەمما، بىز ئۈچۈن، ھەر ئىككىسىنىڭ پەرقى يوق. چۈنكى، بىز بېلىمىزگە قىلىچ ئاسقان كۈندىن باشلاپ، ئۆلۈمگە ئۆزىمىزنى تىككەن ئىدۇك» دەپ جاۋاپ بەرگەن. تۆمۈربەگ بۇنداق جاسارەتلىك جاۋابتىن تەسلىنىپ ئۇلارنىڭ ياراغلىرىنى ۋە ئاتلىرىنى بېرىپ ئازات قىلىپ، ئالەملىققا ئەۋەتۈۋەتكەنىگەن. ئۇندىن كېيىن تۆمۈربەگ بىلەن ئەمىرھۈسەينمۇ سەمەرقەنتكە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسى پۈتۈن غەربىي تۈركىستاننى، ئافغانىستاننىڭ كابۇلغىچە ۋە غەزنىنىڭ يېرىمىنى ئىشغال قىلىپ، ئورتاق ھۆكۈمرانلىقلىرى ئاستىغا ئالدى. ئىلياس خوجا ئوغلانخان تەختكە چىققان كۈندىن باشلاپ كۈچلۈك، مۇنتىزىم ۋە تولۇق قوراللانىغان بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەت تەييارلاپ، تۆمۈربەگ ۋە ئەمىرھۈسەيننى قەتئىي سۈرەتتە مەغلۇپ قىلىپ،

غەربىي تۈركىستاننى چوقۇم قولغا كەلتۈرۈشنى ئەڭ مۇھىم مەقسىدى قىلدى. تۆمۈربەگ ۋە ئەمرەھۇسەينىمۇ يېڭىدىن قۇرۇپ چىققان بۇدۆلىتى ئۈچۈن ھەر زامان ئەڭ كۈچلۈك ۋە دائىمىي بىرخەۋپ دەپ ھېساپلاپ ئىلياس خوجا ئوغلانخانغا ھېچ ئارام بەرمەي داۋاملىق قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ، ئاجىزلاشتۇرۇشقا تېرىشماقتا ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار غەربىي تۈركىستان خەلقى ۋە ئافغانىستاندىكى ئافغان ۋە غەربىي قەبىلىلەردىن تەشكىللەنگەن غايەت زور ئەسكەرىي كۈچ بىلەن ھىجرى 767 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يۈرۈش قىلىپ، سىردەريا بويىغا كەلدى ۋە دەريادىن ئۆتۈپ خاننىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇب قىلىپ ئىگىزلىگىلى باشلىدى. ئۇنەرەپتىن ئىلياس خوجا ئوغلانخان مۇنتىزىم ۋە تولۇق قوراللانغان غايەت چوڭ بىرقوشۇن بىلەن ئالەملىقتىن يولغاچىقىپ ھەرىككى قوشۇن تاشكەنت يېقىنلىرىدا ئۇچراشتى ۋە ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

بۇنىڭكى بۈيۈك ئەسكەرىي قۇۋۋەتنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلغان مۇلاھىزىلارنى ھۆرمەتلىك كىتابخانلارغا بايان قىلىپ ئۆتمەن:

تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرى سان جەھەتتە ئىلياس خوجا ئوغلانخاننىڭكىدىن خېلى كۆپ ئىدى. لېكىن، ھەربىي سۈپىتى جەھەتتە ئىلياس خوجا ئوغلانخاننىڭ ئەسكەرلىرى بەك ئۈستۈن تۇراتتى. چۈنكى خاننىڭ ئەسكەرلىرىدە ياخشى بىر تەرتىپ - ئىنتىزام قائىدىسى يولغا قويۇلغان بولۇپ، كۈچلۈك ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئارقىلىق ھەربىي تەجرىبىلىرى مۇكەممەل، تولۇق قوراللانغان، قوماندانلىرىغا ئىتائەتكار، مىللىتىگە ۋەتىنىگە سادىق بىر مىللەتنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئەمما، تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىدە بۇ سۈپەتلەر بەك ئاز ئىدى. تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسى قىسمى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بىر قىسىم ماشايىخلارنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن كېلىپ قوشۇلغان «ئەلشامان» چى پىدا ئىلار، ئۇرۇشنى ئۇزاقىتىشنى ئىشتەك، ئەمما، ھېچ ئۇرۇش كۆرمىگەن ئافغان ۋە غەربىي قەبىلىسىدىن تەركىپ تاپقان ھەربىي سالامىيىتى يوق كىشىلەر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكلىرى ۋە بەزى رۇھانىي مەدەتكارلىرىغا ئىشىنىپ غەلبە قىلىدىغانلىقىدىن شۈبھى قىلمايتتى. ئەمما، تۆمۈربەگ بىلىملىك ۋە تەجرىبىلىك بىر ھەربىي كىشى بولغانلىقىدىن يۇقىرىقى پەرقنى بىلەتتى. ئاز بولسىمۇ ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى بىر قىسىم ھەربىي سالامىيىتى بار بولغان ئەسكەرلەرنى توپلاپ، ئەسكەرى مانېۋىر بىلەن غەلبە قىلىدىغانلىقىنى ئۈمىت قىلاتتى.

ئۇرۇش باشلار - باشلىماس بىردىن ھاۋا بۇزۇلدى ۋە گۈلدۈرماما بىلەن چاقماق چېقىلىپ شىددەتلىك بوران چىقىپ، ئالەم قاراڭغۇلىشىپ قاتتىق يامغۇر يېغىش بىلەن قورقۇنچ بىر ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى ۋە بىردەمنىڭ ئىچىدىلا مەيدانلار پاتقاق دېڭىزىغا ئايلىنىپ، ئادەم ۋە ئاتلار ماڭالماي قالدى. بۇ ھالەتتە ئۇرۇش داۋام قىلىپ كەچكە يېقىن ئالدى بىلەن ئەمىر ھۇسەين ئېغىر مەغلۇبىيەتكە

ئۇچراپ مەيداندىن قاچتى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تۆمۈربەگمۇ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. ئەتىسى تۆمۈربەگ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، قايتارما ھۇجۇمغا تەييارلاندى. يامغۇر تۈنۈگۈنىكىدەك توختىماستىن يېغىپ تۇراتتى. شۇنداق بىر پەيتتە ئىلياس خوجا ئوغلانخاننىڭ ئەسكەرلىرى تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ دەھشەتلىك بىر قىلچۇزلىق ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى. ئاخىرى تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ تۈگىدى، تۆمۈربەگ قاچتى ۋە شۇ قاچقانچە سەمەرقەتتكە بېرىپ توختىدى.

تۆمۈربەگنىڭ تۈزىنى يىگەن ۋەقەنۇۋىسلەر ۋە ئۇلارغا تەۋە بەزى تارىخچىلار بۇ مەغلۇبىيەتنىڭ مۇنداق ئىككى خىل سەۋەبتىن بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا: (1) موغۇل سېھىرگەرلىرى يادا قىلىپ يامغۇر ياغدۇرغان.⁷¹ (2) ئەمىرھۈسەيىن غەيرەتسىزلىك قىلىپ قېچىپ كەتكەن.

تۆمۈربەگ سەمەرقەتتىمۇ ئەسكەرلىرىنى توپلىيالمىدى. خەلقنى مۇداپىئەگە تەشۋىق قىلىپ «پات يېقىندا كۈچ توپلاپ قايتىمەن» دەپ ۋەدە قىلىپ يېشىل شەھەرگە كەتتى. ئىلياس خوجا ئوغلانخان ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، سەمەرقەتتىن مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان تۆمۈربەگ خانىدىن مۇداپىئە قىلىشقا كۈچى يەتمەسلىكىنى چاغلاپ، يېشىل شەھەرنى تاشلاپ، ئادەملىرى بىلەن قاچتى ۋە ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ بەلخكە يېقىن بىرجايدا توختىدى. خان سەمەرقەتتىن باشقا غەربىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن شەھەرلىرىنى ئالدى. سەمەرقەت قەلىسى بەك مۇستەھكەم بولغانلىقى ۋە خەلقنىڭ قوراللانغانلىقى ئۈچۈن قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى. شۇنداق بىر پەيتتە شەرقىي تۈركىستاندا چوڭ بىرىنچى كۆتۈرۈلۈپ، خان سەمەرقەت ئەتراپىدا ۋە باشقا جايلاردا يېتەرلىك ئەسكەر قويۇپ ھىجرى 768 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەرقىي تۈركىستانغا قايتتى.

شەرقىي تۈركىستاندا ئىسيان

ئىلياس خوجا ئوغلان خان ئەسكىرى ئىنتىزام ۋە ھەربىي پەن جەھەتتە خېلى ماھىر بولسىمۇ يېشى كىچىك، مەغرۇر ۋە سىياسى جەھەتتە تەجربىسىز بىرىگە ئىدى. ئۇ دۆلەت ئىشلىرىدا ياش يىگىتلەرگە ئېتىبار بېرىپ، يۇرتنىڭ نۇپۇزلۇق ۋە تەجربىلىك پىشقەدەملىرىنى چەتكە قاقىتى ۋە ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇلاردىن مۇھىم بولغانلىرىدىن بىرىنى مىسال قىلىپ ئۆتمەن:

تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا دۆلەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئادەملىرىدىن ۋە ئەڭ تەدبىرلىك كىشىلىرىدىن بولغان دۇغلالت قەمەرىدىن بەگ، دۇغلالت شەمسىدىن بەگ ۋە دۇغلالت شەيخىدۆلەت بەگلەرنى ئىشتىن چىقىرىۋەتتى. بۇلارنىڭ ئورنىغا بۇرادەر زادىلىرىدىن ئەمدى 20 ياشقا كىرگەن خۇدا دادىخاننى

71 يادا قىلىش - سېھىرچىلار قىلىش (ن. ش. ھ.).

بەگلەر بېگى ھەم دۇغلار بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇلارغا ئوخشاش بىرقانچە ئىدارىي ۋە سىياسى خاتالىقلار ئۆتكۈزۈپ، يۇرتنىڭ كاتتالىرىدىن تولسىنى نارازى قىلدى. ئىش بېشىغا چىققان ياش ئادەملەرنىڭ تەجرىبىسىزلىكىدىن دۆلەت ئىشلىرى قالايمىقانلىشىپ مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىنتىزامى بۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىلياس خوجا ئوغلانخاننىڭ ھۆكۈمىتىدىن زىرىككەن كىشىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى.

ئىلياس خوجا ئوغلانخان يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، تاشكەنت ئۇرۇشى بىلەن پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كېتىپ تەخمىنەن بىرىيل مەركەزدىن ئۇزاقلاشقاندى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان قەمەرىدىن بەگ باشلىق خانغا نارازى بولغان بەگلەر بىرلىشىپ كۈچ توپلاپ، ئىسيان چىقاردى. شىمالدىكى جەڭگىۋار قەبىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەمەرىدىن بەگكە قوشۇلدى ۋە ھىجرى 768 - يىللىرى ئالمىلىققا ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. ئىلياس خوجا ئوغلانخان بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ سەمەرقەنتنى پەتھى قىلىشنى قويۇپ ئالمىلىققا كەلدى ۋە ئىسيانچىلار بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. غەربىي تۈركىستاندا قالدۇرۇپ قويغان ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسيانچى قەبىلىلەرگە مەنسۇپ كىشىلەر بولغانلىقتىن بۇلار قېچىپ كەلگىلى تۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن غەربىي تۈركىستاندا ئات ۋاباسى تارقىلىپ ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ئۆلگىلى باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاتسىز قالغان ئەسكەرلەر پىيادە ئۇرۇش قىلىشنى ئىمكانسىز كۆرۈپ، غەربىي تۈركىستاننى تاشلاپ ھەممىسى قايتتى. نەتىجىدە غەربىي تۈركىستاندا ئەسكەر قالمىغاندىن كېيىن ئەمر ھۈسەين كېلىپ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى ئىگىلەپ ئۆزىنى ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى، تۆمۈربەگ ئۇنىڭغا تەۋە بولۇپ قالدى.

ئىلياس خوجا ئوغلانخان بىلەن ئىسيانچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش خېلى ئۇزۇن بىرمۇددەت داۋام قىلىپ ئاخىرى قەمەرىدىن بەگ غالىپ كېلىپ، ئىلياس خوجا ئوغلانخان ۋە خانىدانىدىن 18 شاھزادە ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قەمەرىدىن بەگ قەشقەر، ئۈچ، يەركەن، خوتەن، ئىسسىقكۆل ئەتراپى، ئىلى ۋادىسى ۋە يەتتەسۇقانىلىق ئۆلكىلەرنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمدارى بولدى ۋە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا ئاكىسى شەمسىدىن بەگنى ۋە يەتتەسۇغا ئىنىسى شەيخىدۆلەت بەگنى ۋالىي قىلدى. ئىلىدا يەرلىك بەگلەر قەمەرىدىن بەگكە ۋاكالىتەن ھۆكۈمەتنى باشقۇردى. بەگلەر بېگى خۇدادادىخان باشلىق ئىلياس خوجا ئوغلان تەرەپدارلىرىنىڭ ھەممىسى ئېغىر ھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئىلياس خوجا ئوغلانخاننىڭ ئىنىسى خىزمىر خوجا ئوغلانخاننى بىرگە ئېلىپ كۇچاغا قېچىپ كەتتى. خۇدادادىخان كۇچاغا كېلىپ، چالشىنىمۇ ئىشغال قىلدى ۋە ئىستىقلال ئېلان قىلدى. (موغۇلچە قاراش ھەرنى «چالشى» ۋە كۇچانى «كۈسەن» دەپ ئاتايتتى). بۇ ئارادا ئۇيغۇر ئىدىقۇتىمۇ مۇستەقىل بولدى. بۇ پارچىلىنىشلار نەتىجىسىدە ھىجرى 771 - يىلىغا كەلگەندە قىپىشائىسى ئەمر ھۈسەين بىلەن تىركىشىۋاتقان تۆمۈربەگنىڭ ھۇجۇملىرىدىنمۇ قۇتۇلۇپ، ئىچكى

ئۇرۇش ئاياغلاشتى. تۆمۈربەگ ھىجرى 771 - يىلى ئەمىر ھۈسەيىننى يوقىتىپ، پۈتۈن غەربىي تۈركىستاننى ۋە شىمالىي ئافغانىستاننى ئىگەللەپ، داغدۇغىلىق بىر مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىشنى خالايمەنكى، تۆمۈربەگ ئۆزىگە ھېچقاچان بىر ئۇنۋان قوبۇل قىلمىغان. «ئەمىر» تۆمۈربەگنىڭ ئۇنۋانى ئەمەس، بەلكى، تۈركچە «بەگ» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئەرەبچىسى بولۇپ، تولاراق ئىرانلىق تارىخچىلار قوللانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن بۇ كىتابىمدا تۆمۈر بەگ دەپ يازدىم. تۆمۈربەگنىڭ «كورگان» يەنى ھۆكۈمدارنىڭ كۈيىتوغلى دېگەن ئۇنۋانى بارلىقى رىۋايەت قىلىندۇ.

بۇ تارىخلاردا شەرق دۇنياسىدا، غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى يۇقىرىقى تارىخىي ھادىسىلەردىن باشقا يەنە ناھايىتى مۇھىم ۋەقەلەر يۈز بەرگەن. ھىجرى 772 - (مىلادى 1370 -) يىلى چىندە موغۇل قاغانلىقى يىقىلىپ، چىن «مىڭ» سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقى قۇرۇلدى ۋە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن چىن ئىمپېراتورلۇقى ئۇزۇندىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ۋىلايىتى بولۇپ كەلگەن ئۈچ ئىل (بۈگۈنكى سۇجۇ ۋە دۇڭخۇاڭ)، قۇمۇل ۋە بارىكۆلنى ئىدىقۇتتىن تارتىۋالدى. ھىجرى 800 - يىلىغىچە قۇمۇل ۋە بارىكۆل چىن ئىشغالىيىتىدە قالدى.

شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارلىرى ۋە تۆمۈربەگ ئوتتۇرىسىدا

10 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش

تۆمۈربەگ ھۆكۈمدار بولغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈچىنى ئۆز دۆلىتى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ خەۋپ دەپ تونۇماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ياكى ھېچ بولمىغاندا بۇلارنى غەربىي تۈركىستان چېگرالىرىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇش ئۇنىڭ بىردىن - بىر مەقسىتى ئىدى. بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇ تۆۋەندىكى ئىككى خىل يولنى تۇتتى:

- 1 - غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى بىرلىكىنى، دىنىي ۋە مەزھەپ ئىتتىپاقى ۋە باغلىنىشلىرىنى بۇزۇش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە «چەتە موغۇل» يەنى، ئىسيانكار ياكى يولدىن ئازغان موغۇل دېگەن نامنى ئىجاد قىلىپ چىقىپ، ئۇلارنى دىنسىز ياكى ئىسلامنىڭ يولىدىن ئۇزاقلىشىپ كەتتى دەپ يالغان تەشۋىق تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە غازات قىلىشنى پەرز دەپ ئېلان قىلدى.
  - 2 - سىردەريا بويىغىچە سوزۇلغان قەمەرىدىن بەگنىڭ مەملىكىتىگە ھەردائىم ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالماقتا ئىدى. قەمەرىدىن بەگنىڭ قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلىشى نەتىجىسىدە بەزىدە تۆمۈربەگ بەزىدە قەمەرىدىن بەگ غالىپ كېلىپ ئۇرۇش تەخمىنەن 10 يىل داۋام قىلغانىدى.
- مەسىلەن: ھىجرى 771 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرى سىردەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قەمەرىدىن بەگنىڭ چېگراسىغا ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. قەمەرىدىن بەگ ئىلى

ۋادىسىدىكى قەبىلەبەگلىرىدىن كېيىنكى تۆمۈربەگ، شىرئاۋۋەل بەگ ۋە ھاجىبەگلەر بىلەن بىرلىشىپ، خېلى كۈچلۈك بىرقوشۇن بىلەن سىردەريا بويىغا يۈرۈش قىلدى. تاشكەنتكە بارغاندا ھاجىبەگ بىلەن ئارىلىرىدا ئىختىلاپ پەيدا بولغانلىقتىن ئىتتىپاقلىرى بۇزۇلۇپ پارچىلىنىپ كېتىپ، قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن تۆمۈربەگ كېلىپ تاشكەنت ۋە ئۆرەتۈپە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ تېخىمۇ ئىلگىرلىدى. ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي تەرىپىگە كەلگەندە قەمەرىدىن بەگ زور بىرقوشۇن بىلەن قەشقەردىن يۈرۈش قىلىپ يېتىپ كەلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن تۆمۈربەگ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. قەمەرىدىن بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ مېڭىپ تاشكەنتكىچە بېرىپ، تۆمۈربەگ ئىشغال قىلىۋالغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى. ھىجرى 772. (مىلادى 1370). يىلى تۆمۈربەگ بىرئوغلنى نۇرغۇن ئەسكەربىلەن ئۆز كەنت يولى ئارقىلىق نارىن ئۆلكىسىگە يوللىدى. نارىن خەلقى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىپ، تۆمۈربەگنىڭ ئوغلنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. بىرىل ئۆتكەندىن كېيىن تۆمۈربەگ شەيخ ئەلى باھادۇر ۋە سەيفۇلمۈلك ئىسىملىك قوماندانلىرى باشچىلىقىدا نارىنغا ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلدى ۋە دەھشەتلىك قەتلىام ئېلىپ بېرىپ خەلقنى ئۆلتۈرۈپ مال مۈلكلىرىنى ئولجا ئېلىپ، بالاچاقالىرىنى ئەسىر ئالدى. قەمەرىدىن بەگ بۇ ھادىسىنى ئاڭلاپ «كۆتۈپاتقاق» دېگەن يايلاقتىن قېچىپ، فەرغانىگە كەتتى. ھىجرى 773. يىلى يەنە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا 775. يىلى تۆمۈربەگ ساربۇغا، ئادىلشاھ جالايىر، خىتاي باھادۇر ۋە ئەلچى بوغا ئىسىملىك تۆت قوماندانلىرى باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەرنى ئۆز كەنت يولى بىلەن قەمەرىدىن بەگنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. يولدا ساربۇغا بىلەن ئادىلشاھ جالايىر تۆمۈربەگدىن يۈز ئۆرۈدى ۋە خىتاي باھادۇر ۋە ئەلچى بوغانى ئەسىر ئېلىپ، ئەسكەرلىرى بىلەن قەمەرىدىن بەگ تەرەپىگە ئۆتۈۋالدى. تۆمۈربەگ بۇ ۋەقەلەردىن ساۋاق ئېلىپ قەمەرىدىن بەگنى يوقىتىش ئۈچۈن، بۇنداق كىچىك كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەتلەرنە نەتىجە بەرمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، پۈتۈن قۇۋۋىتى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلدى ۋە ھىجرى 777. (مىلادى 1375). يىلى پۈتۈن قۇۋۋىتىنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. ئىسسىقكۆل يېقىنلىرىدا قەمەرىدىن بەگ بىلەن توقۇنۇشتى. قاتتىق ئۇرۇشتىن كېيىن قەمەرىدىن بەگ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. تۆمۈربەگ ئارتىباشغىچە ئىلگىرلەپ باردى ۋە جاھانگىر مىرزانى ئالمىلىق تەرەپىگە يوللىدى. جاھانگىر مىرزا ئالدىنى توسقان ۋە تەنپەرۋەرلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئالمىلىققا يېتىپ كەلدى. شەھەرنى كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن جاھانگىر مىرزا دۈشمەنلىرىنى جەنۇبقا (ئالتى شەھەرگە) قاچۇردى. شىمال تەرەپتىكى پۈتۈن شەھەر ۋە ئاۋات جايلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆت قويۇپ ۋەيران قىلدى، بايلىقىنى بۇلاپ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇشتا قەمەرىدىن بەگنىڭ ئاكىسى شەمسىدىن بەگ دۇغلانىنىڭ خوتۇنى ۋە قىزىنى تۆمۈربەگ ئەسىر ئالغان. «رەۋزۇتۇسساۋا» ۋە «تەلىقىل ئەخبار» نىڭ رىۋايىتىگە كۆرە بۇ تۆمۈربەگنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا

قىلغان 5 - ھۇجۇمى ئىشلىتىش. تۆمۈربەگ بۇ ھۇجۇمى بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆزىگە قارشى ھۇجۇم قىلىش كۈچىنى پۈتۈنلەي يوقاتتىم دەپ ھېساپلىغان. ئەمما، كېيىنچە ئۇنىڭ بۇ ھېسابى دېگەن يېرىدىن چىقمىدى.

ھىجرى 778 - (مىلادى 1376 -) يىلى قەمەرىدىن بەگ مۇنتىزىم بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەت بىلەن نارىنغا كېلىپ ئۇيەردىن پەرغانىگە يۈردى. تۆمۈربەگنىڭ 2 - ئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزانى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ ئۆز كەنتىدىن خوجەنتىكىچە بولغان پۈتۈن پەرغانىنى ئىشغال قىلدى. پەرغانە خەلقى قەمەرىدىن بەگنى قوللاپ كۆپ ياردەم قىلدى. تۆمۈر بەگ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ «قەمەرىدىن بەگكە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشمىغانلارنى ئۆلتۈرىمەن» دەپ جاكارلاپ خەلقنى قورقۇتۇپ، قولىغا ياراغ ئالالايدىغان ھەممە كىشىنى ئەسكەرلىككە ئالدى ۋە پەرغانىگە يۈرۈش قىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن قەمەرىدىن بەگ مەغلۇپ بولۇپ پەرغانىنى بوشتىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. تۆمۈربەگ قەمەرىدىن بەگكە ياردەم قىلغان پەرغانىلىقلارنى ئۆلتۈردى ئەسرىلدى.

ھىجرى 779 - (مىلادى 1377 -) يىلى قەمەرىدىن بەگ پەرغانىگە يەنە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، بۇ قېتىم تۆمۈربەگ پەرغانە چېگراسىغا ئوغلى ئۆمەرشەيخ مىرزا، ئاق بوغا ۋە خىتاي باھادۇر قاتارلىقلارنىڭ قوماندانلىقىدا كۆپ ساندا ئەسكەر يەرلەشتۈرگەنىدى. بۇ قۇۋۋەت قەمەرىدىن بەگنىڭ قۇۋۋىتىدىن ئارتۇق ئىدى. بۇسەۋەپ بىلەن قەمەرىدىن بەگ چېگرادىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەلدى. بۇ يۈرۈشتىن كېيىن قەمەرىدىن بەگ تۆمۈربەگنىڭ چېگراسىغا ھۇجۇم قىلماي مۇداپىئە ۋەزىيىتىدە تۇردى. ھىجرى 781 - يىللىرىغا قەدەر تۆمۈربەگ ئارىلاپ قەمەرىدىن بەگنىڭ چېگراسىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ قەمەرىدىن بەگ مۇداپىئەدە قاتتىق تۇرۇپ، جۇدەريا، تالاس تاغلىرى ۋە پەرغانەنىڭ شەرق شىمالىدىكى قاپاق ئارت چېگىرلىرىنى چىڭ قوغداپ، تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى قەتئىي ئۆتكەزمىدى. ھىجرى 781 ۋە 789 - يىللىرى ئارىسىدا تۆمۈربەگ ۋە قەمەرىدىن بەگ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغانلىقىدىن رىۋايەت قىلىنمايدۇ. سۈلھى بولغان ياكى بولمىغانلىقىمۇ مەلۇم ئەمەس. قەمەرىدىن بەگ تۆمۈربەگنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىدىن دائىم ئەندىشە قىلاتتى ۋە بۇ ھۇجۇملارنى توسۇش ئۈچۈن غايەت كۈچلۈك بىرقۇۋۋەت لازىم ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. بۇنىڭ بىردىن بىر چارىسى شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن ھۆكۈمدارلارنىڭ بىر-بىرىگە ئاستىدا بىرلىشىپ، قۇۋۋەتلىرىنى بىر-بىرىگە ئاستىدا توپلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى سەزگەنىدى. ئۇندىن باشقا چەتتىن بۇلارنى ھىمايە قىلىپ ياردەم بېرىدىغانلار قۇۋۋەتلىك دوستلارنىڭمۇ بولۇشى كېرەك ئىدى. تۆمۈربەگ بۇچاغدا قەمەرىدىن بەگنىڭ ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ئالدىدا ئاياقتىكى ئاشتەك تۇرغان ئىران ۋە ئىراقنى ئىشغال قىلىشنى غەنىمەت بىلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشنى ئارقىغا سوزدى ۋە ئۇ نەرەپتىكى چېگرا مۇداپىئىسىنى كۈچلەندۈردى.

خىزىرخوجا ئوغلاننىڭ خان بولغانلىقى ۋە

شەرقىي تۈركىستاندا بىرلىك

ھىجرى 776- (مىلادى 1374 -) يىلىدا خۇدادادىخان ئىلى ۋادىسىدىكى بەگلەربىلەن بىرلىشىپ، تۇغلۇقتۇمۇرخاننىڭ كىچىك ئوغلى خىزىرخوجا ئوغلاننى خانلىق نەختىگە چىقاردى. خىزىرخوجا ئوغلانخان ئالىملىق شەھىرىنى يېڭىباشتىن ياساپ پايتەخت قىلدى ۋە خۇدادادىخاننى بەگلەر بېگى قىلدى. ئۇندىن كېيىن خىزىرخوجا ئوغلان ئاستا - ئاستا ۋەزىيەتكە قاراپ دۆلىتىنى كۈچلەندۈردى، تەرەپتارلىرىغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ئۇلارغا مەركەزىيەتچىلىكنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇتتى. شۇنداق قىلىپ ھىجرى 789- (مىلادى 1387-) يىللىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ كۈچى قەمەرىدىن بەگنىڭكىدىن ئېشىپ كەتتى. قەمەرىدىن بەگ دەسلەپتە خىزىرخوجا ئوغلانخاننى تونۇماي دۈشمەنلىكمۇ قىلماي ئۆزئالدىغا يالغۇز تۆمۈر بەگ بىلەن كۈرەش قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. لېكىن، ھىجرى 782 - يىلى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك شەرقىي تۈركىستان كۈچلىرىنىڭ تۆمۈربەگكە قارشى بىرلىشىش زۇرۇرىيىتى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن قەمەرىدىن بەگ خىزىرخوجا ئوغلانخانغا بويسۇندى. خىزىرخوجا ئوغلانخانمۇ قەمەرىدىن بەگنىڭ ھەربىي ماھارىتىنى ۋە ئەسكەرىي قىممىتىنى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خىزىرخوجا ئوغلانخان قەمەرىدىن خاننى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان ئەسكەرىي قۇۋۋەتلىرىنىڭ باش قوماندانى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان چاغاتاي دۆلىتى كۈندىن كۈنگە كۈچلەندى.

قەمەرىدىن بەگ ۋە توختامىشخان

ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق

تۆمۈربەگ ئىران، ئىراق ۋە باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىنى پەتھى قىلىپ غايەت زور بىر كۈچكە ئىگە بولۇپ، نەگە يۈرۈش قىلسا شۇيەردە غەلبە قىلغىلى باشلىدى. ئاسىيادىكى ھەممە دۆلەتلەر تۆمۈربەگنى مۇستەقىللىقلىرى ئۈچۈن دەھشەتلىك بىرخەۋپ دەپ ھىس قىلاتتى. شەرقىي تۈركىستان بۇ خەۋپكە ھەممىدىن يېقىنراق ئىدى. مانا بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا شەرقىي تۈركىستان دۆلەت رەھبەرلىرى بۇخەتەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوللىرىدىن كەلگىنىچە ئۆز كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشتى.

ھىجرى 787 - يىلى تۆمۈربەگ بىلەن ئالتۇن ئورداخاننى توختامىش خاننىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. قەمەرىدىن بەگ بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال توختامىش بەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ تۆمۈربەگكە قارشى بىرئىتتىپاق ئەھدىنامىسى ئىمزالاشنى تەكلىپ قىلدى، توختامىش بەگ بۇنى قوبۇل قىلىپ، تۆمۈربەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى بىرلىشىپ ياردەم قىلىش ئەھدىنامىسىغا ئىمزا قويدى. شۇنىڭ بىلەن خىزىرخوجا ئوغلانخان ۋە توختامىشخانلار بۇ ئەھدىنامە بىلەن چاغاتاي دۆلىتى ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلىتى

قۇۋۋەتلىرىنى تۆمۈربەگكە قارشى بىرلەشتۈرۈپ، ئىنتايىن قۇدرەتلىك بىر فرونت تەشكىل قىلدى. ئەگەر بۇ فرونت مۇداپىئە فرونتى بولۇپ تۇرغاندا، تۆمۈربەگ بۇلار بىلەن چىقىشىپ تۇرۇپ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى باغلاشقا مەجبۇر بولۇشىدا شۈبھى يوقتى. لېكىن، توختامىشخان مەغرۇرلىنىپ، كېتىپ بۇ فرونتنى ھۇجۇم قىلىش بازىسىغا ئايلاندۇردى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ نەلىيى چىقماي قالدى ۋە ئىتتىپاقنىڭ پايدىسى بولمىدى.

توختامىشخان شەرقىي تۈركىستانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شىمالدىن توختامىشخاننىڭ قۇۋۋەتلىرى، شەرقتىن خىزىر خوجا ئوغلى ئىككىنچى قۇۋۋەتلىرى بىرلا ۋاقىتتا غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، تۆمۈربەگنى يوقىتىشنى نەزەردە تۇتۇپ قىلىپ قىلدى. بۇ ئەمەلگە ئاشقان تەقدىردە ھەرىكەتلىك دۆلەتنىڭ تۆمۈربەگدىن قۇتۇلۇشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن خىزىر خوجا خان بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ ھۇجۇم قىلىشنىڭ ۋاقتىنى بەلگىلىدى. ھىجرى 789 - (مىلادى 1387 -) يىلى توختامىشخان غەربىي تۈركىستانغا ئىككى يولدىن ئەسكەر يوللىدى. بىرى ئارال كۆلىدىن خارەزىمگە ئۆتۈپ ئۇيەردىن توغرا بۇخاراغا، ۋە يەنە بىرى ئارال كۆلىنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرىدىن ئۆتۈپ، شەرقىي تۈركىستان قىسىملىرى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، تاشكەنت ۋە ئەتراپىنى ئېلىپ سەمەرقەنتكە بارماقچى ئىدى. شەرقىي تۈركىستانمۇ ئىككى يولدىن ئەسكەر ماڭغۇزدى. بۇلاردىن بىرى قەمەرىدىننىڭ باشچىلىقىدا تالاس يولى بىلەن مېڭىپ، توختامىشخاننىڭ 2 - قول ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلەشمە كۈچى ئىدى. يەنە بىرى مەرھۇم ھاجىبەگنىڭ جىيەنى ئاڭا ئۆرپەگنىڭ باشچىلىقىدا قەشقەر يولى بىلەن فەرغانىگە ھۇجۇم قىلماقچى ئىدى. بۇجەرياندا تۆمۈربەگ ئىراندىكى مۇزەپپەر شاھ جالايىر بىلەن ئۇرۇشۇۋاتاتتى. ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزا بولسا نۇرغۇن كۈچ بىلەن ئەندىجاندا تۇراتتى. سەمەرقەنتتە ئەمىر سۈلەيمان شاھ، ئەمىرلەر، ئەمىر ئابباس ۋە شەيخ تۆمۈر ۋە ئەمىر ئاغاي بوغا بىلەن ئەمىر ئېلىتمىش قوچىن نۇرغۇن كۈچ بىلەن بۇخارا دا ئىدى.

ئالدى بىلەن قەمەرىدىن بەگ تالاسنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇيەردىن ئىلگىرلەپ ساغناق شەھىرىنىڭ يېقىنلىرىدا توختامىشخاننىڭ 2 - قول ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ساغناقنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇيەردىن يۈرۈپ ئۇچاغلاردا چوڭ بىر شەھەر بولغان ساۋران (ئىسپىجاب) نى قورشاۋغا ئالدى. ئىسپىجابتا تۆمۈرخوجا دېگەن بىر قومانداننىڭ باشچىلىقىدا تۆمۈربەگنىڭ نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بار ئىدى. بۇ تاجاۋۇز خەۋەرىنى ئاڭلاپ، ئۆمەر شەيخ مىرزا ۋە سەمەرقەنتتىكى باشقا قوماندانلار پۈتۈن كۈچلىرى بىلەن يۈرۈش قىلدى ۋە تاشكەنتتە بىرلىشىپ شىمالغا ماڭدى. بۇنى ئاڭلىغان قەمەرىدىن بەگ ۋە توختامىشخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئىسپىجابتىكى قورشاۋنى قويۇپ جەنۇبقا ماڭدى. بۇ ئىككى دۈشمەن قوشۇنلىرى ئوتتۇرا شەھىرىنىڭ شەرق شىمالىدىكى «چەۋلەك» دېگەن جايدا ئۇچرىشىپ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. ئەتىگەندىن كەچكەچە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. كەچتە ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ

ئەسكەرلىرى يامان مەغلۇپ بولۇپ پاراگەندە ھالدا سەمەرقەنتكە قاچتى. بۇ ئارىدا ئاڭاتۈربەگ فەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ ئېلىپ فەرغانىنىڭ مەركىزى بولغان ئەندىجان شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلغان ئىدى. يولدا ئۆمەرشەيخ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، باشقا قوماندانلارنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتىۋېتىپ ئۆزى يالغۇز ئەندىجانغا يۈرۈدى. ئەمما، ئاڭاتۈربەگ بىلەن ئۇرۇشۇپ ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى. ساق قالغان ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ، ئەندىجان تاغلىرىغا چىقىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاڭاتۈربەگ پۈتۈن فەرغانىنى ئىشغال قىلدى.

قەمەرىدىن بەگ ۋە توختامىش بەگلەر چەۋلەك ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىسپىجاپ، ئوتتۇرا ۋە تاشكەنت ئۆلكىلىرىنى ئالدى ۋە بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. ئۇيەردە توختامىشخاننىڭ 1 - قول ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بۇخارانى مۇھاسىرە قىلدى. بۇخارا قەلئەسى بەك مۇستەھكەم بولۇپ كۆپ مىقتاردا ئەسكىرىي كۈچ بولغانلىقتىن مۇھاسىرە ئۇزۇنغا سوزۇلدى. بۇ ئارىدا ئالتۇن ئوردا ۋە چاغاتاي دۆلىتى قىسىملىرىنىڭ ئوزۇق - تۆلۈكى تۈگەپ قالدى.

تۆمۈربەگ ئىراندا بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ دەرھال مۇزەپپەر شاھ بىلەن سۈلھى قىلىپ قويۇپ نېزىلىك بىلەن غەربىي تۈركىستانغا يېقىنلاشتى. بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، ئالتۇن ئوردا ۋە چاغاتاي قوشۇنلىرى مۇستەھكەم بىر مەركەز ۋە يېتەرلىك ئوزۇققا ئىگە بولۇشقا ئالدىراپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن سەمەرقەنتنىڭ ئىستېھكامى ۋە ئەسكىرىي كۈچى ئۇلارنىڭ خىيال قىلغىنىدىن كۆپ ئىدى. بىر نەپەس ئاچلىق يەنە بىر نەپەس تۆمۈربەگنىڭ غايەت زور بىر كۈچ بىلەن دەھشەتلىك ئىلگىرلەپ ئامۇ دەريا بويىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، توختامىش خاننىڭ ئەسكەرلىرى غەربىي تۈركىستاننى بوشتىپ خارەزىمگە قايتتى. قەمەرىدىن بەگ بىلەن ئاڭاتۈربەگ يالغۇز ئۆز ئالدىلىرىغا تۆمۈربەگكە تەڭ كېلەلمەسلىكىنى چاڭلاپ، ئۇلارمۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ مۇنتىزىم ھالدا شەرقىي تۈركىستانغا چېكىندى.

شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى

ۋە قەمەرىدىن بەگنىڭ ۋاپاتى

بۇ كېيىنكى ئۇرۇشتىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە تۆمۈربەگنىڭ غايەت زور دەرىجىدە دەھشەتلىك بىر كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۈچۈن مەلۇم بولدى ۋە دۆلەت كاتتىلىرى تۆمۈربەگ بىلەن دۈشمەنلىشىش شەرقىي تۈركىستاننى بەربات قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، دوستلۇقنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن يۇرتنى خەۋپلىك ئەھۋالدىن ساقلىشىمىز كېرەك دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلىدى. لېكىن، تەجرىبىلىك ۋە دانىشمەن قەمەرىدىن بەگ بۇ پىكىرلەرگە قەتئىي قارشى ئىدى. ئۇ تۆمۈر بەگنىڭ مەقسىدى ئىستىلا دورۇ، ئىستىلاچىلىق ۋە

ئاچكۆزلۈكنى دوستلۇق ۋە خوشامەتچىلىك توسوپ قالالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا دائىم قۇۋۋەت بىلەن ئاقابىل تۇرۇش بىلەن ئاداقچە كۈرەش قىلىش يۇرت ۋە خەلقنىڭ تىنىچ - ئامانلىقىنى ساقلاشنىڭ بىردىن بىر چارىسىدۇر» دەيتتى. ئەمما، ئۇنىڭ پىكرىگە قارشى تۇرغۇچىلارمۇ كۆپتى ۋە خەلق ئوزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن زىرىكىپ تىنچلىق ۋە سۈلھى قىلىش تەرەپتارى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەمەرىدىن بەگنىڭ نەسەبىنى تىگشايدىغانلار بارغانسېرى ئاز قالغانىدى.

قەمەرىدىن بەگ ھىجرى 790 - (مىلادى 1388 -) يىلى ئىستىسقا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ يۇرتىنى خىزىرخوجا ئوغلانخان تەقسىم قىلىپ خوتەن، يەركەن، قەشقەر ۋە ئۈچ ۋىلايەتلىرىنى بەگلەر بېگى خۇدادادىخانغا بەردى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى قەمەرىدىن خاننىڭ ئوغلى جاھانشاھ مىرزاغا بەردى. ستانلىنپول خىزىرخوجا ئوغلانخاننى ھىجرى 791 - يىلى خان بولغان دەپ يازىدۇ. مىنگىچە بۇ توغرا ئەمەس.

تۆمۈربەگنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا

تاجاۋۇزى

يۇقىرىقى ھادىسىلەردىن كېيىن تۆمۈربەگ توختامىشخان بىلەن ئىككى يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، خارەزىمدىن ھەيدەپ چىقاردى ۋە ئۇنىڭ قايتارما ھۇجۇم قىلىشىدىن خاتىرجەم بولدى. ئۇندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، ھىجرى 791 - (مىلادى 1388 -) يىلى تۆمۈربەگ پۈتۈن كۈچى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. خىزىرخوجا ئوغلانخانمۇ كۈچىنى توپلاپ ئالمىلىقتىن يولغا چىقتى. بۇ ئىككى قوشۇن ئىسسىقكۆل يېقىنلىرىدا ئۇچرىشىپ قاتتىق ئۇرۇش بولدى ۋە نەتىجىدە خىزىرخوجا خان مەغلۇپ بولۇپ ئالمىلىققا چېكىندى. تۆمۈربەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، ئالمىلىق ئەتراپىدا ئۇرۇشتى. خىزىرخوجا خان يەنە مەغلۇپ بولۇپ، ئالمىلىقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يۇلدۇز يايلاقلىرىغا قاراپ قاچتى. تۆمۈربەگ ئالمىلىق شەھەرگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلغاندىن كېيىن يۇلدۇزغا ماڭدى. خىزىرخوجا خان ئۈيەردىمۇ مەغلۇپ بولدى ۋە تەڭرىتاغلىرىنى ئېشىپ، كۇچاغا كەلدى. تۆمۈربەگ يۇلدۇزدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ ئارقىسىغا قايتتى ۋە ئىلىدىن تارتىپ تاكى سىردەرياسىغىچە بولغان جايلاردا بىرمۇ شەھەر ياكى ئاۋات يەرنى ساق قويمىي كۆيدۈرۈپ، يېقىپ ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. خەلق پەرىشان ھالدا ھەرتەرەپكە قاچتى. سەمەرقەنتكە كېلىپ، ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزانى بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن قاراقول (ھازىرقى تورۇغ ئارت⁷²) يولى بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. قەشقەر ۋالىيسى كۈيلۈك بەگ قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا قەشقەرنى ئىشغال

⁷² تورۇغ ئارت، يەنى، تورغات (ن . ش . ھ).

قىلغاندىن كېيىن شەھەرگە ئوت قويۇپ تامامەن كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىۋېتىپ ئەنجانغا قايتىپ كەتتى. بۇ ھۇجۇملاردىن كېيىن تۆمۈربەگ يەنە بىرقانچە ھۇجۇم بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى ئاسانلا قولغا چۈشۈرەلەشنى مۇمكىن بولۇپ قالغانىدى. تۆمۈربەگمۇ يۇلدۇز ئۇرۇشىدىن كېيىنلا ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان. لېكىن، يۇلدۇزدا توختامىشخاننىڭ ئەسكەر يىغىۋاتقان خەۋىرى كېلىپ قالدى. بۇنداق ۋەزىيەتتە مەركەزدە تۇرۇشنى لازىم دەپ ئويلاپ تۆمۈر بەگ ناھايىتى تېزلىك بىلەن قايتىپ، سەمەرقەنتكە بېرىپلا دەرھال توختامىشخان بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستان چاغاتاي دۆلىتىنىڭ ئۈزۈلگۈچى تۆمۈربەگنىڭ چېگرالىرىغا ھۇجۇم قىلالغۇدەك كۈچى قالمىدى.

خىزىرخوجا خاننىڭ ئىجرا قىلغان ئىشلىرى

يۇقىرىقى مەغلۇبىيەتلەردىن كېيىن خىزىرخوجا ئوغلان خان ھازىرچە ئالمىلىقنى ياكى شىمالدىكى باشقا بىرجايىنى پايتەخت قىلىش شەرقىي تۈركىستاننىڭ خەۋپسىزلىكى ئۈچۈن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىي جەھەتتە يەرلىشىشنى ئۇيغۇن ۋە مۇستەھكەم «شەرقىي تۈركىستاننىڭ تۆت تام ئارىسىدىكى» شەھىرى چالىش، يەنى، قاراشەھىرنى پايتەخت قىلىپ يەرلەشتى. پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىدارى تەشكىلاتىنى باشقىدىن تەشكىللەپ چىقتى. مەسىلەن:

ئالتى شەھەرنى بەگلەربېگى خۇدادادىخاننىڭ باشقۇرىشىغا بەردى، قەشقەردە يېتەرلىك مىقتاردا ئەسكىرىي قۇۋۋەت تۇرغۇزۇپ، دۇغلار خانىدانىدىن بىرىنى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدا فەرغانە چېگراسىدا ئەمىرجاھانشاھ دۇغلارنى يېتەرلىك ئەسكەرىي كۈچ بىلەن تەيىنلىدى ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالى، يەنى، كۆكچە دېڭىزى (بالقاش كۆلى) ۋە چۆدەريا بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىسىدىكى ساھەگە ئاڭاتۈربەگنى ئەڭ قۇۋۋەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن يەرلەشتۈردى.

قەشقەردىن تارتىپ بالقاش كۆلىگىچە سوزۇلغان شەرقىي تۈركىستان چېگرىسىدىكى يۇقىرىقى ئەسكىرىي پائالىيەتلەر تۆمۈربەگنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىماي قالمىدى. بولۇپمۇ ئاڭاتۈر بەگنىڭ قۇۋۋەتلىرىدىن بەك ئەندىشە قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈربەگ توختامىش بەگ بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىپلا ھىجرى 792 (مىلادى 1390 -) يىلى ئەمىرسۇلەيمانشاھ ۋە خۇدادەھسەين قوماندانلىقىدا 20000 كىشىلىك بىرقوشۇننى ئاڭاتۈربەگ تۇرغان سەپكە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئاڭاتۈربەگ سوقاشماقتىن ئېھتىيات قىلىپ، چېگرىدىن ئارقىغا چېكىنىپ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قارائالغا بېرىپ توختىدى. تۆمۈربەگنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ قارائال چېگرىسىغىچە بېرىپ، قايتىپ كەلدى. تۆمۈربەگ بۇناجاۋۇزنىڭ نەتىجىسىدىن شەرقىي تۈركىستان چاغاتاي دۆلىتىنىڭ غەربىي تۈركىستانغا ئاجاۋۇز قىلالغۇدەك كۈچى يوقكەن دېگەن خۇلاسغا كەلدى.

ئۇندىن كېيىن تۆمۈربەگ ئالتۇن ئوردا، ئىراق، ھىندىستان، شام ۋە ئانادولۇ (تۈركىيە) قاتارلىق دۆلەتلەردىكى پەنھىلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى ۋە شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلمىدى. بۇ ئارىدا 13 يىللىق زامان تىنچلىق بىردەۋر ئىچىدە ئۆتتى. بۇ مەزگىلدە سۈلھى ياكى ئەھدىنامە ئىمزالانغانمۇ؟ بۇنى بىلمەيمىز. لېكىن، بىرقانچە قېتىم ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ - كېلىپ تۇرغانلىقى ۋە ئۆز ئارا ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشقانلىقى مەلۇم.

بۇ تىنچلىق دەۋرى ئىچىدە خىزىرخوجا ئوغلانخان ۋە باشقا دۆلەت كاتتىلىرى بىكار تۇرماي يۇرتىنىڭ ئىسلاھات ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. تۆمۈر بەگنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇرۇشلار جەريانىدا ۋەيران قىلىۋەتكەن شەھەرلەرنىڭ تۆلىسىنى يېڭىدىن ئاۋات قىلدى، ئەسكىرىي كۈچىنى يەنە ۋۇجۇدغا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي بۇددا دىنىدا چىڭ تۇرماقتا ئىدى. ئىلياس خوجا ئوغلان خان شېھىت بولغاندىن كېيىنكى پاراكەندىچىلىكتىن پايدىلانغان ئىدىقۇت تولۇق مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ھىجرى 795 - (مىلادى 1393 -) يىلى خىزىرخوجا خان ئالدى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقى ئۈستىگە بىرقانچە غازات يۈرۈشلىرى ئېلىپ باردى ۋە ئاخىرى ئىدىقۇتنى ئۆلتۈردى. ھىجرى 800 - يىلى ئەتراپىدا پۈتۈن ئۇيغۇرلار خالار - خالىماس مۇسۇلمان بولدى. قەدىمدىن تارتىپ، بىر ئۇيغۇر ئۆلكىسى بولۇپ كەلگەن، ھىجرى 773 - (مىلادى 1371 -) يىلىدىن باشلاپ چىن ئىستىلاسى ئاستىدا قالغان قۇمۇل ۋە بارىكۆلگە ھىجرى 800 - (مىلادى 1398 -) يىلى ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇ جايلاردىكى چىن ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقاردى. خىزىرخوجا خان بۇ جايلارنى ئالغاندىن كېيىن بۇ ئۆلكىلەرنى «تۇرپان» يەنى، موغۇلچە «مۈەلىك باغ» دەپ نام بەردى. ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنى بىنا قىلىپ، ئۆلكىنىڭ مەركىزى قىلدى. خىزىرخوجا خان تۇرپاننى ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ۋىلايەت قىلىپ خانلىق خانىدانىدىن بىر شاھزادىنى ئۆيەرگە ۋالىي تەيىن قىلىش ئەنئەنىسى قالماق ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلدى.

ھىجرى 799 - (مىلادى 1397 -) يىلى تۆمۈربەگ، غىياسىددىن تەرخان باشچىلىقىدا بىر ئەلچى ھەيئىتىنى شاھانە سوغاسالاملار بىلەن خىزىرخوجا خاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، نەۋرىسى ئىسكەندەر مىرزا (ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ ئوغلى) غا خاننىڭ قىزى تەكىل خانىم ئۈچۈن سۆز ئاچتى، خان بۇنى قوبۇل قىلىپ، ھەشەمەتلىك بىر توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ تەكىل خانىمنى سەمەرقەنتكە ئۇزاتتى. بۇ تويىدىكى دەبدەبىلىك مۇراسىم ۋە زىياپەت «تارىخ رەشىدى» ۋە «رەۋزۇتۇسەفا» دا ئۇزۇن بايانلار بىلەن زىكىر قىلىنىدۇ. تۆمۈربەگ تەكىل خانىمنى ئۆزى ئالدىغا چىقىپ، چوڭ بىر قارشى ئېلىش مۇراسىمى بىلەن كۈتۈۋالغان ۋە تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى بىلەن نىكاھ تويىنى قىلغان. ھىجرى 800 - يىلى خىزىرخوجا خان، تۆمۈربەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستلۇق ۋە ئۆز ئارا تاجاۋۇز قىلىشماستىن ئەھدىنامىسى ئىمزالاشقا دەۋەت قىلغاندا تۆمۈربەگ بۇنىڭغا ئوچۇق جاۋاب بەرمىگەن. شۇنىڭدىن

باشلاپ، ھەر ئىككى دۆلەت ئۆزچېگرالىرىنى چىڭ ساقلايدىغان بولدى. شەرقىي تۈركىستان چېگرالىرىنى ئاڭگۈرۈپ قۇۋۋەتلىك ئەسكىرىي كۈچ بىلەن مۇھاپىزەت قىلاتتى، غەربىي تۈركىستان چېگرالىرىنى تۆمۈر بەگنىڭ نەۋرىسى مەھمەد مىرزى (جاھانگىر مىرزىنىڭ ئوغلى) ساقلايتتى.

تۆمۈر بەگنىڭ ئۆلۈمى

تۆمۈر بەگ ھىجرى 807 - (مىلادى 1404 -) يىلى ئانادولۇنى پەتھى قىلىپ، سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلدى. پەقەت 3 ئايلا دەم ئېلىپ، ئەندى شەرق دۇنياسىنى پەتھى قىلىمەن دەپ 200,000 ئەسكىرى بىلەن يولغا چىقتى. يول ئۈستىدە سوغاقتىن ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات - ئۇلاغ زاپا بولدى. بۇلارغا قارىماستىن يۈرۈپ، سىردەريادىن مۇز ئۈستىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا شەھەرگە كەلدى. ئوتتۇرا شەھەر تەرەپىدە قاتتىق قاردا قىلىپ، يول مېڭىش مۇمكىن بولماي ئوتتۇرا شەھەرگە كەلدى. ئوتتۇرا شەھەر مەجبۇر بولدى. تۆمۈر بەگنىڭ بۇ يۈرۈشتىكى پىلانى مۇنداق ئىدى: تۆمۈر بەگ ئۆزى 200,000 ئەسكىرى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ يۈرۈش يولى بولغان يەتتەسۇ ۋە ئالتاي يولى بىلەن موغۇلىستانغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن چىڭگىزخانغا يۈرۈش، نەۋرىسى ئۇلۇغ بەگ مىرزى شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي شىمال يەنى ئىسسىقكۆل ئەتراپى، ئىلى، بەشبالىق ۋە تۇرپان ئۆلكىلىرىنى چىڭ ساقلاشقا ئىشغال قىلىش ۋە يەنە نەۋرىسى ئىبراھىم مىرزى ئالتى شەھەر ۋە چالاش ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىش.

خىزىرخوجا خاننىڭ بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قانداق چارە - تەدبىر كۆرگەنلىكى توغرىسىدا، ئەپسۇسكى مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن، خۇدانىڭ قەدرى ئىرادىسى بۇچوڭ پىلانىنى پۈتۈنلەي بەربات قىلدى. تۆمۈر بەگ ئوتتۇرا شەھەردە ھىجرى 807 - يىلى شىتابان ئاينىڭ 17 - كۈنى (مىلادى 1408 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى) ۋاپات بولدى. ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا سەلتەنەت ئالىشىپ، قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى ۋە يۇقىرىدىكى سانسىز ئەسكىرىي كۈچنىڭ ھەممىسى پارا كەندە بولۇپ تۈزۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن 35 يىلدىن بېرى ھەردائىم تۆمۈر بەگنىڭ تەھدىتى ئاستىدا ياشىغان شەرقىي تۈركىستان خەلقى راھەت بىر نەپەس ئالدى.

خىزىرخوجا ئۇلۇغخاننىڭ ۋاپاتى

خىزىرخوجا ئۇلۇغخان ھىجرى 810 - (مىلادى 1408 -) يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا چوڭ ئوغلى مەھمەدخان تەختكە چىقتى. مەھمەدخان ئەسكىرىي قۇۋۋەتنى كۈچەيتىپ شەرقىي تۈركىستاننى ھەرقانداق دۈشمەنگە قارشى ئۆزىنى مۇداپىئە قىلالغۇدەك دەرىجىگە يەتكۈزدى. خان ياز كۈنلىرى تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئارتىباشتا يازلايتتى. ئارتىباشنى ياخشى ئاۋات قىلىپ يېتەرلىك ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئۇيەرنى ئىككىنچى پايتەخت قىلدى. مەھمەدخاننىڭ زامانىسىدا تۆمۈر بەگنىڭ ئوغلى

شاھرۇخ مىرزا غەربىي تۈركىستان، ئافغانىستان ۋە ئىراننىڭ بىرقىسمىنىڭ پادىشاھى ئىدى. چېگرىدا مەھەممەدخانغا قارشى ئوغلى ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ قومانداڭلىقىدا كۈچلۈك بىرئەسكىرىي قىسمى بار ئىدى. مەھەممەدخان بىلەن شاھرۇخنىڭ ئارىسى ياخشى ئەمەستى. مەھەممەدخان ھەردائىم مەملىكىتىنى كېڭەيتىپ سىردەريانىڭ شەرقىدىكى ئاشكەنت، ئوتتار ۋە تالاس ۋىلايەتلىرىنى تۆمۈر بەگنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تارتىۋېلىشنىڭ كويىدا ئىدى. ھەتتا بۇمەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، سىياسى كۈشكۈرتىمىچىلىك قىلىشتىنمۇ يانمايتتى. بۇخىل پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە ھىجرى 811- يىلى ئوتتار ۋالىيسى ئەمىرشەيخ نۇرىددىن شىددەتلىك بىرئىسيان چىقاردى، مەھەممەدخان ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئىنسى شەمى جاھاننى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئوتتارغا يوللىدى. لېكىن شەمى جاھان ئوتتارغا يېتىپ كەلگۈچە شاھرۇخ مىرزا بۇئىسياننى تولۇق باستۇرۇپ بولغانىدى. شەمى جاھان تالاس يېقىنلىرىدىنلا قايتىپ كەلدى. مەھەممەدخان بۇ پائالىيەتلىرى بىلەن تالاس ئۆلكىسىنى ئۇرۇشماستىنلا شەرقىي تۈركىستانغا قوشۇۋالدى. خان شەرقىي تۈركىستاننى ھەرساھەدە تەرەققى قىلدۇردى، ئالتى شەھەردە نۇرغۇن مەدرەسە ۋە جامە بىنا قىلدى. قاغىلىق شەھرىدىكى يېشىل مەدرەسە بۈگۈنمۇ مەھەممەدخاننىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەھەممەد خان ھىجرى 818- (مىلادى 1415). يىلى ۋاپات بولدى.

شەمى جاھانخاننىڭ خان بولغانلىقى

مەھەممەدخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىنسى شەمى جاھانخان خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇكىشى ئىچكى سىياسەت جەھەتتە ئىسلاھات ۋە مەركەزىيەتچىلىكنى كۈچلەندۈرۈشنى ئاساس قىلىپ: يۇرتتىكى شاھزادىلارنىڭ، يەرلىك بەگ ۋە ۋالىلارنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق نۇپۇزلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن تىرىشتى. نەتىجىدە، پەۋقۇلئاددە نۇپۇز ۋە قۇۋۋەتكە ئىگە بولغان بەگلەر بېگى خۇدادادىخان، چەكلىك ھوقۇق ئىگە بىرۋالىي دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. مەرھۇم مەھەممەدخاننىڭ شاھزادىلىرىمۇ پۈتۈنلەي شەمى جاھانخاننىڭ ئەمرى ئاستىدا بولۇپ قالدى. بۇ سىياسەت ئۇزۇندىن بېرى يۇرتتا مۇستەبىدلىك ۋە ئالاھىدە نۇپۇزغا ئىگە بولۇپ كەلگەن شاھزادە ۋە بەگلەرگە ئېغىر كەلدى. ئاخىرى ھىجرى 821 - (مىلادى 1418). يىلى مەھەممەدخاننىڭ نەۋرىسى ئۇۋەيس ئوغلان (شەرئەلى ئوغلاننىڭ ئوغلى) ۋە خۇدادادىخانلار بىرلىشىپ، مەھەممەدخانغا قارشى ئىسيان چىقاردى. نەتىجىدە شەمى جاھانخان ئۆلتۈرۈلدى.

شەمى جاھان خان ھايات چېغىدا چوڭ ئوغلى نەقىشى جاھانخاننى تۇرپانغا ۋالىي قىلىپ چالاش (قاراشەھەر) نىمۇ تۇرپانغا قوشۇپ بەرگەندى. بۇنىڭ ۋالىي بولغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ئېنىق ئەمەس. پروفېسور بارتولد نەقىشى جاھانخاننىمۇ چوڭ خانلار قاتارىدا كۆرسەتكەن. لېكىن، ھەقىقەتتە

شەمشى جاھانخان شېھىت بولغاندىن كېيىن، تۇرپان ۋە قاراشەھەر ۋىلايەتلىرىنى نەقشى جاھان قولىدىن بەرمەي چىڭ تۇتۇپ، ئۇ مەنتىقىدە مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان، ئۆز ئىسمىدا پۇل باستۇرۇپ «خان» ئۇنۋانى بىلەن يارلىق تارقاتقان. بارتولىد بۇ پۇل ۋە ۋەسقىلەرگە قاراپ نەقىشجاھانخاننى خان دەپ گۇمان قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

شىرمەھەممەد خاننىڭ خان بولغانلىقى

شەمشى جاھان خان شېھىت بولغاندىن كېيىن ئوغلى شىرمەھەممەدخان ئۈۋەيس ئوغلان بىلەن قانتىق ئۇرۇشقا كىرىشتى. ئۈچ يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە ئۈۋەيس ئوغلان قەتئىي مەغلۇپ بولۇپ، ھىجرى 823 - يىلى مەھەممەد خان تەختكە چىقتى. شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان ئۇلۇغبەگ مىرزا چېگراغا يېقىن بولغان تالاس ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن بىرقىسىم جايلارنى ئىشغال قىلغانىدى. شىرمەھەممەدخان تەختكە چىققان ھامان بەگلەر بېگى خۇدادادخان دۇغلالت ۋە سەدرىئىسلاملارنىڭ باشچىلىقىدا چېگرىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ بىرقىسىم جايلارنى قايتۇرۇۋالدى.

ھىجرى 824 - (مىلادى 1421 -) يىلى ئۇلۇغبەگ مىرزا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىپ، سەردەيادىن ئۆتتى. شىرمەھەممەدخانمۇ پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، چېگراغا كەلدى ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرگاھىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، توختاپ ئۇلۇغبەگكە سۈلھى قىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلۇغبەگ بۇنى قوبۇل قىلىپ سۈلھى شەرتلىرىنى بىۋاسىتە شىرمەھەممەد خان بىلەن كۆرۈشۈپ مۇزاكىرە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شىرمەھەممەدخان سەدرىئىسلامنى بىرگە ئېلىپ ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرگاھىغا كەلدى. ئۇلۇغبەگ بۇلارنى ناھايىتى ئېھتىرام ۋە دەبدەبە بىلەن قارشى ئېلىپ مۇزاكىرە باشلاندى. مۇزاكىرە ئۈگۈمگەنلىكتىن شىرمەھەممەدخاننىڭ ئۈيەردە قونۇپ قىلىشقا توغرا كەلدى. لېكىن، كېچىسى بىرسۇيىقەست قىلىنىشىدىن ئەندىشە قىلغان شىرمەھەممەدخان بىر باھانا بىلەن ئۆز ئەسكەرگاھىغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئەرتىسى ئۇلۇغبەگ مىرزا ئۆزرە ئېيتىپ شىرمەھەممەد خانغا ئەلچى ئەۋەتتى، سۈلھى قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاخىرى ھەرىككى تەرەپ بىر - بىرىنىڭ چېگراسىغا ئاجاۋۇز قىلماسلىق ئەھدىنامىسىنى ئىمزالىدى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۆز مەملىكەتلىرىگە قايتتى.

شىرمەھەممەدخان ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزا

ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

شىرمەھەممەدخان بىلەن ئۇلۇغبەگ مىرزا كېلىشىمگە تەخمىنەن ئۈچ يىل ئەمەل قىلىشقان بولسىمۇ تۆۋەندىكى ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن بۇ كېلىشىم بۇزۇلدى.

ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ قوماندانلىرىدىن ئەلى تەكرىمنىڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگدىن يۈز ئۆرۈپ، شىرمەھەممەدخاننىڭ قېشىغا قېچىپ پاناھ تىلىدى. ئۇلۇغبەگ مىرزا بۇ ئادەمنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئارىسلان بەگ ئىسىملىك بىرسىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، شىرمەھەممەدخان بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئەلچىنى قامدى. ئۇلۇغبەگ ئىككىنچى قېتىم يەنە بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ، قاچقان قوماندان ۋە قامالغان ئەلچىسى قايتۇرۇلمىغان تەقدىردە ئۇرۇش باشلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان، ئەرنىيازدا جاۋاپ بېرىدى دەپ، ئەلچىنى قايتۇردى. ئۇلۇغبەگ بۇ جاۋاپنى ئالغان ھامان تەھدىت قىلىپ سەمەرقەنتتىن سىردەريابىيىغا ۋە ئەنجانغا نۇرغۇن ئەسكەر يىغدى. شىرمەھەممەدخان بۇنىڭغا قارشى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىگە ئىنسى خىزىرخوجا ئوغلان، ئەمىر شاھجاھانشاھ، بەگلەر بېگى خۇدادادىخان، سەدرىئىسلام ۋە مەلىكىل ئىسلام قاتارلىق قوماندانلىرى باشچىلىقىدا ئارقا - ئارقىدىن ئەسكەر ئەۋەتتى. ئۇلۇغبەگ مىرزا بۇنىڭغا قارىتا پۈتۈن كۈچى بىلەن تاشكەنتكە يۈرۈش قىلدى. دادىسى شاھرۇخ مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئۇرۇشتىن توسۇپ تەكرار - تەكرار يارلىق نامە ئەۋەتسىمۇ قۇلاق سالماستىن يۈرۈشنى داۋام قىلىپ، ھىجرى 828 - يىلى رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ 27 - كۈنى تاشكەنتكە كەلدى. شىرمەھەممەدخانمۇ ئالمىلىقتىن يۈرۈش قىلىپ ئىسسىقكۆلنىڭ غەرب جەنۇبىدىكى ئارتىبېشى دېگەن يەرنىڭ شىمالىدىكى «تېكەسەكر» دەرياسى (سىردەريانىڭ بېشى) بويىدا كېش يايلاقنى ھەربىي بازار قىلىپ يەرلەشتى. ئەمىرجاھانشاھنى ئالاس ۋە ئىسسىقكۆل ئوتتۇرىسىغا، سەدرىئىسلام ۋە مەلىكۇل ئىسلامنى ئالاسنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئورتاكۆل بويىغا يەرلەشتۈرۈپ، ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ ھۇجۇمىغا قارشى مەستەھكەم فرونتلەر تەشكىل قىلدى. ئۇلۇغبەگ تاشكەنتتىن يۈرۈپ، ئالاس چېگرىسىغا كەلگەندە ئەمىرجاھانشاھ يېتىپ كەلدى ۋە شىددەتلىك ئۇرۇش باشلاندى. ھەرىككى تەرەپتىن مىڭلارچە كىشى چىقىم بولغاندىن كېيىن ئەمىرجاھانشاھ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبقا چېكىندۈرۈپ، ئالاس تاغلىرىغا ئورۇنلاشتى. ئۇلۇغبەگ جاھانشاھنى قېچىپ خىزىرخوجا ئوغلان ۋە خۇدادادىخانلار بىلەن بىرلەشتى دەپ خىيال قىلىپ، بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى ئالدىدا ماڭغۇزۇپ ئۆزى ئاساسى قىسىم بىلەن ئارقىدىن ماڭدى. ئالدىدا ماڭغان ئەسكەرلەر خەۋەرسىز ياتقان خىزىرخوجا ئوغلاننىڭ ئەسكەرگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن خىزىرخوجا ئوغلان ئەسرىلىنىدى ۋە دەرھال سەمەرقەنتكە ئەۋەتىلدى. ئۇندىن كېيىن ئۇلۇغبەگ پۈتۈن قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئېرىقسۇ (ھازىرقى ئاقسۇ) يولى

بىلەن شەرققە ئىلگىرلەپ خۇدادادىخان بىلەن ئۇرۇشماقچى بولدى. چۇ دەريا بويىدا خۇدادادىخاننىڭ بۆكتۈرمىدا ياتقان ئەسكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ ئېغىر چىقىم تارتتى. ئۇلۇغبەگ ئۆيەردىن مېڭىپ قوش بولاققا كەلدى. بۇيەر خۇدادادىخاننىڭ ئەسكەرگاھىغا يېقىن ئىدى. ئۇلۇغبەگ بۇيەردە خۇدادادىخاننى ئارىغا ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى، قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن تەسلىم بولدى ۋە سەمەرقەنتكە ئەۋەتىلدى. لېكىن، شىرمەھمەدخان ئۆزىنىڭ مانېۋىرلىرىنى ئۇلۇغبەگنىڭ چارلاش قىسىملىرىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن ساقلاپ قالغانىدى. چۈنكى، چارلاش قىسىم كېلىپ ئەھۋالنى ئۇلۇغبەگكە مەلۇم قىلىپ تېخى سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپلا شىرمەھمەدخاننىڭ ئەسكەرلىرى بېسىپ كېلىپ، ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە پۇرسەت بەرمەي يېرىم ھالقا شەكىلدە ئارىغا ئېلىۋالدى. ئۇلۇغبەگ بىر كېچە - كۈندۈز قۇرشاۋدا قېلىپ كۆپلىگەن ئەسكەرلىرى قىرىلىپ كەتتى. ئاخىرى ئۇلۇغبەگ ئۆمىتىسىز بىر قىلىچۈزلىق ئۇرۇشى بىلەن قۇرشاۋنى يېرىپ چىقىپ قېچىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى. ئەمما، ئەمىر جاھانشاھنىڭ ئۇنىڭ قېچىش يوللىرىنىڭ ھەممىسىنى توسقانلىقى مەلۇم بولدى. ئۇلۇغبەگ ناھايىتى ھۇدۇقۇپ كەتتى ۋە ھېچ نەرسىگە قارىماي ئارقىسىغا قېچىشتىن باشقا چارە تاپالمىدى، دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ ئەسكەرلىرىنى ئۈچكە بۆلۈپ ئۈچ يول بىلەن تاشكەنت تەرەپكە قاراپ ئېھتىيات ۋە تېزلىك بىلەن چېكىندى. يولدا ئەمىر جاھانشاھ ئۇلۇغبەگنىڭ شىمال يولىدىكى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكەزدى. بۇلاردىن يالغۇز مەھمەد بارلاس ۋە ئىسكەندەر بەگ دېگەن ئىككى قوماندانى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ ئۇلۇغبەگنىڭ قېشىغا قېچىپ بارالدى. قىسقىسى، ئۇلۇغبەگنىڭ ئاساسى قىسىملىرىنىڭ ھەممىسى تۈگەپ، دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ھىجرى 868 - يىلى شىبان ئېيىنىڭ 10 - كۈنى (مىلادى 1463 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) ئاران سەمەرقەنتكە بېرىۋالدى.

ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىدىن دادىسى شاھرۇخ مىرزانىڭ مەنئى قىلغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىدىم. ئەمدى ئۇنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشقانلىقىدىن دادىسى ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئۇنى جازالاپ پايتەخت (ھىرات) تىن سەمەرقەنتكە سۈرگۈن قىلدى. كېيىنچە پۈتۈن كورگان جەمەتىنىڭ ئۇلۇغبەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشى بىلەن دادىسى ئۇنى ئەپۇ قىلدى. ئۇلۇغبەگ ئەسلىرى قىلىپ ئەۋەتكەن خىزمىرخوجا ئوغلان ۋە خۇدادادىخاننى كۆپ ئېھتىرام بىلەن ئازات قىلىپ قايتۇردى. خىزمىرخوجا ئوغلان شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كەلدى، خۇدادادىخان قېرىغان ۋاقتىمدا ھەج قىلىپ ئاندىن ۋەتەنلىگە قايتىمەن دەپ، مەككىگە بېرىپ ھەجنى ئادا قىلىپ بولۇپ، 70 يېشىدا مەككە مۇكەررىمىدە ۋاپات بولدى.

شەرمەھەممەد خاننىڭ ۋاپاتى ۋە ئۇۋەيس ئوغلاننىڭ

خان بولغانلىقى

شەرمەھەممەد خان يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇرۇشتا ئۇلۇغبەگ مىرزانى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئاۋاپاتىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈزبەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. شەرمەھەممەد خان ھىجرى 828 - (مىلادى 1425 -) يىلى ۋاپات بولۇپ ئورنىغا دۈشمىنى ئۇۋەيس ئوغلان خان بولدى. ئۇۋەيس ئوغلان خاننىڭ 10 يىللىق سەلتەت دەۋرى توغرىسىدىمۇ تولۇق مەلۇماتىمىز يوق. ئۇۋەيس خاننىڭ كورگان خانىدانى (تۆمۈربەگىنىڭ جەمەتى) بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى. بىرقىزىنى ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ ئوغلى ئابدۇلكەزىم مىرزاغا بېرىپ، توغقانلىق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملىگەنىدى. ھىجرى 831 - يىلى بىرىنچى چىقىپ (كىمىنىڭ چىقارغىنى مەلۇم ئەمەس) شىددەتلىك ئۇرۇشلار بىلەن 8 يىل داۋام قىلىپ ئاخىرى ئۇۋەيسخان ئۆلتۈرۈلدى. كىم تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئازا ئېنىق بولمىسىمۇ تارىخى رەشىدى ۋە بابۇر تۈزۈكىنىڭ بەزى ئىشارەتلىرىگە قارىغاندا ئۆز ئوغلى يۈنۇس خاننىڭ قولىدا شېھىت بولغانلىقى مەلۇم⁷³.

III - ئېسەن بوغاخاننىڭ خان بولغانلىقى

ئۇۋەيسخاننىڭ ئىككى ئوغلى ئېسەن بوغاخان ۋە يۈنۇس خان تەخت تالىشىپ ئۇرۇشقىلى باشلىدى. تولا ئۇرۇشلاردىن كېيىن دۆلەت كاتتالىرى ۋە كۆپچىلىك خەلق ئېسەن بوغاخان تەرەپتارى بولغانلىقىدىن يۈنۇس خان مەغلۇپ بولدى، تەرەپتارى بولغان نارىن تۈمەنېگى ئەبەرزەنبەگ ۋە تالاس تۈمەنېگى مەرەك تۈركمەن باشلىق تەخمىنەن 3000 ئۆيلۈك ئادىمى بىلەن قېچىپ، فەرغانغا ئۆتتى ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزانىڭ قىشىدا پاناھ تېپىپ ئۆنىگىدىن ئاكىسىغا قارشى ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلۇغبەگ مىرزا يۈنۇس خاننى ئادەملىرىدىن ئايرىپ، يالغۇز خوتۇن بالاچاقلىرى بىلەن ئىراق تەرەپكە سۈرگۈن قىلدى. ئادەملىرىنى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە تارقىتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئېسەن بوغاخان دۈشمەندىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى خان ئېلان قىلدى. بۇ كىشى چاغاتاي خانىدانىدىن تەختتە ئولتۇرغانلاردىن ئېسەن بوغاخان ئاتلىق 3 - خاندۇر. ئېسەن بوغاخان توپلاڭ نەتىجىسىدە ۋەيران بولغان يۇرتنى ئاۋات قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى، كورگان خانىدانى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلىدى ۋە ئەسكىرىي كۈچىنى تەرەققى قىلدۇردى. ئۇ چاغدا ئالتاي، ئىمىل، زارغانلىق (قۇبۇدۇ)، زىغانلىق (ئۇلۇستاي) ئۆلكىلىرى كۈچلىنىپ، مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغانىدى. ئىلى، يەتتەسۇ، بارىكۆل تەرەپلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان قالماق قەبىلىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ،

⁷³ بابۇر تۈزۈكى - پادىشاھ بابۇر مىرزا نىڭ تارىخىي ئەسەرى «بابۇرنامە» نى كۆرسىتىدۇ (ن. ش. ھ.).

ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە باج - خىراج تۆلەش شەرتى بىلەن بۇيسۇندۇردى. يەنە شۇچاغلاردا ئاراكۆلى، تۇبۇل، ئىرتىش دەريالىرى ئارىسىدا يېڭى بىر دۆلەت قۇرۇپ چىققان ئۆزبەكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشلىرىنى توستى. ئۆزبەك خانى ئۇيۇلخەير بىلەن ئۇرۇشۇپ، مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەلگەن قازاق خانلىرى جانىبىگ ۋە ئەھمەد خانلار ۋە ئۇلارنىڭ تەۋەسىدىكىلەرنى ئېسەن بوغاخان سىردەر ياننىڭ ئاياغ تەرەپىدىن جاي بېرىپ ئۆز پاناھىغا ئالدى. ئېسەن بوغاخان ئۆز تەرەپتارلىرى بولغان موغۇل بەگ ۋە ئەسكەرلەرگە كۆپ ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق بېرىۋەتكەنلىكىدىن ئۇلارخەلقكە ئېغىر زۇلۇم ۋە كۈلپەت سېلىپ خەلقنىڭ نارازىلىقلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

III. ئېسەن بوغاخاننىڭ فەرغانىنى ئالغانلىقى

كورگانلاردىن شاھرۇخ مىرزانىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كورگان خانىدانى ئارىسىدا ئىچكى كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. بۇ پۇرسەتتىن ئېسەن بوغاخان پايدىلىنىپ چېگرىغا يېقىن بولغان بىرقىسىم يەرلەرنى ئۇرۇش قىلمايلا قولغا چۈشۈرۋالدى. ھىجرى 853 - يىلى ئۇلۇغ بەگ مىرزا بىلەن ئوغلى ئابدۇللىتىپ مىرزا ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن مەشھۇر فاجىئەلىك ۋەقەدىن كېيىن ئېسەن بوغاخان يۈرۈش قىلىپ ئۆز كەنتىدىن خوجەنتىگىچە بولغان پۈتۈن فەرغانىنى ئىشغال قىلدى. لېكىن، ئۇلۇغ بەگ مىرزا زامانىسىدىكى ئادىل - ئىنساپلىق ھۆكۈمەتكە ئادەتلىنىپ قالغان فەرغانە خەلقى، ئېسەن بوغاخاننىڭ قوماندانلىرىنىڭ زۇلۇملىرىغا چىدىيالماي دائىم ئىسيان چىقىرىپ تۇراتتى. نەتىجىدە، ئېسەن بوغاخان ئەنجان خەلقىدىن تولا ئەسىر ئېلىپ ئۇلارنى شەرقىي تۈركىستانغا سۈرگۈن قىلاتتى. ئەگەر ئەنجان خەلقى بۇنداق ئىسيانلار بىلەن ئېسەن بوغاخاننى مەشغۇل قىلىپ تۇرمىسا ئىدى، ئۇنىڭ ئالاقچان پۈتۈن غەربىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشىغا قولاي شارائىت مەۋجۇد ئىدى. ئېسەن بوغاخان بۇ ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش بىلەن بولۇۋاتقاندا كورگان خانىدانىدىن ئەبۇسە ئىدىمىرزا باشقا رەقىبلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىچكى كۈرەشنى تۈگىتىپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى ۋە كورگان خانىدانى ئەنئەنىسىنى تاشلاپ، ئۆزىگە «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. سۇلتان ئەبۇسە ئىدىمىرزا ھىجرى 855 - (مىلادى 1451 -) يىلىدا ئېسەن بوغاخاندىن فەرغانىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش باشلاپ ھىجرى 856 - يىلى ئەشەھرە (مەرغىنانىڭ غەرب تەرەپىدىكى بىرشەھەر) يېقىنلىرىدىكى بىر ئۇرۇشتا فەرغانە خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئېسەن بوغاخاننى مەغلۇپ قىلدى. ھىجرى 857 - يىلى ئەنجان يېقىنلىرىدىكى بىر ئۇرۇشتا ئېسەن بوغاخان يەنە مەغلۇپ بولۇپ فەرغانىنى بوشتىپ چىقىپ كەتتى.

ئېسەن بوغاخان ھىجرى 866 - (مىلادى 1461 -) يىلى ئوغلى دوست مەھمەدنى تۇرپانغا ۋالى قىلدى. ئاقسۇ ۋە كۇچا ۋىلايەتلىرىنى دۇغلار ھۆكۈمدارى ھەيدەر مىرزا ئارتىۋېلىپ، ئۇنىمۇ دوست مەھمەدكە بەردى، ھەيدەر مىرزا دوست مەھمەدنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ دوست مەھمەد ئومۇمىي ۋالىلىق سۈپىتىگە ئىگە بولدى.

يۈنۈس خاننىڭ خان بولغانلىقى

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئېسەن بوغاخانىنىڭ غەربىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشىدىن دائىم قورقۇپ تۇراتتى ۋە بۇخەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى شەرقىي تۈركىستاندا ئىچكى جەھەتتە بىرئىسياننىڭ چىقىشى دەپ چۈشەنەتتى. بۇنداق بىر ئىسياننىڭ چىقىشى ئۈچۈن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قولىدىن كېلىشىچە تېرىشىپ، ھاجىبەگ باشلىق بىرقانچە تۈمەنبەگلىرىنى كۈشكۈرتىپ ئېسەن بوغاخانىغا قارشى ئىسيان چىقاردى. ئەمما، بۇنداق كىچىك كۈلەمدىكى توپىلاڭلار ئېسەن بوغاخانىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرالمىدى. ھىجرى 866 - يىلى ئەتراپىدا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ مەقسەتنى ئۈچۈن، ئىشقا يارايىدىغان بىرمىنى تاپتى. بۇ كىشى شەرقىي تۈركىستاندىن ھەيدىلىپ، 20 يىلدىن بېرى ئىراندا سەرگەندە بولۇپ يۈرگەن ئېسەن بوغاخانىنىڭ ئىنىسى يۈنۈس خان ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا يۈنۈس خاننى ئىراندىن تېپىپ كېلىپ، سەمەرقەنتتە ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى ۋە مۇنداق دەپ تەكلىپ بەردى: «چاغاتاي ۋە كورگان خانىدانى ئوتتۇرىسىدا ئۆتمۈشتىن قالغان دۈشمەنلىك داۋام قىلىپ، نۇرغۇن قان تۆكۈلدى. بىز ئەمدى بۇ دۈشمەنلىكنى ئاياغلاشتۇرۇشنى خالايمىز، ئۆزلىرىنى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ خانى دەپ تونۇپ، ئارىمىزدا سەمىي دوستلۇق ئورنۇتۇشنى تىلەيمىز، خانلىق تەختىنى قوللىرىغا ئېلىشقا ياردەم قىلىشقا تەييارمىز». يۈنۈس خان بۇ تەكلىپنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە قەسەمياد قىلىپ دوستلۇق كېلىشىمنى ئىمزالىدى. ئۇندىن كېيىن، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يۈنۈس خاننى ئۆز كەنت يولى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتتى. بۇ ئارىدا يۈنۈس خاننىڭ قېيىن ئاتىسى ھاجىبەگ باشلىق ئىسيانچى تۈمەنبەگلىرى ئېسەن بوغاخانىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قېچىپ، فەرغانە چېگرىسىدا ئەسكەرلىرى بىلەن يۈنۈس خاننى كۈتۈپ تۇراتتى. يۈنۈس خان يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلار تۈرك ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق بىرقۇرۇلتاي ئاچتى، يۈنۈس خاننى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش مۇراسىمى ئۆتكەزدى ۋە ئۇنى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن يۈنۈس خان ۋە ئېسەن بوغاخان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ، قان تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ھىجرى 768 - يىلى يۈنۈس خان مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەنتكە قېچىپ كەلدى. سۇلتان بۇ قېتىم تېخىمۇ كۆپ ئەسكەر بىلەن ياردەم قىلىپ، قايتىدىن شەرقىي تۈركىستانغا يوللىدى. نەتىجىدە، ئاكا- ئۇكا ئوتتۇرىسىدا يەنە ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولدى. ئاخىرى ھىجرى 870 ۋە 871 - (مىلادى 1465 ۋە 1466 -) يىللىرى يۈنۈس خان قەتئىي غالىپ بولۇپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى ۋە دۆلەتنىڭ مەركىزى ئالمالىق شەھرىنىمۇ قولغا چۈشۈردى. ئېسەن بوغاخانىنىڭ ئاقىبىتى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. تۇرپان، كۇچا ۋە ئۈچىننىڭ ئومۇمىي ۋالىسى دوست مەھمەد ۋە

پائالىيەتلەرگە كېرىشىپ كەتتى.

ھىجرى 879 - يىلى سۇلتان يۇنۇس خان 30,000 ئەسكىرى بىلەن ئۈچ (ئاقسۇ) غا كەلدى. قەشقەر ھۆكۈمدارى مەھمەد ھەيدەر مىرزا ئۇچقا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلدى ۋە ئابابەكرى مىرزاغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ياردەم تەلەپ قىلدى. خان ئۇنى قەشقەرگە قايتىپ ئەسكەر توپلاشقا بۇيرۇپ ئۆزى ئارقىسىدىن كەلدى ۋە قەشقەردە يىغىلغان 20,000 ئەسكەرنى ئېلىپ، جەمئىي 50,000 كىشىلىك زور بىرقۇۋەت بىلەن يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇنىڭغا قارشى ئابابەكرى مىرزانىڭ 2,000 ئەسكەرلىك ئازغىنە بىرقۇۋەت ئىدى. لېكىن، ھەربىي سالاھىيەت جەھەتتىن ئابابەكرى مىرزانىڭ قىسىملىرى ئۈستۈن تۇراتتى. چۈنكى، سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى جەڭگىۋارلىق قابىلىيىتى بولمىغان قەدىمدىن تارتىپ بولاك - تالاڭغا ئادەتلىنىپ كەتكەن موغۇل ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئابابەكرى مىرزانىڭ ئەسكەرلىرى بولسا، ھەربىي جەھەتتە ياخشى تەربىيەلەنگەن تەرتىپ - ئىنتىزاملىق يەرلىك (يەركەنلىك ۋە خوتەنلىك) ياشلاردىن تەشكىللەنگەن، تولۇق قوراللانغان جەڭچىلەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئابابەكرى مىرزا ئاللاقاچان يەركەن شەھىرىدىن 18 مىل غەربىدىكى «كۆك رۇبات» دېگەن جايدا ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بىر ئىستېھكام تەييارلاپ قويغانىدى. خان كۆك رۇباتقا كېلەر - كەلمەس شىددەتلىك ئۇرۇش باشلىنىپ، خاننىڭ ئەسكەرلىرى ئېغىر ھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ پاراكەندە بولۇپ قاچتى. نەتىجىدە، خان قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى، ئۇ يەردىمۇ ئەسكەرلىرىنى توپلىيالمىدى ئۇچقا بېرىپ توختىدى. مەھمەد ھەيدەر مىرزامۇ قەشقەرنى ۋەيران قىلىپ، قېچىپ خاننىڭ ئارقىسىدىن يەتتى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ئابابەكرى مىرزاغا قالدى. ئابابەكرى مىرزا توغرىسىدىكى باشقا ۋەقەلەرنى «دوغلالت تارىخچىسى» دېگەن بۆلۈمدە تەپسىلىي بايان قىلىمەن. تا سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ ۋاپاتىغىچە ئابابەكرى مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇشقا ۋاقتى بولمىدى. چۈنكى، ئۇ ئارىدا ئۆزبەك ۋە قازاق خانلىرى كۈندىن - كۈنگە كۈچلىنىپ قالغانىدى. ئۆزبەكلەر سىردەريا ۋە چۇ دەريانىڭ ئاياقلىرىدىكى جايلارنى، قازاقلار بولسا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىكى جايلار (بۈگۈنكى سىمپلاتىننىسكى) نى ئىشغال قىلىپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقتىن خان ئەسكىرىي كۈچىنىڭ بۈيۈك بىرقىسمىنى شىمالدا تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر ئىدى. ئالتاي ۋە ئىمىل ئۆلكىلىرىنى قالماقلار ئىستىلا قىلىپ ئىلى، يەتتەسۇ ۋە بارىكۆل چېگرالىرىغا پات - پات ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خان كۈچلىرىدىن مۇھىم بىرقىسمىنى تۇرپان ئومۇمىي ۋالىسى كېپەك سۇلتاننىڭ رەھبەرلىكىدە قالماقلارنىڭ ئۈستىگە يوللىدى. ھىجرى 885 - (مىلادى 1480 -) يىلى ئەتراپىدا كېپەك سۇلتان قالماقلارنى مەغلۇپ قىلىپ ھەيدىۋەتتى.

سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانلىقى

سۇلتان يۇنۇس خان ۋە كۈيئۇغلى ئۆمەر شەيخى مرزا ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلاشقاندىن كېيىن بۇلارنىڭ ئارىسىدا بېرىش - كېلىش كۆپەيدى. بۇ ئارىدا ئۆمەر شەيخى مرزا ۋە ئاكىسى سۇلتان ئەھمەد مرزا مىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تاشكەنت ۋە شاھرىخىيە (شاھرۇخىيە) دېگەن ئىككى شەھەرنى تالىشىپ قالغان. (شاھرۇخىيە ئەسلىدە «فناكت» دەپ ئاتالغان مىردەريانىڭ شىمالى ياقىسىغا يېقىن خوجەنت شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان چوڭ بىر شەھەر ئىدى. ھازىر بۇ شەھەر يوق) بۇ ئىككى شەھەر ئۆمەر شەيخى مرزانىڭ قولىدا ئىدى. ھىجرى 888 - (مىلادى 1483 -) يىلى سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ ئۆمەر شەيخى مرزا نىكاھىدىكى قىزى قۇتلۇق نىگار خانىم بىر ئوغۇل تۇغدى. ئۆمەر شەيخى مرزا بۇ ئوغلىنىڭ ئاتىسىغا سۇلتان يۇنۇس خاننى دەۋەت قىلىپ، دەبدەبىلىك بىر مۇراسىم بىلەن بالىغا «بابۇر» دەپ ئات قويدى. شۇ دەۋرنىڭ تەرىقەت مۇرىدىلىرىدىن خوجا ئەبەيدۇللانىڭ ھەرقايسى بۇنىڭغا «زۇھۇرىدىن مۇھەممەد» دەپ ئىسىم قويدى.⁷⁴ (مانا بۇ پۈتۈن ھىندىستاننى پەتھى قىلغان مەشھۇر بابۇر پادىشاھ دۇر) بۇ مۇراسىمدىن كېيىن ئۆمەر شەيخى مرزا ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا تالاشقا چۈشۈپ قالغان 2 شەھەر (تاشكەنت ۋە شاھرىخىيە) نى سۇلتان يۇنۇس خانغا ھەدىيە قىلدى. سۇلتان بۇ ئىككى شەھەرنى قولغا ئالدى ۋە تاشكەنتنى پايتەخت قىلىپ ئولتۇردى. ھىجرى 890 - (مىلادى 1485 -) يىلى تۇرپان، بەشبالىق، چالىش، كۇچا ۋە ئۈرۈمچى ۋىلايەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ۋالىسى كېيەك سۇلتان ۋاپات بولۇپ ئورنىغا خاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەھمەدخاننى ۋالى قىلدى. ئەھمەدخان قالماقلار بىلەن ئۇزۇن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە ھەر يىل بەلگىلەنگەن مىقداردا باج - سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن ئۆزىگە تەۋە قىلدى. ئەھمەدخاننى قالماقلار ئۆزىنىڭ جان دۈشمىنى دەپ تونۇغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى «ئالاجىي» (قالماقچىدا ئۇزۇن بويلىق ئادەم دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتايتتى. ئەھمەدخان بۇ لەقەمنى ياخشى كۆرەتتى، كېيىنچە ئۇ بۇ لەقەم بىلەن ئەھمەد ئالاجىخان دەپ مەشھۇر بولدى. زامان ئۆتكەنسە تۈركىستان خەلقى ئىچىدە بۇ نام تەلەپپۇزى بۇزۇلۇپ «ئالچەخان» بولۇپ قالدى.

سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ مەدەنىيەت ئۈچۈن قىلغان ئىككى

مۇھىم خىزمىتى

ئۇچاغلاردا شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستاندا دۆلەتلەر ۋە قەبىلىلەر بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئەسەرگە ئالغان ئادەملەرنى قۇل قىلىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ ساتىدىغان ئادەتلىرى بار ئىدى. سۇلتان يۇنۇس خان شەرقىي تۈركىستاندا بۇ ئىشنى قەتئىي مەنئى قىلىپ، ئىنساننى سېتىش ياكى سېتىۋېلىشنى يوقاتتى. غەربىي تۈركىستان، ئافغانىستان ۋە ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەردىكى كورگان

⁷⁴ تەرىقەت مۇرىدى - تەرىقەت مەزھىبىنىڭ يولباشچىسى، داھىسى (ن. ش. ھ.).

ھۆكۈمدارلىرىغا شۇ دەۋرنىڭ تەرىقەت مۇرىشىدى بولغان خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرىرىنىڭ تەشۋىقى ۋە تەسدىقى (پەتۋاسى) نى قوشۇپ ئۇختۇرۇش قىلىپ، مۇسۇلمانلاردىن قۇل بولۇپ قالغانلارنى ئازات قىلىشنى بىلدۈرگەن. نەتىجىدە، مىڭلارچە قۇل ئازات قىلىنغان.

ئىلى جىلغىسى، يەتتە سۇ، چۇ دەريا بويى، تالاس ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى قەدىمدىن تارتىپ پەۋقۇلئاددە ئاۋات ۋە كۆركەم 100 گە يېقىن شەھىرى بولغان بۇ يەرلەر چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە بېسىپ ئۆتكەن يول ئۈستىدە بولغانلىقتىن ۋە چاغاتاي خانىدانى بىلەن تۆمۈربەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى زامانىسىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى ئۇرۇشلىرىدا جەڭ مەيدانى بولغانلىقتىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك خارابىلىققا ئايلىنىپ بىرمۇ شەھەرساق قالمىغانىدى. خەلق يۇرتلىرىنى تاشلاپ كۆچمەنلىك ۋە بۇلاڭ - تالاڭچىلىققا ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكتىن بۇ مەملىكەتلەرنى ئاۋات قىلىش، شەھەر - كەنتلەر قۇرۇپ چىقىش ئىمكانسىز بىر ھالغا كېلىپ قالغانىدى.

سۇلتان يۇنۇس خان بۇ ئۆلكىلەرنى ئاۋات قىلىش ۋە ئاھالىسىنى مەدەنىيەتكە باشلاش ئۈچۈن كۆپ تېرىشقان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. ئاخىرى سۇلتان يۇنۇس خان ئالدى بىلەن بۇلاردىن بىرقىسمىنى زورلاپ شەھەر ھاياتىغا ۋە مەدەنىيەتكە ئادەتلەندۈرۈپ، ئوندىن كېيىن بۇلارنىڭ كۈچى بىلەن ئاستا - ئاستا شەھەر ۋە كەنتلەر ۋۇجۇدقا چىقىرىش لازىم دېگەن پىكىرگە كېلىپ، ئۇ مەملىكەتلەردە ياشاۋاتقان خەلقلەردىن بىرقانچە مىڭ كىشىنى زورلاپ كۆچۈرۈپ كېلىپ، تاشكەنت شەھرىگە يەرلەشتۈردى. بۇلاردىن بىرقىسمى يولدا بىرقىسمى تاشكەنتكە كەلگەندىن كېيىن قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ كۆپچىلىگى تاشكەنتتە بىرقانچە يىل تۇرۇپ قالدى ۋە شەھەر ھاياتىغا كۆندى. سۇلتان يۇنۇس خان بىرمەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇلارنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرغىنىدا بۇلار يۇرتلىرىدا ئۆز قولىلىرى بىلەن يىزا - كەنتلەرنى، شەھەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. ئالماتى، توخماق ۋە قاراقول شەھەرلىرى بۇلاردىن بىرقانچىسى.

مەھمۇد خاننىڭ خان بولغانلىقى

سۇلتان يۇنۇس خان ھىجرى 892 - (مىلادى 1487 -) يىلى ۋاپات قىلىپ، ئورنىغا ۋەلىئەھدى، يەنى تەخت ۋارىسى بولغان چوڭ ئوغلى مەھمۇدخان خانلىق تەختىگە چىقتى. سۇلتان مەھمۇد خانلىق تەختىگە چىققان چاغدا سىياسەت ۋە ھەربىي ئىشلاردا قابىلىيىتى بار بىر پادىشا ئۈچۈن، سەلتەنىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەشكە، تېرىتورىيەسىنى كېڭەيتىپ شەرقىي تۈركىستان ۋە غەربىي تۈركىستان بىرلەشتۈرۈلگەن بۈيۈك بىرتۈرك ئىمپېراتورلۇقى قۇرۇپ چىقىشقا تامامەن ئىمكانىيەت بار ئىدى. چۈنكى، ئۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئازغىنە بىرقىسمى (خوتەن ۋە يەركەن) دىكى ئابابەكرى مىرزانىڭ كىچىك بىر ئەسكىرىي قىسىملىرىدىن باشقا سۇلتانغا قارشى چىقالغۇدەك بىر كۈچمۇ يوق ۋە

پۈتۈن خەلق دۆلەتكە ئىتائەت قىلىپ، تىنچ - ئامانلىق ئىچىدە ياشىماقتا ئىدى. مەملىكەت مىقياسىدىن كۆپ ساندا ئەسكەر يىغىپ زۇر ۋە كۈچلۈك بىرھەربىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇش ئاسان مەسىلە ئىدى. غەربىي تۈركىستاندا كورگان خانىدانىغا مەنسۇپ شاھزادىلار ۋىلايەت - ۋىلايەتتە، ھەتتا، بىر شەھەردە مۇستەقىل بولۇۋېلىپ بىر بىرىگە دۈشمەن ئىدى. بۆلۈنمىچىلىك ۋە فئۇداللىق شەكلى بىلەن مۇنقەرىز بولۇش دەۋرىنى ياشىماقتا ئىدى. ئەمما، سۇلتان مەھمۇدخان بۇنداق بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنالايدىغان قابىلىيەتكە ئىگە كىشى ئەمەستى. بۇ ئەھۋالنى پادىشاھ بابۇر «بابۇر تۈزۈكى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «خان دادام (سۇلتان مەھمۇدنى دېمەكچى) جەڭگى ئادەم ئەمەس ئىدى. ئەسكەرلىكتىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى» تارىخى رەشىدى نىڭ مۇئەللىپى ھەيدەر مىرزا «سۇلتان مەھمۇدخان قابىلىيەتسىز بىر شاھزادە، تەييار پادىشاھلىققا ئىگە بولۇپ ئۇنىڭ قەدرىگە يەتمىگەن بىر زات ئىدى. دادىسىنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىنى ئىشتىن بوشتىپ، ئورنىغا ئۆزىنىڭ ياش ۋە تەجربىسىز ئاغىنىلىرىنى قويدى. بۇخاتا تەدبىرلەر ۋە ناچار ئىدارىلىرى تۈپەيلىدىن ئىش بىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى سۇلتاندىن يۈز ئۆرۈپ، ھەرتەرەپكە تارقىلىپ كەتتى. سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ راھەتپەرەستلىكى ۋە تەدبىرسىزلىكى نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەر ناھايىتى تولا. سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ سەلتەنتىنىڭ يىقىلىشى ۋە ئۆزىنىڭ دۈشمەنلەرتەرىپىدىن شېھىت قىلىنىشى مانا شۇ پاجىئەلەردىن بىرى» دەپ يازىدۇ.

ئۆزبېك ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرنىڭ نەۋرىسى مەھمەد شىبانى خان (شاھبەگ ۋە شاھبەخت دەپمۇ ئاتىلىدۇ⁷⁵) يۇرتىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قېچىپ، چىقىپ سۇلتان ئەھمەد مىرزا تەرىپىدىن بۇخارا ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن ئابدۇلئەلى تارخاننىڭ خىزمىتىگە گىرگەنىدى. كېيىنچە يېنىغا بىرقانچە ئۆزبېكلەرنى يېغىۋېلىپ، ئابدۇلئەلى تارخانغا تۈز كورلۇق قىلىپ قېچىپ سۇلتان مەھمۇدنىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. چىڭگىزخان ئەۋلادى دەپ سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنى ھۆرمەتلەپ يېنىغا ئالدى ۋە يېقىنلىق كۆرسىتىپ سۆھبەتلىرىگە قاتناشتۇردى. مەھمەد شىبانى خان گەپكە ئۇستا، ھەربىي ۋە سىياسەت ئىشلىرىدا خېلى ماھارەتلىك ئادەم ئىدى. سۇلتان بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىنىڭ بىرىدە، كورگان خانىدانىنىڭ بەك ئاجىزلىشىپ قالغانلىقىدىن سۆز ئېچىپ، «ئەگەر سۇلتان ماڭا بۇيرۇق بەرسە ۋە بىرئاز ئەسكەر بەرسە كورگانلارنىڭ شەھەرلىرىدىن مۇمكىن بولغانلىرىنى ئالسام ۋە شۇنىڭ بىلەن كورگانلارنىڭ كەڭرى مەملىكەتلىرى سۇلتانغا تەۋە بولسا» دېگەن. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ، ھىجرى 893 (مىلادى 1488). يىلى ئەتراپىدا شىبانى خانغا بىرقىسىم ئەسكەر، پۇل ۋە لاۋازىمەت بېرىپ تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى ئوتتار، ساۋران ۋە تۈركىستان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئېلىشقا ئەۋەتتى. بۇ شەھەرلەر ئوچاغدا سۇلتان ئەھمەد مىرزانىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولۇپ

⁷⁵ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە، شىبانى خاننى «شايبان خان» دەپ ئالىدۇ، ئە. بايتۇر 1119. بەت (ن. ش. ھ.).

مەھەممەد فەرىد تارخان ۋالىي ئىدى. مەھەممەد شىبانى خان مەھەممەد فەرىد تارخان بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ يۇرتىنى ئىشغال قىلدى. سۇلتان مەھمۇد خان تۈركىستان شەھىرىنى مەھەممەد شىبانى خانغا ۋە ساۋران شەھىرىنى ئۇنىڭ ئىنىسى مەھمۇد شىبانىغا بەردى.

ھىجرى 895 - (مىلادى 1490 -) يىلى قازاق خانى باراندۇقخان تۈركىستان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، تارتىۋالدى. سۇلتان مەھمۇدخان دەرھال ئەسكەرلەر ۋەتەن بىلەن باراندۇقخاننى قوغلاپ چىقىرىپ، شەھەرنى يەنە مەھەممەد شىبانى خانغا بەردى. ئۇندىن كېيىن شىبانى خان ئۆز يۇرتلىرىدىن قېچىپ كەلگەن ئۆزبېكلەرنى يېنىغا توپلاپ، كۈندىن - كۈنگە كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئەتراپتىكى يۇرتلارغا كىچىك كۆلەملىك يۈرۈشلەر باشلىدى ۋە بۈشەكىلدە سۇلتان مەھمۇدخان تەرەپىدىن تۈركىستان شەھىرىنىڭ ھاكىمى ۋە ئەسكىرىي قوماندانى سۈپىتى بىلەن 10 يىلدىن ئۇشۇقراق تۇردى. بۇندىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى تۆۋەندە نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىي بايان قىلىمەن.

سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ كورگانلار بىلەن قىلغان

ئۇرۇشلىرى

ھىجرى 896 - (مىلادى 1490 -) يىلى سۇلتان ئەھمەد مىرزا سىردەريادىن ئۆتۈپ، تاشكەنتنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان مەھمۇد بۇنى ئاڭلاپ دەرھال ئاتلىنىپ كېلىپ چەرچىق دەريا بويىدا سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. سۇلتان ئەھمەد - مىرزانىڭ دەرۋىش بەگ دېگەن قوماندانى ئەسكەرلىرى بىلەن دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان سۇلتان ئەھمەد مىرزا قايتىپ كەتتى.

فەرغانە ھۆكۈمدارى ئۆمەر شەيخ مىرزا، بەزىدە ئاكىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزاغا تەۋە جايلارغا بەزىدە قېيىن ئاغىسى سۇلتان مەھمۇدخانغا تەۋە يەرلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىجرى 899 - يىلى سۇلتان مەھمۇدخان ۋە سۇلتان ئەھمەد مىرزا لار بىرلىشىپ ئۆمەر شەيخ مىرزانى ئوتتۇرىدىن يوقىتىپ، فەرغانە ئۆلكىسىنى سىر دەريانى چېگرا قىلىپ ئىككىسى، تەقسىم قىلىۋېلىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان شىمالدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزا غەربتىن فەرغانىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككىسى فەرغانىگە كىرگەن چاغدا ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆگزىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلدى. ئۇرۇشقا 12 ياشقا كىرگەن ئوغلى بابۇر (تۆۋەندە بابۇرمىرزا دەپ يېزىلىدۇ) ئەنجان شەھىرىدە فەرغانە ھۆكۈمدارى ئېلان قىلىندى. تاجاۋۇزچىلارنىڭ بىرسى بۈكچىك ھۆكۈمدار دادىسىنىڭ يەنە بىرى ئانىسىنىڭ قېرىندىشى بولغانلىقتىن بابۇر ئۇلارغا يالۋۇرۇپ ئەلچى ئەۋەتسىمۇ، ئۇلار قوبۇل قىلمىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۆرەتپە، خوجەنت ۋە مەرغىنان شەھەرلىرىنى ئېلىپ، ئەنجانغا قاراپ ئىلگىرلىدى. سۇلتان مەھمۇد كاسان شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ،

شەھەرلىرىنى ئېلىپ، ئەنجانغا قاراپ ئىلگىرلىدى. سۇلتان مەھمۇد كاسان شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ پايتەختى ئەخسى (نەمەنگان) شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى.

ئەسلىدە تۇغما ئەسكىرىي ماھارەتكە ۋە فاتىھلىك قابىلىيەتكە ئىگە بابۇر مىرزا ئۆزىنىڭ ياشتا كىچىكلىكىگە ۋە كۈچىنىڭ ئازلىقىغا قارىماي بۈيۈكلىكى چوڭ دۈشمەنگە جاسارەت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشنى قارار قىلدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەر ۋە ئەسكەرلىرى پەۋقۇلئاددە ۋاپادارلىق كۆرسەتتى. بابۇر مىرزا ئەنجانغا قاراپ ئىلگىرلەپ كېلىۋاتقان سۇلتان ئەھمەد مىرزانى شەھەر تېشىدىكى قارا دەريا بويىدا توساپ قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇنى ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. نۇرغۇن ئەسكىرى، ئات ۋە تۆگىلىرى دەريادا غەرق بولۇپ كېتىپ سۇلتان ئېغىر زىيان تارتتى. نەتىجىدە، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، بابۇر مىرزاغا ئەۋەتىپ سۈلھى قىلىپ قايتىپ كەتتى.

بابۇر مىرزانىڭ ئاخىسىدىكى ئەسكەرلىرى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ھۇجۇمىغا قارشى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلماقتا ئىدى. قارادەريا ئۇزۇشىدىن كېيىن بابۇر مىرزا ياردەمگە ئەسكەر يوللىدى نەتىجىدە سۇلتان مەھمۇدخان چېكىنىپ كاسانغا قايتىپ كەتتى. كاساندا ئېغىر كېسەل بولۇپ، ئۆيەردىن دەرھال تاشكەنتكە كەتتى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئەنجان ئۇزۇشىدىن قايتىپ سەمەرقەنتكە كېلەر - كەلمەس ۋاپات بولدى، ئورنىغا ئوغلى باي سەنقىر مىرزا ھۆكۈمدار بولدى. ھىجرى 900 - يىلى سۇلتان مەھمۇدخان باي سەنقىر مىرزا دىن سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى تارتىۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى. باي سەنقىر مىرزا مۇ پۈتۈن قۇۋۋىتى بىلەن چىقىپ، سەمەرقەنت يېقىنلىرىدا شىددەتلىك ئۇرۇش قىلدى. نەتىجىدە، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئالدىنقى سەپ قىسىملىرىنىڭ قوماندانى ھەيدەر كۆكلىداش مىڭغا يېقىن ئەسكىرى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەت بىلەن جاسارىتىنى يوقاتقان سۇلتان مەھمۇد جەڭ مەيدانىدىن ئەسكەرلىرىنى تەرتىپ بىلەن چېكىندۈرۈپ شاھرۇخىيە شەھىرىگە كەلدى. ئۇچاغدا باي سەنقىر مىرزاغا تەۋە بولغان ئۆرەتپە شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ ئۆيەرگە قەشقەرنىڭ بۇرۇنقى ھۆكۈمدارى ھەيدەر مىرزا نىڭ ئوغلى مەھمەد ھۈسەيىن مىرزا دوغلاتنى ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. سۇلتان مەھمۇد شاھرۇخىيەدە يەنە ئەسكەر توپلاپ، ھەرىكەت قىلغىلى باشلىدى. بابۇر مىرزانىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، سۇلتان مەھمۇدنىڭ فەرغانىنى ئىشغال قىلىش نىيىتى بار ئىكەن. بابۇر مىرزا سۇلتاننىڭ بۇ نىيىتىنى ئۇقمىغان بولۇپ «خان دادامنى زىيارەت قىلىمەن» دەپ ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن شاھرۇخىيەگە كېلىپ، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ يېنىدا ئىككى كۈن مېھمان بولغان. بۇ ئىككى كۈن ئىچىدە بابۇر مىرزا سۇلتان مەھمۇدخاننى سۆز بىلەن قايىل قىلىپ، ئۇنى دۈشمەندىن دوستقا ئۆزگەرتكەن. شۇنىڭ بىلەن بابۇر مىرزا فەرغانىنىڭ ھۆكۈمدارلىقىدا قېلىپ، سۇلتان مەھمۇدخان تاشكەنتكە قايتىپ كەتتى.

ھىجرى 902 - (مىلادى 1496 -) يىلى بابۇر مىرزا سەمەرقەنتنى ئالغاندا ئۇنىڭ بەگلىرىدىن ئەھمەد

تەنبەل ۋە ھەسەن قاراقويلۇق دېگەنلەر يۈز ئۆرۈپ سەمەرقەنتتىن فەرغانىغا قېچىپ كېلىپ، ئىسيان چىقاردى ۋە بابۇر مىرزانىڭ ئىنىسى جاھانگىر مىرزانى ھۆكۈمدار دەپ ئېلان قىلدى. بابۇر مىرزا بۇ ئاسىيىلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرىش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىپ خوجەنتكە كېلەر - كەلمەس سەمەرقەنتنى بۇرۇنقى ھۆكۈمدارى ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بابۇر مىرزا ئىككى دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا قېلىپ ھېچبىر تەرەپكە ماڭالماي قالغان.

بابۇر مىرزا خوجەنتتە تۇرۇپ سۇلتان مەھمۇدخاندىن تەنبەل بەگكە قارشى ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان 6 - 7 مىڭ ئەسكەر بىلەن خوجەنتكە كېلىپ بابۇر مىرزا بىلەن بىرلىكتە ئەخسى شەھىرىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئىسيانچىلار سۇلتان مەھمۇددىن سۈلھى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد بابۇر مىرزا بىلەن مەسلىھەتلەشمەستىن بۇ سۈلھىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «مەن ساڭا سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى ئېلىپ بېرىمەن، فەرغانە ئىنىڭ جاھانگىر مىرزانىڭ بولسۇن» دەپ تەسەللى بېرىپ تاشكەنتكە قايتىپ كەتتى. بابۇر مىرزانىڭ ئۆز ئەسەرىدە يازغانلىرىغا قارىغاندا، ئەسلىدە سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ نىيىتى فەرغانىنى ئۆزى ئېلىش ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بابۇر مىرزا يەنە خوجەنتتە قالدى. شۇ يىلى رامازان ئېيىنىڭ ئاخىرىدا بابۇر مىرزا سەمەرقەنتنى ئالسىمەن دەپ سۇلتان مەھمۇدخاندىن ياردەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇد 5. 6 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن ئوغلى مەھمەد سۇلتان («سۇلتانىم» دېگەن لەقەم بىلەن مەشھۇر) نى ئۇدۇل خوجەنتكە ئەۋەتىپ ئۆزى، بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئۆرەتېپىگە كەلدى.

بابۇر مىرزىنى سەمەرقەنتكە ماڭغۇزۇپ ئۆزى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشقا تەييارلىنىپ تۇرغاندا مەھمەد شىبانى خاننىڭ سۇلتاندىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان چىقارغانلىق خەۋىرى كېلىپ، دەرھال تاشكەنتكە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. سۇلتانىمىنىمۇ قايتۇردى، بابۇر مىرزامۇ خوجەنتكە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

مەھمەد شىبانى خاننىڭ سۇلتان مەھمۇدخانغا

خىيانەت قىلغانلىقى

مەھمەد شىبانى خان خېلى كۈچلىنىپ بىر يىلدىن بېرى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئەتراپلىرىغا ئۈنچە - مۇنچە تىگىپ قويغىلى باشلىغانىدى، سۇلتان مەھمۇد بۇرۇنقىدەك ساداقەتلىك كۆرسىتىپ تۇرغانلىقىدىن شىبانى خاندان ھېچ ئەندىشە قىلمايتتى.

سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغلى سۇلتانىم سەمەرقەنت يۈرۈشىگە كېتىپ تاشكەنتتە ئانچە كۆپ ئەسكەر قالمىغانلىقىنى ئاڭلاپ، مەھمەد شىبانى ئۆزى تاشكەنتكە ۋە ئىنىسى مەھمۇد شىبانى سايرامغا يۈرۈش قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان ئۆرەتۈپىدىن سەمەرقەنتكە يۈرۈش ئالدىدا بۇخارەرنى ئاڭلاپ

دەرھال يولىنى ئالماشتۇرۇپ، تاشكەنتكە يۈردى ۋە شىبانى خانىدىن بۇرۇن شەھەرگە كىرىپ ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن تەدبىر ئالدى. سۇلتانىمۇ سەمەرقەنتكە يېقىن قالغاندا كەينىگە قايتىپ دادىسىنىڭ ئارقىسىدىن كەلدى. بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان مەھمەد شىبانى خان دەرھال ئارقىغا چېكىنىپ سۇلتانغا گۇناھىدىن يامانراق بىر ئۆزەن نامە يېزىپ ئەۋەتتى. «تارىخى رەشىدى» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا بۇ ئۆزەن نامەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «خان ھەزرەتلىرىنىڭ ئاسىي قۇللار بېشىغا ئىنئانى دۆلەتلىرىنى مەئۇف قىلغانلىرىنى ئاڭلاپ تاشكەند شەھىرى ۋە خەلقنىڭ ئەمۋال ۋە ئەھلى ئاياللىرىنى مۇھاپىزە قىلماق خىزمىتىنى ئادا ئەيلىمەك ئۈچۈن يۈرۈپ ئىدىم، ھەزرەتلىرىنىڭ مۇقەررىرى سەلتەنەتدە نۇزۇل بۇيرۇغانلىرىنى ئاڭلاپ مائۇرلۇق يېرىم بولغان تۈركىستانغا ياندىم⁷⁶». بۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىنسى مەھمۇد شىبانىغا بىرخەت يېزىپ، «خان يولىدىن قايتىپ كەپتۇ. سەن ھېچبىر يەرگە چېقىلماستىن دەرھال قايت» دەپ بىلدۈرگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ بۇخەتتى يېتىپ كەلگۈچە مەھمۇد شىبانى سايرامغا بېسىپ كىرىپ، ئۇ يەرنىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەنىدى. سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ سايرامغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، مەھمۇد شىبانىنى تۇتۇپ سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. سۇلتان بۇلارنىڭ خىيانىتى ۋە نىيىتىنى بىلىپ بۇخەتەرلىك ئۇنسۇرلارنى دەرھال يوقىتىشنى قارار قىلدى. لېكىن، خان ئوردىسىدا شىبانى خاننىڭ مەخپى دوستلىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ تېرىشچانلىرى ۋە شىپائەت قىلىشچانلىرى نەتىجىسىدە سۇلتان ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدى ۋە ئىنسىمۇ ئەپۇ قىلىپ ئاكىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇد بىلەن بابۇر مىرزا نىڭ

مۇناسىۋىتى

ھىجرى 903 - (مىلادى 1498 -) يىلى بابۇر تاشكەنتكە كېلىپ، فەرغانىنى ئېلىشتا سۇلتان مەھمۇد خانىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد خان مىيىد مەھمەد مىرزا دۇغلالت ۋە ئەييۇب بەگ باشچىلىقىدا 800 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن بابۇر مىرزانى يولغا سالدى. بابۇر مىرزا بۇ ئازغىنە ئەسكەر بىلەن خوجەنتكە كېلىپ، مەرغىنانىڭ ئۇ يېرى - بۇيىرىگە ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ بىر ئىش قىلالماي سۇلتان ياردەم قىلغان ئەسكەرلىرىگە رۇخسەت قىلىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۇندىن كېيىن بابۇر مىرزا

76 ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە يەشمىسى مۇنداق: «خان ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۆلەت تىزگىنىنى ئىسسىيانچى قۇللار

باشلىقىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى دەپ ئاڭلاپ، تاشكەنت شەھىرىنى ۋە خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى ۋە بالاچاقلىرىنى قوغداش ۋەزىپەنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ماڭغانىدىم، ھەزرەتلىرىنىڭ سەلتەنەت پاستەختىگە شان - شەۋكەتلىرى بىلەن كېلىپ ئولتۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ خىزمەت ئورنۇم بولغان تۈركىستانغا ياندىم». (ن. ش. ھ.).

سۇلتان مەھمۇد نىڭ ياردىمى بىلەن مەقسىدىگە يېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى ۋە بىر تەرەپتىن فەرغانە خەلقىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى يۇشۇرۇنچە فەرغانىغا ئەۋەتىپ، بىر تەرەپتىن سۇلتاندىنمۇ ياردەم تەلەپ قىلدى. بابۇر مىرزانىڭ تەشۋىقاتلىرى ئەھمەد بەگ تەنبەلىنىڭ زۇلمىدىن زېرىكىپ كەتكەن فەرغانە خەلقىگە ھەتتا ئۇنىڭ ئۆز ئادەملىرىگە ياخشى تەسىر قىلدى. نەتىجىدە، بابۇر مىرزا، تەنبەلىنىڭ مەرغىنانىدىكى ھاكىمىنى ئۆز تەرىپىگە تارتتى. ھىجرى 903 - يىلى بۇ ھاكىمنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلىپ مەرغىنانى ئىشغال قىلدى. بۇ ھالەتتە سۇلتان مەھمۇدخان ياردەمگە يوللىغان بەندە ئەلى، ھەيدەر كۆكۈلداش ۋە ھاجى بەگلەر قوماندانلىقىدىكى ئەسكەرلەر يېتىپ كېلىپ، بابۇر مىرزانىڭ قۇۋۋەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، دەرھال ئەنجانغا يۈرۈدى. ئوش ۋە ئۆزكەنتتىن باشقا پۈتۈن فەرغانە شەھەرلىرى بابۇرنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ غەلىبىلىك جەڭ ئەسناسىدا يۇقىرىدىكى سۇلتاننىڭ ياردەم ئۈچۈن كەلگەن ئەسكەرلىرى ئولجىنىڭ تولراقىنى ئېلىۋالغانىدى. بۇ ئىشتىن نارازى بولغان بەگلەرنىڭ تەشۋىقى بىلەن بابۇر بۇلارنىڭ قولىدىن ئۇ ئولجىلارنى تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلەر نارازى بولۇپ، تاشكەنتكە قايتىپ كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلتان مەھمۇد بابۇر مىرزدىن خېلى ئاغرىنىدى.

سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، بابۇر مىرزا تەنبەل بەگنى تولۇق مەغلۇپ قىلالىدى، ئوش ۋە ئۆزكەنت شەھەرلىرى تەنبەلىنىڭ قولىدا قالدى. ئاخىرى تەنبەل بەگ سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ يېنىدا «ئىشك ئاغاسى» مەنىسىدە تۇرۇۋاتقان ئاكىسى بەگ تەلبەنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سۇلتان مەھمۇدقا بويسۇندى ۋە بابۇر مىرزاغا قارشى سۇلتاندىن ياردەم تىلىدى. ھىجرى 905 - يىلى سۇلتان مەھمۇد خان ئوغلى سۇلتانم (مەھمەد سۇلتان) نى 6000 ئەسكەر بىلەن تەنبەلگە ياردەم قىلىشقا يوللىدى. سۇلتانم كېلىپ بابۇر مىرزانىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ كاسان شەھىرىنى تارتىۋالدى، كېيىن بابۇر مىرزانىڭ جىددى سۈرەتتە مۇداپىئەگە ھازىرلانغانلىقىنى ئاڭلاپ سۇلتانم كاسان شەھىرىنى بوشتىپ قايتىپ كەتتى.

قەشقەر ئۇرۇشى ۋە ئابابەكرى مىرزانىڭ

ئۈچىنى ئىشغال قىلغانلىقى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، سۇلتان مەھمۇدخان غەربىي تۈركىستاندىكى ئىشلارغا بەزىدە قولىنىڭ ئۈچىدا ئازراقلا ئارىلىشىپ قويۇپ، باشقا چاغلاردا سارايدا ئېشىش - ئىشرەت بىلەن ئۆتمەكتە ئىدى. ئىنىسى ئەھمەد ئالاچەخان داۋاملىق قالماقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ ئاخىرى قالماقلارنى تامامەن ئېزىپ خاتىرجەم بولدى. ئەندى ئۇزۇندىن بېرى دۆلەتكە بويسۇنماي ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشاۋاتقان ئابابەكرى مىرزا دۇغلانىنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ

قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەننى خانلىق مەركىزىگە تەۋە قىلىشنىڭ نۆۋىتى كەلگەندى. مانا بۇ مەقسەت بىلەن ھىجرى 905 - يىلى ئەھمەد ئالاچەخان قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئالاچەخان مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا قايتىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشلاردا تېخى يېڭى ئاۋات بولغان قەشقەر شەھىرى بىر ۋەيرانلىككە ئايلاندى. ئابابەكرى مىرزا ئالاچەخاننىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ كېلىپ، ئۈچىنى ئىشغال قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ شىبانى خانغا قارشى

ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى

مەھمەد شىبانى خان بارغانسرى كۈچلەنىپ سۇلتان مەھمۇدخانغا قارشى ئاشكارە دۈشمەنلىك ھەركەتلىرىنى باشلاپ، ئەتراپتىكى يۇرتلارنى ئىشغال قىلىشقا باشلىغانىدى. ھىجرى 905 - يىلى شىبانى خان تۇيۇقسىز بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا شىبانى خاننىڭ تېخىمۇ كۈچلەنىپ پۈتۈن تۈركىستاننىڭ بېشىغا دەھشەتلىك بىر بالا بولىدىغانلىقىغا ھېچ شەك قالمىغانىدى. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ خەتەرنى بىلىشىمۇ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن جىددى ۋە ئاساسلىق چارە كۆرمىدى، پەقەت تۆۋەندىكىچە بەزى كىچىك كۆلەملىك ھەرىكەتلەر بىلەن چەكلەندى:

شىبانى خان سەمەرقەنتنى بېسىۋېلىشقا كېرىشىشتىن ئىلگىرى، سۇلتان مەھمۇدخان ئۇيەرنى ئۆزى قولغا چۈشۈرۈش نىيىتى بىلەن مەھمەد ھۈسەيىن مىرزا دۇغلالت ۋە خان مىرزا دېگەن قوماندانلىرى باشچىلىقىدا بىرقانچە مىڭ ئەسكەرنى سەمەرقەنتكە يوللىغانىدى. بابۇر مىرزانى «سەمەرقەنتنى ئېلىپ بولۇپ بۇخارانى ئېلىپ ئۇنى ساڭا بېرىمەن» دېگەن ۋەدە بىلەن ئۇنى بۇ يۈرۈشكە شېرىك قىلدى. بابۇر مىرزا دەرھال 1 - 2 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈردى. بۇ قوشۇنلار سەمەرقەنتكە يېقىنلاشقاندا سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى ئەلى مىرزا، شىبانى خاندىن ياردەم تىلىدى، شىبانى خان دەرھال بۇخارادىن سەمەرقەنتكە كېلىپ، ئەلى مىرزانى تۇتۇپ قاماققا ئالدى ۋە سەمەرقەنتنى ھېچ جاپا تارتماستىن ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە، بابۇر مىرزا ۋە مەھمەد ھۈسەيىن مىرزالار سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلالماي كەش(يىشىل) شەھىرىگە يېنىپ كېلىشتى. سۇلتان مەھمۇدخاندىن ياردەم كېلىدۇ دەپ ئۈمىد قىلىپ 5 - 6 ئاي ساقلىغان بولسىمۇ ئۈمىدلىرى بىكارغا كەتتى. ئوزۇق - تۈلۈك جەھەتتىن قىسىلىپ قېلىپ، مەھمەد ھۈسەيىن مىرزا ۋە خان مىرزالار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى. بابۇرنىڭ ئەسكەرلىرىدىنمۇ تولىسى قېچىپ كېتىپ، يېنىدا ئاران 240 ئەسكىرى قالدى. بۇنى ئاڭلىغان شىبانى خان خاتىرجەم بولۇپ، سەمەرقەنتتە 5 - 6 يۈز كىشىلىك بىر قىسىم قالدۇرۇپ ئۆزى بۇخاراغا يېنىپ كەتتى. بۇ ئارىدا بابۇر مىرزا بۇخارا خەلقى بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، بۇ ئازغىنە كۈچى ۋە بۇخارا خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر كېچە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەنتنى قولغا چۈشۈرگەن بولسىمۇ

شەھەر ئىچىدە مۇھاسىرىدە قالغاندەك بىرۋەزىيەتتە قالدى ۋە سۇلتان مەھمۇد خاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سۇلتان سىيد مۇھەممەد مىرزا دۇغلانىنىڭ قوماندانلىقىدا 500 كىشىلىك بىر قۇۋۋەت ئەۋەتتى. بابۇر مىرزا بۇلار بىلەن بىرلىشىپ، شەھەرنىڭ تېشىغا چىقىپ، شىبانى خاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. ئەمما، قاتتىق زەربە يەپ مەغلۇپ بولدى، سۇلتان ئەۋەتكەن ياردەم قوشۇنىمۇ پاراكەندە بولۇپ قاچتى. بابۇر مىرزا چېكىنىپ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالدى ۋە بۇقېتىم ھەقىقىي سۈرەتتە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئىككى ئاي مۇداپىئە قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، بىر كىچىدە شەھەردىن قېچىپ، مىڭ مۇشەققەت بىلەن ئۆرەتۈپىگە كەلدى. بۇ ئارادا ئەھمەد تەنبەل بەگ پۈتۈن فەرغانىنى ئىگەللەپ شىبانى خان بىلەن بىرلەشكەندى.

بابۇر مىرزا تاشكەنتكە كەلدى ۋە سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنى ئۆرە تۈپىگە ۋالىي قىلىپ تەيىن قىلغان بولسىمۇ ئۆرە تۈپىنىڭ سابىق ۋالىيسى مەھمەد مىرزا دۇغلالت ئۆرە تۈپىنى بابۇر مىرزاغا بوشىتىپ بېرىشنى رەت قىلدى، بابۇر مىرزا يەنە تاشكەنتكە قايتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەھمەد تەنبەل بەگ ئۆرە تۈپىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەھمەد تەنبەل بەگ ۋە شىبانى خانلار مەھمۇدخاننىڭ ئىككى دۈشمىنى بولۇپ مەيدانغا چىقتى ۋە ئىككىسى بىرلەشتى.

شىبانى خاننىڭ تاشكەنتنى بېسىۋېلىشى

شىبانى خان بىلەن ئەھمەد تەنبەل بەگ ئىككىسى بىرلىشىپ، سۇلتان مەھمۇدخانغا قارشى ئاشكارە دۈشمەنلىك پائالىيەتلىرىنى باشلىغان خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئەھمەد ئالاچەخان تۇرپاندا چوڭ ئوغلى مەنسۇرخاننى ئۆز ئورنىدا قويۇپ، ھىجرى 908 - (مىلادى 1502 -) يىلى ئەتراپىدا تاشكەنتكە باردى ۋە قانداق قىلىپ، بۇ ئىككى دۈشمەننى يوقىتىش ھەققىدە پىكىرلەشتى. ئالدى بىلەن فەرغانىغا يۈرۈش قىلىپ تەنبەلنى يوقاتقاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، شىبانى خاننى يوقىتىپ تۈركىستاننى ئۆزىگە تەھلىكسىز قۇتقۇزۇش پىلانى بويىچە، 30 مىڭ كىشىلىك بىر قۇۋۋەت بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان ئالاچەخان ۋە بابۇرمىرزالار فەرغانىغا قاراپ ماڭدى. تەنبەلنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۇچرىغان ھەريەردە مەغلۇپ قىلىپ، ئەنجان ۋە باشقا پۈتۈن شەھەرلەرنى ئېلىپ، تەنبەلنى يېقىنلىرى بىلەن ئەنجان شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئالدى. سۇلتان فەرغانىغا يۈرۈش باشلىغاندا تەنبەل شىبانى خاندىن ياردەم سورىغانىدى. سۇلتان، ئالاچەخان ۋە بابۇرمىرزالار ئەنجاننى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، شەھەرنى ئالسىمۇز دەپ تۇرغانلىرىدا شىبانى خاننىڭ ئۆرە تۈپىگە كەلگەن خەۋىرى كەلدى ۋە ئۇلار ئەنجاننى ئېلىشنى قويۇپ شىبانى، خان بىلەن ئۇرۇشقىلى مەرغانىغا ۋە ئۈيەردىن خوجەنتكە كەلدى. بىر كۈنى ئۈشۈمتۈت غەربىدىن شىبانى خان ۋە شەرقتىن تەنبەلنىڭ خوجەنتكە يۈرۈش قىلىپ يېقىنلىشىپ قالغانلىق خەۋىرى كەلدى. خانلار بۇ ئىككى دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا قامالغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقۇپ

خوجەنتىنى بوشىتىپ، سىردەريادىن ئۆتتى ۋە شاھرۇخىيە ۋە ئاخسى شەھەرلىرىنى مەركەز قىلىشنى پىلانلاپ شاھرۇخىيىگە كەلدى. بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن بابۇر مىرزانى ئاخسى شەھىرىگە ئەۋەتتى. شىبىنى خان ئەسكەرىي ئاكتىكا ۋە ھەربىي مانېۋىر جەھەتتە خانلاردىن ماھىرراق ئىدى. ئۇ تەبىئەت بىلەن بىر كېچىدە شاھرۇخىيە ۋە ئاخسى شەھەرلىرىگە تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، شەھەر تېشىدىكى بىر باغدا غەپلەتتە ئوخلاۋاتقان سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخاننى ئوغۇللىرى بىلەن ئەسىر ئالدى. بابۇر مىرزا تەبىئەتنىڭ ئاخسىغا قىلغان ھۇجۇمىغا بىر كېچە كۈندۈز قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ خانلارنىڭ ئەسىر ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قاچتى. بابۇر مىرزا مۇ قېچىپ قۇتۇلدى. سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخاننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ناھايىتى پاراكەندە ھالدا ھەرتەرەپكە قېچىپ تۈزۈپ كەتتى. شىبىنى خان ئەسىر ئالغان خانلارنى ئېلىپ، دەرھال تاشكەنتكە ماڭدى. سۇلتان مەھمۇدخان تاشكەنتتە ئۆز ئورنىدا قويۇپ كەلگەن ئوغلى مەھمەد سۇلتان بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان پۈتۈن خانىدانىنى ۋە خەزىنىلىرىنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا قاچتى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا كېلىپ توختىدى. بابۇر مىرزا ئاخسىدىن قاچقاندىن كېيىن چېچىلىپ كەتكەن 2 - 3 يۈزدەك ئەسكەرنى يېنىغا توپلاپ، فەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەسفەرە تاغلىرىدا بىرىلىغىچە جاپا مۇشەققەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرى قارا تېگىن يولى بىلەن كابۇلغا كەتتى.

خانلارنىڭ ئەسەرلىكتىن قۇتۇلغانلىقى، ئالاچەخاننىڭ ۋاپاتى

ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئىنقىلاب

شىبىنى خان تاشكەنت ۋە فەرغانىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخانلارغا: «مەن سىلەرنى ئەسىر ئالدىم، ئەمما، سىلەرنىڭ ياردەملىرىڭىزلا نەتىجىسىدە كەڭرى بىرمەملىكەتكە ئىگە بولدۇم. بەرگەن تۈزۈڭلارنى ئۈنۈنماي سىلەنى ئۆلتۈرمىدىم. ئەمدى خالىغان يەرگە كېتىڭلا» دەپ ئۇلارنى قويۇپ بەردى. خانلار ئەسەرلىكتىن قۇتۇلۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپ، دەسلەپتە ئىسسىقكۆل بويىدا يەرلەشكەن بولسىمۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا تۇرۇشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خەتەرلىك ھېس قىلىپ، ئالتى شەھەر تەرەپىگە ئۆتۈپ كېتىشكە قارار قىلدى. ئۈچ (ئاقسۇ) ئاھالىسىنى ئابابەكرى مىرزاغا قارشى قوزغاپ، ئىسيان چىقاردى ۋە خەلقنىڭ ياردىمى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ يەرلىشىپ ئۆيەرنى پايتەخت قىلدى. ئالاچەخان كېسەل بولۇپ قېلىپ، ھىجرى 909 - يىلى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئالاچەخاننىڭ، قول ئاستىدىكى چاكرىنىڭ قولىدا ئەسىر بولۇپ دۆلىتىدىن، پايتەختىدىن ئايرىلىپ خار - زارلىققا قالغانلىقىنىڭ ئەلىمىگە چىدىماي كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئالاچەخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنىڭ

ئومۇمىي ۋالىيلىق مەنەسپىنى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخانغا، بېرىپ، ئۆزى ئىسسىقكۆل ئەتراپى، ئىلى ۋە يەتتەسۇنىڭ شىبىنى خاننىڭ نۇپۇزى ئاستىغا كىرىپ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئەسكەرلىرىنى ۋە خانىدانىنى ئېلىپ شىمالغا كەتتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئابابەكرى مىرزا دەرھال يۈرۈش قىلىپ ئۈچىنى ئىشغال قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان شىمالغا بارغاندىن كېيىن، يەتتەسۇ ئۆلكىسىگە ئاللاچەخاننىڭ كىچىك ئوغلى خەلىل سۇلتاننى ۋالىي قىلدى. ئۆزى بۇرۇنقىدەك ئەيش - ئەشرەت بىلەن راھەتكە بېرىلىپ، يايلاقمۇ - يايلاق يۈرۈپ، ئوۋ ئوۋلاش بىلەن ئويۇن تاماشاغا بىرىلىپ كەتتى. يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى قېشىدىكى لايىقەتسىز، رەزىل يېقىنلىرىغا تاشلاپ قويدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ناچار ئىدارە قىلىشلىرى سەۋەبىدىن نارازى بولغان مەنسۇرخان سۇلتان مەھمۇتتىن يۈز ئۆرۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاۋات شەھەرلىرى ۋە مۇنبەت توپراقلىق زېمىنلىرى بولغان ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە بەشبالىق ئۆلكىلىرى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھاكىمىيىتىدىن چىقىپ كېتىپ، يالغۇز تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى نۇپۇسى يوق دېڭۈدەك ئاز، ئۈنۈمسىز ئازغىنە بىر يايلاق رايۇنىلا قولىدا قالدى.

ھىجرى 913 - (مىلادى 1507 -) يىلى يەتتەسۇ ۋالىيسى خەلىل سۇلتان ۋە ئاكىسى سەئىدخانلار يەتتەسۇدا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى جايلاردىكى قەبىلە بەگلىرى ۋە تۈمەنبەگلىرى يۈز ئۆرۈپ ئىسيان چىقارغىلى باشلىدى. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ ئىسيانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن بىر يىل تېرىشقان بولسىمۇ ئۆزىنىڭ غەيرەتسىزلىكى سەۋەبىدىن ۋە يېنىدا ئىشقا يارىغۇدەك ئادەملىرىنىڭ يوق ھېساۋىدا بولغانلىقىدىن ئاخىرى سەئىدخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى.

سۇلتان مەھمۇدخان شېھىت بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلەر

ئەگەر، سۇلتان مەھمۇد خاندا يۇرتنى جىددى ئىدارە قىلىش قابىلىيىتى بولغان بولسا، بۇ ئىچكى ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇپ، دۆلەتنى خەتەردىن قوتقۇزۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن، ئۇ بۇ ئىسيانلار نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ راھەت ۋە ئەيش - ئەشرەتلىرىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كېتىشىدىن غەم قىلىپ يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كېتىش خىيالىغا چۈشتى. يەنە بىر تەرەپتىن، سۇلتاننىڭ يېنىدىكى رەزىل ۋە يامان نىيەتلىك ئادەملىرى بۇ بۇزۇقچىلىق، تۈگۈمەس - پۈتمەس جېدەل - ماجرا ۋە ئىسيانلاردىن زېرىكىپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنمۇ سۇلتان مەھمۇدنى، «شىبىنى خاننىڭ قېشىغا بېرىپ باشپاناھلىق تىلەپ، ئۇنىڭ يېنىدا ھۆرمەتكە سازاۋار بولۇپ راھەت ۋە ئەيش - ئەشرەت بىلەن ھايات كەچۈرۈش» كە كۈشكۈرتكىلى تۇردى. ھىجرى 914 - يىلى سۇلتان مەھمۇدخان شەرقىي تۈركىستاننى ئۆز ھالىغا تاشلاپ، شىبىنى خاننىڭ يېنىغا كېتىشكە قارار قىلدى. چوڭ ئوغلى سۇلتانمى دادىسىنى بۇ پىكرىدىن ياندۇرۇشقا تېرىشىپ، شىبىنى خاننىڭ قانخور بىر زالىم ئىكەنلىكىنى ئاڭلاتقان بولسىمۇ كار قىلمىدى،

سۇلتان مەھمۇد بەش ئوغلى ۋە مىرزا مەھمەت ھۈسەيىن باشلىق يېقىنلىرىنى ئېلىپ فەرغانغا كەتتى. بىر باشيپاناھلىق تىلەپ ئىلتىجا قىلغۇچى سۈپىتى بىلەن خوجەنتكە كىردى. شىبىنى خان بۇنى ئاڭلاپ سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغۇللىرىنى تۇتقان يەردىلا دەرھال ئۆلتۈرۈشنى ئەمر قىلىپ ئادەم ئەۋەتتى. ئۇلار سۇلتان مەھمۇدخان ۋە بەش ئوغلىنى خوجەنتتە سىردەريا بويىغا ئېلىپ چىقىپ شېھىت قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخان شەرقىي تۈركىستاندىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئورنىدا قالغان ئوغلى سۇلتانىم، سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلار بىلەن بىرقانچە كۈن ئۇرۇشۇپ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. دادىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خەۋىرى يوقتى. ھەتتا «شىبىنى خان سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغۇللىرىنى كاتتا ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ» دېگەن سۆزلەرمۇ تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتانىمۇ دادامنىڭ يېنىغا بارمەن دەپ، يۇرتىنى تاشلاپ تاشكەنتكە يۈردى، بارا - بارماس شىبىنى خان ئۈنمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئوغۇللىرىنىڭ مۇنداق خار - زارلىقتا ئۆلتۈرۈلۈشىنىڭ ئاساسى سەۋەبى سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلارنىڭ ئىسيان چىقىرىپ، سۇلتان مەھمۇد خاننى بېسىم ئاستىغا ئالغانلىقى ئىدى. مەنسۇرخان بۇ پاجىئەنى تۇرپاندا ئاڭلاپ، ناھايىتى غەزەپلىنىپ مەرھۇم سۇلتاننىڭ ئىنتىقامىنى ئۆز ئىنلىرى بولغان سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلاردىن ئېلىش ئۈچۈن، بەشبالىق يولى بىلەن يەتتە سۇغا يۈرۈش قىلدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئۇلارنى يەتتە سۇدىن سۈرۈپ ئالمايانا غىچە قوغلاپ دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن سەئىدخان ۋە خەلىل سۇلتانلارنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلدى. سەئىدخان ئازغىنە ئەسكەرلىرى بىلەن جەنۇبقا قېچىپ بىرجاڭگاللىققا يۈشۈرۈۋالدى (بۇلارنى «سۇلتان سەئىدخان» دېگەن بۆلۈمدە تەپسىلىي بايان قىلىمىز).

خەلىل سۇلتان قېچىپ كېتىۋېتىپ شىبىنى خاننىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلارخەلىل سۇلتاننى سىردەرياغا تىرىك تاشلاپ سۇدا بوغۇپ ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، مەنسۇر سۇلتان ئىسسىقكۆل ۋە يەتتە سۇ ئەتراپىنى ئۆز ھالىغا تاشلاپ قويۇپ تۇرپانغا كەتتى. نەتىجىدە، بۇ ئۆلكىلەر ھۆكۈمدارلىرى قېلىپ قەبىلىلەر ئارىسىدا باشباشتاقلق ۋە ئەنسىزلىك باشلىدى. بۇ ئارىدا قىرغىزلاردىن قاچقان قازاق خانلىرى بۇ يەردىكى قەبىلىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ يەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. بولۇپمۇ ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا كۆپرەك كېلىپ يەرلىشىپ، يەرلىك خەلقنى بولاڭ - تالاڭ قىلىپ ئېغىر زىيان كەشلىك قىلدى.

شەرقىي تۈركىستاندىكى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

سۇلتان مەھمۇدخانغىچە ئۆتكەن چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرىنىڭ 300 يىل داۋام قىلغان دۆلىتى موغۇل دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، بۇ ھۆكۈمدارلار چاغاتاي جەمەتىدىن بولغانلىقىدىن باشقا، ئۇلارنىڭ

ئىدارىي تەشكىلاتى ۋە رەسمىي مۇراسىملىرى پۈتۈنلەي موغۇل ئەنئەنىسى بويىچە بېجىرىلەتتى. دۆلەتنىڭ يۇقىرى مەنەپتارلىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى موغۇللار تەشكىل تاپقان بولۇپ بۇھۆكۈمدارلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ ۋەزىيەت داۋام قىلغان. ئەمما، سۇلتان مەھمۇدخان شېھىت بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى سۇلتان سەئىدخان قۇرغان دۆلەتتە يالغۇز ھۆكۈمدارلار چاغاتاي خانىدانىدىن بولۇپ، دۆلەت ئادەملىرى ۋە ئەسكەرلەر خاس شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىن تەركىپ تاپقان. ئىدارى تەشكىلاتى، رەسمىي مۇراسىملار، ئومۇمىي تۇرمۇش شەكلى، مائارىپ ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلار جەھەتتىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەدەنىي ئاھالىسىنىڭ روھىي ھالىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئۇيغۇن، بۇرۇنقى چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدىكىدىن پۈتۈنلەي باشقا شەكىلدە ئىدى ۋە موغۇل ئەنئەنىلىرىدىن ئۇزاق ئىدى.

مانا بۇ سەۋەبتىن، سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ شېھىت بولۇشىنى چاغاتاي موغۇل دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى دېمەك لازىم. سۇلتان سەئىدخاندىن باشلاپ، ئاپپاق خۇجا يېغىسى ۋە قالماق ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلغان دۆلەتنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللى دۆلىتى ۋە ياكى بىرلىك دۆلىتى دەپ ئاتاش ئۇيغۇن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئېلىمى، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى توغرىسىدىكى مەلۇمات ۋە كۆز قاراشلارنى تۆۋەندە سۈزلەپ ئۆتىمەن.

چاغاتاي دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ

ئىجتىمائىي ۋە ئىدارى تەشكىلاتى

چىڭگىزخان ئىستىلاسى دەسلەپكى كۆرۈنۈشتە شەرقىي تۈركىستاننى كۈچلۈكنىڭ زۇلمى ۋە بۇزۇپ چېقىشلىرىدىن قۇتقازغانلىقى ئۈچۈن بۇ يۇرتنى دەھشەتلىك بىر بالا-قازا ساقلاپ قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. ھەقىقەتتە بولسا شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ دەۋردە داۋامسىز بىر بۇھراندىن مۇزىمىن(داۋاملىق) بىر ئىللەتكە گىرىپتار بولغانلىقىنى ئۇچۇق كۆرىمىز. چۈنكى، كۈچلۈك ئۆزى بىر ئەشەددى زالىم، ئىشغال قىلغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇرۇپ-چېقىپ، ئوت قويۇپ، ۋەيرانىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدىغان بىر ۋەھشى بولسىمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدا قۇۋۋەتلىك بىر ئەسكىرى كۈچى يوقتى. مىللەتنىڭ ھەقىقىي بىر ئىنقىلابى ھەرىكىتى ئۇنى پۈتۈنلەي يوقىتالىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، چىڭگىز ئىستېلاسىدىن چاغاتاي دۆلىتى يىقىلغىچە بولغان 300 يىل ئىچىدە شەرقىي تۈركىستان خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن بولمايدىغان دەھشەتلىك بىر قۇۋۋەتنىڭ ئېزىشى ئاستىدا قالدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تارتقان زۇلۇم، جاپا-مۇشەققەتلىرى ۋە بۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۇچرىغان زىياننىڭ ئالدىدا، چاغاتاي دۆلىتىنىڭ بۇ مىللەتكە قىلغان پايدىلىق ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ قىممىتى يوق ھېساپتا قالدۇ. تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپى، تالاس، ئىلى، يەتتەسۇ، ئىمىل، ئالتاي

بۆلگىلىرى داۋاملىق ھەربىي يۈرۈش يولى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايلار چاغاتاي خانىدانىنىڭ ئىچكى كۈرەشلىرىنىڭ قانلىق جەڭ مەيدانىغا ئايلانغان. تۆمۈر بەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى دەۋرىدىكى ئۇرۇشلاردا بۇ جايلار ھۇجۇمنىڭ ئالدىنقى سېپى بولغان. مانا، بۇ سەۋەبتىن بۇ ئۆلكىلەرنىڭ 100 دىن ئارتۇق شەھەرلىرىدىن بىرسىمۇ ساق قالماي ۋەيرانلىققا، كۆچمەن موغۇللارنىڭ ياكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ مال باقىدىغان يايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى. بايلىقىنى ۋە مەدەنىيىتى يوقالدى. موغۇل دۆلىتى دەۋرىدە ئەڭ ئېغىر پالاکەتكە ئۇچرىغان يەرلەر مانا يۇقىرىقى جايلار دۇر. جەنۇب ئۆلكىلىرى، يەنى ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە بەشبالىق ئۆلكىلىرى بولسا نىسبەتەن تىنچ ئۆتكەن جايلار بولۇپ، شەھەرلىرى ئانچە ۋەيران بولمىغان ۋە خەلقىمۇ قەتلىئامغا ئۇچرىمىغانىدى. لېكىن، ئېغىر باج - سېلىق دەستىدىن قاتتىق ئېزىلگەن، بۇ سەۋەبتىن قاراخانىلار ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي نېمەتلىرى ۋە پاراۋانلىقلىرى يوقالغانىدى.

بۇ ئەھۋال موغۇل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مەدەنىيەت دۈشمەنلىكىدىن ۋە ياكى قابىلىيەتسىزلىكىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس. چۈنكى، موغۇل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ياساغ (قانۇن) لىرى ۋە ئىدارىي تەشكىلاتلىرى مەدەنىيەت ئۇسۇللىرىغا ئۇيغۇن، خەلقنىڭ خەۋپسىزلىكىنى ۋە پاراۋانلىقىنى كۆزدە تۇتىدىغان ئادالەتپەرۋەر بىر تەرتىپ ئىنتىزام ئىدى. دەۋلەتنىڭ تىنچ دەۋرلىرىدە خەلق مەنپەئىتى ۋە مەدەنىيەت ئۈچۈن قىلغان ياخشى ئىشلىرىمۇ بار⁷⁷. ئەمما، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بېشىغا كەلگەن مۇسبەت ۋە پالاکەتلەرنىڭ سەۋەبى: موغۇل خانىدانى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىچكى ئىختىلاپلاردىن تۇغۇلغان تۈگۈمەس - پۈتمەس جېدەل - ماجىرالار ۋە قانلىق ئۇرۇشلار ئىدى. نۆۋەندە مانا شۇ دەۋردە جەنۇبىي شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مەدەنىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ۋە چاغاتاي دۆلىتىنىڭ ئىدارىي تەشكىلاتىنى بايان قىلىمىز.

ئىجتىمائىي ئەھۋالى

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى يۈرگۈزگەن سىياسەتتە، مەغلۇپ بولغان مىللەتلەرنىڭ ئىلمىي، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىدا ئۇلارغا ئەركىنلىك بېرىلگەن بولسىمۇ بۇ ئىشلارنىڭ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن ياردەم قىلىش ھەققىدە بەلگىلىمە يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستاندا كۈچلۈك خان زامانىسىدا ۋەيران بولغان ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئىشلار موغۇللار دەۋرىدە، پەقەت، شەرقىي تۈركىستان مىللىتى تەرىپىدىن يېڭىباشتىن گۈللەندۈرۈلدى. ئەگەر دۆلەت كۆڭۈل بۆلمىسە، ھۇقۇقسىز ۋە پولىسز قالغان بىر مىللەتنىڭ تېرىشچانلىقى بىلەن ئىلگىرىلىشىنىڭ بەك ئاستا بولىدىغانلىقى تەبىئىي. شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئەزەلدىن ئىلىم ۋە مەدەنىي ھاياتقا ئادەتلەنگەن بىر خەلق بولغانلىقىدىن، ئاتا -

⁷⁷ چىڭگىزخاننىڭ ياساغ (قانۇن) لىرى موغۇل تارىخلىرىدا ۋە ئومۇمىي تارىخلاردا تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ (مۇئەللىپتىن).

بوۋىلىرىنىڭ ئىلمىي ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ۋە مۇئەسسەسىلىرىدىن قەپقالغانلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قولىدىن كېلىشىچە تېرىشقان، مەۋجۇت مەدرىسە ۋە مەكتەپلەردە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى داۋام قىلدۇرغان. كېيىنچە بەزى ھەممەتلىك ئالىملار ۋە ۋەتەنپەرۋەر بايلار تەرىپىدىن يېڭى مەكتەپ ۋە مەدرىسلەر بىنا قىلىندى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت كاتىپلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈش بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىلمىي ھاياتىغا زور كۈچ قوشۇلدى. ھۆكۈمران خانلار ۋە يەرلىك كىچىك ھۆكۈمدارلار كۆپلىگەن مەدرىسلەرنى ئېچىپ، پۈتۈن كەنتلەردە بۇ مەدرىسلەر ئۈچۈن يەر ۋە خېچى قىلدى. دۇنيانىڭ ھەر تەرىپىدىن چوڭ - چوڭ ئالىملارنى ئېلىپ كېلىپ، بۇ مەدرىسلەردە ئوقۇتۇش ۋەزىپىلىرىگە تەيىنلىدى. ئۇزۇنغا قالماي، شەرقىي تۈركىستاندىنمۇ كاتتا ئالىملار يېتىشىپ چىقتى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئۇستاز بولۇپ تارالدى. مەشھۇر موللا ئابدۇراھمان جامى ۋە ئەلى شىرىبەگ ناۋايى قاتارلىقلارنىڭ شۇ چاغلاردا قەشقەر مەدرىسلىرىدىن چىققان مەۋلانا سەئىددىن قەشقەرنىڭ شاگىرتلىرى ئىكەنلىكلىرى ئۇلارنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىن بىلىنمەكتە. قەشقەر، خوتەن ۋە كۇچا شەھەرلىرى شۇ زاماننىڭ مۇھىم ئىلمىي مەركەزلىرىدىن ھېساپلىناتتى. غەربىي تۈركىستاننىڭ تۆمۈرىبەگ ۋە ئوغۇللىرى دەۋرىدە ئىلىم ۋە مەرىپەتتە بەك تەرەققى قىلغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. ئۇ چاغلاردا، بۇ ئىككى يۇرتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا تولراق سىياسىي دۈشمەنلىك كېلىپ چىققان بولسىمۇ خەلقنىڭ ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلاردا بىر - بىرلىرىدىن پايدىلىنىشلىرىدا ھېچ تۇسقۇنلۇق يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىلمىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيە جەھەتتە شەرقىي تۈركىستان بىلەن غەربىي تۈركىستان پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

ئۇ چاغدا، پۈتۈن ئىسلام مەملىكەتلىرىدە ئەدەبىي تىل ئەرەبچە بولغىنىدەك شەرقىي تۈركىستاندىمۇ ئەرەبچە ئىدى. ئەدەبىياتتا تۈركچە ۋە پارىسچە تەخمىنەن تەڭ دەرىجىدە بولۇپ، شائېرلار شېئىرلىرىنى بۇ ئىككى تىلدا يازغان. شۇ چاغدا يېزىلغان كىتابلار ۋە شائېرلارنىڭ دىۋانلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى بەك ئاز. پارىسچە «سۇراھۇللوغات»، تۈركچە «سەرەتۇنەبى»، ئەرەبچە «شەمشۇلبازغانىڭ ھاشىيىسى» (ھەزرىتى مۇللام قەشقەرنىڭ ئەسىرى) ۋە پارىسچە «تارىخى - رەشىدى» قاتارلىق كىتابلار شەرقىي تۈركىستان ئالىملىرىنىڭ چاغاتاي دەۋرىدە يېزىپ چىققان ئەسەرلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئىبارەتتۇر.

ئەپسۇسكى، ئۇ چاغدا ئۆتكەن شائېرلارنىڭ دىۋانلىرىنى كۆرۈش ماڭا نېسىپ بولمىدى. شەرقىي تۈركىستانلىق ئەھمەد بەگ ئىسىملىك بىر شائېرنى بابۇر مىرزا بەك ماختاپ «بۇ كىشى ئەلشىر ناۋايى بىلەن تەڭ دەرىجىدە شائېر ئىدى» دەپ يازغان. چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئاخىرقىسى بولغان سۇلتان مەھمۇدخاننىڭمۇ شائېر ئىكەنلىكى ئېنىق.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات جەھەتتە تۈرك دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى سەر كەردىلەردىن بىرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى تارىختىن ئۇچۇق كۆرۈۋالالايمىز. موغۇل ھۆكۈمدارلىرى دىن ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىدا ھامىيلىقىدىكى خەلقلەرگە يول قويۇش بىلەن بىللە شەرقىي تۈركىستاندىكى موغۇل ھۆكۈمدارلىرى قىسقا بىر زامان ئىچىدە يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئۇلار تىنچ دەۋردە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تېرىلغۇ، سانائەت ۋە تىجارەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ياردەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز تەجرىبە ۋە سېلىقىلىرىغا ئۇيغۇن ھالدا تەرەققى قىلىشىغا ياردەم قىلغانىدى. لېكىن، بۇ تىنچ دەۋرلەر ئۇزۇنغا بارمىدى ۋە بۇ ئىلگىرىلەشلەر ماختىغۇدەك بىر پەللىگە يەتمەي تۇرۇپ، توختاپ قالغان ھەتتا ئارقىغا چېكىنىپ كەتكەن.

تىنچ دەۋرلەر نىسبەتەن ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلالىغان جەنۇب (ئالتى شەھەر ۋە تۇرپان) ئۆلكىلىرىدە قول سانائەت تازا تەرەققى قىلغانىدى. چۈنكى، شىمالدىكى ئۆلكىلەردە تولاراق ھۆكۈمەتنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى تۇرغان ۋە ئۇجايلارغا يەرلەشكەن موغۇل، قىرغىز ۋە باشقا كۆچمەن قەبىلە خەلقلەرىدە سانائەت يوقتى. ئۇلار جەنۇبىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەرخىل قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى خېرىدارلىرى ئىدى. مانا بۇ سەۋەبتىن ھۈنەرۋەنلەر كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەپ، ھەرخىل يىپەك، بۆز ۋە يۇڭ رەخ، گىلەم، ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى، قورال - ياراغ، قەغەز ۋە باشقا كۈندىلىك بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقىرىپ، سودىگەرلەر ۋاسىتىسى بىلەن شىمالغا ئاپىرىپ ساتاتتى. تاشقى تىجارەت بولسا، ئىچكى جەھەتتە تىنچلىق بولغان ۋە خوشنا مەملىكەتلەردىمۇ تىنچلىق بولغان زاماندا راۋاج تاپقان. چىن ۋە غەربىي تۈركىستانغا تىجارەت كارۋانلىرى بېرىپ كېلىپ تۇرغان بولسىمۇ تىنچسىزلىق تۈپەيلىدىن تاشقى تىجارەت تۇرۇپ - تۇرۇپ ئۈزۈلۈپ قالاتتى. شۇنداقسىمۇ ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئوتتۇرىسىدىكى تىجارەتنىڭ قاتناش مەركىزىدە بولغان شەرقىي تۈركىستان تىجارەتچىلىرى بۇ خىل تىجارەتتىن كۆپ پايدا ئالاتتى. غەربىي تىبەت ۋە پامىر ھېچبىر ھۆكۈمەتنىڭ تەۋەلىكىدە بولمىغاچقا، يول ئامانلىقى يوقتى ۋە بۇ يۇرتلارغا قاتناش ۋە تىجارەت قىلىش ئىمكانسىز ئىدى. ئەمما، ئىچكى جەھەتتە بەزى بىر تىنچسىزلىق دەۋرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يۇرتنىڭ جەنۇب ۋە شىمال قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا تىجارەت ھەر زامان ياخشى ئېقىپ تۇراتتى.

ئىدارىي تەشكىلاتى

چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرى قول ئاستىدىكى خەلقلەرنى تۆۋەندىكىدەك تۆت سىنىپقا ئايرىپ ھەرسىنىپقا باشقا - باشقا ۋەزىپە يۈكلەپ ئىدارە قىلغان: (1) تۈمەن. بۇ باج سېلىق تۆلەيدىغان پۇقرالاردىن 10 مىڭ نۇپۇستىن تەركىپ تاپقان بىر جەمئىيەت دېمەكتۇر. ھەر - بىر تۈمەنگە خان تەرىپىدىن بىر «تۈمەنچى» تەيىنلەنگەن بولۇپ، بۇلار تەۋەلىكىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەربىر ئادەم بېشىغا

بىرمىقتار ئالۋاڭ يېغىپ، ھەر يىلى خاننىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. (2) قوچىن (شەرقىي تۈركىستان شىۋىسىدە قوشۇن) - ئەسكەرلىككە تىزىملانغان كۆپىنچە موغۇللار ۋە دۆلەت ئادەملىرىگە تەۋە بولغان قەبىلىدىكى كىشىلەر. بۇلاردىن ئادەم بېشىغا ئالۋاڭ - سېلىق ئېلىنمايتتى. ھۆكۈمەت خالىغان چاغدا ئۇلارنى چاقىرىپ مەجبۇرەن ئەسكەرلىككە ئالاتتى. بۇلارنى ئەسكەرلىككە چاقىرىش ياكى ئائىلىسىگە تارقىتىش خىزمىتىگە جەنۇپتا تۈمەن بېگى شىمالدا قەبىلە بەگلىرى مەسئۇل ئىدى. (3) ئويمان (شەرقىي تۈركىستان شىۋىسىدە ئايمان) - دۆلەت ئالدىدا ئابرويلۇق، ئېسىلزادە ۋە ئىمتىيازلىق كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان بىر قەبىلە، كەنت ياكى مەھەللە ئادەملىرىدىن ئىبارەت بىر توپلۇم. بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ئادەم بېشىغا ئالدىغان ئالۋاڭ - سېلىقىدىن ۋە ئەسكەرلىكتىن كەچۈرۈم قىلىنغان، پەقەت بىرمىقتار ئاشلىق ۋە كىيىم - كېچەك ئالۋاڭى تۆلەيتتى، «ئايمان باشلىقى» بۇ ئالۋاڭنى يېغىپ، خەزىنىگە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.

(4) شەرىئەت مەنسەپدارلىرى، ۋەخپى مۇتەۋەللىلىرى، مۇدەررىسلەر ۋە خاتىپلەر - بۇلارنىڭ تولاراقى سالاھىيىتى تۆۋەن بولسىمۇ، دۆلەت ئادەملىرىنىڭ توغقانلىرى ياكى دوستلىرى، يۇرتىنىڭ ئېسىلزادىلىرىدىن تەيىن قىلىنغان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئالاھىدە شوھرەت تاپقان باشقا كىشىلەرمۇ بۇ ئورۇنلارغا تەيىنلەنەتتى.

قاراخانىلارنىڭ ئالامىتى بولغان بۇغرا (ئەركەك تۆگە) نىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن ئاپتۇۋا (7) - ياكى 8 - ئەسىرگە ئائىت). ۋە قاراخانىلاردىن مەھمەد ئارسلان خان بۇخارادا ياساتقان خانىقا نىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى (1124 - 1137).

يوقىرىقى ئىدارە شەكلى بىۋاسىتە چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرىغا تەۋە بولغان جايلارغا خاس ئىدى. ئىچكى مۇستەقىللىققا ئىگە يەرلىك خانلىقلاردا يالغۇز تۈمەن سىنىپىنىڭ ئالۋاڭ - سېلىقى يەرلىك ھۆكۈمدارلار ۋاسىتىسى بىلەن خاننىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلۇپ، قالغان سىنىپلار يەرلىك ھۆكۈمدارنىڭ ئىختىيارىدا بولاتتى. ئىچكى مۇستەقىللىققا ئىگە ھەر قايسى ئۆلكىلەردە بۇ سىنىپلارنىڭ تەشكىلى باشقىچە ئىدى.

3- پەسىل

ئالتى شەھەر دۇغلالت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ

تارىخچىسى

«چىڭگىزخاننىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلىشى» دېگەن بۆلۈمدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، دۇغلالت خانىدانىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولغان ئۇيغۇر ماڭلايسۈيە دۇغلالت ئىدى. دۇغلالت خانىدانىنى «موغۇل قەبىلىسىگە مەنسۇپ قەبىلىدىن» دەيدىغان كۆز قاراش ئېتىبار بېرىشكە ئەرزىمەيدىغان بىرگۇماندىن ئىبارەت. ماڭلاي سۈيە، ھىجرى 615 - (مىلادى 1218 -) يىلى ئالتى شەھەرگە ھۆكۈمدار بولدى. بۇ ھۆكۈمرانلىق ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدا ئۈزۈلمەي، ھىجرى 921 - يىلىغىچە داۋام قىلدى (17 - خەرىتىگە قاراڭ). ئەپسۇسكى، ماڭلاي سۈيە دىن كېيىن، ھىجرى 700 - (مىلادى 1300) - يىللىرى ئەتراپىدا دۇغلالت ھۆكۈمدارى بولغان بايدارخانغىچە ئۆتكەن دۇغلالت ھۆكۈمدارلىرى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. دۇغلالت ھۆكۈمدارلىرى دەسلەپتە كۇچا نى، كېيىنچە قەشقەرنى پايتەخت قىلغان. تارىختا نام قازانغان ئالدىنقى قاتاردىكى دۇغلالت ھۆكۈمدارى بايدارخان ئىدى. ئەسلىدە ئوكتاي خانىدانىدىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارى «قايدۇخان» غا تەۋە بولغان بايدارخان، ھىجرى - 607 (مىلادى 1210) - يىلى قايدۇخاننىڭ ئوغلى چاپارخانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى چاغاتاي خانىدانىدىن بولغان دۇۋاي چىچەنخاننىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئىككىنچى قېتىم چاغاتاي ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكە ياردەم قىلدى. دۇۋاي چىچەنخان بۇ ياردەمى ئۈچۈن ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇ ئۆلكىلىرىنى بايدارخانغا مۇكاپات سۈپىتىدە بەردى. بۇنىڭ بىلەن دۇغلالت ھۆكۈمىتىنىڭ دائىرىسى ئىككى ھەسسە كېڭەيدى. بايدارخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى تۈلەكبەگ ھۆكۈمدار بولدى (بايدارخاننىڭ ۋاپات تارىخى ۋە تۈلەكبەگ توغرىسىدا مەلۇماتىمىز يوق).

تۈلەك بەگدىن كېيىن ئىنىسى پولاچى بەگ ھۆكۈمدار بولدى. بۇنىڭ زامانىسىدىن باشلاپ دۇغلالت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىقتىدارى ۋە نوپۇزى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە چىقتى. چاغاتاي خانلىرىنى تەختكە چىقىرىش، دىنلىرىگە ياقىمىغان خاننى ئۆلتۈرۈش، يوقىتىش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش، سۈلھى

قىلىش قاتارلىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان چوڭ ئىشلار بۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. پولاجى بەگ شەرقىي تۈركىستاندا مۇستەقىل چاغاناي دۆلىتى قۇرۇپ چىقىش ۋە غەربىي تۈركىستاندىكى جېدەل - ماجىرا ۋە قان ئېقىشلاردىن ئۇزاق تۇرۇش تەرەپتارى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىجرى 730 - (مىلادى 1329). يىلى II - ئېسەن بوغا خاننى ئالمىلىق شەھرىدە تەختىگە چىقىرىشتا ئەڭ كۈچلۈك تايانچ كۈچ پولاجى بەگ بولدى. ھىجرى 748 - (مىلادى 1347). يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى تەختكە چىقىرىشتا بىردىن بىر ھەل قىلغۇچى ئامىل يەنە پولاجى بەگ بولغانلىقى، ئۇنىڭ بەگلەربېگى بولغانلىقى، ھىجرى 752 - (مىلادى 1351). يىلى مۇسۇلمان بولغانلىقى ۋە ۋاپاتى قاتارلىق ۋەقەلەر تۇغلۇق تۆمۈرخان باياندا سۆزلەپ ئۆتۈلدى.

پولاجى بەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى خۇدا دادىخاننىڭ بەگلەربېگى بولغانلىقى ۋە قەمەرىددىن بەگ ۋەقەلىرىمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىندى. قەمەرىددىن، شەيخ دۆلەت دېگەن ئىسىملار بۇلارنىڭ ئەسلى ئىسىملىرى ئەمەس، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن قويغان ئىسلامچە ئىسىملىرىدۇر.

قەمەرىددىن بەگ «شەرقىي تۈركىستان يەنىلا چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا قېلىشى كېرەك» دەيدىغان كونا كۆز قاراشتىكى كىشىلەرگە قارشى ئىدى. ئۇنىڭچە بۇلارنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق، بەلكى، مۇستەقىل بىر مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇشنىڭ ۋاقتى كەلگەنىدى.

قەمەرىددىن بەگ ھىجرى 768 - (مىلادى 1366). يىلى ئىلياس خوجا خانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئۇنى يوقاتتى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ كۆپ قىسمىنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى. لېكىن، ئىچكى جەھەتتە خۇدا دادىخاننىڭ قارشى چىقىشى ۋە تۆمۈربەگىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە مەقسىدىگە تولۇق يېتەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۆمۈربەگىدەك دۇنيانى باش ئەگدۈرىمەن دەپ ئوتتۇرىغا چىققان بىر مىسگە ئۆلگىچە قارشى تۇرۇپ مۇداپىئە قىلدى ۋە شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا بۈيۈك بىر قەھرىمان بولۇپ نام قازاندى. بۇلارنى يۇقىرىدا تەپسىلىي بايان قىلدۇق.

قەمەرىددىن بەگنىڭ پايتەختى قەشقەردە بولۇپ، يەركەن، خوتەن، ئۈچ، ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتە سۇ ئۆلكىلىرى پۈتۈنلەي قەمەرىددىن بەگنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا ئاكىسى شەمسىددىن بەگنى ۋە يەتتە سۇغا ئىنىسى شەيخ دۆلەت بەگنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن. خۇدادادىخان بولسا يالغۇز كۇچا ۋە ئەتراپىغا ھۆكۈمدارلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ دوغلات خانىدانى ئۈستىدە قەمەرىددىن بەگ ھايات ۋاقتىدا ھېچبىر نوپۇزى يوقتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەمەرىددىن بەگنىڭ ھىجرى 791 - يىلى ۋاپات بولۇشى بىلەن خىزمىتى خوجا خان پۈتۈن ئالتى شەھەرنى خۇدا دادىخانغا بەردى ۋە ئۇ دوغلات خانىدانىنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدى. خۇدا دادىخان ھىجرى 828 - (مىلادى 1424). يىلىغىچە بەگلەر بېگى ئۇنۋانى بىلەن پۈتۈن ئالتى شەھەردىكى ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، شۇ يىلى ئۇلۇغ بەگ مىرزىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى، غەربىي

تۈركىستاندىن ھەجگە كېتىپ ھىجرى 830 - (مىلادى 1426) - يىلى مەككە مۇكەررەمىدە ۋاپات بولدى.

خۇدا دادىخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن دوغلات ھۆكۈمىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىرى ئۈچ، كۇچا ۋە قاراشەھەر دەرياسى بويىغىچە بولۇپ، خۇدا دادىخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەدشاھقا قاراشلىق ئىدى. ئىككىنچىسى قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرى بولۇپ، يەنە بىر ئوغلى سىيد ئەھمەد خانغا تەۋە ئىدى. سىيد ئەھمەد خاننىڭ ئانىسى «سىيد» لەردىن بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ زات ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «سىيد» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغان⁸¹. سىيد ئەھمەد خاننىڭ ۋاپات تارىخى مەلۇم ئەمەس لېكىن، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 2 - 3 يىل داۋام قىلغانلىقى مەلۇم. سىيد ئەھمەد خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى سىيدئەلى مىرزا قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنگە ھۆكۈمدار بولدى. دەل شۇ چاغدا ئۇ ۋە يىسىخانغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان «9 يىللىق ئىچكى قوزغۇلاڭ» باشلانغان ئىدى. سىيد ئەلى مىرزا بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر يىغدى، ئۈچ ۋە كۇچاغا يۈرۈش قىلىپ بۇجايلارنى تاغىسى مۇھەممەدشاھتىن تارتىۋالدى. پۈتۈن ئالتى شەھەرنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئېلىپ مۇستەقىل بىر ھۆكۈمەت قۇردى، ئۆزىگە «ئەمىرى كەبىر» يەنى، بۈيۈك ئەمىر دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى.

ئەمىرى كەبىر (بۈيۈك ئەمىر) سىيد ئەلى، بۇ مۇستەقىللىق دەۋرىدە ئالتى شەھەر ئاھالىسىنىڭ تىنچلىقى ۋە تۇرمۇش - پاراۋانلىقىنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇردى. نەتىجىدە، ئالتى شەھەر خەلقى ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ساھەدە پەۋقۇلئاددە تەرەققى قىلغانىدى. قەشقەر، خوتەن ۋە ئۈچ شەھەرلىرىدە چوڭ - چوڭ مەدرىسىلەر بىنا قىلىندى، نۇرغۇن چوڭ - چوڭ ئالىي ئىمارەتلەر ۋە باغلار ۋۇجۇدقا كەلدى. يۇرتنىڭ تولا يەرلىرىدە ئېرىق - ئۆستەڭلار قېزىلدى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كۆپ كېڭەيتىلدى. ئەلھاسىل، ئالتى شەھەر يېڭى بىر گۈللىنىش دەۋرىگە ئۇلاشتى.

ئەمىرى كەبىر سىيد ئەلى قەشقەر شەھرىنى يېڭىباشتىن تەرتىپكە سېلىپ، تۈمەن دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا كېڭەيتتى. تۈمەننىڭ سۈيى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئاقىدىغان بولدى. نەتىجىدە، قەشقەر شەھىرى زامانىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ چىرايلىق شەھىرى بولۇپ قالدى. ئەمىرى كەبىر سىيد ئەلى ھىجرى 848 - (مىلادى 1444) - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. «دۆلىل ئىسلامىيە» دېگەن ئەسەردە كۆرسۈتۈلگەن بۇ تارىخ ھىجرى 862 دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدا بىرخاتالىق بولسا كېرەك. ئەمىرى كەبىر سىيد ئەلىنىڭ سانسىز مىرزا ۋە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىسىملىك ئىككى ئوغۇلىدىن سانسىز مىرزا دادىسىنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمدار بولدى، ئۇمۇ ئەمىرى كەبىر ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى. سانسىز مىرزا ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە پۈتۈن ئالتى شەھەرنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ تۇرغان. بۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا ياكى ئېسەن بوغاخانىنىڭ ھامىيلىقىدا بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. سانسىز مىرزا يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ھىجرى

⁸¹ سىيد - پەيغەمبەر نەسلىدىن بولغانلارنىڭ ئۇنۋانى (ن. ش. ھ).

855 - يىلى ۋاپات بولدى. «دۆلىل ئىسلامىيە» دە بۇ تارىخنى ھىجرى 869 دەپ كۆرسەتكەنلىكىمۇ توغرا ئەمەس.

سانسىز مىززىنىڭ قوشكۈزەك تۇغۇلغان ئۆمەر ۋە ئابابە كرى ئىسىملىك ئوغۇللىرى تېخى ئون ياشتا بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن سانسىز مىززىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھۆكۈمدار بولدى، تۈرك ئەنئەنىسىگە كۆرە سانسىز مىززىنىڭ خاتۇنىنى (ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئانىسىنى) نىكاھىغا ئالدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھۆكۈمدارلىق قابىلىيىتى يوق، يۇمشاق كۆڭۈل سۈپىسى بىر كىشى بولۇپ سىياسەت ۋە ئەسكىرىي ئىشلەردىن خەۋىرى يوقتى.

ئېسەن بوغا خان بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئالتى شەھەردە تەسىردا ئىرىسىنى كېڭەيتتى ۋە مۇستەھكەملىدى، پۈتۈن يورتقا موغۇللاردىن تۈمەن بېگى ۋە باشقا مەنسەپدارلار تەيىنلىدى. ھىجرى 866 - (مىلادى 1461) - يىلى كۇچا ۋە ئۈچ ۋىلايەتلىرىنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئېلىپ تۇرپان ۋالىسى بولغان ئوغلى دوست مۇھەممەدخانغا بەردى. بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا مەھەممەدخاننىڭ قول ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. دوست مۇھەممەد كۆرۈنۈشتە ساياھەت قىلغان بولۇپ، قەشقەرگە كېلىپ، بىرمەزگىل تۇردى ۋە قەشقەردىكى ھۆكۈمەتنى ئۆزى خالىغىنىچە ئۆزگەرتتى، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەندىكى ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇل ئورۇنلىرىغا موغۇللاردىن كىشى تەيىنلەپ قويۇپ قايتتى. نەتىجىدە، دوغلات ھۆكۈمىتى ئەمەلىيەتتە دوست مۇھەممەدخاننىڭ نوپۇزى ئاستىدىكى بىر ۋىلايەت ھالىغا كېلىپ قالدى. ئەمىرى كەبىرىسىدە ئەلنىڭ زامانىسىدىن تارتىپ ھېچقانداق زۇلۇم كۆرمىي تىنچ ۋە پاراۋانلىق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن ئالتى شەھەر خەلقى دوست مۇھەممەدخان قويۇپ كەتكەن موغۇل تۈمەن بەگلىرى ۋە باشقا مەنسەپدارلارنىڭ ئېغىر زۇلۇمى ئاستىدا قالدى. ھىجرى 866 - 871 - يىللىرى ئارىسىدا ئېسەن بوغاخان ۋە يۈنۈس خانلار ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - ماجىرا كۈنلىرىدە بۇ موغۇل مەنسەپدارلىرىنىڭ زۇلۇمى ئۈچىغا چىقىپ ۋە ھەشلىەرچە بوزۇپ - چېقىش، يوقىتىش ۋە ۋەيران قىلىش شەكلىنى ئالدى، ئالتى شەھەر خەلقى ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇ زۇلۇمغا ھېچبىر چارە قىلالىمىدى. ئەمما، ئۇنىڭ جىيەنى ھەم ئوگەي ئوغلى ئابابە كرى مىرزا بۇ زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىقلاردىن خەلقنى قۇتقۇزۇشنىڭ چارىسىنى ئىزدەشكە كىرىشتى، چارە پەقەت جاسارەت ۋە پىداكارلىقتىن ئىبارەت ئىدى.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئالتى شەھەردە

مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانلىقى

ئەمىرى كەبىرى سانسىز مىززىنىڭ كىچىك ياشتىكى ئوغلى ئابابە كرى مىرزا، تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى. ئابابە كرى مىرزا كىچىكلىكىدىن تارتىپ ناھايىتى

ئەقىللىق ۋە ھىممەتلىك بىر ئېسىلزادە ئىدى، چوڭ بولغانسىرى ئەخلاقلىق ۋە ناھايىتى ساخاۋەتلىك بىر يىگىت بولۇپ يېتىشتى. ياخشى ئەخلاقى ۋە ساخاۋەتلىكلىكى بىلەن ئەتراپىدىكى ياش ئېسىلزادىلارنى ئۆزىگە قاراتتى. ئابابە كرى مىرزىنىڭ ياشلىق دەۋرىدىكى ئەخلاق ۋە پەزىلەتلىرىنى ئۇنىڭ دۇشمىنى بولغان جىيەنى ھەيدەر مىرزا كورگان «تارىخى رەشىدى» دە تەپسىلىي بايان قىلدۇ.

دوست مەھمەدخان قەشقەرگە كەلگەن چېغىدا ئابابە كرى مىرزىنىڭ ياخشى ئەخلاقى ۋە ئۈستۈن جاسارىتىدىن ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى، قايتىشتا تۇرپانغا بىرگە ئېلىپ كەتتى. 2 - 3 يىل يېنىدا تۇرغۇزدى ۋە سىڭلىسىنى نىكاھلاپ بېرىپ، قەشقەرگە قايتىشقا ئىجازەت قىلدى.

ئابابە كرى مىرزا خەلقىنى موغۇل زۇلمىدىن قۇتقۇزۇش ۋە يۇرتنى ۋەيران بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەلق بىلەن بىرلىشىپ، بىرئەسكىرىي كۈچ تەشكىللەش مەقسىدى بىلەن تۇرپاندىن قەشقەرگە كەلگەنىدى. ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ دوست ۋە ئىشەنچلىك ئادەملىرى ئارىسىدا بۇيىكرىنى تارقىتىپ، ئۆزىگە بىرئاز تەرەپتار توپلىدى. لېكىن، ئابابە كرى مىرزىنىڭ بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن ئۆگەي دادىسى مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ئەڭ چوڭ توسالغۇلاردىن بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەردىكى موغۇللارنىڭ سانمۇخېلى كۆپ بولغانلىقتىن ئابابە كرى مىرزىنىڭ قەشقەردە بۇنداق بىر ھەرىكەت باشلىشى ئىمكانسىز ئىدى.

ھىجرى 872 (مىلادى 1467) - يىلى ئابابە كرى مىرزا ئۆز تەرەپتارلىرى بىلەن قەشقەردىن قېچىپ يەر كەنگە كەلدى. ئۇ چاغدا يەر كەن تېخى كىچىك ۋە پاراكەندە بىر شەھەر بولۇپ، بۇ يەردە ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقانداق قۇۋۋىتى يوقتى. ئابابە كرى مىرزا دەرھال يەر كەننى ئىشغال قىلىپ، بىر قىسىم قوراللىق ئادەملەرنى يېنىغا يىغىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ئابابە كرى مىرزانى يوقىتىش ئۈچۈن 300000 ئەسكىرى بىلەن يەر كەنگە يۈرۈش قىلدى. ئابابە كرى مىرزا يول ئۈستىدە يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇپ تۇيۇقسىز باستۇرۇش ئۇرۇپ قېچىش قاتارلىق تەكتىكىلىرى بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزانى بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. مۇھەممەدھەيدەر مىرزا چېكىنىپ قەشقەرگە قايتتى.

ئابابە كرى مىرزا بۇ غەلىبىدىن كېيىن خوتەننىمۇ ئېلىپ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتتى، يەر كەن شەھرىنى يېڭىدىن ياساپ چىقىپ، ئەتراپىنى مۇستەھكەم سېپىل بىلەن چۆرىدەپ ناھايىتى مۇستەھكەم چوڭ بىر شەھەر ھالىغا كەلتۈردى. بۈگۈنكى يەر كەن كونا شەھەرنىڭ سېپىلى شۇ چاغدا سېلىنغان ئىدى. تارىخ رەشىدى دە ئابابە كرى مىرزىنىڭ يېڭىدىن بىنا قىلغان يەر كەن شەھرىنىڭ گۈزەللىكى، ياساتقان «ئەرك» يەنى، ئوردا، ھەشەمەتلىك چوڭ ئىمارەتلىرى ۋە باغلىرىنىڭ كۆپلىكى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. ئابابە كرى مىرزا يەر كەن ۋە خوتەندە خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن مۇنتىزىم قانۇن چىقىرىپ بارلىق ھۆكۈمەت خادىملىرىنى بۇ قانۇنلارغا قەتئىي رىئايە قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن سۇلتان

يۇنۇس خان ۋە مۇھەممەد دەھەيدەر مىرزا لارنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خوتەن ۋە يەر كەن ياشلىرىدىن ئەسكەر يىغدى. بۇلارنى تولۇق قوراللانغان بىر مۇنتىزىم ئەسكەرىي قۇۋۋەت ھالىغا كەلتۈرۈپ داۋاملىق مۇداپىئە قىلىشقا تەييار تۇردى. بۇ ۋەزىيەت يەر كەن ۋە خوتەن خەلقىنىڭ باشقا جايلارغا بېرىش - كېلىشنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى. نەتىجىدە، تىجارەت ئىشلىرى پۈتۈنلەي توختاپ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق مەيدانغا چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابابەكرى مىرزا يۇرتقا بىر تىجارەت يولى ئېچىشقا كىرىشتى ۋە غەربىي تىبەت (لاداخ ۋە بالتىستان) نى قولغا چۈشۈرۈشكە قاراقلىدى. ھىجرى 877 - (مىلادى 1472) - يىلى غەربىي تىبەتكە نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. بۇ ئەسكەرلەر مەشھۇر «لاداخ يولى» بىلەن يۈرۈپ نوبرا، ماريول (ھازىرقى لاداخ) ۋە بالتىستان قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ، كەشمىر چېگرىسىغا بېرىپ توختىدى. كەشمىرنىڭ شۇ چاغدىكى پادىشاھى سۇلتان زەيىن - ئابىدىن بالتىستاننى ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىدىكى جاي دەپ دەۋا قىلىپ، ئابابەكرى مىرزانى بالتىستاندىن چىقىرىش ئۈچۈن ئەسكەر يوللىغان بولسىمۇ كەشمىر ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. ئابابەكرى مىرزا ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ سىرى نەگەر شەھرىنىڭ يېقىنلىرىغا يېتىپ باردى. سۇلتان زەيىن ئابىدىن پۈتۈن كۈچى بىلەن شەھەردىن چىقىپ مۇداپىئە قىلدى. بىر قانچە كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن تۈرك ئەسكەرلىرى چېكىنىپ بالتىستانغا قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بالتىستان، نوبرا ۋە ماريول (لاداخ) ئۆلكىلىرى ئابابەكرى مىرزانىڭ ۋاپاتىغا قەدەر ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قالدى. نەتىجىدە، خوتەن ۋە يەر كەنلىك تىجارەتچىلەرنىڭ بۇ يول بىلەن ھىندىستانغا بېرىش - كېلىشلىرى باشلاندى، سودا - تىجارەت ئىشلىرى تازا راۋاجلىنىپ بۇ تىجارەتتىن قولغا كەلگەن پايدا بىلەن يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى ئۈزۈندىن بېرى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. ھىجرى 879 - (مىلادى 1474) - يىلى سۇلتان يۇنۇس خان بىلەن مۇھەممەد دەھەيدەر مىرزا 50 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن ئابابەكرى مىرزاغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىندى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن مۇھەممەد دەھەيدەر مىرزا ھۆكۈمدارلىقىنى تاشلاپ قەشقەر شەھرىنى ۋەيران قىلىپ قاچتى. ئابابەكرى مىرزا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ قەشقەرنى ئۇرۇش قىلماستىن ئىشغال قىلدى. خارابىلىققا ئايلانغان قەشقەر شەھرىنى يېڭىدىن تۈمەن دەرياسىنىڭ غەرب تەرەپىگە بىنا قىلىپ ئەتراپىغا مۇستەھكەم سېپىل سالدى. بۈگۈنكى قەشقەر كونا شەھەر ۋە سېپىلى مانا شۇ چاغدا بىنا قىلىنغانىدى.

ئابابەكرى مىرزا قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن شۇ زاماندىكى ئىسلام ھۆكۈمدارلىرىنى دوراپ «سۇلتان» دېگەن ئۇنۋاننى قوللاندى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئەمدى سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ تاجاۋۇزىدىنمۇ خاتىرجەم ئىدى. چۈنكى، سۇلتان يۇنۇس خان كۈچىنى زاپا قىلماي شىمالدا تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ھىجرى 881 - (مىلادى 1476) - يىللىرى ئەتراپىدا تاغدۇباش (سېرىق قول) يولى بىلەن بەدەخشان تەرەپكە ئەسكەر يوللىدى، سېرىق چوپان (ھازىرقى ۋاخان) نى

ئىشغال قىلدى. ئۇ يەردىن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ، بەدەخشاننىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارىنى بويسۇندۇردى ۋە ئۇنى ھەريىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا باج تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. بەدەخشان ھۆكۈمدارى ھىجرى 910 - (مىلادى 1504) - يىلىغىچە سۇلتان ئابابەكرى مىرزاغا تەۋە بولغان بولسىمۇ شۇ يىلى بابۇر پادىشاھنىڭ ھامىيلىقىغا كىردى.

ھىجرى 899 - (مىلادى 1494) - يىلى سۇلتان ئابابەكرى مىرزا پەرغانە تەختىگە 12 ياشتىكى بابۇر مىرزانىڭ چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، فەرغانىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى ۋە ئۆز كەنت شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى. ئۆكۈنلەردە بابۇر مىرزا خېلى كۈچلىنىپ قالغانلىقتىن قاتتىق تۇرۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلدى، سۇلتان ئابابەكرى مىرزا مەقسىدىگە يېتەلمەي سۈلھى قىلىپ قايتىپ كەتتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھىجرى 905 - يىلى ئەھمەد ئالاچەخان قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا چېكىندى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ ئۈچ (ئاقسۇ) ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلدى. ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى باي شەھىرىنى ئېلىپ، باينىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدىكى يول ئۈستىلىرىگە مۇستەھكەم سېپىل ۋە ئىستېھكاملارنى سالدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ شىمالى تەرەپ يوللىرى ئۈستىگىمۇ ناھايىتى مۇستەھكەم ئىستېھكاملارنى قۇردى ۋە بۇ يەردە يېتەرلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ئالاچەخان ۋە سۇلتان مەھمۇدخانلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم بولدى.

ھىجرى 909 - (مىلادى 1503) - يىلى سۇلتان مەھمۇدخان ۋە ئالاچەخانلار ئاقسۇدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزاغا قارشى ئىسيان چىقاردى ۋە ئاقسۇ ۋالىيىسىنى ئۆلتۈرۈپ، پاجىئەلىك ۋەقەلەر مەيدانغا كەلتۈردى. ئالاچەخان ۋاپات بولۇپ، سۇلتان مەھمۇدخان شىمالغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ئاقسۇنى قايتا ئىشغال قىلدى. ئىسيانچىلارنى جازالاپ ئاقسۇ ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆچۈرۈپ قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنگە تارقىتىۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ۋە سەئىدخاننىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمەتسىز ۋە ئەسكەرسىز قالغان ئۆكۈنلەردە سىبىرىيە ئەتراپىدا ئۆلتۈرۈشلۈك قىرغىزلار ئۆزبېك ۋە قازاقلاردىن قېچىپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى قىسمى بولغان ئىسسىقكۆل ئەتراپىغا يەرلەشتى. بولۇپمۇ ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىغا يەرلەشكەن قىرغىزلار قەشقەر ۋە ئۈچىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغىلى تۇردى. بۇنىڭدىن يەرلىك خەلق كۆپ زىيانغا ئۇچرىدى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزا بۇ قىرغىزلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنى بۇ يەرلەردىن قوغلىدى. قىرغىزلار شەرققە قېچىپ بېرىپ، مەنسۇرخاندىن يەر تىلىدى. مەنسۇرخان ئۇلارغا ئىلى ۋە كۇچاننىڭ تاغلىرىدا يەر كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇھىم قىسىملىرىدىن بولغان ئىسسىقكۆلنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىكى يەرلەر غەربدە پەرغانە

چېگرىسىغىچە سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئېرىتىرىسىگە قوشۇلدى.

ھىجرى 916- (مىلادى 1510-) يىلى مۇھەممەد شىبانى خان ئىران پادىشاھى تەرىپىدىن مەرۇ ئۇرۇشىدا ئۆلتۈرۈلدى. نەتىجىدە، ئۆزبېكلەر ئارىسىدا پاراكەندىچىلىك تۇغۇلدى. سۇلتان ئابابە كرى مىرزا بۇ پاراكەندىچىلىكتىن پايدىلىنىپ، فەرغانىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ئارتىبىشى يولى بىلەن يۈرۈش قىلدى ۋە ئۆز كەنتىتە جانىبە گىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆز كەنت ۋە ئوشنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئارىدا فەرغانىدىكى چاغاتاي ۋە كورگان تەرەپتارلىرى، جانىبە گىنىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ فەرغانىدىن ھەيدەپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن بابۇرشاھ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ ئالاچەخاننىڭ ئوغلى سەئىدخاننى بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن پەرغانەلىكلەرنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتكەنىدى. سەئىدخان پۈتۈن پەرغانە ئىنقىلابچىلىرىنى توپلاپ مۇھىم بىرقۇۋەت بىلەن ئەنجانغا كېلىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ فەرغانىنى ئىشغال قىلىشىغا مانا ئەمدى ئۆزبېكلەردىن باشقا سەئىدخاننىڭ قۇۋۋەتلىرىدىن ئىبارەت باشقا بىر تۈس سالىغۇ پەيدا بولغانىدى.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزا فەرغانىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى ۋە ئەنجاننىڭ شەرق تەرىپىدىكى «تۈتلۈك» دېگەن جايدا سەئىدخان بىلەن ئۇچرىشىپ قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ بەزى قوماندانلىرىنىڭ خىيانەت قىلىشى نەتىجىسىدە ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. 4-5 مىڭغا يېقىن ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسەر ئېلىندى. سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ پاراكەندە ھالدا قاچتى. سۇلتان ئابابە كرى مىرزا، ھىجرى 917- (مىلادى 1513-) يىلى يەركەنگە قايتىپ كەلدى.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئەقلى

نۇر مالىسىزلىقى

تۈتلۈك ئۇرۇشىدىكى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ مېڭىسىگە قاتتىق تەسىر قىلىپ ئەقلىدىن ئېزىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسەبىيلىشىپ، تەبىئىي ئۆزگىرىپ، زالىملىق بىلەن ناھەق قان تۆككىلى باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن تولىسىنى «ماڭا سۇيىقەست قىلدى» دېگەن بۆھتان بىلەن قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىپ ئۆلتۈردى. ھەتتا، ئۇلارنىڭ يېقىنلىرىنىمۇ ئۆلتۈردى ياكى پۈتۈن مال مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. ئۆز سىڭلىسى خانسۇلتان خانىمنى ئاچ قويۇپ ئۆلتۈردى. بىر ئىنسى مەھەممەت شاھنى كۆكسىدىن تامغا مېخلاپ قويۇپ ئۆلتۈردى. تۈتلۈك ئۇرۇشىدىن قايتىشىدا ئۆز كەنت خەلقىنى سۇيىقەست ھازىرلىدى دېگەن گۇمان بىلەن قىرغىن قىلدى. بۇ قىرغىندا 300 مىڭدىن ئوشۇقراق مۇسۇلماننىڭ شېھىت بولغانلىقى رىۋايەت قىلىندۇ. ئۇندىن باشقا

ئۆزىنىڭ ئىككى ئوغلىنى سۇيىقەست قىلماقچى بولدى دەپ قارا چاپلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. قەشقەر ۋە پەرغانە چېگراسىدىكى يايلاقلاردا ئۆلتۈرۈشلۈك قەبىلە خەلقلەرنى سەئىدخان تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى دەپ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. ئەڭ چوڭ قوماندانلىرىدىن مەرۋەلىبەگ ۋە خەزىنىچىسى شاھدانە كۈلداشنى «تۈتلۈك ئۇرۇشى» ئەسناسىدا دۈشمەن بىلەن ئالاقە قىلغان، دېگەن بوھتان بىلەن ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ، پۈتۈن مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. قىسقىسى، بۇخىل ساراڭدەك قىلىقلىرى ۋە ۋەھشىلەرچە زۇلۇملىرى تۈپەيلىدىن ئەتراپىدا ياخشى ۋە سادىق ئادەملىرى قالمىغان، خەلقنىمۇ تويغۇزۇۋەتكەنىدى. نەتىجىدە، سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ كۈچى ئىنتايىن زەئىپلىشىپ، ھەرقانداق دۈشمەن ئالدىدا ئاسانلا مەغلۇپ بولىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

شەرقىي تۈركىستان دوغلات دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

سەئىدخان فەرغانىنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئېلان قىلىپ، تۆت يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ھىجرى 920 - (مىلادى 1514) - يىلى ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، فەرغانىدىن چېكىنىپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي - جەنۇبىغا كەلدى. شىمالدىكى جايلارنىمۇ ئىگەللەپ بۈيەردە ئورۇنلىشىپ ياشاش كۆيىغا چۈشتى. بۇرۇن سۇلتان ئابابەكرى مىرزادىن قېچىپ چىقىپ كەتكەن سابىق قەشقەر ھۆكۈمدارى مەھمەد ھەيدەر مىرزىنىڭ نەۋرىسى ھەيدەر مىرزا (تارىخى رەشىدىنىڭ يازغۇچىسى) سەئىدخاننىڭ قىممەتلىك ئادەملىرىدىن بىرى ئىدى. بۇلار داۋاملىق سۇلتان ئابابەكرى مىرزادىن ئىنتىقام ئېلىشنى كۈتۈپ تۇرغان كىشىلەر بولۇپ، سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاجىز ۋەزىيىتىنى كۆرۈپ، ھەدەپ سەئىدخاننى ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلىشقا كۈشكۈرتكىلى تۇردى. سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ يېشى يەتمىشتىن ئاشقان، ئەقلى جايىدا ئەمەس، ئەسكەرىي كۈچى ئاجىز، ئەتراپىدا ئىشقا يارايدىغان سادىق ئادەملىرىنىڭ قالمىغانلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىنىڭ ئىنتايىن زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم ئىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا غەلىبە قىلىشقا ئۈمىدلىنەنگەن سەئىدخان ھىجرى 921 - (مىلادى 1515) - يىلى ئارتىباشى (ئارتىباشى) يولى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى.

بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ئابابەكرى مىرزا دەرھال يەر كەندىن قەشقەرگە كېلىپ، سېپىلىنى مۇستەھكەملەپ، يۈسۈپ بەگ، مەرۋەلىبەگ ۋە شاھدانە كۈلداشنى 100 مىڭ ئاتلىق، 14 مىڭ پىيادە ئەسكەر، يېتەرلىك ئوزۇق - تۈلۈك ۋە باشقا ئەسكەرىي تەمىناتلار بىلەن يەرلەشتۈردى. يېڭىسارغا بېرىپ ئىستېھكاملارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئىمىن داروغا ۋە ئوغلى لەئلىبەگنى بىر قىسىم ئەسكەرلەر بىلەن مۇداپىئەگە تەيىنلەپ، ئۆزى يەر كەنگە قايتىپ ئۈيەردىمۇ ھازىرلىققا كېرىشتى. بىر تەرەپتىن

سەئىدخان، ئارتۇچ (ئاتۇش) نى ئىشغال قىلدى. ئارتۇچتىن 4000 دىن ئۇشۇقراق ئەسكەر ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ يۈردى. «ئۈچ پۇرخان توپىسى» دېگەن جايدا سۇلتان ئابابە كرى مرزىنىڭ ئەسكەرلىرى سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى تۇسقان بولسىمۇ شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي مەغلۇپ بولۇپ قاچتى⁸². سەئىدخان ئۈچ پۇرخاندىن ئۆتۈپ شەھەرگە يېقىن تۈمەن دەرياسىنىڭ سەمەن كېچىكىدىن ئۆتۈپ، ساغانتوق دېگەن يەردە سۇلتان ئابابە كرى مرزا سالدۇرغان باققا چۈشتى. بۇنى ئاڭلىغان يۈسۈپ بەگ ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش باشلاتتى. ئاخىرى سەئىدخان مەغلۇپ، بولۇپ توققۇزاق تەرەپكە قاچتى. ئۇ يەردە بىرقانچە كۈن تۇرۇپ يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلدى. ئىمىن داروغا ۋە لەئلى بەگلەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋېلىپ قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ تۇردى. سەئىدخان يېڭىسارنى ئىككى ئايدىن ئۇزۇنراق مۇھاسىرە قىلدى، يەركەن ۋە قەشقەر دىن ياردەم كەلمەي سېپىل ئىچىدىكىلەر ئاجىز ۋەزىيەتتە قالدى. سەئىدخان سېپىل ئەتراپىغا سۇ قويۇپ بېرىپ، سېپىلنى بىرقانچە يەردىن يىقىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى. نەتىجىدە، ئىمىن داروغا تەسلىم بولدى. رەجەب ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى يېڭىسار سەئىدخاننىڭ قولىغا ئۆتتى.

بۇ ئارىدا سۇلتان ئابابە كرى مرزا يەركەن ۋە خوتەندە ئەسكەر توپلاپ، ئۇرۇشقا ھازىرلىق قىلىۋاتاتتى. ئەمما، بۇ ئەسكەرلەر ھېچ ئۇرۇش كۆرمىگەن دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. سۇلتان ئابابە كرى مرزا بۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، يەركەندىن يولغا چىققان كۈنى يېڭىسارنىڭ قولىدىن كەتكەن خەۋىرى كەلدى. بۇخەۋەر ئەسلىدە ئىستىزامسىز ھالەتتىكى بۇ ئەسكەرلەرنىڭ رۇھىي ھالىتىگە يامان تەسىر قىلىپ، قاتتىق قورقۇ ۋە ئالاقىزادىلىك پەيدا قىلدى. سۇلتان ئابابە كرى مرزا بۇ ۋەزىيەتتىكى ئەسكەرلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى مۇناسىپ كۆرمەي يەركەنگە قايتتى. يېڭىسارنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكى ۋە سۇلتاننىڭ يولىدىن يەركەنگە قايتىپ كەتكەنلىك خەۋىرى قەشقەرگە كېلىشى بىلەن قەشقەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ، كۈچى ئاجىزلاشتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 - 4 ئايدىن بېرى مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان شەھەر خەلقى ئىچىدە ئاچارچىلىق باشلىدى. سەئىدخان بۇ ۋەزىيەتتىن خەۋەر تېپىپ، رەجەب ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. قەشقەردە كۈچسىز ۋە مەجبۇر لاش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان قوماندانلار يۈسۈپبەگ، مەرۋەلبەگ ۋە شاھدانە كۆكۈلداشلار ئۇرۇشماستىنلا قەشقەر نى سەئىدخانغا تاپشۇرۇپ قىلىپ بەردى. سەئىدخان قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن دەرھال يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلتان - ئابابە كرى مرزا ھۆكۈمدارلىقنى تاشلاپ خەزىنىنى ئېلىپ ئورنىغا ئوغلى جاھانگىر مرزىنى قويۇپ، خوتەنگە كەتتى. جاھانگىر مرزا مۇداپىئەگە ھازىرلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ سەئىدخاننىڭ يېقىنلاپ

⁸² ئۈچ پۇرخان - (ئۈچ بۇرھان) قەدىمكى بىر بۇتخانىنىڭ خارابىسى. ھازىرقى ئىسمى ئۈچ مەرۋان (مۇئەللىپتىن).

كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان خەلق ۋە ئەسكەرلەر ئىچىدە ئەندىشە ۋە پاراكەندىچىلىك باشلاندى. بۇ ھالەتتە جاھانگىر مىرزا پۇت تېرەپ تۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، خەزىنە ۋە ئاشلىق ئامبارلىرىدىن ئۆزى كۆتۈرەلگىنىچە ئالدى قالغىنىنى خەلقنىڭ تالان قىلىشىغا تاشلاپ بېرىپ، يەركەندىن سانجۇنىڭ تاغلىق جايلىرىغا قېچىپ كەتتى ۋە سانجۇدا ئىستېھكام قۇرۇپ يەرلەشتى. نەتىجىدە، سەئىدخان يەركەندىمۇ ئۇرۇشماستىن قولغا چۈشۈردى ۋە سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ھاجى مىرزا، دايم ئەلى بەگ، بەگ مەھمەد، سۇلتان ئەلى مىرزا، قاراقولاق مىرزا، نەزەرمىرزا، قەمبەر مىرزا ۋە ئەلى تاغاي قاتارلىق سەككىز قومانداننى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خوتەنگە يوللىدى. بۇلار خوتەنگە يېقىنلاشقاندا سۇلتان ئابابە كرى مىرزا خوتەننى تاشلاپ، قاراڭغۇ تاغقا قاچتى. خوتەن خەلقى سەئىدخاننىڭ قوماندانلىرىنى قىزغىن قارشى ئالدى. دايم ئەلى بەگ ۋە بەگ مۇھەممەد ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەندە قالدى. قالغان ئالتە قوماندان ئابابە كرى مىرزىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ قاراڭغۇتاغقا يۈرۈش قىلدى. ئابابە كرى مىرزا بۇنى ئاڭلاپ پۈتۈن ئېغىر يۈك - تاقلىرىنى كۆيدۈرۈپ، يۈزلەرچە خورجۇن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتلىك گوھەر تاشلارنى قاراڭغۇتاغدىكى مەشھۇر «كۈلا كۆرۈك» تىن دەرياغا تۆكۈۋېتىپ، ئورنىغا ئاشلىق يۈكلەپ تىبەت تەرەپكە قاچتى. «ئارپا - بوغداي ئاش ئىكەن، ئۈنجى - ماچان تاش ئىكەن» دېگەن مەشھۇرخەلق قوشقى سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ شۇ چاغدا ئېيتقان سۆزى دەپ رىۋايەت قىلىندۇ.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ تىبەتكە قېچىپ كېلىشى بىلەن تەڭ تىبەتلىكلەر ھەرتەرەپتىن ئىسيان چىقىرىپ، ھېچ ئارام بەرمىدى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ تىبەتتە تۇرۇشىمۇ ياكى ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىشىمۇ مۇمكىن بولماي ئاخىرى «نېمە بولسام ئۆز يۇرتۇمدا بولاي» دەپ، يەركەنگە قايتىپ سەئىدخانغا تەسلىم بولۇشقا قارار قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان سەئىدخان سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ قايتىپ كېلىشىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئالاھىدە قارشى ئېلىش ھەيئىتى يوللىدى. سۇلتان ئابابە كرى مىرزىنىڭ باشقا ئانىدىن بولغان ئىنىسى سەيد مۇھەممەد مىرزا (مەنمۇ ئاكامنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۆز نامىدىن بىرقانچە كىشىلىك ھەيئەت ئەۋەتسەم) دەپ، سەئىدخاندىن ئىجازەت ئالدى ۋە بىرقانچە ئادىمنى قوشتى. سەيد مۇھەممەد مىرزا بۇ ئادەملىرىگە پۇرسەت تېپىپ، سۇلتان ئابابە كرى مىرزانى مەخپىي ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تاپشۇرغانلىقى مەلۇم. قارشى ئېلىش ھەيئىتى ئوتتۇرا يولدا سۇلتان ئابابە كرى مىرزا بىلەن ئۇچرىشىپ، قارشى ئېلىش مۇراسىمىنى بىجا كەلتۈرۈپ سەئىدخاننىڭ ئىشەنچ مەكتۇبىنى تاپشۇردى. سۇلتان ئابابە كرى مىرزا بونىڭدىن ئىنتايىن خۇرسەن بولدى ۋە يولنى داۋام قىلدى. بىر قانچە كۈن يول يۈرۈپ، قونالغۇغا كېلىپ دەم ئالدى. بىر كېچىسى پۈتۈن قاپىلەدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخلاۋاتقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، سەيد مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئادەملىرى ئابابە كرى مىرزىنىڭ چىدىرىغا كىرىپ، ئۇنى ياتقان يېرىدە بوغۇزلاپ شېھىد قىلدى. بۇ ھادىسە ھىجرى

921. (مىلادى 1515) - يىلى يۈزبەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، بەزىدە پۈتۈنلەي مۇستەقىل ھالدا، بەزىدە بىر بېقىندى دۆلەت شەكلىدە، جەمئىي 306 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئالتى شەھەر دوغلات دۆلىتى يىقىلدى.

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئوغلى جاھانگىر مىرزا بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن سانجۇدا چىڭ تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەندى. داداسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سەئىدخان ئۇنىڭغا تەسلىم بول، دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. جاھانگىر مىرزا ئانا تەرەپىدىن سەئىدخان بىلەن تۇغقان ئىدى، تۇغقانلىققا ئىشىنىپ تەسلىم بولدى. سەئىدخان ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلدى ۋە ئىززەت بىلەن ئورۇن بەردى. كېيىنچە جاھانگىر مىرزا سەئىدخاننىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئەمما، بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن مەجھۇل كىشىلەر تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇسۇيىقەست سەئىدخاننىڭ ئەمرى بىلەن بولغان دەپ گۇمان قىلىنىدۇ. سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ تۇرانگىز مىرزا ۋە باستانگىر مىرزا ئىسىملىك ئىككى ئوغلى قالغان، بۇلاردىن تۇرانگىر مىرزا نى دەرياغا چۈشۈپ كېتىپ ئۆلدى دېگەن سۆز تارالغان بولسىمۇ بۇنى ئەمەلىيەتتە سەئىدخان ئۆلتۈرۈۋەتكەن. باستانگىر مىرزا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يەركەندىن قاچتى ۋە تاشكەنتكە بېرىپ سۈنچىك خان ئۆزبېكتىن باشپاناھلىق ئىلدى.⁸³

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ ئىدارە تەشكىلاتى

سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى ۋە ئىدارە تەشكىلاتى چاغاتاي دۆلىتىنىڭكىدىن باشقىچە رەك بولۇپ ناھايىتى مۇنتىزىم ئىدى. ئەدلىيە ئىشلىرى دىنىي ئۆلۇمالارنىڭ پەتىۋالىرى بويىچە ئىجرا قىلىناتتى. پۈتۈن ئىچكى سىياسەت ۋە ئىدارە باشقۇرۇش ئىشلىرىدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ بېكىتكەن قانۇنى قەتئىي ئىجرا قىلىناتتى. بۇقانۇنغا رىئايە قىلمىغانلارغا تېگىشلىك جازا بېرىلەتتى. دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ھەرقايسى بۆلۈملىرىگە ئايرىم - ئايرىم ئىدارە ۋە مەئمۇرلار (مەسئۇل كىشىلەر) تەيىن قىلىنغانىدى. يەنى، بۈگۈنكىدەك مىنىستىرلىكلەرگە ئوخشاش بولۇپ بۇلار سۇلتان ئالدىدا جاۋاپكار ئىدى. ھەرقايسى شەھەر، ناھىيە ياكى كەنتنىڭ ھاكىمىنى سۇلتان ئۆزى تەيىن قىلاتتى. ئەسكەرلەر مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي زامانىسىدىكى ھەربىي ھۆكۈمەت دەۋرى يوقىلىپ، خەلق ئەركىن ۋە پاراۋانلىق ئىچىدە ياشىدى. جىنايەتچىلار ۋە ئەسىرلارنى مۇناسىپ ئىشلارغا سالدى. ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكلىرى دۆلەت خەزىنىسىدىن تەمىنلەنەتتى. ئەرلەرنى ئومۇمەن قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى قېزىش، كان كۈلەش، ئىمارەت ۋە بىناكارلىق ئىشلىرىدا

⁸³ سۈنچىك خان، ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە سۈيۈنچ دەپ، ئېلىنغان. ئە. بايتۇر 938 - بەت (ن. ش. ھ.).

ئىشلەتكەن بولسا، ئايال جىنايەتچىلەرنى يىپ ئىگىرىش ۋە كىيىم تىكىش ئىشلىرىغا سالىدى.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزا قەشقەردە «قارىق» دېگەن بىر قەدىمكى شەھەرنىڭ خارابىسىنى قېزىپ نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە جاۋاھىرات تاپقان. يەنە خوتەندە بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن ھېساپسىز بايلىققا تولغان بىرخەزىنە تاپقان. بۇ خەزىنىلەردىن تارىخ سەھىپىسىنى زىننەتلىگەن بىر قىسمىنى زىكىر قىلىمىز.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ يازغۇچىسى ھەيدەر مىرزا بۇلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەزكۇر شەھەردىن جەمئىي 27 دانە كوزا چىقتى، ھەربىر كوزا، ئىچىگە بىر ئادەم كىرسە كۆرۈنمىگەندەك دەرىجىدە چوڭ. ھەربىر كوزىنىڭ ئىچىدە، ئۇزۇنلىقى بىر يېرىم گەز كېلىدىغان بىردانە دىن مىس ئاپتۇۋا بار. بۇ ئاپتۇۋا لار ئاغزىغىچە خام ئالتۇن بىلەن تولدۇرۇلغان بولۇپ، ئاپتۇۋالارنىڭ ئەتراپى ھەربىرى 500 مىسقال كېلىدىغان كۈمۈش بامبۇلار بىلەن كۆزىنىڭ ئاغزىغىچە تولدۇرۇلغان. ھەربىر ئاپتۇۋاغا، قۇمار خاتۇننىڭ ئوغلىنىڭ تويى ئۈچۈن، دېگەن ئىبارىلەر يېزىلغانىدى.» قۇمار خاتۇننىڭ كىم ئىكەنلىكى قايسى تارىختا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزا بۇ خەزىنىلەرنى ھېچ بۇزماي ساقلىغانىدى. ئەمما، سەئىدخاننىڭ ھۇجۇمى نەتىجىسىدە بۇلار پۈتۈنلەي يوق بولۇپ كەتتى. سۇلتان ئابابە كرى مىرزا يۇرتنىڭ ئىمارەت - بىناكارلىق ۋە زىرائەت ئىشلىرىنى ياخشىلاش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ھەيدەر مىرزا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۇلتان ئابابە كرى مىرزا ئۆز مەملىكىتىدە 12.000 دىن ئارتۇق ئىمارەت ۋە باغ بىنا قىلدۇردى، بۇلارنىڭ تولراقى يەر كەندە ئىدى. مەملىكەتنىڭ ھەر تەرەپىدە نۇرغۇن ئېرىق - ئۆستەڭ قازدۇرۇپ يەر سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى.» ئۇندىن باشقا يەر كەن ۋە قەشقەرنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن كونا شەھىرى ۋە بۇلارنىڭ سېپىللىرى سۇلتان ئابابە كرى مىرزانىڭ ئەسەرلىرىدۇر. ھەيدەر مىرزا بۇ شەھەرنى ۋە سېپىل ئىمارەتلىرىنى تەپسىلىي ھالدا تونۇشتۇرۇپ، شەھەر سېپىللىرىنىڭ ناھايىتى قېلىن، مۇستەھكەم ۋە ئېگىز سېلىنغانلىقىنى، يەر كەننىڭ «ئەرگى» يەنى، ئوردىسىنىڭ 100 تانابىلىق بىر ساھە ئىچىگە بىنا قىلىنغان، ناھايىتى چوڭ ھەشەمەتلىك بىر بىنا ئىكەنلىكىنى ئۇزۇن تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلدۇ.

سۇلتان ئابابە كرى مىرزا يۇرتنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى. بولۇپمۇ ئو چاغلاردىكى ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان شۆھرەتپەرەست چاغاتاي ۋە كورگان خانىدانىغا مەنسۇپ كىشىلەر سۇلتان ئابابە كرى مىرزانىڭ مەملىكىتىگە كىرسە، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن دائىم كۆزىتىپ تۇرۇشقا ئادەم قويىاتتى. يۇرتتىن چىققىلى قويماي ئەگەر، ئۇلاردىن گۇمانلانسا، دەرھال تۇرمىگە ئالاتتى ياكى ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. مانا بۇ خىل ئېھتىيات چارە - تەدبىرلىرى نەتىجىسىدە سۇلتان ئابابە كرى مىرزانىڭ 45 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا بىر قېتىممۇ ئىچكى ئىسيان چىقمىغانىدى.

4 - پەسىل

ئۆزبېك ۋە قازاق ئاتالغۇلىرىنىڭ

كېلىپ چىقىشى

ھازىر ئۆزبېك (ئۆزبەك) ۋە قازاق دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان تۈرك قوۋملىرى، گەرچە بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئاھالىدىن بولماي غەربىي تۈركىستان ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقانلىقتىن ئۇلارنىڭ مەسىلىلىرى بىزنىڭ مۇزاكىرە ۋە بايانلىرىمىزدا ئانچە مۇھىم بولمىسىمۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربى ۋە شىمالىدىكى قوشنالىرىمىز ۋە تۇغقانلىرىمىز بولغانلىقى بىلەن تارىخىمىز ئورتاق دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ كىتابىمىزدىمۇ بولار ھەققىدە كۆپ بايانلار ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھىم بىر تارىخىي ھەقىقەت مۆھتەرەم كىتابخانىلارنىڭ مەلۇماتى تېشىدا قالمىسۇن دېگەن مەقسەت بىلەن، بۇ ئىككى نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە بۇ ئىسىم بىلەن تونىلىۋاتقان تۈركلەرنىڭ تارىخچىسىنى بايان قىلىپ ئۆتۈشنى لازىم كۆردۈم.

ئۆزبېك

بەزى ياۋروپالىق يازغۇچىلار ۋە ئۆزبەكلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە سۆز ئاچقان بىرقىسىم شەرق تارىخچىلىرى «ئۆزبېك» سۆزىنى ئىتتىگرافىك بىرسۆز دەپ گۇمان قىلىپ، غەربىي تۈركىستان تۈركلىرىنى قەدىمدىن تارتىپ، ئۆزبېك دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن قەبىلە دەپ كۆرمىسىدۇ⁸⁴. شۇنىڭدەك يېقىنقى زامانغىچە پەرغانە، بۇخارا ۋە خىۋە قاتارلىق ئۆلكىلەردە ھۆكۈمرانلىق سۈرگەن ئۆزبېك خانىدانىنى بۇ ئۆلكىلەرنىڭ ئەسلى ئاھالىسىدىن دەپ گۇمان قىلىشىدۇ. بۇيۇرتىنىڭ ئاھالىسى ئارىسىدىمۇ بۇ ئىسىم تۇغرىسىدا ھەرخىل ئاساسسىز تەھلىللەر مەۋجۇد بولۇپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان تەخمىن ۋە گۇمانلاردىن ئىبارەتتۇر.

ئۆزبېك دېگەن سۆز ئىتتىگرافىك بىر كەلىمە ئەمەس، يەنى، بىرتۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى ئەمەس. شۇنداقلا غەربىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى ياكى لەقىمىمۇ ئەمەس. چۈنكى، تارىخ دەۋرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلىرىدىن تارتىپ موغۇل ئىستىلاسىغىچە شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقى پەقەت «تۈرك» دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلۇپ كەلگەنلىكى، «ئۆزبېك» ياكى «قازاق» دېگەن قەبىلە ياكى بىر قوۋم ئىسمىنىڭ يوقلىقى قەدىمكى تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردىن شۈبھىسىز سۈرەتتە مەلۇم بولماقتا. بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئاھالىسى بولغان تۈركلەر ئىسلامدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە سوغداق ياكى سوغوت (ئەرەبلەر صغدى دەپ ئالىدۇ) دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر

⁸⁴ ئىتتىگرافىيە - نەسەپ شۇناسلىق ئىلمى. ئىتتىگرافىك - نەسەبكە ئائىت (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

ئىدى. بۇ ئىسمىمۇ بىرەر قەبىلىنىڭ ئىسمى بولماستىن، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى سۇغۇرىدىغان زەرەپشان دەرياسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى سوغوت (سوغد) بولغانلىقىدىن، بۇ ئۆلكىلەر مۇ شۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان. قەدىمكى زامانلاردا شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جاينىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكى بىزگە ئايان ۋە ھازىرمۇ شۇنداق.

ئۆزبېك ئىسمى يېقىنقى تارىختا ۋاقىتلىق بىر ۋاستە بىلەن غەربىي تۈركىستان ئاھالىسىغا ئۆزلىشىپ قالغان بىرلەشمە ئىبارەت. چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەۋەسىدىكى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقلەرى «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ ئاتالغانىدەك، چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قىپچاق دەشتى ۋە روس يۇرتلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ھەرخىل تۈرك قۇۋملىرى بىردەك «جۇجى ئۇلۇسى» دەپ ئاتالدى. كېيىنچە جۇجى خانىدانىغا مەنسۇپ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا مۇھىم ئورۇنغا چىققان خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. مەسىلەن، باتۇخان زامانىدا (مىلادى 1224 - 1255) ئۇلار «باتۇ ئۇلۇسى»، بەرىكەخان زامانىدا (مىلادى 1255 - 1266) «بەرىكە ئۇلۇسى» ۋە ئۆزبېك خان دەۋرىدە (مىلادى 1312 - 1340) «ئۆزبېك ئۇلۇسى» دەپ شۆھرەت تاپتى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ لەقەم ئۆزگەرمىدى ۋە بۇ تۈركلەرنى ئۆزبېك ئۇلۇسى دەپ ئاتاش داۋام قىلىپ كەلدى. تۆمۈرىگە دەۋرىدىن تارتىپ غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستان دۆلەتلىرى ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سىياسى ۋە ھەربىي توقۇنۇشلار داۋاملىق يۈزبېرىپ تۇردى. ئاخىرى روس دۆلىتى كۈچلىنىپ، ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇجايلاردىن چېكىنىپ چىققان ئالتۇن ئوردا مەنسۇپلىرى تۈركىستانغا يېقىن ئۆلكىلەرگە كېلىپ يەرلىشىپ دۆلەت قۇردى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان دۆلەتلىرى ئارىسىدا ئۇرۇش ۋە سۈلھى تېخىمۇ كۆپ بولدى. «ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇرۇش باشلاندى»، «ئۆزبېك ئەلچىسى كەلدى» ۋە «ئۆزبېكلەرگە ئەلچى كەتتى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر تولا سۆزلىنىدىغان بولدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھىجرى 906 (مىلادى 1500) - يىلى مۇھەممەد شىبانى خان غەربىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشقا باشلاپ، ئاخىرى بۇجايلارنى پۈتۈنلەي ئىگەللەپ، مەشھۇر ئۆزبېك دۆلىتىنى قۇردى. كېيىنچە، بۇ دۆلەت پارچىلىنىپ كەتتى. بۇخارا، خىۋە ۋە پەرغانەدىكى قالدۇقلىرى زامانىمىزدىكى روس ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلدى. قىسقىسى، ھۆكۈمدارلىرىنىڭ لەقىمى بولغان «ئۆزبېك» كەلىمىسى، موغۇل ئەنئەنىسى بويىچە، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى غەربىي تۈركىستان خەلقىگە نام بولۇپ، ئۇلار شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ قەدىمكى تۈرك ئۇنۋانلىرى ۋە موغۇل ھاكىمىيىتىدىن، كورگان خانىدانى يىقىلغۇچە داۋام قىلغان، «چاغاتاي» تۈركلىرى دېگەن ناملارنى ئۇنتۇلۇپ، تاشقىرىدىن كەلگەن ئۆزبېك لەقىمى بىلەن زامانىمىزغىچە كەلدى.

قازاق

بۇمۇ ئېتنوگرافىك بىر كەلىمە ئەمەس. ھازىر «قازاق» دەپ ئاتالغان كۆچمەن مۇسۇلمان تۈركلەرمۇ ئەسلىدە بۇ نام بىلەن ئاتالغان بىرقەبىلە ئەمەس. بۇ ئاتالغۇ ھازىر قازاق دەپ ئاتىلىۋاتقان كۆچمەن تۈرك قەبىلىگە يەنى، قەدىمكى زاماندىن ئېتىبارەن قىپچاق دەشتى (دەشتى قىپچاق) دەپ ئاتالغان شەرقىي ياۋروپادا، سىبىرىيىدە، خەزەر (ھازەر) ۋە ئارال دېڭىزلىرى بويلىرىدا، توبۇل ۋە ئېرتىش دەريالىرى ئوتتۇرىسىدىكى يايلاقلاردا ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشىغان يۈزلەرچە تۈرك بوي (قەبىلە) لىرىغا، بۇلاردىن بولمىغان ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن يېقىنقى زامانلاردا تېڭىلغان بىرلەشمەدىن ئىبارەت. دېمەككى، بۇ قەبىلىلەرگە ئومۇملاشتۇرۇلغان، «قازاق» ئىسمى غەربىي تۈركىستان خەلقىگە قوللانغان، ئۆزبېك ئىسمىدەك تېڭىلغان بىرلەشمەدىن ئىبارەت.

ئاسم نەجىب ئەفەندىنىڭ «تۈرك تارىخى»، ھاجى ئابدۇلغاپپار قىرىملىقنىڭ «عمدة التواريخ»، شاھابىددىن مەرجانىنىڭ «مستفاد الاخبار» ۋە مۇراد رەمى ئەفەندىنىڭ «تلفيق الاخبار» قاتارلىق ئاتار-تۈرك تارىخ يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىردەك بايان قىلىنغان قەدىمكى مەلۇماتلىرىنىڭ كۆرسىتىشىگە قارىغاندا، يۇقىرىدىكى يۇرتلاردا ئولتۇرۇشلۇق نايمان، گىرايت، قوڭغرات، ئۇيرات، پېچېنىك (پەجەنەك)، ئالاج (ئالان)، ئارغۇن، چاپا، قاپا، باشقىر (باشقىرت) چوۋاش، چىگىل، چىرىش، باسمىل، قارلۇق ۋە بۇلاردىن باشقا يۈزلەرچە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ «قازاق» لەقىمى بىلەن ئاتىلىپ قىلىشنىڭ سەۋەبى مۇنداق:

ئالتۇن ئوردا دۆلىتى ئاجىزلىشىپ، جۇجى خانىدانى ئىچىدە ئىختىلاپ پەيدا بولغان چاغلاردا نۇرغۇن شاھزادىلار خانىدىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كەتكەن ۋە مەركەزدىن ئۇزاق بولغان دەشتى قىپچاق ۋە سىبىرىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىۋېلىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلغىلى باشلىغان. بۇ ئىسيانچىلارنى دۆلەت مەركىزىدىكىلەر «قازاق» دەپ ئاتايتتى. مۇراد رەمى ئەفەندى، «تلفيق الاخبار» دېگەن ئەسىرىدە، «قازاق» دېگەن سۆز «قاچاق، قاچقان» سۆزىنىڭ بۇزۇپ نەلەپپۇز قىلىنىشىدىن كېلىپ چىققان، دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسيانچىلار بارغانسېرى كۆپەيگەن ۋە «قازاق» دەپ ئاتىلىدىغانلارمۇ كۆپىيىپ كەتكەن. كېيىنچە، بۇ ئىسيانچى شاھزادىلار قۇرۇپ چىققان ھۆكۈمەتكە تەۋە خەلقلەرنىمۇ، قازاق، دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالدى. بۇ ئادەت داۋام قىلىپ، ئىسيانچى شاھزادىلارغا تەۋە بولسۇن - بولمىسۇن شەرقىي ياۋروپادىن ياما (يەنسەي) دەرياسىغىچە سوزۇلغان يايلاقلاردا ياشايدىغان پۈتۈن كۆچمەن مۇسۇلمان تۈرك قەبىلىلىرىنى «قازاق» دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالدى. ھىجرى 900 (مىلادى 1504-يىلى ئەتراپىدا، جۇجىخاننىڭ ئوغلى توقاي تۆمۈرنىڭ ئەۋلادىدىن ئەھمەد كىدايخان، بارۇندۇقخان ۋە قاسىم خان دېگەن شاھزادىلار دەشتى قىپچاق ۋە سىبىرىيىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنى

بىرلەشتۈرۈپ، بىر كۆچمەن دۆلىتى قۇرۇپ چىققان. بۇخانىداننىڭ دۆلىتى ھىجرى 1142 - (مىلادى 1729 -) يىلى رۇس ئىشغالىيەتچىسىدە يىقىلدى. بۇ دۆلەت تۈركىستان تارىخىدا «قازاق دۆلىتى»، ياۋروپا تارىخلىرىدا «نيۇمىن چارلىقى» ئىسمى بىلەن مەشھۇردۇر.

شەرقىي تۈركىستاندا سەئىدىيە دۆلىتى

سۇلتان مەھمۇدخان شېھىت بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي خانىدانىدىن شەرقىي تۈركىستاندا ئالى ھۆكۈمدار سۈپىتى بىلەن دۆلەت باشقۇرىدىغان كىشى قالمىدى. ئالتى شەھەرنىڭ غەرب ۋە جەنۇب قىسىملىرىغا سۇلتان ئابابەكرى دوغلات ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. كۇچا، قۇمۇل، بەشبالىق، يۇقىرىقى ئىلى (ھازىرقى غولجا) شەھەرلىرىدا ئالاچەخاننىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان ئومۇمىي ۋالىي سۈپىتى بىلەن مۇستەقىل ھۆكۈمدار ئىدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇدا كۆچمەن قەبىلىلەر ھۆكۈمەتسىز ھالدا باشباشاق ياشىماقتا ئىدى. بۇ ۋەزىيەت سەككىز يىل داۋام قىلدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەندەك، ھىجرى 921 (مىلادى 1515) - يىلى سەئىدخان سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنى قاچۇرۇپ، يەركەننى ئىشغال قىلدى ۋە قەدىمكى تۈرك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قول ئاستىدىكى بەگلەر، ئەسكەرلەر ۋە خەلقلەردىن تەركىپ تاپقان بىرسورۇن (قۇرۇلتاي) چاقىردى. قۇرۇلتايدا ئاق كىگىزدە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ چوڭ خانى ئېلان قىلدى. سەئىدخاننىڭ يېڭى قۇرغان بۇ دۆلىتى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن سەۋەپتىن ھەقىقىي مەنادا شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي ۋە بىرلىككە كەلگەن دۆلىتى ماھىيىتىدە ئىدى. تارىختا بۇ «چاغاتاي دۆلىتى» ئەمەس بەلكى، «سەئىدىيە دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. سەئىدخان بۇ مۇراسىمدىن كېيىن يەركەننى پايتەخت قىلىپ، تەختكە چىقتى ۋە «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ تەرجىمەھالى

سۇلتان سەئىدخان شەرقىي تۈركىستاندا 170 يىل داۋام قىلغان بىر مىللىي دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ زاتنىڭ تەرجىمەھالى ۋە باشقا ئەھۋاللىرى توغرىسىدا مۆھتەرەم كىتابخانلارغا مەلۇمات بېرىشنى لازىم كۆردۈم. بۇ ھەقتە سەئىدخاننىڭ زامانىدىشى ۋە يېقىن ئادىمى بولغان ھەيدەرمىزا كورگاننىڭ ئەسىرى «تارىخى رەشىدى» دە يازغان تەپسىلىي مەلۇماتىنى قىسقارتىپ تەقدىم قىلىمەن.

سەئىدخان، ئەھمەد ئالاچەخاننىڭ 3 - ئوغلى يۇنۇسخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ھىجرى 892 - (مىلادى 1487 -) يىلى تۇغۇلغان. 16 يېشىغىچە دادىسىنىڭ تەربىسىدە بولدى. ھىجرى 908 - (مىلادى

(1502) - يىلى ئالاچەخان ئاشكەنتكە بارغاندا سەئىدخاننى بىرگە ئېلىپ بارغانىدى. شۇ يىلى شىبانى خان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا بابۇر مىرزا بىلەن بىرسەپتە تۇرۇپ، ئەخسى ئۇرۇشىغا قاتناشتى، ئۇرۇشتا قاتتىق يارىلىنىپ، ئەھمەد تەنبەلبەگ تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى ۋە بىر يىل ئەخسى تۇرمىسىدا ئېغىر جاپالىق كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. ئىككىنچى يىلى فەرغانىغا جانىبەگ خان ئۆزبېك ۋالىي بولۇپ كەلگەندە ئۇنى زىنداندىن چىقىرىپ، نەزەبەند قىلىپ ساقلىدى. سەئىدخان بۇ نەزەربەندلىك كۈنلىرىدە شەرقىي تۈركىستانغا قېچىپ كېتىش ئۈچۈن پىلان تۈزۈپ، مەخپىي سۈرەتتە 18 قوراللىق ۋە ئاتلىق ئادەم يىغدى ۋە بىر پۇرسەت تېپىپ فەرغانىدىن قېچىپ نارىنغا كەلدى. نارىندىن يولغا چىقىپ ئىسسىقكۆل بويىغا - سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ يەردە بىرمەزگىل تۇرۇپ، سۇلتانغا ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلدى. ئەمما، سۇلتاننىڭ ئەيىش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشى ۋە يۇرتنىڭ خاراپ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، قايغۇرۇپ بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ غېمىغا چۈشتى. ئاخىرى، سۇلتان مەھمۇدخاننى تەختتىن يىقىتماي، دۆلەتنى يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندى ۋە سۇلتان مەھمۇدخاندىن ئايرىلىپ ئۇزاق بىرجايغا بېرىپ، ئۇ يەردە بىرتەشكىلات قۇرۇشقا قارار قىلدى. خاندىن يەتتە سۇغا بېرىپ كەلسەم دەپ ئىجازەت سورىغان بولسىمۇ، خان رۇخسەت قىلمىدى. سەئىدخان مەخپىي ھالدا بىرتەشكىلات قۇرۇپ، 200 دىن كۆپرەك قوراللىق ئادەم توپلىدى ۋە بىر پۇرسەت تېپىپ ئادەملىرى بىلەن قاچتى. سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەسكەر يوللىدى. سەئىدخان بۇ ئەسكەرلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش جەريانىدا يارىلىنىپ، ئەسىر ئېلىندى ۋە خان ئۇنى نەزەربەند قىلىپ قويدى. ئىككى يىللىق نەزەربەندلىك مەزگىلىدە سەئىدخان سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ غاپىل ۋە بىپەرۋالىقىدىن پايدىلىنىپ، مەخپىي پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى ۋە ئەتراپىغا خېلى كۈچلۈك تەرەپتارلار توپلىدى. ھىجرى 913 - (مىلادى 1507 -) يىلى تەرەپتارلىرى بىلەن قېچىپ، يەتتە سۇدىكى ئىنسى (يەتە سۇنىڭ ۋالىيسى) خەللى سۇلتاننىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. شۇ يىلى سەئىدخان ئۆزىنى خان ئېلان قىلدى ۋە سۇلتان مەھمۇدخاننى يىقىتىش ئۈچۈن ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۇلتان مەھمۇدخان مەغلۇپ بولدى ۋە فەرغانىغا بېرىشدا ھىجرى 914 - (مىلادى 1508 -) يىلى شېھىد بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى يەتتە سۇ ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپى سەئىدخاننىڭ خانلىقىغا تەۋە بولدى. لېكىن، بۇ ۋەزىيەت ئۇزۇن داۋام قىلمىدى، ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن، يەتتە سۇ، ئالماتا ئۇرۇشلىرىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ئادەملىرىدىنمۇ ئايرىلدى ۋە نارىننىڭ جاڭگاللىرىغا يۇشۇرۇۋالدى. ئۆيەردىمۇ تۇرالماي ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن ئالتەشەھەر تەرىپىگە ئۆتۈپ، تارىم دەرياسى بويىدىكى دولان (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ ئارىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدى بۇ يەردىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن ئەسكەر ئېلىپ

ئىشنى داۋاملاشتۇرۇش ئىدى. ئەمما، دولانلار ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش ئۇيىقىدا تۇرسۇن ئۇنىڭغا سۈيىقەست قىلىپ ئادەملەردىن بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە بەزىلىرىنى ئەسەرگە ئالدى. سەئىدخان يالغۇز بىر ئات - قامچا قېچىپ، جېنىنى قۇتقۇزۇپ، يەنە نارىغا كەلدى. نارىدا ئاۋارە ھالدا قېچىپ يۈرگەن 40 - 50 ئادەمى ۋە ئايالى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر يايلاققا يەرلەشتى. بۇ يەردە سۇلتان ئابابە كرى مىزىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ قېلىپ، ئۇرۇشۇپ، ئاران قۇتۇلدى. يېنىدا 5 - 6 دىن ئوشۇق ئادەمى قالدى. شەرقتىن مەنسۇرخان، جەنۇبتىن سۇلتان ئابابە كرى مىزا ۋە غەربتىن ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتەك ئېچىنىشلىق ئۆلۈم ئاقىۋىتى قورقۇنچىسى ئىچىدە، بۇ كەڭرى دۇنيا تارلىق قىلماقتا ئىدى. ئاخىرى مەخپى ھالدا فەرغانىدىن ئۆتۈپ، ئافغانىستانغا بېرىۋېلىپ بابۇرشاھىدىن باشپاناھلىق تىلەش قارارىغا كەلدى ۋە فەرغانىغا قاراپ ماڭدى. لېكىن، ئەنجانغا كەلگەندە تۇتۇلۇپ قېلىپ، ھەمراھلىرى بىلەن قامالدى. ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن ئەنجانغا تەيىنلەنگەن ھاكىم ئەسلىدە سەئىدخاننى ياخشى كۆرىدىغان بىر كىشى ئىدى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن بىر ھىيلە ئىشلىتىپ، سەئىدخاننى ۋە ھەمراھلىرىنى تۇرمىدىن قاقچۇرۇۋەتتى. سەئىدخان شۇ قاقچانچە ھېچ يەردە توختىماي بەدەخشانغا كېلىپ، بەدەخشان ھۆكۈمدارى مىرزاخاننىڭ پاناھىغا سېغىندى. بەدەخشاندا بىرقانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن مىرزاخاندىن ئىجازەت ئېلىپ، ھىجرى 915 - (مىلادى 1509 -) يىلى شاپان ئېيىدا كابۇلغا بابۇرشاھنىڭ قېشىغا كەتتى. بابۇرشاھ ئۇنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ياخشى مېھمان قىلدى.

سەئىدخان كابۇلدا ئىككى يىل تۇردى. بۇ مەزگىل ئىچىدە فەرغانىدىكى يېقىن تۇنۇش - بىلىشلىرىدىن بولغان چاغاتاي ۋە كورگان خانىدانىغا مەنسۇپ كىشىلەر بىلەن داۋاملىق خەت ئالاقىلىشىپ ئۆزىگە نەزەر پىتار توپلاپ پۇرسەت كۈتتى. ھىجرى 916 - (مىلادى 1510 -) يىلى شىبانى خان مەرۋە شەھىرىدىكى ئۇرۇشتا ئىران شاھى ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۆزبېكلەر ئىچىدە چوڭ قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى. بابۇرشاھ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلدى. سەئىدخان بابۇرشاھ بىلەن قۇندۇز شەھىرىگە كەلگەندە فەرغانىدىكى سەئىدخان تەرەپتارلىرىنىڭ ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلغان خەۋىرى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ بابۇرشاھىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ئەۋەتكەن ئەلچىسىمۇ كەلدى. بۇ ۋەزىيەتتە بابۇرشاھ بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن سەئىدخاننى فەرغانىغا يوللىدى. سەئىدخان مەشھۇر «تۈتۈك» ئۇرۇشىدا سۇلتان ئابابە كرى مىزىنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، فەرغانىنى ئالدى. ئۇندىن كېيىن، سەئىدخان فەرغانىدىن بابۇرشاھ سەمەرقەنتتىن ئىلگىرىلەپ، غەربىي تۈركىستاندىن ئۆزبېكلەرنى ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزبېكلەرگە ھۇجۇم باشلىدى. ھىجرى 918 - (مىلادى 1512 -) يىلىغىچە داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشتا ئۇلار خېلى زور غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركىستاندىن چىقىرىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. سەئىدخان تاشكەنتتىكى ئۇرۇشتا ئۆزبېك سۈيۈنچ خانىدىن ئېغىر زەربە يەپ، فەرغانىغا

يېنىپ كەلدى. بۇ ئارىدا بابۇرشاھمۇ ئۆزبېك خانى ئەبەيدىخاندىن مەغلۇپ بولۇپ، غەربىي تۈركىستاندىن چېكىنىپ، ئافغانىستانغا قايتتى. نەتىجىدە، ئۆزبېكلەرگە قارشى سەئىدخان يالغۇز قالدى. بۇۋەزىيەت ئاستىدا سۈيۈنچ خان فەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخان ئۇنىڭغا قارشى جىددى مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىپ، سۈيۈنچ خاننىڭ ئارقا چېكىنىش يوللىرىنى كىسىپ تاشلاپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ قاچۇردى. ئۇندىن كېيىن، ئۆزبېكلەر ئۆز ئىچىدىكى ئىختىلاپلارنى تاشلاپ، ئەبەيدىخاننىڭ رەھبەرلىكىدە بىرلىشىپ كۈچلەندى ۋە ھەر قانداق دۈشمەنگە تاقابىل تورالىغۇدەك ھالغا كەلدى.

سەئىدخاننىڭ ئۆزبېكلەرگە تاقابىل تۇرالمىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۇلارنىڭ شىمالىدىكى دۈشمەننى قازاق خانى قاسىمخان بىلەن بىرلىشىپ ئۆزبېكلەرگە قارشى ھەربىي كېلىشىم تۈزۈشنى قارار قىلدى. سەئىدخان ھىجرى 919 - (مىلادى 1513 -) يىلى كۈزدە دەشتى قىپچاققا بېرىپ، قاسىمخان بىلەن كۆرۈشۈپ بىرلىكتە كېلىشىم ئىمزالىدى ۋە ئەتىيازدا ئىككى تەرەپ بىردىن ئۆزبېكلەر ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىشىپ، سەئىدخان قايتىپ كەلدى. لېكىن، ئەتىيازدا دەشتى قىپچاقنىڭ غەربىدە ئىسيان چىقىپ قاسىمخان ئۆتەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ قېلىپ، غەربىي تۈركىستانغا كېلەلمىدى. سۈيۈنچ خان بۇنى ئاڭلاپ، ھىجرى 920 - (مىلادى 1514 -) يىلى كۈچلۈك بىر ئەسكىرى قۇۋۋەت بىلەن فەرغانىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخان ۋە بەگلىرى سۈيۈنچ خان بىلەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ۋە پۈتۈن ھەربىي كۈچىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىپ قالدى ۋە فەرغانىنى بوشتىپ، ئۆز كەنت يولى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا قاراپ مېڭىپ، فەرغانىدىكى چاغاتاي ۋە كورگان جەمەتىگە مەنسۇپ پۈتۈن كىشىلەر (تەخمىنەن 10000 كىشى) نى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئېلىپ، ھىجرى 920 - يىلى رەبىئۇلئەۋۋەل ئاي (مىلادى 1514 - يىلى 4 - ئاي) دا نارىنغا كەلدى. يۇقىرىدا سۇلتان ئابابەكرى مىرزىنىڭ بايانىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك جامادىئەلئەۋۋەل (7 - ئاي) دا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئالدى بىلەن يېڭىسار بىلەن قەشقەرنى كېيىنچە يەركەننى ئىشغال قىلدى.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، سەئىدخاننىڭ ھىجرى 908 ۋە 920 - (مىلادى 1502 ۋە 1514) يىللىرى ئارىسىدا بېشىغا كەلگەن بۇ ھادىسىلەر ھەر زامان بۈيۈك بىر ئىنقىلاپچى ياكى بىر دۆلەت قۇرغۇچىسىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ۋەقەلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئەينىسىدۇر. شۇنداقلا بۇ ھادىسىلەرگە قارشى تۇرۇشتا ھارماي - تالماي كۆرسەتكەن سەۋىرچانلىقى ۋە مۇستەھكەم ئىرادىسى، جەڭگىۋار روھى، دۇنيا تارىخىدىكى مەشھۇر قەھرىمانلار ۋە داھىلارنىڭ كۆرسەتكەن سەۋىرچانلىق ۋە جەڭگىۋار روھىدۇر. سەئىدخان يەركەننى ئىشغال قىلىپ، 7 - كۈنى، يەنى، ھىجرى 920 - يىلى رەجەپنىڭ 30 - كۈنى (مىلادى 1514 - يىلى 8 - ئاي) دا ئېچىلغان چوڭ قۇرۇلتايدا شەرقىي تۈركىستان خانى دەپ جاكالاندى. يەركەننى پايتەخت قىلدى ۋە ئەڭ يېقىن ياردەمچىسى سىيد مۇھەممەد مىرزا دوغلاتنى «ئەمىر كەبىر» ئۇنۋانى بىلەن ۋەزىر ۋە قەشقەر ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن،

قەشقەر، خوتەن، ئۈچ، ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايەتلىرى رەسمىي سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ۋالىي، ھەربىي قوماندان ۋە باشقا مەنەسپدارلار تەيىنلەندى. كۇچادىن قۇمۇل، بەشبالىق ۋە غولجىغىچە بولغان جايلار سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ قولىدا ئىدى. مەنسۇرخان سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلماي قارشى چىقتى. ئەمما، سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قورال كۈچى ئىشلەتمەي سىياسى ۋە سۈلھى - تىنچلىق بىلەن قوشۇۋېلىش يولىنى تاللىدى. سۇلتان سەئىدخان يۇرتىنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ۋە خەلقنىڭ پاراۋانلىقىنى كۆز ئالدىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە دەپ تونۇپ، سىياسەتلىرىنىمۇ بۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىگەن. سۈلھى ۋە تىنچلىقنى ئورۇشتىن ئەلا كۆرگەن. دۆلەت قۇرۇشتا ھەسەت بىلەن كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى مەقسەت قىلماي، ئەسەرلەردىن بېرى راھەت كۆرمىگەن خەلقنى ئامان ۋە پاراۋان ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى نىشان قىلغان. سەئىدخاننىڭ بۇ مەقسەت ۋە سىياسەتلىرىنى دائىم خەلققە بىلدۈرۈپ خەۋەردار قىلىپ تۇرغانلىقى رىۋايەت قىلىندۇ.

مەنسۇرخاننىڭ سۇلتان سەئىدخانغا

بويسۇنغانلىقى

سۇلتان سەئىدخان سۇلتانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، مەنسۇرخان ئىنىسى ئىمىن غوجا سۇلتاننى كۆپرەك ئەسكەرلىرى بىلەن كۇچادا قويۇپ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشقا بۇيرۇدى. سۇلتان سەئىدخان ھىجرى 921 - (مىلادى 1515). يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە مەنسۇرخان ۋە ئىمىن غوجا سەنئەتلىرى بىلەن قارشىلاشمىدى ۋە سۈلھىمۇ قىلمىدى. لېكىن، ئىنىسى ئىمىن غوجا سۇلتاننى مەخپىي سۈرەتتە ئۆزىگە ئارتىشقا تېرىشتى. ئىمىن غوجا سۇلتان ھەرىكەتلىك ئاكىسىغا يېقىنلىق كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بىر ئارا بىرقانچە بەگلىرى بىلەن يەركەنگە سۇلتان سەئىدخاننى زىيارەت قىلىشقا كەلدى. ئۇنى ئالىي ھۆكۈمدار دەپ تونۇپ، رەسمىي بويسۇندى. سۇلتان سەئىدخان ئۇنى ئۆزىگە ۋاكالىتەن ئۈچ ۋە كۇچاغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلەپ، نۇرغۇن ئىنئام ۋە سوغاتلار بىلەن يولغا سالدى. ئۇنىڭ يېنىدىكى بەگلەرگە يۇقىرى مەنەسپ ۋە ئىنئاملار بېرىپ، ئۇلارنىمۇ تامامەن ئۆزىگە قارىتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخاننىڭ مۇھىم كۈچى سەئىدخان تەرەپىگە ئۆتۈپ كەتتى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ مۇۋەپپەقىيىتىدىن كېيىن مەنسۇرخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى سۈلھى تۈزۈش ۋە ئىتتىپاقلىشىشقا دەۋەت قىلدى. ئوتتۇرىدا بىرقانچە قېتىم ئەلچىلەر بېرىپ كېلىشكەندىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخان ئۆزلىرى بىر يەرگە كېلىپ، كۆرۈشۈشنى قارار قىلشتى ۋە ئۈچ بىلەن باي ئارىسىدا بىر يەردە ئۇچرىشىشقا پۈتۈشتى. بۇ قارارغا ئاساسەن سۇلتان سەئىدخان دۆلەت كاتتىلىرى ۋە

نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن يۈرۈپ، ھىجرى 922 - (مىلادى 1516) - يىلى مۇھەررەم ئېيىدا ئۇچقا كەلدى. لېكىن، مەنسۇرخان ئاكىسىنى يەتتە سۇ ۋە ئالما ئاتا ئۇرۇشلىرىدىكى مەغلۇبىيىتىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالارمىكەن دەپ تازا ئىشەنچ قىلالماي ئالدى بىلەن ھەرىككى تەرەپتىن بىر - بىرلىرىگە بىر قىسىم كىشىلەرنى گۈرۈ سۈپىتىدە يوللاشنى شەرت قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان سەئىدخان بۇ شەرتنى قوبۇل قىلىپ، كۈيئوغلى ھەيدەرمىززا كورگان باشلىق سۇلتان جەمەتتىن بولغان بىر قانچە ئەر ۋە خاتۇن⁸⁵ كىشىلەرنى مەنسۇرخاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. مەنسۇرخانمۇ ۋەزىرى جاپپار بەگ باشلىق ئۆز خانىدانىغا مەنسۇپ بىر قانچە ئەر ۋە خاتۇن كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان ھەيئەتنى سەئىدخاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئۇلار جام ۋە ئاۋاتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سايدا چېدىر تىكىپ، بۇ چېدىردىن تەڭ ئارىلىقلاردىكى كۆزگە كۆرۈنگىدەك يەردە، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى سەپ تارتىپ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى ھازىر تۇرۇش، ھەرىككى خان ئۆز ئادەملىرىدىن 30 كىشى بىلەن مۇزاكىرە يېرىگە كېلىشنى قارار قىلشتى. سۇلتان سەئىدخان مۇزاكىرە يېرىگە ناھايىتى ھەشەمەتلىك بىر چېدىر تىكلەپ ئىككى تەختنى جابدۇپ تەييارلىغانىدى. بەلگىلەنگەن كۈنى مەنسۇرخان بايدىن مېڭىپ قارا باغ يولى بىلەن ئاۋاتقا ۋە ئۈيەردىن چېدىرغا كەلدى. بىر سائەتتىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان كەلدى. شۇ چاغنىڭ ئادىتى بويىچە تازىم مۇراسىمى بىلەن ئاكا - ئۇكا سۇلتانلار كۆرۈشتى ۋە تەختلىرىگە چىقىپ ئولتۇرۇشتى. سۇلتان سەئىدخان سۆز باشلاپ مۇنداق دېدى: «ئىسيانلار ۋە ئىختىلاپلار تۈپەيلىدىن تارتقان ئاچچىق دەرت - ئەلەملىرىمىزنى بۇ ئىتتىپاق ۋە مۇھەببىتىمىز يوقىتىدۇ» مەنسۇرخان بۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ، «گەرچە، ياشتا مەن سىزدىن چوڭ بولساممۇ، مەرتۇبە سىز مىنىڭ ئاتامنىڭ ئۇرىنىدا» دېدى. مانا بۇ قىسقا، ئامما مەنىسى چوڭقۇر ئىككى جۈملە سۆز بىلەن بىرلىككە مەجلىستە ناھايىتى سەمىمىي ۋە بىر - بىرلىرىگە ھۆرمەت قىلغان ھالدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە، مەنسۇرخان، سۇلتان سەئىدخاننى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈيۈك - خانى دەپ تونىدى. سىياسەت جەھەتتە ئۆزىنىڭ ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ سەلتەنەت مەركىزىگە بويسۇنۇپ دائىم ۋاپادار بولىدىغانلىقىغا قەسەم قىلدى. سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلىق بىر ئومۇمىي ۋالىيلىق سۈپىتى بىلەن كۇچا، قۇمۇل، بەشبالىق ۋە غولجىدىن ئىبارەت شەرق - ئۆلكىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلدى. شۇنداقلا، بۇ ھۆكۈمدارلىق مەنسۇرخاننىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكى، بۇلارنى ئەزلى قىلىش ياكى تەيىن قىلىش ئىشلىرىغا سۇلتان سەئىدخان ياكى ئەۋلادلىرىنىڭ قەتئىي ئارىلاشمايدىغانلىقى، ئۆلكىلەرنىڭ پۈتۈن ئەسكەرىي، مالىيە ۋە ئىدارىي ئىشلىرىدا مەنسۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تولۇق مۇستەقىل بولىدىغانلىقىغا ئوخشاش شەرتلەرنى سۇلتان سەئىدخان قوبۇل قىلىپ كېلىشىم ئىمزالىدى. كەچتە ھەر ئىككى تەرەپ خوشلىشىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا ياندى، ئەرتىسى

⁸⁵خاتۇن - سارايدا ئۇنۋانى بار، ئېسىل زادە خانىملارنى كۆرسىتىدۇ (ن. ش. ھ.).

سۇلتان سەئىدخان ئاقسۇغا مەنسۇرخان تۇرپانغا قاراپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخان ھەقىقەتتە مۇستەقىل ئەمما، سۆزدە سۇلتان سەئىدخانغا تەۋە سۈپىتى بىلەن غەربدە پامىر، پەرغانە چېگرىسى، ۋە جۇ دەرياسى، شىمالدا كۆكچە دېڭىزى (بالقاش كۆلى) ۋە ئاردۇتاي تاغلىرى شەرقتە موغۇلىستان ۋە چىن چېگرىسى ئارىسىدىكى ئۆلكىلەر سۇلتان سەئىدخان ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى بىر مەملىكەت ھالىغا كەلدى. (18 - خەرىتىگە قاراڭ)

ھىجرى 923 - يىلىدىن 926 - يىلىغىچە (1517 - 1520) بولغان

ۋەقەلەر

ھىجرىنىڭ 923 - يىلى ئەتىيازدا سۇلتان سەئىدخان تەڭرىتاغلىرىنى ئېشىپ ئىسسىقكۆل بويىدا يازلىدى. ئەگەر، ئۆزبېكلەرنىڭ كۈچى ئاجىز بولسا پەرغانىغا يۈرۈش قىلىشنى نىيەت قىلىپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن شىمالغا كەلدى. ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا ئوۋ ئوۋلاپ ساياھەت قىلىپ يۈرۈپ، پەرغانە چېگرىسىگە باردى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ ۋەزىيىتىدىن خەۋەردار بولدى. ئۆزبېكلەرنىڭ ھەر ئېھتىمالغا قارشى پەرغانىدا كۆپ مىقداردا ئەسكەر توپلىغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پەرغانىغا ھۇجۇم قىلىمىدى، بەزى ئىسلاھات خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كۆزدە يەركەنگە قايتتى.

ھىجرى 924 - (مىلادى 1518 -) يىلى ئەتىيازدا سۇلتان سەئىدخان خوتەنگە كەلدى. ئۇچاغدا چەرچەن، چارقىلىق ۋە تېرىم (تارىم) ئاھالىسى بولغان سېرىق ئۇيغۇرلار بۈگۈنكى ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش، يېرىم كۆچمەن ۋە مالدار بىرخەلق بولۇپ، تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. ئۇلار خانلىق مەكىزىگىمۇ بوسۇنمىدى. سۇلتان سەئىدخان خوتەنگە كېلىپ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى، بۇ سېرىق ئۇيغۇرلارنى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، غازات قىلىشقا چەرچەنگە يوللىدى. بۇ ئەسكەرلەر يېتىپ بارغىچە سېرىق ئۇيغۇرلار ماللىرىنى ئېلىپ، ئۇزاق تاغ - جاڭگاللارغا قېچىپ كەتتى، ئەسكەرلەر سېرىق ئۇيغۇرلارنى ئاپالماي بىر ئاز ئولجا ئېلىپ قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى نارىن ۋە بارسىغان (ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى قاراقول) يايلاقلىرىغا يەرلەشكەن قىرغىزلارغا، ئۇلارنىڭ قەبىلى بېگى بولغان مۇھەممەد قىرغىزنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. سۇلتان سەئىدخان خوتەنگە كەلگەن كۈنلىرىدە ئۇنىڭ ئۆزبېكلەر بىلەن دوستلۇق ئورناتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ ئەھۋالغا جىددى ئەھمىيەت بېرىپ، كۆز پەسلى بولۇشىغا قارىماي ئوچقا كەلدى ۋە ئۇ يەردىن بىدەل - ئارت يولى بىلەن تەڭرى تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بارسىغانغا كەلدى. مۇھەممەد قىرغىزنى ۋە بىرقانچە باشلىقلىرىنى تۇتتى، ماللىرىنى مۇسادىرە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر قېتىم ئىتائەتسىزلىك قىلالىمىغىدەك دەرىجىدە قىرغىزلارنى ئەدەپلەپ، مۇھەممەد قىرغىزنى ئەسىر

سۈرىتىدە بىرگە ئېلىپ، يەر كەنگە يېنىپ كەلدى. سۇلتان ئابابە كرى مرزا زامانىسىدا پامىر، سېرىق چوپان (ۋاخان) ۋە شىنجان ئۆلكىلىرى شەرقىي - تۈركىستانغا قارايتتى. سۇلتان ئابابە كرى مرزىنىڭ دۆلىتى يىقىلغاندا، بەدەخشان ھۆكۈمدارى مرزاخان بۇ جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. كېيىنچە سۇلتان سەئىدخان، بۇجايلارنى شەرقىي - تۈركىستانغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ مرزاخان رەد قىلغان. سۇلتان سەئىدخان ھىجرى 925 - (مىلادى 1519 -) يىلى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى، سېرىق چوپانغا يېقىنلاشقاندا مرزاخان ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ ئۆلكىلەرنى سۇلتان سەئىدخانغا تەسلىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۇلتان سەئىدخان بۇ جايلارغا ئۆز ئادەملىرىدىن ئەمەلدارلار تەيىنلەپ قايتىپ كەلدى. ھىجرى 926 - يىلى سۇلتان سەئىدخان ئۈچ (ئاقسۇ) غا كېلىپ، مەنسۇرخانىنى كۆرۈشۈپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى. مەنسۇرخان ئۈچكە كېلىپ كۆرۈشۈپ، ئەتراپلىق مۇزاكىرىلىشىپ يەنە تۇرپانغا قايتىپ كەتتى. سۇلتان سەئىدخان ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ئاندىن قايتتى.

ھىجرىنىڭ 927 - يىلىدىن 931 - يىلىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر

سۇلتان سەئىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسسىقكۆل ئەتراپى، يەتتەسۇ ۋە ئىلى ئۆلكىلىرىدە كۆچمەن قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، بىر قىسىم جايلارغا مەركەزدىن ھاكىم تەيىن قىلغان بولسىمۇ كۆپرەك جايلارغا ئۆزبېكلەردىن ھاكىم تەيىن قىلغانىدى. كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى تولا باشباشتاق بولۇۋېلىپ، بەزىدە ئۆزبېك ۋە قازاق بەگلىرىنىڭ قۇتراتۇلۇق قىلىشلىرىغا ۋاستە بولغان، دۆلەتكە زىيانكەشلىك قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ بەگلەرنى ئىدارە قىلىش ۋە ئۇلارنى تولۇق ئىتائەتكە كىرگۈزۈش ئۈچۈن، يېتەرلىك ساندا ئەسكەرىي كۈچ بىلەن بىر ئومۇمىي ۋالىي تەيىن قىلىش لازىم ئىدى. سۇلتان سەئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئومۇمىي ۋالىي، ئەمىرئەلى تاغايىنى «ئولۇس بېگى» يەنى، خەلق ئىشلىرىغا مەسئۇل ياردەمچى قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يوللىدى. مۇھەممەدقىرغىزنى ئەپۇ قىلدى ۋە ئۇنى قىرغىزلارغا 2 - بەگ تەيىن قىلىپ ئەۋەتتى. سۇلتان ئابدۇرىشىت خان ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى قوچقار بېشى دېگەن كەنتىنى مەركەز قىلىپ يەرلەشتى.

سۇلتان مەھمۇدخان دەۋرىدە، ئىمىل ۋە ئالتايدىكى قالماقلار چاغاتاي دۆلىتىگە تەۋە بولۇپ باج تۆلەپ تۇرغان. سۇلتان مەھمۇدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇستەقىل بولۋالدى. سۇلتان سەئىدخان ھىجرى 929 - (مىلادى 1523 -) يىلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى قالماقلارنىڭ ئۈستىگە يۈزۈش قىلىپ «غازات» قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئابدۇرىشىت سۇلتان قالماقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەۋلەتكە باج تۆلەپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى.

سۇلتان سەئىدخان ھەرىپىلى دېگۈدەك يازدا تورغاتقا بېرىپ، چادىر كۆل بويىدا دەم ئالدى. بۇ ئادىتى بويىچە ھىجرى 931 - (مىلادى 1524) - يىلى تورغاتقا كېلىپ، ئوۋ ئوۋلاپ ئىسسىقكۆل بويىغا كەلگەندە ئىملىدىكى قالماقلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم باشلىغان خەۋىرى كەلدى. سۇلتان ئۆزى باش بولۇپ ئەسكەرلىرى بىلەن يەتتە سۇغا يۈرۈش قىلدى. يەتتە سۇنىڭ شىمالىدىكى قالماقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئېرتىش دەريا بويىغىچە باردى. بۇ ۋاقىتتا سۈيۈنچ خان ئۆزبېكنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تەختىنى تالىشىپ، ئۆزبېكلەر ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلانغان خەۋىرى كەلدى. سۇلتان دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ، قارا قولغا كەلدى ۋە يەر كەندىكى ئورۇنباىسارى ئەمىر كەبىر سىيد مۇھەممەد مىرزىغا پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ، ئوشقا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئۆزى قوچقار بېشىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەر لىرىنى توپلاپ ئۆز كەنتىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۆز كەنتىنى ئىشغال قىلىپ، ئوشقا كەلدى ۋە سىيد مۇھەممەد مىرزا بىلەن بىرلەشتى. ئوش ۋە ئەنجان ئوتتۇرىسىدىكى مادۇ قەلئەسىگىچە ئىلگىرىلەپ باردى ۋە قەلئەنى ئالدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ بۇ ئىلگىرلىشى، ئۆزبېكلەر ئۈچۈن ئورتاق بىرخەۋىپ ئىدى. بۇنى سەزگەن ئۆزبېكلەر دەرھال ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تاشلاپ، ھەممىسى سۇلتان سەئىدخاندىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بىرلەشتى ۋە 100000 كىشىلىك قۇۋۋەت بىلەن ئەنجانغا يىغىلىپ، سۇلتانغا قارشى سەپ تارتتى. بۇ ھەيۋەتلىك كۈچقا قارشى سۇلتان سەئىدخان 25000 ئەسكىرى بىلەن ئاقابىل تۇرالماسلىقىنى چاڭلاپ، ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى تاشلاپ بېرىپ، شەرقىي تۈركىستانغا يېنىپ كەلدى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىي قىسىملىرىنىڭ

قولدىن كېتىشى

قازاق خانى تەھرىخان ئۆز قارمىقىدىكى مەنغىت⁸⁶ قەبىلىسىنىڭ ئىسيانى نەتىجىسىدە مەغلۇپ بولۇپ، بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك قازاقلار بىلەن قېچىپ، قىشتا قوچقار بېشىغا كەلدى ۋە سۇلتاندىن باشپاناھلىق تىلەپ مەنغىتلەرگە قارشى ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان ئابدۇرىشت ئۇلارنى ناھايىتى ئېھتىرام بىلەن قارشى ئېلىپ يەر ۋە يايلاق بەردى، ئامما، ئەسكىرىي ياردەم تەلپىنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ چاغدا تەھرىخان، دۆلەتتىن بىرقانچە قېتىم ئەدەپنى يىگەن قىرغىزلار بىلەن مەخپىي دوستلۇق ئورنىتىپ ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. سۇلتان ئابدۇرىشت بۇ ئىشلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى. ھىجرى 933 - (مىلادى 1526) - يىلى تەھرىخان ۋە قىرغىزلار بىرلىشىپ قوچقار بېشىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئابدۇرىشت سۇلتاننى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. سۇلتان ئابدۇرىشت جىنىنى ئاران قۇتقۇزۇپ ئارتىپىشىغا قېچىپ كېلىۋالدى. بۇنى ئاڭلاپ، سۇلتان سەئىدخان دەرھال يەر كەندىن يۈرۈش

⁸⁶ ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە تەھرىخان، تەھرىخان دەپ ۋە مەنغىت، مانغىت دەپ يېزىلىدۇ. ئە. بايتۇر. بەت 1117. (ن. ش. ھ.)

قىلىپ ئارتىپىشقا كەلدى. سۇلتاننىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن خەۋەر تاپقان ناھىرخان ۋە قىرغىزلار بىرلىكتە قوچقار بېشىنى تاشلاپ قېچىپ، ئىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كۈنگەس يايلاقلىرىغا كەلدى. سۇلتان بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كۈنگەسكە ئەسكەر يوللاپ، ناھىرخاننى ۋە قىرغىزلارنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ قوغلىدى. 100000 دىن ئۇشۇقراق چارۋا مالنى ئولجا ئېلىپ قايتتى. كېيىنچە سۇلتان سەئىدخان ئىلى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى پۈتۈن قىرغىزلارنى ئارتىپىشدا بىرىەرگە يىغىپ يەرلەشتۈردى. سەئىدخان دۆلەت قۇرغاندىن ئارتىپ شىمالدىكى بۇ ئۆلكىلەردە خېلى كۆپ مىقداردا ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر ئىدى. چۈنكى، بۇجايلاردىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنى قۇدرەتلىك بىر ئەسكىرىي كۈچ بولمىسا باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەستى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەرلەر، شىمالدا قازاق ۋە غەربدە ئۆزبېك خانلىقلىرىدىن ئىبارەت رەقەبلىرى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، ئەسكىرىي قۇۋۋەتنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمىنى بۇجايلاردا تۇرغۇزۇش لازىم ئىدى. بۇجايلارنىڭ كۆپ قىسمىدا قەدىمكى شەھەرلەر، ئاۋات يېزا - كەنتلەر، تېرىلغۇ ئېتىزلىرى پۈتۈنلەي خاراپ، بولۇپ نۇرغۇن يەرلىرى قۇملۇق چۆلگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. قالغان بىر قىسىم جايلار، كۆچمەن ۋە ئۇرۇشقاق قەبىلىلەرنىڭ يايلاقلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇجايلاردىن دۆلەت خەزىنىسىگە ھېچقانداق كىرىم ياكى باشقا پايدا كىرمەيتتى. بۇجايلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ پۈتۈن تەمىناتى ئالتە شەھەردىن كەلتۈرۈلەتتى. مانا، ئەمدى بۇ يەرلەردىكى خەلقنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان قازاق ۋە قىرغىزلار بىرلىشىپ، دۆلەتنىڭ ئەڭ خەتەرلىك دۈشمەنلىرى بولۇپ قالغانىدى. سۇلتان سەئىدخان 11 يىللىق تەجرىبىسىگە ئاساسەن، دۆلەتكە پايدىسى يوق، بەلكى، ئىقتىسادىي جەھەتتە زىيىنى كۆپ بولغان بۇجايلارنى تاشلىۋېتىش قارارىغا كەلدى ۋە پۈتۈن ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئادەملىرىنى ئېلىپ، يەر كەنگە يېنىپ كەلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇھىم بىر پارچىسى بولغان ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە يەتتەسۇ رايونى شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىدىن ئاجراپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن، ناھىرخان ئارتىپىشقا كېلىپ، ئۇ يەردە قالغان قىرغىزلارنى باشلاپ، كۈنگەسكە كەتتى. مانا بۇ، شىمال ئۆلكىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن ئايرىلىپ كېتىش ۋە قەسسىدۇر. شۇنداقلا، بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، قازاق ۋە قىرغىزلەر مۇقىم ھالدا شىمالغا يەرلەشتى. قىرغىزلارنىڭ تۈركىستان يايلاقلىرىغا ئاستا - ئاستا يېيىلىپ پامىر ۋە سېرىق قولغىچە كېلىشلىرى بولسا كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشلانغان.

بىللۇرىستان ۋە بەدەخشانغا يۈرۈش

ھازىرقى كانجۇت، گىلگىت ۋە چەترال دالاسى ئۇچاغدا بىللۇرىستان دەپ ئاتىلاتتى. بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بۇتپەرەست ئىدى. سۇلتان سەئىدخان بىللۇرىستانغا ھىجرى 934 -

(مىلادى 1527) يىلى ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتان ۋە كۈيىشوغلى ھەيدەر مىرزا كورگان باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەر يوللاپ «غازات» يۈرۈشى باشلىدى. بۇلار 5 - 6 ئاي بىللۇرىستان دالالىرىدا غازات ئېلىپ باردى ۋە 50000 كىشىنى ئەسەر ئېلىپ، سېرىق چۇپان (ۋاخان) يولى بىلەن يەر كەنگە قايتتى. بۇ ئەسەرلەر نىڭ ھەممىسى قۇل قىلىنىپ خەلققە سېتىلدى. بەدەخشان ھۆكۈمدارى ئۆزۈندىن بېرى ئۆزبېكلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بابۇرشاھنىڭ ھامىيلىقىدا ياشىماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بابۇرشاھ بەدەخشاندا، ئىنسى ناسىر مىرزانىڭ قومانداڭلىقىدا، كېيىنچە، كورگان خانىدانىدىن بىرىنىڭ قومانداڭلىقىدا نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزغانىدى. ھىجرى 934 - يىلى بابۇرشاھ بۇ ئەسكەرلەرنى ھىندىستانغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىپ، بەدەخشاندا ھېچقانداق ئەسكەرىي كۈچ قالمىدى. بابۇرشاھنىڭ ھامىيىسىدىن قۇرۇق قالغان مىرزاخان، سۇلتان سەئىدخاندىن ھامىي بولۇشنى تىلدى. بۇ پۇرسەتنى كۆتۈپ تۇرغان سۇلتان سەئىدخان، يەر كەندە ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئورنىدا قويۇپ ئۆزى كۆچلۈك بىر ئەسكەرىي قۇۋۋەت بىلەن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ سېرىق چوپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان بابۇرشاھ ئوغلى ھىندال مىرزانى بەدەخشاننى قوغداشقا ئەۋەتتى. بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ سۇلتان سەئىدخان كەلگەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ قالدى. لېكىن، قىش كىرىپ قالغانلىقتىن ئارقىسىغا قايتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سېرىق چوپان ناھايىتى قۇرۇق ۋە كىچىك بىر يەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆيەردە قىشلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخان، قىشنى بەدەخشاندا چىقىرىپ ئەتىياز بولۇشى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ھىندال مىرزاغا ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن، ھىندال مىرزا بۇتەلەپنى بىر ھىيلە دەپ گۇمان قىلىپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭغا قارىماي سۇلتان سەئىدخان بەدەخشانغا باردى. ھىندال مىرزا قەلئەزەپەر (بۈگۈنكى رەستاق) دە ئەسكەرلەرنى توپلاپ تۇرغانلىقتىن سۇلتان سەئىدخان قەلئەنىڭ تېشىغا كېلىپ يەرلەشتى، قىش چىققۇچە سۇلتان سەئىدخان قەلئەنىڭ تېشىدا، ھىندال مىرزا قەلئەنىڭ ئىچىدە تۇردى.

ئەتىيازدا، سۇلتان سەئىدخان بابۇرشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بىر ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ ھەرىكەتنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسىنى بىلدۈرۈپ ئۆزىگە بايان قىلدى ۋە ئۆزى يەر كەنگە قايتتى. بابۇرشاھ ئوغلىنى بەدەخشاندىن چاقىرتىپ ئورنىغا چاغاتاي خانىدانىدىن سۈلەيمانشاھ مىرزانى تەيىن قىلدى. ئۆز ئارا ھۆرمەتلىشىپ قىلىنغان بۇ مۇئامىلەلەر نەتىجىسىدە بەدەخشان ئورتاق ھامىيلىق ئاستىدىكى بىر رايون بولۇپ قالدى.

ئابدۇرىشىت سۇلتاننىڭ ۋەلئەھد بولغانلىقى

ۋە كەشمىرنىڭ پەتھى

ھىجرى 936 - (مىلادى 1529 -) يىلى سۇلتان سەئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ئۆزىنىڭ ۋەلئەھدى (نەخت ۋارىسى) قىلدى ۋە شۇ يىلى ئىنسى ئىمىن غوجا سۇلتاننى ئۈچ ۋالىيلىقىدىن

ئېلىپ، ئورنىغا ئابدۇرىشىت سۇلتاننى ۋالىي تەيىن قىلىپ ئەۋەتتى.

غەربىي تىبەت (ھازىرقى لاداخ ۋە بالتىستان) سۇلتان ئابابە كرى مىرزا زامانىسىدا شەرقىي - تۈركىستانغا تەۋە ئىدى. ئابابە كرى مىرزىدىن كېيىن، بەگلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. كەشمىردە نامى بار، ئۆزى يوق بىر پادىشاھلىق بار ئىدى. «ۋەچەك» دېگەن خانىدانغا مەنسۇپ بەگلەر ھەر يەردە ئۆز ئالدىغا بىر مۇستەقىل ھۆكۈمدار بولۇۋالغانىدى. ھەتتا، سىرىنە گەر شەھىرىدە بىرقانچە ھۆكۈمدار ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئەمىرى كەبىر سىيد مۇھەممەد مىرزا ۋە ھەيدەر مىرزا - كورگانلار سۇلتانغا غەربىي تىبەت ۋە كەشمىرنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا قۇشۇپلىشقا دەۋەت قىلدى. ئەمما، ئابدۇرىشىت سۇلتان ۋە ئەمىر تاغاي، يول خەتەرلىك ۋە بۇجايىلاردىن بىزگە تېگىدىغان پايدا بەك ئاز دەپ قارشى چىقىپ، سۇلتاننى بۇ يۈرۈشتىن قاتتىق توسماقتا ئىدى. لېكىن، داۋاملىق سۇلتان بىلەن بىرگە تۇرىدىغان سىيد مۇھەممەد مىرزا ۋە ھەيدەر مىرزا لار ئاخىرى سۇلتاننى ئۆز پىكىرلىرىگە كۆندۈردى. ھىجرى 938 - (مىلادى 1532). يىلى زۇلھەججى ئېيىدا ھەيدەر مىرزا ۋە سۇلتاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتان 2000 كىشىلىك بىر قۇۋۋەت بىلەن سانجۇ يولى ئارقىلىق نوبرا ۋە ماريول (ھازىرقى لاداخ) غا يۈرۈش قىلدى. سۇلتان ئۆزى 3000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن خوتەنگە كېلىپ، ئۇ يەردىن پۇلۇ تېغىغا كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدى پۇلۇ يولى بىلەن دۆلبە (ھازىر شىمالىي تىبەتنىڭ چاڭتاڭ دېگەن شەھىرى) گە يۈرۈش قىلىش ئىدى. ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەر مىرزا لار توغرا نوبرا جىلغىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى، ماريول خەلقى ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولدى. ئۇ تەرەپتىن سۇلتان سەئىدخان پۇلۇنىڭ خەتەرلىك يوللىرى بىلەن چاڭتاڭغا ئەسكەر ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ خوتەنگە يېنىپ سانجۇ يولى بىلەن ئالدىدا يۈرۈپ كەتكەن ئەسكەرلىرىگە يېتىشۈپلىشنى كۆزلەپ ماڭدى. يولدا ئىسلاپ (تۆتەكتە⁸⁷) قېلىپ سالامەتلىكى قاتتىق بۇزۇلدى. نۇبراغا بارغاندا خېلى ياخشىلىنىپ قالدى ۋە ماريولدىكى ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەر مىرزا باشلىق بەگلىرىنى چاقىرتىپ مەجلىس ئاچتى. مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە، بىرقىسىم ئەسكەرلەرنى ئىس ۋە ئېگىز داۋانلىرى بولمىغان نوبرا يولى بىلەن بالتىستانغا يوللاپ بۇ يەرلەرنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، كەشمىرگە يۈرۈش قىلىش قارار قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭ، ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەر مىرزا لار ھازىرقى مەشھۇر لاداخ - كەشمىر يولى بىلەن يۈرۈپ توپتوغرا كەشمىرگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى. ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەر مىرزا نى 4000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن كەشمىرگە يوللاپ سۇلتان سەئىدخان ئۆزى بالتىستانغا يۈردى، كۆز مەۋسىمىدە بالتىستانغا يېتىپ بېرىپ ئىككى ئاي ئىچىدە پۈتۈن ئۆلكىنى ئىشغال قىلدى.

ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەر مىرزا لار يول ئۈستىدىكى تىبەت ۋە بالتى (بالتۇ) شەھەرلىرىنى پەتھى

⁸⁷ بۇ ئىس ئادەتتىكى تۇمان ئەمەس، ئىگىزلىكتىكى ئوكسىگېن ئاز، شالاڭ ھاۋا بوشلىقىدىن ئىبارەت (ن. ش. ھ.).

قىلىپ، ھېچبىر توسالغۇسىز كەشمىرداۋاندىن ئاشتى. كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى ئاتلىق بوغاز دېگەن جايدا ئەسكەر توپلاپ مۇداپىئىگە ھازىرلانغان ئىدى. تۈرك ئەسكەرلىرى بۇيەر دە تۇختىدى ۋە بىر كىچىسى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ «تۈمەن باھادۇر» دېگەن كەشمىرلىك قوماندان باشچىلىقىدىكى دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئۈستىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى ۋە بوغاز دىن چېكىندۈردى. يەنە بىرنەرسە پەتن ھەيدەرمىززا بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن دۈشمەن ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ قېچىش يوللىرىنى كەستى. قاچقان كەشمىر ئەسكەرلىرى بۇ ئىككى قۇۋەت ئوتتۇرىسىدا قېلىپ

پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى. تۈرك ئەسكەرلىرى تېزلىك بىلەن يۈرۈپ بىر كۈن ئىچىدىلا كەشمىرنىڭ مەركىزى بولغان سىرىنەگەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى. كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىر قىسىم خەلق قېچىپ تاغ - جاڭگاللارغا، دەريا ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك ئارالغا بېرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان ئەسكەرلىرى بىلەن ھىجرى 939 - يىلى جامادىئىل ئاخىردا (مىلادى 1532 - يىلى 12 - ئايدا) كەشمىر شەھرىگە ئۇرۇشماستىن كىردى ۋە راجادان (راجا ئوردىسى) غا چۈشتى.

كەشمىرنىڭ پايتەختى پەتھى قىلىنغان بولسىمۇ، ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىر قىسىم خەلق بويسۇنماي تاغلاردا مۇستەھكەم يەرلەرنى ئىگىلەپ قارشىلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پەتھى تولۇق پەتھى دەپ ھېسابلانمايتتى. كەشمىرلىكلەرنى مۇستەھكەم يەرلىرىدىن مەيدانغا چىقىرىپ ئۇرۇشماق ئۈچۈن بىر ھىيلە ئىشلىتىش كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسكەندەر سۇلتان، ئەسكەرلىرى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ كامىراج دېگەن جايدا تۇردى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئاز - ئازدىن بۆلەپ كەشمىرلىكلەرگە ئۇيەردىن - بۇيەردىن تىگىپ قويۇپ، قارشىلىق كۆرسە چېكىنىپ يەنە ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كېلىپ تۇردى. بۇ ۋەزىيەت بىر ئاي داۋام قىلغاندىن كېيىن، كەشمىرلىكلەر «تۈركلەر بىزدىن قورقۇدىكەن» دېگەن تونۇشقا كەلدى ۋە يەرلىرىدىن چىقىپ تۈرك ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. تۈركلەر بۇ ھۇجۇملارغا قارشى زەئىپلىك كۆرسىتىپ تۇردى. بۇنىڭغا ئالدىنغان كەشمىرلىكلەر يۈرەكلىنىپ ھەممىسى مۇستەھكەم يەرلىرىدىن ئاشقۇرغا چىقىپ باغى بون دېگەن جايدا توپلاندى ۋە تۈركلەرنىڭ ئۈستىگە باسقۇن قىلىش پىلانلىرىنى تۈزگىلى باشلىدى. بۇچاغدا، تۈركلەر تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ كەشمىرلىكلەرنى 4 ئەتراپتىن قورشاپ ئۆلتۈرگىلى باشلىدى. كەشمىرلىكلەرنىڭ مەلىك ئەلى باشلىق ھۆكۈمدارلىرى ۋە بىرنەچچە مىڭ ئەسكەرى ئۆلتۈرۈلدى. «تاۋارىخى كەشمىر» دېگەن ئەسەردە، بۇ ئۇرۇشتا مىڭدىن كۆپرەك كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى يازغان. كەشمىرلىكلەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، تۈركلەر كۆزلىگەن مەقسەدگە يېتەلمىدى. چۈنكى، ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان كەشمىرلىكلەر قېچىپ يەنە ئىستېھكاملىرىغا كىرىۋالدى.

بۇ ۋەزىيەتتە ئەرتىيازغىچە، شەھەر - كەنتلەر تۈركلەرنىڭ قولىدا، تاغ ۋە جاڭگاللىق

كەشمىرلىكلەرنىڭ قولىدا تۇردى. ئەتىياز بولۇشى بىلەن ئۇرۇش يەنە باشلاندى. ھەرقېتىمقى ئۇرۇشتا كەشمىرلىكلەر مەغلۇپ بولسىمۇ، مەۋقەلىرى مۇستەھكەم بولغانلىقىدىن پارا كەندە بولۇپ كەتمىدى. ئاخىرى، تۈركلەر كەشمىرلىكلەرنىڭ ئىستېھكام مەۋقەلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇنىڭدا تۈركلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، قوماندانلار ئىچىدە ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇش ياكى سۈلھى يوللىرىنى ئىزدەش دېگەن مەسىلىدە ئىختىلاپ تۇغۇلدى. كۆپچىلىك سۈلھى قىلىش تەرەپتارى ئىدى. شۇنداق بىرپەيتتە، كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى سۈلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى ۋە تۆۋەندىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاندى:

1 - كەشمىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇزۇنقىدەك كەشمىرلىكلەرنىڭ قولىدا بولىدۇ. 2 - خۇتبىدا سۇلتاننىڭ ئىسمى ئوقۇلىدۇ ۋە پۇل سۇلتاننىڭ ئىسمىدا چىقىرىلىدۇ. 3 - كەشمىرنىڭ يىللىق كىرىمىنىڭ يېرىمى ھەرىلى يەر كەن خەزىنىسىگە يوللاپ بېرىلىدۇ. 4 - كەشمىر پادىشاھى مۇھەممەدشاھ قىزىنى ئىسكەندەر سۇلتانغا نىكاھلاپ بېرىدۇ. كېلىشىم ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەدشاھ باشلىق كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى كېلىپ ئىسكەندەر سۇلتاننى زىيارەت قىلدى، ئىسكەندەر سۇلتانمۇ بەگلىرى بىلەن مۇھەممەدشاھنى زىيارەت قىلدى. بۇ زىيارەت جەريانىدا ھۆكۈمدارلار بىر - بىرلىرىگە شاھانە ھەدىيەلەر تەقدىم قىلىشتى. سۇلتان سەئىدخان بالتىستاننى پەتھى قىلىپ بولغىچە، قاتتىق قار يىغىپ بالتىستان بىلەن كەشمىر ئوتتۇرىسىدىكى يولدا ئەسكەرلەرنىڭ يۈرۈشى قىيىنلاشقانلىقتىن سۇلتان بالتىستاندا قىشلاپ قالدى. ئەرتىيازدا، يۇقىرىدىكى كەشمىر تىنچلىق كېلىشىمىنى تەستىقلىدى ۋە ئىسكەندەر سۇلتاننى پۈتۈن ئەسكەر ۋە بەگلىرىنى ئېلىپ تىبەتكە قايتىشىنى ئەمىر قىلىپ، ئۆزىمۇ كەشمىرگە بارماستىن لاداخقا قايتتى. ئىسكەندەر سۇلتان ئەسكەرلىرى بىلەن كەشمىردىن قايتتى. ئوتتۇرىدا تېخى پەتھى قىلىنماي قالغان جايلارنى پەتھى قىلغاچ شۇچاغلاردا لاداخنىڭ مەركىزى بولغان باشكا(بازگۇ) قەلئەسىدە سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن يېتىشتى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپاتى

سۇلتان سەئىدخان، تىبەت ۋە بالتىستاننىڭ پۈتۈن يەرلىرىگە ھاكىملارنى تەيىن قىلدى ۋە يېتەرلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزدى. پۈتۈن بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ قىبلىگاھى بولغان ئۇرسەڭ (ھازىرقى لاسا)، دۈلبە(چاڭتاڭ) ۋە كۆكنۇر(ھازىرقى چىڭخەي)، ئۆلكىلىرىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەرمىزىنى 2000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن شەرقىي تىبەتكە يوللىدى. ئۆزى باسكا قەلئەسىدىن مېڭىپ نۇبراننىڭ مەركىزى بولغان ھۇندراس قەلئەسىدە قۇربان ھېيىت نامازىنى ئوقۇپ يەر كەنگە قاراپ

ماڭدى. قاراقورام داۋانىنىڭ دەپسەڭ چوققىسىغا كەلگەندە قاتتىق ئىسلاپ كەتتى⁸⁸ ۋە ساقىيالىماي ھىجرى 939 - (مىلادى 1532-) يىلى زۇلھەججىنىڭ 16- كۈنى يولدا، ۋاپات بولدى. جەسىدىنى بەگلىرى يەر كەنگە ئېلىپ كېلىپ ئەرك (خانلىق ئوردا) بېغىدا يەرلىككە قويدى. ھازىرقى ئالتۇن مازار. سۇلتان سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مازىرى. شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن تارتىپ پادىشاھلارنىڭ مازىرىدۇر «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتىلىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» دە، سۇلتان سەئىدخاننىڭ سۈپىتى ۋە تەربىيى تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ. قىسقىسى، سۇلتان سەئىدخان، رەھىمدىل، داھى، سىياسەتچى، دىندار، ئالىملارنى دوست تۇتىدىغان، ئادىل بىر زات ئىدى. راھەتپەرەستلىك ۋە ئەيشى - ئەشرەتنى ياخشى كۆرمەيتتى. ئوۋ ئوۋلاشنى. ساياھەت قىلىشنى ۋە غازات يۈرۈشلىرىگە قاتنىشىشنى ياخشى كۆرەتتى. چېقىمچىنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەيتتى. قان تۆكۈشتىن نەپرەتلىنەتتى.

ئىسكەندەر سۇلتان ۋە ھەيدەر مىرزاسۇلتاننى باسكادىن ئۈزۈتۈپ قويۇپ ئىككى قولغا ئايرىلىپ، لاساغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئالدىغا ئۇچرىغان تىبەتلىكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ئىلگىرلىدى. ھىندىستاندىن بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس قىلىگاھىنى مۇداپىئە قىلىشقا كەلگەن بىرقانچە مىڭ ھىندۇ بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. سەتلەج دەرياسىنىڭ بېشىغا كەلگەندە ئىسكەندەر سۇلتان ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ، ھەيدەر مىرزا 900 ئەسكىرى بىلەن لاساغا يۈردى. لېكىن، يولدا ئاتلار ۋە ئەسكەرلەر ئىسلاپ، ماڭالىماي قالدى. لاساغا سەككىز كۈنلۈك يول قالغاندا ئاتلارنىڭ يېرىمى ئۆلدى، ئەسكەرلەر پىيادە مېڭىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لاسادا دۈشمەننىڭ ناھايىتى كۆپ ئەسكىرى بارلىقى مەلۇم بولدى. ھەيدەر مىرزا بۇنى ئاڭلاپ، لاساغا بارماي، ئەتراپتىكى تىبەت كەنتلىرىگە باسقۇن قىلىپ، 100000 تۇياق قوي. 20000 قوناز، بىرقانچە يۈز توتى (تىبەتنىڭ داڭلىق كىچىك ئاتلىرى) ۋە يۈزلەرىچە خەلقنى ئەسىر ئېلىپ، ھىجرى 940 - (مىلادى 1533-) يىلى يازدا، لاداختا ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن يېتىشتى.

ئابدۇرىشت خاننىڭ سۇلتان بولغانلىقى

سۇلتان سەئىدخان دەپنى قىلىنغان كۈنلەردە، ۋەلىئەھدى ئابدۇرىشت سۇلتان ئۈچ (ئاقسۇ) دا ئىدى. سۇلتان دەپنى قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئەمرى كەبىر سىيىد مۇھەممەد مىرزا، قەشقەردىن كېلىپ تەزىيەت مۇراسىمىنى بەجا كەلتۈردى ۋە پۈتۈن خان جەمەتى ۋە بەگلەرنى يىغىپ، ئۆزىنى «ئەڭ ئالىي ئەمىر» دەپ تەستىقلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرىشت سۇلتاننى قورچاق سۇلتان قىلىپ، پۈتۈن ھەربىي

⁸⁸ ئىسلاپ كېتىش - ئىگىزلىكتىكى شالاڭ ھاۋا بوشلىقىدا ئوكسىگېن يېتىشمەسلىك كېسلى (ن. ش. ھ.).

ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنى ئۆزى ئىگىلىشىنىڭ كويىغا چۈشتى. سىيد مۇھەممەد مەرزىنىڭ بۇ ئىشلىرىنى بەزى بەگلىك ۋە خان جەمەتلىكلىرىمەخپى سۈرەتتە ئابدۇرىشت سۇلتانغا مەلۇم قىلدى. بۇ ئارىدا ئابدۇرىشت سۇلتان يەر كەنگە كەلدى، سىيد مۇھەممەد مەرزى باشلىق شەھەر خەلقى چوڭ - كىچىك ھەممە كىشى ئۇنى قارشى ئېلىشقا شەھەر سىرتىغا چىقتى. ئابدۇرىشت سۇلتان، سىيد مۇھەممەد مەرزىنى قارشى ئېلىشقا چىققان يەردە بىر پۇرسەت تېپىپ ئۆلتۈرۈپتەشكە ئادەم تەيىنلىگەنىدى. سىيد مۇھەممەد مەرزى ئابدۇرىشت سۇلتاننى كۆرۈپ دەرھال ئاتتىن چۈشتى ۋە تازىم قىلىپ سالام بەرگەن پەيتتە: ئابدۇرىشت سۇلتاننىڭ ئادەملىرى ئۇنى ۋە ياردەمچىسى سىيد ئەلنى قىلىچ بىلەن قىيما قىلىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇرىشت سۇلتان ئۇ يەردىن ئۇدۇل سۇلتان سەئىدخاننىڭ مازىرىغا بېرىپ زىيارەت قىلدى ۋە قايتىپ ئوردىغا كەلدى. تەزىيە ۋە ماتەم مۇراسىملىرىنى ئادا قىلدى. ھىجرى 940 - يىلى مۇھەررەم ئاينىڭ 1 - كۈنى (مىلادى 1533 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى) ئەنئەنىۋىي مۇراسىم بىلەن ئاق كىگىزدە ئولتۇرۇپ، پۈتۈن بەگ ۋە خەلقلەرنىڭ بەيىشتىنى ئېلىپ ئۆزىنى شەرقىي تۈركىستان ۋە تىبەتنىڭ بۈيۈك خانى ئېلان قىلدى.

سىيد مۇھەممەد مەرزىنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئوغۇللىرى تۇرمىگە ئېلىندى. ئەمىرئەلى تاغايغا ئەمىر كەبىر ئۇنۋانى بېرىلدى ۋە قەشقەرگە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. مەنسۇرخان بۇرۇنقىدەك، خانغا تەۋە بولۇپ تۇرپاننىڭ ئومۇمىي ۋالىيلىقىدا تۇردى. تىبەتكە، ئىسكەندەر سۇلتان ۋالىي بولدى، ئۆيەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئورنىغا يېڭى ئەسكەرلەر ئەۋەتىلدى. تىبەتلىكلەر، بۇرۇنقى ئەسكەرلەرنىڭ قايتۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈپ ھەممە يەردە ئىسيان باشلاتتى. ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ بۇ ئىسيانلارغا كۈچى يەتمەي تىبەتتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەر كەنگە قايتىپ كەلدى. ھەيدەر مەرزى، سۇلتان ئابدۇرىشتتىن قورقۇپ يەر كەنگە كەلمىدى، راسكام تاغ ئېغىزى ئارقىلىق بەدەخشانغا ئۆتتى. بەدەخشاندىن بابۇرشاھنىڭ ئوغلى ھۇمايۇننىڭ يېنىغا كەتتى. شۇنداق قىلىپ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ بېشىنى يىگەن تىبەت ۋە كەشمىر ھاكىمىيىتى بىر يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلالىمىدى.

مۆھتەرەم كىتابخانلارغا ئۆزىمىز:

شەرقىي تۈركىستان تارىخىنىڭ ئەڭ مۇھىم پارچىسى بولغان سەئىدىيە دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتىمىزنىڭ يىگانە مەنبەسى «تارىخى رەشىدى» دىن ئىبارەتتۇر. سۇلتان ئابدۇرىشت خاننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىدىن تارتىپ، تاكى چىن ئىستىلاسىغىچە ئۆتكەن ۋەقەلەر توغرىسىدا، «تارىخى رەشىدىنىڭ» ئايىغىدا بىرقانچە جايدا قوشۇمچە قىلىنغان «زەيلى» لىرىدىن باشقا مەنبە تېپىلمىدى. بۇسەۋەپتىن، سۇلتان ئابدۇرىشت خاندىن ئابدۇللاخاننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەرنى ناھايىتى قىسقا سۆزلەپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدۇم. ئىنشائاللاھ، ئىشەنچلىك

مەنبەلەر تېپىلىپ، بۇ بوشلۇق تولۇقلانغۇسىدۇر.

ئابدۇللاخاننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىدىن باشلاپ، ھازىرغىچە يەنى، ھىجرى 1048-1359. (مىلادى 1638 دىن 1940-) يىللىرىغا قەدەر يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى كۆڭلۈمدىكىدەك تەپسىلىي يېزىش ئۈچۈن قولۇمدىكى مەلۇماتلار يېتەرلىك ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ۋەقەلەردىن، توغرا ئىكەنلىكىگە قانائەت ھاسىل قىلغانلىرىمنى بەزىدە تەپسىلىي ۋە بەزىدە قىسقا ھالدا بايان قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇ چارىسىز يېتەرسىزلىكلىرىم ئۈچۈن مۆھتەرەم كىتابخانلاردىن كەچۈرۈم سورايمەن.

ھىجرى 940 — 1048 - (مىلادى 1533 — 1638) يىللىرى

ئارىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر

سۇلتان ئابدۇرىشىت خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئالتاي ۋە ئىمىلدىن باشقا ھازىرقى شەرقىي - تۈركىستان ئۆلكىلىرى سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋە يۇرتلار بولۇپ، خەلق ناھايىتى تىنچ ۋە باياشات تۇرمۇش كەچۈرمەكتە ئىدى.

ھىجرى 950 - (مىلادى 1543-) يىلى تۇرپان ئومۇمىي ۋالىيسى مەنسۇرخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى شاھخان ئومۇمىي ۋالىي بولدى.

ھىجرى 978 - مىلادى (1570 -) يىلى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى شوجا ئىددىن - ئەھمەدخان تەختكە چىقتى. شۇ يىلى تۇرپان ئومۇمىي ۋالىيسى شاھخان ۋاپات بولدى.

شوجا ئىددىن ئەھمەدخاندىن كېيىن، ئابدۇلكېرىمخان ۋە ئۈنىڭدىن كېيىن. مەھمەدخان ۋە ئابدۇللىتىپ خانلار خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ تۆت كىشىنىڭ 59 يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتىمىز يوق. بۇلارنىڭ تەختكە چىقىش ۋە ۋاپات بولۇش يىللىرىمۇ ئېنىق ئەمەس. سۇلتان ئابدۇللىتىپ خان ھىجرى 1037 - مىلادى (1627-) يىلى ۋاپات بولدى. بۇ ئارىدا، سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئەۋلادىدىن ئابدۇرېھىم خان تۇرپاننىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى ئىدى، ئۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ سەئىدىيە دۆلىتىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتتى.

سۇلتان ئابدۇللىتىپ خان ئۆلگەندىن كېيىن، شاھزادىلار ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ قانلىق ئۇرۇشلار ئون يىل داۋام قىلىپ ئاخىرى تۇرپان ئومۇمىي ۋالىيسى ئابدۇرېھىم خاننىڭ ئوغلى ئابدۇللاخان، ھەممىگە غالىپ كېلىپ جېدەلنى بېسىقتۇردى ۋە يەركەن تەختىنى ئىگەللىدى.

ئابدۇللاخاننىڭ خانلىق دەۋرى

ئابدۇللاخان ھىجرى 1048 - (مىلادى 1638 -) يىلى يەركەن تەختىگە چىقىپ، ئۆزىنى خان ئېلان قىلدى. شۇ چاغدىكى سەئىدىيە دۆلىتىگە قاراشلىق ئۆلكىلەردىن ئالتى شەھەر، تۇرپان، بەشبالىق ۋە غولجىنى ئابدۇللاخان بىۋاسىتە ئۆز ئىدارىسىگە ئالدى. نەتىجىدە، بۇ يەرلەردە ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئىگە ھېچبىر ھۆكۈمەت قالمىدى. بۇ سۈرەتتە شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن ھەربىي، مەمۇرىي ۋە مالىيە ئىشلىرى بىر يەرگە باغلانغانلىقى ئۈچۈن دۆلەت كۈچلەندى، يۇرتنىڭ تىنچلىقى ساقلاندى، ئەسكىرىي كۈچ كۆپ تەرەققى قىلدى. غەربدىكى كىچىك خانلىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋە ئۈچ ۋىلايەتلىرىگە ئەسكەر يىغىپ، پەرغانغا ئەسكەر يوللاش تەييارلىقىنى باشلىدى. بۇنى ئاڭلىغان تاشكەنت ۋە قوقەنت خانلىرى ئابدۇللاخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئابدۇللاخان بۇلارنى، ھەربىي كىرىمنىڭ بەلگىلەنگەن بىر مىقدارىنى يەركەن خەزىنىسىگە يوللاش ۋە خوتېنى ئابدۇللاخاننىڭ نامىدا ئوقۇش شەرتلىرى بىلەن ئۆز ھامىيلىقىغا قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركىستاننىڭ بۈيۈك بىر قىسمى شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىگە تەۋە بولدى. ئابدۇللاخان ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان شەھەرلەرنى، جامە - مەدرىسەلەرنى، كارۋان يوللىرىنى، يول ئۈستىدىكى لەڭگەر (دەڭ) لەرنى ۋە قۇدۇقلارنى يېڭىدىن ياساپ چىقتى. قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەندە بىردىن بۈيۈك مەدرىسە سالدى. بۇ مەدرىسەلەرگە نۇرغۇن يەرلەرنى ھەتتا كەنتلەرنى ۋە خېچى قىلدى. «خانلىق مەدرىسە» دەپ ئاتالغان بۇ مەشھۇر مەدرىسەلەر ۋە ۋەخىپىلەر ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئابدۇللاخان، يۇرتنى ئاۋات قىلىش ۋە زىرائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۆپ تىرىشتى. نۇرغۇن ئېرىق - ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، توغان ياساپ سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلىدى. ھازىر مۇمەۋجۇد بولۇپ تۇرغان، خوتەن ۋە كىرىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېرىيە شەھىرىنىڭ تۆت چوڭ ئۆستىڭى ۋە «تورما» (ئېتىزلارغا نۆۋەت بىلەن سۇ ئېلىش تۈزۈمى) ئابدۇللاخاننىڭ تارىخى تۆھپىلىرىدىن بىرىدۇر.

ھىجرى 1075 - (مىلادى 1664 -) يىللىرى ئەتراپىدا كىرىيە ۋە چەرچەننىڭ تاغلىق قىسىملىرىدا ئولتۇرۇشلۇق مۇسۇلمان بولمىغان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىسيان چىقاردى ۋە كىرىيە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ خەلقنى قەتلىئام قىلدى. ئابدۇللاخان بۇنى ئاڭلاپ، يەركەندىن كېرىيەگە يۈرۈش قىلىپ سېرىق ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلدى. سېرىق ئۇيغۇرلار تاغلارغا قاچتى. ئابدۇللاخان ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەسكەر يوللاپ، قوغلاپ يەتكەن يەردە ئولتۇرۇپ، ئۇلارنى تامامەن يوقىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. نەتىجىدە، كېرىيە ۋە چەرچەن تاغلىرىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن بىرسىنىمۇ ساق قويماي يوق قىلدى.

ئابدۇللاخاننىڭ زامانىسىدا قالماقلار ناھايىتى كۈچلنىپ، قازاقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ھىجرى 1070 - (مىلادى 1659 -) يىلى ئەتراپىدا غولجا ۋە بەشبالىققا ھۇجۇم قىلىپ، ئابدۇللاخاننىڭ

ئەسكەرلىرىنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى ۋە بۇ جايلارنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئىككى تەرەپ ئارىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشلار بولدى، قۇمۇل ۋە شەھەرلىرىمۇ قالماقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. (بۇ ئۇرۇشلار ھەققىدە باشقا تەپسىلى مەلۇماتىمىز يۇق) نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىنتايىن مۇھىم قىسمى سەئىدىيە دۆلىتىدىن ئايرىلىپ كېتىپ، يالغۇز ئالتى شەھەر قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخاننىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئەسكىرىي كۈچى بەك ئاجىزلىشىپ كەتتى.

ئابدۇللاخان دەۋرىدە، غەربىي تۈركىستاندىكى پارچە - پارچە بولۇپ كەتكەن ئۆزبېك خانلىرى دائىم بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ يۇرتنى ۋەيران قىلماقتا ئىدى. بۇ ئەنسىز ۋەزىيەتتىن قاچقان خەلق شەرقىي تۈركىستانغا ئېقىن ئېتىپ كۆچۈپ كەلگىلى باشلىدى. ئابدۇللاخان بۇ كۆچمەنلەرگە كۆپ رەھم - شەپقەت قىلىپ ياخشى كۈتۈۋالدى، يەر كۆرسىتىپ بەردى، تۇرمۇشىدىنمۇ ياخشى خەۋەر ئېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. بۇ كۆچمەنلەر ئارىسىدا «سىيد» لىق داۋاسى قىلىدىغان بەزى «خوجا» لار بار ئىدى. ئۇ زامانلاردا، «مەن تەرىقەت مۇرىشى» ياكى «مەن سىيد» دېگەن كىشىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا بازىرى ئىتتىك ئىكەنلىكى تارىخ ئوقۇغان ھەممە كىشىگە ئايان.

ئابدۇللاخان بۇخوجالارغا ھەددىدىن زىيادە ھۆرمەت قىلىپ، ھەر ئىشنى ئۇلارنىڭ ئىستىخارىلىرى ۋە مەسلىھەتلىرى بويىچە قىلىدىغان، ھەر نەرسىنى ئۇلارنىڭ ئارزۇلىرىغا پىدا قىلىدىغان بولدى. ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، پۈتۈن خانلىق خانداندىكى كىشىلەرنى ۋە دۆلەت كاتىپلىرىنى بۇخوجىلارغا مۇرىت قىلدى. بارا - بارا خەلق ئاممىسى، بۇخوجىلارنى تەسەۋۋۇرنىڭ ئۈستىدە يۈكسەك بىر مەرتىۋىگە ئىگە كىشىلەر دەپ ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇخوجىلارنىڭ نوپۇسى، باشقا ھەرقانداق بىر نوپۇزلۇق كىشىدىن ئۈستۈن ھالغا كەلدى.⁸⁹

ئابدۇللاخاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تارىختا كۆرۈلمىگەن پالاكەتلەرگە گىرىپتار بولۇشىغا مانا، بۇخوجىلارنىڭ ھەسەتخورلۇقى ۋە ئۆز كۈرلۈقى سەۋەب بولدى. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىي بايان قىلىمەن.

ئابدۇللاخاننىڭ خانلىقتىن يىقىلىشى

ئابدۇللاخان، ئوغۇللىرىدىن يولبارسخاننى قەشقەرگە ۋالىي قىلغانىدى. يولبارسخان بەك زالىم ۋە مۇستەبىت بىر ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن ئابدۇللاخان ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشقا ھەتتا يوقىتىشقا قارار قىلدى. يولبارسخان دادىسىنىڭ بۇ نىيىتىدىن خەۋەردار بولۇپ، دەرھال ئىسيان كۆتۈردى. ئابدۇللاخان ئۇنىڭ ئەدىۋىنى بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر يوللىدى، بۇ ئەسكەرلەر مەغلۇپ بولدى.

⁸⁹ نۇپۇز - يۈز ئابروي، ھوقۇق ۋە ياكى تەسىر دائىرىسى دېگەن مەنىدە (ن. ش. ھ.).

ئىككىنچى قېتىم دادا - بالا ئوتتۇرىسىدا شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولدى ۋە ھىجرى 1078 - (مىلادى 1667 -) يىلى ئابدۇللاخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولدى.

ئابدۇللاخان، ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن كۆرگەن بۇ يامانلىققا چىدىيالماي، تەختنى ئاشلاپ يۇرتتىن چىقىپ كېتىشكە قارار قىلدى. ئورنىغا كىچىك ئوغلى ئابدۇلمۆمىن خاننى تەختكە چىقىرىپ، ئۆزى بىرقىسىم يېقىن ئادەملىرىنى، ئېلىپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. ئەۋرە ئېلىپ ئالەمگىر (ھىندىستان پادىشاھى) بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ كەشمىر ۋالىيسى مۇبارىزخانغا، ئابدۇللاخاننى پادىشاھقا لايىق ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ، دېھلىگە يولغا سېلىشنى بۇيرۇدى. مۇبارىزخان، ئابدۇللاخاننى زور ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە بىرقانچە كۈن دەم ئالدۇرۇپ دېھلىگە يولغا سالدى. ئەۋرە ئېلىپ ئالەمگىر ئابدۇللاخاننى ھەشەمەتلىك مۇراسىم بىلەن قارشى ئېلىپ ناھايىتى ھۆرمەت قىلدى. ئابدۇللاخان دېھلىدىن مەككىگە بېرىپ، ھەج قىلىپ يەنە ھىندىستانغا قايتىپ كەلدى. ئەۋرە ئېلىپ ئالەمگىر ئابدۇللاخانغا، «ئوغۇللىرىنىڭ سىلگە قىلغان ئەدەپسىزلىكىدىن قاتتىق بىئارام بولدۇم، ئەمدى ۋەتەنلىرىگە قايتىمىسۇنلار. مېنى ئۆز ئوغۇللىرى ئورنىدا كۆرۈپ ھىندىستاندا تۇرۇپ قالسۇنلار. ۋاپادار بىر ئوغۇللىرىدەك خىزمەتلىرىنى قىلىمەن» دېگەن. ئابدۇللاخان بۇ ئىلتىپاتلىق مۇئامىلىدىن ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، ھىندىستاندا قالدى. يازنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ھىجرى 1080 - (مىلادى 1669 -) يىلى كەشمىرگە كەلگەندە شۇ يەردە ۋاپات بولدى. ئابدۇللاخان يۇرتتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يولبارىسخان ئابدۇلمۆمىن خاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزى خان بولدى. ئىككى يىل ناھايىتى زۇلۇم ۋە ئىستىبداتلىق بىلەن ھۆكۈم سۈرۈپ ھىجرى 1081 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى. «تارىخى رەشىدى» دە يولبارىسخاننىڭ زالىملىقىنى تەسۋىرلەپ، «شۇنداق بىر زالىم ئىدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ھۇججەت زالىم خىجىل بولاتتى، زۇھاك ماران يامانلاپ كېتەتتى» دەپ يېزىلغان.

ئىسمائىل خاننىڭ خان بولغانلىقى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ

تۈز كۈرلۈقى

يولبارىسخاننىڭ زۇلۇمغا ئاقەت قىلالىمىغان خەلق ئۇنىڭغا قارشى بىرئومۇمىي ئىنقىلاب قوزغىدى، يولبارىسخان ئۆلتۈرۈلدى. خانلىق تەختىگە ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمائىل خان چىقىپ، يۇرتنى ئىنچىقتى. ئىسمائىل خاننىڭ زامانىسىدا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن كۆچمەن «خوجا» لاردىن ھىدايتۇللا خوجا دېگەن بىرسى، بەك نۇپۇز تېپىپ كەتكەنىدى. ئۇ بۇ نۇپۇزغا قانائەت قىلماي، خانلىق تەختىگە كۆز تىكىشكە باشلىدى. ھىجرى 1087 - (مىلادى 1676 -) يىلى جاھىل مۇرىتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئاشكارا ئاسلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا ئاش - نان بەرگەن، ئىززەت ئابروي بەرگەن دۆلەتنىڭ خانى ئىسمائىل

خانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. يەركەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. شەھەر ئىچىدىكى مۇرىتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن شەھەرنى قولغا چۈشۈردى. ئىسمائىل خاننى ئەسىر ئېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ ئېلان قىلدى. ھىدايتۇللاخوجىنىڭ بۇ ئىستىلاسى ئۇزۇنغا بارمىدى. 3 - 4 ئاي ئۆتمەي خانلىق جەمەتىدىن مۇھەممەدئىمىن خان نۇرغۇن قۇۋۋەت توپلاپ، ھىدايتۇللاخوجىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. ھىدايتۇللاخوجا ئەسىر ئالغان ئىسمائىل خان ۋە بالاچاقلىرىنى بىرگە ئېلىپ، ئىلىغا قېچىپ بېرىپ قالماق خانى «گالدان قونتاجى» دىن باشپاناھلىق ۋە مۇھەممەدئىمىن خانغا قارشى ياردەم تىلىدى⁹⁰.

سەئىدىيە مىللىي دۆلىتىنىڭ يىقىلىشى

ھىدايتۇللا غوجىنىڭ ياردەم تىلەپ كېلىشى گالدان (غالدان) نىڭ ئارزۇسىغا ئازا ئۇيغۇن كەلدى. چۈنكى، غالداننىڭ ئۇزۇندىن بېرى ئارزۇسى ئالتى شەھەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. ئەمما، ئالتى شەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ قاتتىق مۇداپىئەسى، ۋە ئەگەر ئىشغال قىلغاندىمۇ ئۇيەردە پۇت - نېرەپ تۇراللىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. ھىدايتۇللاخوجا بولسا ئالتى شەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ پىرى ۋە پىشۋاسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمدى ئۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تولراقى ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ، ئىتائەت قىلىشى چوقۇم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، غالدان ھىدايتۇللاخوجىنى ناھايىتى ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ئۇنىڭغا قالماقلارنىڭ شەرەپ ئونۋانى «ئاباق» دېگەن ئونۋاننى بەردى. كېيىنچە، بۇنى مۇرىتلىرى ئۆزىچە بۇزۇپ «ئاباق»، «ئاباق» ۋە يا «ئاباق» دەپ ئاتىۋالغان.

ھىجرى 1090 - (مىلادى 1679 -) يىلى غالدان، ھىدايتۇللاخوجىنى ئالدىغا سېلىپ، 60000 ئەسكىرى بىلەن ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەدئىمىن خان قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ مۇداپىئە قىلىپ، غالداننى ئاقسۇدىن ئۆتكۈزمەي تۇستى. لېكىن، ئاباق (ئاباق) غوجىنىڭ تەشۋىقى بىلەن ئۇنىڭ قەشقەر ۋە يەركەندىكى مۇرىتلىرى توپلاڭ چىقارغانلىقتىن، مۇھەممەد ئىمىن خان يەركەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. غالدان قەشقەر ۋە ئاقسۇنى توسالغۇسىز ئىشغال قىلدى. بۇ يەردىكى ھۆكۈمەت تەرەپدارلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇندىن كېيىن، يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەد ئىمىن خان شەھەرگە كىرىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. غالدان يەركەندىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ تۇرغان بىرپەيتتە، ئاباق خوجىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى مۇرىتلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە بۇخائىن مۇرىتلەر «غوجامغا دەرۋازىنى ئاچتۇق» دەپ قالماقلارغا سېپىلىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرگەن قالماق ئەسكەرلىرى، ئىنتايىن دەھشەتلىك قەتلىئام ۋە بولاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. مۇھەممەد ئىمىن خان. ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. نەتىجىدە 170 يىللىق بىر مىللىي ۋە ئىسلام دۆلىتى يىقىلدى.

90 گالدان قونتاجىنى ھازىرقى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «غالدان قۇتئەيجى» دەپ ئالماقتا. ئە. بايتۇر، 1214 - بەت (ن. ش. ھ.).

سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىدارىي تەشكىلاتى

ۋە ئەسكىرىي ئىشلىرى

سەئىدىيە دۆلىتى، ئۆز زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىناتتى. چۈنكى، بۇ دەۋردە، غەربىي تۈركىستان ۋە شىمالىي ئۆلكىلەر پارچىلىنىپ، كىچىك - كىچىك خانلىقلارغا يەنى، ئۆزبېك خانلىقى، قازاق خانلىقى ۋە قالماق خانلىقى دېگەندەك خانلىق ۋە بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ۋاھالەنكى، بۇ چاغدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتاي ۋە ئىمىل ئۆلكىلىرىدىن باشقا پۈتۈن قىسمى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا ئىدى.

سەئىدىيە دۆلىتى چوڭ بىرخانلىق دۆلىتى بولۇپ، رەسمىي پايتەختى يەركەن ئىدى. لېكىن، ئىچكى جەھەتتىكى باشقۇرۇش ئىككى مۇستەقىل ئىدارىي تەشكىل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بۇ ئىدارىي تەشكىللەرنىڭ، بىرى يەركەندىكى خانلىق ئوردىسىدا بولۇپ، كۈچادىن باشقا پۈتۈن ئالتى شەھەر ۋىلايەتلىرى بىۋاسىتە بۇ ئورۇنغا قاراشلىق ئىدى. بۇ ئۆلكىلەرگە ۋالىي، ھاكىم تەيىنلەش ياكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش بۇمەركەز تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلاتتى. پۈتۈن مالىيە كىرىم خاننىڭ خەزىنىسىگە كىرەتتى. يەنە بىر ئىدارە تۇرپان ئومۇمىي ۋالىي ئىدارىسى بولۇپ، كۈچادىن تارتىپ قۇمۇل، بەشبالىق ۋە غولجىغىچە سوزۇلغان ئۆلكىلەرنىڭ پۈتۈن ئىچكى ئىشلىرى ۋە مالىيەسى بۇ ئىدارىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇ ھەر ئىككى ئىدارىي تۈزۈمدە ئوخشاش بىرخىل قانۇن يۈرگۈزۈلەتتى. ئەدلىيە ۋە جازا ئىشلىرى شەرىئەت قازىلىرىنىڭ ئىلگىدە بولۇپ، ھەر بىر شەھەر ۋە كەنتتە مۇنتىزىم مەھكىمە شەرىئى ۋە تۈرمە بار ئىدى. ساقچىلىق ۋەزىپىسى ئۈچۈن ئايرىم ئىدارە تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، بۇلارغا غەربىي تۈركىستاندىكىگە ئوخشاش «كوتۋال» ياكى «شەھنەلىك» دەپ نام بېرىلگەنىدى. ساقچى ئىدارىسى ئەڭ ئىنتىزاملىق ئورۇن بولۇپ ساقچى باشلىقىنى «مىرشەب» دەپ ئاتايتتى.⁹¹

مالىيە كىرىم جەھەتتە، ھەربىر تاناب تېرىلغۇ زېمىن ئۈچۈن مەلۇم مىقداردا ئالۋاڭ، چارۋا ماللار ئۈچۈن ئوت ئۈچى ئېلىناتتى. تىجارەتچىلەر ماللىرىدىن زاكات، دېھقانلار يەردىن ئېلىنغان مەھسۇلاتقا ئۆشەرە تۆلەيتتى. بۇلارنى خەلقنى يىغىۋېلىش ۋە خەزىنىگە تاپشۇرۇشقا ھاكىملار مەسئۇل ئىدى. چاغاناي دۆلىتى دەۋرىدىكى خەلقنى سىنىپلارغا ئايرىپ ئىدارە قىلىش تۈزۈمى سەئىدىيە دۆلىتىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى.

دۆلەت بېشىدىكى خانلارنىڭ كۆپىنچىسى، ھەر يىلى يۇرتىنىڭ بىر قىسمىغا ساياھەت قىلىپ، خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشنى، خەلقنىڭ دەردىنى ئاڭلاپ، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن

⁹¹ كۈتۈۋال - پارسچە، ساقچى ئىدارىسى، مىرشەب - كۆزەتچى (ساقچى) باشلىقى دېگەنلىكتۇر (ن. ش. ھ).

كېرەكلىك خىزمەتلەرنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن تىگىشلىك ئۇرۇنلارغا بۇيرۇق بېرىشنى، ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ قارايتتى.

سەئىدىيە دۆلىتى ئەسكىرىي ئىشلارغا، بۇرۇنقى تۈرك دۆلەتلىرىدەك كۆپ ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىگەن. چۈنكى، بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىتى كېڭەيمىچىلىك قىلىش بولماي، بەلكى، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە تىنچلىقنى ئاساس قىلىش ئىدى. خۇشنا دۆلەتلەر شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلالغۇدەك كۈچلۈك دۆلەتلەر ئەمەستى، ھەممىسى بۆلۈنگەن ئۇششاق بەگلىكلەردىن ئىبارەت ئىدى.

شەرقتە، ئۇچاغدىكى چىندە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مىڭ ئىمپېراتورلۇقى ئاجىز بىر ۋەزىيەتتە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىمالى يوقتى. مانا بۇ سەۋەبتىن سەئىدىيە دۆلىتى ئىچكى جەھەتتىكى تىنچلىقنى قوغداشقا يەتكۈدەكلا ئەسكىرى كۈچ ساقلىغان. بۇ ئەسكەرلەرمۇ ئىككى ئىدارى مەركەزگە تارقىتىلغانىدى. يەركەندە خاننىڭ باشچىلىقىدا بىر قانچە مىڭ ئەسكەر تۇراتتى. ۋالىيلىق مەركەزلىرىدىمۇ ۋالىي باشچىلىقىدا بىر مىقدار ئەسكەر تۇرغۇزۇلغانىدى. توپۇلاڭ چىقىپ قالغاندا، ئۇ يەرلەرگە يەركەندىن ئەسكەر يوللاپ بېسىق تۇرۇلغان. تۇرپان ئومۇمىي ۋالىيلىقنىڭ قول ئاستىدا بىر قانچە ئەسكەر بولۇپ، شىمالدىن قالماقلارنىڭ، جەنۇبىدىن كۈكۈ ئۆلكىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ۋەزىپىسى بۇلارغا بېرىلگەن. پەقەت ئابدۇللاخان زامانىسىدا قالماقلار بەك كۈچلىنىپ كېتىپ، شەرقىي تۈركىستانغا خەۋپ سالغىلى باشلىغاندىلا، ئەسكىرىي ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىلىپ خېلى كۆپ، ۋە كۈچلۈك بىر قوشۇن تەييارلانغان ۋە بۇنىڭغا تايىنىپ، تاشكەنت ۋە قوقەنتلەرنى ھامىيلىقىغا ئالغان. كېيىنچە، قالماقلار زەربىسى بىلەن بۇ قوشۇن ئاجىزلىشىپ كەتكەن. نەتىجىدە، ئابدۇللاخان ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. شۇنداقلا بۇ دۆلەتنىڭ يىقىلىشىغا ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى سەۋەب بولدى.

ئىقتىسادىي ئەھۋالى

قاراخانىلار دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا، سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدە يۇرتنىڭ ئومۇمىي تىنچلىق ۋەزىيىتى سايىسىدا، ئىقتىسادىي ئەھۋالى يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بايلىقى زور دەرىجىدە ئاشقان. ئىچ تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشى تېز ۋە نەتىجىلىك بولۇشى بىلەن شەھەرلەر ۋە بازارلار روناق تېپىپ، ئاۋاتلىشىپ كەتكەن. تاشقى سودا - سېتىق ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا، ئەڭ مۇھىم تىجارەت شەرقىي تۈركىستانلىق سودىگەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى. چۈنكى، ئۇ دەۋردە سەنئەت ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنيادا ئەڭ ئۈستۈن سەۋىيەدە تۇرۇۋاتقان چىن ۋە ھىندىستانغا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تىجارەت كارۋانلىرى ئۈزۈلمەي بېرىپ - كېلىپ تۇراتتى. شەرقىي تۈركىستانلىق تىجارەتچىلەر چىنگە ئالتۇن، قاشتېشى، جاۋاھىرات، خام (مانا)، چەكمەن، يۇڭ، تېرە ۋە

زىلچە (گىلەم) قاتارلىق ماللارنى ئاپىرىپ سېتىپ، چىندىن فار - قۇر بۇيۇملىرى، يىپەك رەخ ۋە چىنە - قاچا ئېلىپ كېلەتتى. ھىندىستانغا كىگىز، خام، چەكمەن، ئالتۇن ۋە چىن ماللىرىنى ئاپىرىپ سېتىپ ئۇ يەردىن دورا، ئەتىر، قارامۇچ، دارچىن قاتارلىق دورا - دەرەمەكلەر ۋە كەشمىر شالى قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى. غەربىي تۈركىستان ۋە ئافغانىستانغا بولسا خام، چەكمەن، گىلەم، تۆمۈر، باقىر (مىس) ئات ۋە چىن ماللىرىنى ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن بۇ تەرەپكە توغرا كېلىدىغان ماللارنى ئېلىپ كېلەتتى. تېرىلغۇ ئىشلىرىنىڭ كۆپ نەرقى قىلغانلىقىنى، بۇدەۋردە يېڭىدىن ئاۋاتلاشقان يۇرتلارنىڭ كۆپلىكى ۋە يېڭىدىن ياسالغان ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە كارىزلارنىڭ كۆپلىكى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئالتى شەھەردە، قۇملۇق چۆللەرگە ئېقىپ سىڭىپ كېتىدىغان كەلكۈن سۈيىنى، قوللۇنۇشقا ئەپسىز دەريا ۋە جىلغا سۇلىرىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، ئۆستەڭ چېچىپ، سۈنى ئېتىزغا باشلاپ تېرىلغۇ يەرلەرنى سوغۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلغان. مەسىلەن: خوتەن بىلەن كىرىيە ئوتتۇرىسىدا، ھاڭگى، چىرا، گۇلاخما، قاراقىر ۋە بۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يۈز لەرچە كەنتلەر؛ گوما ۋە قارغىلىق ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇق چۆل بويلىرىدىكى يېزا - كەنتلەر؛ مەكىت، مارالبېشى، كەلپىن، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇدىكى باي، كۇچادىكى يېڭىسار، شايار، قەشقەردىكى پەيزىشاۋات قاتارلىقلار ۋە ئۇندىن باشقا چەكسىز تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ ھەممىسى سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن ياكى بۇرۇن خاراپ بولغانلىرى بۇ دۆلەتنىڭ يوقىرىقىدەك پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە يېڭىدىن ئاۋات قىلىنغان.

شەرقىي تۈركىستان خەلقى قەدىمدىن تارتىپ سانائەت (قول سانائەت) ساھەسىدە تەرەققى قىلغان خەلق بولغانلىقىدىن، سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدىكى تىنچ ۋە زىيەتتە بۇ سانائەت تەرەققىياتى تېخىمۇ جۈش ئۇرۇپ راۋاجلانغان. ئۇ دەۋرنىڭ مېمارلىق ئەسەرلىرىدىن قالماقلار، خوجالار، كانچۇتلار ۋە چىنىقلىقلارنىڭ بوزۇپ - چېقىشلىرىدىن ساق قېلىپ، بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى بەك ئاز. بۇ ئەسەرلەرگە كۆز ئاتىغىنىمىزدا ئۇنىڭدىكى بىناكارلىق سەنئىتى، نەققاشلىق، گېئومېترىك ۋە باشقا جەھەتلەردىكى يۈكسەك ماھارەتنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى باشقا ھەر قانداق بىناكارلىق سەنئىتىدىن كېيىن قالماغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. پەقەت، بىر كەمچىلىكى، بۇ ئىمارەتلەردە ئاش ئىشلەتمەي پىششىق كېسەك قوللىنىلغانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، يوقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تاجاۋۇزچىلار ئۇ دەۋردىكى ئىمارەتلەرنى ئوڭايلا ۋەيران قىلىۋېتەلگەن. بۇلاردىن زامانىمىزغىچە، بىر قانچە مەسجىد، جامە ۋە مازار گۇمبەزلىرى ساق قالغان.

سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدە تۆمۈر، مىس ۋە كۆمۈشتىن ياسالغان ئۆي سەرەمجانلىرى ۋە باشقا سەنئەت ئەسەرلىرىدىن، بۈگۈنمۇ خەلقىمىزنىڭ قولىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ياسىلىشىدىكى گۈزەل سەنئەت ھۈنرى ۋە ئۈستىلىقى، ھازىرقىسىدىن ھېچ قېلىشمايدۇ.

ھۆكۈمەت، كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، دۆلەت نازارىتى ئاستىدا

ناھايتى تەرەققىي قىلدۇرغان. يېڭىساردىكى تۆمۈر كانىدىن، كۇچا ئەتراپىدىكى مىس كانىدىن، ۋە خوتەن، كىرىيە ۋە چەرچەن كانلىرىدىن چىقىرىلغان تۆمۈر ۋە ئالتۇن، يۇرتنىڭ ئۆز ئىقتىياجىدىن ئېشىپ، تاشقى دۆلەتلەرگىمۇ خېلى زور مىقداردا سېتىلغان. بۇلاردىن باشقا قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى، بولۇپمۇ زەرگەرچىلىك، مىسكەرچىلىك، توقۇمىچىلىق، خالۋاپلىق (گىلەم توقۇش)، يىپەكچىلىك ۋە كىگىزچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ناھايتى تەرەققىي قىلغانىدى. بۇلار ئىچكى بازار ئىقتىياجىدىن ئېشىپ، تاشقىرىغىمۇ چىقىرىلاتتى. چەتتىن بولۇپمۇ كەشمىر ۋە ھىندىستاندىن نۇرغۇن ئۇستىلار كېلىپ، شەرقىي تۈركىستاندا ئۆز يۇرتلىرىنىڭ قول سانائىتىنى يايغان ۋە راۋاجلاندۇرغانىدى.

مائارىپ ۋە ئەدەبىيات

مائارىپ ۋە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنىڭ شۇ زاماننىڭ ئۆلچەملىرىگە ئۇيغۇن ھالدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقى مەلۇم. مەكتەپلەردە تۈركچە، دىنىي ۋە ئەدەبىي كىتابلار ۋە بىر ئاز پارىسچە كىتابلار ئوقۇتۇلاتتى. مەدرىسەلەردە، ئەرەبچىگە بىرىنچى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ، پەقەت سەرف ۋە نەھۋى، فىقھ ۋە ئۇسۇلى فىقھ، ئىلمى كالام، ھەدىس، تەفسىر ۋە پەلسەپە بىلىملىرىدە تامامەن ئەرەبچە كىتابلاردىن دەرس بېرىلەتتى⁹². ئەخلاق ۋە ئەدەبىياتتا بولسا پارىسچە كىتابلاردىن دەرس بېرىلەتتى. دېمەك، شەرقىي تۈركىستاندا ئۆز ئانا تىلى بولغان تۈركچىنى ئىلىم ساھەسىدىن يىراقلاشتۇرۇش، سەئىدىيە دۆلىتى ئۆتكۈزگەن چوڭ بىرخاتالىق ئىدى. خانلار، بەگلەر ۋە يۇرت كاتتىلىرى شەھەرلەردە، ناھىيىلەردە، يېزا - كەنتلەردە ھەتتا مەھەللىلەردە، سالدۇرغان مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەر، ھەيران قالغىدەك كۆپ ئىدى. مانا، بۇلار شۇ زاماندىكى مائارىپنىڭ ئەھمىيىتى ۋە تەرەققىياتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدە، شەرقىي تۈركىستان مەدرىسلىرىدە نۇرغۇن ئالىملار يېتىشىپ چىققانىدى. بۇلار «تارىخى رەشىدى» نىڭ زەيلىدە تەپسىلىي بايان قىلىندۇ.

ئەدەبىياتقا كەلسەك، گەرچە، مەدرىسەلەردە ئەرەبچە ۋە پارىسچە تىللىرىغا باشقىچە ئەھمىيەت بېرىلىپ، بۇتىلاردا شېئىر يازىدىغان شائىرلار خېلى كۆپ ساننى ئىگەللىگەن بولسىمۇ تۈركچە ئەدەبىياتىمىزغا راۋاجلىنىشنىڭ قوغداپ قېلىنغانلىقى مەلۇم. شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن بولغان خوتەنلىك «نوبىتى» نىڭ دىۋانىنىڭ قولىياز مىسى ھازىرمۇ خەلقىمىزنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقاندا. «تارىخى رەشىدى» يەنە نۇرغۇن شائىرلارنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان. ئەپسۇسكى، ماڭا نوبىتىدىن باشقا

⁹² سەرف - سىناكس. نەھۋى - مورفولوگىيە. فىقھى - ئىسلام ھوقۇقى. ئۇسۇلى فىقھى - ھوقۇق مېتودولوگىيىسى

ئىلمى كالام - ئىسلام ئەقىدىسىنى تەتقىق قىلىش ئىلمى (ن. ش. ھ.).

شائىرلىرىمىزنىڭ دىۋانلىرىنى كۆرۈش نېسىپ بولمىدى. نۇبىتىنىڭ دىۋانىنى ئوقۇساق، ئۇنىڭ فۇزۇلى ۋە ناۋايى دەك ئۇچۇق پىكىرلىك ۋە ھەقىقىي بىر مۇتەسەۋۋۇف ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن قوليازما كىتابلار بەك تولا. قۇرئان، ھەدىس كىتابلىرى، كالام ئىلمى، ئەرەبچە ۋە پارسچە دىۋانلار بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان كاتىپلىرىنىڭ قەلىمى بىلەن يېزىلغانلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھۇسنى - كىتابىتى (چېرايلىق يېزىلىشى) ۋە باش سەھىپىلىرىنىڭ كىمىس (ئالتۇن ھەل) ۋە رەڭگا - رەڭ نەقىشلىرىدىكى ئۈستىلىق، شۇ دەۋردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ كاتىپلىق سەنئىتىدە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن ھېچ ئارقىدا ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ روھىي ھالىتى

ئوتتۇرا ئەسىردە پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدا، تەسەۋۋۇپچىلىك (ئىشانلىق - سۈپىلىق) كەسپىنىڭ راۋاج تاپقانلىقى ۋە تەسەۋۋۇپ شەيخلىرىنىڭ ئومۇمىي خەلق ئۈستىدىكى تەسىرى، تارىختىن خەۋىرى بار ھەرقانداق كىشىگە مەلۇم بولغان بىر مەسىلىدۇر. شەرقىي تۈركىستاندا، بۇ تەسىر تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە كۈچلۈك ئىدى. چۈنكى، ھۆكۈمدار خانلار باشلىق پۈتۈن دۆلەت كاتتىلىرى ۋە خەلق بۇ تەسەۋۋۇپ مۇرىشى (شەيخ) لىرىغا مۇرىت ئىدى. بۇ مۇرىشىلارنىڭ، خالىس ۋە خەلىقچە ئىسلامىيەتنىڭ ئاساسى پرىنسىپىنى ئۆگىتىدىغانلىرى بەك ئاز ئىدى. بۇلارنىڭ تولىسى، خەلق ئاممىسىنى ئۆزىگە رام قىلىش ئۈچۈن، دىنىيلىك، مەسىلە كىسىزلىك، يالغان كارامەتچىلىك ۋە خانقا ساختىپەزلىكىنى ئۆزىگە كەسپ قىلۋالغان دەجىجاللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ يۇل بىلەن خەلقنى ئەۋھام پەرەستلىككە مۇپتىلا قىلىپ، ئۆز غەرەزلىرىگە ۋە دىنى مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن دەستەك قىلۋالغان ئىدى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان ساۋاتسىز ۋە جاھىل كىشىلەر، بىر تەرەپتىن ئىسلام يولىنى ئۇنۇتۇپ ئىلھاد دىنىسىزلىك يولىغا چۈشتى⁹³. يەنى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ سائادىتىنى، بۇشەيخلەرنىڭ ئىختىيارىدا دەپ ئېتىقاد قىلىپ، خۇدا ۋە رۇسۇلىللاھنى ئۇنۇتۇپ، خۇدا ۋە رۇسۇلنىڭ ئەمرىنى تەرك ئېتىپ، شەيخلىرىنىڭ ئارزۇسى ئۈچۈن ھەرنەرسىنى پىدا قىلىشتەك دەرىجىدە ئېزىپ كەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلىك خاسىيەتلىرى بولغان ۋە تەنپەرۋەرلىك ۋە مىللىي پىداكارلىق روھىنى يوقىتىپ، روھسىز - ئۆلۈك ئىنسانلار قاتارىغا كىرىپ قالدى. بۇ دەجىجال مۇرىشى (شەيخ) لەر بىر - بىرلىرى بىلەن مەنپەئەت ئاللىشىشتىن كېلىپ چىققان ئىتتىپاقسىزلىق، ھەسەتخورلۇق، ۋە

⁹³ رام قىلىش - ئۆزىگە باغلاش. ئەۋھام - ئەندىشە، قورقۇ. الحاد - دىن يولىدىن ئېزىقتۇرۇش (ن. ش. ھ).

ئۆچمەنلىكتىن ئىبارەت يامان ئىللەتلىرىنى، مۇرىتلىرى بولغان نادان خەلققە يۇقتۇرۇپ، مىللىي ۋە دىنىي بىرلىكنى يوقاتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق ۋە ئاداۋەت كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆزىنى ئۇزۇن مۇددەت مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قولىغا تۇتۇپ بېرىشتەك پاجىئەنى ھازىرلىماقتا ئىدى!

شەرقىي تۈركىستانغا قالماق تاجاۋۇزى

مۇھەممەدئىمىن خان شېھىت بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان قالمىقلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى. غالىدان قۇنتەيجى، پۈتۈن خەلقى مۇسۇلمان بولغان ئالتى شەھەرنى، قالماق ھاكىملىرى بىلەن باشقۇرۇشنىڭ قىيىن ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ، ئاپاق (ئاباق) خوجىنى ئالتى شەھەرگە ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلەپ، قەشقەردە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. باشقا شەھەرلەرگىمۇ ئاپاق خوجىنىڭ توغقانلىرىنى ھاكىم قىلدى. ئاپاق خوجىنىڭ قېشىدا بىرقانچە قالماق مەنسەپدارلىرى ۋە مىڭدەك قالماق ئەسكىرى تۇراتتى. باشقا ھاكىملار يېنىدىمۇ بىرقانچە قالماق ئەمەلدارلار ۋە بىر ئاز ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. غالىدان بۇ ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ ئىلىغا قايتىپ كەتتى. مانا، بۇ شارائىتتا ئالتى شەھەر خەلقى قالمىقلار ۋە خوجىلارنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشىدا، تارىختا كۆرۈلمىگەن بىر زۇلۇم ۋە ئىستىبادات ئاستىدا ئېزىلىپ، پالاكەتلىك بىر تەقدىرگە گىرىپتار بولدى.

ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى خوجىلار، نامدا ۋالىي ۋە ھاكىملار بولۇپ، ھوقۇق قالمىقلارنىڭ قولىدا ئىدى. پۈتۈن ئىشلار قالمىقلارنىڭ خاھىشى بويىچە ئىجرا قىلىناتتى. بۇ قارا يۈز خوجىلارنىڭ سەئىدىيە دۆلىتى زامانىسىدىكى ئىززەت - ئابرويى ۋە نوپۇزى قالمىدى. ئۇلار قالمىقلار قولىدىكى بىرىشتىلا ۋاسىتىسى ئويۇنچاق بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قالمىقلارغا كۈچۈكلەشتىن باشقا ئىشنى بىلمەيتتى. بۇ ۋەزىيەت، ئاپاق خوجىنىڭ ئۆلۈمىگىچە يەنى، ھىجرى 1102 - يىلىغىچە داۋام قىلدى.

قالمىقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

شەرقىي تۈركىستاندا «قالماق» دەپ ئاتىلىدىغان تۈرك قەبىلىسى⁹⁴، ئالتاي تاغلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق «ئويىرات» دېگەن چوڭ بىر قەبىلىگە مەنسۇپ. بۇلارنى چىن مەنبەلىرىدە «ئەيلۇت» دەپ يازىدۇ. ياۋروپا تارىخچىلىرى بولسا «قالمۇق» دەپ ئاتايدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا بۇلارنىڭ «قالماق» دەپ

⁹⁴ بەزى مەنبەلەردە قالمىقلارنى «جوڭغار» دېگەن نام بىلەن، غەيرى تۈرك دەپ، كۆرسىتىدۇ. ئە. بايتۇر، 1198. بەت (ن.ش.ھ.).

ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مەلۇم ئەمەس. مانا مۇشۇنداق تۆت خىل ئىسمى بولغان بوقەبىلىنىڭ قەدىمكى تارىخى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق. پەقەت، چىڭگىزخاننىڭ زامانىسىدىن باشلاپ، تارىخ سەھنىسىدە بۇلارنىڭ ئىسمى كۆرۈنۈشكە باشلىغان. دەسلەپتە، بۇلار چىڭگىزخانغا تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۆكتاي خانىدانىغا، ئۇندىن كېيىن، قۇبىلاي خانغا ۋە ئاخىردا چىندىن ھەيدىلىپ چىقىپ، موغۇلىستاندا بىرقانچىلىق (خاقانلىق) بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان خاقانلىققا تەۋە بولدى. تەخمىنەن ھىجرى 860 - (مىلادى 1397 -) يىلى قالماقلار موغۇل خاقانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەتراپىدىكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، بۈگۈنكى «موغۇلىستان» دەپ ئاتالغان يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. كېيىنچە، شەرقىي تۈركىستان چېگرالىرىغا، بەزىدە چىن چېگرالىرىغىمۇ تاجاۋۇز قىلغىلى باشلىدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىككى ئوگۇز (ھازىرقى ئالتاي) ۋە ئىمىل (ھازىرقى چۆچەك) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى.

ھىجرى 854 - (مىلادى 1450 -) يىلى قالماقلار، چىن ئىمپېراتورى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى ئەسىر ئالدى ۋە بېيجىڭنى مۇھاسىرىگە ئالدى. كېيىن، كۆپ باج تۆلەش شەرتى بىلەن ئىمپېراتورنى قويۇپ بېرىپ چىندىن قايتىپ چىقىپ كەتتى.

ھىجرى 860 - (مىلادى 1455 -) يىلى قالماق خانى ئېسەن خان، موغۇلىستاننى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىپ ئۆزىنى «خاقان» ئېلان قىلدى. لېكىن، بىرىلدىن كېيىن، موغۇللار ئۇنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن قالماقلارنىڭ قۇۋۋىتى قالماي، ئىشغال قىلغان پۈتۈن جايلارنى قولدىن كەتتى. پەقەت، ئۆز يەرلىرىلا قولدا قالدى.

ھىجرى 885 - (مىلادى 1480 -) يىلىغا كەلگەندە، تۇرپان ئومۇمىي ۋالىيسى، كېپەك سۇلتان قالماقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ۋە ئىككى ئوگۇز ۋە ئىمىلدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتتى.

ھىجرى 888 - (مىلادى 1483 -) يىلى قالماقلار مۇستەقىللىقىنى تاشلاپ، موغۇلىستان خاقانى دايانخانغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەندەك قالماقلار، شەرقىي تۈركىستان چېگرالىرىغا پات - پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇراتتى. ھىجرى 900 - (مىلادى 1494 -) يىللىرى، ئەھمەد ئالاچەخان قالماقلارنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا خىراج بېرىپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلغان. موغۇلىستان خاقانلىقى مۇنقەرىز بولۇپ، بۆلۈنمە خانلىقلار شەكلىدىكى ھۆكۈمرانلىققا ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، قالماقلارمۇ ئۇلاردىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بىرخانلىق قۇرۇۋالدى. ھىجرى 1000 - يىلىغا كەلگەندە، ئىنتايىن كۈچلىنىپ كەتتى.

ھىجرى 1069 - (مىلادى 1658 -) يىلى غەربكە ئىلگىرىلەپ كەلگەن قازاقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ،

ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئېرىش بىلەن تۈبۈل دەريالىرى ئارىسىدىكى قازاق يۇرتلىرىنى تارتىۋالدى. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي قازاقلار ئىلگىرىلەپ كېلىپ، قالماقلارنى بۇجايلاردىن ھەيدەپ چىقاردى. ھىجرى 1070 - (مىلادى 1659 -) يىلىغا كەلگەندە، قالماقلار شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئابدۇللا خاننى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلىپ، ئىلى، بەشبالىق ۋە تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. بۇچاغدا تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ تەبلىغچىلىرى (دىننى تەشۋىق قىلىپ تاراتقۇچىلار) قالماق ۋە موغۇللارنىڭ يۇرتلىرىغا كېلىپ، كەڭ كۆلەمدە دىنىي تەشۋىقلىرىنى ئىلىپ بارغان. نەتىجىدە، قالماقلار كونا دىنى بولغان شامان دىنىنى تاشلاپ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. قالماق خانلىق جەمەتىدىن «غالدان» ئىسىملىك ئۆسمۈر ياشتىكى بىرسى، لاساغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى بىر - بىرلىرى بىلەن تىرىكشىۋاتقان، «قىزىل كۇلاھلىق» ۋە «سېرىق كۇلاھلىق» دېگەن ئىككى تەرەپ لامالاردىن، سېرىق كۇلاھلىقلارنىڭ قىشىدا تەربىيە ئالدى. ئاخىرى سېرىق كۇلاھلىق لامالارنىڭ مەزھىپىگە كىردى.

غالدان، لاسادىن ئوقۇشنى تۈگىتىپ يۇرتىغا كېلىپ، پۈتۈن قالماقلارنى «سېرىق كۇلاھلىق لاما» لار مەزھىپىگە كىرگۈزگەن. دېمەك، غالدان ئەسلىدە قالماق خانىدانىغا مەنسۇپ بىر شاھزادە بولۇش بىلەن بىللە، قالماقلارنىڭ دىنىي ۋە مەزھەبىي پېشقاسىمۇ بولغانىدى.

غالدان ھىجرى 1087 - (مىلادى 1675 -) يىلى خان بولدى ۋە ئۆزىگە قۇنتاجى (قۇنتەيجى) دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. دۆلىتىنى كۈچلەندۈردى ۋە تېرىتورىيەسىنى كېڭەيتىپ، ئىككى ئۆگز، ئىمىل، ئىلى ۋە ئالتايغىچە بولغان پۈتۈن جايلارنى ئىشغال قىلدى. غولجىدا ئالمالىققا يېقىن جايدا بىر شەھەر ياساپ ئۇنىڭغا «كۈرە» يەنى، ئىبادەتخانى دەپ، نام بېرىپ، پايتەخت قىلدى. ئۇندىن كېيىن، غالدان، تىبەتنى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى ۋە سېرىق كۇلاھلىق لامالارنىڭ باشلىقىنى ئۆز ھامىيلىقىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا «دالاي لاما» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. ھازىرغىچە تىبەت دالاي لامانىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇرماقتا.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، غالدان قۇنتەيجى ھىجرى 1090 - (مىلادى 1679 -) يىلى ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتى شەھەرنى ئىشغال قىلغان ۋە ئاپاق خوجىنى ئالتى شەھەرگە ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. غالدان ھىجرى 1100 - (مىلادى 1688 -) يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن موغۇلىستاننى بېسىۋالدى. (19 - خەرىتىگە قاراڭ) ئۇندىن كېيىن، غالدان چىن ئىمپېراتورى كاڭشى بىلەن ئۇرۇشتى، نەتىجىدە، غالدان ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ ھىجرى 1109 - (مىلادى 1687 -) يىلى پۈتۈن موغۇلىستان، قۇمۇل ۋە بارىكۆلگىچە بولغان جايلارنى چىنىقلار بېسىۋالدى. شۇيىلى غالدان ئۆلدى ۋە ئورنىغا نەۋرىسى «رابدان» خان بولدى⁹⁵. رابدان خان

⁹⁵ بەزى مەنبەلەردە «رابدان» نى «ئاراپتان» دەپ ئالىدۇ. ئە. بايتۇر، 1228 - بەت (ن. ش. ھ.).

چىن ئىمپېراتورلۇقىغا سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن تەۋە بولۇپ، تۇرپان، ئىلى، ئىمىل ۋە ئالتاي قاتارلىق جايلاردىكى ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالدى. ئالتى شەھەرمۇ قالماقلارنىڭ قول ئاستىدىن چىقىپ، كانجۇتلارنىڭ ھامىيلىقىغا كىرىۋالغان «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. بۇلارنى تۆۋەندىكى بۆلۈملەردە تەپسىلىي بايان قىلىمىز. ھىجرى 1120 - (مىلادى 1708 -) يىلى رابدان قۇنتەيجى، قۇدرەت تېپىپ چىنگە ھۇجۇم قىلدى ۋە چىن تارتىۋالغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇندىن كېيىن، ھىجرى 1130 - (مىلادى 1718 -) يىلى تىبەتكە يۈرۈش قىلىپ، ئۈيەردىكى چىن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تىبەتنى قولغا ئالدى. چىنلىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن تىبەت ئىبادەتخانىسىنىڭ لامالىق ئورنىنى قولغا ئېلىۋالغان، قىزىل كۇلاھلىق لاما (تاشى لاما) نى ئەسەرگە ئېلىپ، دالاي لامانى ئىككىنچى قېتىم تىبەت ئىبادەتخانىسىغا لاما قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. لېكىن، چىندىن زۇر بىر ئەسكەرىي قوشۇن كېلىپ رابداننى مەغلۇپ قىلىپ، تىبەتنى تارتىۋالدى. رابدان دۆلىتىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى چىنلىقلاردىن قوغداش ئۈچۈن، ئۇرۇشۇپ ئۆلدى. رابداندىن كېيىن، ئوغلى تەختكە چىقتى. ئۇ چىنغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئىمپېراتور يۇڭچىڭنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇنى باج تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى.

رابداننىڭ ئوغلى ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىق جەمەتى ئارىسىدا تەخت تالىشىش جەدۋىللىرى باشلاندى. شاھزادىلاردىن داۋانسى بەگ بىلەن ئامۇرسانا بەگلەر بىر- بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئاخىرى داۋانسى بەگ غالىپ كېلىپ، تەختكە چىقتى. ئامۇرسانا قېچىپ چىن ئىمپېراتورى چىيەنلۇڭدىن ياردەم ئىلدى. چىيەنلۇڭنىڭ نۇرغۇن ئەسكەرىي ياردىمى بىلەن ئامۇرسانا داۋانسىنى يوقىتىپ، ئۆزى خانلىق تەختىگە چىقتى.

چىننىڭ ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلىرى ياردەم ئىشى ئۈگىگەن بولسىمۇ، ئۇلار قايتىپ كەتمەستىن يۇرتنى بېسىۋېلىش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئامۇرسانا بەگ چىن ئەسكەرلىرىنى مەملىكىتىدىن چىقىرىش ئۈچۈن ھىجرى 1171 - (مىلادى 1757 -) يىلى چىنگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. چىنلىقلارنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلدى، پۈتۈن چىن ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى. يالغۇزجاۋخۇ (جاۋخۇي) ئىسىملىك قوماندانى قېچىپ قۇتۇلدى ۋە ئىمپېراتورغا بولغان ۋەقەنى ئاڭلاتتى. ئىمپېراتور، جاۋخۇينى نۇرغۇن ئەسكەرى بىلەن يەنە ئىلىغا يوللىدى ۋە ئۇنىڭغا، قالماق يۇرتى (ئىلى، ئىمىل ئالتاي ۋە غەربىي موڭغۇلىستان) دىكى پۈتۈن خەلقنى يوق قىلىشنى بۇيرۇدى. ئامۇرسانا بەگ مەغلۇپ بولۇپ، سېسىرىيەگە قاچتى.

جاۋخۇي بۇيەرلەردە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىپ، بىگۇناخەلقنى ئۆلتۈردى، ساق قالغانلارنى ئەسەرگە ئېلىپ، چىنگە سۈرگۈن قىلدى. پۈتۈن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلدى. نەتىجىدە، بۇجايلار تامامەن ئىنسانسىز بىر چۆل ھالىغا كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ھىجرى 1172 - (مىلادى 1758 -) يىلى قالماق

دۆلىتى يېقىلدى. شۇنداقلا تارىختىن تارتىپ قالماقلارچىن ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشىماقتا. غالدان قۇنتەيجىنىڭ زامانىسىدىن باشلاپ، قالماقلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ تاغلىق رايونلىرىغا ئېقىن ھالدا كۆچۈپ كېلىشكە باشلىغانىدى. بۇلار ئەتراپقا يېيىلىپ قارا شەھەر، بەشبالىق، تۇرپان، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە ئىلى تاغلىرىدىكى خەلقنىڭ يايلاقلىرىنى تارتىۋېلىپ يەرلەشتى. ھازىرمۇ بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى قالماقلاردىن ئىبارەت.

ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى

كۈرەشلەر

ئاپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، غالدان قۇنتەيجى ئۇنىڭ ئوغوللىرىدىن بىرىنى ئومۇمىي ۋالىيلىققا تەيىنلىدى. قالماقلارنىڭ باشقۇرۇشى بۇرۇنقىغا ئوخشاش داۋام قىلدى. يەنى، خوجىلار ئۆز كەسپلىرى بولغان دۇئاگۈيلۈك ۋە يالغان كارامەت سېتىش بىلەن خەلقنى زۇلمەت قاراڭغۇلىقىغا باشلىماقتا ئىدى. يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشى تامامەن مەدەنىيەتسىز قالماق ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكىرىي ئىدارىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئالتى شەھەر خەلقى ئېغىر زىيانكەشلىك ۋە زۇلۇم ئاستىدا ئېزىلدى. بۇ جىددىي زۇلۇملارغا قارشى خەلق پات - پات ئىسيان چىقىرىپ تۇرسىمۇ خوجىلارنىڭ خائىنلىقى ۋە قالماقلارنىڭ مۇستەبىت كۈچى ئالدىدا بۇ ئىسيانلار مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغان. نەتىجىدە، بۇ ئىسيانلارنىڭ يولباشچىلىرى بولغان ئۆلىمالار ۋە يۇرت چوڭلىرى ۋە ھەشەرىچە ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ئوتتۇرىدا ئىسمائىل خاننىڭ ئوغلى ئارسلانخان ھىندىستانغا قېچىپ بېرىپ ھىندىستان پادىشاھى ئەۋرە كۆزىپ، ئالەمگىردىن خوجىلارغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلغان. لېكىن، ئەۋرە كۆزىپ بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمىدى.

غالداننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، قالماق دۆلىتى ئاجىزلاشتى. بۇنى كۆرگەن خوجىلاردىن بەزىلىرى قالماقلاردىن يۈز ئۆرۈپ ئۆزلىرىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى، يەنە بەزىلىرى قالماقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ «خان» نى ئۆرۈشكە تىرىشتى. مۇشۇنداق خوجىلاردىن بىرسى قېچىپ، پامىر تاغلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق ئەسلى تىبەتلىك بولغان كانجۇت قەبىلىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنى ئالدى.

شۇنىڭ بىلەن كانجۇتتىن ياردەم ئالغان خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى قارا تاغلىقلار بىلەن ئۇلارغا قارشى، قالماقلار تەرىپىدە قالغان خوجىلار ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئاق تاغلىقلار دېگەن ئىككى گۇرۇھ خوجىلار مەيدانغا كەلدى. بۇ ئىككى گۇرۇھ خوجىلارنىڭ بىر - بىرلىرىگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان نەشۋىياتلىرى شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، بۇلارنىڭ جاھىل مۇرىتلىرى ئۈچۈن ئەڭ ساۋاپلىق ۋە ئۇلۇغ ۋەزىپە، قارشى تەرەپتىكى خوجىنىڭ بىر مۇرىتىنى ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. قارا تاغلىق بىر مۇرىت ئۆزىنىڭ توغقىنى بولغان بىر ئاق تاغلىقنى ئاللاھ ئۈچۈن جىھاد قىلىدىم دەپ،

ئۆلتۈرۈۋېتىشتە قىلچىمۇ ئىككىلەنمەيتتى. ئاق تاغلىقلار دىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئالتى شەھەردە ئاق تاغلىقلار غالىپ كەلسە، خەلق قالماقلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىغا دۇچار بولاتتى. قاراتاغلىقلار غالىپ كەلسە، ئۇچاغدا خەلق كانجۇتلارنىڭ بولاڭ - تالڭىغا قېلىپ، ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايتتى. بەزى مۇستەقىل خوجىلارمۇ ئاق ياكى قاراتاغلىقلارنىڭ بىرىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالاتتى. بۇلار يەنە ئۆز ئارىسىدىمۇ داۋاملىق ئۇرۇشۇپ قان تۆكۈپ تۇراتتى. ھەتتا، خوتەندە، ياقۇپ خان دېگەن قاراتاغلىق خوجا بىلەن يۈنۈس خوجا دېگەن ئاق تاغلىق خوجا بىرلا ۋاقىتتا ھۆكۈمدارلىق قىلغانىكەن. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇشلاردا خوتەن خەلقىنىڭ بىرقانچە قېتىم قىرغىن قىلىنغانلىقى مەشھۇر دۇر.

ھىجرى 1114 - (مىلادى 1702 -) يىللىرىدىن باشلاپ، قاراتاغلىقلار كۈچلىنىپ، ئالتى شەھەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلدى. قىلىچتىن ئېشىپ قالغان ئاق تاغلىقلار دانىيال خوجىنىڭ باشچىلىقىدا ئىلغا قىچىپ بېرىپ رابدان قۇنتەيجىنىڭ قېشىدا پاناھ تاپتى. قاراتاغلىقلار كانجۇتلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ھۆكۈمرانلىقلىرىنى داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا، كانجۇتلار سېرىق قول ۋە راكسات تاغ ئېغىزلىرىدىن ھەدەپ يەركەن ۋە قاغىلىق ۋە ھەتتا سانجۇغىچە بولغان تاغ - يايلاقلىرىنى خەلقنى تارتىۋېلىپ يەرلەشكىلى باشلىدى. بۇ يەرلەردە كانجۇتلارنىڭ شۇچاغلاردا ياسىغان قەلئەلىرىنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. كانجۇتلار بۇ قەلئەلەرنى بازار قىلىپ، پات - پات يەركەن، قاغىلىق، گۇما ۋە خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، خەلقنى بولاپ - ئالاپ چىقىپ كېتەتتى.

رابدان قۇنتەيجى كۈچلىنىپ، دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى بۇرھان خوجىنى نۇرغۇن قالماق ئەسكەرلىرى بىلەن يۇللانپ، كۇچانى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەخمىنەن ھىجرى 1135 - (مىلادى 1722 -) يىلى بىرئاق تاغلىقلار ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن قاراتاغلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى، بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ئاخىرى، ھىجرى 1164 - (مىلادى 1750 -) يىلىغا كەلگەندە ئاق تاغلىقلار غالىپ بولۇپ، قاراتاغلىقلارنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئالتى شەھەرنى ئىگەللىدى. لېكىن، رابداننىڭ ئوغلى كېلىپ، كۇچانى قالماقلارغا ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلغان كۇچالىق خوجىسى بەگكە بېرىپ، بۇرھان خوجىنى خوتەنگە ۋە ئىنسىنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ قويدى. بۇرھان خوجا ھېچ ئىسلام تەربىيىسى كۆرمىگەن، پەقەت قالماق تەربىيىسىدە چوڭ بولغان بىلىمسىز بىر ئادەم ئىدى. چىن ئىمپېراتورىنى دوراپ، خەلقنى ئۆزىگە سەجدە قىلىشقا زورلىغىلى باشلىدى. بۇنىڭغا قارشى چىققان خەلق ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇرھان خوجىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئىنساننىڭ ئەقىلىگە سىغمايدىغان بۇيرۇقلىرى بار بولۇپ خوتەن خەلقى بۇرھان خوجىغا «ساراڭ خوجا» دەپ نام بەرگەنىدى.

ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرى دەۋرىدە

شەرقىي تۈركىستان

ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان (ئالتى شەھەر) خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن پالاكەتلىك كۈنلەرنىڭ تەپسىلاتىنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن، ئالاھىدە بىر كىتاپ يېزىش كېرەك. بۇ قىسقىچە كىتابىمدا، پەقەت بۇ ۋەقەلىكنىڭ خۇلاسەسىنى يازمەن.

ئاپاق خوجىنىڭ زامانىسىدا، ئالتى شەھەرنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرى تامامەن قالماقلارنىڭ قولىدا ئىدى. ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرىپىدىن شەھەرلەرگە تەيىن قىلىنغان ھاكىملارنىڭ ھېچبىر ھوقۇقى يوقتى. قالماقلار، ئۇرۇشقاق ۋە كۆچمەن بىرقۇم بولۇپ، مەدەنىيەت سەۋىيەسى نۆلگە تەڭ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ زاماننىڭ ئۈستۈن مەدەنىيىتىگە ئىگە بولغان ۋە تىنچ شارائىتقا كۆنۈپ ئۇرۇشقاقلىقنى ئونۇتقان ۋە ئىچكى ئىتتىپاقلىقنى بوزۇلغان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلار قاتتىق زۇلۇم ۋە ئىزىش تەدبىرلىرىنى قوللانغانىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، قالماقلار بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ مۇتەئەسسىپ بىر مەزھىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلارغا ناھايىتى كۈچلۈك دۈشمەنلىكى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قالماقلار شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىغا قولىدىن كېلىدىغان ھەرقانداق زۇلۇمنى ئاياپ قويمىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ۋە ئىلمىي تەشكىلاتلىرىنى يوقىتىش، ۋەيران قىلىش، ئۇلارنىڭ بىر دىنىي ۋەزىپىسى ئىدى. خالىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈش، خالىغان كىشىنىڭ ئىپپەت - نامۇسىغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە خالىغان كىشىنىڭ مال مۈلكىنى تارتىۋېلىش قالماقلارنىڭ تەبىئىي ئادەتلىرى ئىدى.

ئاپاق خوجىنىڭ بۇ زۇلۇملار بىلەن ھېچ كارى بولمىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن قىلىدىغان ئىشى، خەلقنىڭ قالماقلارنىڭ بولاك - تالىكىدىن ئېشىپ قالغان مال - مۈلكىنى يالغان كارامەت ۋە كۆز بۇياما تەسەۋۋۇپ ھىيلىلىرى بىلەن «دۇئا قىلىپ» ئېلىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، خەلقنى مەنسۇر - مەنتىقسىز قۇرقۇنچ ۋە شۈبھىچىلىك ۋەزىلىرى بىلەن ئۆزىگە قەتئىي بويسۇندۇرۇشقا تىرىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تەختى - بەختىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن قالماقلارغا يالۋۇرۇپ كۈچۈكلەنەتتى. قىسقىسى، بۇ ئادەم، مىليونلارچە مۇسۇلماننىڭ مۇقەددىراتىنى (تەقدىرىنى) ئۆز شەخسى مەنپەئىتىگە قۇربان قىلىدىغان چوڭ بىرخائىن ئىدى. ئاپاق خوجىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە ھۆكۈمەت بېشىغا چىققان خوجىلارمۇ ئاپاق خوجىنىڭ يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەسلىكىنى داۋام قىلدۇرۇشتىن باشقا، بىر - بىرلىرىگە ئەشەددى دۈشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلىپ، خەلقنى ئۆز مەنپەئەتلىرى يولىدا بىر - بىرىگە دۈشمەن ئىككى تەبىئىيەت ئايرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تارىخىي بىرمىللەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئۇرۇشقا باشلىغان. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ بىر خىيانەت

بولمىسا كېرەك.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ ئىككى گۇرۇھ خوجىلىرىغا تاشقىرىدىن ياردەم قىلىدىغان قالماق ۋە كانجۇتلار مەدەنىيەتسىز ۋە پۈتۈن مۇسۇلمانلارغا چىش - تىرىقىغىچە دۈشمەن ۋە مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈش، مېلىنى بۇلاپ - تالاشقا ناھايىتى ھېرىسمەن بىر قوۋم ئىدى. خوجىلار، بۇ ياردەمچىلىرىنى پەقەت ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتلىرىنى دەپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بويىغا مىنگۈزدى.

ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، ئۆلىما ۋە مۇنەۋۋەر ۋە تەنپەرۋەرلەرنى ئۆزىنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى دەپ ھېساپلىغان. ئۆزلىرى بىۋاسىتە ياكى ياردەمچىلىرى قالماق ياكى كانجۇتلار ۋاسىتىسى بىلەن ئۇلارنى يوقاتقان. چۈنكى، خوجىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئارقا تېرىگى بولغان قالماق ۋە كانجۇت باسقۇنچىلىرىغا قارشى خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئىسيان چىقىرىش، ساۋاتسىز ۋە نادانلىقتا قالغان خەلقكە ھەقىقەتنى ئاڭلىتىش، ياخشى ياماننى بىلدۈرۈپ خوجىلارنىڭ مىللەتكە خائىن ۋە دەجىجال ئۇنسۇرلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە تېرىشىش ئۆلىما ۋە مۇنەۋۋەر سىنىپنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىلارنىڭ تەسىرىنى يوقىتىدىغان ئەڭ چوڭ دۈشمەنلىرى، ئۇلار ئىدى. مانا، بۇ خوجىلارنىڭ خىيانتى ۋە ئۇلارنىڭ ئارقا تېرەكلىرىنىڭ ۋەھشىلىكى ۋە زۇلىمى سەۋەبىدىن سەئىدىيە دۆلىتى دەۋرىدىكى مىسلىسىز ئاۋاتچىلىق، تىنچ - باياشاتلىق ۋە يۈكسەك مەدەنىيەت بىلەن مائارىپ، ئوتقا چۈشكەن پاختىدەك يوق بولۇپ كەتتى! مىللەت ناھايىتى ئېغىر يوقسۇزلۇققا، ۋەتەن دەھشەتلىك پالاكەتكە مۇپتىلا بولدى. جاھالەت ۋە بىلىمسىزلىك شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، خوجىلار دەۋرىدە، «مۇبەييەن» دېگەن كىتاپتىن دەرس بەرگەن كىشى ئەڭ چوڭ ئالىم ھېساپلىناتتى.

ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەھشەتلىك 82 يىل، يىقىپ - كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلىشتەك زۇلۇم ۋە ئىزىش بىلەن داۋام قىلدى. بۇ دەۋر ئىچىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن پالاكەتلەر، تارىختا باشقا بىر مىسالى بولمىغان بەخسىزلىك ئىدى. بۇ پالاكەتلەرنى يوقىتىپ، مىللەتنى بۇ بالادىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، خەلق خوجىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ خوجايىنلىرىغا قارشى ھەرداسم ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقاتتى. لېكىن، خەلق ئىچىدە كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان جاھىل مۇرىتلەر، خوجىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن، بۇ خىل ھەرىكەتلەرگە قارشى چىقاتتى. قالماقلار ۋە كانجۇتلارمۇ بۇ خىل ھەرىكەتلەرنى دەرھال ۋە ناھايىتى قاتتىق تەدبىرلەر بىلەن ئومۇمىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ بېسىقتۇراتتى. نەتىجىدە، ۋەتەنپەرۋەرلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان.

12

ئۈچىنچى باب

چىننىڭ شەرقىي تۈركىستانغا
تاجاۋۇز قىلىشى
ۋە مىللىي ئىنقىلاب
دەۋرى

بىرىنچى بۆلۈم بىرىنچى قېتىملىق چىن تاجاۋۇزى

ھىجرى 134- (مىلادى 752). يىلى چىن ئىشغالىيىتىدىن قۇتۇلۇپ، بىرىنچى ئوتتۇز سەككىز يىل چىن تاجاۋۇزىدىن خاتىرجەم ياشىغان شەرقىي تۈركىستان خەلقى، ھىجرى 1172- (مىلادى 1758-) يىلىدىن باشلاپ، يەنە چىن تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغىلى باشلىدى. تۆۋەندە، چىنلىقلارنىڭ قىلغان تاجاۋۇزىنى ۋە 174 يىل ئىچىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ چىن تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان تۆت قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلابىنى بايان قىلىمەن.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ، كانجۇت، قالماق ۋە خوجىلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان مىللىي قوغدىنىشلىرى ۋە قوزغۇلاڭلىرى نەتىجىسىز قالغان بولۇپ، خەلق بۇ بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەمەكتە ئىدى. بۇ زۇلۇم ۋە بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، باشقا بىر دۆلەتنىڭ ياردىمىنى ئالماقتىن باشقا چارە يوق دەپ قارايدىغانلارمۇ ئاز ئەمەستى. بۇرھان خوجىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، قالماقلار ۋە خوجىلار يۇرتىنىڭ بايلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلغىلى باشلىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ۋاقىتتا چىن ئىمپېراتورى چىيەنلۇڭ، قالماقلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشقىلى باشلىغانىدى. ھەر يۇرتتىن بىر ئىككى يۇرت كاتتىلىرى ۋە بايلىرى، بۇرھان خوجىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ، چىن چېگرىسىغا قېچىپ باردى. بۇلاردىن ئونغا يېقىن كىشى بىرلىشىپ، چىننىڭ چېگرا ئەمەلدارلىرىغا، قالماقلار ۋە خوجىلارغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلىپ، چىنگە بارىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. شۇنداق قىلىپ بۇ كىشىلەر، بېيجىڭغا يېتىپ بارغان ۋە ئۇلارنى ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ قوبۇل قىلغان. ئىمپېراتور، قالماقلار، خوجىلار ۋە شەرقىي تۈركىستان خەلقى توغرىسىدا بۇ كىشىلەردىن مەلۇمات ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى قالماقلار ۋە خوجىلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتقۇزىدىغانلىقىغا ۋەدە قىلغان. ئۇلارنى ياخشى كۆتۈپ، ئىنئاملار بېرىپ مېھمان قىلغان. بۇ كىشىلەر 3 - 4 يىل بېيجىڭدە تۇرۇپ قالغان.

ھىجرى 1171- (مىلادى 1757). يىلى ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ، قالماق خانى ئامۇر سانا بەگكە قارشى قوماندانى جاۋخۇينى يوللىغاندا، شەرقىي تۈركىستانلىق ھېلىقى كىشىلەرنىمۇ جاۋخۇيغا قوشۇپ يوللىغان. جاۋخۇي ئىلىنى بېسىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈۋاتقاندا، بۇ كىشىلەر ئالتى شەھەر ۋە تۇرپانغا مەخپىي ھالدا ئادەم ئەۋەتىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ «ئادالىتى - ئىنساپى» نى ھەدەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈپ «چىن ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە خالىسا نە ياردەم قىلىش ئۈچۈن كەلدى دەپ، تەشۋىق تارقىتى. بۇ تەشۋىق خەلق ئىچىدە زور تەسىر قوزغىدى. نەتىجىدە، بۇرۇن خوجىلارغا ۋە قالماقلارغا چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، كوچانىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كەلتۈرگەن

«خوجىسى بەگ» بىر كېچىدىلا تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، كوچادىكى خوجىلارنى ۋە قالماقلارنى تۇتۇپ، جاۋخوينىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، كوچا ۋە تۇرپان خەلقلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، چىن ئەسكەرلىرى بۇ جايلارنى ئۇرۇشماستىن قولغا چۈشۈردى.

ھىجرى 1172. (مىلادى 1758) - يىلى جاۋخوي، قەشقەرگە يېقىنلاپ كېلىپ، قەشقەر ۋە يەركەندىكى خوجىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ «ئاق تاغلىق» مۇرىتلىرىنى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. بۇلارنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئاز بىر قىسىم خوجىلار ۋە ئاق تاغلىقلار پەرغانغا قاچتى. بۇرھان خوجا باشلىق تارقۇز خوجا سېرىق قول يولى بىلەن بەدەخشانغا قاچتى. شۇنىڭ بىلەن، جاۋخوي يەركەن ۋە خوتەننىمۇ ئۇرۇشمايلا ئالدى.

جاۋخوي، كۇچالىق خوجىسى بەگ ۋە چىنگە بارغان كىشىلەردىن خوتەنلىك خوش كېپەك بەگ باشلىق بىرقانچە يۇرت كاتتىلىرىنى بەدەخشان ھۆكۈمدارىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، قېچىپ بېرىۋالغان خوجىلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە بەدەخشان چېگرسىغا (سېرىق قولغا) نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكىدى. بۇنى ئاڭلىغان بەدەخشان ھۆكۈمدارى، خوجىلارنى خوجىسى بەگ ۋە خوش كېپەك بەگكە تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇلار خوجىلارنى ئۆلتۈرۈپ، باشلىرىنى كېسىپ، جاۋخويغا تەقدىم قىلدى. جاۋخوي بۇ ئىشلارنى تۈگىتىپ، ئىلىغا قايتىپ، ئۇ يەرنى مەركەز قىلدى. ئىمپېراتور ئۇنى شەرقىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزدا ئىلىنى پايتەخت قىلغان چىنلىقلار ئىلىنى، «ئىلى ۋادىسى» ياكى «ئىلى دەرياسى» دېگەن مەنىدە «ئىلى خو» دەپ ئاتىدى.

1. پەسل

چىننىڭ تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋېلىشىدىن باشلاپ،
ھىجرى 1232. (مىلادى 1816) - يىلىغىچە بولغان دەۋىر ئىچىدە،
شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە قىلىنغان زۇلۇملار

شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ئاسارىتىگە گىرىپتار بولۇشى خۇددى، «ئۇرغۇچىدىن قېچىپ، ئۆلتۈرگۈچىگە يولۇقۇپتۇ» دېگەن خەلق ماقالىغا ئوخشاش، بالادىن قۇتۇلۇپ، داۋاسىز ئىللەتكە گىرىپتار بولغاندەك بىر ھادىسە بولغانىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ، جاۋخوينى شەرقىي تۈركىستانغا تولۇق ۋە چەكسىز ھوقۇقلۇق ئومۇمىي

ۋالىي قىلىپ، ئۇنىڭغا «جاڭجوك» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. جاۋخۇي شەرقىي تۈركىستاننى 36 قىسىمغا بۆلۈپ، ھەر بىر قىسىمغا بىر ئامبان⁹⁶ (ھاكىم) تەيىن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ چوڭ - كىچىك پۈتۈن ئىشلىرى توپ - توغرا چىنىقلىقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ھەر قايسى شەھەرلەردە يېتەرلىك ساندا چىن ئەسكەرلىرى تۇرغۇزۇلدى. جاۋخۇي، بۇرۇن قالماقلار پايتەخت قىلغان كۈرە شەھرىنىڭ جەنۇبىدا بىر شەھەر قۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ جاڭجوكلۇق مەركىزى قىلىپ جايلاشتى. بۇ شەھەرنى چىنىقلىقلارنىڭ نېمە دەپ ئاتىغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئەمما، تۈركلەر بۇ شەھەرنى «چىنقىن» دەپ ئاتايتتى. ھازىر، كۈرە ۋە غولجا ئوتتۇرىسىدا بۇ شەھەرنىڭ خارابىلىرى مەۋجۇد. ئۇچاغدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەر كۆلىمى ھازىرقىدىن چوڭ بولۇپ، ئىلى رايونى، ئا بالقاش كۆلىغىچە. ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىغىچە بولغان يەتتە سۇ رايونىمۇ شەرقىي تۈركىستانغا تەۋە ئىدى (20 - خەرىتىگە قاراڭ).

چىنىقلىقلار، ھۆكۈمەت بىنالىرىنى چىن ئۇسۇلىدا سېلىش، بۇتخانى ۋە باجخانىلارنى سېلىش ئۈچۈن، يۇرتنىڭ تارىخىي بىنالىرىنى، بۇرۇنقى ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرىنى، مازار ۋە گۈمبەزلىرىنى، مەسجىد، مەدرىسە ۋە ھامام قاتارلىق دىنى ۋە مىللىي ئۇسلۇپتىكى پۈتۈن بىنالارنى چېقىپ، ئۇلارنىڭ ياغاچ - تاش ۋە كېسەكلىرىنى ئىشلەتتى. كۆپلىگەن جامە ۋە مەسجىدلەرنى بۇزۇپ، ئورنىغا بۇتخانى سالىدى. خەلقنىڭ ئازادە ۋە پۇختا سېلىنغان ئۆيلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئەسكەر قارارگاھى قىلدى ۋە چىن كۆچمەنلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يۇرتنىڭ باي ۋە نۇپۇزلۇق ئادەملىرىنى ھەرخىل بۆھتان چاپلاپ ئۆلتۈرۈش ۋە مال - مۈلكلىرىنى تارتىۋېلىش، جاۋخۇينىڭ داۋاملىق ئېلىپ بارىدىغان ئەڭ قەبىھ زالىملىقلىرى ئىدى. بۇ سەۋەبتىن كىشىلەر پەرغانە، بەدەخشان ۋە ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى.

خەلقنى ئېلىنىدىغان ئالۋاڭ - سېلىق ۋە باج ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئادەم بېشىغا يىلدا بىر قېتىم باج ئېلىناتتى، بۇنىڭغا خەلق «چوقا پۇلى» دەپ ئات قويدى. يەر ئېگىلىرىدىن، يەرلىرىنى تېرىغان - تېرىمىغانلىقىغا قارىماستىن بەلگىلەنگەن مىقداردا پۇل، ئاشلىق، سامان ۋە ئوتۇن باج دەپ، ئېلىناتتى. چارۋا ماللار ئۈچۈن، تۇياق بېشىغا يىلدا بىر قېتىم پۇل ئېلىناتتى. يايلاق ئۈچۈن ئايرىم ئالۋاڭ بار ئىدى. ھەرخىل ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدا ساتقان نەرسىدىن %50 دىن %30 گە قەدەر باج ئېلىناتتى. تىجارەت پۈتۈنلەي چىنىقلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، خەلق تىجارەتتىن مەھرۇم قىلىنغانىدى. بىر كۈنلۈك بولسىمۇ سەپەرگە چىقىدىغان كىشى، ھۆكۈمەتكە پۇل تۆلەپ «يول خېتى» ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇلار مۇستەملىكىنىڭ باشلانغۇچى بولۇپ، بارغانسېرى ئېغىرلىشىدىغان زۇلۇمنىڭ خەۋەرچىسى ئىدى. ئىشغال قىلىش تاماملىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىمپېراتور، بۇرۇن چىنگە بارغان ۋە بۇ جەرياندا چىنگە خىزمەت كۆرسەتكەن بىرقانچە كىشىنى بېيجىڭغا چاقىرتىپ، قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ

⁹⁶ ئەسلىدە «ئامبان» بولغان بۇ ئاتالغۇ كېيىنچە ئۆزگىرىپ، خەلق ئىچىدە «ئامبال» بولۇپ قالغان (ن. ش. ھ.).

كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە يۇرتتىكى نوپۇزىغا قاراپ، مەرتۈۋە ۋە ئۇنۋان بەردى. مەسىلەن، بىرىنچى مەرتىۋىدىكىگە، «ئەر ۋاڭ»، ئىككىنچى مەرتىۋىدىكىگە، «چىڭ ۋاڭ»، ئۈچىنچى مەرتىۋىدىكىگە، «گوڭ» ئۇنۋانى بىلەن نامغا بەردى. بۇ ئۇنۋانلار، مانجۇ خانىدانى دەۋرىدىكى ئەڭ ئۈستۈن شەرەپ ئۇنۋانلىرى بولۇپ، «شاھزادە» دېگەن مەنانى ئىپادىلەيدۇ. بۇلار، ياۋروپا دىكى «گراند دۇك»، «ئارش دۇك» دېگەن ئۇنۋانلارغا تەڭ. بۇخىل شەرەپ ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان (بەگ) لار، بىۋاسىتە ئىمپېراتورنىڭ قول ئاستىدا ھېساپلىنىپ، بۇلارغا ۋالىي ۋە ھاكىملارنىڭ ھۆكۈمى ئۆتمەيتتى. 2 - 3 يىلدا بىر قېتىم ئىمپېراتورنىڭ زىيارىتىغا بېرىپ كېلەتتى. ئۇلارغا ۋە ئائىلە ئەۋەلىرىگە داۋاملىق مائاش بېرىلەتتى، مەرتۈۋە ۋە ئۇنۋانلىرى بالىلىرىغا مىراس قالاتتى. ئۆزلىرىگە ۋەلىئەھدى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، بۇ ۋەلىئەھدىلەر «تەيجى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇلارنىڭ ھەربىرىگە، بىر يۇرت يا بىر كەنت مۈلۈك قىلىپ بېرىلگەنىدى. بۇ يۇرتنىڭ ۋە كەنتنىڭ خەلقىمۇ، بۇ بەگلەرنىڭ قولى ھېساپلىناتتى. بۇخەلق ئىچىدە «جەلدۇلۇق مەنسەپ» يەنى، «ئىمتىيازلىق مەرتۈۋە» دەپ ئاتالغان.

ئىمپېراتورنىڭ بۇيرۇقى بىلەن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرق دەۋرىزىسى بولغان ئۇششاق ئالغا بىر بۇتخانىە سېلىنغان ۋە بۇنىڭغا بۇ بەگلەرنىڭ ھەيكەللىرى قويۇلغانىدى. يولدىن ئۆتكەن - كەچكەنلەر بۇ بۇتخانىغا كىرىپ، ھەيكەللەر ئالدىدا باش ئىگىشكە مەجبۇرلانغان. بۇ بەگلەرنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىمتىيازلىرىدىن باشقا، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھەققى يوقتى. ئۇلارغا بېرىلگەن بۇ ئىمتىيازلار، بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مۇكاپاتتەك كۆرۈنىمۇ، ئەمىلىيەتتە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى، «ئولۇغلار» (ئارىستۇكرات - ئاقسۆڭەكلەر) سىنىپى ۋە ئۇششاقلار (تۆۋەن قاتلامدىكىلار) سىنىپى دەپ ئىككىگە ئايرىشتا مۇھىم رۇل ئوينىغان، بۇنىڭ بىلەن چىن ئىشغالىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان. چىنلىقلار بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا مۇۋەپپەقىيەت بولغان.

بېيجىڭدىن يۇقىرىقىدەك مەرتۈۋە ۋە ئىمتىيازلىرىنى ئېلىپ قايتقان بۇ بەگلەرنى كۆرگەن بىر قىسىم ۋىزدانسىز كىشىلەر، چىنلىقلارغا ئىخلاسل بىلەن خىزمەت قىلغىلى باشلىدى. بۇنىڭغا قاراپ چىن ھۆكۈمىتى ئۇلارغىمۇ بىر قىسىم ئىمتىياز ۋە مەنسەپ بېرىپ، پۈتۈن بىر كەنتنى بىر بەگكە دېھقانلىرى بىلەن قوشۇپ بەرگىلى باشلىدى. بۇ سۈرەتتە، جەلدۇلۇق مەنسەپلىكەلەر بارغانسېرى كۆپەيىپ كەتتى. پۈتۈن تېرىلغۇ يەرلەر، چارۋامالارنىڭ تولىسى چىنگە سادىق بەگلەرنىڭ مۈلكىگە ئايلىنىپ، دېھقان ۋە چارۋىچىلار ئۇلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالدى. نەتىجىدە، بۇ بەگلەرگە تەۋە بولمىغانلارنىڭ ئالۋاڭ - سېلىقلىرى قاتمۇ - قات ئېشىپ كېتىپ، مەھسۇلات ئالۋاڭ - سېلىقلىرىنى تۆلەشكە يەتمىدى. چىن زۇلمى ۋە ئاچارچىلىققا دۇچار بولغان ئاۋام خەلق، يەرلىرىنى، چارۋاماللىرىنى ۋە ئۆي - ۋاقىلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە ياكى ھەممە نەرسىسىنى بەگلەرگە ھەقسىز ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزلىرى ئۇلارنىڭ خىزمەتكارى بولۇپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاندا پۈتۈن

تېرىلغۇ يەر، يايلاق ۋە چارۋا ماللارنىڭ ھەممىسى، چىنگە خىزمەت قىلىپ، ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىرىشكەنلەرنىڭ ياكى ئۇلارنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ، دوستلىرىنىڭ مۈلكىگە ئايلىنىپ كەتتى. دېھقان چارۋىچىلار بولسا، ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى، «جەلدۇلۇق» مەرتىۋە، يەنى، ئالاھىدە ئىمتىياز ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولغانلار ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى «ئۇششاق» لاردەپ نام بېرىلگەن خەلقلەردىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈندى. ئۇششاقلار سىنىپى ھەرقانداق ھەقتىن مەھرۇم ئىدى. جەلدۇلۇق مەرتىۋىدىكىلەر دۆلەتكە ھېچقانداق ئالۋاڭ سېلىق تاپشۇرمىغاننىڭ ئۈستىگە دۆلەتتىن داۋاملىق مائاش ئالاتتى. يەنە بىرقىسىملىرى، جەلدۇلۇق مەرتىۋىسى يوق، ئامما، يۇرتنىڭ پۈتۈن باج ۋە ئالۋاڭ - سېلىقنى دۆلەتتىن كۆتۈرە ئېلىپ، ئۆزى خالىغىنىچە ئۇششاقلار سىنىپىدىكى خەلقلەردىن يىغىپ، دۆلەتكە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغانلار، ئۆزىنىڭ خەلقىنى ئۆزى خالىغىنىچە ئىشلىتىپ، يەر، يايلاق ۋە چارۋا ماللىرىنى خالىغانچە سېتىپ، ئۇ يەرنىڭ دېھقان ۋە چارۋىچىلىرىنىمۇ بىرگە قوشۇپ ساتاتتى. ئۇلار، چىن باسقۇنچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن بۇخىل ئىمتىياز ۋە ئالاھىدە ھوقۇقنى بىر ئىلتىپات دەپ تونۇپ، چىنلىقلارغا ناھايىتى ئىخلاى ۋە ۋاپادارلىق بىلەن خىزمەت قىلاتتى. كۆرۈنۈشتە ئۇششاقلار ئۇلارنىڭ قولى بولسا، ھەقىقەتتە بەگلەر، چىنلىقلارنىڭ قولى ئىدى. بۇ سۈرەت بىلەن، چىنلىقلار، مىللەتنى قاتمۇ - قات قۇللۇق زەنجىرىگە باغلىدى.

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشغالىيىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان يەنە بىر ئىشى، شەرقىي تۈركىستانغا كۆچمەن كۆچۈرۈپ، يەرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ، ھىجرى 126، 225 - (مىلادى 744 - 839) يىللىرى موغۇلىستاندا قۇرغان دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقىسمى، شىمالىي گەنسۇدا سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى جايلارغا كېلىپ يەرلەشكەنىدى. بۇلار زامان ئۆتكەنسەرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە تۈركلىكنى يوقىتىپ، چىنلىشىپ كەتكەن. چىن مەنبەلىرىدە بۇلارنى، «ۋەھشى ئۇيغۇرلار»⁹⁷ دەپ يازغان. شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بۇلارنى «چىنقىن» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. چىن ھۆكۈمىتى بۇلاردىن يۈزىمىڭ ئۆيلۈك كىشىنى كۆچۈرۈپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى جايلارىغا بۆلۈپمۇ، ئىلى ۋە يەتتەسۇننىڭ ئاھالىدىن بوشاپ، نوپۇسى ئاز قالغان جايلارىغا يەرلەشتۈردى. چىن ھۆكۈمىتى بۇلارغا ناھايىتى كەڭ ھوقۇق ۋە ئىمتىياز بېرىپ، ھەر جەھەتتىن كۆپ ياردەم قىلاتتى. مۇسۇلمانلارغا قىلغان ھەرقانداق يولسىزلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ئۇلارنى جازاغا تارتمايتتى. چىننىڭ ئەڭ قۇرغاق جايلارىدا، ئاچلىق ۋە ئېغىر يوقسۇللۇق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن چىنقىنلەر، شەرقىي تۈركىستاندىكى باي - باياشات ۋە راھەت تۇرمۇشىنى ئاڭلاپ، ماكانلىرىنى ئاشلاپ، ئېقىن ئاققانداك شەرقىي

97 بەزى مەنبەلەردە «چۆل تۈركلىرى»، «چۆمۈللەر» ياكى «چىي - فى» دەپ ئالغان، ت. ئالماس، ئە. بايتۇر 286 - بەت (ن. ش. ھ.)

تۈركىستانغا كۆچۈپ كەلگىلى باشلىدى. بۇنى كۆرگەن چىنلىقلارمۇ ھەدەپ كۆچۈپ كەلگىلى تۇردى. بۇنىڭ بىلەن، چىندىن شەرقىي تۈركىستانغا ناھايىتى زور بىر ئاققۇنلار توپى سەلدەك ئېقىپ كەلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، چىننىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى كۈچىمۇ زورايىدى.

ئىلى، يەتتەسۇ ۋە بەشبالىق ئۆلكىلىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن چىنلىقلار ۋە چىنلىقلار يېتىشمەي، جاۋخۇي جاڭجۇڭ، ئالتى شەھەر ۋە تۇرپاندىن يۈز مىڭ ئۆيلۈك كىشىنى كۆچۈرۈپ، ئىلى ۋە يەتتەسۇغا يەرلەشتۈردى. بۇلارنى يۈز ئۆيلۈكتىن - يۈز ئۆيلۈكتىن قىلىپ ئايرىپ، ھەر يۈز ئۆيلۈك گۇرۇپپىنى ئايرىم بىر رايۇن شەكلىدە ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى كۆپەيتتى. بۇ مۆھاجىرلار تارانچىلار دەپ ئاتىلاتتى. «دىۋانىي لوغات تەتۈركتە»، تارانچى قەدىمكى تۈرك شىۋىسىدە، «دېھقان» دېگەن مەنىدە دەپ، كۆرسىتىلگەن. تۈركشۇناس رادلوف، تارانچىلارنى ئايرىم بىر تۈرك قەبىلىسى دەپ قارايدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. بەلكى، بۇ كۆز قاراش روسلارنىڭ، تۈرك مىللىتىنى پارچىلاش سىياسىتىدىن تۇغۇلغان ئۆيدۇرما نەزەرىيە بولسا كېرەك. ھازىرمۇ غۇلجىدا، تارانچىلار يەرلەشكەن جايلار ئۆز ناملىرى بىلەن ئاتالماقتا. مەسىلەن: تۇرپان يۈزى، جىلىل يۈزى، كېپەك يۈزى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشغالىيىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان يەنە بىر ئىش، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى چىنلەشتۈرۈشقا تېرىششتىن ئىبارەت بولدى. لېكىن، بۇ ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. چىن ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن، ۋاڭ ۋە گۇڭ بەگلەر باشلىق ئالاھىدە ئىمتىيازلىق مەرتىۋىدىكىلەرنى چىنچە كىيىنىپ، ئۇزۇن چاچ قويۇپ، چىن قىياپىتىگە كىرىشكە زورلىدى. بەگلەر، ئىمتىياز مەرتىۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ چىنچە كىيىنىپ، ئۇزۇن چاچ قويدى ۋە داۋاملىق بۇ قىياپەتتە يۈردى. ئۇندىن كېيىن، چىن ھۆكۈمىتى بۇ بەگلەرنى ھىيت نامىزى، جۈمە نامىزى ۋە بەش ۋاقىت نامازنى جامائەت بىلەن ئوقۇشنى ۋە ئىسلامنىڭ باشقا ئىبادەتلىرىگە ئەمەل قىلىشنى مەنئى قىلدى.⁹⁸ مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەردە دىنىي ئىلىملەرنى ئوقۇتۇشنى چەكلىدى ۋە مۇسۇلمانلارنى بۇتقا سەجدە قىلىشقا زورلىدى. بالىلىرىنى چىنچە مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش ۋە چىنچە تەربىيەلەشكە مەجبۇر قىلىپ، ھاراق - شاراپ ئىچىشكە، ئەپيۇن چىكىشكە ۋە توڭغۇز گۆشى يېيىشكە ئادەتلەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، مەيلى يۇقىرى تەبىقىدىكى ئىمتىيازلىق سىنىپ مەنسۇپلىرى بولسۇن، مەيلى تۆۋەن قاتلامدىكى ئۇششاقلار بولسۇن ھەر قانداق زۇلۇم ۋە ئېزىشكە چىداپ، بۇ تەشەببۇسلارغا قارشى چىقتى، تۈركلىك ۋە مۇسۇلمانلىقلىرىنى ساقلاپ قالدى. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى زورلۇق بىلەن چىنلاشتۇرۇش تەشەببۇسلىرى ۋە مىللەتنىڭ بۇنىڭغا قارشى كۈرەشلىرى، خەلقنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ھەرقايسى يەرلەردە ئومۇميۈزلۈك

⁹⁸ بۇ بۆلۈمدە سۆزلىنىۋاتقان چىن ھۆكۈمىتى مانجۇلار قۇرغان «چىڭ» خانىدانىنى كۆرسىتىدۇ (ن. ش. ھ.).

قوزغىلىشى نەتىجىسىدە، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بېشى ھېچ ساقايمىدى. بۇ تاكى ئىمپېراتور چىيەنلۇڭنىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە قەدەر داۋام قىلدى. چىيەنلۇڭنىڭ 60 يىل داۋام قىلغان ئىمپېراتورلۇق دەۋرى، چىننىڭ كۈچلەنگەن دەۋرلىرىدىن بىرى بولۇپ، شەرقىي تۈركىستانغىمۇ ئوبدان يىلتىز تارتىۋالدى.

ھىجرى 1212 - (مىلادى 1797 -) يىلى ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ تەختىنى ئوغلى جياچىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆلدى. بۇجەرياندا چىننىڭ چىلى ۋىلايىتىدە مانجۇ خانىدانىغا قارشى «تەيپىڭ» قوزغىلىشى پارتلىدى ۋە قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە بۇ قوزغىلاڭ، شەندۇڭ، خۇنەن ۋە جياڭسۇ قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە يېيىلدى. بۇ قوزغىلاڭلار سەۋەبىدىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكەرلىرى ئازالدى. شۇنداقلا، يۇقىرىقىدەك، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى چىنلەشتۈرۈش ئۇرۇنۇشلىرى تامامەن توختاپ قالدى. لېكىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇخىل ئاجىز ۋە زىيىتىدىن پايدىلىنالمىدى. چۈنكى، يۇرتنىڭ ھوقۇقىنى قولدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان يۇقىرى قاتلامدىكى ئىمتىيازلىق كىشىلەر، چىنگە بولغان سادىقلىقىدىن، خەلقنىڭ ھەر قانداق ئىنقىلابىنى توساشقا تەييار تۇراتتى.

ئىمپېراتور جياچىڭ، چىندىكى ئىنقىلابىنى بىر ئاز بولسىمۇ بېسىقتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. ئەمما، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ خەزىنىسى بوشاپ قېلىپ، ئىقتىسادىي بۆھران يۈز بەردى. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىمپېراتور ھۆكۈمەتكە تەۋە پۈتۈن مۈلۈكلەرنى، يەر ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرنى سېتىشقا بۇيرۇق قىلدى. بۇ بۇيرۇققا بىنائەن، شەرقىي تۈركىستاندا، چىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغان، مەسجىد، مەدرىسەلەر ۋە ھامام قاتارلىق ۋەخپىلەرنى ساتماقچى بولدى. بۇلاردىن بىر قىسمىنى بەزى يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر سېتىۋېلىپ، ئەسلىدىكى مەسجىد، مەدرىسە ۋە ھامام ھالىغا كەلتۈردى ۋە بۇلارنىڭ ۋەخپىلىرىگىمۇ ئۆز ناملىرىدا تۆلى (يەر خېتى) ئالدى. يەنە بىر قىسمىنى چىنلىقلار ۋە چىنقىنلار سېتىۋالدى. قەدىمكى مىللىي دۆلەتلىرىمىز زامانىسىدىن قالغان، جامە، مەدرىسە، مەسجىد قاتارلىق باشقا خەير ئىشلار مۇئەسسەسەلىرىنىڭ، ھازىرمۇ شۇ دەۋردىكى يۇرتنىڭ بەزى ئىمتىيازلىق كىشىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ نامىدا بولۇشنىڭ سەۋەبى، مانا شۇ ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چىن ئىپپراتورى، چىندىكى ئىسياننىڭ تامامەن بېسىقۇرۇلمىغانلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىنى، شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىن قاتتىق يۇشۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، خەلق، چىندىكى ۋەزىيەتنى سېزىپ قالغانىدى. بولۇپمۇ، ئۇششاقلار يەنى، تۆۋەن قاتلام خەلىقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئازاتلىققا چىقىرىش ئۈمىدلىرى كۈندىن - كۈنگە ئارتىماقتا ۋە تەبىئىي ھالدا بىر ئومۇمىي ئىنقىلاب شارائىتى ھازىرلانماقتا ئىدى.

2 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستاندا چىنگە قارشى تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب

ھىجرى 1230 - (مىلادى 1815 -) يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەرتەرەپىدە چىنگە قارشى ئىنقىلاب قوزغالدى. قوزغالغان «ئۇشاق» لار ئۆز يۇرتلىرىدىكى چىنلىقلارنى، چىنلىقلارنى ۋە بەزى جايلاردا چىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىلگەن، «ئۇلۇغ» لارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئالدىلىرىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشتى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىنقىلابچىلار، تەشكىلات ئاستىدا بىرلىشەلمىدى. قالايىمىقانچىلىق چىقىپ، بەزىلىرى ھەتتا ئۆز ئىچىدە بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشماقتا ئىدى. بۇ ۋەزىيەتتىن، پەرغانە خانى ئۆمەر خان پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىر قىسمىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. ھىجرى 1232 - (مىلادى 1816 -) يىلى ئۆمەر خان، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادىدىن فەرغانىدا ياشاۋاتقان جاھانگىرخوجىنى بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. جاھانگىرخوجا قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر ۋە يەركەن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، كۈچىنى ئاشۇردى. كېيىن، ئاستا - ئاستا ئىنقىلاب رەھبەرلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزىنى پادىشا ئېلان قىلدى. ھىجرى 1233 - يىلى ئاقسۇنى ئالدى. قالغان جايلار بولسا شۇ جاينىڭ خەلقلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. پەقەت، ئىلى ۋە بەشبالىقتا چىنلىقلار ۋە چىنلىقلار كۆپ ساندا بولغانلىقتىن ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. قارا شەھەردە قالماقلار كۆپ بولۇپ، چىن تەرەپتارى ئىدى. مانا بۇ سەۋەبتىن، بۇ جايلاردىكى ئىنقىلابىي چىنلىقلار ئوڭايلا بېسىقتۇرۇپ، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى قىرىپ تاشلىدى.

ھىجرى 1236 - (مىلادى 1820 -) يىلى ئىمپېراتور جىياچىڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى داۋگۇاڭ چىقتى. ئۇ شەرقىي تۈركىستانغا نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى ۋە كۈچاڭچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. جاھانگىر خوجا بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشتى. ئاخىرى، ھىجرى 1240 - (مىلادى 1824 -) يىلى چىن ئەسكەرلىرى جاھانگىر خوجىنى ئەسىر ئېلىپ، بېيجىڭغا ئەۋەتىپ بەردى. بىر يىلدىن كېيىن، جاھانگىرخوجا چىنلىقلار تەرىپىدىن شېھىت قىلىندى. جاھانگىرخوجىنىڭ ئورنىغا ئوغلى پادىشا بولدى. بۇ قېتىم چىن ئەسكەرلىرى ئىلگىرلىيەلمىدى. چۈنكى، خەلق قەتئىي قارشى تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىپ، مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى.

ئىمپېراتور، چىندىكى توپىلاڭنى بېسىقۇرالمىغانلىقتىن، شەرقىي تۈركىستانغا تېخىمۇ كۆپ ئەسكەرىي ياردەم ئەۋەتەلمىدى. قەشقەر، يەركەن ۋە ئاقسۇ جاھانگىرخوجىنىڭ ئوغلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. خوتەننى ئابدۇراھمان ئىسملىك بىر زات ئىدارە قىلاتتى. چىندىكى

توپلانلار داۋام قىلىۋاتقان بىرچاغدا، ھىجرى 1255- (مىلادى 1839-). يىلى ئەنگىلىيە ۋە چىن ئوتتۇرىسىدا «ئەپيۇن ئۇرۇشى» پارتلىدى. بۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكەرلىرى تېخىمۇ ئاز قالدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت دەپ بىلگەن شەرقىي تۈركىستان خەلقى يۇرت - يۇرتتا قوزغىلىپ چىقىپ، ئىلى ۋە ئۈرۈمچىدىن باشقا پۈتۈن جايلارنى چىن ئىشغالىدىن تازىلىدى. ئەپسۇسكى، شەرقىي تۈركىستان يەنە پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتەلمىدى.

چىندە ئەپيۇن ئۇرۇشى ئاياقلىشىپ، ئەنگىلىيە ۋە چىن ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، ھىجرى 1264- (مىلادى 1846-). يىلى چىن ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركىستانغا يەنە يۈزمىڭغا يېقىن ئەسكەردىن تەركىپ تاپقان زور قوشۇن يوللىدى. بۇلار تۇرپان ۋە قارا شەھەرنى ئېلىپ، ئىلى ۋە ئۈرۈمچىدىكى چىنىقلەرنى ۋە قاراشەھەر تاغلىرىدىكى قالماقلارنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلدى.

3 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستانغا ئىككىنچى قېتىملىق

چىن تاجاۋۇزى

قەشقەر ھۆكۈمدارى بولغان خوجا، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئاقسۇغا يېقىنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ، بىر كېچىدە پۈتۈن خەزىنە ۋە ياراقلىرىنى ئېلىپ، بىرقانچە مىڭ ئادىمى بىلەن پەرغانىغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىدە پاتپاراقچىلىق پەيدا بولۇپ، قېچىشقا كۈچى يەتكەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى پەرغانە، ھىندىستان ياكى ئافغانىستانغا قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە، قەشقەر، يەركەن ۋە ئاقسۇدا چىن ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرالغۇدەك ھېچ قانداق كۈچ قالمىدى. چىن ئەسكەرلىرى بۇجايلارنى ئۇرۇشماستىنلا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، چىن ئەسكەرلىرى خوتەنگە قاراپ ماڭدى. خوتەن خەلقى ئابدراھمان پاشا رەھبەرلىكىدە قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ئابدراھمان پاشا ئۇرۇشتا شېھىت بولدى ۋە خوتەننى چىنلىقلار ئىشغال قىلدى. دېمەك، ئاقسۇدىن خوتەنگىچە بولغان شەرقىي تۈركىستان زېمىنى 36 يىلدىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىم چىن تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.

چىنلىقلار، ئىككىنچى قېتىملىق تاجاۋۇز ھەرىكىتىنى تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بۇرۇنقى سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈپ، ۋاڭ ۋە گۇڭلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنى تېپىپ، ئۇلارغا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ جەلدۈلۈك مەنسەپ (ئالاھىدە ئىمتىيازلىق مەرتىۋە) لىرىنى بەردى. شۇنداقلا، بۇقېتىمقى ئىستىلا جەريانىدا خىزمەت كۆرسەتكەن باشقا كىشىلەرگىمۇ مەنسەپ ۋە ئۇنۋان بېرىلدى. خەلق ئىچىدە، يەنە بۇرۇنقىدەك ئىككى سىنىپ شەكىللەندۈرۈش ئىشى باشلاندى. لېكىن، بۇ قېتىم چىن ئىستىلاچىلىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دىنگە تاجاۋۇز قىلمىدى، «چوقا

پۇلى» ئېلىنىمىدى ۋە 5 - 6 شەھەرگە بىردىن خان ئامبان، يەنى، ۋالىي تەيىن قىلىپ، بۇلارغا قاراشلىق شەھەر ۋە ناھىيىلەرگە يۇقىرى قاتلامدىكى ئىمتىيازلىق كىشىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ دوست ۋە تۇغقانلىرىدىن ھاكىم تەيىن قىلدى. يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر ئىچىدىن قازى ۋە مۇپتى بەلگىلەپ، ئەدلىيە ساھەسىدىكى بىر قىسىم ھوقۇقنى ئۇلارغا بەردى. ئامما، چىن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستاندا زور بىر ئەسكىرىي قوشۇن تۇرغۇزدى.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن يەرلىك مەنەسپتارلار، چىنىقلاردىن كۆپ خۇرسەن ئىدى ۋە چىنىقلارنىڭ مەنەسپتەن ئۈچۈن جان - دىلى بىلەن خىزمەت قىلىپ، خەلقنىڭ چىنىقلارغا قارشى ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ماراغچىلىق قىلاتتى. بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا قالماقلار چىنىقلارغا ئەسكىرىي جەھەتتە ياردەم قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىمپېراتور، قالماقلارنىڭ ھەربىر قەبىلىە باشلىقىغا «ۋاڭ» دېگەن ئۇنۋان بەردى. بۇلارنىڭ سانى شەرقىي تۈركىستان بويىچە 20 گە يېقىن ئىدى.

ھىجرى 1268 - (مىلادى 1851 -) يىلى ئىمپېراتور داۋگۇاڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى يېچۇ (شىڭفۇڭ) تەختكە چىقتى. ھىجرى 1269 - (مىلادى 1852 -) يىلى چىننىڭ خۇنەن ۋە ئەنخۇي ئۆلكىلىرىدە مەشھۇر تەيپىڭ ئىنقىلابى قوزغالدى. نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكىرىي كۈچى يەنە ئاجىزلاشتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان شەرقىي تۈركىستان خەلقى، پۈتۈن يۇرتتا چىنغا قارشى قوزغالدى. بۇ قېتىمقى چىن ھۆكۈمرانلىقى، ئاران ئالتە يىل داۋام قىلالىدى.

4 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستاندا ئىككىنچى

ئومۇمىي ئىنقىلاب

ھىجرى 1270 - (مىلادى 1853 -) يىلى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا ئىنقىلاب قوزغالدى. تۆت يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، ئاخىرى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى غەلبە قىلىپ، خوتەندىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى چىنىقلاردىن تازىلىدى. ئەمما، بۇ قېتىمىمۇ ئىنقىلابچىلار بىرنەشكىلات ئاستىدا بىرلىشەلمىدى. بۇچاغدا پەرغانە خانى شىرئەلى خان بۇ ئىنقىلابتىن پايدىلىنىش نىيىتىدە، ئالدى بىلەن جاھانگىرخوجا ئەۋلادىدىن ۋەلىخان تۈرىنى بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللاپ، ئارقىسىدىن ئۆزى 6000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە كەلدى. بۇچاغدا چىنىقلار تېخى قەشقەر يېڭى شەھەر سېپىلىدە مۇھاسىرە ئىچىدە ئىدى. شىرئەلى خان ئىنقىلابچىلارغا ياردەم قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، «چىنىقلارغا ياردەم قىلىش» دەپ بۆھتان چاپلاپ، قەشقەرنىڭ بايلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ پۇل - ماللىرىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە ئىنقىلابچىلار قولىدىكى ئولجىلارنى تارتىۋېلىشقا

باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقىنىڭ نارازىلىقىغا ئۇچراپ، ئالتە ئايدىن كېيىن فەرغانىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە قالدى ۋە ئۆزىنى «پادىشا» دەپ ئېلان قىلدى. يېڭى شەھەردىكى مۇھاسىرىدە قالغان چىنىقلار، جانلىرى ساق قېلىش شەرتى بىلەن ئىنقىلابچىلارغا تەسلىم بولدى. لېكىن، ۋەلىخان تۆرە سۆزىدە تۇرماي، تەسلىم بولغان چىنىقلارنى بالا - چاقىلىرىنى قوشۇپ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

بۇ قېتىمقى ئىنقىلابمۇ، بىرلىك - ئىتتىپاقلىق بولمىغان، تەشكىلاتسىز ۋە تېخىمۇ ئىنتىزامسىز بىر ئىنقىلاب بولدى. دۈشمەن تەھدىدى ئۈزۈل - كېسىل بىر تەرەپ قىلىنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۈشمەن بەش يىلغا قالمايلا يەنە ھۇجۇم قىلدى.

ھىجرى 1275 - (مىلادى 1858 -) يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى، شەرقىي تۈركىستانغا نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. بۇ ئەسكەرلەر شەرقىي تۈركىستان شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىشغال قىلىپ، قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا ۋەلى خان تۆرە، خەلقنى يېغىۋالغان ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ، ئادەملىرى بىلەن پەرغانىغا قاچتى. چىن ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كىرىپ، ئىككى كۈن قەتئىي يۈرگۈزدى ۋە بىر قانچە مىڭ ئەر - ئايالنى ئەسىرگە ئېلىپ، چىنگە سۈرگۈن قىلدى. ئۇندىن كېيىن، يەركەننىمۇ ئىشغال قىلدى.

خوتەننى ئالغان چىن ئەسكەرلىرى، خوتەن خەلقى چىنىقلارنى ۋە چىن تەرەپتارى بولغان مەنسەپدارلارنى ئۆلتۈرمەي ياخشى مۇئامىلەدە بولدى دەپ، بۇ قېتىم خەلقنى قىرغىن ۋە بولاڭ - تالاڭ قىلمىدى. چىنىقلار بۇ قېتىمىمۇ دىنگە تاجاۋۇز قىلمىدى، ئالۋاڭ - سېلىقنى بىر ئاز ئازايتتى. خىزمەت قىلغان بەگلەرنى يەنە ھاكىملىققا تەيىن قىلدى.

قەشقەر خەلقىدىن بىر قانچە مىڭ ئۆيلۈك مۇسۇلمان چىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ، چىنگە سۈرگۈن قىلىنغانىدى. ئۇلارنىڭ چىنىقلارغا قۇل بولۇپ، ئىسلام دىنىدىن چىقىرىلىپ كەتكەنلىكىگە، پەرغانە خانى شىرئەلىخان ۋە ۋەلىخان تۆرىلەرنىڭ ئۇرۇنسىز قان تۆكۈپ، تەسلىم بولغان چىنىقلارنىمۇ ئۆلتۈرگەنلىكى سەۋەب بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىرئەلىخان ۋىزدان ئازابى چېكىپ، ھىجرى 1278 - (مىلادى 1861 -) يىلى مانجۇ ئىمپېراتورىنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن سوغا - سالاملار بىلەن بىر ھەيئەت ئەۋەتىپ، بۇ ئەسەرلەرنى ئازات قىلىپ، يۇرتلىرىغا قايتۇرۇۋېتىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئىمپېراتور شىڭفۇڭ بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن ئەسەرلەرنى قەشقەرگە قايتۇرۇۋەتكەن.

ھىجرى 1277 - (مىلادى 1860 -) يىلى چىن، ئەنگىلىيە ۋە فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىككىنچى قېتىملىق «ئەپيۇن ئۇرۇشى» پارتلىدى. بۇنىڭ تەسىرى شەرقىي تۈركىستاندىكى مانجۇ كۈچىگىمۇ تەسىر قىلىپ، ھەربىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتى. ئەپيۇن ئۇرۇشى توختىشى بىلەنلا، تەيپىڭ ئىنقىلابى يەنە باشلىنىپ، يېڭى شەھەرنىڭ يېقىنىدىكى نىيەنجىن شەھىرى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. يەنە بىر تەرەپتىن،

يۈننەن ئۆلكىسىدە تاۋۇنسۇ ئىسىملىك بىر توڭگان چوڭ بىرقوزغىلاڭ قوزغاپ مەزكۇر ئۆلكىنى قولغا ئالدى. تاۋۇنسۇ ئۆزىنى «سۇلتان سۈلەيمان» دەپ ئاتاپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

بۇ قوزغىلاڭلار تۈپەيلىدىن شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ئەسكىرىي كۈچى، يوق دېگۈدەك ھېساپتا ئاز قالدى. يۇرتنى چىقىنلەر، چىن كۆچمەنلىرى ۋە چىنگە سادىق ئەمەلدارلار، ئۆز كۈچلىرىگە تايىنىپ باشقۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارغا چىندىن ئەسكىرىي ياردەمنىڭ كېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا ئايان ئىدى. مانا، بۇلار تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان ئومۇمىي ئىنقىلابنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى.

5 - پەسل

مىلادى نىڭ 1815 - 1863 . يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ

ئومۇمىي ئەھۋالى

گەرچە، ئەللىك يىلغا يېقىن بىر مەزگىل ئىچىدە يۈز بەرگەن يۇقىرىدىكى ئىنقىلابلار ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقى چىن ئاسارىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلۇپ، دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەردەك، ئەركىنلىك ئىچىدە، غۇرۇربىلەن ياشاشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، ئىنقىلابچىلاردا توغرا بىر تەشكىلات ۋە كۈچلۈك ئىتتىپاقلىق بولمىغانلىقتىن مەقسەدلىرىگە يېتەلمەي ئەسلىك پالاكتىگە دۇچار بولدى. شۇنداقتىمۇ، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلابلارنى تامامەن پايدىسىز دېگىلىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى، ماددىي ۋە مەنەۋىي جەھەتتە خېلى كۆپ پايدىسى بولدى.

ماددىي جەھەتتىن: چىن ھۆكۈمرانلىرى، خەلقنى ئىككى سىنىپقا بۆلۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇششاقلار، دەپ ئاتالغان يوقسۇل خەلق، دەھشەتلىك ئېزىلىش ۋە قۇل قىلىنىش تەتجىسىدە، دايم باشقىلار ئۈچۈن ئىشلىگەنلىكىرىدىن يۇرتنىڭ ئاۋات يەرلىرىنىڭ تولىسى ۋەيران بولۇپ كەتكەنىدى. سودا - تىجارەتنىڭ ھەممىسى دېگىدەك چىنلىقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، چىننىڭ يىپەك ماللىرى، فار - فۇر ۋە چاي قاتارلىق تاۋارلىرى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىنىپ، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەت باھالىق تاشلارغا ئايلىنىدۇرۇلۇپ ئېلىپ كېتىلگەنلىكتىن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىقتىسادىي ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، خەلق ناھايىتى نامراتلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىنلىق كۆچمەنلەر پۈتۈن شەھەرلەردە، ھەتتا، كىچىك كەنتلەر دىمۇ جازانە خورلۇق دۇكان ئېچىپ، جازانىگە (ئۆسۈمگە) قەرز پۇل تارقىتىپ. چىن ھۆكۈمىتى قويغان ئالۋاڭ - سېلىق ئۈچۈن دېھقانچىلىق ياكى باشقا كەسپىي مەھسۇلاتلىرىمۇ يېتىشمىگەن بىچارە خەلق، بۇ جازانە خورلاردىن پۇل قەرز ئېلىپ، ئالۋاڭنى ئۆتەيتتى. قەرز ئالغان پۇلنى ۋاقىتدا بېرەلمىسە، چىنلىق جازانە خورلار، قەرزدارنىڭ يەر - زېمىنى ۋە مال

مۈلكلىرىنى ھېساپلاپ ئېلىۋالاتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بار يوقىدىن ئايرىلىپ، بەك سەرسان بولۇپ كېتەتتى. دەسلەپكى ئىشغالىيەت دەۋرىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى چىنلاشتۇرۇش سىياسىتى، كۆپلەپ چىنلىق كۆچۈرۈپ كېلىش شەكلىدە ناھايىتى قاتتىق ئىجرا قىلىندى. ئالدى بىلەن چىنگە چېگرىداش قۇمۇل، بارىكۆل، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا چىنلىقلارنى يەرلەشتۈرۈپ، بۇلارغا يەرلىك خەلقنىڭ ئوي - جايلىرىنى، تېرىلغۇ يەر ۋە ھايۋانلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ بەردى. شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى قورال كۈچى بىلەن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش ۋە يۇرتلىرىدىن چىقىرىۋېتىشقا ئۇرۇندى. ئۇزۇنغا قالماي، قۇمۇل، تۇرپان ۋە بارىكۆلدىن باشقا ئاھالىسى ئاز بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى چىنلىقلار ۋە مۇسۇلمان چىنلىقلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ يۇرتىغا ئايلىنىپ قالدى. ئاھالىسى كۆپرەك بولغان قۇمۇل ۋە تۇرپانغا ئوخشاش شەھەرلەردە، تۈركلەر ئاھالىسىنىڭ 40% نى تەشكىل قىلدى. چىنلىقلار كۆپ ساننى ئىگەللەپ كەتتى. باشقا شەھەرلەردىمۇ چىن ۋە چىنغىن نۇپۇسى كۈندىن - كۈنگە ئاشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى زورلۇق بىلەن ۋە ھىيلە - مكر بىلەن چىنلاشتۇرۇش پىلانى ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا ئىدى.

بىرىنچى ئومۇمىي ئىنقىلابتا، خەلق ئىچىدىكى «ئۇلۇغ» لار ۋە «ئۇششاق» لاردىگەن پەرق يوقىتىلدى. ئۇلۇغلار، يەنى، ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى ياكى قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ يەر زېمىنلىرى، ھايۋان ۋە چارۋاماللىرىنىڭ ھەممىسى، ئۇششاقلار، يەنى، يۇقسۇللارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە، ھەركىشى، يەرگە ۋە مال مولۇككە ئىگە بولدى. كىشىلەر بىر - بىرىنى قۇل قىلىدىغان، ھەقسىز ئىشلىتىپ، زۇلۇم سالىدىغان ئىشلار يوقالدى ۋە ئۇششاقلار پۈتۈنلەي ئازات بولدى. تىجارەت، چىنلىقلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن چىقتى، پۇلى بار ھەرقانداق كىشى ئەر كىن ھالدا تىجارەت قىلالايدىغان بولدى. جازانسىز چىنلىقلار يوقىتىلىپ، خەلق ئىگىلىكى ۋەيران بولۇشتىن قۇتۇلدى. پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا كۆپ سانغا قاراپ تەرەققىي قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشىغا تەھدىت سېلىپ تۇرۇۋاتقان چىن كۆچمەنلىرى ۋە چىنغىنلەر ئىنقىلاب جەريانىدا ئۆلتۈرۈلدى ياكى قېچىپ كېتىپ ناھايىتى ئاز قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كېتىش خەۋپى تامامەن يوقالدى. ھەركىشى ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈنمۇ دۆلەت مەنپەئەتى ئۈچۈنمۇ تېرىشىپ ئىشلىدى. شۇنداقلا مەملىكەت باي ۋە يۇرت ئاۋات بولدى. شەرقىي تۈركىستان چىننىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قېلىش خەۋپىدىن قۇتۇلدى ۋە تۈرك بولغان مىللىتى چىنلىشىپ كېتىشتىن ۋە ئىسلام دىنىدىن ئايرىلىپ، ھالاك بولۇپ كېتىشتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز مەۋجۇدىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

مەنئىي جەھەتتىكى پايدىسى: چىن ئىشغالىيىتى دەۋرىدە مەيلى دىنىي ئىلىملەر بولسۇن، مەيلى ئەدەبىي ياكى پەلسەپە ئىلىملىرى بولسۇن يوق دېگۈدەك ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئىنقىلاب غەلىبە

قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىلارنىڭ بىرىنچى ئەھمىيەت بەرگەن ئىشى، باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىدىن ئالىملارنى تەكلىپ قىلىپ، مەكتەپ ۋە مەدرىسە ئېچىپ، ئىلىم تارقىتىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، بۇخارا، پەرغانە، ئافغانىستان ۋە ھىندىستاندىن كۆپلىگەن ئالىملار ئېلىپ كېلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر ئالىملاردىن «كۈللابلۇق» موللا ئابدۇللاھ (كولابى ئاخۇنۇم) مەكتەپ ۋە مەدرىسلەر دىكى دەرس پروگراممىلىرىنى تەرتىپكە سالغان ۋە قارى ئابدۇللا قۇرئان تەلىمىدە تەجۋىد ئۇسۇلىنى يولغا قويۇپ، بۇ ھەقتە تۈركچە بىر ئەسەر يېزىپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە دىن ۋە پەلسەپە ئالىملىرى، تۈركچە، پارىسچە ۋە ئەرەبچە ئەدەبىياتى ساھەسىدە نۇرغۇن ماھارەتلىك ئالانت ئىگىلىرى يېتىشىپ چىقتى. يەركەن، قەشقەر ۋە خوتەن شەھەرلىرى ئىلىم مەركىزىگە ئايلاندى. بۇرۇن ئۇقۇش - يېزىشنى بىلىدىغان ساۋاتلىق كىشىلەر مىڭدە بىر نىسبەتتە تۆۋەن دەرىجىدە بولغان، جاھالەتنىڭ قاراڭغۇلىقىدا قالغان شەرقىي تۈركىستاندا ئۇلۇغ ئالىملار، ئۆتكۈر شائىرلار يېتىشىپ چىقتى ۋە ئەڭ بۈلۈك - پۇچقاقتىكى يەرلەردىمۇ ساۋاتلىق كىشىلەر كۆپەيدى. خەلق ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر يازغۇچىلاردىن تۇرسۇن بەگنىڭ ئەسەرلىرى ناھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەريەم ئاخۇن ئاغىچا دەك بىر قانچە ئايال مۇددەرىس ۋە شائىرلىرىمىز، خوتەندىن قاراڭغۇتاغلىق ۋە قاراقاشلىق «ئۈچ موللانىياز ئاخۇنلار» دەك مەشھۇر مىللىي شائىرلىرىمىز يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئەسەرلىرى خەلقىمىزنىڭ قولىدا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. دېمەك، بۇ ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە، ئەسلى مەقسەت قىلىنغان مۇستەقىللىق قولغا كەلمىگەن بولسىمۇ، مۇستەقىللىق سائادىتى ئېلىپ كېلەلەيدىغان يۇقىرىقىدەك بىر قانچە قىممەتلىك كۈرەش مۇبلىرىنىڭ ھاسىل بولغانلىقىنى كۆرىمىز.

6 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستاندا ئۈچىنچى

ئومۇمىي ئىنقىلاب

ھىجرى 1278 - (مىلادى 1861 -) يىلى چىندىكى تەيپىڭ ئىنقىلابى ۋە يۈننەن ئىنقىلابى كەڭ كۆلەمدە كۈچىيىپ، ئىمپېراتورنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قارىغىدەك ھالى قالمىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستانلىقلار يەنە ئارقا - ئارقىدىن مەملىكەتنىڭ بەش يېرىدە چىنگە قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغالدى.

ھىجرى 1279 - (مىلادى 1863 -) يىلى ئىلى ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىدا، تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، زور بىر ئىنقىلاب قوزغىدى. ئىلىدىكى جاڭجۇڭ باشلىق چىنىلىقلار ۋە پۈتۈن چىنىلىقلارنى يوقىتىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

ھىجرى 1280- (مىلادى 1863-). يىلى كۇچادىكى نۇركىلەر ۋە تۇڭگانلار، ئۇلۇغ دىنىي پېشىۋاسى راشىددىن خاننىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغالدى. بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن، كۇچا، ئاقسۇ ۋە كورلا شەھەرلىرىنى ئالدى ۋە تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قۇمۇل ۋە بارىكۆلىنىمۇ ئىگەللەپ، چىن چېگرىسىغىچە بولغان پۈتۈن جايلارنى قولغا چۈشۈردى.

شۇ يىلى، خوتەننىڭ مەشھۇر دىنىي پېشىۋاسى مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجىمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئابدۇراھمان ئاخۇن ۋە ئىبراھىم خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، خوتەن خەلقى قوزغالدى ۋە قوزغالغان كۈنى چىنىقلارنى سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئالدى. بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇھاسىرىدىكى چىنىقلار خەزىنە ۋە قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، شەھەردىن چىقىپ كېتىپ، جانلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالدى. خوتەن خەلقى، مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجىمنى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، پادىشا دەپ ئېلان قىلىپ بەيئەت قىلدى. ئۇندىن كېيىن، غەربدە گۇما، شەرقتە كېرىيە ۋە چەرچەنگىچە بولغان جايلارنى ئېلىپ، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تېررىتورىيەسىنى كېڭەيتتى. يەنە شۇ يىلى قەشقەر خەلقى سىدىق بەگنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغۇلۇپ، چىنىقلارنى مەغلۇپ قىلدى. قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسار ۋە پەيزى ئاۋات شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ چىنىقلارنى يېڭى شەھەر سېپىلىدە قورشىۋالغان ئالدى. يەركەندىكى قوراللىق تۇڭگانلار، بۇ ئومۇمىي ئىنقىلاب دولقۇنى ئىچىدە جانلىرىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتى بىلەن چىنىقلاردىن ئايرىلىپ، چىنىقلارغا قارشى جىھاد قىلدۇق دەپ، ئىسيان قوزغىدى. بۇ جىھانقا پۈتۈن يەركەن خەلقى قېتىلدى. يەركەن ئالتى شەھەرنىڭ جەنۇب قىسمىنىڭ مەركىزى ۋالىسى (خان ئامبان) تۇرىدىغان جاي بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە چىننىڭ كۈچى خېلى كۆپ ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەھەر ئىككى يېرىم ئاي مۇھاسىرىدىن كېيىن، قاتتىق بىرھۇجۇم ئارقىلىق پەتھى بولدى. خان ئامبان باشلىق چىنىقلار ئۆلتۈرۈلدى. پوسكام ۋە قارغىلىقلارنىمۇ ئېلىپ، يەركەن خەلقىنىڭ تەرىقىت پېشىۋاسى ئابدۇراھمان ھەزرەتنى پاشا قىلىپ تىكلدى. مانا، بۇ ئىنقىلابلار بەش مەركەزدە قوزغالدى ۋە بەش مۇستەقىل ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئالاقە مۇناسىۋىتى يوقتى، بىرىرى بىلەن ھەمكارلىق ۋە ئىتتىپاقلىق تېخىمۇ يوقتى (21 - خەرىتىگە قاراڭ). بۇ ئىنقىلابلار تامامەن ئايرىم ھالدا مەيدانغا كېلىپ، ئازات قىلىنغان يەرلەردە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىندى. نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بەش يېرىدە، بەش مۇستەقىل مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. لېكىن، بۇ ھۆكۈمەتلەر ئۆزئارا سەمىمىي بىرلىك ۋۇجۇتقا كەلتۈرەلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى: بۇ ئىنقىلابلارنىڭ قانداق باشلانغانلىقى، ئەسكىرىي كۈچى، ئىنقىلابنىڭ نىشانىسى، ئىنقىلابقا قاتناشقانلار ۋە ئىدارىي تەشكىلاتلىرىنىڭ بىر-بىرىدىن خەۋەرسىز ۋە ماسلىشالمىغانلىقىدا ئىدى. تۆۋەندە، ھەرقايسى ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشىدىكى ئامىلى، ئىنقىلابنىڭ مەقسىدى، ئىنقىلابقا ئارىلاشقان چەت ئەللىكلەر، ئىنقىلابنىڭ تەشكىلى ئەھۋالى ۋە ئىنقىلاب رەھبەرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرى ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىمىز. ئاخىرىدا، ئىنقىلاب

ۋە ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئاقۇستىنى بايان قىلىپ ئۆتمىز.

ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئىنقىلابى

ئىلى ۋە يەتتەسۇدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەن تۈرك (تارانچى) لەر، چىن ھۆكۈمىتى چىندىن كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېلىپ يەرلەشتۈرگەن چىنقىنلار ۋە چىندىن سۈرگۈن قىلىپ ھەيدەلگەن تۇڭگانلار بولۇپ ئۈچ خىل خەلق مەۋجۇد ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە % 70 تارانچى، % 10 تۇڭگان ۋە قالغىنى چىنقىنلار ۋە چىنقىنلار ئىدى. چەنەنلەر كۆپ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى بۇلارغا ناھايىتى ئىشەنچ قىلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوراللىق بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ يەرلىك ئەسكەرلىرى ئىدى. تارانچىلار تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن چىنقىنلار بۇلارنى خىزمەتكار قاتارىدا كۆرەتتى، ھەرخىل زۇلۇم ۋە جاپا بۇلارنىڭ بېشىغا كېلەتتى.

تۇڭگانلار چىنلىق بولسىمۇ، مۇسۇلمان بولغانلىقىلىرى ۋە ئىسيان چىقارغانلىقىلىرى ئۈچۈن سۈرگۈن قىلىنىپ. چىنقىنلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا، دايىم ئۇلارنىڭ زۇلۇمى ۋە كەمسىتىشلىرى ئاستىدا ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ سەۋەبتىن تۇڭگانلار، چىنقىنلارنى ۋە چىنقىنلارنى ئۆزىگە دۈشمەن دەپ قارايتتى. تۈرك خەلقى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە ئىدى. ئىلى ۋە يەتتەسۇدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 80 نى تەشكىل قىلغان تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، ھىجرى 1279 - (مىلادى 1872 -) يىلى ئىنقىلاب قوزغىدى. باشتا، تاغ ئارىسىدىكى مۇستەھكەم جايلارغا يەرلىشىۋېلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇش ئاكتىكىسى بىلەن چىن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئېغىر زەربە بەردى. ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلارنى ئولجا ئېلىپ، ياخشى قوراللاندى ۋە شەھەرگە ھۇجۇم قىلغىلى باشلىدى. تەخمىنەن، بىر يىلغا قەدەر داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىنقىلاپچىلار قەتئىي غەلىبە قىلىپ، جاڭجۇڭلۇق مەركىزى بولغان چىنقىن شەھىرىنى⁹⁹ ئىشغال قىلدى ۋە شەھەرنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتتى. جاڭجۇڭ باشلىق پۈتۈن چىنقىنلار ۋە چىنقىنلارنى قىرغىن قىلدى. يالغۇز بىرچىنقىن شەھىرىدە، 80000 چىنلىق ۋە چىنقىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى رىۋايەت قىلىندۇ.

شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئازات بولۇپ، ئىنقىلاپچىلار غەلىبەگە ئېرىشتى. ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئىنقىلاپچىلىرى، چىننىڭ كۈچى ئەڭ كۆپ بولغان، ھەمدە ئومۇمىي ۋالىيلىق مەركىزى بولغان بۇجايدا، ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ئۈچۈن، باشقا ئىنقىلاپچىلارغا قارىغاندا كۆپرەك ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن، بۇ ئىنقىلاب تارىختا بىر - بىرلىرى بىلەن كېلىشەلمىگەن، تۇڭگان ۋە تۈركلەرنىڭ ئورتاقلىشىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەھمىيىتى، ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن

⁹⁹ بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى بۈگۈنمۇ غولجا ۋە كۈرەننىڭ ئارىسىدا مەۋجۇد (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

كېيىنلا يۈزبەرگەن ئىچكى ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە يوقالدى.

غەلبە قازانغاندىن كېيىن، تۇڭگانلار ئىنساپسىزلىق قىلىپ، چىنلىقلاردىن ئېلىنغان ھېساپسىز ئولجىنى يالغۇز ئۆزلىرىلا ئېلىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. تارانچىلارنىڭ رازىلىقىنى ئالماستىن، بىرتۇڭگاننى ھۆكۈمدارلىققا تەيىن قىلدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلى ئورگانىنى پۈتۈنلەي چىن ئۇسۇلى بويىچە تۈزۈپ چىقتى. دېمەك، تۇڭگانلار، يۈرتنىڭ ئەسلى ئىگىلىرى بولغان، سان جەھەتتىنمۇ مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان ۋە ئىنقىلابنىڭ ئاساسى تايانچ كۈچى بولغان تارانچىلارنى، ھەر جەھەتتە بىر يانغا قايرىپ قويۇپ، مەملىكەتنى بىرتۈرك يۈرتى قىلىشنىڭ ئۇرۇنغا يەنە چىن مۇستەملىكىسى قىلىشنى مەقسەت قىلغان. تارانچىلار بۇ ئىنساپسىزلىققا رازى بولمىدى ۋە «يۈرت بىزنىڭ، ئىنقىلابى بىز قوزغاپ چىقتۇق ۋە بىز سان جەھەتتىنمۇ كۆپچىلىك ئورۇندا تۇرىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمدار بىزدىن بولىدۇ، ئولجا ۋە غەنەمەتلەر بىزنىڭ ھەققىمىز. ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىل تۈزۈملىرىنى چىنچە ئەمەس، ئىسلام ئۇسۇلىغا ئۇيغۇن قۇرۇپ چىقىمىز. تۇڭگانلارغا قىلغان خىزمەتلىرىگە يارىشا مۇكاپات ۋە ئىمتىياز بېرىمىز» دەپ، تۇڭگانلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆزئىچىدىن بىرىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. ھۆكۈمەتنى ئىسلام ۋە تۈرك ئەنئەنىلىرىگە ئۇيغۇن بىرشەكىلدە قۇرۇپ چىقتى. نەتىجىدە، بۇ ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپ نازا ئاجىزلاشتى. ئاخىرىدا، غولجا ۋىلايىتى تۇڭگانلارنىڭ قولىدا، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايەتلىرى تارانچىلارنىڭ بولىدىغانلىقى قارارلاشتۇرۇلدى. بۇ ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە، ئىنقىلاب ھېچ ئالغا باسالمايى.

ھىجرى 1286 - (مىلادى 1869 -) يىلىغا كەلگەندە، ياقۇپ بەگ غولجىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردە تۇڭگانلارنىڭ قول ئاستىدا قالغان تارانچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ غولجىنى ئالدى. ئاياق ئىلى ۋە يەتتەسۇدىكى تارانچى ھۆكۈمىتى، ياقۇپ بەگكە رەسمىي ئىتائەت قىلىپ، مەلۇم مىقدار خىراج تۆلەشنى ئۈستىگە ئېلىپ پۈتۈشتى. ھىجرى 1288 - (مىلادى 1871 -) يىلى تۇڭگانلار غولجىنى يەنە بېسىۋالدى. تارانچى ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولدى. كېيىنچە غولجا تارانچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، ۋە ھىجرى 1294 - (مىلادى 1877 -) يىلى چىنلىقلارغا قارشى ئۆزلىرىنى غەلبىلىك بىلەن قوغداپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. ھىجرى 1297 - (مىلادى 1880 -) يىلى روسلارنىڭ يەتتە سۇنى ئىشغال قىلىشى بىلەن بۇمىللى ئىستىقلال يىقىلدى.

كۇچا ئىنقىلابى

ھىجرى 1280 - (مىلادى 1863 -) يىلى كۇچادا، بىر قانچە ئېسىل زادىلار بىرلىشىپ، بىر يۈشۈرۈن تەشكىلات قۇردى. بۇ كىشىلەر، تۇغلۇق تۆمۈرخان توغرىسىدىكى باياناتىمىزدا تىلغا ئېلىنغان، مەۋلانا

ئەرسىدىننىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولۇپ، كۈچاننىڭ تەرىقەت مۇرىشىد(ئىشان) لىرى خانىدانغا مەنسۇپ كىشىلەر ئىدى. كۈچادا، بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك كۆچمەن تۇڭگان بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوراللىق بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سادىق ئادەملىرى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار بىر تەرەپتىن يۇقىرىدىكى تەرىقەت مۇرىشىلىرىگە مۇرىت بولغانلار ئىدى. تەشكىلاتىنىڭ قورالى بولمىغانلىقتىن تۇڭگانلار بىلەن بولغان بۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق قوراللىق تۇڭگانلارنى ئىشانلار، ئاستا - ئاستا ئۆز تەرىپىگە تارتتى. كۈچادىكى تۈركلەر ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، بىر كېچىدە قوزغۇلۇپ چىقىپ، چىنلىقلارنىڭ شەھەر ئىچىدىكى پۈتۈن ئىستىھكاملىرىنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى، ئىنقىلاپچىلار سېپىلنى قۇرشاۋغا ئالدى. ئەتىسى، پۈتۈن ئىنقىلاپچىلار بىر پىكىرگە كېلىپ، كۈچاننىڭ ئەڭ چوڭ مۇرىشىدى بولغان ئەرسىدىن خان خوجىنى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى ۋە خان خوجا دەپ ئېلان قىلدى. بۇ كىشى ئەسلىدە، پۈتۈن ئۆمرىنى ئېتىكاپتا تەرىقەتنىڭ پىرى بولۇپ ئۆتكۈزگەن، سىياسەت ۋە ئەسكىرىي ئىشلەردىن خەۋەرسىز، سادە كۆڭۈل ۋە نەجىرىسىز بىرسى ئىدى. ئامما، ئىنقىلاپچىلار ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى يوقىرى ئىناۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى خان قىلىپ سايلاپ چىقتى.

بۇ مۇراسىمدىن كېيىن، كۈچا ئىنقىلاپچىلىرى سېپىلدىكى چىنلىقلارغا ھۇجۇم باشلىدى. بىرقانچە كۈنلۈك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، سېپىلنى قولغا چۈشۈرۈپ چىنلىقلارنى يوقاتتى. كۈچا ۋە ئەتراپىنى تامامەن ئېلىپ بولغاندىن كېيىن خان خوجا، ئىنسى جامالىدىن خوجىنى بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاقسۇغا يوللىدى. جامالىدىن خوجا، ئاقسۇ، باي ۋە ئۈچ تۇرپاننى پەتھى قىلدى. جىيەنى ئىسھاق خوجىنى 2500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن شەرق تەرەپكە يوللاپ، كورلا ۋە قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. ئىسھاق خوجا يېتىپ كەلگىچە، قاراشەھەر ۋە تېرىم (لوپنۇر) دىن نۇرغۇن چىنلىقلار كورلىغا يېغىلغان بولۇپ، بۇ جايدا بەش مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئويلىنىپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ كۈچىگە قارىغاندا، دۈشمەن كۈچىنىڭ كۆپلىكى ۋە قورال - ياراقلارنىڭ تولۇقلىقىغا قارىماي كورلىغا ھۇجۇم قىلىپ، چىنلىقلارنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ئەسنادا بۈگۈر يېڭىسار ۋە كورلا ئەتراپىدىن ئۈچ مىڭغا يېقىن ئىنقىلاپچى ئىسھاق خوجىنىڭ ياردىمىگە كەلدى. تېرىمدىن، ئىسلام خەلىپە باشچىلىقىدا يەتتە يۈز ئوۋچى قوراللىرى بىلەن كېلىپ قېتىلدى. نەتىجىدە، ئىسھاق خوجا ئالتە مىڭغا يېقىن ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ، قاتتىق بىر مۇھاسىرىدەن كېيىن ھۇجۇم قىلىپ، كورلىنى ئالدى. ئىسھاق خوجا بۇغەلىبىدىن كېيىن، ھەرتەرەپتىن ياردەمگە كېلىپ قوشۇلغان مۇجاھىدلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئون مىڭدىن ئوشۇقراق ئەسكەر بىلەن قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. قارا شەھەردىكى چىن ئەسكەرلىرى 5 - 6 مىڭغا يېقىن بولۇپ، ئۇلاردا خېلى كۆپ توپ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا شەھەر دەرياسى چوڭ بىر توسالغۇ ئىدى. ئىسھاق خوجا دەريا بويىدا تۇرۇپ ئوق ئېتىپ، بىر قانچە كۈن تېرىشىپ باققان

بولسىمۇ، بىرنەتىجە چىقمىدى. چىنىقلارنىڭ دەريا بويىدىكى مۇداپىئەسى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن دەريا دىن ئەسكەر ئۆتكۈزۈش مۇمكىن بولمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا شەھەر، ئۈرۈمچى ۋە تۇرپاندىن دۈشمەنگە ئارقا - ئارقىدىن ياردەمچى قوشۇن كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى تارقالدى. ئىسھاق خوجا، بۇ ۋەزىيەتتە بىردىن - بىر چارىنىڭ قارا شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ياردەمنى ئۈزۈپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى قارا شەھەر دەرياسى بويىدا قويۇپ، ئۆزى ئاساسى قوشۇننى ئېلىپ ئارقىغا قايتىپ، باغراش كۆلىنىڭ غەربى - جەنۇب ۋە شەرق قىرغىقىنى بويلاپ ئالتە كۈن يول مېڭىپ، قارا شەھەرنىڭ 40 مىل شەرقىدىكى ئۇششاق تالغا يېقىنلاشتى. ئىسھاق خوجا، ئۇششاق تالدا، ئۈرۈمچىدىن ياردەمگە كەلگەن. چىنىقلار ۋە قالماقلاردىن تەركىپ تاپقان ئۇنىڭ كىشىلىك بىرقوشۇننىڭ ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز ھالدا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپتى ۋە بۇ دۈشمەن ئۈستىگە ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر ھالدا مەغلۇپ قىلدى. چىنىلىق باش قوماندان ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن خەت - چەك ۋە ئالاقە ھۆججەتلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ قولىغا چۈشتى. دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى. ساق قالغان ئازغىنە ئەسكەر پاراكەندە ھالدا قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. دۈشمەننىڭ نۇرغۇن قورال - ياراق ۋە ئوق - دورا قاتارلىق ئەسكىرىي لاۋازىمەتلىرى مۇجاھىتلارغانىمەت چۈشتى. ئۆلتۈرۈلگەن باشقۇماندانىڭ يېنىدىن چىققان بىرخەتتە، ئۈرۈمچىدىن ياردەمگە كېلىۋاتقان، ئۈچ بۆلۈك قوشۇننىڭ، ئۇششاق تالغا كېلىش ۋاقتى - سائەتلىرى يېزىلغانىدى. ئىسھاق خوجا بۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇششاق تالدا ئازساندا ئەسكەر قويۇپ، ئۆزى قوشۇننى ئېلىپ، دەرھال قارا قىزىل جىلغىسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلىشىپ، يۇشۇرۇنۇپ تۇردى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى بۇلىدىغانلاردىن خەۋەرسىز ھالدا جىلغىغا كىرگەن ھامان ئىككى ياقىدىن ئۈشتۈمۈت ئوققا تۇتۇلدى ۋە 4 - 5 كۈن ئىچىدە، ئارقا - ئارقىدىن كەلگەن دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاق خوجا، ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان دۈشمەنلەرنى تامامەن يوقىتىپلا قالماي، ناھايىتى كۆپ ئەسكىرىي لاۋازىمەت ۋە باشقا غەنىمەتلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ خاتىرجەم ھالدا قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلدى. قارا شەھەردىكى چىنىقلار شەھەردىن چىقىپ، ئۇششاق تالنىڭ 10 مىل غەربىدىكى چوقۇر دېگەن جايدا نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، ئىستېھكام ياساپ تۇرغانىكەن. ئىسھاق خوجىنىڭ چوقۇرغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. دۈشمەن كۈچلۈك توپلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئىنقىلاپچىلارغا ئېغىر زىيان يەتكۈزدى. بىرەر مىڭدەك مۇجاھىد شېھىت بولدى ۋە ئەسكەرلەر چېكىنىشكە باشلىغان بىر پەيتتە، ئىسھاق خوجىنىڭ ئەمرى بىلەن يۈز ئاتلىق مۇجاھىت بىردىن ئات سېلىپ، دۈشمەننىڭ توپچى قىسمىنىڭ ئۈستىگە بېسىپ كەلدى. ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، ساق قالغانلىرى دۈشمەن توپچىلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ، ھەممىسىنى، قېلىپتىن ئۆتكۈزدى. توپ ئوقى ۋە مىللىق دورىسى يۈكلەنگەن

ھارۇنلارغا ئۆت قويۇپ، دۈشمەننىڭ توپچىلىرى بىلەن قوشۇپ پارتىلىتىپ ھاۋاغا ئۇچىرىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن، دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئىچىدە قاتتىق ئالاقىزادىلىك پەيدا بولدى. ئارقىغا چېكىنىۋاتقان مۇسۇلمان ئەسكەرلەر بۇنى كۆرۈپ، جاسارەتلەندى، پۈتۈن قوشۇن بىردەك ھۇجۇمغا ئۆتتى. دۈشمەن بۇ شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. دۈشمەننىڭ پۈتۈن توپ ئوقلىرى، ئات، تۆگە ۋە ھارۋىلىرى مۇجاھىدلار تەرىپىدىن ئولجا ئېلىندى.

ئىسھاق خوجا دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان پېتى قاراشەھەرگە كېرىپ، مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇچاغدا، كوچادىن ئىسھاق خوجىنىڭ ياردىمىگە كەلگەن مىڭلارچە مۇجاھىد قارا شەھەر دەرياسى بويىغا توپلانغانىدى. ئىسھاق خوجا، بۇلارنىمۇ شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئون ئىككى كۈن مۇھاسىرىدىن كېيىن، مۇجاھىدلار سېپىل دەرۋازىسىغا ئۆت قويۇپ، سېپىلنىڭ تېمىنى بىرقانچە يەردىن دورا كومۇپ پارتىلىتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. چىنىقلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلتۈرۈلدى، ساق قالغانلىرى ئەسىر ئېلىندى. قارا شەھەردە، مۇجاھىدلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئولجىنىڭ كۆپلىكىنى، قىممىتىنى، موسائاخۇن «تارىخى ئەمىنىيە» دېگەن ئەسەرىدە تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتكەن¹⁰⁰.

قاراشەھەرنىڭ ئىستراتېگىلىك ئورنى، شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەڭ مۇھىم ئورۇندا ئىدى. ئىسھاق خوجىنىڭ بۇ غالىبىيىتى، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنىڭ ئېلىنىشىنى ئاسانلاشتۇرۇشى مۇمكىن ئىدى. نەتىجىدىمۇ شۇنداق بولدى، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنىڭ ئېلىنىشى قارا شەھەرگە قارىغاندا، % 50 ئاسانغا چۈشتى.

ھىجرى 1281- (مىلادى 1864-) يىلى ئىسھاق خوجا، زور بىرقوشۇن بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، تۇرپان خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن تۇرپان شەھىرىنى ئوڭايلا قولغا چۈشۈردى. ئەمدى، نۆۋەت چىنىقلىقلار ئەڭ كۆپ ۋە مۇستەھكەم ئورۇنلاشقان يېرى ئۈرۈمچىگە كەلگەنىدى. ئىسھاق خوجا ئۈرۈمچىنى ئىككى ئاي مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈنلەي ئىگەللىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، گۈچىڭ، جىمىسار، قۇتۇبى، ماناس ۋە شىخو قاتارلىق شەھەرلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن قولغا چۈشۈردى. بۇ ئۇرۇشلاردا تۇڭگانلار ئىسھاق خوجىغا كۆپ ياردەم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسھاق خوجا ئۈرۈمچى ۋىلايىتىگە تۇڭگانلارنىڭ چوڭ موللىسى «يۈسۈپ لاۋرىنجا» نى ۋالىي قىلدى ۋە باشقا شەھەرلەرگىمۇ تۇڭگانلاردىن ھاكىم ۋە ئەسكىرىي مەنسەپتار تەيىن قىلدى.

ئىسھاق خوجا، بۇ جايلارنى ئىگەللەپ بولغاندىن كېيىن، چىنگە چېگرىداش بولغان ئىككى مۇھىم جاينى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەسكەرلىرىنى ئىككىگە ئايرىپ، بىرقىسمىنى بارىكۆلگە يوللىدى. بىر قىسمىنى ئۆزى باشلاپ، قۇمۇلغا يۈرۈش قىلدى. بارىكۆل بىرقانچە كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن

100 مۇئەللىپ بۇ يەردە موللامۇسا سايرامنىڭ خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولغان ئىسمى بىلەن ئاتىغان(ن. ش. ھ.).

ئېلىندى. ئەمما، قۇمۇلنىڭ پۈتۈن شەھەر ۋە كەنتلىرى گەنسۇ چېگرىسىغىچە قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، يېڭى شەھەر (چىنلىقلارنىڭ قەلئەسى) دۈشمەن تەرىپىدىن ناھايىتى قاتتىق مۇداپىئە قىلىنغانلىقتىن ئالالمىدى. چۈنكى، سېپىل ئىچىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ سانى كۆپ ۋە قورال - ياراقلارنى تولۇق ئىدى. سېپىل ئەتراپىدىكى ئىستېھكاملارمۇ بەك مۇستەھكەم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شەھەرنىڭ مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سۈردى. يەنە بىرنەرسە، كۆرۈنۈشتە، ئىسھاق خوجىغا سادىقەتكە كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە چىنلىقلار بىلەن تىل بېرىكتۈرۈۋالغان قۇمۇل چىڭگۋاڭنى سېپىل ئىچىدىكى دۈشمەنگە مەخپى سۈرەتتە ياردەم قىلماقتا ئىدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئىسھاق خوجا كۇچاغا چاقىرىپ كېتىلدى. قۇمۇلدا قالغان ئەسكەرلىرى يېڭى شەھەرنى ئالالمىدى ۋە كېيىنچە، چىڭگۋاڭنىڭ ياردىمى بىلەن چىنلىقلار پۈتۈن قۇمۇلنى بېسىۋالدى.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، كۇچا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي چېگرىسىدىن ئارتىپ، شەرقىي چېگرىسىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگەللەش بىلەن ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى جايلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرىي كۈچى باشقا ئىنقىلابچىلارنىڭ كىچىك كۈچىدە. بۇنىڭ بىلەن كۇچا ئىنقىلابىنىڭ ئەھمىيەتلىك خېلى زور بولدى. بۇلارغا قاراپ، كىشىلەرنىڭ، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ بايرىقى ئاستىدا بىرلىشىدىغانلىقىغا ھېچ شۈبھىلىرى يوقتى. لېكىن، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ مەغرۇرانە خاتا سىياسىتى، بۇ ئارزۇنى يوققا چىقىرىپ، ناھايىتى پاجىئەلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ھىجرى 1281 - (مىلادى 1864 -) يىلى خان خوجا، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن ئىنقىلابچىلىرىغا خەت يېزىپ، ئۇلارنىڭ دەرھال، شەرتسىز كۇچا ھۆكۈمىتىگە بويسۇنۇشلىرىنى، پۈتۈن قورال - ياراق ۋە خەزىنىلىرىنى تاپشۇرۇشلىرىنى ئۇختۇرۇپ بۇيرۇق قىلدى. ئەگەر، بۇ بۇيرۇققا ئەمەل قىلمىسا، بۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەسكەر يوللاپ، جازالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خان خوجىنىڭ يازغان بوخېتى، ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن، جېنىنى ۋە مېلىنى پىدا قىلغان مىللىي ئىنقىلابچىلارغا ھۆرمەت قىلىپ، قوللاشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارنىڭ ھوقۇق ۋە ئابروينى ئاياق - ئاستى قىلىپ، ئۇلارنى ئىسيانكارلار قاتارىدا كۆرۈپ بۇيرۇق قىلىپ، تەھدىت سېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەستى. بوخىل مۇئامىلە، قارشى تەرەپنىڭ غۇرۇرىغا قاتتىق تېگىشى ھەتتا، نەپرەت ھېسسىنى قوزغاپ قويۇشى تەبىئىي بىر ئەھۋال. ئىنقىلاب غەلبە قىلغان دەسلەپكى كۈنلەردە بىر باشلانغۇچ سىياسى مۇناسىۋەت ئورنىتىشنىڭ ئورنىغا ئەكسىچە قىلىنغان بۇقوپال مۇئامىلە، خان خوجىنىڭ ئېغىر بىر سىياسى خاتالىقى ئىدى. بۇخەتكە، خوتەن ھۆكۈمدارى ھاجى پاشا ۋە قەشقەر ئىنقىلابچىلىرىنىڭ رەھبىرى سىدىق بەگلەرنىڭ بەرگەن جاۋابىدا: خان خوجىنىڭ تۈگىگەنلىرىنى ۋە بۇرۇن چىنگە سادىق بولۇپ خىزمەت قىلغان بەگلەرنى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن ۋە ئەسكەرىي ئورۇنلاردىن قەتئىي نازىلاپ چىقىشىنى ۋە ئۆزلىرى كۈرەش قىلىپ قۇرۇپ

چىققان دۆلەتلىرىنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى، ئەگەر بۇ تەلەپلىرى قوبۇل قىلىنسا، خان خوجىغا ئىتائەت قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈلگەنىدى. يەركەن ھۆكۈمدارى ئابدۇراھمان ھەزرەتنىڭ نېمە دەپ جاۋاپ بەرگەنلىكى مەلۇم ئەمەس، ئەمما، دەرھال بويىسۇنمىغانلىقى مەلۇم. شۇنداق قىلىپ، يۇقىرىقى ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن مىللىي ئىنقىلابچىلار ئوتتۇرىسىدا ئىخلاپ مەيدانغا چىقتى.

راشىدىن خوجىنىڭ، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن

ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقى

خان خوجا راشىدىن خان، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن مۇجاھىدلىرىدىن يۇقىرىقىدەك مەنبەي ئۇچۇرنى ئالغاندىن كېيىن، مەسلىھەتچىسى بولغان تۇڭگان ۋە بەگلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن يەنە بىرخاتالىق ئۆتكۈزدى. ئىنسى جامالىدىن خوجىنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. سىدىق بەگ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، پەرغانە ھۆكۈمدارى سەئىدخاندىن ياردەم تىلىدى. يەنە بىرخىل ئېتىشقا قارىغاندا، خۇدايارخاندىن ياردەم تەلەپ قىلغانىكەن. فەرغانىدىن ياردەم كەلگىچە، جامالىدىن خوجا يېتىپ كەلدى. سىدىق بەگ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماي، قەشقەرنى بوشتىپ، تاشمىلىققا چىقىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن جامالىدىن خوجا قەشقەرنى ئۇرۇشماستىن ئالدى. لېكىن، ئۇزۇنغا قالماي، فەرغانىلىكلەرنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يۈرۈش قىلىپ، قەشقەرگە يېقىنلاشقانلىقى ھەققىدە خەۋەر كەلدى. ئەسلىدە، بۇ ئەسكەرلەر سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەستى. جامالىدىن خوجا بۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرمەيلا قورقۇپ كېتىپ، كوچاغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن سىدىق بەگ كىرىپ قەشقەرنى ئىگەللىدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن فەرغانىلىكلەر كېلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلدى.

خان خوجا يەنە دەرھال، جامالىدىن ۋە ھامىدىن خوجىلارنى ئۇن مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر بىلەن ئۈدۈل يەركەنگە يوللىدى ۋە يەركەننى ئېلىپ بولۇپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. جامالىدىن خوجا يەركەنگە كەلگىچە، قەشقەردىكى فەرغانىلىكلەرنىڭ ئەسكەرىي قوماندانى ياقۇپ بەگ، 400 كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ، يەركەننىڭ تېشىدا تۇرۇپ ھىيلە - مكىر بىلەن شەھەرنى قولغا چۈشۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى. جامالىدىن خوجا ئاز بىر قىسىم ئەسكەرنى قەشقەر چېگرىسىغا يوللاپ، ئۆزى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يەركەنگە يېقىنلاشتى. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ، يەركەن ھۆكۈمىتى بىلەن پۈتۈشۈپ قەشقەرگە قايتتى. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، يەركەن ھۆكۈمىتى فەرغانىلىكلەردىن ياردەم سوراپ ئادەم يوللىغانلىقتىن جامالىدىن خوجا قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتكەنمىش. بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ، گەرچە يەركەنگە كەلگەن بولسىمۇ، يۇقىرىقى ۋەزىيەتنى كۆرۈپ، قەشقەرگە قايتىپ كەتكەنمىش. جامالىدىن خوجا بۇ ۋەقەنى باھانە قىلىپ، يەركەن

ھۆكۈمدارى ئابدۇراھمان ھەزرەتنى تۇتۇپ قاماققا ئالغان. لېكىن، شۇ زاماننىڭ ۋەقەلىرىنى يازغۇچى موسا ئاخۇن، «ئىستىلا قىلىش مەقسىتى بىلەن ياقۇپ بەگ يەركەنگە ئۆزى كەلگەندى» دەپ يازىدۇ. جامالىددىن خوجا، تۇڭگانلار ۋە نىياز بەگدەك بەزى مۇناپىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن يەركەن شەھىرىنى ئالدى. يەركەن ھۆكۈمدارى، ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئوغوللىرىنى ئەسەرگە ئېلىپ كۇچاغا يوللىدى. لېكىن، يەركەندىكى تۇڭگانلارنىڭ شىپائىتى بىلەن، يولدىن قايتۇرۇپ كېلىپ، يەركەندە ئېھتىرام بىلەن نەزەرىيەنت قىلدى. يەركەن، كۇچا ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغاندىن كېيىن، جامالىددىن خوجا، بۇرۇن چىنىقلىقلارنىڭ خىزمىتىدە بولغان بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا، تولىسى كۇچا ۋە يەركەندىكى تۇڭگانلاردىن تەركىپ تاپقان 4000 ئەسكەرنى خوتەنگە يوللىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خوتەن ھۆكۈمدارى ھاجى پاشا، ئوغلى ۋە باش ۋەزىرى بولغان ئابدۇراھمان پاشانى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خوتەن شەھىرىدىن 44 مىل غەربتىكى پىيالما يېزىسىغا ئەۋەتتى. بىر كېچە - كۈندۈز داۋام قىلغان قاتتىق ئۇرۇشتا ئابدۇراھمان پاشا شېھىت بولدى. خوتەن مۇجاھىدلىرى قوماندانلىرىنىڭ شېھىت بولۇشى بىلەن پاراكەندە بولۇپ كەتمىدى بەلكى، ئىنتىقام ھېسسىياتى ئۇرغۇپ، تۇڭگانلار ئۈستىگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە، تۇڭگانلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلدى ۋە كۇچا ئەسكەرلىرى ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، ئالاقزادىلىك ئىچىدە قاچتى. خوتەن مۇجاھىدلىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، گۇمىدىنمۇ ئۆتكۈزۈپ ھەيدىۋەتتى. خوتەنگە يۈرۈش قىلغان كۇچا ئەسكەرلىرى ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ، قېچىپ قۇتۇلغانلىرى پاراكەندە ھالدا يەركەنگە يېتىپ كەلدى. بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، جامالىددىن خوجىنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش جاسارىتى تامامەن يوقالدى.

خان خوجا، بۇ مەغلۇبىيەتتىن ناھايىتى خاپا بولدى ۋە ئىنسىلىرى جامالىددىن ۋە ھامىددىن خوجالارنى لايىقەتسىز ۋە غەيرەتسىز دەپ ئەيىپلەپ كايىدى. يەنە بىر تەرەپتىن قەشقەردىكى فەرغانىلىكلەرنىڭ كۈندىن كۈنگە كۈچلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن قورقۇشقا باشلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۇچا ھۆكۈمىتى ئەڭ قەھرىمان قوماندانى ئىسھاق خوجىنى قۇمۇلدىن چاقىرتتى. ئىسھاق خوجا، «قۇمۇل يېڭى شەھەرنى پۈتۈنلەي قولغا ئالماي تۇرۇپ، كۇچاغا قايتىش، قۇمۇلنى چىنىقلىقلارغا تەسلىم قىلىش دېمەكتۇر! شۇنىڭ بىلەن، پۈتۈن يۇرت چىن ئىستىلاسى خەۋپىدە قالىدۇ. فەرغانىلىكلەر ياكى خوتەنلىكلەر كۇچاغا تاجاۋۇز قىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قۇمۇل يېڭى شەھەرنى ئالماي تۇرۇپ قايتمايمەن» دەپ ھەقىقىي ئەھۋالنى مەلۇم قىلىشقا خوجا ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە «دەرھال قايتىپ كەل!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. ئىسھاق خوجا، بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن ئىنسىنى قۇمۇلدا قوبۇل، ئۆزى كۇچاغا كەلدى.

ئىسھاق خوجا تەخمىنەن ئونمىڭ كىشىلىك بىر قۇشۇن بىلەن قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. قەشقەر ھۆكۈمدارى، بۇزۇك خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرنى بوشتىپ فەرغانىغا قېچىشقا تەييارلاندى.

لېكىن، قوماندانى ياقۇپ بەگ، ئىسھاق خوجا بىلەن ئۇرۇشۇش، مەغلۇب بولغان تەقدىردە ئاندىن فەرغانغا قېچىشنى قارار قىلىپ، تۆرت يۈز كىشىدىن ئىبارەت ئەسكىرىنى ئېلىپ، قەشقەردىن 37 مىل شەرقىدىكى خانئېرىق دېگەن جايغا بېرىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بىر كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتا كەچتە پەرغانلىكلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ياقۇپ بەگ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، ئارقىسىغا قايتىپ كېلىپ، كېچىسى خەۋەرسىز ئوخلاۋاتقان كۇچا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە ئۈشتۈمۈت باسقۇن قىلدى. تۈيۈقسىز زەربىدىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن كۇچا ئەسكەرلىرىدىن مىڭدەك كىشى ئۆلدى ۋە ئەسرىۋېلىندى. قالغانلىرى پاراكەندە ھالدا قاچتى. ئىسھاق خوجا، ئەسكەرلىرىنى يېغىۋالماي ماربېلىشقا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، كۇچاغا كەتتى.

خانئېرىق ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيۋىتىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. يەركەن ئىنقىلابچىلىرى، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئابدۇراھمان ھەزرەتنى يەنە پاشا قىلىپ مۇستەقىل بولۋالدى. خانئېرىق ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلىشىشى، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ پالاكەتكە يۈزلىنىشىنىڭ باشلىنىشى بولدى. ئىسھاق خوجا، بۇرۇنقى مىسلىز غالبىيەتلىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندا بۈيۈك بىر قەھرىمان بولۇپ شۆھرەت قازىنىپ مىللەتنىڭ ئىززەت، ھۆرمەت ۋە سۆيگۈسىنى قازانغانىدى. بۇنىڭغا، خان خوجىنىڭ ئوغوللىرى ۋە ئىنلىرى چىدىيالماي ھەسەت قىلاتتى. ئۇنى بىر ئامال قىلىپ، مەرتىۋىسىدىن يىقىتىشنىڭ كۆيىدا ئىدى. خانئېرىق مەغلۇبىيىتىنى بۇ ھەسەتخورلار پۇرسەت دەپ بېلىپ، ئىسھاق خوجاغا ھەرخىل يالغان بۇھتانلارنى چاپلاپ خان خوجىغا چاققىلى باشلىدى. ساددا كۆڭۈل بۇ ئادەم ئۇلارنىڭ يالغان سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئىسھاق خوجىنى پۈتۈن مەنەپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلىدى ۋە ئۇنى كوچادىن ئۇزاقلاشتۇرۇپ، ئاقسۇدا ئۇرۇشقا بۇيرۇدى. بىچارە ئىسھاق خوجا شۇنچە ئولۇغ خىزمەت قىلىپ، ئاخىرىدا ئاقسۇ يېقىنلىرىدىكى بىر يېزىدا پەقەت ھايات كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەسەتخورلارنىڭ سۈيقەست قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ھەر زامان قورقۇپ ياشىدى.

قەشقەردىكى فەرغانلىكلەرنىڭ قوماندانى ياقۇپ بەگ، ئىسھاق خوجىنىڭ بۇنداق ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ بىردىن بىر قەھرىمان قوماندانى ۋە قابىلىيەتلىك دۆلەت ئادىمىدىن قەتئىي ئايرىۋېتىشنىڭ پۇرسىتى كەلدى دەپ بىلىپ، دەرھال مەخپى ھالدا ئىسھاق خوجاغا خەت يېزىپ، ئادەم ئەۋەتتى ۋە ئۇنى قەشقەرگە كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. ناھايىتى قىيىن شارائىتتا، قاتتىق قۇرۇق ۋە ئەندىشە ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئىسھاق خوجا، جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى بىلەن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، ئاقسۇدىن قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. ياقۇپ بەگ ئۇنى كۆپ ئېھتىرام بىلەن قوبۇل قىلىپ، قەشقەردە باغ - ھويلىلىق ئوي بەردى ۋە مائاش تۇختۇتۇپ بەردى. ئىسھاق خوجىنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەتكە خىزمەت قىلالمايدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەپ بولغان

ھەسەتخورلار، جامالىدىن خوجا، ھامىددىن خوجا ۋە باشقىلىرى، ئىسھاق خوجا قىلغان ئىشنىڭ يۈزىدىن بىرىمۇ قوللىرىدىن كەلمەيدىغان لايىقەتسىز، ئىيش پەرەست، غاپىل ۋە قۇرقۇنچاق كىشىلەر ئىدى. داۋاملىق راھەتپەرەستلىككە بېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، كەلگۈسى ھەققىدە ئويلاپمۇ قويمايتتى. مانا، بۇ سەۋەبتىن، قەشقەر، يەزكەن ۋە خوتەننى بويسۇندۇرۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئوتتۇرىچىلەر قاچان كۈچارغا ھۇجۇم قىلارىكەن دېگەن ئەندىشىدىن قۇتۇلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېچبىر مۇداپىئە تەدبىرلىرىمۇ يوقتى. شۇنىڭ بىلەن كۈچا ھۆكۈمىتىنىڭ بۇرۇنقى ئەسكىرىي ۋە مەنئىي كۈچى ۋە ھەيۋىتى قالمايدى. تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىدە تۇڭگانلار مۇستەقىل بولدى. قۇمۇلنى چىنىقلىقلار ئىشغال قىلىپ، ئۇ يەردە بىر ھەربىي بازار قۇرۇۋالدى. بۇ ئارىدا ئىسھاق خوجىنىڭ ئىنىسىمۇ قۇمۇلدىن قايتىپ كەلدى.

كۈچا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئاقىۋىتى

كۈچا ھۆكۈمىتى ئاجىزلىشىپ، بارغانسېرى مۇنقەرزلىككە قاراپ يۈز تۇتماقتا ئىدى. بۇ ۋەزىيەت ياقۇپ بەگ ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلدى.

ھىجرى 1284- (مىلادى 1867-). يىلى ياقۇپ بەگ كۈچاغا يۈرۈش قىلدى («ياقۇپ بەگ» دېگەن بابتا تەپسىلىي بايان قىلىندۇ). كۈچانى ئىشغال قىلىپ، راشىددىن خان خوجىنى ئوغوللىرى بىلەن قوشۇپ شېھىت قىلدى. باشقا ئىنقىلابچىلار ۋە ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى تۇتۇپ، قەشقەرگە ئەۋەتتى ۋە ئۇ يەردە دەھشەتلىك قېيىن - قىستاق ئاستىدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن كۈچا ھۆكۈمىتى يىقىلدى ۋە كورلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلار ياقۇپ بەگنىڭ قولىغا ئۆتتى. تۇرپان ۋە قاراشەھەرنى تۇڭگانلار ئىشغال قىلدى.

كۈچا ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى

كۈچا ھۆكۈمدارى راشىددىن خان خوجا، ئىنقىلابتىن ئىلگىرى كۈچانىڭ چوڭ بىر تەرىقىەت مۇرشى ئىدى. كۈچا ۋە ئەتراپىدىكى تۇڭگانلار بىلەن تۈركلەر بۇنىڭ مۇرىتلىرى ۋە ئىخلاسمەنلىرىدىن ئىدى. راشىددىن خان خوجا، تۇڭگانلارنىڭ ئەسلىدە چىنىقلىقلاردىن بولۇپ، مىللىي ئىنقىلابىمىزغا يات ئۇنسۇرلار ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ يەتمەي، پەقەت ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنىلا كۆزدە تۇتقانىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى قوراللاردىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. ئىنقىلاب يېڭى باشلانغاندا، قوراللىق كۈچلەر يالغۇز تۇڭگانلاردىنلا ئىبارەت بولسىمۇ، كېيىنچە، ئىنقىلاب تەرەققىي قىلىپ، مۇجاھىدلار قوراللاندى. ئەسكىرىي قۇۋۋەتنىڭ كۆپچىلىكىنى تۈركلەر تەشكىل قىلغاندىمۇ، خان خوجا يەنە، مەيلى ئەسكىرىي مەيلى مەمۇرىي بولسۇن، يۈكسەك ئورۇنلارغا تۇڭگانلارنى ئارىلاشتۇردى. ھەر ئىشنى ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆتمۈشتە چىنىقلىقلارغا خىزمەت قىلىپ پۈتۈن خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان بەگلەرنىڭ

مۇناپىقلارچە قىلغان ئىتائىتىنى قوبۇل قىلىپ، چوڭ مەنەسەپلەرگە قويدى. نەتىجىدە، ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئىدارە ئورگانلىرىدىكى پۈتۈن ھوقۇق تۇڭگانلار ۋە كونا بەگلەرنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقۇرۇش ۋە بېجىرىش ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى، ئىسلام ۋە تۈرك روھىغا خىلاپ ھالدا، مۇستەبىتلىك ئاساستىكى چىن ئۇسۇلى بويىچە ئېلىپ بېرىلدى.

ھۆكۈمەتتە رەسمىي بىرقانۇن - ئىنتىزام يوقتى. راشىددىن خان خوجا، سىياسەتتىن خەۋىرى يوق، سادداكۆڭۈل بىر كىشى بولۇپ، باشقىلارنىڭ سۆزىگە دەرھال ئىشىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ سۆزىدىن يېنىۋېلىشمۇ ئوڭاي ئىدى. ئوردىسىنىڭ تېشىدىكى ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. ھەممە ئىشنى ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە مەسلىھەتچىلىرى بولغان تۇڭگانلار ۋە بەگلەر ئۆز ئىختىيارىچە بېجىرەتتى.

ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى، كۇچا ھۆكۈمىتى ھەممىسىدىن كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن مەملىكەتنى بىر بايراق ۋە بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بىرلەشتۈرسە، توغرا قىلغان بولىدۇ دەپ ھېساپلىغانىدى. لېكىن، ئۇزۇنغا قالماي كۇچا ھۆكۈمدارى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەھۋالنى كۆرگەن باشقا ئىنقىلابچىلار، كۇچا ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلىشتا ئىككىلىنىپ قالدى. بۇنى سەزگەن راشىددىن خان خوجا، بۇ ئىنقىلابچىلارنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ۋە تەلەپلىرىنى زىرەكلىك ۋە ئىنساپ بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئۇلار بىلەن دوستلۇق ئاساسىدا ئولتۇرۇپ مۇزاكىرىلەشمىدى. ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلاردا، باشقىلارنىڭمۇ ئىنقىلابچى روھىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئىش ئېلىپ بارغان بولسا ئىدى، بۇ ئەڭ ئاقىلانە ۋە توغرا سىياسەت بولغان بولاتتى. بۇ يول بىلەن باشقا ئىنقىلابچىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى بىر بايراق ئاستىدا ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياقۇپ بەگنىڭ قانلىق بالا- ئاپىتىدىن ۋە چىننىڭ ئىستىلا پالاكىتىدىن ۋەتەننى ساقلاپ قېلىشى، تامامەن مومكىن بولاتتى. چۈنكى، باشقا ئىنقىلابچىلارنىڭ بىر دىن بىر ئارزۇسىمۇ شۇ ئىدى. لېكىن، بۇ سادداكۆڭۈل ئادەم، بۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا، ئەتراپىدىكى تۇڭگانلار ۋە بەگلەرنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن ئىنقىلابچىلارغا تەھدىت قىلىپ خەت يازدى. ئۇندىن كېيىن، ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئىككىلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئىنقىلابچىلارنىڭ ئاشكارا نەپرىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىچكى ئۇرۇشلار باشلىنىپ، كۈچلىرى ئاجىزلاشتى، مىللىي ھۆكۈمەتلەر بىر - بىرلەپ يىقىلدى. شۇچاغدىن قالغان تۆۋەندىكى شېئىر، بۇ ئېچىنىشلىك ھادىسىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە:

مەن سەن ئولسام، سەن مەن ئولساڭ¹⁰¹   ھەم مەن ئولسام، ھەم سەن ئولساڭ
مەن مەن ئولدۇم، سەن سەن ئولدۇڭ   نى مەن ئولدۇم، نى سەن ئولدۇڭ

101 بۇ شېئىر دىكى «ئولماق» دېگەن يېنىل، ھازىر ئۇيغۇرچىدا «بولماق» دەپ ئېلىنىدۇ (ن. ش. ھ.).

خوتەن ئىنقىلابى

مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجىم، خوتەننىڭ ئېسىل زادە خانىدانىغا مەنسۇپ، كاتتا ئالىم ۋە خوتەننىڭ مۇپتىسى بولۇپ، خوتەننىڭ دىنىي ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىدا يۇقىرى مەرتىبىگە ئىگە ئىدى. ئۇ 70 ياشتىن ئاشقان چاغدا، ئوغۇللىرى ئابدۇراھمان ئاخۇن ۋە ئىبراھىم خانلار چىنىقلىقلارغا قارشى ئىنقىلاب قوزغاش پىكرىنى دادىلىرىغا بىلدۈردى. مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجىم ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئوغۇللىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار قاراقاشنىڭ 27 كىلومېتىر شىمالىدىكى بۇلاق دېگەن يېزىدا بىرمەخپى تەشكىلات قۇرۇپ چىقتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، ئاز بىر مىقدار قورال بىلەن ئىككى يۈز كىشىلىك بىر قوشۇنغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ھىجرى 1280 - (مىلادى 1863 -) يىلى زاۋا يېزىسىدىكى چىن ئەسكەرلىرىگە ئۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تامامەن يوقاتتى. دۈشمەندىن غەنىمەت ئالغان قوراللار بىلەن قوراللىنىپ خوتەن ئىلچىگە يۈرۈش قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق تەرەپ تەرەپتىن قولغا پالتا، كەتمەن ۋە چۇماق ئالغان ھالدا كېلىپ. ئىنقىلاب سېپىگە قاتنىشىپ. 30 - 40 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. مۇداپىئە ئۈچۈن شەھەر سىرتىغا چىققان چىن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ شەھەرنى پەتھى قىلدى. چىنىقلىقلار سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئېلىندى. بىر كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن، چىنىقلىقلار مۇداپىئەگە ئاجىز كېلىپ، تەسلىم بولدى. تۆرت مىڭدىن ئوشۇقراق چىنىق مۇسۇلمان بولدى. خوتەن خەلقى يېغىلىپ، ھەبىبۇللا ھاجىمنى تۈرك ئەنئەنىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزدى، ئىسلام ئۇسۇلىغا مۇۋاپىق بەيئەت قىلىپ، پادىشا قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «ھاجى پاشا» دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. غەربدە گۇما ۋە شەرقتە چار قىلىققىچە بولغان جايلار چىنىقلىقلاردىن تازىلاندى. ھاجى پاشا، ئوغلى ئابدۇراھمان ئاخۇننى ۋەزىر قىلىپ، ئۇنىڭغا «سەدرىسۇدۇر»¹⁰² دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. كېيىنچە ھاجى پاشانىڭ بۇ ئوغلى ئابدۇراھمان پاشا دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

ئىنقىلاپقا قېتىلماي ئۆيىدە ياتقان بەزى ئېسىل زادىلار، ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ھاجى پاشاغا ھەسەت قىلىپ، توپىلاڭ چىقاردى. لېكىن، ھاجى پاشا بۇلارنى دەرھال بېسىقتۇرۇپ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرى قېچىپ يەر كەنگە بېرىۋالدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنمىزدەك، ھىجرى 1281 - (مىلادى 1864 -) يىلى كۇچا ھۆكۈمدارى خان خوجا، خوتەن ھۆكۈمىتىگە تەھدىت خېتى يېزىپ ئەلچى ئەۋەتتى. ھاجى پاشا بۇنىڭغا، تۇڭگانلارنى ۋە بۇرۇن خىتايغا خىزمەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى

¹⁰² سەدرىسۇدۇر، شۇ چاغدىكى باش مىنىستىر دەرىجىلىك ئۇنۋان. بۇ تارىخىي ھادىسىلەر، ھازىرمۇ خوتەندە،

خەلق قوشاقچىلىرى تەرەپىدىن ناھايىتى تەسىرلىك مىسرالار بىلەن ئاڭلىتىلىدۇ. قوشاقلاردا، سەدرىسۇدۇر «سۇدۇر خان غۇجام» دەپ ئېلىنىدۇ (ن. ش. ھ.).

ئەزگەن بەگلەرنى ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرما سىلىق ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش شەرتى بىلەن كۇچار ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاب يازدى. خان خوجا بۇ ئۇچۇرنى ئالغاندىن كېيىن، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا (مىلادى 1865) خوتەنگە ئەسكەر يوللىدى ۋە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتىلگەندەك، پىيالما ئۇرۇشىدا ئابدۇراھمان پاشا شېھىت بولدى. لېكىن، كۇچار ئەسكەرلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئۇندىن كېيىن، ھاجى پاشا گۇمغا ئەسكەر ئەۋەتىپ يەركەندىن كېلىدىغان يول ئۈستىدىكى ئىستېھكاملارنى چىڭىتتى ۋە ئابدۇراھمان پاشا نىڭ ئورنىغا يەنە بىر ئوغلى ئىبراھىم خاننى ۋەزىر (سەدرىسۇدۇر) لىققا تەيىن قىلدى.

ھىجرى 1281- (مىلادى 1864-). يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ھاجى پاشا، پەرغانىغا ئىبراھىم خان باشچىلىقىدا ئەلچىلىك ھەيئىتى ئەۋەتىپ، پەرغانە خانى خۇدايارخان بىلەن بىر دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن خۇدايارخان، ئۇچاغدا ئۆزىگە تەۋە بولغان قەشقەر نىڭ ھۆكۈمدارى بۇزۇرۇگخان تۆرە ۋە قوماندانى ياقۇپ بەگلەرگە خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇشنى تەۋسىيە قىلىپ بۇيرۇق چۈشۈرگەندى.

ھاجى پاشا شۇ ۋاقىتتا كۇچار ھۆكۈمىتىگىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، خان خوجىغا بىرخەت يازدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «جەھاد قىلىشىمىزدىن مەقسىتىمىز، پۈتۈن يۇرتنى كاپىرلارنىڭ ئاسارىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلدۇرماقتۇر. بۇنىڭ يىگانە شەرتى، ھەممىمىزنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىختىلاپ ۋە ئۆچمەنلىكنى يوقىتىشتىن ئىبارەت. لېكىن، سىز ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى ۋە ئىسلام ئەسكەرلىرىنى تۇڭگانلارغا ۋە بۇرۇن چىنگە خىزمەت قىلغان بەگلەرگە تۇتقۇزدىڭىز. تۇڭگانلار بولسا، چىنلىق ۋە بىزگە تەبىئىي ھالدا قارشى بولغان بىرخەلق تۇرۇ ۋە بەگلەر بولسا ئۆز مىللىتىگە خىيانەت قىلغان مۇناپىقلاردۇر. بېشىمىزغا بىر ئىش كەلگەندە، بۇلار بىزگە ئىچىمىزدىكى دۈشمەن بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مەن بۇندىن ئىلگىرى سىزگە سەمىي كۆڭلۈم بىلەن ھەقىقەتنى بىلدۈرۈپ خەت يازسام سىز بۇنىڭ جاۋابى سۈپىتىدە ئۈستۈمگە مەزكۇر مۇناپىقلارنىڭ پىتىنە-ئىغۋاسى بىلەن بىر خىتاي يېتىمى ئوغلىقى¹⁰³ باشچىلىقىدا بەش مىڭ تۇڭگاننى يوللىدىڭىز. نەتىجىدە، بىرنەچچە مىڭ مۇسۇلمان زاپا بولدى. بۇنىڭ ۋابالى پەقەت سىزنىڭ بوينىڭىزغا.... خەير، ئۆتكەن ئىشلار ئۆتۈپ كەتتى. مەن يەنە ئىتتىپاقلىشىشقا ۋە ئىسلامنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن تېرىشەمەن. ئەگەر، سىز پۈتۈن يۇرتقا پادىشا بولۇشنى مەقسەت قىلىدىغان بولسىڭىز، بۇ ئىككى زىيانلىق ئائىپنى تامامەن ئىشتىن چىقىرىڭ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ھالدا ئادالەت بىلەن ئىجرا قىلىڭ. مانا، بۇ شەرتلەر بىلەن مەن سىزگە بەيئەت قىلىشقا ھازىر. ئەگەر سىز مىنىڭ بۇ شەرتلىرىمنى قوبۇل قىلمىسىڭىزمۇ، مەن يەنىلا سىز بىلەن دوست بولۇشنى ۋە ئورتاق دۈشمەنگە قارشى كۈچ بىرلىكى ئىچىدە بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن،

¹⁰³ خىتاي يېتىمى ئوغلىقى - خوتەن خەلقى چىنپەرەست بەگلەرگە بەرگەن نام (مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى).

ۋە مىسلام. خان خوجا بۇ خەتتىكى، يىراقنى كۆزلەپ يازغان چۇڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى تەتقىق قىلىپ كۆرمەستىن، خەتنى ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەرنى قاتتىق ھاقارەتلەپ، قولغا ئالدى ۋە سايىرام يېزىسىدا ئۆمۈر بويى قاماققا ھۆكۈم قىلدى. پەقەت راشىددىن خان خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنلا بۇ كىشىلەر قۇتۇلۇپ خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

ھىجرى 1282 - (مىلادى 1865 -) يىلى يەركەن ئىككىنچى قېتىم مۇستەقىل بولغان كۈنلەردە، خوتەندە ئابدۇراھمان ھەزرەتنىڭ توققانلىرىدىن ئابدۇللا ھەزرەت دېگەن كىشى ھاجى پاشاغا قارشى ئىسيان چىقىرىپ، خوتەننى يەركەنگە قوشماقچى بولغىنىدا، بۇ ھەرىكەت پاشا بولۇپ قېلىپ، ئابدۇللا ھەزرەت قولغا ئېلىندى ۋە مال - مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىندى.

خوتەن ئىنقىلابچىلىرىنىڭ

ئاقىبىتى

ھىجرى 1282 - (مىلادى 1866 -) يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇپ بەگ يەركەننى ئېلىپ، قەشقەر ھۆكۈمدارى بۇزۇرۇڭخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ھۆكۈمدار بولدى ۋە «ئاتلىق غازى» دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. ئۇندىن كېيىن، خوتەنگە بىر ھەيئەت يوللاپ دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاشنى ۋە بىر - بىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. ھاجى پاشا بۇنى ئىسلامىي بىرلىك دەپ ئىشەنچ قىلىپ، ناھايىتى خوش بولدى ۋە بۇ دوستلۇق كېلىشىمىگە ئىمزا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا كۆرۈنۈشتە ياخشى بىر دوستلۇق مەيدانغا كەلگەندەك بولدى. لېكىن، بۇ دوستلۇق كېلىشىمى ياقۇپ بەگنىڭ خوتەننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن پىلانلىغان ھىيلە - نەيرەڭلىرىنىڭ باشلانغۇچى ئىدى. چۈنكى، ھاجى پاشانىڭ ئادالىتى نەتىجىسىدە، پۈتۈن خوتەن خەلقى ئۇنى ناھايىتى ئىخلاسلار ۋە مۇھەببەت بىلەن ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى ۋە خوتەننى ئۇرۇشۇپ قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەننى ھىيلە ۋە خىيانەت يولى بىلەن ئېلىشنى قارار قىلغانىدى. دوستلۇق كېلىشىمىدىن كېيىن، ئوتتۇرىدا خەت ئالاقە ۋە يۇرت كاتتىلىرىنىڭ بېرىش - كېلىشلىرى كۆپەيدى. ھىجرى 1283 - (مىلادى 1867 -) يىلى ياقۇپ بەگ، «خوتەندىكى ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى ۋە ھاجى پاشا ئاتامنى زىيارەت قىلىپ، ئۆزۈم شەخسەن كۆرۈشۈپ دوستلىقىمىزنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرىمەن» دېگەن سۆزنى تارقىتىپ، مىڭ ئەسكەرنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ ماڭدى. ئارقىسىدىن ئون ئىككى مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەرنى بىرقانچە قىسىمغا بۆلۈپ، ئەگەشتۈرگەن ھالدا خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ياقۇپ بەگنىڭ زىيارەت ئۈچۈن خوتەنگە بارىمەن دەپ، يازغان خېتىنى ئالغاندىن كېيىن، ھاجى پاشا شۈبھىلىنىپ ئوغلى سەدىرسۇدۇر ئىبراھىم خاننى، كۆرۈنۈشتە ياقۇپ بەگنى قارشى ئېلىشقا بارغاندەك قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، ئەگەر ياقۇپ بەگنىڭ بىر يامان نىيىتى بولسا ئالدىنى ئېلىش

ئۈچۈن، بىرقانچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن پىيالىمغا ئەۋەتتى. ياقۇپ بەگ پىيالىمدا ئىبراھىم خان بىلەن كۆرۈشۈپ، باشقا ھېچبىر يامان نىيەتنىڭ يوقلىقى، ھاجى پاشادەك ئۇلۇغ بىر زاتنى زىيارەت قىلىپ، ئارىلىرىدىكى دوستلۇقنى مۇستەھكەملەش ئارزۇسى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، قۇرئان تۇتۇپ پەسكەشلىك بىلەن يالغان قەسەم ئىچتى ۋە ھىيلىگەرلىك بىلەن، «ئەگەر ھاجى پاشا مىنىڭ خوتەنگە كىرىشىمنى توغرا كۆرمىسە، زاۋادا تۇرۇپ، بىر كۆرۈشۈۋېلىپ يانساممۇ بۇنى ئۆزۈم ئۈچۈن بىر غەنەمەت دەپ بىلىمەن» دېدى ۋە ئىبراھىم خانغا ھېساپسىز سوغا - سالام ھەدىيە قىلىپ، قاتمۇ - قات كىمخاپ تون ياپتى.

ئىبراھىم خان ياقۇپ بەگنىڭ بۇ سۆزلىرىگە تامامەن ئىشەندى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، خوتەنگە قايتىپ، دادىسىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ھاجى پاشا بۇلارغىمۇ ئىشەنگۈسى كەلمەي ئىككىلىنىپ تۇرغاندا، ئوغلى ۋە يېنىدىكى ئادەملىرىنىڭ زورلىشى بىلەن، زاۋاغا ياقۇپ بەگنىڭ ئالدىغا بارىدىغان بولدى. ئەتىسى، ھاجى پاشا، ئىبراھىم خاننى ئاز بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن شەھەردە قويۇپ، ئۆزى كۆپرەك ئەسكەر بىلەن زاۋاغا ماڭدى. ھاجى پاشانىڭ پىلانى، ياقۇپ بەگنىڭ مەقسىدى مەيلى ياخشى مەيلى يامان بولسۇن، ئۇنى زاۋادىنلا قايتۇرۇۋېتىش ئىدى. ياقۇپ بەگ زاۋاغا ھاجى پاشا دىن بۇرۇنراق كېلىپ، چېدىرلىرىنى تىكىپ تۇرۇنلىشىپ بولغانىدى. ھاجى پاشانىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، بىرقانچە مۇھىم كىشىلىرى بىلەن دەرھال ئاتلىنىپ ھاجى پاشا نىڭ ئالدىغا ماڭدى. ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانى كۆرگەن ھامان دەرھال ئېتىدىن چۈشۈپ، يۈگرەپ بېرىپ ھاجى پاشا نىڭ ئۈزەڭگۈسىدىن سۆيگىلى تۇردى. ھاجى پاشا، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە قاراپ، ئۇنىڭ بىر يامان نىيىتى يوقكەن دەپ ئىشەندى ۋە ئاتتىن چۈشۈپ قائىدە بويىچە ياقۇپ بەگ بىلەن كۆرۈشتى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ چېدىرىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانى ئەسكەرگاھىغا بېرىپ، ھادۇق سۇراش مۇراسىمىغا قاتنىشىپ بېرىش ئۈچۈن، ئىككى يۈزدەك ئادىمى بىلەن ئېلىپ ماڭدى. ياقۇپ بەگ ئەسكەرلىرىنى ئالدىنلا ھەرئېھتىمالغا قارشى تەييار تۇرۇشقا بۇيرۇغانىدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى چۈشكەن يەرگە كەلگەندە، ھاجى پاشانى ئۆزىنىڭ چېدىرىغا ئەكىردى ۋە بىرگە كەلگەن كىشىلەرنى، يېرىمىز تار دېگەننى بانا قىلىپ، 8 - 10 دىن ئايرىپ، باشقا - باشقا چېدىرلارغا باشلىدى. يېمەك يېيىشكە باشلىغان ۋاقىتتا، ھاجى پاشا ۋە ئادەملىرىنى تۈيۈقسىز تۇتۇپ باغلاپ ئەسەر ئالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانىڭ ئەسكەرلىرىگە، «سىلەر دەرھال شەھەرگە قايتىڭلار، مەن بۇرادىرىم ئاتلىق غازىنى باشلاپ، ئەرتە شەھەرگە كىرىمەن. ئىبراھىم خان ۋە يۇرت كاتتىلىرى قارشى ئېلىشقا چىقسۇن ۋە شەھەر جابدۇلسۇن» دېگەن مەزمۇندە ھاجى پاشانىڭ تىلىدىن بىر يارلىقنامە يازدۇرۇپ، ھاجى پاشانىڭ خاس تامغىسىنى بېسىپ چىقاردى. بۇ بۇيرۇقنى كۆرگەن ئەسكەرلەر شەھەرگە قايتتى. كېچىسى ياقۇپ بەگ، ھاجى پاشانى قاتتىق ھاقارەت

قىلىپ، قول پۇتلىرىغا كېشەن سېلىپ، بىساتسىز بىر ياغاچ ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ قەشقەرگە ماڭغۇزدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان ئاساسى قىسىم ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى بىر كېچە ئىچىدە زاۋاغا يېغىلدى ۋە ئەتىسى ئەتىگەن ياقۇپ بەگ ئىلچى شەھىرىگە يۈرۈش قىلدى. ئىبراھىم خان باشلىق يۇرت كاتتىلىرى ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز، ياقۇپ بەگنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن مۇراسىم ھازىرلاپ ئالدىغا چىقتى. ياقۇپ بەگ بىلەن ئۇچراشتى ئەمما، ھاجى پاشانى كۆرەلمىگەنلىكلىرى ئۈچۈن ھەيران بولۇشتى. بۇنى سەزگەن ياقۇپ بەگ، ئىبراھىم خانغا، « ھاجى ئاتام ئارقىمىزدا كېلىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى خاتىرجەم بولۇش ئۈچۈن، بېرىپ كۆرۈشۈپ قانداق بۇيرۇقلىرى بار ئاڭلاپ كەلسە» دېدى. ئىبراھىم خان دادىسىغا سالام بېرىش ئۈچۈن ئارقىغا ئۆتتى. ئىبراھىم خان ۋە ھەمراھلىرى خەلقنىڭ كۆزىدىن ئوزاقلاشقاندىن كېيىن، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى دەرھال قورالسىزلاندۇرۇپ، باغلاپ ئەسرگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ ئون ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بىر قومانداننى ئالدىدا ماڭغۇرۇپ، ئۆزى ئارقىسىدىن خوتەنگە قاراپ ئىلگىرىلدى. شەھەرگە يېقىن بىر جايدا توپ - توپ بولۇپ، بۇلارنى قارشى ئېلىشقا چىققان خەلق، ھاجى پاشا ۋە ئىبراھىم خانلارنىڭ ئالدىدا كەلمەي، ياقۇپ بەگ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيرانلىقتا بىر - بىرلىرىدىن ھاجى پاشا نەدە قالغاندۇ؟ دەپ سورغىلى باشلىدى. ھاجى پاشا ۋە ئىبراھىم خانلارنىڭ ئەسرگە ئېلىنغانلىقىدىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوقتى، ھەم بۇنداق بىر ھادىسىنىڭ بولۇشى ھېچكىمنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەيتتى. چۈنكى، خوتەن خەلقى، مۇقەددەس قۇرئاننى تۇتۇپ، ئۇلۇغ خۇدانىڭ نامى بىلەن قەسەم قىلغان بىر مۇسۇلماننىڭ، بۇنداق بىر خىيانەت قىلىشى مۇمكىن ئەمەس دەپ چۈشەنەتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىردى ۋە ئارقىدىنلا بولاڭ - تالاڭنى باشلىۋەتتى. خوتەن ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇردى. مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا خوتەن خەلقى ياقۇپ بەگنىڭ خائىنلىق قىلغانلىقىنى چۈشەندى. خەلق ۋە ئەسكەرلەر بىرلىشىپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. ئالدىغا ئۇچرىغان فەرغانىلىقنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ « ھاجى پاشانى نېمە قىلدىڭ ئوغرىلار » دەپ تىۋىلاپ شەھەر ئىچىدە نامايىش قىلدى. خەلقنىڭ بىر قانچە كۈن داۋام قىلغان بۇ كۈرىشى ياقۇپ بەگنىڭ يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىقى نەتىجىسىدە بېسىقتۇرۇلدى ۋە ناھايىتى كۆپ قان تۆكۈلدى. (بۇلارنى ياقۇپ بەگ توغرىسىدىكى بايانىمىزدا تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتىمىز) خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ياقۇپ بەگ خوتەننى، ھىيلە - مېكر ئىشلىتىپ، ئىنسانلىقنى ۋە مۇسۇلمانلىقنى سېتىۋېتىش بەدەلىگە ئالدى. ھاجى پاشانى قەشقەرگە بارا - بارماس شېھىت قىلدى. خوتەندە، ھاجى پاشانىڭ ئوغوللىرى ۋە پۈتۈن جەمەتى بىلەن 40.000 دىن كۆپرەك ۋەتەنپەرۋەر ياقۇپ بەگنىڭ خائىنلىقى نەتىجىسىدە قۇربان بولدى. خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيىتى يىقىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ زۇلۇم ۋە خىيانەتكارلىقى ئۈستىگە قۇرۇۋالغان بىر ۋىلايەتكە ئايلىنىپ قالدى.

ھاجى پاشانىڭ ئىدارى تەشكىلاتى ۋە ئىجرا قىلغان

بەزى ئىشلىرى

ھاجى پاشانىڭ ھۆكۈمىتى، ئىسلام شەرىئەتى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، سىياسەتتە «شەرقىي تۈركىستان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ» دېگەن كۆزقاراشتا چىڭ تۇرغانىدى. تاشقىرىدىن كەلگەن، تۇڭگان ۋە فەرغانىلىقلارنى مۇسۇلمان دەپ قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ھەرگىز ئارىلاشتۇرمىغان. ھاجى پاشا، بۇلارنى ھۆكۈمەت ئىشلىرىگە ئارىلاشتۇرۇش، يۇرتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن خەتەرلىك دەپ قارىغان. بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەردە راشىددىن خان خوجا بىلەن بولغان ۋەقەلەر يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. قەشقەر ئىنقىلابچىلىرىنىڭ، پەرغانە ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ئەسكەر چاقىرىغانلىقىنى، ھاجى پاشا شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن بەك خەتەرلىك دەپ تونۇپ، بۇ ھەقتىكى ئەندىشىلىرىنى ھەردايم ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ھاجى پاشانىڭ بۇ كۆز قارىشىنىڭ توغرىلىقى، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەنلىرى بىلەن تولۇق ئىسپاتلاندى.

ئىچكى سىياسەت جەھەتتە، ئىدارە ئىشلىرىدا بىرقاتار قانۇنلار بېكىتىلگەن بولۇپ، شۇ زاماندا شەرق دۇنياسىدا ئەۋج ئالغان، زۇلۇم، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە رۇشۋەت (پارا) دىن ئىبارەت پاساتنى ئۆز يۇرتىدىن يوقىتىشنى بىرىنچى مەقسەت قىلغانىدى. يۇرتتىكى ھاكىم، ئەسكىرىي ياكى مەمۇرىي خادىملار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، ھاجى پاشا ئالدىدا جاۋاپكارلىققا تارتىلىپ جازالاندۇرۇلاتتى. مەملىكەت ئىچىدىكى چوڭ - كىچىك ئىشلاردىن ھاجى پاشانىڭ دائىم خەۋىرى بولۇپ تۇراتتى. ھېچبىر مەنەسپتار ئۆز ئىختىيارى بويىچە ئىش قىلالمايتتى. ھۆكۈمەتنىڭ كىرىمى بەك ئاز بولغانلىقتىن چىقىمىنى ئالتۇن كانلىرىدىن كەلگەن كىرىم بىلەن قامدىغانىدى. يۇرتتىكى پۈتۈن ئالتۇن كانلىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. تېرىلغۇ يەرلىرىدىن ئوشىرە، تىجارەت ماللىرىدىن زاكات ئېلىناتتى. ئېلىنغان زاكات ۋە ئوشىرىنىڭ ھەممىسى يوقسۇللارغا تارقىتىلاتتى. ھەر شەھەردە «قەلەندەر خانە» دەپ ئاتالغان بىرمەھەللە قورۇلغان بولۇپ، پۈتۈن تىلەمچىلەر شۇ مەھەللەگە يەرلەشتۈرۈلگەنىدى. «ھۈرۈن خانە» دەپ ئاتالغان «دارىلئاجىز» لارنى سېلىپ، ياشانغان، باققۇچىسى يوق، يېتىم ۋە مېيىپ كىشىلەرنى يىغىپ، شۇ يەرلەردە باققانىدى. بۇلارنىڭ پۈتۈن راسخۇنلىرى زاكات ۋە ئوشىرىدىن ھەل قىلىنىپ، ئايلىق مائاش، يىلدا ئىككى قۇردىن كىيىم - كېچەك ۋە قىش كۈنلىرى چوقۇم بىر ۋاق ئىسسىق يېمەك بېرىش كاپاتلەندۈرۈلگەنىدى. غەزىنىنىڭ كىرىمى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ سانى ئاز ئىدى. ئۇلارغا بېرىلىدىغان مائاشمۇ ئانچە كۆپ ئەمەستى. ئەسكەرلەرگە پەقەت يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكلا بېرىلەتتى. دايمىي ئەسكەرلەرنىڭ سانىمۇ ئاز ئىدى. ئەدلىيە ۋە دىنىي ئىشلارنىڭ شەرىئەت بويىچە بېجىرىلىشىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلەتتى. كۆرۈنۈشتە بىدئەت بولغان

تەرىقەت مەزھەپلىرىگە قەتئىي يول قويۇلمىغان ۋە ئۇلارنىڭ خانىقالىرى قالدۇرۇلغانىدى. ¹⁰⁴

جىنايەت ئىشلىرى ئالاھىدە قانۇن بىلەن بىتەرەپ قىلىنىپ، ئومۇمىي خەۋپسىزلىككە بوزغۇنچىلىق قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. چىن ھۆكۈمىتى دەۋرىدە بەك ئەۋجىگە چىققان، بولمايچىلىق ۋە ئوغرىلىق ئاپەتلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلغان. بۇلاڭچى ۋە ئوغرىلارنى توپنىڭ ئاغزىغا باغلاپ ياكى دارغا ئىسىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىلەتتى. بۇ چارە - تەدبىرلەر سايسىدا، خوتەن تەۋەسىدىكى ئامانلىق ۋە تىنچلىق، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ياخشىلاندى. ھاجى پاشا ھۆكۈمەت كىرىمىدىن ئىقتىساد قىلىپ، مەلۇم مىقدار مەبلەغ بىلەن ھەربىي قورال - ياراق تەييارلىغان. خوتەنلىك ھۈنەرۋەنلەرنى يىغىپ، قۇرۇپ چىققان بىر ئىشخانىدا، 8 - 10 دانە چوڭ توپ، 30 - 40 دانە كىچىك توپ (تەيپو) ۋە بىرقانچە مىڭ مىللىتى ياساتقان. لېكىن، بۇلار يۇرت مۇداپىئەسى ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەستى. ھاجى پاشا، خەلق ئىقتىسادىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزىدىغان جازانخورلۇققا قارشى بولۇپ، ئۇلارغا ئېغىر ماددى جازا بېرىپ جازالايىتتى. لېكىن، ھاجى پاشانىڭ ئىككى ئېغىر كەمچىلىكى بار ئىدى. بىرىنچى كەمچىلىكى، ھەربىي ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرمەيتتى. ئۇنىڭچە، «ھۆكۈمەت قۇرۇشتىكى مەقسەت، خەلقنىڭ تىنچ - ئامانلىقىنى ۋە پاراۋان تۇرمۇشىنى قوغداشتىن ئىبارەت. ئەگەر، بۇلارغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، خەلق راھەت ئىچىدە ياشاپ، ھۆكۈمەتتىن رازى بولىدىغان بولسا، ئۇرۇش چىققاندا ھۆكۈمەت ھەدىسلا، خەلقنىڭ ھەممىسى پىدائىي ئەسكەر بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئەسكەر توپلاپ ئۇلارنى تەربىيەلەشكە پۇل كېتىدۇ. ئۇ پۇلنى خەلقنىڭ ئالماي چارە يۇق. نەتىجىدە، بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلققە مۇۋاپىق بولمىغان ئېغىر ئالۋاڭ - ياساق قويۇش ۋە بۇنى زورلۇق ۋە زۇلۇم بىلەن ئېلىشقا توغرى كېلىدۇ» دەپ قارايتتى. بۇ كۆز قارىشى بويىچە، پۈتۈن ياشلارنى ئەسكەرلىككە تىزىملاپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە بىردىن نەيزە، بىردىن چۇماق ياكى قىلىچ ساقلاشنى بۇيرۇدى ۋە ئۆز شەخسى ئىشلىرىدا ئەركىن قويۇپ بەردى. ئىچكى جەھەتتىكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن 3 - 4 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئەسكەرى بار ئىدى. ھاجى پاشانىڭ بۇ كەمچىلىكى ئۇنىڭ تەجرىبىسىزلىكىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىككىنچى كەمچىلىكى، ناھايىتى ئىتتىپاقى مەجەز بولغانلىقى ئىدى. يەنى، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى يېتەرسىز ئىدى. جىنايەتچىلەرنى جازالاشتا بەك سۈرۈشتە قىلىپ ئولتۇرمايتتى. ئۆلۈم جازاسى كۆپ بېرىلەتتى. ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇتۇپ، ئازراقلا بىرخاتالىق ئۆتكۈزگەننىڭ جازاسى، بەزىدە ئۆلۈم بولاتتى. بۇ سەۋەپتىن، يېنىدا ئىشقا يارايدىغان كىشىلىرى ئاز ئىدى.

¹⁰⁴ بىدئەت - ئەسلىدە ئىسلام دىنىدا بولمىغان ئىبادەت شەكلىدۇر. تەرىقەت - ئىشلىق، سۈپىچىلىقتۇر (ن. ش. ھ.).

قەشقەر ئىنقىلابى ۋە

ئاقسۇنى

سىدىق بەگ، قەشقەرنىڭ يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ئاقتۇ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، خەلق ئىچىدە چوڭ ئابرويلىق كىشى ئىدى. ئەسلىدە قىچاق قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكىمۇ رىۋايەت قىلىندۇ. ھىجرى 1280- (مىلادى 1863-). يىلى سىدىق بەگ، ئاقتۇ، يېڭىسار ۋە تاشمىلىق قاتارلىق جايلاردىكى ئوۋچىلارنى تەشكىللەپ، ئىنقىلاب قوزغاپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا قېتىلدى ۋە قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە خېلى زور كۈچكە ئىگە بولۇپ قالدى. قەشقەر كونا شەھەرنى، يېڭىسار ۋە پەيزىئاۋاتنى، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىگەللىدى. لېكىن، چىنىققلار يېڭى شەھەر سېپىلى ئىچىگە كىرىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. چىنىققلارنىڭ سانى خېلى كۆپ، قورال - ياراق ۋە ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تولۇق بولغانلىقتىن مۇجاھىدلار يېڭى شەھەرنى ئالالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشقەر يېڭى شەھەر مۇھاسىرىسى بىر يىلدەك داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەندەك، كۇچا ھۆكۈمىتى قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. سىدىق بەگ بۇلارغا قارشى تۇرالماي، شەھەرنى بوشىتىپ، پۈتۈن ئادەملىرىنى ئېلىپ تاشمىلىققا چىقىپ كەتتى. كۇچا ئەسكەرلىرى قەشقەرنى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى. سىدىق بەگ، پەرغانە خانى سەئىد سۇلتاندىن ۋە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، خۇدايارخاندىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ھەيئەت ئەۋەتكەن ئىكەن. بەزىلەر سىدىق بەگنىڭ خۇدا يارخانغا بەيئەت قىلىپ خەت يازغانلىقىنى بايان قىلدۇ. پەرغانە خانى، قەشقەرنى ئېلىپ مەملىكىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشنىڭ خىيالىغا چۈشۈپ، مەرھۇم جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بۇزۇرۇگخان تۆرە نى 400 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يوللىدى. خۇدايارخاننىڭ ياقۇپ بەگ ئىسمىلىك قۇماندانى، خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكىدىن قاقماقتا ئىدى ۋە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىش خەۋىمى بار ئىدى. ياقۇپ بەگ بىلەن بۇزۇرۇگخاننىڭ بۇرۇندىن دوستلۇقى بار بولۇپ، ياقۇپ بەگ ئۇنىڭ قەشقەرگە ئەۋەتىلمە كىچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ خۇدايارخاندىن گۇناھىنى تىلەپ، قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كېتىپ خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن يالۋۇرغان. بۇزۇرۇگخاننىڭ ئىلتىماسى بىلەن ياقۇپ بەگ تۈرمىدىن چىقىرىلىپ، بۇزۇرۇگخاننىڭ خىزمىتىدە ئۇنىڭ بىلەن قەشقەرگە كەتكەنىدى.

سىدىق بەگ، پەرغانىدىن ئۇنىڭغا ناھايىتى زور بىر قۇشۇن ياردەمگە كېلىۋاتىدۇ دەپ، ھەر تەرەپكە تەشۋىق قىلغان. نەتىجىدە، كۇچا ئەسكەرلىرى بىر تەرەپتىن پەرغانىلىكلەر ۋە يەنە بىر تەرەپتىن سىدىق بەگنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالدىغان بولدى دەپ، قەشقەرنى بوشىتىپ، كۇچاغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن سىدىق بەگ دەرھال قەشقەرگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى ۋە پەرغانىدىن كېلىدىغانلارنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ھازىرلىققا كىرىپ كەتتى.

بۇزۇرۇگخان بىلەن ياقۇپ بەگ، قەشقەرگە كېلەر. كەلمەس سىدىق بەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇردى. ئۇندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئولجا ۋە غەنمەتلەرنى ۋە مال - مۈلكلىرىنى تارتىۋالغىلى تۇردى. سىدىق بەگ، پەرغانىلىكلەرنىڭ ياردەم ئۈچۈن ئەمەس، ئىستىلا ئۈچۈن كەلگەنلىكلىرىنى ئۇقتى ۋە بىر كېچىدە ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقتۇغا چىقىۋېلىپ، پەرغانىلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلغىلى باشلىدى. ياقۇپ بەگ، سىدىق بەگنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرىنى پۇلغا سېتىۋالدى ۋە سۇيىقەست پىلانلاپ ئۇنى ئۆلتۈرتۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن سىدىق بەگنىڭ ئەسكەرلىرى تارقىلىپ كېتىپ، قەشقەر، يېڭىسار ۋە پەيزىئاۋات بۇزۇرۇگخان تۈرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇزۇرۇگخان تۈرە ئۆزىنى، خۇدايارخان نامىدا قەشقەر ھۆكۈمدارى دەپ ئېلان قىلدى.

يەر كەن ئىنقىلابى ۋە

ئاقشۇبىتى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، بىرقانچە مىڭ ئۆيلۈك تۇڭگاننى چىندىن كۆچۈرۈپ، يەر كەنگە يەرلەشتۈرگەنىدى. بۇلار ئەسلىدە چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىدە بولغانلىقى ئۈچۈن تولىسى قوراللىق كىشىلەر ئىدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ باشقا جايلىرىدا مىللىي ئىنقىلاب قوزغۇلۇپ، ئىنقىلاب ئۇچقۇنىنىڭ يەر كەنگىمۇ كېلىشى جەزمەن بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرگەن بۇ تۇڭگانلار، جان ساقلاش ئۈچۈن، ئىنقىلابقا شېرىك بولۇشتىن باشقا يول يوقلىقىنى چۈشەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار يەر كەن خەلقى ئىچىدىكى يېقىن كىشىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، «خان ئامبان»¹⁰⁵ غا قارشى قوزغالدى. بۇ ئىنقىلاب، «خاس ئاللاھ ئۈچۈن جىھاد» دەپ باشلانغانلىقتىن، پۈتۈن يەر كەن خەلقى تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قېتىلدى ۋە يەر كەن شەھىرى پەتھى قىلىندى. خان ئامبان ۋە بىرقانچە مىڭ چىنلىق يېڭى شەھەر ئىچىدە قېلىپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئىككى ئاي داۋام قىلغان قورشىۋىدىن كېيىن، ئىنقىلابچىلار شەھەردىن سېپىل تېگىگىچە ۋە ھۆكۈمەت بىنالىرىنىڭ ئاستىغىچە يەر ئاستى لەخمە كولاپ كىرىپ، مىللىتى دورىسى كومۇپ پارتلىتىپ، ھاۋاغا ئۇچۇرۇۋەتتى. سېپىل بىر قانچە يەردىن يىقىلدى، خان ئامبان بالا - چاقىلىرى ۋە نۇرغۇن چىنلىقلار يىقىلغان بىنالارنىڭ تىگىدە قېلىپ ئۆلدى. مۇجاھىدلار شەھەرنى ئالدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇجاھىدلار، پوسكام ۋە قارغىلىق شەھەرلىرىنى ئېلىپ بولغانىدى. يېڭى شەھەر پەتھى بولغاندىن كېيىن، تۇڭگانلارنىڭ قولىدا قورال كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار سان جەھەتتىن ئاز سانلىق ئورۇندا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەتنىڭ تۈركلەر قولىدا بولۇشىنى ماقۇل كۆرۈپ، يەر كەندىكى پۈتۈن تەرىقىەت مەزھىپىگە مەنسۇپ تۇڭگانلار ۋە كۆپ ساندىكى يەر كەنلىكلەرنىڭ پىرى - مۇرىشى بولغان ئابدۇراهمان ھەزرەتنى ھۆكۈمدار قىلىپ سايلىدى. چوڭ بىر

¹⁰⁵ خان ئامبان (ئامبال) - قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان يەرلەردىكى چىننىڭ ئومۇمىي باش ۋالىسى (ن. ش. ھ.).

بەيئەت قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئابدۇراھمان ھەزرەتنى پادىشا دەپ ئېلان قىلدى. ھەربىي ئىشلارغا تۇڭگانلار كۆپرەك ئارىلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، مەمۇرىي ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇراھمان ھەزرەتنىڭ قولىدا بولدى.

يەركەننىڭ مۇستەقىللىقى بىر يىلدىن ئازراق مۇددەت داۋام قىلىپ، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن يىقىلدى. چۈنكى، يەركەندە، قورال ئاساسەن تۇڭگانلارنىڭ قولىدا بولۇپ، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇڭگانلار تەشكىل قىلاتتى. تۇڭگانلار، نۇقول مىللەتچى ۋە ھەددىدىن ئارتۇق مۇتەئەسسىپ بىر قوۋم بولغانلىقىدىن، يەركەندىكى تۇڭگانلار، كۇچادىن كەلگەن تۇڭگانلار بىلەن دەرھال بىرلىشىپ كەتتى. ئابدۇراھمان ھەزرەت قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، تۇڭگانلارنىڭ خىيانەت قىلىشى بىلەن شەھەرنى كۇچالىقلارغا تەسلىم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. كۇچا ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى جامالىددىن خوجا، ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئوغۇللىرىنى ئەسىر ئېلىپ كۇچاغا ئەۋەتتى. لېكىن تۇڭگانلارنىڭ ئىلتىماس قىلىشى بىلەن يولدىن قايتۇرۇپ كېلىپ يەركەندە نەزەربەند قىلدى. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، كۇچا ئەسكەرلىرى پىيالما ۋە خانىپىرىق ئۇرۇشلىرىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، يەركەندىكى كۇچمۇ ئاجىزلاشتى. ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى يەركەندىن قوغلاپ چىقىرىپ، يەنە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇ مۇستەقىللىق سەككىز ئاي داۋام قىلدى.

ھىجرى 1282- (مىلادى 1866-) يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەشقەردىكى پەرغانىلىك ھۆكۈمدار بۇزۇڭخان تۆرە ۋە باش قوماندانى ياقۇپبەگ، پۈتۈن قۇشۇنى بىلەن يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە تۇڭگان ئەسكەرلىرى قاتتىق تۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەردىكى ئىستېھكاملاردا چىڭ تۇرۇپ، كۈندۈزى مۇداپىئە قىلسا، كېچىلىرى تۇيۇقسىز چىقىپ، پەرغانىلىكلەرگە ئېغىر زەربە بېرىتتى. ئاخىرى، ياقۇپبەگنىڭ يەركەننى ئېلىشقا كۆزى يەتمىدى ۋە قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە تەييارلاندى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ياقۇپبەگ يەركەن ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى بەزى خائىنلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ قالدى. بۇ ياردەم بىلەن ياقۇپبەگ غەلبە قىلىپ يەركەننى ئالدى. ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق:

يەركەندە ئىنقىلابتىن بۇرۇن خان ئامبائىنىڭ «ئىشك ئاغا» سى بولغان، نىيازبەگ ۋە يەنە مۇھىم مەنسەپتە بولغان ھۇشۇر بەگ دېگەنلەر ئىنقىلابتىن كېيىن، تۇڭگانلارغا تىلماچ بولۇپ خىزمەت قىلماقتا ئىدى. بۇ بەگلەر، ھەددىدىن ئۇشۇق خوشامەتچىلىكى ۋە تىلماچلىقتىكى قابىلىيىتى سايىسىدا، ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئالدىدا خېلى چوڭ ئابرويغا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ھۆكۈمەتنىڭ مەخپىي ئىشلىرىدىنمۇ خەۋەرلىرى بار ئىدى. مانا بۇ بەگلەر، كۆرۈنۈشتە ئابدۇراھمان

ھەزرەتنىڭ خىزمىتىدە شەھەر ئىچىدە بولسىمۇ، تېخىمۇ كاتتاراق مەنسەپ تاما قىلىپ، شەھەر ئىچىدىكى پۈتۈن ئەھۋال ۋە مەخپىيەتلىكنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپ تۇرغانىدى. يەركەن مۇجاھىدلىرى پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، بىر كېچىدىلا، پەرغانىلىكلەرنىڭ ئۈستىگە ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى تامامەن يوقىتىشنى قارار قىلغانىدى. بۇ قارارنى يۇقىرىدىكى بەگلەر دەرھال ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلغانىدى. ياقۇپبەگ، ھۇجۇم باشلىنىدىغان كېچىسى، پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئۇيغۇزماستىن چېدىرلاردىن چىقىپ، بىر ئاز يىراق يەردە يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا بۇيرۇق قىلدى. شۇنداقلا، چېدىر ئىچىدىكى سەرەمجانلارنىڭ ئۈزجايدا قېلىشىنى، چىراقلار ۋە چېدىر ئالدىدا يېقىلغان گۈلخانلارنى ئۆچۈرۈۋەتمەسلىكىنى ئالاھىدە ئۇختۇردى. بىلان بويىچە، يەركەن قىسىملىرى پۈتۈن ئەسكەرىي كۈچىنى توپلاپ پەرغانىلىك ئەسكەرلەر تۇرغان چېدىرلارغا باستۇرۇپ كىردى. چېدىر ئىچىدە ۋە ئەتراپتا دۈشمەندىن ھېچ ئەسەريوقلىقنى كۆرگەن يەركەن ئەسكەرلىرى ھاڭ - تاڭ بولۇپ، گاڭگىراپ قالغان بىر پەيتتە، ھەر تەرەپتىن پەرغانىلىكلەر بېسىپ كېلىپ، يەركەن ئەسكەرلىرىنى ئارىغا ئېلىپ ئۇق ئاتقىلى تۇردى. يەركەن ئەسكەرلىرىنىڭ شەھەرگە كىرىش يولىنى كېسىپ قويدى ۋە بىر قىسىم پەرغانىلىكلەر ئۇدۇل شەھەرگە بېسىپ كىردى. نەتىجىدە، يەركەننى مۇداپىئە قىلىۋاتقان مۇجاھىدلارنىڭ ھەممىسى شېھىت بولدى. ياقۇپ بەگ شەھەرنى ئېلىپ، ساق قالغان تۇڭگانلارنى ۋە قالغان ئەسكەرلەرنى قىرغىن قىلدى. ئابدۇراھمان ھەزرەت ۋە ئائىلىسىنى ئۆلتۈرمەي ئۆز ئۆيىدە نەزەربەند قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەننىڭ مۇستەقىللىقى يىقىلدى ۋە پەرغانىلىكلەرنىڭ ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى.

روسىلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان چىگرىسىدىكى تۈرك يۇرتلىرىنى بېسىۋالغانلىقى

روسىلار، ھىجرى 1056 - (مىلادى 1646 -) يىلىدىن باشلاپ، غەربىدە ئورال تاغلىرىدىن يەنسەي دەرياسىغىچە، جەنۇبىدا ئارال، بالقاش كۆللىرى ۋە تارۇتاي تاغلىرىغىچە سوزۇلغان جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قازاق خانلىق دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىغانىدى. قازاق خانلىرى، مۇستەقىللىقلىرىنى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلىپ قوغدىغان بولسىمۇ، بۇلار بۆلۈنمە خاراكتېرلىق خانلىقلار بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن، ئاخىرىغىچە مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. دەسلەپتە، ئورال ۋە توبۇل تەرەپلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ئوبۇلخەيرخان، روسىلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلدى. شەرق ۋە جەنۇبىدىكى خانلار ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلىپ روسىلار بىلەن قاتتىق تۇرۇپ تۇرۇشۇپ مۇستەقىللىقلىرىنى، ھىجرى 1212 - (مىلادى 1797 -) يىلىغىچە ساقلاپ قالالغان بولسىمۇ، روسىلارنىڭ داۋاملىق ھۇجۇمى ۋە ھىيلە - نەيرەڭلىرى

نەتىجىسىدە، بىرلىككە كېلەلمەي ئاخىرى، روسلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مانا، بۇ بىلەن روسلارنىڭ سىياسى تەسىر دائىرىسى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شۇ چاغدىكى شىمال چېگرىسى بولغان تارۇتاي تاغلىرى، بالقاش ۋە ئارال كۆللىرى ساھىللىرىغىچە يېيىلدى. لېكىن، روسلارنىڭ بۇ سىياسى نۇپۇزى بىرمەزگىل ئۇ قەدەر كۈچلۈك بولالمىدى. چۈنكى، قازاق خانلىرى، ھەدىسلا روسلارغا قارشى ئىسيان قىلىپ، سوقۇشۇپ تۇراتتى. بۇ ۋەزىيەت، ھىجرى 1281 - (مىلادى 1864). يىلىغىچە داۋام قىلغانىدى. روس تارىخچىلىرىنىڭ ياۋروپا ئومۇمىي تارىخلىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن، «مىلادى 1796 - يىلى، روسلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى «ئىئومىن چارلىق» نى ھاكىمىيەت ئاستىغا ئالغان» دېگەن سۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، روسلار، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قازاق خانلىرىنى ئېغىزدا ھامىيلىقى ئاستىغا ئالغان بولسىمۇ قازاقلار روسلارنىڭ خوجايىنلىقىنى قوبۇل قىلماي، دائىم «ئۆر-قاچ» ئاكتىكىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ، روس ئەسكەرلىرىنى كۆپ زىيانغا ئۇچراتقانىدى. نەتىجىدە، روسلار بۇ ئۆلكىلەردىن پايدا ئالالمىدى. لېكىن، روسلار، ھەر زامان ئاچكۆزلۈك بىلەن ماراپ، پۇرسەت كۈتۈپ غەربىي - تۈركىستاننى بېسىۋېلىشنىڭ كۆيىدا ئىدى. ئاخىرى، روسلار، سىبىرىيەدىكى جەڭگىۋار قازاق قەبىلىلىرى بىلەن غەربىي تۈركىستاندىكى قېرىنداش تۈركلەرنىڭ ئارىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، بۇلارنىڭ بىرلىشىشى ۋە بىر-بىرلىرىگە ياردەم قىلىش ئىمكانىيىتىنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. ئۇندىن كېيىن، غەربىي تۈركىستاندىكى بىر-بىرلىرى بىلەن چىقىشالمايدىغان ئۈچ تۈرك دۆلىتى (خىۋە خانلىقى، بۇخارا ئەمىرلىكى ۋە پەرغانە خانلىقى) نى بىر-بىرلەپ يوقىتىشنى پىلانلىدى. روس ھۆكۈمىتى بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھىجرى 1273 - (مىلادى 1856) - يىلى سىر دەريا ۋە بالقاش كۆلى ئارىسىدىكى ئاق موللا ۋە تۈركىستاننىڭ ھۆكۈمدارى كىنەسارى خانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بۇ ئۇرۇش توققۇز يىل داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە، كىنەسارى خان ۋاپات بولدى ۋە ئوغۇللىرى تايچاق تۆرە، سىدىق تۆرە ۋە جەپەر (جەپەرەك) تۆرەلەر روسلارغا قارشى مۇداپىئە ئۇرۇشىنى داۋام قىلدى. ھىجرى 1281 - (مىلادى 1864) - يىلى تايچاق تۆرە شېھىت بولدى، جەپەر تۆرە ئەسرجۇشتى ۋە سىدىق تۆرە مەغلۇب بولۇپ، چىمكەنتكە چېكىندى. نەتىجىدە، روسلار ئاق موللا ۋە تۈركىستاننى ئىشغال قىلدى. سىدىق تۆرە چىمكەنتتە بىر يىلغىچە روسلار بىلەن ئېلىشتى، ئاخىرى ھىجرى 1282 - (مىلادى 1865) - يىلى مەغلۇب بولۇپ، غەربىي تۈركىستانغا قاچتى. ئۇ يەردىن پامىر يولى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپ، ياقۇپ بەگكە قېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن روسلار، سىر دەريا ۋە چۇ دەريا ئارىسىدىكى مەملىكەتلەردىن تاشكەنت ۋە ئالاستىن باشقا پۈتۈن شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي شىمالىنى تەڭرىتاغلىرىغىچە كېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغىچە بولغان كەڭرى زېمىننى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن،

روسىلار پەرغانە خانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھىجرى 1283 - (مىلادى 1866) - يىلى تالاس ۋە تاشكەنتنى. ھىجرى 1284 - (مىلادى 1867) - يىلى بوخارا ھۆكۈمىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، سەمەرقەنتنى ئالدى. ھىجرى 1286 - (مىلادى 1868) - يىلى پەرغانە ھۆكۈمىتىنى يوقىتىپ، پەرغانىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان چېگرىسىدىكى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرى روس ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى

8 - پەسىل

ياقۇپ بەگ

شەرقىي تۈركىستاندا «بەدەۋلەت» لەقىمى بىلەن تونۇلغان ۋە «ئاتلىق غازى» دەپمۇ ئاتالغان ياقۇپ بەگ دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى ئۇزاقتىن كۆزىتىپ تەتقىق قىلغان چەت ئەل تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، ياقۇپ بەگنى، خاتا تەخمىن قىلىپ، ئۇنى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىسى ۋە مىللىي ھۆكۈمدارى دەپ كۆرسىتىدۇ. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە پەرغانىلىك بولۇپ، قوقەنت خانى خۇدايارخاننىڭ قۇش بېگى (ۋەزىرى ۋە ياكى قوماندانى) ئىدى. خانغا خىيانەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىپ، تۈرمىگە تاشلانغانىدى. بۇزۇرۇگخان تۆرە بىلەن كونا بىر دوستلۇق مۇناسىۋىتى يۈزسىدىن، بۇزۇرۇگخان تۆرە خانغا ئىلتىماس قىلىپ، ئۇنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، خىزمەتكە تەيىنلەپ، بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەن. ياقۇپ بەگ سىياسەت ۋە تەكتىكا جەھەتتە تەجرىبىلىك ئادەم ئىدى. بۇزۇرۇگخان تۆرە بولسا، بۇنداق سۈپەتلەردىن پۈتۈنلەي مەھرۇم ۋە نادان بىرمى ئىدى. ياقۇپ بەگ، يولدا كېلىۋېتىپ، بۇزۇرۇگخانغا بەزى سىياسىي تەدبىرلەر ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇزۇرۇگخان تۆرە دائىم ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئەمەل قىلاتتى ۋە قەشقەرگە كېلىپلا ئۇنى ئەسكەرلىرىگە باش قىلدى. ياقۇپ بەگنىڭ كۆرسەتكەن تەدبىرلىرى بىلەن سىدىق خاننى يوقىتىپ، ئۆزى قەشقەر ھۆكۈمدارى بولدى. بۇزۇرۇگخان لىياقەتسىز، ئەيىبپەرەس ۋە ئەخمەق ئادەم ئىدى. خۇدايارخان، قەشقەرخەلقى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىنى يەنە بۇرۇنقىدەكلا ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئىشىنىپ، بۇزۇرۇگخان ئارقىلىق قەشقەرخەلقىنى پەرغانە خانلىقىغا تەۋە قىلىمەن دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى قورچاق ۋاستە سۈپىتىدە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدى. ئەگەر، ياقۇپ بەگ بىرلىكتە كەلمىگەن بولسا، بۇزۇرۇگخان ھېچ ئىشنى بېجىرەلمەي، بىر ئايغا قالماستىن، قېچىپ كەتكەن بولاتتى. بۇزۇرۇگخان قەشقەرگە ھۆكۈمدار بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئىشلارنى ياقۇپ بەگكە تاشلاپ بېرىپ، ئۆزى ئوردىدىن چىقماي، ھاراق - شاراپ ئىچىپ، ئەيش - ئەشرەتكە بېرىلىپ كەتتى. ياقۇپ بەگ قەشقەرگە كەلگەن كۈنىدىن تارتىپ، پۈتۈن ئەسكەر ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇلاردىن بۇزۇرۇگخاننىڭ ھېچ خەۋىرى بولمىدى. بارا - بارا بۇزۇرۇگخاننىڭ ھۆكۈمدارلىقى قۇرۇق بىر رەسمىيەتتىن ئىبارەتلا بولۇپ قېلىپ، ئەمەلىيەتتە ياقۇپ

بەگ ھۆكۈمدار بولدى. ھىجرى 1281- (مىلادى 1864-). يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىسھاق بەگنى مەغلۇب قىلىپ بولۇپ، مارالبېشىغا ئەسكەر ئەۋەتتى ۋە ئۈيەردىكى ئىستېھكاملارنى قولغا چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر ۋە يەركەنگە بارىدىغان چوڭ يول ئېغىزىنى قولغا كەلتۈرۈپ، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىلىك يولىنى تىزگىنلىدى. ئىككىنچى يىلى، ھىجرى 1282- (مىلادى 1865-). يىلى يەركەننى ئالدى.

ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمدار بولغانلىقى

ياقۇپ بەگ يەركەننى ئېلىپ، قەشقەرگە كېلەر - كەلمەس بۇزۇرۇڭخانىنى تەختتىن چۈشۈردى ۋە قولغا مىڭ تىللا بىرىپ، ھىندىستانغا ھەيدىۋەتتى. ئۆزىنى قەشقەر ۋە يەركەننىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىپ، «ئاتىلىق غازى» دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. خۇدايارخانغا نۇرغۇن سوغا - سالام بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەت ئەۋەتتى. قەشقەرلىكلەر نامىدىن بۇزۇرۇڭخانىغا نۇرغۇن جىنايەتنى يۈكلەپ، مەلۇمات يوللىدى. خۇدايارخان، ياقۇپ بەگنىڭ بەيئەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قوقەنت خانلىقى نامىدىن قەشقەر ۋە يەركەننى باشقۇرۇشقا رەسمىي تەيىنلىدى ۋە «ئاتىلىق غازى» ئۇنۋانىنى تەستىقلاپ نامغا ئەۋەتتى، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتتى. ياقۇپ بەگ ھۆكۈمدارلىقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، خوتەن ۋە كوچانى ئېلىشنىڭ خىيالىغا چۈشتى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ باي يېرى بولغان خوتەننى ئىشغال قىلىش، ياقۇپ بەگنىڭ بىرىنچى دەرىجىدىكى پىلانى ئىدى. لېكىن، خوتەن خەلقىنىڭ جەسۇرلىقىدىن ۋە ھۆكۈمدارى ھاجى پاشاغا بولغان پەۋقۇلئاددە مۇھەببىتى ۋە ۋاپادارلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھاجى پاشانى بىر ھىيلە - مكر بىلەن تۇزاققا چۈشۈرۈپ، ئاندىن كېيىن، خوتەن خەلقىنى بىر ئامال بىلەن بېخۇتلاشتۇرۇش، ئۇلارنى خەۋەرسىز ھالدا ئوۋلاشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياقۇپ بەگنىڭ، ھاجى پاشا بىلەن ئىمزالاشقان دوستلۇق كېلىشىمىدىن، ھاجى پاشا، ياقۇپ بەگدىن بىردۈشمەنلىك كەلمەيدىغانلىقىغا ئىشەنگەنىدى. مانا، بۇ ئەھۋال ياقۇپ بەگنىڭ ھاجى پاشانى تۇزاققا چۈشۈرۈشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىنى ئوڭايلاشتۇردى.

ياقۇپ بەگنىڭ خوتەنگە قىلغان

يۈرۈشى

ھىجرى 1283- (مىلادى 1886-). يىلى ياقۇپ بەگ ساياھەت قىلىشنى باھانە قىلىپ، يەركەنگە كەلدى. ھەرخىل سەۋەپ كۆرسىتىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى يەركەنگە يۆتكەپ كەلدى. ئۇندىن كېيىن، «خوتەنگە بېرىپ ھاجى پاشا ئاتامنى زىيارەت قىلىپ كېلىمەن» دېگەن ئۆيدۈرما سۆزىنى

تارقاتتى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ياقۇپبەگ، ھىيلە - نەيرەك ئىشلىتىش، قۇرئان ئۇتۇپ يالغان قەسەم بېرىشتەك خائىنلارچە ۋە ئەڭ پەسكەش يول بىلەن ھاجى پاشا ۋە ئوغلىنى تۇزاققا چۈشۈرۈپ ئەسرىۋالدى. خەلقى بۇ ھادىسىلەردىن خەۋەرسىز قالغان ئىلچى شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. گەرچە پۈتۈن خوتەن خەلق ۋە ئەسكەر قوزغۇلۇپ، پەرغانىلىكلەرنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئوردىسىغا بېسىپ كېرگەن ۋە ياقۇپبەگنى قورققىنىدىن نېمە قىلىشنى بىلەلمەي قىلغىنىدەك ئالاقىزادە قىلۋەتكەن بولسىمۇ بىر كېچە - كۈندۈز داۋام قىلغان تەرتىپسىز ئۇرۇشتىن كېيىن، رەھبەرلىرى قىلغان خەلق مەغلۇپ بولدى. ياقۇپ بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شەھەردە قىرغىنچىلىق باشلاندى. پەرغانىلىكلەر، خوتەن خەلقىنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ، چىقىپ ئۆلتۈرگىلى باشلىدى. ياش - قېرى، ئەر - ئايال، چوڭ كىچىك، بوۋاق دېمەستىن ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. بۇ قىرغىندا، خوتەندە ئون مىڭدىن ئۇشۇقراق مۇسۇلمان شېھىت بولدى. ياقۇپ بەگ، جەسەتلەرنى قودۇققا تاشلاپ كومدۇرۇتتى. ھەتتا يارىدار بولغانلارنىمۇ تىرىك قۇدۇققا تاشلاپ كومدۇرۇۋەتتى.

ياقۇپ بەگ، خوتەننى ئېلىپ، ئىككىنچى كۈنى، يوقىرىدا ئىسمى سۆزلەپ ئۆتۈلگەن يەركەنلىك مەشھۇر خائىن نىياز بەگنى بەش، ئالتە يۈز ئەسكەر بىلەن قاراقاشقا ھاكىم قىلىپ، ئەۋەتتى. نىياز بەگ قاراقاشقا كىرىشتە ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي، ھۆكۈمەت بىناسىغا چۈشتى. كېچىسى قاراقاش خەلقى بېسىپ كىرىپ، پەرغانىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، نىياز بەگنى تۇتۇۋالدى. ئامما، نىياز بەگ، بىر ھىيلە ئىشلىتىپ، قېچىپ كەتتى. قاراقاشنى قولغا ئالغان خەلق، ئەرتىسى خوتەندىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ۋەھشىلەرچە قىرغىن قىلىنىشىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. خوتەنگە يېقىن «بالاماس» قۇملىقىدا ياقۇپبەگنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە قاتتىق جەڭ بولدى. قارا قاشلىقلار قورال ۋە كۈچ جەھەتتىن دۈشمەنگە قارىغاندا ئاجىز بولسىمۇ، پەرغانىلىكلەرنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. بۇپەتتە، ئىلچىدىن پەرغانىلىكلەرگە چوڭ بىر ياردەم قوشۇنى كېلىپ، قاراقاشلىقلارنى مەغلۇپ قىلدى. ياقۇپ بەگ قاراقاش خەلقىنى بىر كېچە - كۈندۈز قىرغىن قىلىشقا بۇيرۇدى. قاراقاشتا پەرغانىلىكلەرگە بىر - ئىككى مىقدارى پۇل بەرگەن كىشى، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. پۇل بېرەلمىگەن، بىگۇنا خەلق ۋەھشىلەرچە قىناپ ئۆلتۈرۈلدى. خەلق شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. باسقۇنچىلار شەھەرنى بولاپ - تالاپ ئۆت قۇيۇپ تامامەن ۋەيران قىلىۋەتتى.

قاراقاش قەتلىئامىدىن كېيىن، خوتەننىڭ يۇرۇڭقاش، سامپۇلا، لوپ ۋە چېرىيە قاتارلىق جايلىرىدىن 20.000 دىن كۆپرەك پىدايى خەلق، قولدا چۇماق ۋە نەيزە بىلەن ئىلچىگە بېسىپ، كىرىپ ياقۇپبەگنى شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئەمما، ياقۇپ بەگ شەھەر تېشىدا ئەسكەرلىرىنى توپلاشقا مۇۋەپپەق بولدى ۋە شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. قولدا، يالغۇز چۇماق ۋە نەيزىدىن باشقا قورال بولمىغان خەلق، ياقۇپبەگنىڭ توپ - زەمبىرەك بىلەن قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە مەغلۇپ بولدى.

پىدائىلارنىڭ بىرقىسمى قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، 10000 كىشى ئەسەرگە ئىلىندى. ياقۇپ بەگ بولارنى ھەرخىل قېيىن - قىستاققا ئېلىپ ئازاپلاپ ئۆلتۈرۈپ خەندەكلەرگە كۆمدۈرۈۋەتتى. بۇ پاجىئىلىك كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، بۈگۈنگىچە ياشاپ كەلگەن، ياشانغان كىشىلىرىمىزنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىشىمىزچە، ياقۇپ بەگنىڭ خوتەن ئەۋەسىدىكى قىرغىنچىلىقى جەريانىدا 40.000 دىن كۆپرەك ۋەتەنپەرۋەر شېھىت بولغانىمىش. بۇلاردىن كېيىنمۇ، خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا كىچىك كۆلەملىك قۇرۇلغانلار چىقىپ تۇردى. ياقۇپ بەگ، ئىنقىلاپ چىققان جايدىكى خەلقلەرنى، ئىنقىلابقا قاتناشقان ياكى قاتناشمىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپلا ھەممىسىنى رەھىمسىز ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ بەگ خوتەننى تولۇق تىنچىتىش مەقسىتىدە، خوتەندە بەش ئاي تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ بەش ئاي ئىچىدە، خوتەن خەلقىدىن ئازراق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسى بار دەپ گۇمان قىلغان كىشىلەردىن بىرىنىمۇ تىرىك قويماي يوقاتتى. نەتىجىدە، ھەر تەرەپتە قان ۋە ئۆلۈم دەھشىتىدىن باشقا نەرسە كۆرۈنمىگەن خوتەن خەلقى، قارشىلىق كۆرسىتىش جاسارىتىدىن ۋە ھېسسىدىن مەھرۇم بىر ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ خاتىرجەم بولۇپ، ئادەملىرىدىن ئەڭ زالىمى ۋە مىللەتكە خائىنلىق قىلىشتا ئۇچىغا چىققان مۇناپىق نىياز بەگنى خوتەنگە ۋالىي قىلىپ، بىرنەچچە مىڭ پەرغانىلىك ئەسكەرلەرنى قالدۇرۇپ، ئۆزى خوتەن خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ، قەشقەرگە قايتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ كۇچاغا قىلغان

يۈرۈشى

ياقۇپ بەگ خوتەننى ئېلىپ بولۇپ، قەشقەرگە كەلدى ۋە كۇچانى ئېلىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك ھىيلە - نەيرەڭدىن يەنە بىرىنى تۈزۈپ چىقتى:

چىن ئەسكەرلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلغانىدى. چىنلىقلارنىڭ قۇمۇلنى چوڭ بىر ئەسكەرىي بازار قىلىپ تۇرۇپ، ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، خالىغان چاغدا شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنى ھەركىم ھېس قىلماقتا ئىدى. ياقۇپ بەگ بۇ ۋەزىيەتنى باھانە قىلىپ كۇچانى ئېلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى ۋە كۇچا ھۆكۈمدارى، راشىددىن خان خوجىنىڭ ئالدىغا بىرئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، «قۇمۇلنى چىن ئىستىلاسىدىن قۇتقۇزۇپ، مەملىكەتكە بۇندىن كېيىن كېلىدىغان خەتەرلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىمىز بىرلىكتە كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك: ئەگەر جانابلىرى ئەسكەر چىقارمىسىمۇ، بىزگە يول بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن مەزمۇندە خەت يازدى. ئەلچىلارنىڭ كەينىدىنلا ئۆزى نۇرغۇن ئەسكەرى بىلەن يولغا چىقتى.

راشىددىن خان خوجا، ياقۇپ بەگنىڭ ئەلچىلىرى كېلەر - كەلمەي ئۇنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ

قالدى ۋە دەرھال پۈتۈن كۈچىنى ئاقسۇ دەرياسى بويىغا يەرلەشتۈرۈپ، ياقۇپبەگ كەلسە، دەريادىن ئۆتكۈزمەسلىكىنى بۇيرۇدى. ياقۇپ بەگنىڭ دەريا بويىغا كېلىشى بىلەن تەڭ، كۇچا ئەسكەرلىرى توپ ئېتىپ، دەريادىن ئۆتكۈزۈلدى.

ياقۇپ بەگ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى ئالداپ «مەن خان خوجامنىڭ رۇخسىتى بىلەن كەلدىم. قومۇلغا غازات ئۈچۈن كېتىپ بارىمەن. كۇچا ھۆكۈمىتىگە قارىتا ھېچقانداق يامان نىيەتم يوق» دەپ مىڭ يەردىن قەسەم قىلىپ، ئادەم ئەۋەتتى. ئەمما، كۇچالىقلار بۇنىڭغا ئالدىنماي چىڭ تۇرۇپ مۇداپىئە قىلىشنى داۋام قىلدى. ئاخىرى، ياقۇپ بەگ بىر كېچە بىر قانچە مىڭ ئەسكەرلىرىنى دەريانىڭ ئايلاق تەرىپىدىكى كېچىكىدىن ئۆتكۈزۈپ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى تۇيۇقسىز قورشاشقا ئالدى. كۇچا ئەسكەرلىرى قاتتىق ئۇرۇشۇپ، قۇرشاۋنى يېرىپ، ئاقسۇ شەھەر ئىچىگە چېكىندى. ياقۇپ بەگ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ، كۇچا ئەسكەرلىرىنى شەھەر تېشىغا چېكىندۈردى. خان خوجا بۇ ھادىسىنى ئاڭلاپ ئاقسۇغا ياردەم ئۈچۈن، نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى ۋە پۈتۈن قۇۋۋىتىنى بايغا تۈپلىدى. ياقۇپ بەگ ئاقسۇغا كىرىپ بولۇپ، خان خوجىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «مىنىڭ، كۇچا ھۆكۈمىتىنىڭ بىرغېرىش يېرىنىمۇ تارتىۋېلىش نىيەتم يوق. پەقەت، ئورتاق دۈشمىنىمىز بولغان چىنلىقلارنى قۇمۇلدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا ياردەم بەرسە، يېتەر. بۇندىن باشقا ھېچ قانداق مەقسىدىم يوق» دېگەن مەزمۇندە خەت يېزىپ، قاتتىق قەسەم قىلىپ، ۋەدىنامە ئەۋەتتى. ئەگەر، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ نەكلىۋى قوبۇل قىلىنمىغاندا، قاتتىق ئۇرۇش بولىدىغانلىقى چوقۇم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خان - خوجىنىڭ، بۇ ئۇرۇشتا غەلبە قىلىشى ئۈچۈن يېتەرلىك ئەسكەرىي كۈچى يوقتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ياقۇپ بەگنىڭ، كۇچا شەھەر ئىچىگە كىرمەي ئۆتۈپ كېتىشىگە ماقۇل بولدى ۋە بايىدىكى ئەسكەرلىرىنى كۇچاغا قايتۇرۇپ، شەھەر ئەتراپىدىكى مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىنى كۈچەيتتى. ياقۇپبەگ كۇچادىن بىر مىل ئۇزاقلىقتىكى دۆلەتباغ مەھەللىسى دېگەن جايغا كېلىپ چۈشتى. خان خوجا، ياقۇپبەگكە كاتتا زىياپەت قىلىپ، ئەسكەرلىرىگە ئۈچ كۈن يەتكۈدەك يېمەك - ئىچمەك چىقاردى. ياقۇپ بەگ، ئۈچ - تۆت يۈز قوراللىق ئادەملىرىغا كۇچالىقلارنىڭ كىيىمىنى كېيىدۈرۈپ، بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ چىققان ۋە تاماشا ئۈچۈن دۆلەتباغقا يېغىلغان مىڭلارچە كۇچالىقلارنىڭ ئارىسىغا ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. ئاخشىمى بۇ ئادەملەر ھېچ كىم تونۇماستىن، تاماشاغا چىققان شەھەر خەلقى ئارىسىغا قوشۇلۇپ، شەھەرگە كىرىپ كەتتى. كېچىسى ياقۇپ بەگ پۈتۈن كۈچى بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ، بىر كۈن بۇرۇنقى ئاخشىمى شەھەرگە كىرىۋالغان ئادەملىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، ياقۇپ بەگ ھېچ قىيىنالىمايلا شەھەرگە كىردى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن كۇچا ئەسكەرلىرى قورقۇپ ئالاقزادىلىك ئىچىدە ھەرتەرەپكە قېچىپ، پاراكەندە بولۇپ كەتتى. خان خوجا بۇلارنى

كۆرۈپ، نۇمۇسسىزلىق بىلەن تەسلىم بولۇشنىڭ ئورنىغا، دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشۇپ، شەرەپ بىلەن ئۆلۈشكە قارار قىلدى. يۈزدەك پىداكار ئادەملىرىنى ئېلىپ، سەلدەك كېلىۋاتقان پەرغانەلىكلەرنىڭ ئۈستىگە ئېتىلدى. خان خوجا، يۈز لەرچە دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئوغوللىرى ۋە يۈزدەك يېقىنلىرى بىلەن بىللە شېھىت بولدى.

ياقۇپ بەگنىڭ كۈچلىنىشى

ياقۇپ بەگ، شەرقىي تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى «غازى» دەپ ئاتاش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان بۇچاغدا، يەنى، ھىجرى 1283 - (مىلادى 1866 -) يىلى، روس قوماندانى گېنرال چېرنېف، خۇدايارخاننى مەغلۇب قىلىپ، تاشكەنتنى ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە، تاشكەنت ۋە پەرغانىدىن، خەلق بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا سەلدەك ئېقىپ، قېچىپ كەلگىلى باشلىدى. ھىجرى 1284 - (مىلادى 1867 -) يىلى بۇخارا ئەمىرى، سىيد مۇزەپپىرىدىن گېنرال چېرنېف تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى ۋە سەمەرقەنت مۇروسىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇ سەۋەپلەردىن، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتىن، شەرقىي تۈركىستانغا قېچىپ كېلىۋاتقان مۇھاجىرلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇ مۇھاجىرلارنىڭ تۆلىسى قوراللىق ئىدى. شۇڭا ياقۇپ بەگ، بۇلارنى يېنىغا تارتتى ۋە بۇلارنىڭ يولباشچىلىرىغا خىزمەت بېرىپ، ۋالىي، ھاكىم ۋە ئەسكىرىي قوماندانلىق ۋەزىپىلىرىگە تەيىن قىلدى. دىنىي ئالىملارنى يۇرتىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا، قازى ۋە مۆپتى قىلدى. مۇھاجىر ياشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلىككە ئالدى. خوتەن ۋالىيسى نىياز بەگدىن باشقا پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىقىغا مۇھاجىرلاردىن تەيىن قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ بىر كۈچى ئون بولدى. بۇنىڭ ئۈستىگە، ياقۇپ بەگ شەرقىي تۈركىستانلىق ياشلاردىن مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، 80,000 كىشىلىك بىر قوشۇن تەييارلىدى ۋە تۇرپان، ئۈرۈمچى، ئىلىنى ئېلىش ھازىرلىقىغا كىرىشتى. ياقۇپ بەگ، ئۆكۈنلەردە تېخى ئۆزىنى ئېغىزدا، قوقەنت خانغا نەۋە دەپ يۈرەتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ، ئۈرۈمچى ۋە تۇرپاننى

ئالغانلىقى

ھىجرى 1285 - (مىلادى 1868 -) يىلى تۇرپاندىكى تۇڭگانلار، كورلىنى ئىشغال قىلدى ۋە كۇچاغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنى بۇلاپ - تالاپ يۈزدەك ئەر ئايالنى ئەسىر ئېلىپ، كورلىغا قايتىپ كەتتى. بۇ ھادىسە ياقۇپ بەگ، بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ تۇڭگانلارلار تەرىپىدىن بوزۇلغانلىقى بولۇپ، بۇ ياقۇپ بەگ ئۈچۈن، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن تازا ئوبدان بىر باھانە بولۇپ بەردى. كۇچاغا يۈرۈش قىلىپ، ئۈيەردە توختىماستىن كورلىنى ئېلىپ بەش -

تۆت ئاي تۇرۇپ پۈتۈن كۈچىنى بۇ يەرگە يىغدى. ھىجرى 1286- (مىلادى 1869-). يىلى قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىپ، تۇرپانغا ماڭدى.

تۇرپاندىن كەلگەن تۇڭگانلارنىڭ زور بىر قوشۇنى بىلەن ئۇششاق ئالدا ئۇچرىشىپ، قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى سەھەر ۋاقتىدا شىددەتلىك بىر ھۇجۇم بىلەن تۇڭگانلارنى ئۈچ تەرەپتىن ئوتتۇرىغا ئېلىۋالدى. نەتىجىدە، تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ تۈگەشتى. بىرقىسمى قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئوتتۇرىدىكى ئۈچ كۈنلۈك سۇسىز چۆلدە ئۆلۈپ، ئازراق بىرقىسمى تۇرپانغا قېچىپ بارالدى.

تۇرپاندىكى تۇڭگانلار بۇدەھشەتلىك مەغلۇبىيەتتىن ناھايىتى قورقۇپ كېتىپ، تۇرپاننى تاشلاپ ئۈرۈمچىگە قاچتى. ياقۇپ بەگ، تۇرپاننى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى. قالغان تۇڭگانلارنىڭ بىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى. تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىپ، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن، تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۈرۈمچىنىمۇ ئالدى. تۇڭگانلار مەركىزىنى ماناسقا يۆتكىگەنىدى. ياقۇپ بەگ، ماناس ۋە شىخۇ قاتارلىق جايلارنىمۇ ئېلىپ، بارغان يەرلەردە تۇڭگانلارنى قويماي قىرغىن قىلدى. قىلىچتىن ئېشىپ قالغان تۇڭگانلار، گۈچىڭ ۋە جىمىسار تەرەپكە قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچى ۋىلايىتى تەۋەسىدە تۇڭگانلارنىڭ كۈچى تامامەن يوقىتىلدى.

ياقۇپ بەگ، قۇمۇل ۋە ئىلى چېگرىسىغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، ئىلىغا يۈرۈش قىلدى. باش ئىلى (ھازىرقى غولجا شەھىرى) دىكى تارانچىلار، تۇڭگانلارنىڭ زۇلۇمىغا ئاقەت قىلالماي ئىسيان قوزغاپ چىققانىدى. ياقۇپ بەگ، بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىلىنى ئوڭايلا ئالدى.

يەتتەسۇ ۋە ئاياق ئىلىدىكى تارانچى ھۆكۈمىتى، ياقۇپ بەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا، تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە ئىقتىسادىدىن ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا ياقۇپ بەگكە يوللاپ تۇرىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ، ئىچكى مۇستەقىللىقنىڭ قوللىرىدا قېلىشنى تەلەپ قىلدى. ياقۇپ بەگ، بۇنى غەنىمەت دەپ بىلىپ، بۇجەڭگىۋار خەلق بىلەن ئۇرۇشۇشتىن، ئۇلار بىلەن سۈلھى تۈزۈشنىڭ ئەۋزەلرەك بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، كېلىشىم ئىمزالاپ، قەشقەرگە قايتتى. ياقۇپ بەگ، چىن ھۆكۈمىتى بىلەن سۈلھى تۈزۈش نىيىتىدە بولغانلىقى ئۈچۈن قۇمۇلغا چېقىلمىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى تۇڭگانلارنى يوقاتمىغانىدى. لېكىن، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ خانا جۈشەنچىسى، كېيىنچە چىنلىقلارنىڭ، شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربدە پامىر ۋە ئالاي يايلاقلىرى، ئىلى تەرەپىدە ئىسسىقكۆل ۋە ئالمائاتا، شىمالدا بالقاش كۆلى، تارۇتاي، ئالتاينىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلار، شەرقتە بارىكۆل تاغلىرى، ئۈرۈمچى قۇمۇل ئارىسىدىكى چۆل ۋە جەنۇبدا قاراڭغۇتاغ (كۇئىنلۇن) ۋە قاراقۇرۇم تىزمىلىرىدىن ئىبارەت جايلارنىڭ ھەممىسى

ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تېررىتورىيەسى ئىچىگە كىردى. بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستان مەملىكىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئالتاي ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرى ئۇچاغدا موغۇلىستان تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى. قۇمۇل ۋە بارىكۆلمۇ چىنلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى. ھازىر روس ئىشغالىيىتى ئاستىدا بولغان ئاياق ئىلى ۋە يەتتەسۇ بولسا، ياقۇپبەگكە تەۋە بولدى (21 - خەرىتىگە قاراڭ).

ياقۇپبەگنىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ،

«بەدەۋلەت» ئۇنۋانىنى ئالغانلىقى

ئەمەلىيەتتە، ياقۇپبەگ ھۆكۈمدار بولغان كۈندىن باشلاپ مۇستەقىل ئىدى. ئۇ پۈتۈن ئىشلارنى پەرغانە خانىدىن سورىماي ئۆز ئالدىغا ئېلىپ باراتتى ۋە خان ئالدىدا ھېچ قانداق مەسئۇلىيەتمۇ يوقتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئېغىزدا ئۆزىنى پەرغانە خانلىقىغا تەۋە دەپ خانغا ھۆرمەت كۆرسىتەتتى. ياقۇپبەگ، ئىلىنى ئېلىشقا تېرىشۇۋاتقان كۈنلەردە پەرغانە خانلىقى بەك ئاجىزلىشىپ، روسلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلغانىدى. ياقۇپبەگ ئىلىدىن قايتىپ كېلىپلا، پەرغانە خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئايرىلغانلىقىنى جاكارلاپ، شەرقىي تۈركىستاننى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىردۆلەت دەپ ئېلان قىلدى. ۋە تەۋە بولغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولغان «ئاتلىق غازى» دېگەن ئۇنۋانىنى ئاشلاپ، «بەدەۋلەت» دېگەن ئۇنۋانىنى ئالدى. قەشقەرگە، ئەسلى ھىندىستانلىق بولغان مىرئەھمەد جامادار دېگەن ئادىمنى ۋالىي قىلىپ، ئۆزى ئاقسۇنى پايتەخت قىلدى. ياقۇپبەگ، ئۇندىن كېيىن، پۈتۈن دىققىتىنى ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتىشكە قارىتىپ، قورال - ياراق ۋە مىللىتى دورىسى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشخانلارنى قۇرۇپ چىقىپ، كۆپ مىقداردا توپ، مىللىتى ۋە مىللىتى دورىسى تەييارلىغىلى باشلىدى. يۇرت ئىچىدىن خەلقنى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئەسكەر سانىنى ئاشۇردى. چېگرا موھاپىزەت قىسىملىرى، يۇرت ئىچى ئامانلىقىنى ساقلاش قىسىملىرىدىن باشقا پەقەت ئۇرۇش ئۈچۈن، «سەكسەن مىڭ كىشىلىك» قوشۇننى تەشكىل قىلىپ، شۇ زاماننىڭ يېڭى ئوسۇلغا مۇۋاپىق (خەلق ئىچىدە بۇ ئوسۇلغا «پەرەڭچە» دەپ نام بېرىلگەنىدى) ھەربىي تەلىم - تەربىيە بىلەن تەربىيەلەپ چىقتى. ئىچكى جەھەتتە ئۆزىنىڭ نۇپۇزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پۈتۈن مەمۇرىي خادىملارنى، لىياقتى بولسۇن، بولمىسۇن، غەربىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلاردىن تەيىن قىلدى. ئەسكەرىي قىسىملىرىنىڭ ۋە مۇھاجىرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ھەرخىل باج ۋە ئالۋاڭ سېلىق ئېلىشنى يولغا قويدى. مەسىلەن: يەر بېجى، تىجارەت بېجى، چارۋا مال بېجى ۋە باشقا ھەرخىل ئىسىملار بىلەن خەلقنى ئالدىغان باج ۋە ئالۋاڭ - سېلىقلار، خەلق كۆتىرەلمەيدىغان دەرىجىدە ئېغىرلاشتى. دېھقانلار يەرلىرىنى ئاشلاپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بازار كاساتلىشىپ تىجارەت ئازالدى. خەلق قىممەتچىلىك ۋە ئاچارچىلىق ئاپەتلىرىگە دۇچار بولدى.

ياقۇپ بەگنىڭ چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت

ئورناتقانلىقى

ھىجرى 1287 - (مىلادى 1870-) يىلى ياقۇپ بەگ تۈركىيە سۇلتانى ۋە شۇ چاغدىكى ئىسلام خەلىپىسى سۇلتان ئابدۇلئەزىزخاننىڭ ئالدىغا ھەيئەت ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام خەلىپىلىكىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. سۇلتان ئابدۇلئەزىز، بۇ ھەيئەت بىلەن كۆرۈشتى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ئىلتىماسىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئەمرئىلمۇسلىمىن» يەنى، مۇسۇلمانلار ئەمرى دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. خوتېنى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى نامىدا ئوقۇلىشى ۋە پۇلغا خەلىپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈشنى بۇيرۇدى. ياقۇپ بەگ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، خوتېنى سۇلتان ئابدۇلئەزىز نامىدا ئوقۇتتى ۋە قويدۇرغان كۈمۈش تەڭگىگە خەلىپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈردى. ئۈستىدە «سۇلتان ئابدۇلئەزىز» ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگىلەر ھازىرمۇ خەلقنىڭ قولىدا مەۋجۇد.

ئۇندىن كېيىن ياقۇپ بەگ، ھىندىستان ۋە روسىيەگە بىردىن ئەلچى ئەۋەتتى. ئەنگىلىيە ۋە روسىيە شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى تونۇدى. ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن تىجارەت كېلىشىمى ئىمزالاندى. ئىككىنچى يىلى، روسىيە ۋە ھىندىستاندىن ياقۇپ بەگكە رەسمىي ئەلچى كەلدى. ھىندىستاندىن، تۆت مىڭدىن كۆپرەك كارتوشلۇق ۋە يىگىرمە مىڭ پىستانلىق مىلتىق ۋە باشقا نۇرغۇن مىقداردا ھەربىي لاۋازىمات سېتىۋېلىندى. چىن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تەبىئىي سىياسىتىدە تۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى تونۇمىدى.

لېكىن، گۈدەك ياشتىكى ئىمپېراتور تۇڭشىغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىۋاتقان كۇڭ، ئوسمانلى ئىمپېراتورلۇقى، ئەنگىلىيە ۋە روسىيە نىڭ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا ئەسكەر يوللىمايدىغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. ئۇچاغدا، چىندىكى ئىچكى ئىنقىلاب ۋە ئەنسىزلىك سەۋەبىدىن ۋە چەت ئەللەرنىڭ بېسىمى سەۋەبىدىنمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، بۇنىڭغا مەجبۇر ئىدى. چىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بۇنداق قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان چاغلىرىدا، ئىككى يۈزلۈمچە سىياسەت قوللىنىدىغانلىقىدىن ياقۇپ بەگ خەۋەرسىز ئىدى. دۇنيانىڭ ئۈچ چوڭ دۆلىتى مۇستەقىللىقىمىزنى ئېتىراپ قىلدى، چىن دۆلىتىنىڭمۇ تونۇماقتىن باشقا چارىسى يوق دېگەن چۈشەنچە بىلەن بىپەرۋالىق قىلماقتا ئىدى.

ئۈرۈمچى ۋە غولجىنىڭ، تۇڭگانلار تەرىپىدىن

ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنغانلىقى

بۇرۇن ياقۇپ بەگدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىگە ۋە دۇڭخۇاڭغا قېچىپ كەتكەن تۇڭگانلار، مىلادى 1871 - يىلى بىرلىشىپ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلدى. نەتىجىدە، ئالتى شەھەر بىلەن غولجا ئارىسىدىكى ھەربىي ھەرىكەت يولى كېسىلدى ۋە غولجىدىكى تۇڭگانلار، ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، غولجىنى يەنە بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچى، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايەتلىرى ياقۇپ بەگنىڭ ھاكىمىيىتىدىن چىقىپ كەتتى. ياقۇپ بەگ دەرھال چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئۈرۈمچىگە يوللىدى. بەگقۇلى بەگ دەسلەپتە ئۈرۈمچىنى ئالغان بولسىمۇ، كېيىنكىدىنلا تۇڭگانلار يەنە تارتىۋالدى. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ مەشھۇر «سەكسەنمىڭ كىشىلىك قوشۇن» دەپ ئاتالغان مەركىزى قوشۇننى ئېلىپ، ھىجرى 1290 - (مىلادى 1873 -) يىلى تۇرپانغا كەلدى. ياقۇپ بەگ تۇرپانغا كېلەر - كەلمەيلا، تۇڭگانلار سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى ۋە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقى «يۈسۈپ لاۋرىنجا» ئۆزى تۇرپانغا كېلىپ، ياقۇپ بەگكە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۈرۈمچىدە، تۇڭگانلارغا ياقۇپ بەگنىڭ قول ئاستىدا بىر ئىچكى مۇستەقىللىق بېرىش ۋە تۇڭگانلار ھەر يىلى ياقۇپ بەگكە بەلگىلەنگەن مىقداردا باج تۆلەش شەرتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاندى. ياقۇپ بەگ بۇ كېلىشىمنى ئىمزالاپ بولۇپ قايتتى. ئۇندىن كېيىن، ياقۇپ بەگ تۇرپانغا ئۆزبېك مۇھاجىرلاردىن ھېكمەتخان تۆرەنى ۋالىي قىلىپ، ئوغلى بەگقۇلى بەگنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن تۇرپانغا ئورۇنلاشتۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا

تاجاۋۇز قىلغانلىقى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۈننەن ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقى سۇلتان سۇلايمان (ئاۋۇنسۇ) ئۆلتۈرۈلدى. بۇ مەغلۇبىيەت نەتىجىسىدە، تۇڭگانلار پاراكەندە ھالدا لەقىمى، «داخۇۋ» (چوڭ يولۋاس) بولغان قومانداننىڭ يېتەكچىلىكىدە 4 - 5 مىڭ تۇڭگان قېچىپ گەنسۇغا كەلدى. ئۇ يەردىكى تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، زۇركۈچ تۇپلاپ گەنسۇدا يەنە چوڭ بىر ئىنقىلاب قوزغىدى. ئىككى يىل داۋام قىلغان شىددەتلىك ئۇرۇش نەتىجىسىدە، نۇرغۇن شەھەر ۋەيران بولدى.

ھىجرى 1290 - (مىلادى 1873 -) يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى توڭشى، بالاغەتكە يېتىپ، ھۆكۈمەت ئىشىنى قولغا ئالدى ۋە شۇ يىلى گەنسۇغا 400000 كىشىلىك بىر قوشۇن يوللىدى. داخۇۋ مەغلۇپ بولۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا قاچتى. چىن ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ قۇمۇلغا كەلدى.

بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ، ھېكمەتخان تۆرىنى تۇرپاندىن چاقىرىپ كېلىپ، ئۆز ئورنىدا ئاقسۇدا قويۇپ ئۆزى پۈتۈن قۇۋۋىتىنى ئېلىپ كورلىغا كەلدى. ئۇغلى بەگقۇلى بەگنى تۇرپاندىن ئەسكەرلىرى بىلەن داۋانچىڭ ئېغىزىغا كېلىپ، ئىستېھكام قۇرۇپ، تۇرۇشقا بۇيرۇدى. بۇ ھالەتتە داخۇۋ، ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ياقۇپ بەگدىن باشپاناھلىق تەلەپ قىلدى. ياقۇپ بەگ ئۇنىڭ تەلەپىنى قوبۇل قىلدى. داخۇۋ يېنىدا قالغان 5 - 4 يۈز ئادىمى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، ياقۇپ بەگ بىلەن كۆرۈشتى، ياقۇپ بەگ ئۇنى ئاقسۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇدى.

ئاز ۋاقىت ئۆتمەيلا، تۇڭگانلار ئۆزىنىڭ ئەسلى چىن ئەسلىدىن بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ياقۇپ بەگدىن يۈز ئۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوماندانى زوزۇڭتاڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن زوزۇڭتاڭ ئۈرۈمچىگە ھېچ قانداق توسالغۇسىز كىردى ۋە ياقۇپ بەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، داخۇۋنى تەلەپ قىلىپ، «ئەگەر داخۇۋنى قايتۇرۇپ بەرسەڭلار، شەرقىي تۈركىستانغا دەخلى قىلمايمىز، بۇ ھەقتە ئىمپېراتورنىڭ يوليۇرىقى بار» دەپ خەت يازدى. ياقۇپ بەگ داخۇۋنى قايتۇرۇپ بەرمەي، چىن بىلەن ئەتراپلىق دوستلۇق كېلىشىم تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. زوزۇڭتاڭ بۇنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، داۋانچىڭغا كەلدى. ياقۇپ بەگ ئوغلغا ئۇرۇشماستىن چېكىنىپ، تۇرپانغا قايتىشنى بۇيرۇدى.

بەگقۇلى بەگ، داۋانچىڭدىكى ئىستېھكاملىرىنى تاشلاپ، تۇرپانغا قايتتى. چىن ئەسكەرلىرى تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى. ياقۇپ بەگ، ئۇغلىنى يەنە ئۇرۇشماستىن تۇرپاننى بوشتىپ، كورلىغا قايتۇرۇپ كەلدى. ياقۇپ بەگنىڭ چىن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشماستىن سەۋەب، ئۆكۈنلەردە پەرغانىنى ئېلىپ بولۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا كۆزىتىكىپ تۇرۇۋاتقان روسىيەنىڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشىدىن قورققاندا ئىدى. ئەگەر، بۇ ئەندىشە بولمىسا ياقۇپ بەگ، چىن ئەسكەرلىرىگە ھېچ پەرۋا قىلمىغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چىنلىقلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشنى لازىم كۆرۈپ، زوزۇڭتاڭغا يەنە بىر ئەلچى ئەۋەتتى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى تۈزۈپ، روسلارغا قارشى ئېتىپاقلىشىشنى تەكلىپ قىلدى. ئەگەر بۇ تەكلىپ قوبۇل قىلىنمىسا، جىددىي سۈرەتتە ئۇرۇش باشلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. زوزۇڭتاڭ بۇ پىكرنى قوبۇل قىلدى ۋە ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن چىڭ ئىمپېراتورىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلچىلەر كېلىشىمنى ئىمزالاپ قايتىپ كەلگەچە، ئۇرۇشماي تۇرۇشقا قارار قىلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار

بۇ ئارىدا، ياقۇپ بەگنىڭ يېنىدىكى ئادەملىرىدىن، خوتەن ۋالىيسى نىياز بەگ ۋە خەزىنىچىسى ئۇشۇر بەگلەر، بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا چىڭ سۇلالىسى چوقۇم غالىپ كېلىدۇ دەپ ئىشىنىپ، مەخپىي

سۈرەتتە زۇزۇڭتاڭ بىلەن تىل بېرىكتۈرگەن ۋە ھەر قانداق خىزمەت بولسا، تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن ياقۇپ بەگمۇ گۇمانلىنىپ قالغانىدى. ياقۇپ بەگ بىلەن زۇزۇڭتاڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەندىن كېيىن، بۇخانىلار ئۆزىنىڭ ئەپىت - بەشىرىسىنىڭ ئاشكارا بولۇپ، جېنىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىپ قالدى. ھىجرى 1293 - (مىلادى 1876). يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خائىن نىياز بەگ، ياقۇپ بەگنىڭ ئاشپىزىغا نۇرغۇن پۇل بېرىپ، ئۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ يېمىكىگە زەھەر سېلىپ بەردى. ياقۇپ بەگ زەھەرنىڭ تەسىرى بىلەن بىر سائەت ئىچىدە ئۆلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ ۋەلىئەھدى (تەخت ۋارىسى) يوقتى. يېنىدا بولغان چوڭ ئوغلى ئۆزىنى دادىسىنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى. بۇنداق بىر ھالقىلىق ۋاقىتتا ھېكمەتخان تۆرىمۇ ئويلىماستىن تۇرۇپ، مەن ياقۇپ بەگنىڭ ئۇرۇنباسارى دەپ ئۆزىنى پادىشا ئېلان قىلدى ۋە بەگقۇلى بەگ بىلەن تىرىكشىكە باشلايدى. قەشقەرنىڭ ۋالىيسى بولغان ياقۇپ بەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەققۇلى بەگ، قەشقەردە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. نىياز بەگ¹⁰⁴، ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ خوتەنگە قېچىپ كېتىپ، ئۇمۇ مۇستەقىل بولۇۋالدى. مانا، شۇنداق جىددىي ۋاقىتتا، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈپ، مەملىكەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدەك بۇ پۇرسەتتىن تۇرپاندىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر ئىش ئىدى. بەگقۇلى بەگ بۇ ۋەزىيەتنى توغرا مۆلچەرلىيەلمەي، چىن خەۋىپىنى نەزەرگە ئالمىدى. دادىسىنىڭ تەختىگە ئوڭچە ئۆزى ئىگە بولۇش ھەۋىسى بىلەن، كورلىنى تاشلاپ، دادىسىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ، باشقا رەقىپلىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ئاقسۇغا كەتتى. ھۇشۇر بەگ، بەگقۇلى بەگ كورلىدىن ماڭغاندا، خەزىنىنىڭ بىر قىسمى ئالتۇن كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىگە قاچتى. بەگقۇلى بەگ كۇچاغا كېلىپ، كۇچا ۋالىيسى ئامىل تۆرە خاننى جىنلىقلار كەلسە، كۇچانى مۇداپىئە قىلىشقا تەيىنلەپ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قالدۇرۇپ ئۆزى ئاقسۇغا ماڭدى. بۇنى ئاڭلىغان ھېكمەتخان تۆرە، پەرغانىغا قېچىپ روسلارغا سىغىنىدى. بەگقۇلى بەگ ئاقسۇدىن قەشقەرگە كەلدى. قەشقەر يېقىنلىرىدا ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ھەققۇلى بەگ ئۆلتۈرۈلدى، ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ قاچتى. بەگقۇلى بەگ، قەشقەرگە كىرىپ دادىسىنىڭ جەسىدىنى مۇراسىم بىلەن قەشقەر قەبرىستانلىقىدا دەپنە قىلدى. ئۇندىن كېيىن، بەگقۇلى بەگ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. نىياز بەگ، كورلىدىن قېچىپ خوتەنگە كېلىۋالغاندىن كېيىن، خوتەندىكى پەرغانىلىقلارنىڭ كاتتىلىرىنى ھەممىسىنى، ئۆلتۈرۈۋەتتى. خوتەن خەلقىدىن نۇرغۇن ئەسكەر ئېلىپ، بەگقۇلى بەگ بىلەن ئۇرۇشۇشقا ھازىرلاندى. بەگقۇلى بەگ خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، زاۋاغا كەلگەندە، نىياز بەگ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ زاۋادا مۇداپىئە ئۈچۈن

104 نىياز بەگى، ئابدۇراهمان پاشا توغرىسىدىكى خوتەن خەلق قوشاقلارىدا «نىزىكىم بەگ» دەپ ئالدىۇ (ن. ش. ھ.).

سەپ تارتىپ جايلاشتى. بەگقۇلى بەگ، پىيالىمغا كەلگەندە نىياز بەگ، بىر كېچىسى ھېچكىمگە تۇيغۇزماستىن ئىككى يۈزدەك قوراللىق ئادىمنى ئېلىپ ئىلچى شەھەر ئىچىگە كېلىپ، ئوردا ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى باغلارغا ئوغرىلىققا كۆمۈپ ساقلىغان مىڭلارچە زىخ ئالتۇن ۋە مىڭلارچە كۈمۈش يامبۇنى ئىچىپ ئېلىپ، ئاتلارغا يۆكلەپ كېرىيە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئەرتىسى بەگقۇلى بەگ زاۋاغا كەلدى. نىياز بەگنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆزىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن، قاتتىق تۇرۇپ تۇرۇشتى. كېيىن، نىياز بەگنىڭ قاچقانلىقى مەلۇم بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىرقىسمى بەگقۇلى بەگكە تەسلىم بولدى، بىرقىسمى قېچىپ ئۆيلىرىگە كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگقۇلى بەگ، خوتەننى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى. نىياز بەگ شۇ قاچقانچە كېرىيىدىن ئۆتۈپ، چەرچەن ۋە چاقىلىق شەھەرلىرىگىمۇ كىرمەي، چۆل يولى بىلەن مېڭىپ كورلىغا كەلدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئىككىنچى قوماندانى لىيۇجىنتاڭ تېخى يېڭىلا كەلگەنىدى. نىياز بەگ لىيۇجىنتاڭنى زىيارەت قىلىپ خوتەندىن ئەپچىلىپ كەلگەن ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى لىيۇجىنتاڭنىڭ ئالدىغا قويدى ۋە ئۆزىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ، چىڭگە يېقىن بىرسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى چىن ھۆكۈمىتىگە ساقلىغانلىقىنى ئېيتتى.

شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلاللىق

يېقىلىشى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەملىكە قىلىش نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتتا يۈز يېرىۋاتقان ئىچكى كۈرەشلەرنى دېققەت بىلەن كۆزەتمەكتە ئىدى. بۇ ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ھېكمەتخان تۆرە ۋە ھەققۇلى بەگ تەرەپتارى بولغان پەرغانىلىقلارنىڭ ھەممىسى دېڭۈدەك، قوراللىرى بىلەن پەرغانىغا قاچتى. يەرلىك ئەسكەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلدى ياكى تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگقۇلى بەگنىڭ كۈچى ناھايىتى ئاجىزلىشىپ كەتتى.

زۇزۇڭتاڭ، بۇ ۋەزىيەتتىن خەۋەر تېپىپ، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. ھىجرى 1293 - (مىلادى 1876 -) يىلىنىڭ ئاخىرىدا، چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى تۇڭشى ئۆلدى ۋە ئورنىغا گۇدەك ياشتىكى ئوغلى گۇاڭشى ئىمپېراتور بولدى. ئانىسى ئىمپېراتورنىڭ ۋەكىلى سۈپىتى بىلەن ھۆكۈمەت ئىشىنى قولىغا ئالدى. بۇ سەۋەبتىن، زۇزۇڭتاڭنىڭ ئالتى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشى بىر ئاز كېيىنگە قالدى. ھىجرى 1294 - (مىلادى 1877 -) يىلى زۇزۇڭتاڭ بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى تۇرپاندا ئېلىپ قېلىپ، يەنە بىرقىسىم ئەسكەرلىرىنى لىيۇجىنتاڭ ئىسمىلىك قوماندان باشچىلىقىدا ئالتى شەھەرگە يوللىدى. بەگقۇلى بەگ بۇلاردىن خەۋەرسىز خوتەنگە يۈرۈش قىلغانىدى. خوتەننى ئېلىپ ئۆيەردىكى

تەرتىپ - ئىنتىزامنى يولغا قويۇۋاتقان بىر ۋاقىتتا، لىيۇجىنتاڭنىڭ قارا شەھەرگە يېتىپ كەلگەن خەۋىرى كەلدى. بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، بەگقۇلى بەگ دەرھال قەشقەرگە قايتتى. ئۇ قەشقەرگە كەلگەندە، لىيۇجىنتاڭ، كورلىنى ئىشغال قىلغانىدى. بۇ ئارىدا نىيازبەگ، ھۇشۇربەگ، خوتەنلىك ئەھمەد بەگ، قەشقەرلىك ماھمۇت بەگ، كوچا ۋاڭىنىڭ ئوغلى، چىنگە خىزمەت قىلىپ كەلگەن باشقا بىرقانچە مىللەت خائىنلىرى ۋە شەخسى مەنپەئەت پىدايىلىرى بىر - بىرلەپ قېچىپ، لىيۇجىنتاڭنىڭ قېشىغا يىغىلدى. ئۇلار لىيۇجىنتاڭنى ئالتى شەھەرنى پاتراق ئىشغال قىلىشقا ئالدىراتقىلى تۇردى. لىيۇجىنتاڭ، كورلىدىن كۇچاغا كەلدى. كۇچا ۋالىيسى ئامىل خان تۆرە، بىر پايىمۇ ئوق ئاتماي كۇچانى تاشلاپ، قوراللىرىنى ۋە ئادەملىرىنى ئېلىپ، ئۇدۇل پەرغانىغا قاچتى. لىيۇجىنتاڭ، كۇچا ۋە ئاقسۇنى ھېچ توسالغۇسىز ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ ماڭدى.

بەگقۇلى بەگ، قەشقەرگە يېقىن بىرجايغا كېلىپ، ئىستېھكام ياساپ مۇداپىئەدە تۇردى. لىيۇجىنتاڭ يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئۇرۇش باشلاندى. ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان بىر كېچىدە بەگقۇلى بەگ، يېقىن ئادەملىرىدىن بىرقانچە قوراللىق كىشىلەر بىلەن، قولغا چىققان خەزىنىنى ۋە قوراللارنى ئېلىپ پەرغانىغا قاچتى. فرونتتىكى ئەسكەرلەر ھېچ نەرسىدىن خەۋىرى يوق ئۇرۇشماقتا ئىدى. بۇرۇن قەشقەرنى ئالغان چاغدا مۇسۇلمان بولغان 5 - 4 مىڭ چىنلىقنى ياقۇپبەگ، ئايرىم بىرمەھەللىگە يەرلەشتۈرگەنىدى. بۇ چىنلىقلار بەگقۇلى بەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۇشۇرۇپ قويغان قوراللىرىنى ئېلىپ، قوزغۇلۇپ چىقتى ۋە شەھەردە بولاڭ - تالاڭ قىلىشقا باشلىدى. شەھەر دەرۋازىسىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ھادىسىنى ئاڭلىغان فرونتتىكى ئەسكەرلەر قاتتىق ئالاقزادىلىك ئىچىدە ھەرتەرەپكە قاچقىلى تۇردى. نۇرغۇنلىرى دۈشمەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ۋەيا ئەسىر ئېلىندى. لىيۇجىنتاڭ قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇندىن كېيىن، يەركەن ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىنى ھېچ قىيىنچىلىق تارتمايلا ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان، ئاجايىپ غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چىقىشى بىلەن ھىجرى 1294 - (مىلادى 1877 -) يىلى، شەرقىي تۈركىستان، مۇستەقىللىقى يېقىلىپ، چىن ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالدى.

ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەبىتلىكى

ياقۇپ بەگ ھۆكۈمران بولغان كۈندىن تارتىپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈن ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالغانىدى. ھېچبىر مەسلىھەتچىسى ياكى ۋەزىرى يوقتى. ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا تېگىشلىك پۈتۈن سىياسەت، پىكىر ۋە تەلەپلەرنىڭ ھەممىسىنى ياقۇپ بەگ ئۆزى بەلگىلەپ چىقاتتى. مۇھىم ئىشلاردا كېڭەش ياكى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن مەجلىس ئېچىش ئۇياققا تۇرسۇن، ئۇ باشقىلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىش قىلىش ھۆكۈمدار بولغان كىشىنىڭ لايىقەتسىزلىكى ۋە قابىلىيەتسىزلىكىنىڭ دەلىلى دەپ ھېساپلايتتى. ياقۇپ

بەگ بىرمەجلىستە مۇنداق دېگەن: «خۇدا بىر كىشىنى بەندىلىرىنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمدار قىلسا، ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىدىكى ھوقۇق، شۇ كىشىنىڭ ئىختىيارىدا بولۇشى كېرەك، بۇخۇدانىڭ خاس ئۈكىشىگە بەرگەن ھەققىدۇر». ياقۇپ بەگنىڭ، بۇسۆزنى يەنە بىر قانچە يەردە تەكرارلىغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. دېمەككى، ياقۇپبەگ تارىخ ۋە ھەقىقىي سىياسەتتىن خەۋىرى يوق، ئىسلامنىڭ ئاساسى پرىنسىپلىرىنى ھېچ بىلمەيدىغان، بەكمۇ جاھىل ۋە ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى كىشى ئىدى. ياقۇپ بەگنىڭ يېقىن ئادەملىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلىرىدىن، پەقەت ياقۇپ بەگ بۇيرۇق چىقارغاندىلا ئاندىن ۋاقىپ بولاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ نەزىرىدە، ئەڭ ياخشى ۋالىي ياكى ئەڭ ياخشى دۆلەت خادىمى ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىككىلەنمەستىن قەتئىي ئىجرا قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ۋە قىلغان ئىشلىرىنى ياخشى نىيەت بىلەن تەنقىت قىلغان ياكى تۈزۈتۈش پىكرى بەرگەن، قوقەنتىلىك زىيائىدىن قازى كالان، ئەكمەلخان تۆرە ۋە خوتەنلىك ئىبراھىم قازىدەك ئەقىللىق ۋە دۆلەتكە كۆيۈنىدىغان كىشىلەرنى ياقۇپبەگ بەك يامان كۆرەتتى. ئۇنداق كىشىلەرنى ھەرخىل يول بىلەن يوقاتقاندى. ئەمما، يوقىرىدا ئىسىملىرى ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئۈچ كىشى، خەلق ئىچىدە ناھايىتى مۆتىۋەر كىشىلەر بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن، تىرىك قالغان. لېكىن، ياقۇپ بەگ بۇلارنى يامان كۆرۈپ «بۇزۇق ئۇنسۇر» دەپ قارايتتى. قىسقىسى، ياقۇپ بەگ، ئۆزىنىڭ ئۆيلىغىنىنى دەل ھەقىقەت دەپ تونۇيدىغان، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭ دىنىگە ياقمايدىغان پىكىردە بولۇشىغا رازى بولمايدىغان، ئۇچىغا چىققان بىر مۇستەبىت ئىدى.

ئىدارى تەشكىلاتى

ياقۇپبەگ، دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىدا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان خەلقىنى بىر مىللەت دەپ تونۇمايتتى. ھۆكۈمەتنى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى دەپ ھېساپلىمايتتى. شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزىنىڭ بىر مۇستەملىكىسى دەپ قاراش ۋە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ھەر ھوقۇقتىن مەھرۇم ۋە ئەسەر مىللەت دەپ قاراش، ئۇنىڭ ئىدارىي تەشكىلاتىنىڭ ئاساسى پرىنسىپى ئىدى. ۋالىيلىق، ھاكىملىق ۋە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئاساسەن غەربىي تۈركىستانلىقلارنى قويدى. پەقەت، نىياز بەگ، ھۇشۇر بەگلەرگە ئوخشاش ئۆز مىللىتىگە خائىنلىق قىلىپ، ياقۇپ بەگكە پەۋقۇلئاددە خىزمەت كۆرسەتكەن يەرلىكلەرنى، مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئىشقا سالاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ۋالىي ۋە ھاكىملىرى چەكسىز ھوقۇققا ئىگە زالىملار بولۇپ، خەلقنى ئىزىشتا ئەركىن ئىدى. غەربىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئالاھىدە جۇڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. ئۇلاردىن تىجارەت بېجى، يەر بېجى ئېلىنمايتتى. ئەدلىيىدە ئۇلارنىڭ سۆزى ھۆججەت ئورنىدا قوبۇل قىلىناتتى. ئەمما، يەرلىك خەلق پۈتۈن ھەقتىن مەھرۇم بولۇپ، زالىملارچە ئېزىلمەكتە ئىدى. بۇلارنى يېرى كەلگەندە تەپسىلىي بايان قىلىمەن. ھۆكۈمەتنىڭ ئىدارىي تەشكىلىدە، شۇ چاغدىكى غەربىي تۈركىستاننىڭ ئۆزبېك دۆلەتلىرىنىڭ

شەكلى تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، مۇنتىزىم، خاس بىرقانۇن يوقتى. قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان ۋە كورلا ۋىلايەتلىرى بىۋاسىتە ياقۇپ بەگكە قاراشلىق بولۇپ، بۇ جايلارغا مۇھاجىر غەربىي تۈركىستانلىقتىن ياكى نىياز بەگدەك يالاقچىلارغا ئوخشاش كىشىلەردىن بىرەر ۋالىي تەيىن قىلىنغانىدى. ۋالىي «دادىخاھ» دەپ ئاتىلاتتى¹⁰⁵. بۇ دادىخاھلار خېلى زور ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، بۇلار ئۆز نەۋەسىدە بەزى ئىشلاردا مۇستەقىل ئىدى. ئۆزىگە قاراشلىق مەمۇرىي خادىملارنى تەيىن قىلىش ياكى ئىشتىن ئېلىپ تاشلاش ھەقلىرى بار ئىدى. لېكىن، ياقۇپ بەگ ئەگەر بىرمىنى ھاكىم، ئەسكىرىي ئەمەلدار ۋە ياقازى قىلىپ ئەۋەتسە، ئۇنىڭغا ياق دېيىشكە ھەققى يوقتى. ئۆلۈم جازاسى بېرىش ۋە باشقا جازالاش ئىشلىرى ۋالىينىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئەدلىيە ئىشلىرىدا، كۆرۈنۈشتە قازىلار مەسئۇل بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، قازىلار ياقۇپ بەگ ۋە ۋالىيلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر ئىدى. دېمەك، قازىلار، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە تۇقۇنمايدىغان ئادەتتىكى كىچىك ئىشلارنىلا، شەرئەت بويىچە بېجىرەتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ ئاساسىي ئىشى بايلىق توپلاش ئىدى. يەر بېجى ئېلىش ئۇسۇلى، غەربىي تۈركىستانغا ئوخشاش، ھەر تاناپ تېرىلغۇ يەرگە تېرىلغان زىرائەتنىڭ تۈرىگە قاراپ ھېساپلىنىدىغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۆلچىمى ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يەر بېجىنى ئاز ئېلىش ياكى كۆپ ئېلىش، ۋالىينىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ھەر قايسى ۋىلايەتنىڭ مالىيە ئەھۋالىدىن ياقۇپ بەگنىڭ ھېچ خەۋىرى يوقتى ۋە ئۇلارنىڭ خەزىنىسىدە نېمە بار، نېمە يۇق ئۇنىڭدىنمۇ خەۋىرى يوقتى. ياقۇپ بەگ، ۋالىيغا «شۇ قەدەر ئالتۇن كۈمۈش، ئاشلىق ياكى باشقا بىر نەرسىدىن شۇنچىلىك مىقداردا پالان كۈنى خەزىنىگە ئەۋەت!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرەتتى. ۋالىي، ئۇ نەرسىلەرنى ئۆزى خالىغان يول بىلەن يىغىپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە يوللاشقا مەجبۇر ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە، ۋالىيلار بەزىدە يىلدا بىر قېتىم، بەزىدە ئالتى ئايدا ياكى ئۈچ ئايدا بىر قېتىم «تارتىق» دېگەن نام بىلەن ياقۇپ بەگكە بىر مىقدار ئالتۇن كۈمۈش ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى ئۆزى ئاپىرىپ تەقدىم قىلاتتى. بەزىدە ياردەمچىسىدىن ئەۋەتىپ بېرەتتى. بۇ خىل تارتىقلارنى كۆپ يوللىغان ۋالىيلار، ياقۇپ بەگ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەر ئىدى. ياقۇپ بەگ ئالدىدا ئۇنداقلارنىڭ ئابروىيى ئۈستۈن ۋە ھوقۇقىمۇ كۆپ بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ۋالىيلار مەنسەپ تاما قىلىپ، ياقۇپ بەگنى خوش قىلىش ئۈچۈن، تارتىق يوللاشتا بىر-بىرلىرى بىلەن مۇسابىقىلىشاتتى. بۇ تارتىقلارنىڭ ئېغىر يۈكى، بىچارە خەلقنىڭ بويىغا ئارتىلىپ، يەردىن چىققان مەھسۇلات يەرنىڭ بېجىغىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. خەلق يەرلىرىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشكە باشلىغانىدى. نەتىجىدە، ۋالىيلار يەردىن ئۆزلىرىگە يېتەرلىك مىقداردا باج توپلىيالمىي قالدى. بۇنىڭغا چارە تېپىش ئۈچۈن، ۋالىيلار تاغدىكى كىشىلەرنىڭ ئورتاق

105 دادىخاھ، فارسچا سۆز، كىشىنىڭ دەردىگە يېتىدىغان، دەردىگە دەرمان بولىدىغان، دېگەن مەنىدە (ن. ش. ھ.).

يايلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن ساتتى. خوتەن ۋالىيسى بۇ يايلاقلارنى ئۈچ قات ئارتۇق باھادا ساتقان. تىجارەت بېجىنىمۇ قات - قات ئاشۇرۇۋەتكەن. نەتىجىدە، تىجارەتچىلەر تىجارەتنى تاشلىغان. بازارلاردا، باج تۆلىمەيدىغان غەربىي تۈركىستانلىقلار ئانچە مۇنچە تىجارەت قىلىپ تۇراتتى. بىرسى ئۆلسە ئۇنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تىزىملىنىپ، بۇنىڭ يېرىمىنى ياكى ئۈچتىن بىرىنى «تەركانە» دېگەن نام بىلەن ھۆكۈمەت ئالغىنى. ۋالىيلار، ياقۇپ بەگكە ئىتائەت قىلىشتا سۇسۇلۇق قىلسا، ياقۇپ بەگ تەلەپ قىلغان ئارتىق، ئەسكەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بەرمىسە، ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن جازاغا ئارىلاشتى. خەلققە ھەرقانچە زۇلۇم قىلىنىمۇ ئۇنى ھېچكىم جاۋاپكارلىققا تارتمايتتى. خەلقنىڭ شىكايىتىنى ئاڭلىغان، خالىس نىيەت بىلەن بېرىلگەن پىكىرلەرگە قولاق سالغان ئىشلار، ياقۇپ بەگنىڭ زامانىدا يۈز بىرىپ باقمىغانىدى.

بۇلاردىن باشقا ياقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ ۋالىيلىرى، ئۆزلىرى ئۈچۈن بىرەر خاتىرە تىكلەش مەقسىتى بىلەن، بىرقىسىم يالغان ۋە ئۇيدۇرما مازارلارغا ناھايىتى ھەشەمەتلىك بىنالار، مەدرىسىلەر ۋە مەسجىدلەر ياسىغان. بۇلارنىڭ چىقىمى ئۈچۈن ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن ياكى ئۆز يېنىدىن بىرتىنىمۇ چىقارماي، بۇنى زۇرلۇق بىلەن خەلقنىڭ بوينىغا ئارتقان. بۇ ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن، خەلقنىڭ ئۆي بېشىغا، نەخ پۇل، ياغاچ - تاش، كېسەك، گەج، ئاھاك ۋە باشقا ماتېرىياللارنى ئالۋاڭ قويۇپ ئالغان. بۇلاردىن باشقا بۇ ماتېرىياللارنى تۇشۇش ۋە قۇرۇلۇشتا ئىشلەش ئۈچۈن، ھەر ئۆيگە ئادەم كۈچى ئالۋېڭى قويۇپ، ئۇلارنى زۇرلۇق بىلەن تاياق ئاستىدا ئىشلەتكەن.

ئەگەر، بۇنداق زۇلۇم بىلەن سېلىنغان قۇرۇلۇشلار، يول، مەكتەپ - مەدرىسە، ھاممام، كۆۋرۈك قاتارلىق ئومۇمغا پايدىلىق بولغان نەرسىلەر بولسا ئىدى، خەلقنىڭ تارتقان مېھنەت ۋە مۇشەققىتى بىكارغا كەتمىگەن بولاتتى. لېكىن، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ تولىسى مازارلار ۋە ۋالىي ھاكىملارنىڭ شەخسى ئۆي - ئىمارەت ۋە باغلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى چىنىقلىقلار ۋەيران قىلدى، بەزىلىرى ھازىرغا قەدەر كېرەكسىز ھالەتتە تۇرماقتا.

ياقۇپ بەگ، ئىلىمگە، پەن - سانائەتكە ھېچ كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى. بۇرۇندىن قالغان مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇش يوقتىن ياخشى كېتىپ باراتتى. ئەمما، ياقۇپ بەگنىڭ ياكى ئۇنىڭ ۋالىيلىرىنىڭ يۇرت تەرەققىياتى ئۈچۈن، تىلغا ئالغۇدەك بىرەر خىزمىتى يوق.

ياقۇپ بەگنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىكى ئورنى

ياقۇپ بەگ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھېچبىر دۈشمىنى بىلەن ئۇرۇشمىدى. ئۇنىڭ ئېلىپ بارغان پۈتۈن ئۇرۇشلىرى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي مۇجاھىدلىرىگە قارشى ئۇرۇش ئىدى. بۇ ئۇرۇشلارمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ قىلغان ئۇرۇش بولماستىن، پەقەت، ئۆزىنىڭ ھىرس ۋە

ھۆكۈمدارلىق ئارزۇسى بۇيىچە ئۆز مىللەتداشلىرىنى ۋە دىنداڭلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆچمەنلىك ۋە ئەڭ دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت بولغانلىقى، يۇقىرىقى بۆلۈملەردە سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىزدىن مەلۇم بولىدۇ.

ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، ياقۇپبەگنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستاندىكى بۆلۈنمە ھالىتىدىكى بەش مۇستەقىل ئىنقىلابچىلارنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئاجىزلىق خەۋپى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈلۈپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇھىم قىسىملىرى ياقۇپبەگنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بىرلىشىپ، بىردۆلەت شەكلىگە كىردى. كۈچلۈك بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولدى. ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنىڭ ھەيۋىتى ۋە ئېتىبارى كۆتۈرۈلدى. نەتىجىدە، تاشقى سىياسەتتە چوڭ بىر مۇۋەپپەقىيەت قولغا كېلىپ، دۇنيا بۈيۈك دۆلەتلىرى شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى.

سىياسەت نوقتىسىدىن قارىغاندا بۇ نەتىجىلەر، ياقۇپبەگنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىكى قانلىق پائالىيەتلىرى سەۋەبىدىن ئۇنىڭغا قارىتا سۆزلەنگەن ئەپىلاشلارنى بىراز بولسىمۇ ئازايتىدۇ. ئەگەر ياقۇپبەگنىڭ ئىچكى سىياسىتى ياخشى بولۇپ، ئىدارىي ئىشلىرى توغرا يۈرۈتۈلگەن بولسا ئىدى، ئۆزى مۇستەبىت بولسىمۇ، قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى مۇنتىزىم بىر قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ تۇرۇش تۈزۈملىرىنى بىكىتكەن بولسا، يەرلىك خەلقنى يات ۋە ئەسەر قاتارىدا كۆرمىەي، ئۆز مىللىتىم دەپ تونۇغان بولسا، ئۇلارمۇ ياقۇپبەگىدىن رازى بولغان بولاتتى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئۇرغۇپ، دۆلىتىنىڭ ئاساسى مۇستەھكەملىنىپ، مىللەتنى ۋە مۇستەقىللىقنى قوغداشتا پىداكارلىق كۆرسىتىشى تەبىئىي ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ياقۇپبەگ بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگەن بىر قەھرىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ياخشى ئىسمى تارىخ سەھىپىسىدە مەڭگۈ قالغان بولاتتى. لېكىن، ياقۇپبەگ، مۇستەبىتلىكتە چىڭ تۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتە قانۇنسىزلىققا يول قويۇپ، يەرلىك خەلقنى مەھكۇم مىللەت دەپ قارىغانلىقىدىن، ئۇنىڭ قۇرۇپ چىققان دۆلىتى «چۆرۈك ئاساس» ئۈستىگە قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ چىقتى. ئەزەلدىن مىللەت ۋە ۋەتەنگە دۈشمەن بولغان، ئەمما، ئۆز شەخسى مەنپەئەتىنى دەپ، غالىپ كەلگەن ھەر قانداق بىر تەرەپكە دەرھال كۈچۈكلىنىپ، ئۆتۈپ كېتىدىغان يامان ئادەملەرنى بىلىپ تۇرۇپ، پەقەت ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگكە كۆرسەتكەن خىزمىتىنىڭ مۇكاپاتى ئۈچۈن ياكى ئۇنىڭ غەربىي تۈركىستانلىق بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. ئۇلارغا چەكسىز ھوقۇق بېرىپ، مىللەتنىڭ بېشىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئۇلارنى ھەر ئىشتا ئەر كىن قويۇۋەتتى. خەلققە سالغان جەۋر - زۇلۇملىرىنى سۈرۈشتۈرمىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ خەلقنى رەھىمسىزلەرچە ئېزىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلدى، يول قويدى. نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى دۆلەتتىن زېرىكتۈرۈپ قويدى. بۇ ھەقسىزلىق، قانخورلۇق، رەھىمسىزلىق

ۋە باشباشتاقلق، خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىغا زەربە بەردى ۋە تەبىئىي ھالدا ئۇنى ھىمايە قىلماسلىق دەرىجىسىگە يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئۈستۈرۈلمىسى ئاجىزلىشىپ، داۋام قىلالمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى.

ئىشنىڭ تېخىمۇ يامان نەرىيى، شەرقىي تۈركىستانغا رەسمىي سۈرەتتە ھۇجۇم قىلىشقا قادىر بولمىسىمۇ، پەقەت پوپوزا قىلىپ، سىناپ بېقىش مەقسىتى بىلەن چېگراغا يېغىلغان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئاجىز بىر ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇش كۈچى بار تۇرۇپ، چېكىنگەنىدى. ئەگەر ياقۇپبەگ چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇش قىلسا ئىدى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن تاجاۋۇزىدىن ئەبەدىي قۇتۇلۇشىدا ھېچ شۈبھە يوقتى.

ئەمما، ياقۇپبەگ، ئۆزىنىڭ خىيالىي بىر ۋەسۋەسىدىن ئىبارەت قۇرۇق نەزەرىيىسىدە چىڭ تۇرۇپ، چىن ئەسكەرلىرىنى ۋەتەن توپرىقىدىن قوغلاپ چىقىرىش «قاچىدىكى ئاشتەك» پىشىپ تەييار بولۇپ قالغان بىر ئىمكانىيەت بولسىمۇ، چىڭ تۇرۇپ تۇرۇشۇشنى ئىلتىماس قىلغان ئوغلى بەگقۇلى بەگ ۋە قوماندانى مىرئەھمەد جامادارنىڭ پىكرىگە قولاق سالماي، «مەن چىن بىلەن سۈلھى قىلىمەن» دەپ، ئۇلارنى فرونتىن قايتۇرۇپ كەلدى ۋە چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندا بىر يىل تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇلار بۇ يۈرۈشەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇناپىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈردى.

ياقۇپبەگ، بۇ خاتىرىچە ئىتىپاق نەتىجىسىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. باش ئۇچىدا ماراپ تۇرغان دۈشمەن، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇشتىن پايدىلىنىپ، ھېچ ئۈمىد قىلمىغان يەردىن بۈيۈك بىر مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ، شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيانىڭ چوڭ - چوڭ دۆلەتلىرى تەرىپىدىن تۇنۇلغان مۇستەقىل بىر دۆلەتنى ياقۇپبەگنىڭ كاج مۇستەبىتلىكى بەربات قىلدى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللار كۆزدىن كەچۈرۈلسە، ياقۇپ بەگكە تارىخ سەھىپىسىدىن ھېچ ياخشى ئۇرۇن نەگمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىچكى جەھەتتە چىقىشالمىغان ۋە ئىتتىپاقلىشالمىغان بولسىمۇ، چەتتىن كەلگەن دۈشمەنگە قارشى بىرلىشەلەيدىغان، مۇستەقىللىقلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدىغان جاسارەتلىك باشقا پۈتۈن مىللىي ئىنقىلابچىلارنى قانلىق باستۇرۇپ، يوقاتتى. مىللەتنى زۇلۇم ۋە مۇستەبىتلىك بىلەن ئېزىپ كۈچسىز، نامرات، قورالسىز ۋە ئىتتىپاقسىز ھالىغا كەلتۈرۈپ، مۇستەقىللىقىنى قوغداپ قالالايدىغان كۈچ ۋە جاسارەتتىن مەھرۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن، تارىخ سەھىپىسىدىكى ئورنىنى ھېچ ياخشى دىگىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

شەرقىي تۈركىستانغا تۆتىنچى قېتىملىق چىن ئىستىلاسى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىندىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى زوزۇڭتاڭ، ھىجرى 1294 - (مىلادى 1877 -) يىلى، ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئىشغالىيەت ناماملانغاندىن كېيىن، چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستانغا چىنچە «يېڭى ئاباد»¹⁰⁶ يەنى، «يېڭى مۇستەملىكە» دېگەن مەنىدىكى «شىنجاڭ» ئىسمىنى قويدى. ياۋروپالىقلار تەلەپپۇزنى، بوزۇپ «سىڭكياڭ» دەيدۇ. چىننىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى تۆتىنچى قېتىملىق ئىشغالىيىتى، مىلادى 1877 - يىلىدىكى زوزۇڭتاڭنىڭ تاجاۋۇزىدىن باشلاپ، مىلادى 1932 - يىلى پارتلىغان ئومۇمىي خەلق ئىنقىلابىغىچە داۋام قىلدۇ. بۇ دەۋىر، مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، ۋە جۇمھۇرىيەت دەۋرىنىڭ باشلىنىش يىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى دەۋىرگە بۆلىنىدۇ. بۇ دەۋىرلەردە شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزۈلگەن چىن سىياسىتى ئارىسىدا بەزى جەھەتلەردە پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دەۋىردىكى ۋەقەلەرنى ئىككى ئايرىم بۆلۈمدە سۆزلەپ ئۆتىمەن.

چىن (چىڭ سۇلالىسى) ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئاخىرقى

دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركىستاننى تامامەن ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرىدىن تىرىك قالغانلىرىنى ۋە شېھىت بولغان مۇجاھىدلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ قامغان، پۈتۈن مال - مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىنغانىدى. ئۇلارنى 2 - 3 يىلغىچە قاتتىق قىيىن - قىستاق ئاستىدا قىيىنغان، بۇلاردىن تولىسى شېھىت بولغان. ساق قالغانلىرى، كېيىنچە قويۇپ بېرىلگەن. ئىنقىلابقا قاتناشمىغان، لېكىن، مۇجاھىدلارغا ياكى ياقۇببەگكە يېقىن بولغان كىشىلەرمۇ قاماققا ئېلىنىپ مال - مۈلۈكى مۇسادىرە قىلىنغان. قەدىمكى جامە ۋە مەدرىسلىرىنى ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالغان. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادى ناھايىتى ناچارلىشىپ كەتكەنلىكتىن، مۇسادىرە قىلغان مال - مۈلۈكىنى جامە ۋە مەدرىسلىرىنى بىر يىلدىن كېيىن، خەلقكە زورلاپ سېتىپ، كىرگەن كىرىمىنى ئەسكەرلەر ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىغا چىقىم قىلغان. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا بۇ مال - دۇنيانى چىنگە ئېلىپ كەتكەن. چىنلىقلار بۇرۇنقى مىللىي ئىنقىلاب ھۆكۈمىتى سالدۇرغان ئىمارەتلەرنى ۋە سېپىللەرنىڭ تولىسىنى چېقىپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. ساق قالغانلىرىنى خەلققە زورلاپ سېتىپ، خەلقنىڭ ياخشى ئۆي - جايلىرىنى مەجبۇرەن تارتىۋېلىپ، بۇنى چىنلىق ئەسكەر ۋە مەمۇرىي

¹⁰⁶ ئاباد - پارىسچە سۆز بولۇپ، ھازىر تىلىمىزدا «ئاۋات» دەپ تەلەپپۇز قىلىنماقتا (ن. ش. ھ.).

خادىملارغا بەرگەن. ئىشغالىيەتنىڭ ئۈچىنچى يىلىدىن باشلاپ، چىن ھاكىملىرى، ئەتراپنى سېپىل بىلەن ئوراپ، ئىچىگە لەشكەرگاھ ۋە چىنچە ئوي - ئىمارەتلەر سېلىنغان شەھەر بىنا قىلغىلى باشلىغان. بۇ سېپىل ۋە ئىمارەتلەرنى سېلىشتا ھۆكۈمەت بىرىتىن چىقىم قىلماستىن كېرەكلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى خەلقىتىن زورلۇق بىلەن ئالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاكىملار، بۇ ماتېرىياللارنى خەلقىتىن كېرەكلىك مىقداردىن بىرقانچە ھەسسە ئارتۇق يىغىۋېلىپ، ئېشىپ قالغاننى ئۆزى سېتىپ، پۇلىنى يانچۇقىغا سېلىپ ناھايىتى باي بولۇپ كەتكەن. بۇ قۇرۇلۇشلارغا لازىملىق پۈتۈن نەرسە - كېرەكلەرنى خەلقىتىن ئېلىشتىن باشقا، ياغاچچى، سۇۋاغچى قاتارلىق ئۇستىلارنى ئالۋاڭ بىلەن تۇتۇپ كېلىپ، تايلاق ئاستىدا ئىشلەتكەن. بۇ قۇرۇلۇشلاردا ئادەتتىكى ئىشلاردا ئىشلىتىش ئۈچۈن، تېرىلغۇ يەرمىقدارىغا قاراپ ياكى ئۆي بېشىدىن ئادەم يىغىپ ھاشا ئىشلەتكەن. ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتى ئۈچۈنمۇ خەلقىتىن «چۈشكۈن» دېگەن نام بىلەن ئۇن، گۈرۈچ، قوناق، ئارپا، سامان، پىچان ۋە ئوتۇن قاتارلىقلارنى يىغىۋالغان. بۇنى چىنچە «سەيسە» دەپ ئاتايتتى. سەيسىنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارغا تايلاق جەرىمانە (چىنچە فالىي) ۋە قاماق جازالىرى بېرىلەتتى. بۇ ئالۋاڭ - سەيسە يىلدا 5-6 قېتىم ئېلىناتتى. خەلق، بۇلاردىن باشقا يەنە ھەر يىلى، «يىللىق باج» تۆلەيتتى. بۇ يىللىق باج بەك ئېغىر ئىدى.

بۇ ۋەزىيەت تۆت يىل داۋام قىلدى. ئالتى شەھەر، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى خەلقى، بۇخىل ھەربىي ئىدارە قىلىش نۇزۇمى ئاستىدا ئېزىلىپ، ياقۇپبەگ دەۋرىدىكىدىنمۇ يامان ئازاپ ئىچىدە قالدى. جاڭجۇڭ، ئىلى ۋە يەتتە سۈنى ئاللىمىغانلىقتىن، ئۈرۈمچى شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى. تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، ئىلى ۋە يەتتە سۈنى چىن ئاجاۋۇزىدىن قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلىپ، مۇستەقىللىقلىرىنى ساقلاپ قالدى. ھىجرى 1297 - (مىلادى 1879 -) يىلى، روسىيە، ئىلى ۋە يەتتە سۇغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، مۇجاھىدلارنى مەغلۇپ قىلدى. نەتىجىدە، ئاجىز بىر ھالەتتە قالغان مۇجاھىدلار روسلارغا بوي سۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇلارنى تۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

2 - پەسىل

روسىلارنىڭ، ئىلى ۋە يەتتە سۈنى بېسىۋالغانلىقى

ھىجرى 1297 - (مىلادى 1879 -) يىلى ئىنگىلىيە ھۆكۈمىتى، چىننىڭ سىچۈەن ۋە گەنسۇ ئۆلكىرىدىن ئۆتۈپ، تىبەتكە ئەسكەر يوللاش ئۈچۈن رۇخسەت ئالدى. روس ھۆكۈمىتى بۇنى باھانە قىلىپ ئىلى ۋە يەتتە سۇغا ئەسكەر كىرگۈزدى.

تارانچىلار دەسلەپتە، قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، روسلارنىڭ ئۈستۈن ھەربىي قۇۋۋىتى ئالدىدا مەغلۇپ بولدى. روس ھۆكۈمىتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سان پېتىرىبۇرگدىكى ئەلچىسىگە بىرسۆزلەشمە ئىمزالاتتى. بۇسۆزلەشمىنىڭ مەزمۇنىچە، ئىلى ۋە يەتتە سۇ روسىيەگە

بېرىلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن روسىيە، ھىجرى 1298 - (مىلادى 1880 -) يىلى، ئىلى ۋە يەتتەسۇنى دىپلوماتىيە يولى بىلەن ئىشغال قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، سان پېتىربۇرگدىكى ئەلچىسىنى چاقىرىپ ئېلىپ كېلىپ، ھۆكۈمىتىدىن رۇخسەتسىز، روسىيە بىلەن يۇقىرىقى سۆزلەشمىگە ئىمزا قويغانلىق جىنايىتى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بەردى. ئىككى يىلغا يېقىن چىن ۋە روس ھۆكۈمەتلىرى ئارىسىدا دىپلوماتىك كۈرەش داۋام قىلدى. لېكىن، روسىيە ھۆكۈمىتى بۇلارغا پەرۋا قىلماستىن بۇ جايلاردا زامانىۋىي ئىمارەتلەر ۋە يوللار ياسىغىلى باشلىدى. تېلېگراف سىملىرى تارتىلدى. ھازىر مۇ غولجىدا تېلېگراف، يول ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىرمۇددەت داۋام قىلغان دىپلوماتىك كۈرەش نەتىجىسىدە، ھىجرى 1300 - (مىلادى 1882 -) يىلى روسلار ئىشغال قىلىۋالغان تۇپراقنىڭ $1/4$ گە تەڭ بولغان باش ئىلى (غولجا) نىلا چىڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بەردى. ئاياق ئىلى ۋە يەتتەسۇ روسلارنىڭ قولىدا قېلىپ، بىر روس مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. روسلار ھازىر ئۇجايلارنى «سىمېرىچىنىسكى» دەپ ئاتايدۇ. غولجا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى تارانچىلار قاتتىق ئالاقىزادە بولۇپ كېتىشتى. چۈنكى، ئۇلار چىن ھۆكۈمىتى بىزدىن مىللىي ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئۆلتۈرۈلگەن چىنىقلار ۋە چىيەنفەنلەرنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىدۇ دەپ قورقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرقىسىم تارانچىلار يەتتەسۇ تەرىپىگە كۆچۈپ كەتتى. بىرقىسىمى قوراللىنىپ، چىنغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. كېيىنچە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، تارانچىلار بىلەن تىنچ بىرگە ئۆتۈش يولىنى تۇتۇپ، ئۇلارغا بەزى ھوقۇقلارنى بېرىشكە مەجبۇر بولدى. مەسىلەن: تارانچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز ئىچىدىن بىر ھاكىم تەيىن قىلىش، ئىچكى ئىشلىرىدا مۇستەقىل بولۇش، دىنى ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى بېجىرىدىغانلار يەرلىك خەلق تىنچ بولۇش، چىنىقلارنىڭ، تارانچى ياكى باشقا يەرلىك مۇسۇلمانلار بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلماسلىق، غولجىغا چىنىدىن كۆچمەن كەلتۈرمەسلىك ۋە چىڭ - سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غولجىدىن يەر بېجى ۋە تىجارەت بېجىدىن باشقا باج - سېلىق ئالماسلىق قاتارلىق ھەقلەرنى چىن ھۆكۈمىتى رەسمىي ئېتىراپ قىلغانىدى. بىرمەزگىلىدىن كېيىن، چىنىقلار بۇ ھەقلەرنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تارانچىلارنىڭ بىرلىكتە جاسارەت بىلەن كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە بۇنىڭغا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. ئاخىرقى ئىنقىلابىچە مىللىي ھاكىملار ئۆز ئورۇنلىرىدا قالغانىدى. غولجا چىنىقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئەنئەنە بويىچە، غولجا پايتەخت بولدى. قەدىمكى قالماقلارنىڭ پايتەختى بولغان كۈرە شەھىرىنىڭ ئورنىغا يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىندى. قالماقلارنىڭ قەدىمكى بىر ئىبادەتخانىسى بولغان «دا كۈرە» گە تۇتاش ئەتراپى ئىگىز ۋە مۇستەھكەم سېپىل بىلەن ئورالغان كاتتا بىر ھۆكۈمەت بىناسى سېلىندى. شەھەر پۈتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇمۇمىي ۋالىي بولغان «جاڭجۇڭ» بۇ شەھەرنى پايتەخت قىلدى.

3 - پەسىل

چىندە ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمىنىڭ مۇنقەرز بولۇش ئالدىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ھىجرى 1300. (مىلادى 1882-1883). يىلىدىن باشلاپ چىندىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەربىي ئىدارە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاستا - ئاستا مەمۇرىي ئىدارە تۈزۈمىنى يولغا قويغىلى باشلىدى. يەر (دېھقانچىلىق) بېجى، تىجارەت بېجى قاتارلىق بىر قىسىم ئادەتتىكى باجدىن باشقا پەۋقۇلئاددە ئېغىر ئالۋاڭ - سېلىقلار كۈندىن كۈنگە ئازالدى. دىن ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا خەلققە ئەر كىنلىك بېرىلدى. ئەمما، باجلار باشقا يۇرتلارغا قارىغاندا بەك ئېغىر ئىدى. ياقۇپ بەگ دەۋرى ۋە چىن ئىشغالىيىتى ئالدىدىكى تۆت يىللىق ئېغىر قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدىكى ئىنتىزامسىز ۋە قانۇنسىز ھالدا ئۇشتۇمتۇت كېلىدىغان ئالۋاڭ - سەيسىدىن قونۇلغانلىقى ئۈچۈن، خەلقكە بۇ قېتىمقى باجلار ئانچە ئېغىر كەلمىدى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى قاتمۇ - قات زۇلۇم ئاستىدا قالغان خەلق بىر ئاز بولسىمۇ ئۆزىنى راھەتتە ھېس قىلدى.

ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرىدا ئەر كىنلىك بەرگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، خەلق ياردىمى بىلەن مىللىي مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەر كۆپ ئېچىلدى ۋە مائارىپ بورۇنقىغا قارىغاندا خېلى راۋاج تاپتى. چىنلىقلار، قەدىمكى ئۇسۇلدا ۋە دىنىي ئىلىمنى ئاساس قىلغان بۇخىل مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشىدا ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى ئۈچۈن بىرخەۋپ ھېس قىلمىغانلىقىنى ئۈچۈن، بۇنىڭغا تۇسقۇنلۇق قىلمىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ پوزىتسىيەسىدىن خەلقمۇ رازى بولدى. ئەدلىيە ئىشلىرىدا ئىلگىرىكى ئىسلام ھۆكۈمەتلىرى دەۋرىدىكى قازى ۋە مۇپتىنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ، بەزى داۋا لارنى شەرئەت ھۆكۈمى بويىچە سوراڭا رۇخسەت قىلدى. لېكىن، ئەدلىيە ئىشلىرىدا قانۇنى ھوقۇق يەنىلا چىنلىق سوتچىلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، قازىلارنىڭ رولى پەقەت ئادۋوكاتلىققا ئوخشاش بىر ئىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەنى، قازىنىڭ بەرگەن ھۆكۈمىنى، چىنلىق سوتچى خالىسا ئەمەلدىن قالدۇرالايتتى. دېمەك، «شەرئەت ھۆكۈمى» دېگەن يالغۇز بىر مىللىي ئاتالغۇ شەكىلدە بولۇپ، ئەسلى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقىنى چىن قانۇنى يەنى، «لى» ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قازى ۋە مۇپتىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ بەزى داۋالارنى «شەرئەت ھۆكۈمى» بىلەن بىر تەرەپ قىلىشتىمۇ، چىنلىقلار ئۆز سىياسىتىگە زىيىنى يوق دەپ تونۇغان. بەلكى، بۇنىڭدا خەلقنى «بىكارغا» رازى قىلىشنى كۆزلىگەندى. يەنى، قازى - مۇپتى ھۆكۈمەتتىن بىرتىن ئالماي ھەتتا، چىنلىق سوتچىغا پارە بېرىپ، بىكارغا خىزمەت قىلىپ بېرەتتى. بۇلارنى چىن ھۆكۈمەت رەسمىي ھالدا خەلقنىڭ دىنى ۋە مىللىي كاتتا كىشىلىرى دەپ تونۇيتتى.

تىجارەتچىلەردىن تىجارەت بېجىدىن باشقا بىرنەرسە ئالماي ئۇلارنى ئەر كىن قويۇۋەتكەنلىكتىن، ئىچكى ۋە تاشقى تىجارەت تەرەققىي قىلىپ، سودىگەرلەر غەربىي تۈركىستان، ھىندىستان ۋە چىن تەرەپلىرىگە بېرىپ تىجارەت قىلغىلى باشلىغانىدى. يۇرت ئىچىدىمۇ سودا سانائەت راۋاجلىنىپ، خەلق ئىقتىسادى يېڭىدىن جانلاندى. چىڭ ئىمپېراتورى كىچىك ياشتا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ئانىسى، كونا ئەنئەنىلەرگە زىئايە قىلىپ، بۇرۇنقى «گۇڭ» ۋە «ۋاڭ» لارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ، ئۇلارغا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئۇنۋان ۋە مائاشىنى بېرىشكە بۇيرۇق قىلغان. ئۇلار بېيجىڭغا بېرىپ ئىمپېراتور بىلەن كۆرۈشكەن ۋە ئۇنۋانلىرى بىلەن مائاشلىرىنى ئېلىپ كەلگەن. نەتىجىدە بۇ بەگلەر چىڭ خانىدانىنىڭ سەمىمىي دوستلىرى بولۇپ قالدى. چىنلىق ھاكىم (ئامبان) لارنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك ئەمەلدارلار، يەنى، «بەگ»، «دوغىبەگ» (چىنچە شاڭيۇي)، مىراپ (سۇ بېشى)، يۈزبېشى قاتارلىقلار بۇلاردىن تەيىن قىلىندى. قازى ۋە مۇپتى بولغان كىشىلەرمۇ يۇرتنىڭ ھەقىقىي دىندار ۋە ئالىم كىشىلىرىدىن بولماستىن بېشىغا يوغان سەللە يۆگۈۋالدىغان تولاراق مەنسەپپەرەست ۋە ئابىرۇپەرەست كىشىلەر ئىدى.

يۇقىرىقى بەگلەر، ئەمەلدار، قازى مۇپتىلار ۋە سودىگەرلەر سىنىپى، چىنلىقلارنى ھەقىقەتەن دوست دەپ تونۇشمۇ، شەخسى مەنپەئەت، تىجارەت ۋە مەنسەپلىرىنى دەپ، تىنچلىقنى ياقلايدىغان كىشىلەر ئىدى. چىنگە قارشى بىر قوزغىلاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشاتتى. خەلق ئاممىسى ئارىسىدا، يۇقىرىقى كىشىلەرنىڭ دىنىي ۋە ئىقتىسادىي نۇپۇزى ۋە تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ھېچبىر ئىنقىلابىي تەشكىلات ۋۇجۇدقا كەلمەي ئىنقىلاب قوزغالمايدى. بۇنىڭدا ياقۇپبەگ زامانىسىدىكى زۇلۇم ۋە دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقنىڭمۇ مۇھىم تەسىرى بار ئىدى. شۇنداق قىلىپ، چىندە جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغىچە شەرقىي تۈركىستاندا تىنچلىق داۋام قىلدى. لېكىن، يۇقىرىدىكى ئۇنسۇرلاردىن باشقا ئاۋام خەلق، چىن ئاسارىتى ئاستىدا ياشاشقا رازى ئەمەستى. چىنلىقلاردىن بەك نەپرەتلىنەتتى. ئەمما، چارسىزلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىقلىرى تۈپەيلىدىن «قازاغا رىزا - بالاغا سەۋرى» دېمەكتىن باشقا چارىلىرى يوقتى. گەرچە، قۇمۇل، تۇرپان ئىلى ۋە كۇچادا ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتتا بىرقانچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن، ئىنقىلاب بولغان بولسىمۇ، بۇلار تېزلا باستۇرۇلدى. ئەپسۇسكى، بۇلار ھەققىدە نەپىسلى مەلۇماتىم يوق.

چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

يۈرگۈزگەن ئىستىبداتلىق پىلانى

چىننىڭ، بۇ قېتىم شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزگەن مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى، بۇرۇنقىلىرىغا قارىغاندا نىسبەتەن يۇمشاق ئىدى. بۇچىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە

قانداقتۇر «شەپقەت» ۋە «مېھرىبانلىق» قىلىش نىيىتىنىڭ بارلىقىدىن دەپ خىيال قىلىنمىسۇن. چۈنكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىستىلادىكى نىيىتى، بۇرۇنقى ئىستىلالاردىكىدىن يامانراق ئىدى. بۇ يامان نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى، چىن مەنبەلىرىدىكى ھۇججەتلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، شەرقىي تۈركىستاندا يەنە بىر كەڭ كۆلەملىك ئومۇمىي خەلق ئىنقىلابى پارتلىمىسۇن دەپ؛ ۋاقىتلىق يۇمشاق سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكىدىن بولغانىدى. مۆھتەرەم كىتابخانلارغا تۆۋەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئىستىبداتلىق سىياسىتىنى ۋە بۇ سىياسەتنى ئۇ دەۋردە ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانلىقىنىڭ سەۋەپلىرىنى بايان قىلىمەن:

شەرقىي تۈركىستاندا چىنلىقلارنى كۆپ سانلىق دەرىجىسىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، مۇمكىن بولىدىغان پۈتۈن چارىلارنى قوللىنىپ، چىندىن كۆچمەن كۆچۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستاندا يەرلەشتۈرۈش ۋە شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرىنى مۇمكىن قەدەر چىنگە كۆچۈرۈپ، ئۇلارنى چىنلىلەشتۈرۈش؛ تۈركلەرنىڭ بالىلىرىنى چىنچە ئوقۇتۇپ، چىنچە تەربىيەلەش؛ پۈتۈن رەسمىي تىل - يېزىق چىنچە بولۇش ۋە تۈركچە تىل - يېزىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردىكى مىللىي ۋە ئىسلامىي مائارىپنى يوقىتىپ، بۇ ئۇرۇنلارنى چىنچە ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەرگە ئايلاندۇرۇش؛ خەلقنى چىنچە تەربىيەلەش؛ شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ چىندىن باشقا مەملىكەتلەرگە ساياھەت قىلىشنى مەنئى قىلىپ، ئۇلارنىڭ چىن ئاھالىسىدىن باشقا دۇنيا مىللەتلىرى بىلەن قىلىدىغان مىللىي، دىنىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش؛ تېرىلغۇ يەر، كان ۋە سانائەت چىنلىقلارنىڭ ياكى چىنلىلەشكەنلارنىڭ ئىلگىدە بولۇش.

ھەممىگە ئايانكى، قۇدرەتلىك ۋە زالىم بىر دۆلەتنىڭ، كۈچسىز ۋە ئارقىدا قالغان بىر دۆلەتنى يۇقىرىقىدەك ئىستىبداتلىق پىلان بىلەن يوقاتقانلىقى، تارىختا ناھايىتى ئاز كۆرۈلگەن ئىشتۇر. ئەمما، چىنلىقلار يۇقىرىقى پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىتىنى دۇنيا يۈزىدىن تامامەن يوقىتىپ، پۈتۈن يۇرتنى چىننىڭ بىر ئۆلكىسى قىلىۋېلىش نىيىتىدە بولغان. بۇنىڭدىن چىننىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە قانچىلىك يامانلىق قىلىشنى پىلانلىغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىدا تۆۋەندىكى بىر قىسىم توسقۇنلۇقلار بولمىغان تەقدىردىمۇ، بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى، ئەمما، چىن ۋەسىقلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بۇ ئامىللار مۇھىم تارىخىي ۋەقە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمەن:

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چىندە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ نۇپۇزى كۈندىن كۈنگە كۈچلەنمەكتە ئىدى. ئىنگىلىزلەر شاڭگاڭ پورتىنى، پورتىگالىيەلىكلەر ئاۋمىن پورتىنى زورلۇق بىلەن چىندىن تارتىۋالدى. ئىنگىلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن شاڭخەي، تىيەنجىن، فۇجۇ، خاڭجۇ ۋە نەنجىڭ قاتارلىق چوڭ دېڭىز

تىجارەت پورتلەردىن ئۆزلىرىگە مەخسۇس «ئىمتىيازلىق رايون» ئاجرىتىپ بېرىشكە زورلىدى. ھىجرى 1304. (مىلادى 1885). يىلى فرانسىيە ھىندچىنى تارتىۋالدى ۋە يەنە بىرتەرەپتىن، ياپونىيە كورىيىنى تالاشقىلى باشلىدى. بۇ تالاش - تارتىشلار سەۋەبى بىلەن ھىجرى 1311. (مىلادى 1893). يىلى چىن - ياپون ئۇرۇشى باشلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. كورىيە، ياپونىيىنىڭ نۇپۇزى ئاستىدىكى رايون بولۇپ قالدى. شۇ يىلى روسلار لۇشۇن پورتىنى (پورت ئارتۇرنى) ۋە لىياۋدۇڭ ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى. يەنە، شۇ يىلى، گېرمانىيە سىڭتاۋ پورتىنى، ئىنگىلىيە ۋە يىۋى پورتىنى تارتىۋالدى. ھىجرى 1316. (مىلادى 1898). يىلى روسلار يەنە، مانجۇرىيەگە تۆمۈر يول سېلىپ، تۆمۈر يولنى مۇھاپىزەت قىلىمىز دەپ، مانجۇرىيەگە نۇرغۇن ئەسكەر كىرگۈزدى ۋە بۇ باھانە بىلەن ئۇ يەرنىمۇ ئۆز تېرىتورىيىسى ئاستىغا كىرگۈزۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇلۇشى مەزكۇر چەت دۆلەتلەرنىڭ ئورتاق نۇپۇزى ئاستىغا كىرىپ قالدى. بۇ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئىمپېراتور گۇاڭشىنىڭ بويۇنسۇنماقتىن باشقا چارىسى يوقتى. بۇنىڭ ئۈستىگە ھىجرى، 1319. (مىلادى 1900). يىلى چىندە، مانجۇ خانىدانىغا مەنسۇپ «تۈەن» ئىسىملىك شاھزادىنىڭ رەھبەرلىكىدە زور بىرىقنىلاپ قوزغالدى. بۇ ئىنقىلابنى ياۋروپا تارىخچىلىرى «بوكسور قوزغىلىڭى» دەپ ئاتايدۇ. ئىمپېراتور بۇ ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇشتا ئاجىزلىق قىلدى. نەتىجىدە ئىنقىلابچىلار بېيجىڭ شەھىرىنى ۋە ئۇ يەردىكى چەتئەل ئەلچىخانىلىرىنى قورشاشقا ئالدى. ھىجرى 1320. (مىلادى 1901). يىلى، ياۋروپا دۆلەتلىرى ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن گېرمانىيەلىك قوماندان فون ۋالدەرسى قوماندانلىقىدا چىنگە نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ، ئىنقىلابنى بېسىقتۇردى. بۇنىڭ بىلەن بۇ چەت دۆلەتلەر چىنگە تېخىمۇ چىشىنى پاتۇرۇۋالدى. شۇ يىلى روسلار مانجۇرىيەنى ئىشغال قىلدى. ھىجرى 1324. (مىلادى 1904). يىلى ياپونىيە بىلەن روسىيە، كورىيەنى تاللىشىپ ئۇرۇشتى. نەتىجىدە ياپونىيە غەلىبە قىلىپ، روسلارنى بۇ يەردىن ھەيدىۋەتتى. ياۋرۇپا دۆلەتلىرى ۋە ئامېرىكانىڭ بېسىمى بىلەن روسلار مانجۇرىيەنى چىنگە قايتۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ بۇ يەرنىلا ياپون نۇپۇزى ئاستىدا قالدى. ئىمپېراتور گۇاڭشى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھايىتى قىيىن ۋەزىيەتتە تۇرۇۋاتقان بىر پەيتتە، ھىجرى 1309. (مىلادى 1891). يىلى جەنۇبىي چىندە دوكتۇر سۇڭ جۇڭسەن باشچىلىقىدا «ياش چىن» دېگەن سىياسى پارتىيە قۇرۇلدى. بۇ پارتىيە ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن پائالىيەتلىرىنى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن چىن ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمى تېخىمۇ ئاجىزلاشتى. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقىدەك پالاكەتلەر ۋە كۆتۈرەلگۈسىز بالا - قازالار ئارقا - ئارقىدىن كەلمەكتە ئىدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە زورلۇق ۋە زۇلۇم بىلەن يۈرگۈزمەكچى بولغان قورقۇنچىلۇق ئاسىمىلاتسىيە پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقىمۇ كۈچ - قۇدرىتى قالمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى بىر ئاز بولسىمۇ تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى.

مانا، بۇلارچىن تارىخچىلىرىنىڭ يازغانلىرىدۇر. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىغا كەلگەن يۇقىرىقىدەك پالاكەتلەردىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى خەۋەر سىز ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى (جاڭجۇڭ)، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچىگە چىنىدىن كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەن ۋە بۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىك سانىنى تەشكىل قىلغان چىنىقلاردىن كۆپ ساندا ئەسكەرلىككە ئېلىپ، بۇ يەرلەردە زور بىر ئەسكىرىي قوشۇن تۇرغۇزۇپ، كۈچ كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئارىدا بىر يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ئىستىباتات پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرىمەن دەپ، خەلققە زۇلۇم سېلىپ تۇراتتى. ئەمما، شەرقىي تۈركىستان خەلقى، ئۆزىنىڭ دىنى ۋە مىللىي ھەقلىرىنى قوغداش يولىدا قاتتىق تۇرۇپ كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە، بەزىدە بىر ئاز يوشاق سىياسەت قوللۇنۇشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇ دۈشمەننىڭ يۇمشاق سىياسەت يۈرگۈزۈشىدىكى بىرسەۋەپ بولسا، ئەسلى سەۋەپ. بۇرۇنقى مىللىي ئىنقىلاب جەريانىدا مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئىنقىلابچىلار تەرىپىدىن قاتتىق جازالاندۇرۇلغانلىقى ئىدى.

مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى

ئىقتىسادىي سىياسىتى

ھىجرى 1326 - (مىلادى 1908 -) يىلى ئىمپېراتور گۇاڭشى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئۈچ ياشتىكى نەۋرىسى خەنتۇڭ پۇيى ئىمپېراتور بولدى (بۇ كىشى ھازىر 107 ياپونىيە ھامىيلىقىدىكى مانجۇرىيەنىڭ ئىمپېراتورى). ئىمپېراتورنىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋاكالەتەن باش مىنىستىر يۈۋەنشەي ھۆكۈمەتنى ئىدارە قىلماقتا ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ۋەقەلەر ئۈپەيلىدىن دۆلەت ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى قىيىن ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. يۈۋەنشەي، بۇ ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، كۆپ مىقتاردا قەغەز پۇل چىقاردى. بۇ قەغەز پۇلنى شەرقىي تۈركىستاندا ئاققۇزۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان زورلۇق - زومبۇلۇقنىڭ دۇنيادا يەنە باشقا بىر مىسالى يوقتۇر. چۈنكى، بۇ پۇل پۈتۈن دۇنيادىكى قەغەز پۇللارغا ئوخشاش خەزىنە ياكى بانكىنىڭ كاپالىتى ئاساسىدىكى ھۆججەت ماھىيىتىدە ئەمەستى. بۇ قەغەز پۇلنىڭ قوللىنىلىشى پەقەت، ھۆكۈمەتنىڭ زورلۇق بىلەن بۇيرۇق چۈشۈرىشى بىلەن بولغانىدى. بۇنى قوبۇل قىلمىغان كىشىگە ئۆلۈم جازاسى، ئېغىر قاماق جازاسى بېرىلەتتى ياكى ئېغىر جەزىمانە قويۇلاتتى. ھۆكۈمەت خەزىنىلىرىدە بۇ قەغەز پۇلنى، تىللا، كۈمۈش تەڭگە ياكى مىس پۇلغا تېگىشىپ بېرىدىغان ئىش يوقتى. بۇ پۇل پەقەت يېڭى بولۇش شەرتى بىلەن باج ئۆلەشكەلا ئۆتەتتى. ھۆكۈمەت بۇ قەغەز پۇلنى، شەرقىي تۈركىستاندا ئىشلىتىلىۋاتقان بىرسەر (ئون مىسقال) كۈمۈش تەڭگە پۇل بىلەن تەڭ قىممەتكە ئىگە دەپ ئېلان قىلغانىدى. چىڭ -

107 مۇئەللىپنىڭ «ھازىر» دېگىنى، 1939 - 1940 - يىللىرىنى كۆرسىتىدۇ (ن. ش. ھ.).

سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كىرگۈزگەن قەغەز پۇلىنىڭ ھەقىقىي سانى ئېنىق مەلۇم بولمىسىمۇ، شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ قولىدىكى ئالتۇن كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋالغىدەك مىقداردا كۆپ ئىدى.

بۇ قەغەزلەر شەرقىي تۈركىستانغا كېلىشى بىلەن، ھۆكۈمەت بۇ قەغەزنى ئىشلىتىش - ئالماشتۇرۇش بۇيرۇقى چىقاردى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە يېغىۋېلىنغان ئالتۇن كۈمۈشنى چىڭگە توشۇغىلى باشلىدى. يەنە باشقا تەرەپتىن شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن ئالتۇن كانلىرى ھۆكۈمەت نازارىتى ئاستىغا ئېلىندى ۋە كانچىلارنى ھەر ئايدا مەجبۇرى مەلۇم مىقداردا ئالتۇن چىقىرىپ، بۇنى ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھادا قەغەز پۇلغا دۆلەتكە سېتىپ بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى. كانچىلار، بۇنىغا ۋەزىپە قىلىپ مەجبۇرىي تېگىلغان ئالتۇننى كاندىن چىقىرىۋېلىش ياكى چىقىرىۋېلىش، نېمە قىلسا قىلىپ، ھۆكۈمەتكە ئالتۇن تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. ھۆكۈمەت، خەلقنىڭ ئالتۇن سېتىۋېلىشىنى قەتئىي مەنئىي قىلدى. ئەگەر بىرسىنىڭ ئالتۇن سېتىۋالغانلىقى سېزىلسە، ئۇنىڭ ئالتۇننى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۆزى جازاغا تارتىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ قولىدىكى بايلىق، بىر تۇتام كونا قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. مەملىكەتنىڭ ئەڭ ھەرىكەتچان ئىقتىسادى جان - تومۇرى بولغان ئالتۇن كانلىرى ۋە كانچىلىق بەربات بولدى. كانچىلار ئىشسىز يوقسۇللارغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەزكۇر قەغەز پۇل چىقىپ، ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چىندە جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ قەغەز پۇللار ئۆتمەس بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئىقتىسادى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. تىجارەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى دەسمايىسىدىن ئايرىلدى. زىيان تارتىمىغان ھېچكىم قالمىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا تۇنجى قېتىملىق

نوپۇس ئېنىقلاش

ھىجرى 1326 - (مىلادى 1908 -) يىلى يۈەنشەكەي، چىڭ ئىمپېراتورلۇقى تەۋەسىدە ئومۇمىي نوپۇس تىزىملاپ ئېنىقلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىش ھەققىدە پۈتۈن ۋالىيلارغا بۇيرۇق چۈشۈردى. چىننىڭ ئۆزىدە نوپۇس ئېنىقلاش قانداق ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئەمما، شەرقىي تۈركىستاندا بۇ مۇھىم ئىش ئاجايىپ بىر تەرىقىدە ئېلىپ بېرىلدى. يەنى، شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ ئاران ئوندىن بىرى تىزىملىنىپ سانغا ئېلىنغانىدى. بۇ نوپۇس ئېنىقلاش ئوسۇلى خەلقئارادىكى نوپۇس ئېنىقلاش ئوسۇلىغا توغرا كەلمەيتتى، ئەلۋەتتە. نوپۇس تىزىملاش ئىشى باشلىنىشتىن 5 - 6 ئاي بۇرۇن بۇنىڭ خەۋىرى ھەريەرگە تارقىلىپ كەتتى. خەلق ئىچىدە بۇ توغرىلۇق ھەرخىل گەپ - سۆزلەر تارقالدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىر ئىشى خەلقنىڭ زىيىنىغا بولغانلىقى ئۈچۈن كۆنۈپ كەتكەن خەلق، نوپۇس ئېنىقلاشنىڭ پايدا - زىيىنى تېخى بىلمىگەنلىكتىن، بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، قورقۇپ كەتتى.

بۇ ئىشتا چىنىقلىقلارنىڭ چوقوم بىر يامان نىيىتى بار دەپ گۇمان قىلىپ، ئەندىشىگە چۈشتى. بۇرۇندىن تارتىپ چىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بارغان ھەر بىر ھەرىكىتىدە، پەقەت چىن مەنپەئەتلىك كۆزدە تۇتۇپ، بۇنى زورلۇق - زومبولۇق بىلەن ئىجرا قىلىپ، خەلقنىڭ پايدا - زىيىنىغا ھېچ ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكتىن نوپۇس ئېنىقلاش ئىشىدىنمۇ خەلقنىڭ قورقۇپ، گۇمانلىنىشى تەبىئىي ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمەت خادىملىرى، مەيلى چىنلىق ياكى يەرلىك بولسۇن، ھەممىسى پۇرسەت تاپسلا خەلقنى قورقۇتۇپ پارە ئېلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، نوپۇس ئېنىقلاش ۋەزىپىسى كەلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت خادىملىرى خەلقنىڭ قورقۇپ قالغانلىقىنى ئۆز شەخىشى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ياخشى بىر پۇرسەت دەپ بىلىپ، «نوپۇسنى تىزىملاپ ئېنىقلاش ئىشىدا ھۆكۈمەتنىڭ يامان بىر پىلانى بار» دەپ پىتتە. شۇ تارقاقلىقى باشلىغان. «پۈتۈن خەلقنى دەپتەرگە تىزىملاپ بولغاندىن كېيىن، ياشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئىچكىرىگە (چىنگە) ئېلىپ كېتىدۇ. تىزىملانغان كىچىك بالىلارنى چىنچە مەكتەپكە ئېلىپ، پۈتۈن مىللىي ۋە دىنىي مەكتەپلەرنى تاقايدۇ. تىزىمغا قاراپ ئادەم بېشىغا باج قويۇپ چوقا پۇلى ئالىدۇ» دەپ، خەلق ئىچىدە ئەندىشە ۋە ئەنسىزلىك تارقاتقان. بۇ سۆزلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ، ھەرخىل يامان سۆزلەر قوشۇلۇپ، خەلق بۇ ئىشنى ئۆزى ئۈچۈن، ناھايىتى خەتەر دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا نەپرەت كۆزى بىلەن قاراشقا باشلىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھەقىقىي بىر نوپۇس ساناش ئىشى ئېلىپ بېرىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ۋەزىيەت ئىچىدە بۇ ئىش باشلاندى. ھەركىشى ساناقىتىن قېچىپ ئۆزىنى ۋە ئائىلىسىنى دەپتەرگە يازدۇرماستىن يەنى، تىزىمگە ئالدۇرماستىن چارسىنى ئىزدەشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى، نوپۇسنى ساناشقا كەلگەن ھۆكۈمەت خادىمىغا پارە بېرىپ، كەتكۈزۈپىتىش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق، بۇلارغا پارە بېرىپ، بەزىلەر پۈتۈن ئائىلىسىنى، بەزىلەر ئائىلىدىكى بىرنەچچە كىشىنى دەپتەرگە تىزىملىنىش «خەتىرىدىن» دىن ئوڭايلا قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇنىڭ بىر مىسالى: مەن شۇ چاغدا توققۇز ياشتا بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگەتكەندىم. ئوقۇش - يېزىش ساۋادىم بار ئىدى. رەھمەتلىك دادام پۈتۈن ئائىلىمىزنى دەپتەرگە يازدۇرماستىن بېرىشتى. ئەمما، يۇرت ئىچىدە تونۇلغان بىر كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەڭ ئاز 3 - 4 كىشىنى يازدۇرماي بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ ئۆيىمىزگە نوپۇس تىزىملاش ئۈچۈن كەلگەن قادىر بەگ، ئائىلىمىزدىكى جەمىي ئون ئىككى جاندىن، دادام ۋە يەنە ئىككى كىشىنىڭ ئىسمىنى ۋە يېشىنى دەپتەرگە يېزىپ كەتتى. يەنى، ئائىلىمىزدىكى ئون ئىككى كىشىدىن (مەن ۋە باشقا تۆت قېرىندىشىمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) توققۇزى سانالمىدى. يەنە، توغقانلىرىمىزدىن بىر ھۆيلا ئىچىدىكى ئەللىك كىشى ئازغىنە پارا بېرىپلا ھەممىسى تىزىملانماي قۇتۇلدى. بۇنىڭغا ئوخشاش مىساللار ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئۇندىن باشقا، شەرقىي تۈركىستاندىكى نوپۇس

ساناش ئىشى ئالتە ئاي داۋام قىلغان. ھالبۇكى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى نوپۇس ئىنقىلاش قانۇنىغا ئاساسلانغاندا، شەرقىي تۈركىستاندەك بىر يۇرتنىڭ نوپۇس ئىنقىلاش ئىشى 2 - 3 كۈندىن ئۇشۇق داۋام قىلماسلىقى كېرەك.

يۇقىرىقىدەك، ئۆزەمنىڭ كۆرگەن بىلگەنلىرىمگە ئاساسەن مەن، بۇ نوپۇس ئىنقىلاشتا شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ 90% ى سانالمىغان دەپ ئېيتالايمەن. ئەمما، بەزى جايلاردا پەرقلىق بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، شەرقىي تۈركىستان ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 80% نىڭ تىزىم دەپتىرىگە يېزىلمىغانلىقىدا شەك يوق. ھىجرى 1327 - (مىلادى 1909 -) يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى نوپۇس ئىنقىلاش نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنى بىر يېرىم مىليون دەپ ئېلان قىلدى.

لېكىن 30 يىلدىن بېرى شەرقىي تۈركىستانغا ساياھەت قىلغان ياۋرۇپالىق ئالىم ۋە مۇتەخەسسسلەر تەخمىن قىلغان سانى بۇ ئېلاندىكىدىن كۆپ پەرقلەندۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇسىنى 13 مىليون، بەزىلىرى 15 مىليون دەپ تەخمىن قىلسا، يەنە بەزىلىرى 20 مىليون دەپ تەخمىن قىلىشماقتا.

چىن مانجۇ ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىدە، شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈمەت تەشكىلاتى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالىي بولغان كىشى، ئىمپېراتورنىڭ ۋەكىلى ۋە ئۇرۇنباسارى ھېساپلىناتتى. يەنى، جاڭجۇڭ (باش قوماندان) ئۇنۋانى بىلەن چەكسىز ھوقۇققا ئىگە ھاكىمىيەتلىك بولۇپ، ھېچكىمنىڭ ئالدىدا جاۋاپكار ئەمەستى. جاڭجۇڭ، شەرقىي تۈركىستاننى يەتتە ۋىلايەتكە بۆلۈپ ئىدارە قىلاتتى. ۋىلايەت «تاۋ» دەپ ئاتىلىپ، قەشقەر بىلەن خوتەن بىر ۋىلايەت بولغانىدى. ۋىلايەت ۋالىيسى «دوتەي» ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا ھاكىملار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرىنچى دەرىجىدىكىلىرى «شەن خۇۋ»، ئىككىنچى دەرىجىدىكىلىرى «شەن» ۋە ئۈچىنچى دەرىجىدىكىلىرى «جىسا» دەپ ئاتىلاتتى. ھەر بىر ۋىلايەت ۋە ناھىيە مەركىزىدە «لىيىمۇڭ» ئۇنۋانلىق ساقچى ئىدارە باشلىقى بار ئىدى. يۇرتنىڭ پۈتۈن مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىدا ھوقۇق تامامەن دوتەي ۋە ھاكىملارنىڭ قولىدا ئىدى.

ئەسكىرىي جەھەتتە، جاڭجۇڭنىڭ قول ئاستىدىكى ياردەمچىسىنى فۇتەي، ئارمىيە قوماندانىنى تەتەي، پولىك قوماندانىنى جىڭتەي، مىڭبېشىنى شېتەي دەپ، ئاتايتتى. بۇنىڭدىن تۆۋەن دەرىجىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلار «تۇڭلۇڭ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇششاق ئەسكىرىي خادىملار «فۇگەن»، «سۇڭگەن» دەپ، ئاتىلاتتى.

يوقىرىدا كۆرسۈتۈلگەن مەمۇرىي ۋە ئەسكىرىي مەنسەپتارلارنىڭ ھەممىسى بۈتپەرەست

چىنىلىقلاردىن تەيىن قىلىناتتى. يەرلىك مۇسۇلمان تۈركلەر ۋە چىنىلىق مۇسۇلمان «تۇڭگان» لار بۇ مەنەسەپلەرگە قەتئىي تەيىنلەنمەيتتى. شەھەرنىڭ تېشىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ بېگى ۋە مىراپلىرىغىچە يەرلىك تۈركلەردىن ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە، خەلق ئىچىدە مۆتىۋەر دىنىي پېشىۋا سۈپىتىدىكى مۇپتى ۋە قازىلار بار ئىدى. قانۇنىي جەھەتتە بۇلارنىڭ بىر ھوقۇقى يوقتى. مەيلى مەمۇرىي ياكى ھەربىي مەنەسەپتارلار بولسۇن، ھەممىسى بېسىم ئىشلىتىپ خەلقنى ئېزىش ۋە ئالۋاڭ - سېلىق توپلاشنىلا بىلەتتى. بۇلارنىڭ خەلققە قىلغان زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىقلىرىنى ھېچكىم سورمايتتى. بۇلارنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، جاڭجۇڭغا ئەرز بەرگەن كىشىگە، ئۆلگىچە تايلاق ياكى تۈرمە جازاسى بېرىلەتتى.

4. پەسىل

چىن جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان

ھىجرى 1330 - (مىلادى 1911 -) يىلى «ياش چىن» پارتىيىسى غەلىبە قىلىپ، چىندە ئىمپېراتورلۇق تۈزۈمى يىقىلدى ۋە جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. جۇمھۇرىيەتنىڭ چىنگە پايدىسى بولغانلىقىدا شۈبھە يۇق. ئەمما، بۇنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا زىياندىن باشقا بىرنەرسە ئېلىپ كەلمىگەنلىكى ھەممىگە ئاياندىر. جۇمھۇرىيەتنىڭ داھىسى سۇڭ جۇڭشەننىڭ شەرقىي تۈركىستان توغرىسىدا قوللانغان سىياسىتى، ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكىدىن پەرقسىز بىر يامان نىيەت ئۈستىگە قۇرۇلغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىپ، ئىككى يىل ئۆتمەستىن، چىن جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا تۇرۇشلۇق ئومۇمىي ۋالىيىسى (جاڭجۇڭخې) مەركىزى ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مۇستەبىدلىكى شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن بۇرۇنقى ھەرقانداق زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇستەبىدلىكىدىن يامانراق بولدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۈچۈن، بېشىدىكى ھۆكۈمەت تۈزۈمىنىڭ يەڭگۈشلەنگەنلىكىدە، ھېس قىلغۇدەك بىر پەرق بولمىدى. پەقەت، بىرقانچە ئائىلەلەر، ئىسىملار ۋە رەسىملەر يەڭگۈشلەندى، خالاس. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتمەن. چىن جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاتىسى سۇڭ جۇڭشەننىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئىجرا قىلماقچى بولغان سىياسىي پىلانى ۋە بۇنى ئىجرا قىلالماسلىقىدىكى سەۋەپلەر ھەققىدە، چىندىن خۇسۇسىي يول بىلەن ئالغان مەلۇماتىمىزغا قارىغاندا تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

(1) - چىندىن قايسى يول بىلەن بولمىسۇن كۆپ ساندا كۆچمەن كۆچۈرۈپ كېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن ۋىلايەتلىرىگە يەرلەشتۈرۈش.

(2) ئومۇمەن، شەرقىي تۈركىستاندا مەكتەپ يېشىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسىنى مەجبۇرەن چىنچە مەكتەپلەرگە ئېلىپ، ئۇلارنى چىنچە تەربىيەلەش. پۈتۈن مىللىي مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنى ھۆكۈمەت

قولغا ئېلىپ، چىنچە مەكتەپكە ئۆزگەرتىش. شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن ۋە خىپىلەرنى ھۆكۈمەت مۇسادىرە قىلىپ، بۇ ۋە خىپىلەرنىڭ كىرىمىنى، چىنچە مەكتەپلەرگە خىراجەت قىلىش.

(3) بۇرۇنقى، «تىل - يېزىق رەسمىي چىنچە بولسۇن» دېگەن قانۇنغا، مائارىپ تىل - يېزىقىمۇ پۈتۈنلەي چىنچە بولسۇن، دېگەن ماددىنى قوشۇش.

(4) جۇمھۇرىيەت قانۇنىغا ئۇيغۇن ئۇسۇل بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەربىر ۋىلايىتى بىردىن ۋەكىلنى چىن پارلامېنتىغا ئەۋەتىش. ئۈرۈمچىدە بىر ۋىلايەت مەجلىسى تەشكىلى قۇرۇپ چىقىپ، بۇنىڭغا ھەر بىر ناھىيىدىن بىردىن ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش. ھەر ئىككى ئورۇن ئۈچۈن سايلىنىدىغان ۋەكىللەرنىڭ چىنچە ئوقۇش ۋە يېزىشنى بىلىشنى شەرت قىلىش.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ پىلاندا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتىنىڭ پۇرىغىمۇ يوق. بۇ پىلاندىن مەقسەد، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى چىنچىلەشتۈرۈش، بۇ مەملىكەتنى چىنچىلەشتۈرۈش، بۇ مەملىكەتنى چىنچىلەشتۈرۈش، بۇ پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۈچۈن، چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىمتىيازى كۈچلەنىپ، يەرلىك خەلق بۇنىڭغا قارشى چىقىمىغان تەقدىردىلا مۇمكىن بولاتتى. لېكىن، ئىككى يىل ئىچىدە جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستاندا ئانچە ئىمتىيازغا ئىگە بولالمىدى ۋە خەلقىمۇ خېلى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جاڭجۇڭ مەركەزىنى ئېتىراپ قىلماي شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەقىل ئىدارە قىلىشقا باشلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ پىلاننىڭ بىرقىسمى ئىجرا قىلىنىشقا باشلاپ - باشلىمايلا سۇغا چىلاشتى. بىرقىسمى كۆرۈنۈشتە ئىجرا قىلىنغاندەك تۇرسۇمۇ، ئەمەلىيەتتە يوق ھېساپتا ئىدى.

چىن ھۆكۈمىتى بۇ پىلاننىڭ بىرىنچى ماددىسىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، مىڭگو (جۇمھۇرىيەت) نىڭ 1-يىلى، گەنسۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىسيان چىقارغان بىرنەچچە يۈز ئۆيلۈك تۇڭگانلارنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ، قاراشەھەر ئەتراپىغا ۋە شەرققە يەرلەشتۈرۈپ، ئۇ جايلاردىكى قالماقلارنىڭ كەڭ يەر - زېمىن ۋە ئۆي ۋاقىرلىقىنى مۇسادىرە قىلىپ، بۇ كۆچمەنلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەن. لېكىن، كېيىنچە ھۆكۈمەتنىڭ كۈچى يېتىشمىگەنلىكتىن بۇخىل كەڭ كۆلەمدىكى كۆچمەن كۆچۈرۈپ چىقىش ئىشلىرى توختىغان.

جۇمھۇرىيەتنىڭ 2-يىلى مەزكۇر پىلاننىڭ 2-ماددىسىنى ئىجرا قىلىپ، شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەردە چىن ئۇسۇلى بويىچە مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن، ھەرقايسى جايلارغا مەخسۇس ئەمەلدارلار ئەۋەتىلگەن. بۇلار ھاكىم، ئامبىانلارنىڭ ياردىمى بىلەن يەرلىك خەلققە ئالۋاڭ سېلىپ، ياغاچ - تاش يىغىپ مەكتەپ سالىدى ۋە خەلققە، بالىلىرىنى بۇ مەكتەپلەرگە ئەۋەتىشنى تەشەببۇس قىلغىلى باشلىدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىچىدە ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق ۋە نەپرەت قوزغالدى. ھۆكۈمەت خەلقنىڭ بالىلىرىنى ئۇچرىغان يەردە زورلۇق بىلەن مەكتەپكە تۇتقىلى باشلىدى. بەگ، قازى - مۇپتى ۋە يۈز بېشىلارنىڭ

ھەربىرىگە ئۇندىن يۈزگىچە بالىنى مەكتەپكە تۇتۇپ بېرىش ۋەزىپە قىلىنغان. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىمىغانلار ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان. بەزىلىرى تورمغا تاشلانغان ۋە يا ئېغىر جەزىمانە قويۇلغان. دەسلەپتە، بۇكىشلەر مەنسەپلىرىدىن ئاجراپ كېتىش ياكى جازاغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا بىرئاز كىرىشكەن بولسىمۇ، خەلقنىڭ جىددى قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئامالسىز قالغان. ئاخىرى خەلق بۇنىڭغا ياخشى بىر چارە تاپقان. ئەمەلدارلارغا پارە بېرىپ، بالىلىرىنى مەكتەپتىن قۇتقۇزۇشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش بىر سودا ئىشىغا ئايلىنىپ، ئەمەلدارلارغا پۇل بەرگەنلەرنىڭ بالىلىرىنى قويۇۋەتكەن. پۇل بەرمىگەنلەرنىڭ بالىلىرىنى مەكتەپكە تۇتۇپ بېرىپ، شەھەرلەردە 4-5 تىن، يېزىلاردا بىردىن مەكتەپنى بالا بىلەن تۇشقۇزالىغان. ئەمما، ئاز ساندىكى بۇ مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشتا ھۆكۈمەت ئىككى زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. بىرىنچىسى، مەكتەپلەرنىڭ چىقىملىرى دەسلەپتە، ۋەخىپىلەردىن تەمىن قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىنچە خەلقنىڭ قارشى چىقىشى بىلەن بۇ ئىش قىيىنلاشتى. ئىككىنچىسى، يېتەرلىك ساندا ئوقۇتقۇچى يوقتى. يۇقىرىقى سەۋەپلەر بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ بۇ پىلاننىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا مۇمكىن بولمىغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى تاقىلىپ، ئازراق بىر قىسىملا قالغان. بۇ مەكتەپلەردە بىر ھەرپ چاغلىق ئىلىم ئۆگىتىلمىگەن. چۈنكى، بۇ مەكتەپلەرنىڭ دەرس پروگراممىسى، پەقەت، ئوقۇغۇچىلارغا چىنچە تىل - يېزىقنى ئۆگىتىش ۋە ئۇلارنى چىن تەبىئەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى. كېيىنچە، بۇ مەكتەپلەر تاقىلىپ، شەھەرلەردە 1 - 2 دىن چىنچە مەكتەپ قالدى. بۇلارغا سەككىز يىللىق مۇددەت بىلەن 20 - 30 ئوقۇغۇچى ئېلىپ، چىنچە تىل ۋە يېزىق ئۆگىتىپ، تىلماچ ۋە كاتىپ يېتىشتۈرىدىغان بولدى.

ھۆكۈمەتنىڭ، چىن پارلامېنتىغا ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش تۇغرىسىدىكى بۇيرۇقى ۋاقىتدا ئىجرا قىلىنماي، جۇمھۇرىيەتنىڭ 5 - يىلىغا كەلگەندە ۋەكىل ئەۋەتىلدى. ئۇرۇمچىدىمۇ شۇ يىلى، بىر مەجلىس تەشكىلى قۇرۇلدى. بۇنى، «شەرقىي تۈركىستاندا ۋەكىل سايلىمى» دېگەن بۆلۈمدە بايان قىلىمەن.

شەرقىي تۈركىستاندا «ئىككى يېرىم» ھۆكۈمەت

چىننىڭ ئىمپېراتورلۇق دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ۋە جۇمھۇرىيەت دەۋرىدىكى، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ چىندىكى ئىمتىياز ۋە ھوقۇقلىرى دۇنياغا ئايان بولغان بىر ھەقىقەتتۇر. لېكىن، شەرقىي تۈركىستاندا، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىشتىن بىر قانچە يىل ئىلگىرىدىن باشلاپ، روس ۋە ئىنگلىز كونسۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى پۇقرالىرى ئىگە بولغان ئىمتىياز كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك

دەرىجىدە ئالاھىدە ئىدى¹⁰⁸. ھەتتا بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھامىيلىقىدىكى مەملىكەتلەردىمۇ بۇلار مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىمتىياز دەۋرىنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ بەزى زىيالىلىرى «ئىككى يېرىم ھۆكۈمەت دەۋرى» دەپ ئاتىغان. يەنى، بىر ھۆكۈمەت روس كونسۇلۇسلىقىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچى ھۆكۈمەت، ئوخشاش دەرىجىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان ئىنگىلىز مۇئاۋىن كونسۇلۇسلىقىنى ۋە يېرىم ھۆكۈمەت - چىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئومۇمىي ۋالىيسىنىڭ چارىسىز ھۆكۈمىتىنى كۆرسىتىدۇ. گەرچە، بۇ بىر ئاز مۇبالىغە قىلىنغاندەك كۆرۈنىمۇ، شەرقىي تۈركىستاندا بۇ ئىككى چەت دۆلەت ئەلچىسىگە بېرىلگەن ئىمتىياز ھەقىقەتەن تەسەۋۋۇردىن تاشقىرى بولغانلىقتىن ئەمەلىيەتكە يېقىن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇ كونسۇللەر، چىن قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىش ئۇيىقتا تۇرسۇن، خەلقئارا قانۇنىمۇ دەپسەندە قىلىپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھەرىكەت قىلاتتى. روس كونسۇلخانىسى يېنىدا، روسلارنىڭ قوراللىق پىيادە ئەسكەرلىرى ۋە توپچى قىسمى بار ئىدى. ئىنگىلىز كونسۇلخانىسىدا ئەسكەر بولمىسىمۇ، ئادەملىرى كۆپ ۋە ھوقۇقى روس كونسۇلى بىلەن تەڭ دەرىجىدە ئىدى. بۇ كونسۇللارنىڭ سۆزىنى، جاڭجۇڭ ۋە دوتەي (ۋالىي) لەر رەت قىلالمايتتى. لېكىن، بۇنىڭ ئەكسىچە، كونسۇللار ئۇلارنىڭ سۆزىنى خالىغان ۋاقىتتا رەت قىلاتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردە بۇ كونسۇللەرنىڭ ۋاكالەتەن ئىش بېجىرىدىغان، «ئاقساقال» ئۇنۋانىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق كىشىلىرى بار ئىدى. بۇ ئاقساقاللار ئۆز تەۋەسىدىكى شەھەر ئامبىلىرىدىنمۇ ئۈستۈن نۇپۇزغا ئىگە ئىدى. كونسۇللەر ۋە ئاقساقاللەر، شەرقىي تۈركىستانلىق كىشىلەردىن خالىغىنىنى ئۆز پۇقرالىقىغا ئېلىپ، پۇقرالىق گۇۋانامىسى بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. روس ۋە ئىنگىلىز پۇقرالىرىنىڭ داۋالرىنى ئۆز كونسۇل ۋە ئاقساقاللىرى سوراپ، ھەل قىلاتتى. چىن ئەدلىيە ئورۇنلىرى بۇلارنىڭ داۋاسىغا ئارىلىشالمايتتى. ئەگەر، بىر شەرقىي تۈركىستانلىق بىلەن روس ياكى ئىنگىلىز پۇقراسى داۋاللىشىپ قالسا، بۇنى كونسۇل ياكى ئاقساقال سوراپ، ئۆز پۇقراسىنىڭ تەرىپىنى تۇتۇپ ھۆكۈم قىلاتتى. ئەگەر، بۇنداق بىر داۋا، ئامبان ياكى قازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، چەت ئەللىكنىڭ تەرىپىنى تۇتۇپ، بۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، كونسۇل ياكى ئاقساقالنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى.

روس ۋە ئىنگىلىز پۇقرالىرى تىجارەت بېجى تۈلىمەيتتى ياكى يېرىم باج تۈلەيتتى. دوتەي ۋە ئامبانلار، كونسۇل ۋە ئاقساقاللارنىڭ تەلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەگەر، قارشىلىق كۆرسەتسە، ئۇلارنىڭ ئاھاننىڭ ئۇچرايتتى ۋە يۇقىرىغا شىكايەت قىلىپ، مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلايتتى. روس ۋە ئىنگىلىز پۇقرالىرى زېمىن ۋە ئىمارەت سېتىۋېلىشتا ئەركىن ئىدى. يەرلىك خەلققە زىيان يەتكۈزۈشمۇ، بۇنى ھېچكىم سورىمايتتى. يېزىدا بولسا روس ۋە ئىنگىلىز پۇقرالىرى دېھقانچىلىق

108 خەلق، روس پۇقراسىنى «گاراژدان»، ئىنگىلىز پۇقراسىنى «پەرەڭ پۇقراسى» دەپ ئاتايتتى (ن. ش. ھ.).

بېجىدىن باشقا ئالۋاڭ - سېلىق تۆلىمەيتتى. خەلقنىڭ زىرائەتلىرى سۈسزىلىقتىن قۇرۇپ كەتسىمۇ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ زىرائەتلىرىگە ۋە باغلىرىغا سۈ بېرىلەتتى. روس ۋە ئىنگىلىز پۇقرالىرى يەرلىك خەلقنى ئېزىش، ھاقارەت قىلىش ۋە ئۇرۇپ - تىللاشتىمۇ ئەركىن ئىدى. خەلقنىڭ داد - پەريادىنى ئاڭلايدىغان كىشى يوقتى. ھۆكۈمەتكە باج تۆلەشنى ئېغىر كۆرگەن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ، جازادىن قۇتۇلۇشنى ئىزدىگەن، زىرائەتتى سۈسزى قىلىپ، چارسىز قالغان ياكى بىر يۇرتىدىن ئىنتىقام ئېلىشنى قەست قىلغان كىشى، دەرھال روس ۋە ئىنگىلىز ئاقساقىلىغا بىرئاز پۇل بەرسە، پۇقرالىق گۇۋانامىسى ئالاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشى خالىغان ئىمتىيازغا ئىگە بولاتتى.

روس ۋە ئىنگىلىز كونسۇللىرىنىڭ بۇنداق چەكسىز ھوقۇق ۋە ھەقسىز ئىمتىيازلىرى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، روس ئىمپېراتورلۇقى يىقىلدى ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى روس كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. روسىيەدە بولشېۋىك ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى روس گارازدانلىقىغا ئۆتكەنلەر، دوتەي ۋە ئامبىلارغا پارە بېرىپ، قايتا چىن پۇقرالىقىغا ئۆتتى. ئۇندىن كېيىن، ھۆكۈمەت، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىنگىلىز كونسۇلخانىسىنىڭ خەلقئارا قانۇنىدىن تاشقىرى باشقا ئىمتىيازلىرىنى ئاستا - ئاستا قالدۇرۇپ، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ داۋالىرىنىلا بىر تەرەپ قىلىشقا يول قويدى. ئاقساقاللارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى كىچىكلەپ، ئۇلار كونسۇلخانىنىڭ ئادەتتىكى خەۋەرچى خادىملىرى دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن «ئىككى يېرىم ھۆكۈمەت» نىڭ «ئىككىسى» يىقىلىپ، «يېرىمى» پۈتۈنلەندى.

قاراسىپە چىلىكلەر جەمئىيىتى (گېلاۋخۇي)

چىندە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەسكەرلىرىنى زامانىۋى ئۇسۇل بىلەن تەربىيەلەپ، ئىنتىزامغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، بۇخۇسۇستا تەلىم ئالغان «ياڭ» فامىلىلىك بىر ئوفتسېرنى مىڭبېشىلىق ئۇنۋان بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتتى. ياڭ، ئىلىغا كېلىپ بىر يىل ئىچىدە كۈرەدىكى مەركەزدە ئەسكەرلەرنى تەربىيەلەپ، يېڭى نىزامغا كىرگۈزدى ۋە يېڭى قورال ئەكەلدۈرۈپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللاندۇردى. كېيىنچە ئۆز ۋەزىپىسىدىن باشقا مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشقىلى تۇردى ۋە جاڭجۇڭنى ئىشقا باشلاپ، خېلى نەسىر پەيدا قىلدى. ھەممە يەردە «ياڭ نۇڭلۇڭ» نىڭ گەپ - سۆزى قىلىنىدىغان بولدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، شەرقىي تۈركىستانغا يۈەن داخۇ ئىسمىلىك يېڭى بىر جاڭجۇڭ كەلدى. گەرچە يۈەن داخۇ جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن كەلگەن كىشى بولسىمۇ، شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپلا جۇمھۇرىيەت قانۇنلىرىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ، چىڭ ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىدىكى شەكىلدە ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى باشلىدى. كۈنلىق تەرەپتارلىرىنى يېنىغا ئويلاپ، ئۇلارنى ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئورۇنلاردا ئىشقا قويدى. ئاغزىدا مەركەزگە ئەۋەتسىمۇ،

ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، ھەرقانداق يېڭىلىققا قارشى چىققىلى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ياك تۇڭلۇڭ ۋە يۈەن داخۇ ئارىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا بولدى. ياك تۇڭلۇڭ بىر كېچىدە جاڭجۇڭ يامۇن (ئوردى) غا ئۇشتۇمۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنى مەغلۇپ قىلدى. جاڭجۇڭ يۈەن داخۇ بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن قۇمۇل ئارقىلىق قاچقانچە چىنگە كەتتى. شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن ھۆكۈمىتى ئىچىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى كۈنلىق تەرەپتارلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ياك تۇڭلۇڭغا قارشى چىقتى. غولجا ۋىلايىتىدىن باشقا ۋىلايەتتىكىلەر ئۈرۈمچىدىكى فۇتەي (شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشغالىيەتچى چىن ئەسكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى) بىلەن بىرلىشىپ، ياك تۇڭلۇڭغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۈرۈمچى بىلەن ئىلى ئوتتۇرىسىدىكى جىڭ دېگەن يەردە ئالتى ئاي ئۇرۇش بولدى. نەتىجىدە، ياك تۇڭلۇڭ مەغلۇپ بولۇپ بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن مۇزات ئارقىلىق قەشقەرگە قاچتى. بۇ ئارىدا ياك تۇڭلۇڭ، كۈنلىق تەرەپتارلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى چىنلىقلاردىن ئۆزىگە خېلى كۆپ تەرەپتار پەيدا قىلغانىدى. بۇلار بىلەن بەزى شەھەرلەردە مەخپىي ۋە بەزى شەھەرلەردە ئاشكارە ھالدا تەشكىلات قۇرۇپ چىققانىدى. بۇ جەمئىيەتكە گېلاۋخۇي (ئىلغار قېرىنداشلار جەمئىيىتى) دەپ نام بېرىلگەن. بۇ جەمئىيەتنىڭ ئالامىتى، ئەزا بولغانلار بېشىغا قارا بۆز يۆگۈۋالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى بۇلارنى «قاراسپەچلىكلەر» يەنى، قارا سەللىكلەر دەپ ئاتايتتى. قاراسپەچلىكلەر بارغانسېرى كۈچلنىپ، ئالتى شەھەردىكى بەزى شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى ۋە بەزى شەھەرلەردىكى دوتەي ۋە ئامبانلار بىلەن تېرىكشىشكە باشلىدى. ئەسلىدە بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىدى شەرقىي تۈركىستاندا جۇمھۇرىيەت قانۇنلىرىنى ھەقىقىي رەۋىشتە يولغا قويۇش ۋە كۈنلىق تەرەپتارلىرىنى ھۆكۈمەت بېشىدىن يىراقلاشتۇرۇش ئىدى. لېكىن، ئالتى شەھەردىكى قاراسپەچلىكلەر بۇ تەشكىلاتنى يامان غەرەزلىرى ئۈچۈن قوللاندى. جەمئىيەتتىكى ئوغرى - قىمارۋازلارنى يېنىغا يېغىۋېلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىسى يوق، بىتەرەپ بايىلارنىڭمۇ مال - مۈلكىنى بولاپ - تالاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزدى. دائىم قورال كۆتۈرۈپ يۈرۈپ خەلقنى قورقۇتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇ تەشكىلاتقا يېقىن كەلمەي بۇنىڭغا بۇلاڭچىلار تەشكىلاتى دەپ، نەپرەت كۆزى بىلەن قارىغانىدى. ھىجرى 1333 - (مىلادى 1914 -) يىلى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، گېلاۋخۇيىنىڭ باشلىقى ياك تۇڭلۇڭ مەغلۇپ بولدى ۋە ئىلىدىن قېچىپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، تەرەپتار توپلاپ، ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا تېرىشقان بولسىمۇ، ئۈرۈمچىدىن ئۇنى قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەرگە تاقابىل تۇرالماي، پەرغانىغا قېچىپ كەتتى. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر شەھەردىكى قاراسپەچلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۈگەتتى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان يەنە، كۈنلىق تەرەپتارى بولغان چىنلىق مۇستەبىدلەرنىڭ قولىدا قالدى.

شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي ئويغۇنۇش

ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىغا يېيىلغان غەپلەت، شەرقىي تۈركىستاندىمۇ ھىجرىنىڭ 1321- (مىلادى 1903-) يىللىرىغىچە خېلى ئېغىر ھالدا داۋام قىلماقتا ئىدى. مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە تەلىم - تەربىيە كونا ئەنئەنە بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى. زاماننىڭ تەقەززاسى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىشى لازىم بولغان ئىسلاھاتلاردىن ئەسەرمۇ يوقتى. ئۆلىمالار ۋە باشقا سىنىپتىكىلەر كونا ئەنئەنىنى، مۇقەددەس ۋە ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان بىرمەزھەپ دەپ قاراپ كەلگەنىدى. ئىسلامنىڭ باشلانغۇچىدىن تارتىپ زامانىمىزغىچە، تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلىدا مىڭلارچە ئىسلاھات ۋە ئۆزگۈرۈشلەر يۈز بەرگەن تارىخ ۋە سەۋەپلەرنى ئەسلىيدىغانلار بەك ئاز ئىدى. دۇنيادا باشقا مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئىلىمدە، سەنئەتتە ۋە باشقا ساھەلەردە ئىنتايىن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى شەرقىي تۈركىستان خەلقى ھەيرانلىق بىلەن ئاڭلىماقتا ئىدى. بەزى كىچىك ئادەملەر، شەرقىي تۈركىستاندا بۇخىل تەرەققىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايتتى. ئەمەلىيەتتەمۇ، ھەر قانداق بىر كۈنلىقنى مۇقەددەس دەپ بىلىپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشنى ئىماندىن ئايرىلىش دەپ قارايدىغان، ھەر قانداق بىر يېڭىلىقتىن نەپەرەتلىنىپ، ئۇنى ئىسلامغا خىلاپ ۋە ئىنسانىيەتكە زىيانلىق دەپ قارايدىغان. ئىلىمىزلىكنى، چارىسىزلىكنى، ھۇزۇرلۇق ۋە زىللەتنى كامال دەپ تونۇيدىغان بىر مىللەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە سائادەتكە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەممىسىنى مۇنداق دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۆلىمالار ۋە باشقا تەبىقىدىكىلەر ئىچىدە ئاللىبىخا، ئۈستۈن قابىلىيەتلىك مۇنەۋۋەر كىشىلەرمۇ ئاز - تولا بار ئىدى. بۇلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ دۇنيا مىللەتلىرىدىن ھەر ئىشتا ئارقىدا قېلىۋاتقانلىقىنى ۋە بۇ مىللەتنىڭ كۈندىن كۈنگە بەختسىزلىككە قاراپ كېتىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن ئېچىنماقتا ۋە دەرەخلىرىنى يۈشۈرماي، بۇ خەتەرلىك ۋەزىيەتتىن قۇرۇلۇشنىڭ يولىنى ئېزىمەكتە ئىدى.

ئاخىرى بۇ مۇنەۋۋەرلىرىمىزدىن قەشقەرلىك شېھىد ئابدۇلقادىر دامۇللام، ھىجرى 1325- (مىلادى 1907-) يىلى ئەتراپىدا تۈركىيە، مىسىر ۋە شام قاتارلىق مەملىكەتلەردە بىر تەتقىقات ساياھىتى ئېلىپ بېرىپ، زامانىۋىي مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. ئىسلاھاتنىڭ ئۇسۇللىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ كېلىپ، قەشقەردە باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئۈچۈن، تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىدا كىتاپ ھازىرلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، يۇرتتىكى چەت ئەلنى كۆرۈپ كەلگەن ۋە يېڭىچە مائارىپقا كۆڭۈل بەرگەن سودىگەرلەرگە تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن كىتاپ باستۇرۇپ، قەشقەر شەھەر ئىچىدە «مەتلەئىل ھىدايەت» دېگەن ئىسىم بىلەن بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپنىڭ باشقۇرۇشنى ئابدۇلقادىر دامۇللام ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاتۇش، خوتەن، كۇچا ۋە تۇرپاندا ئارقا - ئارقىدىن

بىردىن زامانىۋىي دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئېچىلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بەزىسىدە تۈركىيەدىن تەكلىپ قىلىنغان ئەھمەد كامال(ئىلقۇل) بەگ ۋە ئىسمائىل ھەققى بەگ قاتارلىق مۇئەللىملەر دەرس بەرگەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىنى خەلق قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، بالىلىرىنى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن بۇ مەكتەپلەرگە بەردى. خەلق ئىچىدىن بۇخىل زامانىۋىي مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا ھېچبىر قارشىلىق چىقمىدى. ئەڭ مۇتەئەسسىپ ئەنئەنىچىلەرمۇ دەسلەپتە، بۇنىڭغا رازى بولۇشتى. مانا شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان بالىلىرى توغرا يولدا تەربىيلىنىشكە باشلىدى. بۇ يېڭى تەربىيە ئۇسۇلىدىن مەكتەپ بالىلىرى پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەزى ئىلغار ئىدىيەدىكى چوڭلارمۇ پايدىلانغان. ئۇلار، تۈركىيەدىن كەلگەن مۇئەللىملەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ، ۋەتەن ۋە مىللەتكە پايدىلىق ئىشلاردىن مەلۇمات ئېلىپ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ تۈرتكىسى بىلەن كەمتۈك بولمىسىمۇ. كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە بىر ئۇيغۇنۇش ۋە يېڭىچە پىكىرلىش ھەرىكىتى تۇغۇلدى. ھەر يەردە ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇسۇللار توغرىسىدا بەس - مۇنازىرە قىلىنىدىغان بولدى. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى سائادەتتىن مەھرۇم قىلىۋاتقانلىقىغا قارشى سادالار يۈكسەلگىلى باشلىدى. يۇرتتىكى نۇپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ ۋە ھوقۇقدارلارنىڭ، خەلقنى ئىسلاھاتتىن يېراقلاشتۇرۇشقا تېرىشۋاتقانلىقىغا نارازىلىقلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئىسلاھات تەرەپدارلىرى مەكتەپلەرنى كۆپەيتتى ۋە نەشرىيات ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن غەيرەت بىلەن ئىشلەپ، قەشقەر ۋە غولجا شەھرىدە بىردىن مەتبە قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن مىللىي جەمئىيەتلەر قۇرۇش ئۈچۈن نەشرىيات ھەرىكىتىنىمۇ باشلىدى. بۇ ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ بەزى ۋەقەلىرىنى ئەھمەد كامال ئىلقۇل «چىن ۋە تۈركىستان يوللىرىدىكى ئۇنۇتۇلماس خاتىرە» دېگەن ئەسىرىدە تەپسىلىي يازىدۇ¹⁰⁹. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ يېڭىلىق ھەرىكەتلىرى جۇمھۇرىيەتنىڭ ئۈچىنچى يىلىغا قەدەر چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچقانداق توسالغۇسىغا ئۇچرىماي داۋام قىلدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا ھۆكۈمەت گېلاۋخۇيغا (قاراسىپەچلىكلەرگە) قارشى كۈرەش بىلەن مەشغۇل ئىدى. لېكىن، چىنلىقلار بۇ مىللىي ھەرىكەتكە يامان كۆزى بىلەن قاراپ، بۇنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خەۋپلىك دەپ گۇمان قىلاتتى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك قاراسىپەچلىكلەر قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلۇپ، كۈنلىق تەرەپتارى چىنلىقلار ھوقۇقىنى قولغا ئالغانىدى. بۇ چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي ھەرىكىتىنى باشلانغۇچ ھالىتىدە يوقىتىشنى پىلانلىدى. يۇرت ئىچىدىكى بەزى ئۆلىما ۋە سودىگەرلەر، يېڭى پىكىر ۋە ئۇيغۇنۇشنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن قورقۇپ، كونا ئەنئەنىنى ياقلاپ، ھۆكۈمەتنىڭ بۇ پىلانىدىن بەك خۇش بولۇپ

¹⁰⁹ ئەھمەد كامال ئىلقۇلنىڭ بۇ ئەسەرنى، دوكتور يۈسۈپ گىدىكىلى ئوسمانلى تۈركچىسىدىكى قوليازىسىغا ئاساسەن

رەتلەپ، 1997 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلدى (ن. ش. ھ.)

("Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar" 1997 İstanbul. Ötüken Neşriyat A.Ş.)

كېتىشتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئىككىلىنىپ تۇرۇۋاتقان چىن ھۆكۈمىتى بۇنىڭدىن جاسارەتلىنىپ، ھىجرى 1333- (مىلادى 1914-). يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى، تۈركىيىدىن كەلگەن مۇئەللىملەرنى ھەيدەپ چىقاردى. ئۇ مەكتەپلەردە تەربىيلىنىۋاتقان پاكىزە روھلۇق بالىلارنىڭ تولىسىنى زورلۇق بىلەن چىنچە مەكتەپلەرگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى روھىي جەھەتتىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. يېڭى ئىسلاھات ھەرىكىتىگە قاتناشقان ياكى ھىمايە قىلغان كىشىلەرنى قاماققا ئالدى ۋە ھەرخىل جازاغا تارتتى. مەتبەلەرنىڭ بەزىلىرىنى چېقىپ، بۇزۇۋەتتى بەزىلىرىنى مۇسادىرە قىلدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ يېڭى قەدەم تاشلىغان ئويغۇنۇش ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ياۋۇزلارچە زىيانكەشلىك قىلىشى بىلەن توختىتىلدى ۋە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىرسائادەت يولىدىن مەھرۇم قىلىندى. لېكىن، «ئويغانغاننى زورلاپ ئۇخلاققىلى بولماس» دېگەن سۆز بار. گەرچە، چىنىلىقلار زامانىۋىي مەكتەپلىرىمىزنى ۋە مەتبەلىرىمىزنى يوقىتىپ. ئاغزىمىزنى ئېتىپ قويۇش ئۈچۈن قوللىرىدىن كەلگەن پۈتۈن زورلۇقلارنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئويغۇنۇش ھىسسىياتىمىزنى ۋە نەپەككۈرىمىزنى ھېچ يوقىتالمىدى. مانا، شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ئاسارىتىدىن قۇتۇلماي تۇرۇپ، سائادەتكە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىغا ئىمان كەلتۈردۈك! نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ يۈرىكىدە چىنگە يۈشۈرۈن، ئەمما، كۈچلۈك بىردۈشمەنلىك ھىسسى ۋە نەپەت ئۇرۇنلاشتى. ئەپسۇسكى، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مۇستەبىتلىكى ۋە زالىملىقى تۈپەيلىدىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى داۋاملىق ئارقىدا قالماقتا.

ئىناپ ۋە ئادالەت بىلەن ئويلاپ قارايدىغان بولساق، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئارقىدا قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى يالغۇز چىننىڭ ئىستىبداتى ۋە زۇلمدىن دەپ باھا بەرگىلىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، چىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 3000 يىللىق دۈشمىنى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھالاكىتىگە ئۇنىڭ ھېچ پەرۋا قىلماسلىقى تەبىئىي، ئەلۋەتتە. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئېلىپ بارغان قىلمىشلىرىنى يۇقىرىدا تەكرارلاپ ئۆتتۈك. چىن، بۇ قىلمىشلىرىنى ھازىرمۇ بۇرۇنقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ، كەلگۈسىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇدۇ. بۇنىڭغا بىرئاز ئەقلى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئىشىنىدۇ. مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىشنى «مۇمكىن» دەپ پەرەز قىلىپ، «چىن ھۆكۈمىتى بىزنىڭ دوستىمىز» دېسە كىمۇ بۇ ئېغىزدىكى گەپ، خالاس. چۈنكى، چىن ئۆزى دۇنيادا ئارقىدا قالغان بىر مىللەت. ئۇنىڭ تەرەققىيات ۋە ئىسلاھاتقا ئېھتىياجى بار. لېكىن، بۇنىڭغا كۈچ - قۇدرىتى يەتمەيدۇ. مۇشۇ ھالەتتىكى چىن، شەرقىي تۈركىستانغا قانداق ياخشىلىق قىلالايسۇن؟ بەلكى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنلەرگە قېلىشىدىكى ئاساسلىق مەسئۇلىيەت شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ئائىتتۇر. چۈنكى، بىر مىللەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشى، ئۇ مىللەتنىڭ تەبىئىي

ئېھتىياجى بولۇپ، بۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن، مىللەتنىڭ ئۆزى زور تېرىشچانلىق ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىشى لازىم. بۇ تەبىئىي ئېھتىياج ۋە ھاياتىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى بارلىق قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش ئۈچۈن، ھەردائىم تەييار تۇرۇش كېرەك. ھەرقانداق بالا - مۇسبەت ئالدىدا بىرلىك - بەراۋەرلىك ۋە ھەمكارلىق كۆرسىتىپ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش، مىللەتنىڭ بويىنىدىكى مۇقەددەس بىر پەرزدۇر.

مۇھاكىمە

شەرقىي تۈركىستان خەلقى، بۇ مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن غەيرەت قىلىدىمۇ؟ ئەپسۇسكى، ياق! گەرچە، ئاز ساندىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە پاراۋانلىقىنى دەپ بولسىمۇ بىرقىسىم باشلانغۇچ خاراكتېردىكى بەزى كۈرەشلەرنى قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئازراق بىر توسقۇنلۇققا دۇچ كەلگەندە كۈرەشنى تاشلاپ قويۇپ، كۆڭۈلدە ئېچىنىپ ئازاپلانسىمۇ باشقا ئەمەلىي ھەرىكەتتە بولمىدى!

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ يېتەرسىزلىكىنىڭ سەۋەبى: شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۇزۇندىن بېرى چىن ئىشغالىيەتچىلىرى قولىدا سىياسى جەھەتتىن ئەسلىكتە قالدى. ئۇندىن باشقا ئۆز ئىچىدىمۇ پىكىر ۋە ۋىجدان ئەسلىكىدە ياشىدى. مۇشۇنداق بىرقاتار تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتپەرۋەرلىك ھەتتا، ھەقىقىي مۇسۇلمانلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر مىللەت ھالىغا كېلىپ قالغانىدى. قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان تۈركلۈك ئەنئەنىسى يوقىلىپ، ئولۇغ ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتى بولغان ۋەتەن، مىللەت ۋە ئىسلام ئۈچۈن، جېنىنى مېلىنى پىدا قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، مىللەتنىڭ قۇرقۇنچاق ۋە ئاجىز نۇپۇزلۇق رەھبەرلىرى خەلقنى كۈرەش قىلىشتىن مەنئى قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ھېچبىر پىداكارلىق كۆرسەتمەي، مېھنەتسىز، جاپاسىز، مۇت قولغا كېلىدىغان دۇنيا ۋە ئاخىرەت سائادەتىنى كۈتۈپ يېتىشقا ئادەتلىنىپ كەتتى. دېمەك، شەرقىي تۈركىستان خەلقى بۇ قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە بېشىغا كەلگەن ھەر پالاكەتكە «قازاغا رىزا، بالاغا سەبرى» دەپ، بۈيۈن ئىگىشتەك ئاجىز چۈشەنچە بىلەن ياشىدى. ئەجەب، بۇنداق بىر مىللەت ئىچىدىن چىققان تەجرىبىسىز ۋە ياردەمچىسىز ئاز ساندىكى ۋەتەنپەرۋەر مۇنەۋۋەرلەرنىڭ، مىللەتنىڭ بەخت - سائادىتىنى قولغا كەلتۈرەلگىدەك بىر پائالىيەت كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىنمىدى؟ تېخى بىر نەرسىپ - ئىنتىزامغا كىرمىگەن، باشلانغۇچ ھالەتتىكى ئويغۇنۇش ھەرىكىتى مىللەتنى قۇتقۇزۇشتا يېتەرلىك مىدى؟ ئازغىنە بېسىم ۋە زۇلۇمنى كۆرۈپ، پۈتۈن ئەمەلىي پائالىيەتلىرىنى تاشلاپ، دۈشمەنگە بوي ئەگەنلەرنىڭ ئاجىز ئۆزىمىخالىقلىرى ئەقىل ئالدىدا ماقۇل كۆرۈلەتتىمۇ؟!

مىنىڭ بىلىشىمچە، شەرقىي تۈركىستاندا ئۆزىنى ۋەتەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر دەپ ئاتىۋالغان

بىرقىسىم ئىلغار زاتلارنىڭ، ھەمدە تولاراقىنىڭ ۋە تەنپەرۋەرلىكى يالغۇز ئاغزىنىڭ ئۈچىچىدىلا دەپ قويغان قۇرۇق شۇئار، خالاس. دېمەك، شەرقىي تۈركىستاندا ھەقىقىي ۋە تەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە زاتلار بارماق بىلەن سانغۇدەك ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلارنىڭ خەلق ئىچىدە مىللىي ياكى دىنىي جەھەتتە ئانچە تەسىرى ۋە پۇلىمۇ يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئاجىز قالدى. ئەكسىچە، بۇلارغا قارشى بولغان سەپتە، ھۆكۈمەت قوللايدىغان ۋە دىنىي نۇپۇزى كۈچلۈك، ئىقتىسادىي كۈچى خېلى كۈچلۈك قالاق ئۆنسۈرلار بار ئىدى. 1600000 كۋادىرات كېلومېتىرلىق كەڭرى زېمىنغا ۋە 15000000 دىن ئوشۇق نوپۇسقا ئىگە بىر مەملىكەت خەلقىنىڭ ھايات - ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ھەرىكەتنى ئاز ساندىكى زاتلارنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ خەلقنى يېتەكلەپ، ھۆكۈمەت ۋە مىللەت ئىچىدىكى نۇپۇزلۇقلاردىن ئىبارەت دۈشمەن كۈچلىرى بىلەن كۈرەش قىلىپ، غەلىبە قىلىشى مۇمكىن ئەمەستى. ئەمما، شەرقىي تۈركىستاندىكى «مەن ۋە تەنپەرۋەر» دېگەن زاتلار ھەقىقىي ۋە تەنپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ، پىكىر ۋە كۈچ جەھەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، خالاس نىيەت ۋە پىداكارلىق رۇھى بىلەن بۇ يولدا ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىدىغانلا بولسا، قارشىدىكى دۈشمەنلەرنى يېڭىشى مۇمكىن ئىدى. ئەگەر، مىسىر، سۈرىيە ۋە پەلەستىن ۋە تەنپەرۋەرلىرىدىكى مىللىي كۈرەش رۇھى، تېرىشچانلىق ۋە بىرلىكنىڭ ئوندىن بىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىدە بولسا ئىدى، يوقىرىدا ئېيتقان مىللىي ئويغۇنۇش كۈنلىرىدە شەرقىي تۈركىستان بەخت - سائادەتكە ئېرىشكەن بولاتتى! چۈنكى، ئۇچاغدا ئۆزىنى ئىدارە قىلالماي ئاجىزلىشىپ قالغان چىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر ھەقىقىي بىر مىللىي كۈرەش ۋە بىرلىككە تەڭ كېلەلمەيتتى. لېكىن، يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي تۈركىستان خەلقى بۇ ھالقىلىق پەيتتە ناھايىتى ئېغىر ئىتتىپاقسىزلىق ئىچىدە قالغانىدى. يۇرت كاتتىلىرى ۋە تەنپەرۋەرلىرىمىز دۈشمەننىڭ زورلۇق ۋە تەھدىدى ئالدىدا، غەپلەت ئويغۇسىغا چۆمۈپ بىخۇتلىشىپ كەتكەنىدى. ۋاھالەنكى، بۇ زورلۇق ۋە تەھدىتلەر، ئەنگىلىيە ۋە فرانسىيەنىڭ پەلەستىن خەلقىگە قىلغان زورلۇق ۋە تەھدىتلىرىنىڭ مىليوندىن بىرىگىمۇ تەڭ كەلمەيدۇ. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن ھازىرقى پالاكەت ۋە مۇسبەتنىڭ يېگانە سەۋەبى مىللەتنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقى. غەيرەتسىزلىكى ۋە غاپىللىقىدۇر.

ئەي ئەزىز مىللەت! ئۆتمۈشكىلاردىن ئىبرەت ئېلىڭلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ غەيرەت ۋە پىداكارلىقىغا قاراڭلار. ئۇ ئاجىزلىق، ئۈمىدسىزلىق، غاپىللىق، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە غەيرەتسىزلىق ئەيىپلىرىڭلارنى تاشلاڭلار! سىلەرمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا ئىنسان ئەمەسمۇ؟ ئىنساندەك ياشاشقا تېرىشىڭلار!

شەرقىي تۈركىستاندا چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ نۇپۇزىنىڭ يوقىلىشى

قارا سىپەچلىكلەر قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچى ۋە ئىلىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى «جاڭجۇڭلۇق» تالىشىپ، بىر-بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. بىرقانچە داۋام ئاي قىلغان تىرىكشىشلەردىن كېيىن، ياڭزىڭشىن ئىسىملىك بىر ئەسكەرىي ئەمەلدار تۈڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن غەلىبە قىلدى ۋە ئۆزىنى جاڭجۇڭ ئېلان قىلدى. ياڭزىڭشىننىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۈرۈمچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۈرۈمچىنى پايتەخت قىلدى.

ئۇ كۈنلەردە چىندە كۆپ ئىسيان چىقىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قارىغىدەك ھالى قالمايىتىدى. ياڭزىڭشىن بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىدىن جاڭجۇڭلۇقنى تەستىقلاشنى تەلەپ قىلدى ۋە بۇ شەرت بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى نامىدا ئىدارە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چىن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئابروىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ياڭزىڭشىننىڭ جاڭجۇڭلۇقنى شەرتسىز تەستىقلىدى. ئىلىدىكى چىنلىقلار ياڭزىڭشىنغا قارشى بىرقانچە قېتىم توپىلاڭ چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭزىڭشىن ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بىر چىنلىقنى ھەربىي باشلىق تەيىنلەپ، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىنىڭ مەركىزى بولغان كۈرەدە تۇرغۇزدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، (مىلادى 1914-1918-يىللىرى) چىننىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى ۋە گۇمىنداڭ پارتىيەسى بىلەن جۇمھۇرىيەتچى پارتىيەسى ئوتتۇرىسىدا قانلىق كۈرەش باشلىنىشى نەتىجىسىدە چىن ھۆكۈمىتى تېخىمۇ ئاجىزلاشتى. ياڭزىڭشىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچبىر بۇيرۇقىغا بويسۇنماي شەرقىي تۈركىستاننى پۈتۈنلەي ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى مۇستەبىتلىك تۈزۈمى بىلەن ئىدارە قىلغىلى باشلىدى. كېيىنچە، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئىدارىي باشقۇرۇش شەكلىدە بەزى ئۆزگىرىشلەرنى قىلغان بولسىمۇ بۇلار كۆز بۇياشتىن باشقا بىر نەرسە ئەمەستى. بۇ ۋەزىيەت ياڭزىڭشىن ئۆلتۈرۈلگىچە داۋام قىلدى. ياڭزىڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئۇنىڭدىن يامانراق مۇستەبىت ۋە ئۇچىچىغا چىققان خائىن، جىن شۈرىن ھۆكۈمدار بولدى. بۇ ۋەزىيەت 1931-يىلىدىكى ئومۇمىي ئىنقىلابقىچە داۋام قىلدى.

ياڭزىڭشىننىڭ سىياسىتى

ياڭزىڭشىن، ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدە چىن ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ھاكىم ۋە ۋالىيلىق مەنەسپلەردە بولغان ناھايىتى مۇستەبىت ۋە ئاچكۆز بىرئادەم ئىدى. ئۇ شەرقىي تۈركىستاندا زالىملىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، يۇرتنىڭ ئىقتىسادىنى بولاپ-تالاپ، مىلادى 1911-يىلىدىن 1928-يىلىغىچە

ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. تۆۋەندە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئىدارە قىلىش شەكلى ۋە مەركەز بىلەن بولغان سىياسى مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتمەن.

ياڭزىڭشىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ دۇنيادىكى باشقا مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسۇلمان مەدەنىي مىللەتلەر بىلەن سىياسىي ياكى ئىجتىمائىي ئالاقىسىنىڭ يوقلىقىنى ۋە يېڭى پىكىردىكى كىشىلەرنىڭمۇ بەك ئازلىقىنى بىلىپ، بۇ مىللەتكە يالغۇز دىنىي ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا ئەركىنلىك بېرىپ، بەزى جەھەتلەردە بىرئاز يول قويسىلارازى بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن پەردە ئارقىسىدا خەلقنى ئۆزى خالىغىنىچە ئىدارە قىلىپ كېتەلىشىنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ھىس قىلغانىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭزىڭشىن دەسلەپتە، خەلقنى پۈتۈن دىنىي ئىشلىرىدا ئەركىن قويۇۋەتكەن. يەنى، پۈتۈن دىنىي مەكتەپلەر، مەدرىسىلەر، مەسجىد خانىقالار ۋە ۋەخپىلەرنىڭ ئىشلىرىغا ھېچ ئارىلاشماسلىق، كونا ئوسۇلدىكى ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش بىلەنمۇ كارى بولماسلىق ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى خەلقنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. قازى ۋە مۇپتىلارنى يۇرتنىڭ مۆتىۋەرلىرى دەپ، رەسمەن ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارنى خەلقنىڭ ئەرز - داتلىرىنى شەرئەت ھۆكۈمى بويىچە سوراپ بىر تەرەپ قىلدۇ دەپ، بۇيرۇق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئامبان ۋە دوتەي قازىنىڭ چىقارغان ھۆكۈمىنى بۇزالمىدىغان بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن تىجارەتنى ئەركىن قويۇۋەتتى. ھەركىم بەلگىلەنگەن باجنى تۆلىسىلا، نەگە بېرىپ، قانداق تىجارەت بىلەن شۇغۇللانسا رۇخسەت قىلىناتتى. ئۇندىن باشقا ياڭزىڭشىن، بەزىدە «يۇرت بولسا مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ يۇرتى، ئاز سانلىق چىنىقلارنىڭ ئىمتىيازلىق ھوقۇقى يوق» دېگەن قۇرۇق شۇئارىنىمۇ چىقىرىپ قوياتتى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئورگانلىرىغا تۈركلەرنى ھەرگىز يېقىن يولاتمىغانىدى. پەقەت، مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي ھوقۇقتا يەرلىك ۋە چىنىقلار بىر ۋەزىپە بولۇش سىياسىتىنى قوللانغانىدى. ياڭزىڭشىن، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان «ۋاڭ» ۋە «گۇڭ» لۇق مەنەسەپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇنۋان ۋە دەرىجىلىرىنى رەسمەن ئېلان قىلدى. ئۇلارنى بەزى مەمۇرىي ۋە ھەربىي خىزمەتكە تەيىنلەش بىلەن قالغان مۇئاۋىنلىرىنىمۇ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇردى. چىنچە مەكتەپتە ئوقۇپ، تىل ۋە يېزىق ئۈگەنگەنلەرنى تۆۋەن دەرىجىدىكى مەمۇرىي كادىر ھېسابىدا ئازراق مۇئاش بىرىپ ئىشلەتتى.

يۇرتنىڭ نوپۇزلۇق ئاخۇنلىرى، باي ۋە بەگلىرى ياڭزىڭشىننىڭ بۇ سىياسىتىدىن بەك رازى بولۇشتى. چىن ھۆكۈمرانلىرىدىن، بوچاقچىچە بۇنداق «كەڭچىلىك» نى كۆرمىگەن بۇ كىشىلەر، ئۇنى سەمىمىي بىر ئىسلام ھىمايىچىسى ۋە ئىنساپلىق ھۆكۈمدار دەپ قارىدى. ئەمما، بىرقىسىم زىيالىلار ياڭزىڭشىننىڭ بۇ سىياسىتىنىڭ، پەقەت ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىكى مەنپەئىتىنى كۆزلىگەنلىكى، مىللەت ئۈچۈن، ئاقىبەتتە چوڭ بىرخەۋپ ئىكەنلىكىنى سەزگەن ۋە بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى ئىزدەشكە

كىرىشكەندى. لېكىن، بۇ زىيالىلار سان جەھەتتە ئاز، ماددىي ۋە مەنەۋىي كۈچى يېتەرسىز بولغانلىقىدىن ئۆز پىكىرلىرىنى خەلققە ئاڭلىتىشتا ئاجىزلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۆكۈمەت ۋە يۇرتنىڭ نۇپۇزلۇق مەنەپەئەتپەرەسلىرى داۋاملىق ئۇلارنى كۆزىتىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنداق پىكىرنى ئېغىزدىن چىقىرىش ئۆلۈم بىلەن تەڭ ئىدى. ئاۋام خەلق ئېغىر ئالۋاڭ - سېلىقتىن ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە بەگلەرنىڭ كۆتۈرەلگۈسىز زۇلۇم ۋە ئېزىشلىرىدىن قاتتىق ئازاپ - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان بولسىمۇ، شىكايەت قىلىش ھەقلىرى يوقتى. دېمەك، ياڭزىڭشىن، شەرقىي تۈركىستاندا خەلقنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، «چىقىشىپ تۇرۇش» تەكتىكىسىنى قوللانغانىدى.

ياڭزىڭشىن، چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ مەنەۋىي ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئېغىزدا بويسۇندى. مەركەزنىڭ بۇيرۇقلىرىدىن ئۆز ھەۋەس ۋە ئارزۇلىرىغا زىت كەلمەيدىغانلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە بەزىدە جۇمھۇرىيەت مۇراسىملىرىنىمۇ ئىجرا قىلىپ تۇردى. چۈنكى، چىن جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە بولغانلىقىنى قوبۇل قىلمىسا، ئۇچاغدا رەسمىي مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشقا توغرى كېلەتتى ۋە مۇستەقىللىقنى قوغداش ئۈچۈن، ئەسكىرىي كۈچ كېرەك ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى چىنلىق ياشلارنىڭ سانى يېتەرلىك بىر ئەسكىرىي كۈچ توپلاشقا يەتمەيتتى. تۈركلەردىن كۆپ ساندا ئەسكەرلىككە ئېلىش خەۋپلىك ئىدى. چۈنكى، تۈركلەرنىڭ قولىغا قورال چىققان ھامان، ئۇلارنىڭ قورالنى ياڭزىڭشىنغا قارشى ئىشلىتىپ، چىن بويۇنتۇرۇقىنى پاجاقلاپ تاشلىشىدا شۈبھىسى يوقتى. ياڭزىڭشىننىڭ مەقسىدى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بايلىقى بىلەن يانچۇقنى توشقۇزۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا كۆپ ئەسكەر ئېلىپ، چىقىمنى كۆپەيتىش ئۇنىڭ پىلانلىرىغا ئۇيغۇن كەلمەيتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ياڭزىڭشىن مەركەزدىن كەلگەن مىڭلارچە بۇيرۇقتىن ئاران شۇ ئۈچ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلدى. (1) چىن پارلامېنتىگە ۋەكىل ئەۋەتىش. (2) شەرقىي تۈركىستاندا بىر كېڭەش مەجلىسى ئېچىش. (3) سىمسىز تېلېگراف ئاپاراتى ۋە فابرىكا قۇرۇش. ئەمما، بۇ ئۈچ ئىشنىڭ ھەممىسى يەنە ياڭزىڭشىننىڭ پايدىسىغا خىزمەت قىلىش ماھىيىتىدە بولغانلىقىنى تۆۋەندە كۆرسىتىپ ئۆتمەن. چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىمۇ ياڭزىڭشىننىڭ كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ شۇنچىلىك ئىتائەت قىلىپ تۇرغانلىقىغا رازى ئىدى. ئەمىلىيەتتە ياڭزىڭشىننىڭ مۇستەقىل ۋە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىن تامامەن ئۇزاقلاشقان دېكتاتور بولۇپ، جۇمھۇرىيەتكە قارشى ئىكەنلىكى ئاشكارا بىلىنىپ تۇرسىمۇ، چىن دۆلىتىنىڭ ئېتىبارىنى ساقلاپ قېلىش يەنى، قانداق بولسا بولسۇن، شەرقىي تۈركىستاننى بىر چىن مۇستەملىكىسى ماھىيىتىدە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ياڭزىڭشىننىڭ دىكتاتورلۇقىنى ۋە مەركەزگە بويۇن ئەگمىگەنلىكىنى كۆرمەسلىككە سالماقتا ئىدى. قىسقىسى، ياڭزىڭشىننىڭ ئاچكۆزلۈكىگە ۋە چىن ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇق ئابرويپەرەست سىياسىتىگە پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تەقدىرى قۇربان قىلىنماقتا ئىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا سايلام

چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، ياڭزىڭشىنغا ھەر ۋىلايەتتىن بىردىن ۋەكىل سايلاپ، چىن پارلامېنتىغا ئەۋەتىش ۋە ھەربىر ناھىيەدىن بىردىن ۋەكىل سايلاپ، ئۈرۈمچىگە ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىگە ئەۋەتىشنى ئۆتۈرۈپ، بۇيرۇق چۈشۈردى. نۆۋەتتە، پارلامېنت ۋە كېڭەش مەجلىسىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا مۆھتەرەم كىتابخانلارغا بىرئاز مەلۇمات بېرىپ ئۆتەن:

شەرقىي تۈركىستاندەك مۇستەملىكە بولغان بىر مەملىكەتتىن چىننىڭ مەركىزىدىكى پارلامېنتىغا (گومىنداخۇيغا) ئەۋەتىلىدىغان يەتتە ۋىلايەت ۋەكىللىرى، پۈتۈن ئۆلكىدىكى سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە خەلقلەر تەرىپىدىن ئەر كىن ھالدا سايلاپ چىقىلىدۇ. بۇنىڭغا جاڭجۇڭ ياكى باشقا ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ئارىلىشىش ھەققى يوق. سايلىنىپ چىققان كىشىنى جاڭجۇڭ، مەركەزگە تونۇشتۇرۇپ، ئەۋەتىدۇ. شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن پارلامېنتىدىكى ۋەكىللىرى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەپ، مىللەتنىڭ تىلەكلىرىنى پارلامېنتقا سۈنۈدۇ. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان كەلتۈرىدىغان ھەرقانداق سىياسەت ۋە پائالىيەتكە قارشى تۇرۇپ، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرماستىكى ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ھۆكۈمەتتىن تەلەپ قىلىدۇ. ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىنىڭ ئەزالىرىنى سايلاشمۇ يوقىرىقىدەك. بۇ مەجلىسنىڭ ۋەزىپىسى: شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي، ئىدارىي، مالىيە ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرى ئۈچۈن قانۇن تۈزۈپ چىقىش ۋە جاڭجۇڭنىڭ بۇ قانۇن بويىچە ئىش قىلغانلىقىنى ياكى خىلاپلىق قىلغانلىقىنى كۆزىتىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. جاڭجۇڭ بۇ قانۇنلارغا خىلاپ ئىش ئېلىپ بارغان بولسا، ئۇنى كېڭەش مەجلىسى تۈزۈپ چىققان قانۇنلارغا رىئايە قىلىشقا مەجبۇرلاش ياكى مەركەزگە شىكايەت قىلىپ، ئۇنى مەنسۇپتىن ئېلىپ تاشلاش. بۇلار جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنىڭ مەقسىدى بولغان دېموكراتىيە (خەلق ئىرادىسى) يولغا قويۇلغان مەملىكەتلەردە مۇستەملىكە قىلىنغان مەملىكەت خەلقىنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىغا ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن تۈزۈپ چىقىلغان قانۇن بولۇپ، پارلامېنت ۋە كېڭەش مەجلىسلىرىنىڭ پايدىسى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەتتۇر.

ئەمما، شەرقىي تۈركىستاندىن چىن پارلامېنتىغا ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش ۋە ئۈرۈمچىدە كېڭەش مەجلىسىنى چاقىرىشتا، مەيلى چىن مەركىزى ھۆكۈمىتى بولسۇن ياكى ياڭزىڭشىن بولسۇن، مەقسەتلىرى، شەرقىي تۈركىستاندا يوقىرىقىدەك خەلقئارادىكى دېموكراتىك پارلامېنت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىش بولماي، بەلكى، خەلقئارادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا كۆرۈنۈشتە بولسۇمۇ، شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمەتنى

جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئىچىدە چىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە تەۋە دەپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياڭزىڭشىن بۇنىڭدا ئۆزىگە زىيانلىق بىر تەرەپنى كۆرمىدى ۋە مەركەزنىڭ بۇ يوليۇرۇقنى ئۆزىگە پايدىلىق شەكىلدە ئىجرا قىلدى.

مانا بۇ، مەسىلىنىڭ ئىچكى يۈزى. مەركىزى ھۆكۈمەت، ياڭزىڭشىننىڭ بۇ يوليۇرۇقنى ماقۇللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىجرا قىلىشتىكى پۈتۈن ئىشلارنى ياڭزىڭشىننىڭ ئىختىيارىغا قويدى. سايلامنى كۆزىتىش ئۈچۈن مەركەزدىن ھەيئەتمۇ ئەۋەتمىدى.

بۇ مەسىلىنىڭ ئەھمىيىتىدىن خەۋىرى بولمىغان مىللىتىمىزگە، سايلام قانۇنى، ۋەكىللىكنىڭ شەرتلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى بىلدۈرۈلمىدى. خەلقنىڭ بۇ ھەقتىكى ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىنمىدى. شۇنىڭ بىلەن ياڭزىڭشىن، چىننى ياخشى كۆرۈش بىلەن نامى چىققان، مەنسەپ ۋە مەنپەئەت ئۈچۈن ۋەتەننىڭ ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ تەقدىرىنى ساتىدىغان كىشىلەرنى ئۆزى ئاللاپ چىقىپ، يۈرتنىڭ بىر قىسمى بايلىرى ۋە بەگلىرىگە ئىمزا قويدۇرۇپ، ئۆزى قۇراشتۇرۇپ چىققان بىر تىزىملىكنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ تىزىملىكتە ئىسمى بار «ۋەكىل» لەرگە پۈتۈن خىزمەتلىرىدە ئۇنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئىش قىلىشنى جاكىلىدى. «مەركەزدە مېنىڭ كۆرسەتمەم بويىچە ئىش قىلساڭلا، قايتىپ كەلگەندە چوڭ مەنسەپ بېرىمەن» دەپ، ئۇلارنى چىنگە يوللىدى. خەلق ئۇلارنى ھېچ تونۇمايتتى، چۈنكى، ئۇلار ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ ئەمەس ياڭزىڭشىننىڭ ۋەكىللىرى ئىدى ۋە مەركەز دىمۇ ياڭزىڭشىن ئۈچۈن ئىشلىدى. چىن پارلامېنتىغا بارغان بۇ ۋەكىللەردىن ئاقسۇ ۋەكىلى كۇچالىق ئابدۇللا بەگ بىلەن 1930-يىلى كۇچادا كۆرۈشۈپ، ۋەكىللەرنىڭ چىن پارلامېنتىدا قىلغان خىزمەتلىرى توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەنىدىم. تۆۋەندە بۇ سۆھبەتنى ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىتىمەن.

ئابدۇللا بەگنىڭ ئۇ كۈنلەردە، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىدىن كۆڭلى سوۋۇپ قالغانىكەن، شۇڭا ماڭا توغرىسىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: شەرقىي تۈركىستاندىن چىنگە بارغان ۋەكىللەر ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىگە قىلچىمۇ پايدا يەتكۈزەلمەيدۇ. چۈنكى، ياڭزىڭشىننىڭ بىزگە بەرگەن تەلىماتى، پارلامېنتتا ياڭزىڭشىننىڭ يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى ماقۇللاپ، «ياڭزىڭشىندىن خەلقىمىز بەكمۇرازى» دەپ، ئۇنىڭ پايدىسى ئۈچۈن تەشۋىق ئېلىپ بېرىش ۋە مەركەزنىڭ شەرقىي تۈركىستان توغرىسىدىكى ھەر قانداق تەشەببۇس ۋە پىلاننى ۋاختىدا ياڭزىڭشىنغا مەلۇم قىلىپ تۇرۇش ۋە ياڭزىڭشىننىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن بولمىغان پىلان ۋە لايىھىنى رەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بىر قېتىم چىن ھۆكۈمىتى پارلامېنتتا شەرقىي تۈركىستانغا تۆمۈر يولى سېلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ پىلاننى ياڭزىڭشىن ئۆز ھاكىمىيىتىگە خەۋەرلىك دەپ ھېساپلىغانلىقتىن، بىز ئۇنى خېلى تەسلىكتە رەت قىلدۇق. يەنە بىر قېتىمدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ۋە بەزى ھەربىي ئورۇنلىرىدا تۈركلەرگە ۋەزىپە بېرىش توغرىسىدا بىر قانۇن تەكلىپى بېرىلگەنىدى. بۇنىڭدىن چىن ھۆكۈمىتىنىڭ

مەقسىدى، ياڭزىڭشىن بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئارىسىدا ماجررا پەيدا قىلىپ، ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستاننى مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ كونتروللىقى ئاستىغا ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. پارلامېنتتىكى، بىز شەرقىي تۈركىستان ۋەكىللىرى بۇ تەكلىپكە قارشى چىقىپ، «شەرقىي تۈركىستانلىق خەلق ئىچىدە يۇرتنىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ۋە ئەسكىرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قابىلىيىتى بار كىشىلەر يوق، ھەمدە، خەلق مۇختارىيەتنى خالىمايدۇ. ياڭزىڭشىن ۋە ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن ئىدارە قىلىشىدىن، تىنچ ۋە باياشات تۇرمۇشقا ئېرىشكەن خەلقىمىز بەكمۇ رازى» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. بۇنى ئاڭلىغان باشقا پارلامېنت ئەزالىرى ۋە مەجلىسكە قاتنىشىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، قاقاخلىشىپ كۈلۈشتى ۋە مەسخىرە قىلىپ چاۋاك چالدى.

مانا بۇلار، چىن پارلامېنتتىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ سېتىلما «ۋەكىل» لىرىنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە ئىشلىگەن خىزمەتلىرى ئىدى. ئۈرۈمچىدىكى ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىدىكى ۋەكىللەرنىمۇ ھېچبىر زامان مىللەت سايلاپ چىقماستىن، ياڭزىڭشىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن دوتەي ۋە ئامبانلار ئۆز تەۋەلىكىدىن بىردىن كىشىنى بەلگىلەپ، يۇرتنىڭ بەزى سودىگەرلىرىنى، بەلگىلەرنى ۋە كىشىلەرنى يامۇن (ھۆكۈمەت ئىدارىسى) غا چاقىرىپ، تىزىملىكنى تەكلىپ، «بۇلار ۋەكىل سايلاندى، ئىمزا قويۇڭلار» دەپ ئىمزا قويغۇزغان. بۇ كىشىلەر تولراق تىجارەت ياكى باشقا ئىشلار بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرىدىغان كىشىلەردىن تاللانغان. بۇ ئادەملەرنىڭ، ھۆكۈمەت بېشىدىكى جاڭجۇڭنىڭ خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىلىرىدىن خەۋىرى يوقتى. خەلقئارا پارلامېنت تۈزۈمىنى ۋە دېمۇكراتىك يول بىلەن قانۇن چىقىرىشنى بىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، بۇخىل ئانالىقولارنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان كىشىلەر ئىدى. گەرچە، بۇنى ئۇلارغا بىلدۈرۈش ھۆكۈمەتنىڭ ۋەزىپىسى بولسىمۇ ھۆكۈمەت ئۇلارغا بۇلاردىن سۆز ئېچىپمۇ قويمىغانىدى. قىسقىسى، بۇ ۋەكىللەرنىڭ ھېچقانداق ۋەزىپىسى يوقتى، پەقەت ياڭزىڭشىن بۇلارنى ئىككى ئايدا بىر قېتىم چاقىرىپ مەنسىز ۋە مەنتىقسىز نۇتۇقلىرىنى ئاڭلىتىپ، ئۆزىنى ئالقىشلىغىلى سالاتتى ۋە ئۆزى ئويدۇرۇپ چىققان «مەركەزگە يوللىنىدىغان دوكلات» لارغا ئىمزا قويدۇراتتى. بۇ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان «دېمۇكراتىيەلىك كېڭەش» نى ئەسەر بولمىغان بىر مۇراسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، ياڭزىڭشىننىڭ ئۇيۇنچىقىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا فابرىكا ۋە

سىمسىز تېلېگراف

چىن جۇمھۇرىيەتى ھۆكۈمىتى، دۆلەت ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مىللىي تىجارىي شىركەتلىرى ۋە زامانىۋى سانائەت قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىشقا باشلىغاندا، ياڭزىڭشىنغا، شەرقىي تۈركىستاندىمۇ مىللىي تىجارىي شىركەتلىرى ۋە زامانىۋى سانائەت فابرىكىلىرى قۇرۇش ھەققىدە بىر

قانچە قېتىم يوليۇرۇق بەرگەن بولسىمۇ، ياڭزىڭشىن بۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرمىغانىدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقى زامانىۋىي خەۋەرلىشىش ۋە سانائەتنىڭ يوقلىقىدىن نارازى ئىدى. ياڭزىڭشىن مەركەزنىڭ تەكرار سۈيلىشى ۋە جامائەت پىكىرى ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ، 1925-يىلى بىر تىجارەت شىركىتى قۇردى ۋە يۇرتتىكى پۈتۈن تىجارەتچىلەرنىڭ بۇ شىركەتكە دەسمايە سېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ شىركەت بىر مىللىي شىركەت بولماستىن ياڭزىڭشىننىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشى ئاستىدىكى بىرخۇسۇسى شىركەت بولۇپ قۇرۇلدى. شۇڭا، بەزى كاپىتال ئىگىلىرى دەسمايىلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنى ئالۋاڭغا بەرگەندەك بېرىپ، شىركەت بولدى. تىجارەتچىلارنىڭ كۆپ قىسمى دەسمايىلىرىنىڭ كېيىنچە ياڭزىڭشىن ۋە باشقا چىنىقلىقلارنىڭ يانچۇقغا كىرىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، دەسمايە قوشۇشتىن قاچتى. بۇنى سەزگەن ياڭزىڭشىن، ھاكىملارغا بۇيرۇق قىلىپ، پۈتۈن تىجارەتچىلەرنىڭ دەسمايىسىنىڭ ھەممىسىنى، بەزىلەردىن يېرىمىنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ، شىركەتكە قاتتى. بۇ مەبلەغ بىلەن ئۈرۈمچىدە 80 ئۇرچۇقلۇق بىر توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇردى. بۇ فابرىكا چىنىقلىق ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى ئۈچۈن ئەستەرلىك خام خەسە ئىشلەپ چىقاردى. بۇ فابرىكا بىۋاسىتە ھۆكۈمەتنىڭ قارمىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپ چىققان مەھسۇلاتنىمۇ ھۆكۈمەت ئىشلەتكەنلىكتىن، شىركەتكە پاي قوشقان تىجارەتچىلەرنىڭ دەسمايىسى، ئۇلارنىڭ ئەندىشە قىلغىنىدەك يوق بولۇپ كەتتى.

مەركىزىي ھۆكۈمەت، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەممە ۋىلايەتلىرىدە بىردىن سىمسىز تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇپ چىقىشنى بۇيرۇغانىدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن ۋە پۈتۈن دۇنيا بىلەن زامانىۋىي خەۋەرلىشىش ۋاسىتىسى ۋۇجۇتقا كېلەتتى. لېكىن، ياڭزىڭشىن بۇنىڭغا ھەرخىل باھانە - سەۋەپ كۆرسىتىپ، قوبۇل قىلمىدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستان خەزىنىسىدىن بۇنىڭغا كۆپ مىقداردا ئىقتىسادىي چىقىمنىڭ چىقىپ كېتىشى ئۇنىڭ دىتىگە ياقمايتتى. ئاخىرى، مەركىزىي ھۆكۈمەت، 1926 - يىلى بۇ ئىش ئۈچۈن يېتەرلىك پۇل، ئەسۋاپ ئۈسكۈنە ۋە تېخنىكا خادىملىرىنى بېرىپ، ئۈرۈمچى ۋە قەشقەر دىن ئىبارەت ئىككى يەردە سىمسىز تېلېگراف ئىستانسىسى قۇردى.

ياڭزىڭشىننىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ بايلىقىغا

ۋە مەدەنىيىتىگە قىلغان خىيانەتلىرى

ياڭزىڭشىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ يېڭىچە مەدەنىيەتكە ئىنتىلىشىنى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىن قولىدىن چىقىپ كېتىشىنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ ۋە كونالىقنى ياقلايدىغان بىرسى بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ، ھەرقانداق مەدەنىيەت ھەرىكىتى، ئۇسۇلى ۋە يېڭى تېخنىكا مەھسۇلاتلىرىغا قارشى چىقىپ، ئۇنى قولىدىن كەلگىنىچە قارىلاپ، يامان كۆرسىتىپ، كۈچىنىڭ بېرىچە توسقۇنلۇق قىلغانىدى. ئۇ ھۆكۈمدار

بولۇشىدىن بۇرۇن شەرقىي تۈركىستاندا يېڭىدىن ئېچىلغان مەكتەپلەرنى تاقىۋەتكەنلىكى ۋە مەتبەلەرنى چېقىۋەتكەنلىكى يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ياڭزىڭشىننىڭ بۇ قىلمىشلىرى، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئارقىدا قېلىشىغا سەۋەب بولغان دەپ، پىكىر بەرگەنلەرنى «كوممۇنىست» دەپ بۆھتان چاپلاپ، ئۆلتۈرگەن ياكى مۇددەتسىز قاماققا ئالغان. شەرقىي تۈركىستاندا گېزىت چىقىرىشنى مەنئى قىلىپلا قالماستىن چەت ئەلدىن ھەرقانداق گېزىت - ژورنالنىڭ كىرىشىنى چەكلىگەن. يۇرت ئىچىدىكى ياكى چەت ئەلدىن پوچتا ئارقىلىق كەلگەن خەت - چەكلەرنى داۋاملىق سانسۇر قىلغان. ياشلارنى ئوقۇش ئۈچۈن، چەتكە ئەۋەتىشنى «دۆلەتكە خىيانەت قىلىش» دەپ قارىغان. يوشۇرۇنچە بېرىپ كەلگەنلەرنى قاتتىق جازالىغان. چەت ئەلدە زامانىۋىي پەن ۋە مەدەنىيەت ئۆگىنىپ كەلگەن مىللىي زىيالىلارنىڭ ياڭزىڭشىن تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، قامالغانلىقى ياكى تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغانلىقى ھەممىگە ئايان. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆز خەلقى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات تەشەببۇسلىرىنى ياڭزىڭشىن مانا مۇشۇنداق يوللار بىلەن بوغۇپ تاشلىغان.

چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن، شەرقىي تۈركىستاندا، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىگە ئۇيغۇن ئىدارە شەكلىنى يولغا قويۇش، مائارىپنى مىللىيلەشتۈرۈش، ئىجتىمائىي جەمئىيەتلەر قۇرۇش. ئاش يول ياساش، كۆۋرۈك ياساش ۋە تۆمۈريول سېلىش قاتارلىق يۇرت ۋە خەلقنىڭ ئالغا بېسىشىغا پايدىلىق بۇيرۇقلىرىنى ھېچ ئورۇندىمىدى. بۇ ئىشلار يولغا قويۇلسا، ياڭزىڭشىننىڭ ھاكىمىيىتى ئۈچۈن خەتەرلىك ۋە يانچۇقنى توشقۇزۇش ئۈچۈن زىيانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، مەركەزگە مۇنداق دەپ يازغان: «خەلق بىلىمىز بولغانلىقتىن يېڭىلىققا قارشى چىقتى. بۇ ئىشلارنى زورلۇق بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرمىز دېسەك، خەلقنىڭ قوزغىلاڭ چىقىرىشىغا سەۋەب بولىدۇ» ۋە «بۇ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن يۇرتنىڭ ئىقتىسادى يېتىشمەيدۇ». قىسقىسى، ياڭزىڭشىن، پەقەت، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارلىق ھېرىسمەنلىكى، مۇتەئەسسىپ ۋە كونىلىقىنى ياقلايدىغان مەپكۈرىسى بىلەن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى، زامانىۋىي مەدەنىيەت گۈللەپ ياشىغان بۇ ئەسرنىڭ ئەڭ تۆۋەن ۋە ئەش ئەقەللى مەدەنىيەت بەلگىسى بولغان مەكتەپ ۋە مەتبەدىن مەھرۇم قىلىپ، ھېچقانداق بىر مەدەنىي ھەقتىن بەھرىمەن بولۇشقا يول قويمىدى، شەرقىي تۈركىستان خەلقى دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ ئارقا قاتارىغا ئىتتىرىپ قويدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن بايلىقىنى ھىيلە - مەكر بىلەن ۋە زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن يېغىۋالغان ياڭزىڭشىن (بۇلارنى تۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىمەن)، خەلق ئۈچۈن مەدەنىيەت ئەسرىدە ئەڭ مۇھىم بولغان قاتناش يولى، كۆۋرۈك، تېلېفون، مەكتەپ، دوختۇرخانا قاتارلىقلارنىڭ بىرەرسىنىمۇ ۋۇجۇتقا چىقىرىش ئۈچۈن بولسىمۇ بىر يارماق پۇل سەرپ قىلمىدى. يەر يۈزىنىڭ ئەڭ بۈلۈك - پۇچقاقلاردىمۇ ۋە ئەھمىيەتسىز نوقتىلىرىدىكى جايلاردىمۇ مەۋجۇد بولغان بۇ مەدەنىيەت نېمەتلىرىدىن شەرقىي تۈركىستان

بىر زالىم دېكتاتور تەرىپىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلىنغانىدى. بىرمىللەتنى قۇللۇق ئاستىدا تۇتقانى ئاز دەپ ئۇنى، بۇنداق بەختسىزلىك قاراڭغۇلۇققا تاشلاشتىنمۇ يامانراق خىيانەت بۇلامدۇ؟

ياڭزىڭشىن، شەرقىي تۈركىستاندا «كاپالىتى» بولمىغان بىرخىل قەغەز پۇل چىقاردى. بۇ قەغەز پۇل دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكىدەك، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ ياكى دۆلەت بانكىسىنىڭ «كاپالەت» - ھۆججىتى» ماھىيىتىدە ئەمەستى. بۇ پەقەت، خەلقنىڭ قولىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتلىك تاشلاردىن ئىبارەت ئىقتىسادىي بايلىقنى ياڭزىڭشىننىڭ يانچۇققا توپلاش ۋاسىتىسى ماھىيىتىدە ئىدى. بۇ قەغەز پۇلنى مەجبۇرى بۇيرۇق بىلەن ئېلىم - سېتىمدا خەجلەتتى. بۇ قەغەزنى ئالمايمەن، كۈمۈش تەڭگە ئالمەن دېگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بىرىلىدۇ دەپ قورقۇتتى. ھۆكۈمەت بۇ قەغەز پۇلنى يېڭى بولۇش شەرتى بىلەن باج - سېلىق ئۈچۈنلا ئالاتتى. ئەمما، قەغەز پۇلنى ھۆكۈمەت بانكىسىدىن تىللا ياكى كۈمۈش تەڭگىگە ئالماشتۇرۇپ بەرمەيتتى. ھەتتا، كونسىنى يېڭىسىغا يەڭگۈشلەپ ئېرىشمۇ يوقتى. بۇ قەغەز پۇلنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان ھۆكۈمەت ئۇقتۇرۇشىغا قاراپ، بۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئۇچۇق بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئۇقتۇرۇشتا مۇنداق دەپ يېزىلغان. «شىنجاڭ (شەرقىي تۈركىستان) سىڭجاڭ (ئومۇمىي ۋالىيسى) سەيجىڭ تىڭ (مالىيە نازارىتى) لارنىڭ ھۆكىمى، ئۇششۇ خىنە (ھۆكۈمەت) چىقارغان تىزە (قەغەز پۇل) نىڭ ھەر بىرىنى تۆت يۈز داچەن (يىرماق)، بىرسەر شاڭغىن (قۇيۇلغان) كۈمۈشكە پۇقرالار ئىچىدە خەجلەيدۇ ۋە باج سېلىققا تەخىر قىلماستىن ئالىدۇ. مۇبادا يالغان تىزە چىقارسا ئۆلۈم جازاسى بېرىمەن، دەپ، چىقارغان ھۆكۈم. مىڭگۇي (جۇمھۇرىيەت) نىڭ .... نىچى يىلى .... نىچى ئاينىڭ ..... كۈنى».

مانا، بۇ يول بىلەن ياڭزىڭشىن، يوقسۇل خەلقنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسىنى كەستى. قەغەز پۇل چىققاندىن باشلاپ، ياڭزىڭشىن خەلقنىڭ قولىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەتلىك تاشلارنى قەغەز پۇلغا سېتىۋالغىلى باشلىدى. خەلق ئېھتىيات قىلىپ، ساتمىغان ئالتۇنلىرىنى بازارغا چىقىرىش ئۈچۈن ھەرخىل ھىيلە ئىشلەتتى. مەسىلەن، ياڭزىڭشىن ئۆز خەزىنىسىدىن بىر مىقدار ئالتۇن چىقىرىپ ساتقان. بۇنى كۆرگەن خەلق ئالتۇن باھاسى چۈشۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ دەپ، ئالتۇن ساتقىلى باشلىغان. بازاردا ئالتۇن كۆپەيگەن زامان ياڭزىڭشىن، شەھەر - شەھەردە ئادەم قويۇپ ئالتۇن سېتىۋالغان؛ نەتىجىدە، ئۆزى چىقىرىپ ساتقان ئالتۇندىن نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ ئالتۇن يېغىۋالغان. بۇ ئەھۋال بىرقانچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، خەلق بۇھىيلىگە ئالدىنمايدىغان بولغان ۋە ئالتۇن سېتىپ بېرىش ئازالغان. ياڭزىڭشىن ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ نەرقىنى ئاشۇرۇپ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش سېتىۋالغانلىقىدىن قەغەز پۇل پاخاللاشتى. دەسلەپتە، بىردىنبى بىر كۈمۈش قىممىتىدە چىقىرىلغان مەزكۇر قەغەز پۇل بارغانسېرى پاخاللىشىپ، تۆت دانىسى بىرسەر كۈمۈشكە چۈشۈپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، خەلقنىڭ بايلىق دەسمايىسى بولغان ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ 90% ى ياڭزىڭشىننىڭ قولىغا ئۆتتى ۋە خەلقنىڭ قولىدا بىر دۆۋە يىرتىق قەغەز قالدى.

بۇلاردىن باشقا ياڭزىڭشىن خەلقنىڭ تىجارەتتىن تاپقان پايدىلىرىدىنمۇ يانچۇقنى توشقۇزۇش ئۈچۈن يەنە بىر خىيانەت يولىنى كەشپ قىلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن چىقارغان قەغەز پۇل شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن ۋىلايەتلىرىدە ئوخشاش ئۆتەتتى. خوتەن ۋە قەشقەرنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋە ھىندىستان ماللىرىنى سودىگەرلەر ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان، ئىلى، ئۈرۈمچى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە ئاپىرىپ ساتقاندى. بۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ مۇھىم تىجارىتى ھېساپلىناتتى. ئۇ تەرەپلەردىن خوتەن ۋە قەشقەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان مال تۈرلىرى بەك ئاز بولغانلىقتىن سودىگەرلەر مال ساتقان تىزە پۇللىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بۇنىڭغا مال ئېلىپ، يەنە باشقا جايلارغا قاتنايتتى. ياڭزىڭشىن، قەشقەر ۋە خوتەندە ئۆتىدىغان باشقا قەغەز پۇل چىقىرىپ، بۇرۇن چىقىرىلغان پۇلنى بۇ ئىككى ۋىلايەتتە ئۆتمەس قىلىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تىجارىتىگە قاتتىق زەربە بەردى. بۇ ئىككى ۋىلايەت ئۈچۈن مەخسۇس چىقىرىلغان قەغەز پۇلمۇ بىرسەر كۈمۈش تەڭگىگە تەڭ ئىدى. ئەمما، سودىگەرلەر شەرق ۋىلايەتلىرىدە ماللىرىنى شۇ ۋىلايەتلەرنىڭ پۇلىغا سېتىشقا مەجبۇر ئىدى. لېكىن، بۇ پۇل قەشقەر ۋە خوتەندە ئۆتمىگەنلىكتىن ئۇ پۇل بىلەن بۇ يەردىن مال سېتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەستى. سودىگەرلەر قەغەز پۇلىنىڭ ھەممە ۋىلايەتلەردە ئوخشاش ئۆتۈشنى تەلەپ قىلدى. ياڭزىڭشىن بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمىدى ۋە سودىگەرلەرگە، قوللىرىدىكى شەرق ۋىلايەتلىرىدە ئۆتىدىغان پۇللىرىنى ئۈرۈمچى خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈپ، بۇنىڭغا قەشقەر ۋە خوتەن خەزىنىسىدىن شۇ يەردە ئۆتىدىغان پۇل ئېلىشنى بۇيرۇدى. سودىگەرلەر بۇ ھىلىنىڭ تىگىگە يېتەلمەي، ئۇزۇن يولدا تاغلاپ تىزە پۇلنى كۆتۈرۈپ مېڭىشتىن قۇرتۇلىدىغان بولدۇق دەپ خوش بولۇپ كېتىشتى. كېيىنچە بۇ «خۇيسچەن» يەنى، پۇل ھاۋالە (پېرېۋوت) قىلىش بىر تىجارەت شەكلىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىدە پۇلنى خەزىنىگە ئۆتكۈزۈپ، قەشقەر ۋە خوتەندىن ئالىدىغانلاردىن، ياڭزىڭشىن 20% ھاۋالە ھەققى ئېلىشنى يولغا قويدى ۋە بۇنى ھەر يىلى ئاشۇرۇپ، 80% گە چىقاردى. يەنى، ئۈرۈمچىدە ئوخشاش قىممەتكە ئىگە يۈز قەغەز پۇل خەزىنىگە ئۆتكۈزۈپ، قەشقەر ياكى خوتەن خەزىنىسىدىن ئالغان كىشىنىڭ قولىغا ئاران يىگىرمە قەغەز پۇل تىگەتتى. ئوتتۇرىدىكى ھەددى - ھېساپسىز ئاپاۋەتنىڭ ھەممىسى ياڭزىڭشىننىڭ خۇسۇسىي بايلىقى ھېساۋىغا قوشۇلاتتى. سودىگەرلەر بۇسەۋەپ بىلەن تارتقان زىيانلىرىنى مالنىڭ نەرقىغا قوندۇرۇپ ساتسىمۇ يەنە 50% - 60% زىيان تارتقان. نەتىجىدە، ئەسلى زىيان تارتقۇچى خېرىدارلار، ئاۋام خەلق بولدى. خوتەن، چەرچەن ۋە ئالتايدىكى ئالتۇن كانلىرىنى ئۆزى دەسمايە سېلىپ ئىشلىتىۋاتقان يەرلىك كانچىلارنىڭ ھەممىسىگە ياڭزىڭشىن، ۋەزىپە تاپشۇرۇپ، ھەر ئايدا مەلۇم مىقداردا ئالتۇننى بازار نەرقىدىن كۆپ تۆۋەن باھادا قەغەز پۇلغا ھۆكۈمەتكە سېتىپ بېرىشنى بەلگىلىگەن. كاندىن ھەر ئايدا دېگەن مىقدار ئالتۇن چىقىسۇن ياكى چىقمىسۇن، بەگلەر زورلۇق بىلەن (تاياق ۋە قاماققا ئېلىش يولى

بىلەن) كانچىدىن ئېلىپ، ياڭزىڭشىنغا تاپشۇراتتى. كۆپلىگەن كانچىلار بۇ سەۋەبتىن پۈتۈن دەسمايىسىدىن ھەتتا ئوي - ۋاقىلىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن. كانچىلار زىيان تارتىپ، كانچىلىقنى تاشلىۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ رۇخسەت قىلماي، كاندا مەجبۇرى ئىشلەتكەن. نەتىجىدە، ئالتۇن كانچىلىق كەسپى تامامەن بىر ئىزدا توختاپ قالغان. چىن ھۆكۈمىتىنىڭ دېھقانچىلىق بېجى، تىجارەت بېجى، قولىسانائەت مەھسۇلاتى بېجى ۋە ئىچكى - تاشقى تىجارەت باجلىرى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ ۋە ئېغىر بولسىمۇ، ياڭزىڭشىن بۇلارنى شەرقىي تۈركىستاندا ھەر يىلى ئۆستۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئۆتۈرىدىكى ئۆستۈرۈلگەن مىقدار مەركەزگە مەلۇم قىلىنماي ھەممىسى ياڭزىڭشىننىڭ خۇسۇسىي بايلىقىغا قوشۇلاتتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ دېھقانچىلىق، سانائەت ۋە تىجارىتى پۈتۈنلەي كونا ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، مىللەتنىڭ دېھقانچىلىق، قولىسانائەتچىسى، تىجارەتچىسى مىسلىسىز مېھنەت - مۇشەققەت ۋە چىقىم بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ئازراق پايدىسى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، مېڭىر ھىيلە - مېكر ۋە زۇلۇم بىلەن تارتىۋېلىندى. ياڭزىڭشىن شەرقىي تۈركىستاندىن توپلىغان ئالتۇن - كۈمۈشنى ئوغۇرلۇقچە چىنىدىكى چەت ئەل بانكالىرىغا يۆتكىگەن. چىندە ئىمارەت ۋە زېمىن ئېلىپ، دۇنيانىڭ ئەڭ باي «مىليونېر» لىرى قانارىغا ئۆتكەن.

ياڭزىڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى

ياڭزىڭشىن، ھىجرى 1348 - (مىلادى 1928 -) يىلى تاشقى ئىشلار نازىرى پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. چەتئەللىك مۇخبىرلار ياڭزىڭشىن، يېڭى مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات تەرەپتارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى دەپ يازغان. بۇ توغرا ئەمەس. پەن ياۋنەن ناھايىتى موتەئەسسىپ ۋە كونىلىقنى ياقلايدىغان ياڭزىڭشىننىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغانلىقتىن ئۇنى تاشقى ئىشلار نازىرى ۋە ئۆزىگە خۇسۇسىي مەسلىھەتچى قىلغانىدى. شۇنداقلا، پەن ياۋنەن، ئەشەددى تۈرك ۋە مۇسۇلمان دۈشمىنى ئىدى. ئۇ ياڭزىڭشىننىڭ مۇسۇلمانلارغا قىلغان زۇلۇمنى ئاز كۆرەتتى ۋە يەرلىك خەلق بىلەن چىنىقلىقلارنى بىر قىسىم مەدەنىي قانۇن ھوقۇقتا بەراۋەر كۆرگەنلىكىگە قاتتىق نارازى ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، پەن ياۋنەن ئۆزى بىلەن ئوخشاش پىكىردىكى بىر قىسىم چىنىقلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، بىر مەخپىي تەشكىلات قۇردى ۋە ياڭزىڭشىننى ئۆلتۈرۈشكە قارار قىلدى. پەن ياۋنەن، ياڭزىڭشىننى پۈتۈن ۋەزىرلىرى بىلەن تاشقى ئىشلار نازارىتىگە زىياپەتكە چاقىردى. ئۇلار تازا يېمەك يەۋاتقاندا ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. پەن ياۋنەن، ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ، جاڭجۇڭ يامۇنىنى قولغا ئېلىشقا بارغان يەردە، جاڭجۇڭ يامۇنىنىڭ باش كاتىبى بولغان جىن شۈرىن، يامۇندىكى ئەسكەرلەرنى قوزغاپ، پەن ياۋنەننى تۇتۇپ ئۆلتۈردى ۋە ئۆزى جاڭجۇڭ بولدى.

7- پەسىل

جىن شۇرىنىڭ ھۆكۈمەت دەۋرى

«جىن دالويى» ئىسىملىك بۇ ئادەم، بۇرۇن بەزى جايلارغا ھاكىم بولغانىدى. ياڭزىڭشىن تېخى يېقىندىلا ئۇنى جاڭجۇڭ يامۇنغا كاتىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن. ياڭزىڭشىن ئۆلتۈرۈلگەن زىياپەتتە ئۇمۇ بار ئىدى. ھادىسىدىن بىر سائەت بۇرۇن بىر باھانە بىلەن زىياپەتتىن چىقىپ كېتىپ، جاڭجۇڭ يامۇنغا كېلىپ تۇرغان. جىن دالويىنىڭ، پەن ياۋنەن تەشكىلاتى ئىچىدە بولۇپ، سۇيقەستتىن خەۋىرى بار ئىكەنلىكىنى مەن، بۇ ھادىسە يۈز بېرىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۈرۈمچىگە قىلغان ساياھەتتىم ئەسناسىدا ئۈرۈمچىدىكى ئىشەنچلىك كىشىلەردىن كۆپ ئاڭلىدىم.

پەن ياۋنەن، ياڭزىڭشىننى ئۆلتۈرۈپ، يېنىدىكى قوراللىق ئادەملىرى بىلەن جاڭجۇڭ يامۇنغا بېسىپ كىردى. يامۇننىڭ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرى پەن ياۋنەننىڭ ئادەملىرىنى چېكىندۈردى. جىن شۇرىن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، دەرھال باشسىز قالغان مۇھاپىزەتچى قىسىم ئەسكەرنىڭ رەھبەرلىكىنى قولغا ئالدى ۋە پەن ياۋنەننى تۇتۇشقا بۇيرۇدى. بىر سائەت داۋام قىلغان توقۇنۇشتىن كېيىن، پەن ياۋنەننىڭ پۈتۈن ئادەملىرى ئۆلتۈرۈلدى. پەن ياۋنەن تىرىك قولغا چۈشتى. ئۈرۈمچىدىكى كاتىتلارنىڭ تولىسى زىياپەتتە ياڭزىڭشىن بىلەن بىرگە ئۆلتۈرۈلگەن. باشقىلىرى يامۇننىڭ سىرتىدا قالغانلىقتىن، جاڭجۇڭ يامۇندىكى ئەسكەرلەرنىڭ قۇماندانلىقى تۆۋەن دەرىجىلىك مەنەسەپتار بولغان جىن دالويىغا قالدى. شۇنىڭ بىلەن جىن دالويى ھەم قۇماندان ھەم ھۆكۈمدار بولۇۋېلىپ، يامۇندىكى پۈتۈن قورال ۋە خەزىنىنى قولغا ئالدى. يامۇندىكى پۈتۈن ئەسكەرلەرگە كەڭ - كەڭرى ئىنئاملار تارقىتىپ، ئۆزىگە تەرەپتار قىلىۋالدى. ئۈرۈمچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئەسكەرىي قىسىم جاڭجۇڭ يامۇندىكى ئەسكەرلەر ئىدى. پۈتۈن قورال ياراق ۋە خەزىنىمۇ بۇ يەردە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جىن دالويى، بىر كېچە كۈندۈز ئىچىدە ئاساسى ھوقۇقنى ئىگەللەيدى. ئۈرۈمچىنىڭ جىنلىقلار ئولتۇراقلاشقان قىسمى (ئىچكى شەھەر) نىڭ ھەممە دەۋرۋازلىرىنى ئەتتى ۋە ئەرتىلى شەھەر سىرتىدا قالغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى چاقىرىپ، جاڭجۇڭ سايلاپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۈستۈن دەرىجىلىك ئەسكەرىي مەنەسەپتارلار جىن دالويىدەك تۆۋەن دەرىجىلىك بىرسىنى جاڭجۇڭ سايلاشنى خىياللىرىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. لېكىن، جىن دالويىنىڭ تەرەپتارلىرى باشقىلارغا قورال تەڭلەپ، تەھدىت بىلەن ئۇنى جاڭجۇڭ سايلاشتى. بۇ ئەھۋال جىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى يەنى، نەنجىڭغا مەلۇم قىلىندى ۋە جىن نىڭ جاڭجۇڭلۇقىنى تەستىقلاش تەلەپ قىلىندى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى تەيىن قىلىنغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭغا جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى «جۇشى» يەنى، «رەئىس» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ «جاڭجۇڭ» ئۇنۋانى

قالدۇرۇلدى. جىن جۇشىنى ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى دۈشمەنلىرى پەس كۆرۈپ «جىنشورىن» دەپ ئاتىدىتى. يېقىنلىرى ئۇنىڭغا دۈبەن (دېكتاتور) دەپ نام بەرگەن. بىز تۆۋەندە ئۇنى «جىن شۇرىن» دەپ ئاتايمىز.

جىن شۇرىن، ياڭزىڭشىننىڭ يولى بىلەن ماڭدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. لېكىن، بۇ ئادەم زالىملىق ۋە مۇستەبىتلىكتە ياڭزىڭشىننىڭ ئىزىدىن ماڭغان بولسىمۇ، سىياسى ۋە ئىدارىي جەھەتتە ئۇنىڭچىلىك «ئۇستىلىق» كۆرسىتەلمىدى. دوستلىرىمۇ جىن شۇرىننىڭ لايىقەتسىزلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇ.

جىن شۇرىننىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ياڭزىڭشىن بىلەن ئوخشاش بولدى. ئەسكەرىي ۋە مەمۇرىي مەنەسپدارلارنىڭ ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى ئۇنۋانلىرىنى قالدۇرۇپ، جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى ئۇنۋانلىرىنى قوبۇل قىلدى. مەسىلەن: ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى «جاڭجۇڭ» (ئۇمۇمىي ۋالىي) «جۇشى» دەپ ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭغا ئوخشاش دوتەي، «شىن جىنجاڭ»، ھەربىي قۇماندانلارنىڭ «تەي» دېگەن ئۇنۋانى «سجاڭ»، «شىتەي» دېگىنى «لۇجاڭ» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

جىن شۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان كۈندىن باشلاپ، بىرىنچى قىلغان ئىشى، ئۆزىگە بايلىق توپلاش بولدى. بۇ ئىشتا ياڭزىڭشىننىڭ يولىدىن ماڭغاندىن باشقا ئاشقى تىجارەتكە «تۈگشۈي» دەپ يەنە بىر باج قويدى. ئادەتتىكى 18% - 20% بولغان باجنى 28% - 30% غا چىقاردى. بۇلاردىن باشقا يەنە ھەرخىل ئىسىملار بىلەن باج ۋە ئالۋاڭ - سېلىق ئالدى. خەلقنىڭ قولىدىكى ئالتۇن، كۈمۈشنى يىغۋالدى. دەسلەپتە پۇلغا سېتىۋالغان بولسىمۇ كېيىنچە مۇسادىرە قىلىش يولى بىلەن بولۋالدى. ھەتتا، ئاياللارنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ زورلاپ تارتىۋالغانلىقى مەلۇم.

جىن شۇرىن زامانىسىدا جىن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. دېكتاتور جاڭجېشى، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى نۇپۇزىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن. زامانىۋى ئىلىملەردە تەربىيە كۆرگەن بىر قىسىم ياش چىنىقلىقلارنى ھەرخىل ئۇنۋانلار بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتكىلى باشلىدى. ئۇنىڭ مەقسىدى بۇ ياشلارنى شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستاننى مەركەزگە باغلاش ئىدى. جىن شۇرىن، گومىنداڭنىڭ كۈچىدىن قورقۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە بېرىپ، خەلققە جۇمھۇرىيەتنىڭ ئەۋزەللىكى ھەققىدە نەشۋىيات ئېلىپ بېرىشقا رۇخسەت قىلدى. لېكىن، ئۇزۇنغا قالماي جىن شۇرىن بۇ ياشلارنى ۋىلايەتلەردىن ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشتۇرمىدى. چۈنكى، خەلق بۇ ياشلارنى ياقتۇرمىغانىدى. بۇ جىن شۇرىن ئۈچۈن، ياخشى بىر باھانە بولۇپ بەردى. جاڭجېشىنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. بۇندىن كېيىن نېمە بۇلار؟ دەپ ھەركىم ئەندىشە قىلىپ تۇرغان بىر پەيتتە، قۇمۇل ئىنقىلابى قوزغۇلۇپ، ئۈرۈمچى بىلەن جىن ئوتتۇرىسىدىكى يول ئېتىلىپ، بېرىش - كېلىش تۇختىدى. بۇسەۋەپ بىلەن جاڭجېشىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى پائالىيىتى توختاپ قالدى.

تۆتىنچى باب

شەرقىي تۈركىستاندا
تۆتىنچى قېتىملىق
ئومۇمىي ئىنقىلاب

بىرىنچى بۆلۈم

شەرقىي تۈركىستاندا (تۆتىنچى) ئومۇمىي ئىنقىلاب

شەرقىي تۈركىستاننىڭ، مىلادى 1931 - يىلىدىن باشلاپ، ھازىرغىچە داۋام قىلىۋاتقان مىللىي ئىنقىلابىي شەرقىي تۈركىستان تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر ۋەقە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئىنقىلاب، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ يېڭىدىن ئويغۇنۇش ۋە سائادەت دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بولدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ كىتاپتا مەزكۇر ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنى بايان قىلىش. بۇ كىتابنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ تېخىمۇ ئېشىشىغا ھەسسە قوشۇدۇ. لېكىن، بۇ كىتابنى مەن يازغانلىقىم ئۈچۈن. بۇ ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنى يېزىشىمدا تۆۋەندىكى سەۋەبلەر مەنى تۆسىدى: ¹¹⁰

(1) مەن بۇ ئىنقىلابنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغانلىقىم ئۈچۈن. باشقا بىر تەرەپسىز كىشى تەرىپىدىن يېزىلسا تېخىمۇ ئويغۇن بولاتتى. ئىنقىلاب جەريانىدا ئۆزۈمدىن ئۆتكەن خاتالىق ۋە كەمچىلىكلىرىمنى ئىقرار قىلىش، مەسلە كىداشلىرىم بولغان باشقا زاتلارنىڭ خاتالىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى يوشۇرماي يېزىش تارىخچىلىق ۋەزىپىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى. بۇ ئىشنىڭ ماڭا قولاي بولمايدىغانلىقى تەبىئىي. چۈنكى، ئۆز خاتالىقلىرىمنى تەكرار سۆزلەش. ۋىجدان ئازابىمنى ئاشۇرىدۇ، مەسلە كىداشلىرىمنىڭ خاتالىقلىرىنى يازسام، ئۇلار مەندىن ئاغرىتىپ قالىدۇ.

(2) مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ۋەقەلەرنى شەك - شۈبھىسىز بىلىمەن. ئەمما، كۆرمىگەن ۋەقەلەرنى بىرقانچە قېتىم ئاڭلىغان خەۋەر ۋە ماتېرىياللارغا قاراپ يېزىشىم كېرەك. بۇنىڭدا كامىلىك ياكى زىيادىلىك ھەتتا خاتالىق بولۇشىمۇ مۇمكىن.

(3) ئىنقىلاب جەريانىدىكى كۈرەشلىرىمىزدە خەلقىمىزنىڭ بۇ يولدا تۈگۈلگەن قانلىرىنىڭ. كۈتكەن ياخشى ئاقىبەت ۋە سائادەت بىلەن نەتىجىلەنمەي، ئەكسىچە. بۈگۈنكىدەك پالاكەتكە مۇپتىلا بولۇپ قالغانلىقى كۆز ئالدىمدا تۇرغانلىقتىن، قولۇم تىترەيدۇ.

(4) شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى تۈگىدى دىگىلى بولمايدۇ. ئۇ ھازىر بىرقاراڭغۇلۇق دەۋرىدە تۇرماقتا. ئاقسۇۋەتتە يورۇقلۇققا چىقىدۇ، دەپ ئۈمىد قىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنقىلابىمىز نەتىجىلىك ئاياغلاشقاندىن كېيىن. پۈتۈن بۇ ۋەقەلەرنى باشتىن - ئاياق ئالاھىدە بىر كىتاب قىلىپ، يېزىپ چىقىشنى خالايتىم.

مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەرتۈپەيلىدىن كىتابىمنى جىن شۇرىننىڭ ھۆكۈمەت دەۋرىدىكى ۋەقەلەر بىلەن

¹¹⁰ مۇئەللىپ بۇ ئەسىرىنى، قولياز مىسىدا 614 - بەتتە (1987 - يىل نەشرى 526 - بەتتە) ئاخىرلاشتۇرغان. كېيىنچە، بۇ بۆلۈمنى

كىرىش سۆز شەكلىدە يېزىپ، بۇ بابقا ئىلاۋە قىلغان (ن. ش. ھ.).

ئاياغلاشتۇرغانىدىم. لېكىن، بۇ كىتابىم تاماملانغاندىن كېيىن، ھىندىستاندىكى «شەرقىي تۈركىستان مىللىي بىرلىك جەمئىيىتى» نىڭ ئەزالىرى، خەت يېزىپ، مەزكۇر ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنىمۇ بۇ كىتابقا يېزىشىمنى تەلەپ قىلدى. مىنىڭ يوقىرىدا كۆرسەتكەن يازماسلىق ھەققىدىكى سەۋەپلىرىمگە قارىتا نۆۋەندىكىچە ماقۇل كېلىدىغان پىكىرلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويدى:

(ئا) مەككىز يىلدىن بېرى بۇ ئىنقىلاب ۋەقەلىرىنى ھېچكىم يازمىدى ۋە بۇندىن كېيىنمۇ بولارنى بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇپ يازىدىغان كىشى يوق. سىزدەك بىلىپ، يازىدىغان كىشىمۇ يوق. ئەگەر، سىز يازمىسىڭىز بۇ مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ.

(ب) بىر تارىخچىنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىشقا ھېچقانداق بىرسەۋەپ توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ.

(پ) ئىنقىلاب تۈگىمىدى. لېكىن، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلىرىمىز ناھايىتى ئىبرەتلىك ۋەقەلەر بولۇپ، كېلەچەككىمىز ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىق تەجرىبە دەسمايمىز ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزكۇر ۋەقەلەرنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ يېگانە تارىخى بولغان بۇ كىتابىڭىزغا يېزىش سىزنىڭ بۇرچىڭىزدۇر.

ئەزىز ۋەتەنداشلىرىمنىڭ يازغان خېتى ۋە ئوتتۇرىغا قويغان دەلىللىرى توغرا ۋە مەن بۇنىڭغا ياق دىيەلمەيمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزۈم مۇمكىن قەدەر بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇپ، كۆرگەن ۋەقەلەرنى، ئاڭلىغان ياكى ۋەسىقىلەردە كۆرگەن خەۋەر ۋە مەلۇماتلارنىڭ ئۆز نەزىرىمدە توغرا ۋە راستلىقى ئىسپاتلانغانلىرىنى خولاسە قىلىپ، يېزىپ چىقىشنى ماقۇل كۆردۈم. ئىنقىلاب مەزگىلىدە مەسىلە كىداشلىرىمنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن قىلغان خىزمەت ۋە پىداكارلىقلىرىنى تولۇق ۋە سەمىمىيەت بىلەن يېزىشقا تىرىشىمەن. ئۆزەمدىن ۋە مەسىلە كىداشلىرىمدىن ئۆتكەن خاتالىق ۋە كەمچىلىكلەرنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قويۇمەن. چۈنكى، بونداق قىلمىسام تارىخنىڭ ئەسلى مەقسىدى بولغان ئىبرەت غايىسى يوقىلىدۇ ۋە تارىخچىلىق پەرزىنى ئادا قىلمىغان بولىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۆھتەرەم مەسىلە كىداشلىرىمنىڭ مەندىن رەنجىمەسلىكلىرىنى ۋە مېنى ئەپۇ قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. يەنە، مەندىن باشقا مۇجاھىدلارنىڭ ۋەقەلىرىنى كۆزۈم بىلەن كۆرمىەي، ئاڭلىغان خەۋەر ۋە ۋەسىقىلەرگە ئاساسلىنىپ، يازغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى يەرلەردە ئاز - كۆپ خاتالىقلار بولۇشى ۋە ۋەقەلىك تەپسىلىي يېزىلماي قالغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مۇجاھىدلاردىن، دوستلىرىمنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئۆز ۋەقەلىرىنى تولۇق يېزىپ بېرىشلىرىنى ئىلتىماس قىلغانىدىم. ئەپسۇسكى، بۇنىڭغا ۋاقىتلىرى يەتمىدى. بۇ سەۋەپلەر بىلەن مەجبۇرەن ئالدىمغا كېلىپ قالغان بۇ يېتەرسىزلىكلىرىم ئۈچۈن، مۆھتەرەم مەسىلە كىداشلىرىمدىن ئەپۇ سورايمەن. خاتا جايلىرى بولسا ماڭا مەلۇم قىلىپ، توغرىسىنى بىلدۈرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئىنشائاللاھ ئىككىنچى نەشرىدە بۇ كەمچىلىكلەر تولۇقلىنىپ كېتەر.

مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا (ئىمزا)

مىلادى 1940 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى.

ئىنقىلابنىڭ سەۋەبلىرى

ئىنقىلاب سەۋەبىنىڭ ھەقسىز ئىستىلا ئىكەنلىكىنى ھەركىم بىلىدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستاننىڭ كېيىنكى ئۇمۇمىي ئىنقىلابىدا بۇلاردىن باشقا، يەنە، بىرقىسىم يان سەۋەپلەرمۇ بار ئىدى. ئاساسەن ھەقسىز تاجاۋۇزچىلىقتىن كېلىپ چىققان بۇ سەۋەپلەرنى تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتۈشنىڭ پايدىسى باردەپ قارايمەن. بۇ سەۋەپلەرنى شۇ ئىككى قىسىمغا ئايرىپ، تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ: بىرىنچىسى، بىرقاراش بىلەن كۆزگە چېلىقىدىغان سەۋەپ. ئىككىنچىسى، چوڭقۇرراق تەھلىل قىلىپ كۆرگىنىمىزدە مەلۇم بولىدىغان سەۋەپ.

بىرىنچى سەۋەپ؛ جىن شۇرىننىڭ زالىملىقى ئىدى. جىن شۇرىن، مۇتەئەسسىپ تۈرك دۈشمىنى، لايىقەتسىز ۋە باشقۇرۇش قابىلىيىتى يوق بىرئادەم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرۇن بەلگىلەنگەن تۈركلەر ۋە چىنىلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئىجتىمائىي قانۇنلاردىكى بەراۋەرلىك ئاستا - ئاستا يوقالدى. دوتەي، ئامبان ۋە ھەتتا تىجارەتچى ۋە جازانىخور چىنىلىقلار تۈركلەرگە قولىدىن كېلىشىچە زۇلۇم سالغىلى تۇردى. خەلقنىڭ شىكايەت ۋە ئەرز - داتلىرىغا جىن شۇرىن ھېچ قولاق سالمىدى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىن مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن چىنىلىق ياشلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەۋجۇدىيىتىنى يوقىتىدىغان پىلاننى، يەنى، بىز يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن سۈنجۇڭشەننىڭ پىلاننى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلەر ئىدى. بۇلار دىن بەزىلىرى كوممۇنىستلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرىنى روسلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ بېرىش پائالىيەتلىرىدە بولغانلىقلىرى مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن، خەتەرلىك ئۇنسۇرلار ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالدى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تۇرمۇش ۋە رۇھىي ھالىتىنى تەتقىق قىلمىغان كىشىلەر، ئىنقىلابنىڭ سەۋەبىنى يالغۇز بۇ ھەقسىزلىق ۋە زۇلۇملار دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى سەۋەپ: ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇرراق تەتقىق قىلغاندا، 56 يىللىق ئاسارەت دەۋرىدە خەلق چىن تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ كەلدى، چىنىلىقلارغا ۋە چىن ئەمەلدارلىرىغا نەپرەت كۆزى بىلەن قارىدى. ئۇلارنىڭ خورلاشلىرىدىن قۇتۇلۇشنى تىلىدى. لېكىن، تۆۋەندىكى سەۋەپلەردىن بۇ ئارزۇلارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولمىغانىدى:

1. ئالدىنقى ئىنقىلابلاردا تۈكۈلگەن قانلار ۋە ياقۇپ بەگنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدەك پالاكەتنىڭ تەكرار يۈز بېرىپ قېلىشىدىن قورقۇش خەلق ئىچىدە ئۇمۇمىي يۈزلۈك مەۋجۇد ئىدى.
2. چىن تەرەپتارى بەگلەر ۋە شەخسى مەنپەئەتلىرىنى دەپ، تىنچلىقنى تەسەببۇش قىلىدىغان قالاقلارنىڭ جەمئىيەتتىكى نۇپۇزى خېلى كۈچلۈك ئىدى.

3. پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى خەلق ئارىسىدا مۇستەھكەم بىر سىياسىي ئالاقە ئورنىتىشنىڭ ئىمكانىي يوقىتى.

4. چىن ھۆكۈمىتى داۋاملىق قوراللىق پويۇزا قىلىپ، خەلقنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ قورقۇتۇپ تۇراتتى. خەلق قورالسىز ئىدى. مانا، بۇ سەۋەپلەر شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى چىن ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشاشقا مەجبۇر قىلاتتى.

لېكىن، كېيىنچە، بولۇپمۇ چىندە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى جاڭجۇڭ ۋە چىنلىق ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بۇ يەرنى ئېغىزدا مەركەزگە ئەۋەدىمۇ، ئەمىلىيەتتە چىن ھۆكۈمىتىنىڭ نۇپۇزىدىن تاشقىرى مۇستەقىل بىر ئىدارىي تەشكىلگە ئايلانپ قالغانلىقى ئاستا - ئاستا خەلققە مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق، يۇرتنىڭ پەقەت بۇ كىشىلەرنىڭ قولىغا قالغانلىقىنى چۈشەندى. خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئۇ «ھەيۋەتلىك» چىن دۆلىتى ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئاز سانلىق بىر ئۇچۇم چىنلىق كۆچمەنگە مەھكۇم بولۇپ قالغانلىقىنى بىلگەنسېرى قاتتىق ۋىجدان ئازابى ۋە خىجالەتچىلىك ئىچىدە قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاچكۆز مۇستەبىتلەرنى باشلىرىدىن چۆرۈپ تاشلاشنىڭ مۇۋاپىق يولىنى ئويلاشقا باشلىدى.

ئەپسۇسكى، يەنە ئىتتىپاقسىزلىق، يۇرتتىكى نۇپۇزلۇق «كاتتا» لەرنىڭ غەپلەتتە قېلىشى، كۈنلىققا ئېسىلۇپلىشى ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئاۋام خەلقىنىڭ تەجرىبىسىزلىكى بۇ ئىشنى كېچىكتۈرمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركىستاندىكى جاڭجۇڭ ۋە چىنلىق ئەمەلدارلار بۇ ۋەزىيەتتىن خەۋەردار بولۇپ، بىر قىسىم مەنپەئەتپەرەست «يۇرت كاتتىلىرى» نى يوقىلاڭ بەزى ئىشلار بىلەن خوش قىلىپ، ئۆزىگە تارتىپ تۇرغان. شۇڭا، تاجاۋۇزچى ھۆكۈمرانلار بۇ ئىنساپسىز ئىشغالىيەتنى قىيامەتكىچە داۋام قىلدۇرۇش خام خىيالىنى قىلماقتا ئىدى. لېكىن، ۋەزىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە خەتەرلىك بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئويلاۋاتقانلارنىڭ سانى يۇشۇرۇنچە كۆپىيۋاتاتتى. بۇلارنىڭ تولراقى، بىر ئۇچۇم چىنلىق ئەمەلدارلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي مەسىلىسىنى، توغرىدىن - توغرا شەرقىي تۈركىستان خەلقى ۋە چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ھەل قىلىش لازىم دېگەن كۆز قارىشتا بىرگە كەلگەنىدى. ئەمما، بۇ كۆز قاراشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بۇ زىيالىيلارنىڭ بىر تەشكىلات ئىچىدە بىرلىشىشى كېرەك ئىدى. بۇنداق بىر تەشكىلاتنى قۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئىچىدىن تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى لازىم ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇ ۋاقىتلاردا رەھبەرلىك قابىلىيىتىگە ئىگە كىشىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقمىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. شۇنداق بولسىمۇ، خەلق بۇنىڭدىن ئۈمىتسىزلەنمىدى ۋە مەزكۇر كۆز قاراشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يۇشۇرۇنچە تۆۋەندىكى پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلدى.

- شەرقىي تۈركىستاندىكى چىنلىقلارنىڭ قانچىلىك بىر كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنقىلاش.

– خوشنا دۆلەتلەرنىڭ ئىنقىلابىمىزنى پۇرسەت دەپ بىلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ئەسكىرىي مۇداخىلە قىلىش ۋە قىلماسلىقىنى ئېنىقلاش.

– خەلقنىڭ روھىي ھالىتىنى تەدقىق قىلىپ، ئىنقىلابقا نىسبەتەن ھازىرلىقنى كۆزىتىش ۋە ئىنقىلابىي كۈرەشتە ۋەزىپە ئالدىدىغان قابىلىيەتلىك ۋە جەسۇر كىشىلەرنى تېپىپ چىقىش.

– ھەرقايسى جايلاردا ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش ئىمكانىيەتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئىنقىلاب مەركىزىنىڭ قايسى جايدا بولۇشى مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى بەلگىلەش.

يوقىرىقى پائالىيەتلەرنىڭ بەزىلىرىگە ھەتتا ھەممىسىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەمىلىي سۈرەتتە پائالىيەتكە كىرىشكەن كىشىلەردىن بىرقانچىسىنى بىلىمەن. ئەمما، بۇ كىتابتا ئۇلارنىڭ ئىسمىمىزنى زىكر قىلىشنى ئۇيغۇن كۆرمىدىم. خەلق، بۇ پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان چاغدا ئىنقىلاب قوزغالدى. يەنى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شەكىلدە بىر تەشكىلات مەيدانغا چىقماستىن بۇرۇن ئىنقىلاب باشلاندى ۋە ئىنتىزام بېكىتىلمەي تىزلا كېڭەيدى. قىسقا بىر زامان ئىچىدە ئومۇملىشىپ، ئەھلى بولمىغان كىشىلەرنىڭ قولغا چۈشۈپ قالدى. ئۇزۇندىن بېرى كۆڭلىگە يەرلەشكەن بۇ ئىنقىلابقا ئومۇمىي خەلق دەرھال قېتىلدى. ئۇ كۈنگىچە، تاجاۋۇزچىلارنىڭ داۋاملىق ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋەھشىلەرچە قىرغىنچىلىقى ۋە زۇلۇملىرىغا قارىماستىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۈمىد بىلەن ئازاتلىق ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتتى. بۇلار توغرا كۆز قاراش، مۇستەھكەم ئىرادە ۋە ۋەتەن مىللەت سۆيگۈسىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

1- پەسىل

قۇمۇل ئىنقىلابى

شەرقىي تۈركىستاندا مىسلى كۆرۈلمىگەن زۇلۇم ۋە ئىستىبدات بىلەن 17 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياڭزىڭشىن، 1928 - يىلى پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جىن شۇرەن ئىش بېشىغا چىقتى. جىن شۇرەنمۇ ياڭغا ئوخشاش جاھىللىق بىلەن مۇستەبىتلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. قۇمۇل ئىنقىلابى زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىققا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلاب بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بىرىنچى خىل سەۋەپلەرگە ئۇيغۇن مىللىي ئىنقىلاب شەكلىنى ئالغان.

قۇمۇل يۇرتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە جايلاشقان بىر ۋىلايەت. ئاراتۈرك، ئازغان بۇلاق، بارىكۆل، ئاراتۇ، تاشبالىق، تۈزكۆل، خوتۇنتام، قوراي، شوپۇل، نوم، نېرىن كىر ۋە قۇمۇل شەھەرلىرى بولۇپ ئون ئىككى جىلغىدىن ئىبارەت. مانجۇ دەۋرىنىڭ باشلانغۇچىدىن تارتىپ، جىن شۇرەن زامانىسىغىچە «ۋاڭ» لار ۋاستىسى بىلەن ئىدارە قىلىنىپ كەلگەن قۇمۇل خەلقى زۇلۇم ۋە ئېغىر ئالۋاڭ - سېلىققا ۋە خورلىنىشقا قارشى مىلادى 1911 - يىلى تۆمۈر خەلپەت

رەھبەرلىكىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ چىققان. تاجاۋۇزچىلار بۇ ئىسياننى ھىيلە-مىكر ئىشلىتىپ، قانلىق باستۇرغان. 1928-يىلى ۋاڭلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە قۇمۇل ئۈچ ناھىيىگە بۆلۈنۈپ چىنىقلاردىن ھاكىم تەيىنلەپ، بىۋاستە ئىدارە قىلىندى. جىن شۇرىن شۇ يىلى گەنسۇدىكى يەر تەۋرەش ئاپىتىدە ئۆيسىز قالغان نۇرغۇن چىنىقنى قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلدى. ئۇلارنى يەرلىك خەلقتىن تارتىۋالغان ئۆي-جايىلارغا يەرلەشتۈردى. قۇمۇل خەلقىگە ئۈستىلەپ ئالۋاڭ قويۇپ، چىنىقلارنى باقتى. چىنىق ھاكىملارنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇمى ھەددىدىن ئاشتى. ھەتتا، ئىپپەت - نومۇسغا تاجاۋۇز قىلىشتىن تارتىنىمىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش زۇلۇم ۋە ئاستىمىلاتسىيە ۋەقەلىرى ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ شارائىتىنى ھازىرلىدى. ھىجرى 1350-يىلى (مىلادى 1931-يىلى 5-ئاينىڭ 19-كۈنى شۈپۇل جىلغىسىنىڭ بېگى سالى دورغا، يېنىغا 40-50 قوراللىق ئادەم توپلاپ، بىر كېچىدە تۇيۇقسىز باسقۇن قىلىپ، يامۇنغا ھۇجۇم قىلدى. ھاكىم ۋە بىرقانچە چىنىق ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ بەزىلىرىنى ئەسىر ئالدى. ئۇلارنىڭ مىلىق ۋە ئۇق - دورىلىرىنى ئولجا ئالدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ سالى دورغىغا قېتىلدى. نەتىجىدە، سالى دورغا خېلى كۆپ كۈچ توپلىدى. بۇ ئىسيان بىر مىللىي ئىنقىلابقا ئايلاندى. (23-خەرىتىگە قاراڭ) جىن شۇرىن بۇ ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل تاغلىرىغا ئەسكەر يوللىدى. قۇمۇل تاغلىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ئىنقىلابچىلار ئۈچۈن تەبىئىي بىر ئىستىھكام ئىدى. ئىنقىلابچىلار ئىچىدىكى مەرگەن ئوۋچىلار ئۇزاقتىن نىشانلاپ ئېتىپ، جىن شۇرىننىڭ ئەسكەرلىرىگە ئېغىر زەربە بەردى. چىن ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلۈپ، قالغانلىرى پاراكەندە بولۇپ قۇمۇلغا قاچتى. ئىنقىلابچىلار، بۇ غالىبىيەتلىرى بىلەن جاسارەتلىنىپ، قۇمۇلنىڭ پۈتۈن جىلغىلىرىنى ۋە قۇمۇل شەھەر ئەتراپىنى قولغا ئالدى. جىن شۇرىن، بۇخەۋەر تۈركىستاننىڭ باشقا جايلىرىغا يېتىپ بارماستىن بۇرۇن بۇ ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن زور قۇشۇن يوللىدى. بۇ قۇشۇن، ھەم قۇمۇل ئىنقىلابچىلىرىغا ھەم بارىكۆل تەرەپتىكى ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۈستىگە بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ھۇجۇم نەتىجىسىدە، سالى دورغا بىز قىسم ئادەملىرى بىلەن چېكىندى. سالى دورغىغا كېيىنچە كېلىپ قوشۇلغان يەنە بىر جىلغىنىڭ بېگى خوجىنىياز ھاجى، دۈشمەن ئۈستۈنلۈك قازانسا، خەلقنىڭ قىرغىنچىلىققا ئۇچرايدىغانلىقىنى سەزدى ۋە غەيرەت قىلىپ، دەرھال پۈتۈن ئوۋچىلارنى توپلاپ، قايتارما ھۇجۇم بىلەن دۈشمەننى چېكىندۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، دۈشمەنگە يۇشۇرۇنۇپ تۇرۇپ زەربە بېرىش، ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلىشتەك پارتىزانلىق تەكتىكا بىلەن چىن ئەسكەرلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ قاقچۇردى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى، قۇمۇل تاغلىرىنىڭ پۈتۈن جىلغا ئېغىزلىرىنى توساپ مەرگەن ئوۋچىلارنى يەرلەشتۈرۈپ مۇستەھكەم مۇداپىئە بازىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۆزى بۇ تاغلىق رايۇننىڭ سىرتىغا چىقمىدى. ئىنقىلاب رەھبەرلىكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قولغا ئۆتۈپ، ئىنقىلابنى ياخشى بىر شەكىلدە ئىدارە قىلدى. جىن شۇرىن كۈچىنىڭ يېتىشىچە ئەسكەر چىقىرىپ، داۋاملىق تاغدىكى

ئىنقىلابچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. لېكىن، ھەرقېتىمدا چىن ئەسكەرلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. قۇمۇلنىڭ تۈزلەڭ جايلىرى جىن شۇرىنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇيەرلەردە تەخمىنەن 20000 ئەسكىرى بار ئىدى. قۇمۇلنىڭ ئەڭ مۇنبەت قىسمى بولغان تاغلىق رايۇننىڭ ھەممىسى خوجىنىياز ھاجىغا تەۋە بولدى. بۇ ۋەزىيەت ئون ئاي داۋام قىلدى.

بۇ ئارىدا، سۇجۇ ۋە دۇڭخۇاڭنىڭ ھۆكۈمدارى ماجۇڭيىڭ (گاسلىڭ) نىڭ قول ئاستىدىكى بەزى تۇڭگانلار، خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا كېلىپ خىزمەت قىلغىلى باشلىغان. خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئۆز ئارا خەت - ئالاقە قىلىشىپ، دوستلۇق مۇناسىۋىتىمۇ ئورناتقان. ماجۇڭيىڭ، بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاندىن بىر مىقدار ئولجا ۋە قورال - ياراق قولغا كەلتۈرۈش نىيىتى بىلەن تۆت مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلدى. خوجىنىياز ھاجى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ماجۇڭيىڭنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۆزى ئۇنىڭغا قوشۇلماي ئىستېھكاملىرىدىن چىقماي تۇردى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇتقان بۇ يولى ناھايىتى پايدىلىق بىر يول ئىدى. چۈنكى، تۇڭگانلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا چىقىشتىكى مەقسىدى خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن بولماستىن، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن جىن شۇرىن بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ، بىر قىسىم قورال - ياراق ئولجا ئېلىۋېلىش ۋە يۇرتنىڭ بەزى جايلىرىدا بولاڭ - تالاڭ قىلىپ، باي بولۇۋېلىپ قايتىپ كېتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ماجۇڭيىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كېلىۋېتىپ، يولدا مەشھۇر ساياھەتچى شىۋىتسارىيەلىك سىۋىن ھىدىن ۋە ھەمراھلىرىنى شۇ چاغدا بۇلغاندى.

ماجۇڭيىڭ، خوجىنىياز ھاجى ۋە قۇمۇلدىكى تۇڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن جىن شۇرىننىڭ قۇمۇلدىكى ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، سېپىل ئىچىگە مۇھاسىرىگە ئالدى. قۇمۇلنىڭ 114 مىل غەربىگىچە ئىلگىرلەپ كىرىپ، بۇجايىلاردىكى خەلقنى بولاڭ - تالاڭ قىلدى. جىن شۇرىننىڭ ئەسكەرلىرىدىن ئولجا ئالغان قوراللارنى ۋە خەلقنى بۇلغان ماللارنى 4 - 5 يۈز تۈگىگە يۈكلەپ، سۇجۇغا قايتتى. ماجۇڭيىڭ بۇ غەنەمەتلەردىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھېچ نەرسە بەرمىدى. ماجۇڭيىڭنىڭ بولاڭچىلىقى، بىگۇنا خەلقنى بولاپ - تالاپ ئۆلتۈرگەنلىكىگە ئوخشاش قىلمىشلىرىدىن غەزەبلەنگەن خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ بىلەن بولغان دوستلىقىنى ئۈزدى ۋە ئىككىنچى ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلماسلىققا قارار قىلىپ، تاغلىق رايۇننى ئوبدان مۇداپىئە قىلىپ، كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تېرىشتى. جىن شۇرىن، ماجۇڭيىڭنىڭ قايتىپ كېتىشىنى خوجىنىياز ھاجىنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن پۇرسەت دەپ بىلىپ، شېڭ ئىسىملىك بىر ئەمەلدارنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇمۇلغا نۇرغۇن ئەسكەر يوللىدى. شېڭ بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ مەركىزى بولغان جىلغىغا بارىكۆل تەرىپىدىن كىرىشكە مۇۋەپپەق بولدى.

نەتىجىدە، خوجىنىياز ھاجى مەغلۇپ بولۇپ، مەركىزى بازىسىنى تاشلاپ، پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ،

شەرقىي قارلىق تاغلارغا چېكىندى. شېڭ، قۇمۇلنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلدى. قىشتا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈشتۈمتۈت باسقۇن قىلىپ، شىڭنى كۆپ چىقىمغا ئۇچراتتى، ئۈزۈك - تۈلۈك ۋە باشقا لازىماتلىكلارنى ئولجا ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شېڭ قۇمۇلنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىن چېكىنىپ چىقتى ۋە خوجىنىياز ھاجى ئۆز جايىغا قايتىپ كەلدى. ھىجرى 1350 - يىلى رامزان ئايدا (مىلادى 1931 - يىلى 12 - ئايدا)، بارىكۆل تاغلىرىدىكى قازاقلار بارىمۇللا ئىسمىلىك بېگىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلاب قوزغاپ، پۈتۈن بارىكۆلنى قولغا چۈشۈردى. ئەتراپتىكى چىنىقلىقلارنى يوقىتىپ، ئۆي ۋاقىلىرىنى كۆيدۈرۈپ، ماللىرىنى ئولجا ئالدى. جىن شۇرىن بارىكۆلگە زور بىر قوشۇن يوللاپ، بارىمۇللىنى مەغلۇپ قىلدى. بارىكۆلدىكى چىنىقلىقلارنىڭ زىيىنىنى جىن شۇرىن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىدىن زورلۇق بىلەن پۇل يېغىپ تۆلەتتى. كېيىنچە، جىن شۇرىن بىر ھىيلە ئىشلىتىپ بارىمۇللىنى تۇتۇۋالغان بولسىمۇ، قازاقلار تاغدا ئۆز مۇستەقىللىقلىرىنى ساقلاپ قالدى.

شېڭ قۇمۇل تاغلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، جىن شۇرىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالىمىدى. ئەمما، قۇمۇل شەھىرى ئىچىدە ۋە بارىكۆلدە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى پات - پات چىقىپ، جىن شۇرىننىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قورال - ياراق ۋە ئۈزۈك - تۈلۈك ئولجا ئېلىپ تۇردى. 1932 - يىلىدىن باشلاپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ھەربىي ۋەزىيەتنى كۈچلەنپ، پۈتۈن قۇمۇل ۋىلايىتى ئۇنىڭ نۇپۇزى ئاستىغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرىننى قاتتىق قورقۇ باستى. يەنە بىر تەرەپتىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت خەۋىرى مۇبالىغىلىرى بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستانغا يېيىلدى ۋە پۈتۈن خەلقنىڭ كۆزى ئۈمىد بىلەن قۇمۇل تەرەپكە تىكىلدى.

جىن شۇرىن، بۇ ۋەزىيەتكە چارە ئىزدەپ، ئاخىرى روسلار بىلەن بىر مەخپىي كېلىشىم ئىمزالىدى. بۇ كېلىشىمنىڭ مەزمۇنىدىن تولۇق ۋاقىت بولمىساقمۇ، جىن شۇرىن سوۋېتلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇپ بولۇپ، بۇنىڭ بەدىلىگە سوۋېتلەرگە شەرقىي تۈركىستاندا كەڭرى بىر ئىقتىسادىي ئىمتىياز بېرىشكە ۋەدە قىلغان، دەپ ئېيتالايمىز. چۈنكى، بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن سوۋېتلەر جىن شۇرىنغا كېرەكلىك قورال - ياراق ۋە باشقا ئەسكەرىي لاۋازىماتتىن باشقا، ئايرۇپىلانمۇ بەرمەكچى ھەتتا، لازىم بولسا ئەسكەر بېرىشكەمۇ ۋەدە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن سوۋېتلەر جىن شۇرىنغا يەتتە ئايرۇپىلان (ئۇچقۇچىلىرى بىلەن)، قورال - ياراق ۋە ئوق - دورا ئۆتەتتى.

جىن شۇرىن بۇ ئايرۇپىلانلارنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ تاغلىق رايۇنلاردا

ئايرىپىلاننىڭ رولى بولمىدى. بۇ ۋەزىيەت، خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرپانغا يۈرۈش قىلىشىغىچە داۋام قىلدى.

ئىمىن ۋاھىدى¹¹¹ ئۆزىنىڭ «ئىنقىلاب خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شۇ ئارىدا، موغۇلىستاندىن جاڭ سىڭ دورغا دېگەن بىر كىشى بىرقىسىم ئاتلىق ئادەملىرى بىلەن كېلىپ، ھاجىم بىلەن كۆرۈشۈپ، شەرقىي تۈركىستاندا، موغۇلىستانغا ئوخشاش سوۋېت ھىمايىسىدە بىردۆلەت قۇرۇپ، ھاجىمنىڭ رەئىس جۇمھۇر بولۇشىنى تەكلىپ قالغان ۋە ئۆزىنىڭ بۇنىشقا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. ھاجىم بۇلار ئىشەنگىدەك بىرەر ھەرىكەتتە بولمىغان .....»

2. پەسىل

تۇرپان ئىنقىلابى

خوجىنىياز ھاجى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قولغا كەلتۈرگەن ئۈستۈنلۈكىدىن ۋە غالبىيىتىدىن مەغرۇرلىنىپ كەتمىدى. چۈنكى، مۇداپىئە مەركەزلىرىدىن چىقىپ، ئۇرۇش باشلاش ئۈچۈن تېخى يېتەرلىك كۈچكە ئىگە ئەمەسلىكىنى ياخشى بىلەتتى. ھازىرقى تۇرۇۋاتقان يېرى ناھايىتى مۇستەھكەم ئىدى. بۇ يەردە تۇرۇپ كۈچ توپلاپ، يېڭىلىمەس بىر كۈچ بىلەن يۈرۈش قىلىشنى ئۇيغۇن دەپ ھېساپلايتتى. ھەقىقەتەنمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ بۇ پىكرى بەك توغرا بىر پىكر بولغانىدى.

بۇرۇن ماجۇڭىڭىدىن ئايرىلىپ، ياكى كېيىنچە گەنسۇدىن چىقىپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن ماشىمىن، ماپۇيەن ۋە ماجىسا باشچىلىقىدا ئىككى يۈزدەك تۇڭگان بار ئىدى. بۇلار بىر ئاز ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ئادەملەر بولغانلىقى ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجى بۇلارنى ئەسكەرلىرىگە ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىشكە تەيىنلەپ، خىزمەتكە سالغان. بۇ تۇڭگانلار خوجىنىياز ھاجىنى ھەدەپ تۇرپانغا يۈرۈش قىلىشقا ئۈندىگەن بولسىمۇ خوجىنىياز ھاجى بۇلارغا قولاق سالماي ئۆزىنىڭ يۇقىرىدىكى پىكرىدە چىڭ تۇردى. ئەسلىدە، ئىنقىلابچى بولمىغان ۋە داۋاملىق بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن ئادەتلىنىپ كەلگەن بۇ تۇڭگانلار سەۋىرسىزلىنىپ، ھىجرى 1351 - يىلى شاپان ئېيىدا (مىلادى 1932 - يىلى 12 - ئايدا، ئىسيان چىقاردى. خوجىنىياز ھاجى بۇلارنىڭ ئىسيانى باستۇردى ۋە ئۇلارنى تاغ جىلغىلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتتى. بۇ تۇڭگانلار قېچىپ، ئارقا يوللار بىلەن تۇرپاننىڭ ئەڭ شەرقىدىكى «چىقىتم» دېگەن يەرگە كېلىپ، «خوجىنىياز ھاجى پۈتۈن ئەسكىرىنى ئېلىپ، يېتىپ كەلدى» دەپ سۆز تارقىتتى. ماشىمىن، خوجىنىياز ھاجى نامىدىن تۇرپانغا شۇ مەزمۇندا بىرخەت يېزىپ

¹¹¹ ئىمىن ۋاھىدى - (ئىمىن بەگ ۋاھىدى) مىسىر دىكى جامە ئەزھەردە ئوقۇغان. مەھمۇد سىجاڭنىڭ يېقىن سەپىدىشى

بولۇپ، ھەم ئۇنىڭغا كاتىپ بولغان. ئىمىن ۋاھىدىنىڭ لاھۇر (ھىندىستان) دا، 1938 - يىلى 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، يېزىپ تاماملىغان

«ئىنقىلاب خاتىرىسى» نىڭ ئۆز قولى بىلەن مەسلى. بۇغرا ئارخىپىدا ساقلىنىۋاتقان. (ن. ش. ھ.).

ئەۋەتتى: «ئىمىن باي، مەھمۇد باي (مۇھىتى) ۋە ئىبراھىم دۇرغالارغا مەلۇم بولسۇنكى، بىز نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن چېقىتىم دېگەن جايغا كەلدۇق. سىزلارمۇ ھازىرلىق كۆرۈڭلار....»
 بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان تۇرپان خەلقى ھاياجانلىنىپ، ھەر تەرەپتە قوزغىلىش ھازىرلىقى باشلىنىپ كەتتى. تۇرپاننىڭ شەرقىگە جايلاشقان پىچان شەھىرىنىڭ خەلقى، ئىنقىلاپ قوزغىدى. ماشىمىنلارمۇ قوشۇلۇپ، شەھەرنى ئالدى. بۇ ئەھۋالدا، قۇمۇل بىلەن پىچان ئوتتۇرىسىدىكى كۆچمەن ئاق ئوروسلاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلدى. شەھەردىكى ئىنقىلابچىلار مەغلۇب بولۇپ چېكىندى. جىن شۇرنىڭ ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى شەھەر خەلقىنى قورقۇنۇپ سۈرەتتە قىرغىن قىلدى ۋە بولاڭ - ئالاڭ قىلىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ماشىمىنلار لۇكچۇننىڭ دىغاي دېگەن يېرىگە چېكىندى.

قۇمۇلدا ئىنقىلاپ قوزغالغان كۈندىن باشلاپ، تۇرپاننىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىرىدىن ھەمدۇللا ئەلەم، مەقسۇد مۇھىتى، مۇسىل مۇھىتى، مەھمۇد مۇھىتى ۋە ئابدۇللا دامۇللام قاتارلىق مۇنەۋۋەر كىشىلەر قۇمۇل ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن مەسلىھەت قىلىشىپ، پۇرسەت كۈتۈپ توراتتى. بۇ ئارىدا، تۇرپان ئاستانە خەلقىمۇ ھەرىكەتكە كېلىپ، ئاستاننى قولغا چۈشۈرگەن ئىدى. مەقسۇد باي (مەھمۇد مۇھىتىنىڭ ئاكىسى) باشچىلىقىدا تۇرپان مۇنەۋۋەرلىرى «خوجىنىياز ھاجىمنى باشلاپ كېلىمىز» دەپ، ئاستاندىن لۇكچۇنگە كېلىدۇ. كەلگەنلەرنىڭ ئاز ساندىكى تۇڭگانلار بولۇپ، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ تېخى ئۆز مەركىزىدىن تاشقىرىغا چىقمىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ۋاقىتسىز ھەرىكەت باشلىغانلىقىنى ئوقۇپ، قاتتىق پۇشايمان قىلىدۇ ۋە ماشىمىن قاتارلىق تۇڭگانلارنى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىدىن كەلگەن «ئۇلۇغ مۇجاھىد» لار دەپ، ئۇلارنى ئاستانغا باشلاپ كېلىدۇ. شۇ كۈنى تۇرپاندىن ئاستانغا ئەۋەتىلگەن ئۈچ يۈزدەك چىن ئەسكىرى ئاستانە ۋە قاراخوجا خەلقى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۈچ يۈز دانە مىللىق ۋە ئوق - دورا ئولجا ئېلىنىدۇ. ئەرتىسى، ئاستانە ئەتراپىدىكى لۇكچۇن، قاراخوجا، لىمۇجىن، مورتۇق ۋە ياڭخى قاتارلىق كەنتلەردىن ئۈچ مىڭدەك كىشى كېلىپ قوشۇلدى.

شۇنىڭ بىلەن تۇرپان خەلقى تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، تەرەپ - تەرەپتىن چىنىقلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلغىلى باشلايدۇ. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، 1933-يىلى 2-ئاينىڭ باشلىرىدا تۇرپان ۋىلايىتىگە نەۋە پۈتۈن جايلار ئازات قىلىندۇ. تۇرپاندىكى تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى قوراللىنىپ ماشىمىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا قېتىلدى. بىر تۇڭگاننى باشلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا «ساۋفىي سىلىڭ» دەپ نام بەردى. تۇرپان خەلقى بۇ ئىشقا نارازى بولسىمۇ ئىختىلاپ چىقمىسۇن دەپ مەجبۇرەن ساۋفىي سىلىڭغا ئىتائەت قىلدى.

ئۈرۈمچىدىن بەي زىخۇي (قوماندانلىق شىتابىنىڭ رەئىسى) باشچىلىقىدا زۇر بىر قوشۇن ئۇن ئىككى ماشىنىدا توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى ۋە تۇڭگانلار،

شەھەرنىڭ تېشىدا دۈشمەننى توساپ، قاتتىق زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. بەي زىخۇي قاچتى. ئىنقىلابچىلار ئارقىسىدىن قوغلاپ، خوگولۇ جىلغىسىدا ئارقىسىدىن يېتىشىپ، قاتتىق بىرھۇجۇم بىلەن دۈشمەننى پاراكەندە قىلىۋەتتى. ئون ئىككى ماشىنا بىلەن توپ - زەمبەك ۋە ئوق - دورا نىڭ ھەممىسى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇ ئۇرۇشتا ساۋىي مىلىتى تۇرپان مۇجاھىدلىرىدىن بىرى دۈشمەن دەپ قېلىپ، ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ماشىنىدىن ساۋىي سىلىك بولدى. بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە، خوگولۇ جىلغىسى ۋە داۋانچىڭ ئېغىزى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، چوڭ يول بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەسكەر كېلىش ئىمكانىيىتى يوق قىلىندى. قۇمۇلدا ئىنقىلاب داۋام قىلىۋاتقان كۈنلەردە توقسۇن خەلقىمۇ ئىنقىلاب ھازىرلىقىغا كىرىشكەنىدى. توقسۇندىن توختى ئاخۇن (بەگ) باشلىق ئون كىشى تۇرپانغا بېرىپ، ئىنقىلاب رەھبەرلىرىدىن يوليۇرۇق سۇرايدۇ. رەھبەرلەر توختى بەگكە ماشىنىنىڭ ئادىمىدىن بىرنى قوشۇپ بېرىپ، توقسۇندا ئىنقىلاب قوزغاشقا ئەۋەتىدۇ. توختى بەگ ئىككى يۈزدەك مۇجاھىدى بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئازات قىلىدۇ. توقسۇن ۋە كۈمۈشتىن قېتىلغان 5 - 6 يۈزدەك مۇجاھىدىنى ئېلىپ توختى بەگ قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شەھەر خەلقى ۋە شەھەردىكى تۈگگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، قاراشەھەرنى قولىغا چۈشۈرىدۇ (23 - خەرىتىگە قاراڭ).

شۇنداق قىلىپ، جىن شۇرىنىڭ، چىنلىق ئەسكەرلىرى بىلەن ئىنقىلابنى بېشىقتۇرۇشقا كۈچى يەتمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۈرۈمچى، غولجا ۋە ئالتايدىكى كۆچمەن ئاق ئوروسلاردىن بىر قانچە مىڭ كىشىنى ئەسكەرلىككە ئالدى ۋە شېڭ (يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىندى) نى زىخۇيلىق ئۇنۋانى بىلەن بۇلارغا قوماندان قىلدى. شۇ كۈنلەردە، تۇرپان، توقسۇن، كورلا ۋە قارا شەھەرنىڭ ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىك خەۋىرى كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان جىن شۇرىن قورقۇپ كېتىپ، ئۈرۈمچىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان شېڭ زىخۇيىنى چاقىرتتى. ئۈرۈمچىگە قايتىش ئۈچۈن يولغا چىققان شېڭ زىخۇيىنىڭ ئەسكەرلىرى پىچاندا تۇيۇقسىز ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۈستىگە كېلىپ قالىدۇ. توپ ۋە بروننىڭ ماشىنىلار بىلەن قوراللانغان تۆت مىڭ كىشىلىك بۇ دۈشمەن قوشۇنى پىچانغا ھۇجۇم قىلىپ، دەھشەتلىك قىرغىن ئېلىپ باردى. ئۇندىن كېيىن، لەمچىن ۋە لۈكچۈننى دەسسەپ تۇرپانغا يېقىنلاشتى. چېكىنگەن ئىنقىلابچىلار تۇرپانغا يىغىلىپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا ئون مىڭدەك مۇجاھىد شېھىت ۋە يارىدار بولدى. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ماشىنى تۇرپاندىكى قوراللارنى ئېلىپ، قارا شەھەر ئارقىلىق توقسۇنغا قايتىپ كەلدى. مەھمۇد مۇھىتى (مامۇت سىجاڭ) مۇ مۇسۇل ھاجىم، تاھىربەگ، باي ئەزىزى ۋە ئىمىن ھاجى دامۇللارنى ئېلىپ، ساق قالغان مۇجاھىدلار بىلەن قاراشەھەرگە كەلدى. ئۇ يەردىن ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم، مۇسۇل باي باشلىق بىرقىسىم مۇجاھىدلار تاغ يولى بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن

تۇرپان دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى. تۇرپان خەلقى، شېڭ زىخۇيىنىڭ چىنلىق ۋە ۋەھشى ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قىرغىن قىلىندى. بولۇپمۇ پىچاندا ياش - قېرى، ئەر - ئايال ۋە كىچىك بالا دېمەستىن ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن خەلقنى شېھىت قىلدى.

كورلا ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، تۇرپان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغان ۋە ماشىمىنىڭ قېچىپ كەتكەن خەۋىرى كورلىغا كەلدى. توختى بەگ باشلىق مۇجاھىدلار پىچانغا قايتىپ، دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھەممىسى شېھىت بولىدۇ. چەرچەن، چاقىلىق ۋە لوپنۇردىنمۇ بىرەر مىڭغا يېقىن مۇجاھىد تۇرپانغا كېلىپ، ئوۋ مىلىتلىرى بىلەن دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ قۇربان بولىدۇ.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرپاننى ئالغانلىقى -

خوجىنىياز ھاجى، قۇمۇل تاغ ئىچىدىن پات چىقماي تۇرۇشنىڭ سەۋەبىنى ئۆزى، مۇستەھكەم بازىسى بولغان بۇ تاغ ئىچىدە تۇرۇپ، دۈشمەننى يەڭگىدەك يېتەرلىك كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، چىقىپ، مۇنتىزىم ھۇجۇملار بىلەن دۈشمەننى يوقىتىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك دەپ، ئېيتقان ئىكەن. بۇ ھەقتىكى تەپسىلى پىلاندىن خەۋىرىم يوق.

1933- يىلى تۇرپان ۋىلايىتى جىن شۇرىنىڭ، شېڭشىسەي قوماندانلىقىدىكى قوشۇنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ماشىمىن ۋە ئارقىسىدىن مەھمۇد مۇھىتى باشچىلىقىدىكى مۇجاھىدلار قاراشەھەرگە چېكىنگەن ۋە مەقسۇد مۇھىتى بىلەن ئىككى يۈزدەك كىشى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ، تۇرپان پاجىئەسىنى ئاڭلىتىپ، ياردەم تەلەپ قىلغان. خوجىنىياز ھاجى، مىللەتنىڭ بېشىغا كەلگەن پالاكەتتىن ناھايىتى قايغۇرۇپ، بۇلارغا ياردەم قىلماي ئولتۇرۇشقا ۋىجدانى چىدىمىغان. يەنە بىر نەزەرىدىن، ئۆز قۇۋۋەتىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە خەلقنىڭ قورالسىز ئىكەنلىكىدەك قىيىنچىلىقلار مەۋجۇد ئىدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ، خوتەن ۋە باشقا جايلاردا قوزغالغان مىللىي ئىنقىلابلاردىن تېخى خەۋىرى يوقتى.

خوجىنىياز ھاجى، 1933- يىلى 2- ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قۇمۇل تېغىدىكى مەركىزىدە ئازراق بىر قىسىم ئەسكىرىنى قويۇپ، قالغان پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇربان دورغا، سالى دورغا، سوپاخۇنۇم ۋە پازىل ئاخۇنۇملار بىلەن مەھمۇد مۇھىتى ۋە ھەمراھلىرىنىمۇ بىرگە ئېلىپ، يۈرۈش قىلىپ قۇمۇلنى قولغا چۈشۈرۈپ لۈكچۈنگە كەلدى. تۇرپان خەلقى ئومۇميۈزلۈك پىدائىي بولۇپ، خوجىنىياز ھاجىغا قوشۇلدى. ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇمۇمۇ كېلىپ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، كەلگۈسىدىكى ھەرىكەت قىلىش پىلانلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشقان.

بۇنى ئاڭلىغان شېڭشىسەي (شېڭ زىخۇي)، ئاق ئوروس ئەسكەرلىرىنى لۈكچۈنگە يوللايدۇ. ئۈچ كېچە - كۈندۈز داۋام قىلغان قانلىق ئۇرۇشتىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجى مەغلۇپ بولۇپ، چالقان تاغ

دېگەن جايغا چېكىندۇ. ھەمدۇللا ئەلەمناخۇنۇم، مەقسۇد مۇھىتى ۋە رەقپ قازىم قاتارلىق تۇرپان ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك رەھبەرلىرى. بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولغان ئۇن مىڭغا يېقىن قەھرىمانلىرىمىزنىڭ ئارىسىدا ئىدى. شېڭشىسەي، مەقسۇد مۇھىتنىڭ كېلىگەن بېشىنى تۇغۇلغان يېرى بولغان ئاستانە ۋە لۈكچۈندە ئېسىپ قويدى. لۈكچۈن خەلقىنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرگە ئۆت قۇيۇۋەتتى.

ئۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچىدە سىياسى ئەنسىزلىك باشلىغانىدى. ئەڭ مۇھىمى، جىن شۇرىن ھېچ دەم ئالغۇزماي ئالتە ئايدىن بېرى داۋاملىق سوقۇشقا سېلىپ كېلىۋاتقان كۆچمەن ئاق ئوروس ئەسكەرلىرى ئىچىدە نارازىلىق كەيپىياتى يۈز بەردى. جىن شۇرىن بۇلارنىڭ ئىنقىلابچىلار تەرىپىگە ئۆتۈۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۈرۈمچىگە چاقىرىتۋالدى. ئۇ يەردە قالغان چىنلىق ئەسكەرلەر ئىنقىلابچىلارغا قارشى تۇرالمىغان. شۇنىڭ بىلەن تۇرپان، پىچان ۋە لۈكچۈندىن ئۈرۈمچىگە قاراپ ماڭغان دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى مەھمۇد مۇھىتى باشچىلىقىدىكى مۇجاھىدلار بەيياڭگۇدا توساپ زەربە بەرگەن. بۇ ئارىدا تۇرپانغا كەلگەن خوجىنىياز ھاجى، مەھمۇد مۇھىتى بىلەن ئۈچرىشىپ، مۇزاكىرەلەشكەندىن كېيىن، گۈچىڭ ۋە مۇرىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، مۇرىدا توختايدۇ.

1933-يىلى 1-ئايدا، ماشىمىن قاراشەھەرگە كېلىپ، ئۇ يەردىكى تۇڭگانلاردىن بىرەرمىگدەك كىشىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، كۈچ توپلاپ تۇرغانىدى. ماشىمىن، شەرقىي تۈركىستاندا بىر تۇڭگان دۆلىتى قۇرۇش مۇمكىن ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ماجۇڭيىڭنى قىچقىرىپ چىقماقچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇسۇل ھاجى (مەھمۇد مۇھىتنىڭ ئاكىسى) باشلىق بىر ھەيئەتنى دۇڭخۇاڭ يولى بىلەن گەنسۇغا ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. بۇ دەۋەتتىن مەھمۇد مۇھىتنىڭ خەۋىرىنىڭ بار يوقلىقى ھەققىدە بىر - بىرىگە ئۇخشىمايدىغان رىۋايەتلەر بار. ئەنشىگە بارغاندا بۇ ھەيئەتكە يولۋاس بەگمۇ قېتىلغانىدى. ئۇ كۈنلەردە، مابۇفاڭ بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان ماجۇڭيىڭ، قاچقىلى يەر ئېزدەۋاتاتتى. مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەكلىپىدىن خوشال بولۇپ، ئىككى مىڭ ئاتلىق ۋە ئۈچ مىڭ پىيادە ئەسكەردىن تەركىپ تاپقان پۈتۈن قوشۇننى ئېلىپ، 1933-يىلى 3-ئاينىڭ ئاخىرىدا گەنسۇدىن يەنە بىر قېتىم شەرقىي تۈركىستانغا چىقىدۇ. قۇمۇلدا جىن ئەسكەرلىرى ئاز قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ماجۇڭيىڭ قۇمۇلنى ئۇڭايلا ئېلىپ، گۈچىڭغا قاراپ ماڭدى. بۇ ۋەزىيەتتە خوجىنىياز ھاجى، ئارقىسىغا يېنىپ، ماجۇڭيىڭنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن، قۇمۇلغا كەلدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئوتتۇرىسىدا بىر جايدا ئۈچرىشىپ، مۇزاكىرىلىشىپ كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمنىڭ ھەقىقىي مەزمۇنىدىن خەۋىرىمىز يوق. خوجىنىياز ھاجىنىڭ تەرەپدارلىرىدىن ئالغان مەلۇماتىمىزغا قارىغاندا بۇ كېلىشىم بويىچە، ماجۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىغا، جىن شۇرىندىن شەرقىي تۈركىستاننى تارتىۋېلىشقا ياردەم قىلىدۇ. ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن قورال - ياراق ۋە باشقا ئولجىلارنى

ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ تەقسىم قىلىۋالدى. خوجىنىياز ھاجى، ماجۇگىيىنىڭ كۆرسەتكەن پىلانى بويىچە ئىش قىلدۇ. ئەمما، ھېچبىرى يەنە بىرسىگە تەۋە بولمايدۇ. لېكىن تۇڭگانلار، «خوجىنىياز ھاجى تۇڭگانلارغا شەرتسىز بويسۇنغانىدى» دەپ داۋا قىلدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى كۈچ بىرلەشتى ۋە جىن شۇرىنىڭ كۈچى كۆپرەك جايلاشقان گۇچىڭ ۋە جىمىسارغا ھۇجۇم قىلىش قارار قىلىندى. ۋەقەنى كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، گۇچىڭنى تۇڭگانلار ۋە جىمىسارنى تۈركلەر ئالماقچى بولغانىكەن. ماجۇگىيىڭ، گۇچىڭنى ئون ئىككى كۈن ئۇرۇشۇپ قولغا چۈشۈردى. بۇ شەھەردە تەخمىنەن يىگىرمە مىڭغا يېقىن چىن ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا غەنىمەت ئېلىنغان قورال - ياراق ۋە ئوق دورىنىڭ ھەممىسىنى ماجۇگىيىڭ ئېلىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكىرىنىڭ تولىسىدا مىللىتى يوقتى. خوجىنىياز ھاجى، قورال تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ماجۇگىيىڭ بەرمىدى. خوجىنىياز ھاجى، جىمىسارغا ھۇجۇم قىلىپ، بىرقانچە كۈن سېپىلنى مۇھاسىرە قىلدى. ئاخىرى، چىنىلىقلار قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە ئۇرۇش توختىدى. خوجىنىياز ھاجى ئەرتىسى قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئالدىغان بولۇپ، ماجۇگىيىڭغا خەۋەر قىلىپ، ئۆزى كېچىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، سېپىلدىن ئۇزاقراق يەرگە كېلىپ ياتقان. كېچىسى، ماجۇگىيىڭ، سېپىل ئىچىدىكىلەر بىلەن خەۋەرلىشىپ، بىرقانچە ماشىنا ئەسكەرنى جىمىسارغا ئېلىپ كەلدى. كېچىسى سېپىلدىكى بىرىمىڭ سەككىز يۈز مىللىتى ۋە نۇرغۇن ئوق - دورىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، خوجىنىياز ھاجىغا نۇيغۇزماستىن گۇچىڭغا ئېلىپ كەتتى بۇنى ئاڭلىغان خوجىنىياز ھاجى ۋە ھەمراھلىرى قاتتىق خاپا بولۇپ كەتتى. ئەمما، سەۋرى قىسماقتىن باشقا چارىسى يوقتى.

ماجۇگىيىڭ، شەرقىي تۈركىستانغا چىققان كەسەردە، جىن شۇرىن ئاغدۇرۇلۇپ، ئورنىغا 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شېڭشىسەي دۇبەن (ئەسكىرىي ئومۇمىي ۋالىي) بولغان. بۇ ۋەقەلەرنى «ئۈرۈمچى ھادىسىلىرى» دېگەن بۆلۈمدە تەپسىلىي بايان قىلىمەن. ئۈرۈمچى مۇداپىئەسىدە مۇھىم ئورۇندىكى گۇچىڭ ۋە جىمىسار ئېلىنغاندىن كېيىن، ئەندى، دەرھال ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ۋاقتى كەلگەنىدى.

ماجۇگىيىنىڭ پىلانى بويىچە، خوجىنىياز ھاجىنى ئالدىدا ئۈرۈمچىگە ماڭغۇزۇپ، ئۆزى ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىكى ماناس، قۇتۇبى، سانجى ۋە شىخو شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۈيەردىكى قورال ۋە ناھايىتى كۆپ مىقداردىكى ئولجىنى ئۆزى ئېلىۋالماقچى ئىدى. بۇ پىلانغا ئاساسەن خوجىنىياز ھاجىنى، ئۈرۈمچىدىن يىگىرمە مىل شەرقىي شىمالدىكى فۇكاڭ ناھىيىسىنى ئېلىپ، ئۈيەردىن ئۈرۈمچىگە يۈرۈشكە تەكلىپ قىلدى. خوجىنىياز ھاجى، بۇنىڭغا ماقۇل، ئەمما، مەندە قورال يوق دەپ، يېتەرلىك مىقداردا قورال بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، ماجۇگىيىڭ مىللىتى بەرمەي ئازراق ئوق - دورا بەردى. يەنە بىر تەرەپتىن ماجۇگىيىنىڭ ئارتۇق قورال - ياراق ۋە ئوق دورىنى ئوغۇرلۇقچە

گەنسۇگە ئەۋەتۈۋەتمەكچى بولغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. بۇخىيانە تىككارلىق سەۋەبىدىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ سەۋرى ئاقىتى قالغان بولسىمۇ، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ ئامال يوق، ئىلاجىسىز فۇكاڭغا يۈرۈش قىلىپ ئۆيەرنى قولغا چۈشۈردى. ماجۇڭيىڭ، ماناس، شىخۇ، قۇتۇبى ۋە سانجى شەھەرلىرىنى ئۆيەردىكى تۈرك ۋە تۇڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن قولغا چۈشۈردى.

شۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچى غەرب ۋە شەرق تەرەپتىن مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. بۇ ئارىدا شېڭشىسەي، يۇقىرىقىدەك كېلىشمە سىلىكتىن پايدىلىنىپ، ھېچ بولمىسا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەپ كەتتى. ھەر بىرىگە ئايرىم - ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ، كېلىشمە تۈزۈش ئۈچۈن، ھەرخىل تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. ماجۇڭيىڭنىڭ كېيىنكى خىيانەتكارلىقىدىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ بەك ئاغرىغانلىقىنى ئاڭلىغان شېڭشىسەي، دەرھال خوجىنىياز ھاجىغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنىڭغا ئازا ماقۇل كېلىدىغان شەرتلەر ئاساسىدا كېلىشمە تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى.

مانا، بۇ نوقتتا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ كېلەچەكتىكى ھايات - ماماتلىق تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئىنتايىن ئىنچىكە بىر ئىمتىھان نوقتىسى ئىدى! چۈنكى، شېڭشىسەينىڭ مەقسىدى، ھەرقانداق قىلىپ بولسىمۇ بۇ ئىككى دۈشمەننى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىش ئىدى. بۇ ئايرىلىشنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن قورقۇنچ بىر تەھلىكنىڭ باشلىنىشى بولىدىغانلىقىنى ئەقلى بار ھەر قانداق ئادەم بىلەتتى. خوجىنىياز ھاجى ئۈچۈن، بۇ ۋەزىيەتتە، ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنساپسىزلىقى ۋە خىيانەتكارلىقىغا يەنە بىر مۇددەت چىداپ، قاچىدىكى ئاشتەك تەييار كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۈرۈمچىنىڭ ئازات بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ بىلەن ئاندىن ئوچۇق مەيدانغا چۈشۈپ ھېساپلىشىشى، ئەڭ توغرا يول ئىدى. شېڭشىسەينىڭ ھەرقانداق ئىشنىڭ بىر ئالدامچىلىق ئىكەنلىكى ھەر كىمگە مەلۇم ئىدى. لېكىن، خوجىنىياز ھاجى بۇنى ئىنچىكىلىك بىلەن تولۇق چۈشۈنۈپ كېتەلمەي، شېڭشىسەي ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرگە ماقۇل بولدى ۋە كېلىشمە ئىمزا ئالدى. كېلىشمەنىڭ مۇھىم ماددىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

- (1) شېڭشىسەي، خوجىنىياز ھاجىغا يىگىرمە مىڭ دانە مىللىتى، بىر قانچە مىليون ئوق ۋە بىر مىليون سەر پۇل بېرىدۇ. قورال - ياراق ۋە پۇلنىڭ ئۈچتىن بىرى نەق، قالغان قىسمى ماجۇڭيىڭنى شەرقىي تۈركىستاندىن ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن بېرىلىدۇ.
- (2) تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇل، تۇرپان ۋە ئالتى شەھەردىن ئىبارەت بولغان جايلارنى نەن جاڭ (جەنۇبىي ئۆلكە) ئىسمى بىلەن خوجىنىياز ھاجى، چىن ھۆكۈمىتى نامىدا ئىدارە قىلىدۇ.
- (2) بۇلارغا قارشىلىق، خوجىنىياز ھاجى، شېڭشىسەي بىلەن دوست ماجۇڭيىڭ بىلەن دۈشمەن بولۇپ، لازىم كەلگەندە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشىدۇ. شېڭشىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ ئۇرۇشقاندا، خوجىنىياز ھاجى

شېڭشىسەيگە ياردەم قىلدۇ ياكى بىتەرەپ تۇرىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى، شېڭشىسەيدىن يوقىرىقى قورال - ياراق ۋە پۇلنى ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ يېرىمىگە ھۆكۈمدار بولۇشنى ئۆزىگە چوڭ بىر پائىدا دەپ ھېساپلاپ، كېلىشىمنى قوبۇل قىلدى ۋە 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شېڭشىسەينىڭ ئەلچىلىرى بىلەن شىمىگۇدا كۆرۈشۈپ، كېلىشىمگە ئىمزا قويدى. ئالدىن بېرىدىغان پۇل ۋە قورالنى تاپشۇرۇپ ئالدى ۋە ئۇرۇش مەيدانىدىن چېكىنىپ، تۇرپانغا قايتتى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەڭ سەمىمىي سەپداشلىرىدىن يولۋاس بەگ باشلىق بىرقانچە كىشى ئۇنى تەنقىد قىلىپ، بۇ كېلىشىمگە قارشى چىققان بولسىمۇ خوجىنىياز ھاجى ئۆز پىكرىدىن يانماي كېلىشىمگە قول قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يولۋاس بەگ بىرقانچە يۈز قۇمۇللۇق ئەسكەر بىلەن خوجىنىياز ھاجىدىن ئايرىلىپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلەشتى.

خوجىنىياز ھاجى تۇرپانغا كەتكەندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى شېڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 3 - 4 يەردە ئۇرۇشۇپ، بەزىدە يېڭىلىپ، بەزىدە غەلىبە قىلدى. شۇنداقلا ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەلچىلەر بىلەنمۇ مۇزاكىرىلىشىپ تۇردى. شۇنداق بىر پەيتتە ئىلىدىكى چىن قوشۇنىنىڭ قوماندانى جاڭ بەييۈەن (بۇزۇنقى بەي زىخۇي ۋە شېڭشىسەينىڭ رەقىبى) شېڭشىسەينى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزدى. بۇ ئىككى ئىتتىپاقداشنىڭ ئەسكەرلىرى بىرلىكتە يۈرۈپ ئۈرۈمچىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ھەتتا، شەھەرنىڭ بەزى مەھەللىلىرىنىمۇ بېسىۋالدى. بۇ مۇھاسىرە بىر ئايدەك داۋام قىلدى. بۇ ئارىدا شېڭشىسەي، سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن مەخپىي كېلىشىم تۈزدى ۋە بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن شېڭشىسەيگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، سوۋېتنىڭ زامانىۋى قىسىملىرى شەرقىي تۈركىستانغا كىرىپ، ماجۇڭيىڭنى قورقۇنچ ھالدا مەغلۇپ قىلدى.

ماجۇڭيىڭ قېچىپ كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدىكى سانجى، قۇتۇبى، ماناس ۋە شىخۇ شەھەرلىرىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئۆت قويۇپ گۈچىگە كەلدى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى گۈچىگىدىكى تۈركلەرنى دەھشەتلىك ھالدا قىرغىن قىلدى. پۈتۈن شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئەمدى، ماجۇڭيىڭنىڭ يۇرتىغا قايتىش ئىمكانىيىتى قالمىغانىدى. چۈنكى، مابۇفاڭ ئۇنىڭ يۇرتىنى تامامەن ئىشغال قىلىپ بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماجۇڭيىڭ ئالتى شەھەرگە ئۆتۈش ئۈچۈن، 1933 - يىلى 8 - ئايلارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۈچىگىدىن تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلدى ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇشقىلى باشلىدى. بۇلارنى نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىي بايان قىلىمەن.

3 - پەسىل

خوتەن ئىنقىلابى

ئىنقىلابنىڭ كېلىپ چىقىشى .

يىگىرمىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۈركىستان ھېچبىر زامانىۋىي قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش ۋاسىتىلىرىغا ئىگە بولالماي تاشلىۋېتىلگەن بىر ھالەتتە مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەركەزگە ئېغىزدىلا تەۋە بولغان چىنلىق ئەمەلدارلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى زامانىۋىي مائارىپ ۋە تەربىيەدىن مەھرۇم ھالدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قاراڭغۇلۇقىدا ياشاتماقتا ئىدى.

ئوڭ ۋە سولنى پەرق ئېتەلگىدەك بولغان چېغىمدىن تارتىپ، چىنلىق ئەمەلدارلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە قىلىۋاتقان زۇلۇم ۋە ھەقسىزلىقلارنى ۋە خەلقىمنىڭ خورلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، كۆپ ئېچىنماقتا ئىدىم. بۇلارنىڭ تەسىرىدىن نۇرغۇن كېچىلەردە ئويۇقسىز ۋە ۋەسۋەسىلەر بىلەن ئاڭ ئاتقۇزاتتىم. يېشىم كىچىك، ئەقلىم يېتىشمىگەن. تەجرىبىسىز ۋە ماددى جەھەتتىن يوقسۇل ئىدىم. دەردىمنى ئاڭلىتىدىغان كىشىم يوقتى. قىسقىسى، ئون بەش يېشىمدىن تارتىپ، چىن زۇلۇمىغا قارشى نەپرەت ھىسسىيە، مىللىتىم ۋە ۋەتىنىمنىڭ ھالىغا قايغۇرۇش كۆڭلۈمدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى. بۇ ھىسسىياتنىڭ ھەيدە كىچىلىكى ئاستىدا، مىللىتىمنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش، دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي ۋە زامانىۋىي تارىخلىرىنى تەتقىق قىلىش زوقى كۆڭلۈمدە كۈندىن كۈنگە قۇۋۋەتلەنمەكتە ئىدى. ئەپسۇسكى، مۇھىتىمدا ماڭا بۇ ساھادا تەربىيە بېرىدىغان كىشىلەر يوقتى.¹¹²

مانا بۇ ھالەتتە، مەدرىسىدىكى ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدىم. 22 يېشىمدا ئوقۇشنى تۈگىتىپ، مۇدەررىس بولدۇم. بۇ ۋەزىپەمدە ئاستا - ئاستا تەرەققى قىلدىم، ئوقۇغۇچىلىرىمۇ خېلى كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ، دوستلىرىمنىڭ ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھەببىتىنى ۋە ئىخلاسىنى ئۆزەمگە جەلپ قىلىدىغان دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇ جەھەتتە خېلى ياخشى نەتىجە قازاندىم. مەدرىسىدىكى ئالىپلىرىمدىن خېلى كۆپ كىشىنى تەربىيەلەپ، بۇلارنىڭ ۋەتەن ۋە مىللەت ئۈچۈن بىر ھەرىكەت قىلىش پىكرىمگە قوشۇلىدىغانلىقىنى ئۈمىد قىلالايدىغان ھالغا كەلدىم.

لېكىن، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى، مىللەتنىڭ روھىي ھالىتى ۋە دۈشمەننىڭ كۈچى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتىم يوقتى. بۇ مەلۇماتلارغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، پۈتۈن يۇرتۇمنى ئايلىنىپ چىقىش مەقسىدى بىلەن، 1930 - يىلى، مەشھۇر تاتار ئالىملىرىدىن چۆچەكتە ئولتۇرۇشلۇق شېخ مەھمەد مۇراد (رەمزى) ئەفەندىنىڭ قېشىغا ھەدىس ۋە تەفسىر بىلىملىرىدىن دەرس ئېلىش ئۈچۈن بارىمەن دەپ خوتەندىن يولغا

¹¹² مۇئەللىپ «كۆرەش خاتىرىلىرىم» دىگەن ئەسىرىدە، بۇ ئەنگە «ئۆزەمنى ئۆزۈم تەربىيەلەش كىرەك ئىدى»

دېگەن بىر جۈملىنى ئىلاۋە قىلغان (ن. ش. ۵۰).

چىقتىم. كۇچا، كورلا، تۇرپان، ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى، ئاقسۇ ۋە ئارىدىكى شەھەرلەرنى ئالتى ئاي ساياھەت قىلىپ، خوتەنگە قايتىپ كەلدىم. بۇ ساياھەتتىم ئەسناسىدا، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى، مىللەتنىڭ روھىي ھالىتى ۋە دۈشمەننىڭ كۈچى توغرىسىدا قانائەتلىك ئەنگىدەك مەلۇماتلارنى قولغا كەلتۈردىم. ئىرادەممۇ كۈچلەندى. كۆپ جايلاردا بىلىملىك، ساداقەتلىك، ئاستايىدىل ۋە تەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرى دەرت بىلەن تولغان ئىكەن. ئەپسۇسكى، ئەمەلىي بىر ھەرىكەتكە ھازىر بولغان بولمىغانلىقى ياكى بىر مىللىي ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلالايدىغان بىر كىشىنىڭ بار يوقلۇقىنى ئېنىقلىيالمىغانلىقىم ئۈچۈن بىرەسى بىلەن ئۇچۇق بىر شەكىلدە پىكىر ئالماشتۇرۇشۇم مۇمكىن بولمىدى. پەقەت غولجىدا سابىت داموللا ھاجىمنىڭ بىر مىللىي ئىنقىلاب ئۈچۈن پائالىيەتكە كىرىشىش پىكرىدە ئىكەنلىكىنى بىلدىم. مەنمۇ مەقسىدىمنى سابىت داموللا ھاجىمغا ئاچتىم. بىرقانچە كېچە سۆھبەتلەشتۇق. ھازىرقى ئەھۋالدا، يۇرت ۋە خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن، قوراللىق بىر مىللىي ئىنقىلاب قوزغاشتىن باشقا چارە قالمىغانلىقى ھەققىدە بىر پىكىرگە كەلدۇق. ئىنقىلاب خوتەندىن باشلانسا، ئۇيغۇن بولىدۇ دەپ قارار قىلىشتۇق. ئىككىمىزنىڭ پىكىرىچە، جىنشۇرىن تاكى چىر مەركىزى ھۆكۈمەتتىن قورقۇشنىڭ كېرىكى يوقتى. پەقەت، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلابقا ئارىلىشىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىش كېرەك ئىدى. سابىت داموللا ھاجىم، ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش، بەزى ئىسلام مەملىكەتلىرىنى ساياھەت قىلىش ۋە بۇ ئارىدا مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىمىزگە مۇناسىۋەتلىك خەلقئارالىق سىياسەتنى تەتقىق قىلىش نىيىتى بىلەن 1931 - يىلى روسىيە ئارقىلىق يولغا چىقتى. مەن بۇ سادەھىتىم نەتىجىسىدە تۈۋەندىكى ئىككى مەسىلىنى ئېنىقلىۋالدىم:

(1) ھەممىدىن بۇرۇن، مەخسۇس ئەسكىرىي ماھىيەتتە بىر مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقىپ، دۈشمەن خەۋەردار بولۇپ قېلىشتىن ئىلگىرى كۈچ توپلىۋېلىپ. بۇ يول بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندا خەلقىمىزنى ئىنقىلابقا ھازىرلاش ئۈچۈن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش.

(2) ئىنقىلابنىڭ مەركىزى خوتەندە بولۇش. چۈنكى، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە خەلقنىڭ روھىي ھالىتى جەھەتتە بۇ ۋىلايەتنى ھەممىدىن ئۇيغۇنراق كۆردۈم.

لېكىن، ئالدىمىدىكى ئەڭ قىيىن مەسىلە، خەلقنىڭ قورالسىز بولۇشى ۋە يۇرتىمىزنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋەزىيىتىنىڭ قوراللىنىش ئۈچۈن قولاي ئەمەسلىكى ئىدى. بۇ قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى. يۇرتنىڭ ھەر يېرىدە ئىنقىلابنىڭ قوزغۇلۇپ، دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ پارچىلىنىشى دەپ ئويلىغانىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم ساياھەتكە چىقىشىم كېرەك ئىدى. بەلكى، يەنە بىر قانچە قېتىملىق ساياھەتنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ خىيال قىلىش بىلەن بىر يېرىم يىل ئۆتۈپ كەتتى. سىرىم يەنە بۇرۇنقىدەك ئىچىمدە قالدى.

شۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، قۇمۇل ئىنقىلابى قوزغالدى. ئالتى شەھەر تەرەپلىرىگە ئىنقىلاب خەۋەرلىرى

ئانچە - مۇنچە كەلگىلى باشلىدى. 1932 - يىلى پۈتۈن دۈشمەن قوشۇنىنىڭ قۇمۇلغا يېغىلغانلىقى ۋە باشقا جايلارغا يۆتكىگەندەك زاپاس دۈشمەن كۈچى يوقلىقى مەلۇم بولدى. بۇنىڭ بىلەن كۆز ئالدىمىدىكى يۇقىرىقى قىيىنچىلىق بىرئاز يەڭگىللەشتى. بۇ ۋەزىيەتتە ئالتى شەھەرنىڭ مۇھىم يەرلىرىدە تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش يېتەرلىك بولىدۇ، دەپ، ئويلىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزەم ئويلاپ يۈرگەن ئەسكىرىي ماھىيەتتە بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلدىم ۋە ھىجرى 1351 - يىلى جامادىئىل ئەۋۋەل نىڭ 15 - كۈنى (مىلادى 1932 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) كېچىسى بۇ پىكرىمنى ئىنىم نۇر ئەھمەدكە ئېيتتىم. ئۇ پەۋقۇلئاددە ھاياجان بىلەن بۇ پىكرىمنى قوللىدى. تەشكىلاتىمىزنىڭ بىرىنچى ئەزاسى ئىنىم نۇر ئەھمەد بولدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، بىردىن ئىككىدىن ئەزا توپلاشقا باشلىدۇق ۋە بىرئاي ئىچىدە ئەزالىرىمىز ئەللىكتىن ئاشقان بىر مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقتۇق. قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە يېتەرلىك ساندا ئەزاغا ئىگە بولۇشىمىزنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

قەشقەر ۋە يەركەندىمۇ تەشكىلات قۇرۇش پىكرى تۇغۇلدى. ھەممىدىن قەشقەردە تەشكىلات قۇرۇپ چىقىشىمىز ئوڭاي بولىدۇ دەپ خىيال قىلىپ، ئىنىم نۇر ئەھمەدنى قەشقەرگە ئەۋەتتۇق. كېيىنچە ئەزالىرىمىزدىن قۇرباننىلانىمۇ ئەۋەتتۇق. بۇ ئىككىسى بۇرۇن قەشقەردە بىر مەزگىل ئوقۇغانىدى. بۇلارنىڭ قەشقەر مەدرىسلىرىدىكى تالىپلار بىلەن ئالاقىسى بار، تالىپلاردىن ئەزا توپلاش ئوڭاي دېگەن خىيال بىلەن بۇلارنى تاللىغانىدۇق. بۇلارغا ئۇندىن باشقا يەنە قەشقەردىكى چىن ئەسكەرلىرىنىڭ سانى، كۈچىنى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللەرنى تەكشۈرۈپ كېلىشىنىمۇ تاپشۇرغانىدۇق. ئۇلار قەشقەردە تەشكىلات قۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى. باشقا ۋەزىپىلىرىنى ياخشى ئورۇنداپ، ئىنقىلابقا ئۈلگۈرۈپ خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

خوتەندىكى ئەزالارنىڭ ئەڭ مۇھىم پائالىيىتى مۇمكىنقەدەر كۆپرەك قورال ۋە پۇل توپلاش ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەخپىي پائالىيەتلىرىمىز نەقدىرگە لايىق دەرىجىدە داۋام قىلماقتا ئىدى. ئالتى ئاي داۋام قىلغان مەخپىي پائالىيەتلىرىمىز نەتىجىسىدە، قاراقاشنىڭ پۈتۈن يېزا كەنتلىرىدە ھەر قاتلام خەلق ئىچىدىن ئەزا توپلاندى ۋە ھەر ئەزا ئۆزىگە لايىق ۋەزىپىگە تەيىن قىلىندى. ئىلچى¹¹³ ئەتراپىدىنمۇ خېلى كۆپ كىشىلەر تەشكىلاتىمىزغا قېتىلدى. دۈشمەننىڭ پۈتۈن ھەرىكەت ۋە مەخپىي ئەھۋاللىرىدىنمۇ ھەر كۈن خەۋەر ئېلىپ تۇرالايدىغان بولىدۇ. بۇ مەزگىل ئىچىدە دۈشمەننىڭ پائالىيەتلىرىمىزدىن ھېچ خەۋىرى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ، شەۋۋال ئېيى (10 - ئاي) غىچە، ئەزالىرىمىزنىڭ سانى ۋە قوراللىرىمىز خوتەن ۋىلايىتىدىكى چىن قۇۋۋەتلىرىنىڭكىگە تەڭلەشتى.

شابان (11 - ئاي) ئايدا، سابىت دامۇللا ھاجىم سەئۇدى ئەرەبىستان، تۈركىيە، مىسىر ۋە ھىندىستان

¹¹³ ئىلچى - خوتەن شەھىرىنىڭ نامى (ن. ش. ھ.).

ساياھەتتىن قايتىپ، خوتەنگە كەلدى. ساياھەت خاتىرىلىرىنى ۋە تەسىراتلىرىنى ئاڭلاتتى. مىسىر، سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ھىندىستاندا بەزى سىياسى كىشىلەربىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ، شەرقىي تۈركىستاندا بىر مىللىي ئىنقىلاب قوزغالسا، خوشنا دۆلەتلەرنىڭ مۇداخىلە قىلىش ئېھتىمالىنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. شۇنداقلا، خەلقئارا جامائەتچىلىكى قانۇنلىرىغا قارىغاندا، بىر يۇرتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش توغرا ئەمەسلىكىنى سۆزلەپ، غولجىدا كۆرۈشكەن چېغىمىزدىكى مەسلىھەتمىز بويىچە، خوتەندە بىر مىللىي ئىنقىلاب تەشكىلاتى قۇرۇش مەقسىدى بىلەن ئۇدۇل خوتەنگە كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەرتىسى مەن، سابىت دامۇللا ھاجىمغا، تەشكىلاتىمىز ھەققىدە ۋە مەخپىيەتلىكىمىز ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەردىم. دامۇللا ھاجىم بۇلارنى ئاڭلاپ بەك خۇرسەند بولدى ۋە بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مەن تەشكىلاتىمىزنىڭ مەجلىسىنى چاقىردىم ۋە سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. پۈتۈن ئەزالار سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ خوتەن مىللىي ئىنقىلاب تەشكىلاتىغا ئەزالىققا ئېلىنىشىنى ماقۇللىدى.

سابىت دامۇللا ھاجىم، رامازان ئېيى مۇناسىبىتى بىلەن قۇرئاندىن دەرس قىلىش ئەسناسىدا، قۇرئاننىڭ جىھاد توغرىسىدىكى ئايەتلىرىنى كەڭ - تاشا تەفسىر قىلىپ، ئومۇمىي خەلق ئىچىدە ئىنتايىن چوڭقۇر بىر تەشۋىقات خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ تەشۋىقات خىزمىتىنىڭ خەلق ئىچىدىكى تەسىرى بەك ياخشى بولۇپ، ئەزا توپلاش ۋە زېمىنمىزگە چوڭ ياردەمچى بولدى. رامازان ئايىنىڭ ئاخىرىدا تەشكىلاتىمىزغا يەنە بىر مۇھىم كىشى قېتىلدى. بۇ كىشى، خوتەندە ئەڭ چوڭ دىنىي ۋە مىللىي نۇپۇزغا ئىگە بولغان مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىر ئاي ئىچىدە، ئىقبالىي تەشكىلاتىمىزغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەزالىرىمىزنىڭ ھەممىسى قوراللىق بولمىسىمۇ، 20% ى مىلتىق قالدسى قىلىچ ۋە نەيزە بىلەن قوراللانىدى.

ھىجرى 1351 - يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 5 - كۈنى پەيشەمبە (مىلادى 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ ئون سەككىز كىشىلىك ۋەكىللەر مەجلىسى ئېچىلدى. مەجلىستە مۇھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇمنى ھۆكۈمدار سايلاپ، ھەممىمىز ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇق. سابىت دامۇللا ھاجىم ھۆكۈمدارنىڭ مەسلىھەتچىسى، مائارىپ، ئەدلىيە ۋە دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلىندى. مەن ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل بولدۇم. پەيشەمبە كۈنى ئۇرۇش باشلاشقا قارار قىلىندى.

قاراقاش ۋە ئىلچى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى ئىچىدىكى مۇخبىرلىرىمىز دۈشمەن مەنبەسى، ھۆكۈمەت بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنى سېزىپ قالغانلىقىنى ۋە بىزنى تۇتۇش ئۈچۈن خوتەندىكى ئەسكەرلەرنى يېتەرلىك ئەمەس دەپ، گۇمادىكى ئەسكەرلەرنى چاقىرغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. گۇمىدىن كېلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ پەيشەمبە كۈنى يېتىپ كېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. بۇ خەۋەرنى ئېلىپ، يېقىندىكى

ئەزالارغا دەرھال توپلىنىشىنى ئۇختۇرۇپ، پەيشەمبە كۈنى قاراقاشقا ھۇجۇم قىلىش قارارىمىزنى ئۆزگەرتىپ، 17- شەۋۋال 1351- يىلى دۈشمەمبە كۈنى (مىلادى 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13- كۈنى) شامى سائەت ئوندا (ئەتتىگەن سائەت بەشتە) ھۇجۇم باشلاشقا قارار قىلدۇق.

قاراقاش ۋە ئىلچىنىڭ ئازات بولۇشى .

يۇقىرىقى قارارىمىز بويىچە قاراقاشقا ھۇجۇم قىلىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. لېكىن، ھۇجۇم باشلاش سائىتىگە قەدەر ئاران 68 كىشى توپلاندى. قۇۋۋەتسىزلىكنىڭ ئازلىقىغا قاراپ، قارارىمىزنى ئۆزگەرتىمەستىن سەھەر سائەت بەشتە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدىم. دۈشمەن خەۋەرىسىز ھالدا ياتقانلىقتىن ئۇرۇش يېرىم سائەت داۋام قىلدى. شەنجاڭ (چىنلىق ھاكىم) باشلىق 36 چىنلىق ئۆلتۈرۈلدى ۋە 12 سى ئىلچىگە قاچتى. قالغانلىرى ئەسرىۋېلىندى. شام ۋاقتىغىچە شەھەر تامامەن تىنچىپ بولدى.

قاراقاشنىڭ پەتھى قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شەھەر ئىچى ۋە ئەتراپتىن قولغا پالتا، كەتمەن ۋە تاماق كۆتۈرۈشۈپ كەلگەن خەلقنىڭ سانى شۇ كۈنى ئاقشامغىچە ئۈنمىگە يەتتى. كەچ سائەت ئوندا بىرەر مىڭدەك كىشىنى قاراقاش دەريا بويىغا يوللاپ، ئىلچىدىن كېلىدىغان يولنى كۆزىتىشكە باشلىدۇق. يەنە بىرەر مىڭدەك كىشىنى چوڭ ئىنىم ئابدۇللا ئاخۇن ۋە تەشكىلات ئەزالىرىمىزدىن ئىسمائىل دامۇللام باشچىلىقىدا زاۋاغا يوللاپ، گۇمىدىن كېلىدىغان دۈشمەننىڭ يولنى توساشقا بۇيرۇدۇم. ئەرتىسى كۈن. قاراقاشنىڭ تەرتىپ ۋە ئىنتىزام ئىشلىرىنى ۋە باشقا ئىشلىرىنى رەتكە سېلىش بىلەن ئۆتتى. ئاقشىمى قاراقاش دەريا بويىدىكى قىسىملارغا ئىلچىگە قاراپ يۈرۈشكە بۇيرۇق قىلدۇق. زاۋادىكى مۇجاھىدلار گۇمىدىن كېلىۋاتقان چىن ئەسكەرلىرىگە خەۋەرىسىز ياتقان پەيتتە ھۇجۇم قىلىمىز دەپ. ئىلگىرلىگەن بولسىمۇ دۈشمەن غاپىل ئەمەستى. كېچىلەپ يۈرۈپ پىيالىمدا يۈشۈرۈپ ياتقان دۈشمەن، خەۋەرىسىز يېقىنلاشقان مۇجاھىدلارنى تۇيۇقسىز ئوققا تۇتۇپ، نۇرغۇن كىشىنى شېھىت قىلدى. قۇۋۋەتلىرىمىز پارا كەندە بولۇپ، ئارقىغا چېكىندى. دۈشمەن ئارقىدىن قوغلاپ كەلدى. ئوتتۇرىدىكى 23 كىلومېتىرلىك چۆلدە يەنە ئىككى يۈزگە يېقىن مۇجاھىد شېھىت بولدى. مۇجاھىدلار قۇم رۇبات ۋە ئارىغۇغا دېگەن جايلارغا چېكىنىپ، مۇداپىئەدە تۇردى. چۈشتىن كېيىن، سائەت تۆت ئەتراپىدا دۈشمەن يېتىپ كېلىپ، قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. بەزى ئىستېھكاملار دۈشمەننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. لېكىن، كەچتە مۇجاھىدلار قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەننى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ قاقچۇردى. كېچە قاراڭغۇلىقىدا ۋە چۆلىنىڭ يامان يوللىرىدا دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىمىدى. چىن ئەسكەرلىرى شۇ قاقچىنىچە گۇمغا كەتتى.

پەيشەمبە كۈنى ئىلچىگە يۈرگەن قىسىملىرىمىز شەھەرگە بىرىمىل ئۇزاقلىقتىكى ئاقتاشقا بارغاندا شەھەردىن بىر بۆلۈك چىن ئەسكەرلىرى چىقتى ۋە ئۇرۇش بولدى. مۇجاھىدلار مەغلۇپ بولۇپ ئارقىغا چېكىنگەن بولسىمۇ، چىن ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قوغلىماي شەھەرگە قايتىپ كىرىپ كەتتى.

شۇنىڭ بىلەن دۈشمەننىڭ كۈچىنى سىناپ خاتىرجەم بولدۇق. ئىلچىنى مۇھاسىرە قىلىش ۋە قەشقەردىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان دۈشمەن قىسمىنىڭ ئالدىنى توساش ھازىرقىنى باشلىۋەتتۇق. شەۋۋالنىڭ بەشىنچى (سەيشەنبە) كۈنى ئىلچىگە ئىككى قول بىلەن يۈرۈش باشلاندى.

بىز شەھەرگە ھۇجۇم قىلماي، قەشقەردىن كېلىدىغان دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى ئېنىقلىنىپ بولغىچە ئىلچىنى شۇ ۋەزىيەتتە ئۇزاقتىن مۇھاسىرىدە تۇتۇپ تۇرۇشنى قارار قىلدۇق. مەن زاۋاغا چىقىپ قەشقەردىن كېلىدىغان خەۋەرنى كۈتۈپ، ئۈيەردە ئەسكەر توپلاشقا باشلىدىم. چارشەنبە كۈنى، قەشقەردىن ئاساسلىق بىر قوشۇن كەلمىگەنلىكى ۋە يەركەننىڭ بۇ تەرەپىدە دۈشمەن ئەسكەرى يوقلىقى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ ئىنىم ئابدۇللا ئاخۇننى ئىلچى ئالدىنقى سەپ قوماندانى قىلىپ، ئىلچى شەھرىنى مۇھاسىرە قىلىشقا ئەۋەتتۇق. جۈمە كۈنى قىسىملىرىمىز شەھەرنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تەرەپىگە كېلىپ سەپ تارتتى. چۈشتىن كېيىن سائەت بىردە چىن ئەسكەرلىرى سېپىلدىن چىقىپ، ئىككى توپ بىلەن شىمالدىكى سەپكە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش باشلاندى. ئۈچ سائەت داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، مۇجاھىدلار چىنلىق ئەسكەرلەرنى قورشاۋالدى. قوماندان باشلىق چىن ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلدى. قالغان ئاز بىر قىسمى قېچىپ، يېڭى شەھەرگە كىرىۋالدى. توپلار ۋە دۈشمەننىڭ باشقا قوراللىرى مۇجاھىدلار تەرىپىدىن ئولجا ئېلىندى.

مۇجاھىدلار دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، كونا شەھەرنى تامامەن قۇلغا چۈشۈردى. بۇ غەلبە خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئەرتىسى سەھەردە ئىلچىگە كەلدىم ۋە يېڭى شەھەرنىڭ مۇھاسىرە ئىشىنى قولۇمغا ئالدىم. زاۋا ئالدىنقى سەپكە ئارقا-ئارقىدىن ئىككى كىشىنى قوماندان قىلىپ ئەۋەتكەن بولساقمۇ يېتىشەلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىچىك ئىنىم نۇرئەھمەد ئاخۇننى زاۋا ئالدىنقى سەپكە قوماندان قىلىپ ئەۋەتتىم. خوتەن يېڭى شەھەر تۆت تەرەپتىن قورشاپ قىلىنغان مۇھاسىرىلەر ئارقىلىق كۈچلەندۈرۈلدى. 13 - زۇلقەدىگىچە ئۇرۇش داۋام قىلىپ، ئاخىرى دۈشمەن بىلەن سۈلھى قىلىش توغرىسىدا ئالاقە باشلاندى. 17 - زۇلقەدە پەرشەنبە كۈنى بىز تەرەپتىن بىر ھەيئەت سېپىل ئىچىگە ئەۋەتىلدى ۋە كېلىشىم ھاسىل قىلىندى.

ئەرتىسى دۈشمەن قوماندانى ئالدىمغا چىقىپ، پۈتۈن قورال - ياراق، ئات ۋە ھۆكۈمەت خەزىنىسىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولۇش شەرتى بىلەن ئۇلارنىڭ جېنى ۋە مېلىغا تەگمەسلىك ۋە خالىغان دۈشمەن مۇسۇلمان بولۇش دېگەن ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كېلىشىمگە ئىمزا قويدى. ئەرتىسى، قورال ۋە خەزىنە تاپشۇرۇپ ئېلىندى. چىنلىقلار بىر تەرەپتىن ئۆلىمالارنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى.

بۇ ۋاقىتتا، بۇرۇنقى خوتەن ۋالىيسى يەن دوتەينىڭ باشچىلىقىدا قەشقەر، يەركەن، قاغىلىق گۇمىدىن زور بىر چىن قوشۇنىنىڭ توپلانغانلىقى ۋە گۇمىدىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىققانلىقى ھەققىدە خەۋەر

كەلدى. خوتەندە قولغا چۈشۈرۈلگەن مىلىق ۋە ئوق - دورىنى مۇجاھىدلارغا تارقىتىپ، 650 كىشىلىك بىر قۇۋۋەتنى مۆلىۋى سۇيغۇتۇللا قوماندانلىقىدا دەرھال زاۋاغا يوللىدى. زاۋا ئالدىنقى سەپ قوماندانى نۇرئەھمەد ئاخۇن، ئۇرۇش مەيدانىدا بولۇشۇمنى ئىلتىماس قىلدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئەرتىسى زاۋاغا كەلدىم. بۇ چاغدا، دۈشمەن قۇم رۇباتتىكى قاراۋۇل قىسىملىرىمىز بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشكەن. مەن دەرھال قۇم رۇباتقا كەلدىم. كەچ سائەت بەشكەچە شىددەتلىك ئۇرۇش داۋام قىلدى ۋە ئاخىرى دۈشمەن قاقچىلى باشلىدى¹¹⁴. ئاتلىق قىسىملىرىمىز دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئاق لەڭگەرگىچە بېرىپ، كېچە قاراڭغۇلىقىدا ئىلگىرلىيەلمەي قايىتىپ كەلدى. پۈتۈن قىسىملىرىمىزنى تاربۇغا بازىمىزغا توپلىدىم.

شۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن كېلىدىغان دۈشمەن ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم بولدى. ھۇجۇمغا ئۆتۈش نۆۋىتى بىزگە كەلگەنىدى. بۇ ئارىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي ناھىيىلىرىدىكى خەلق ئۆزلىگىدىن قوزغۇلۇپ، چىرىيە ۋە كېرىيە شەھەرلىرىنى پەتھى قىلىپ، خوتەن ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلدى. بىزنىڭ، ئۇ يەرلەرگە ئەسكەر ئەۋەتىشىمىزنىڭ ھاجىتى قالمايى.

قۇم رۇبات ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ قاقچان يەن دوتەي بىلەن ئەسكەرلىرى گۇمغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى، گۇمدا، «خوتەن ئىنقىلابچىلىرى چىن ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىپتىمىز» دېگەن سۆز تارقىلىدۇ. بۇخەۋەر بىلەن ھاياجانغا كەلگەن گۇما خەلقى قوزغۇلۇپ، بىر كېچىدە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى قولغا ئالدى. ئۈچىنچى كۈنى يەن دوتەي ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ گۇمغا كەلگەن. بۇنى كۆرگەن خەلق ھېلىقى خەۋەرنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئوقۇپ، شەھەرنى تاشلاپ قاچتى. دۈشمەن، شەھەردە قالغان خەلقنى قىرغىن قىلىپ، يۈز ئەللىك كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، بولاڭ - ئالاڭ قىلدى ۋە شەھەرگە ئوت قويۇۋەتتى. شۇ چاغدا، قەشقەردىن يەن دوتەينىڭ ياردىمىگە ئەۋەتىلگەن قىرغىز توپچى قىسىم ئەسكەرلىرى قاغىلىققا كېلىپ، ئۇ يەردىن گۇمغا يۈردى. بۇ قىسىم شەھەردىن كەتكەندىن كېيىن، قاغىلىق خەلقى قوزغۇلۇپ، شەھەرنى قولغا ئالدى. قىرغىز ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، ئۇلارغا بەشپىرىقتا قاتتىق زەربە بېرىپ، مەغلۇپ قىلدى. ئەسكەرلەر ئەسەر ئېلىندى ۋە پۈتۈن توپ ۋە ئوق دورىلار مۇجاھىدلارنىڭ قولغا چۈشتى. بۇنى ئاڭلىغان يەن دوتەي قاتتىق ئالاقىزادە بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ قېچىشتىن باشقا چارىسى قالمايى. گۇمىدىكى ئەسكەرلىرىنى ۋە چىنىقلىقلارنى ئېلىپ، تاغ يولى بىلەن يەركەنگە قاچتى. يول ئۈستىدە خەلق ئۇنىڭ ئالدىنى توساپ، ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. يەن دوتەيمۇ ئالدىغا

114 مۇئەللىپ بۇ ئۇرۇشتا ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ مۇجاھىدلارغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان چېغىدا دۈشمەننىڭ بىر پاي

ئوقى سەللىسىگە تېگىپ، سەللىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەن. كېيىن، بۇ سەللىنى ئائىلىسىدىكىلەرگە كۆرسىتىپ: «قاراڭلا، بۇ ئوق بىر ئىلىك تۈۋەنگەرەك تەككەن بولسا مەن ئۇ كۈن شېھىت بولغان بولاتتىم» دېگەن (ن. ش. ھ.).

ئۇچرىغاننى ئۆلتۈرۈپ، كەنتلەرگە ئوت قويۇپ، مىڭ تەسلىكتە يەر كەنگە يېتىپ بارالدى.

گۇما پاجىئەسىنى ئاڭلاپ، 1933-يىلى 3-ئاينىڭ 28-كۈنى، نۇرئەھمەد ئاخۇن ۋە سۇيغۇتۇللا مۆلىۋىنى، ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن گۇما ۋە قاغىلىقتىكى مۇجاھىدلارنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتتۇق. بۇلار يېتىپ بارغىچە، يەن دوتەي يەر كەنگە كەلگەنكەن. قەشقەردىن ئۇنىڭغا ياردەم ئۈچۈن خېلى كۆپ ئەسكەر كېلىپ، يەر كەندە زوربىر دۈشمەن قوشۇنى توپلانغان. قۇۋۋەتلىرىمىز قۇربان ھېيت كۈنى قاغىلىققا باردى. بۇ ئەسنادا پۇسكام خەلقى قوزغۇلۇپ، شەھەرنى پەتھى قىلىپ، قاغىلىق مۇجاھىدلار بىلەن بىرلىكتە يەر كەن دەرياسى بويىغا توپلانغانىدى. نۇرئەھمەد ئاخۇن ئۆزى بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن قاغىلىقتا قېلىپ، مۆلىۋى سۇيغۇتۇللا قوماندانلىقىدا يەر كەنگە ئەسكەر يوللىدى. بۇلار يەر كەن شەھرىنى ئوڭايلا ئالغان بولسىمۇ، يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا مۆلىۋى سۇيغۇتۇللا شېھىت بولدى. لېكىن، مۇجاھىدلار تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، دۈشمەننى چېكىندۈردى. مەغلۇپ بولغان دۈشمەن يېڭى شەھەر سېپىلىگە كىرىۋالدى. نۇرئەھمەد ئاخۇن بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال قاغىلىقتىن يەر كەنگە يۈرۈش قىلىپ، يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. يەر كەنگە ياردەم قوشۇنى ئەۋەتىپ بولغاندىن كېيىن، ئىلچى شەھرىنى پايتەخت قىلىشنى قارار قىلدۇق. ھىجرى 1350-يىلى زولھەججىنىڭ 5-كۈنى، (مىلادى 1933-يىلى 4-ئاينىڭ 11-كۈنى) ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ مەركىزى قاراقاشتىن خوتەن ئىلچى شەھرىگە يۆتكەپ كېلىندى. ئەرتىسى خوتەننىڭ كاتتىلىرى يېڭىباشتىن مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇمغا بەيئەت قىلدى ۋە ئۇنى «مېلىك» ئۇنۋانى بىلەن ھۆكۈمدار ئېلان قىلدى. (خەلق ئىچىدە مېلىك ھەزرىتىم دەپ ئاتالدى). شۇنىڭ بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتى رەسمىي قۇرۇلدى.

يەر كەندىكى چىن قۇۋۋەتلىرى كۆپ ۋە يەر كەن يېڭى شەھەر سېپىلى بەك چوڭ ۋە مۇستەھكەم بولغانلىقى ئۈچۈن، يەر كەنگە يەنە ياردەمگە قوشۇن ئەۋەتىش لازىم بولدى. زولھەججىنىڭ 20- (4-ئاينىڭ 26-كۈنى، ئابدۇللا ئاخۇننىڭ قوماندانلىقىدا يەر كەنگە يەنە بىر مىقدار ئەسكەر ئەۋەتتۇق. يەر كەننىڭ پەتھى -

نۇرئەھمەد ئاخۇن يەر كەنگە كەلگەندىن كېيىن، يەر كەننىڭ يېڭى شەھەر سېپىلىدىن باشقا پۈتۈن شەھەر خوتەن ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغانىدى. ئابدۇللا ئاخۇننىڭ يەر كەنگە كېلىشى بىلەن يېڭى شەھەر مۇھاسىرىسى تېخىمۇ كۈچەيتىلدى. مېنىڭ بۇ ئىككى ئىنىمغا خوتەن ھۆكۈمدارى تەرىپىدىن «ئەمىر»

ئۇنۋانى بېرىلدى. خەلق ئارىسىدا ئابدۇللا ئاخۇن «ئەمىر ساھىپ» ۋە نۇرئەھمەد ئاخۇن «شاھ مەنسۇر» دېگەن ئۇنۋان بىلەن مەشھۇر بولدى¹¹⁵. مەن بۇ كىتابىمدا ئۇلارنى «ئەمىر» ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتايمەن. ماجىسا مارالبېشىغا كەلگەندە، مارۇلۇڭ لەنجاڭ (يۈزبېشى) نى يۈزگە يېقىن تۇڭگان ئەسكىرى بىلەن كۆرۈنۈشتە ياردەم ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە بولسا جاسۇسلۇق قىلىش ۋە يەر كەنىنىڭ ئولجا - غەنمەتلىرىگە شىرىك بولۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. ئەمىر ئابدۇللا ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد بۇ تۇڭگانلارنى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرماي، «مېھمان» سۈپىتىدە كۆزىتىش ئاستىدا تۇتۇپ، بۇلارنى قەشقەر گىمۇ ماڭغۇزماي تۇتۇپ تۇردى.

بۇچاغدا ئەمىر ئابدۇللا، قەشقەرگە بىرەيىشەت ئەۋەتىپ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىگەن. ۋە ئادىمىگەرچىلىك قىلىپ، ھەر ئىشتا ئۆز ئارا ياردەملىشىپ تۇرۇشنى ئېيتقانكەن. تۆمۈر سىجاڭ بۇنى ياردەم تەلەپ قىلىش دەپ چۈشۈنۈپ، ھاپىز تەنجاڭنى ئۈچ يۈز ئەسكەر بىلەن ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچ خەۋىرى يوقتى.

بىر تەرەپتىن يەر كەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن قەشقەر دىكىلەر بىلەن ئارىمىزدا سىياسى بىر ئوقۇشما سىلىق پەيدا بولۇپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلماقتا ئىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، مېنىڭ ياكى سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ يەر كەنگە بېرىشىنى ئويغۇن كۆردۈق. چۈنكى، بىز خوتەندە تۇرۇپ، ئەمىر ئابدۇللا (25 ياش) ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد (22 ياش) لەرنىڭ ياشلىق سەۋەبىدىن بىر كەمچىلىك ئۆتۈپ قالغانىكەن دەپ گۇمان قىلغانىدۇق.

مېلىك (مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم) نىڭ تەسدىقى بىلەن، خوتەن ھۆكۈمىتى نامىدىن سابىت دامۇللا ھاجىم بۇ ۋەزىپىگە تەيىن قىلىندى. دامۇللا ھاجىم، سەپەر ئېيىنىڭ 4 - كۈنى (مىلادى 1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) يولغا چىقتى. دامۇللا ھاجىم يەر كەنگە بېرىشتىن بىر كۈن بۇرۇن يەر كەندىكى چىنىقلىقلار سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، خوتەندىكى شەرتلەرگە ئوخشاش شەرتلەر ئاستىدا تەسلىم بولۇشنى قوبۇل قىلىپ، كېلىشىم تۈزۈلگەنكەن.

سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ يەر كەنگە يېقىنلاشقانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ، يەر كەننىڭ مۇھاسىرىسىگە مەسئۇل بولغان قوماندانلىرىمىزنىڭ كۆپى دامۇللا ھاجىمنى مۇراسىم بىلەن قارشى ئېلىش ئۈچۈن، شەھەر سىرتىغا چىقىپتۇ. يەر كەندىكى قىسىملىرىمىز قوماندانسىز قاپتۇ. بىز يۇقىرىدا سۆزىنى قىلىپ ئۆتكەن تۇڭگانلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، دەرھال ياراغلىنىپ يېڭى شەھەر تەرىپىگە قېچىپتۇ.

¹¹⁵ شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابى جەريانىدا بەزى جايلاردا مىللىي رەھبەر ۋە ئەسكىرىي قوماندان

ئۇنۋانلىرى چىنچە ئىدى. مەسىلەن: رەئىسى «جۇشى» قوماندانى «سىلىڭ» دەپ ئاتالغانىدى. خوتەن ئىنقىلابچىلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە تەرەپچە ياكى پارىچە ئاتالغۇلارنى قوللانغان. مەسىلەن: رەئىس ياكى ھۆكۈمدارنى تەرەپچە «مېلىك» قوماندانلىرىنى «ئەمىر» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىغان. «ئەمىر ساھىپ»، «شاھ مەنسۇر» دېگەن ھۆرمەتلىك قوماندان، غالىپ قوماندان دېگەن مەنىدە (ن.ش. ھ.).

ئۇلار ئالدىنى توسقان ئەسكەرلىرىمىزدىن بىرقانچىسىنى شېھىت قىلىپ، يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىدىكى چىنىقلارنىڭ يېنىغا كىرىۋالدى. سېپىل ئىچىدىكى تەسلىم بولماقچى بولغان چىنىقلارنى ئازدۇرۇپ. «قەشقەردە ماجىسا نۇرغۇن ئەسكىرى بىلەن تۇرۇۋاتىدۇ، يېقىندا يەر كەنگە يېتىپ كەلمەكچى» دەپ. ئۇلارنى سۈلھى قىلىشتىن ۋاز كەچتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئۇرۇش باشلاندى. تۇڭگانلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن غەربىي دەرۋازىدىكى مۇجاھىدلارنىڭ ئۈستىگە ۋە بىرقېتىم كونا شەھەرگە ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ چىقىمغا ئۇچراتتى. لېكىن، بۇ ئىككىلا ھۇجۇمدا دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، يەنە سېپىلگە قامالدى.

مۇھاسىرە بۇ شەكىلدە ئون بەش كۈن داۋام قىلغاندىن كېيىن، تۇڭگانلارنىڭ سۆزى يالغان چىققانلىقىدىن چىنىقلار يەنە سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. چىنىقلار ۋە تۇڭگانلار پۈتۈن قوراللىرىنى ۋە خەزىنىنى تاپشۇرۇش، پەقەت ئات - قامچى قەشقەرگە كېتىۋېلىشقا رۇخسەت قىلىش شەرتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاندى.

شۇنداق قىلىپ، 1933-يىلى 6-ئاينىڭ 17-كۈنى، يەر كەن بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتتى. ئەتىسى، چىنىقلار ۋە تۇڭگانلارنىڭ بۇ كېلىشىمگە خىيانەت قىلىپ، قورال ۋە خەزىنىنىڭ كۆپرەك قىسمىنى يوشۇرۇۋېلىپ، ئۆزى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كەتمەكچى بولغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. ئەمىر ئابدۇللا، بۇلارنى بىلمەسلىككە سېلىپ، تۇڭگان ۋە چىنىقلارنىڭ سېپىلدىن چىقىپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشىغا رۇخسەت قىلدى. شۇنداقلا، تۆمۈر سىجاڭغا ئەھۋالدىن خەۋەر بېرىپ، بۇلارنى يولدا يوقىتىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. 6-ئاينىڭ 30-كۈنى ئىككى مىڭغا يېقىن چىنىق ۋە تۇڭگان قەشقەرگە قاراپ ماڭدى.

ئارقىسىدىن ئەمىر نۇر ئەھمەت مىڭ كىشى بىلەن قوغلاپ، ئاق رۇبات بىلەن قىزىلنىڭ سېپىدا ئارقىسىدىن يېتىشتى. ئۇرۇش باشلىنىپ، دۈشمەننىڭ كۆپ قىسمى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسەرگە ئېلىندى. قالغانلىرى قىچىپ، قىزىلغا بارغاندا تۆمۈر سىجاڭ بۇلارنى توساشقا ئەۋەتكەن تۆت يۈز كىشىلىك قۇۋۋەت يېتىپ كېلىپ، دۈشمەننى ئىككى تەرەپتىن قورشاپ يوقاتقىلى باشلىدى. تۇڭگانلارنىڭ قوماندانى مارۇلۇڭ ئەسەرگە ئېلىندى. بۇ يەردىن قېچىپ قۇتۇلغانلارنى يېڭىساردا ئەھمەت خان تەنجاڭ نامامەن يوقاتتى. پەقەت بىر تۇڭگان قېچىپ قۇتۇلۇپ قەشقەردىكى ماجىساغا ۋەقەنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن يەر كەن ۋىلايىتى تولۇق پەنھى بولۇپ، رەسمىي خوتەن ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولدى.

4. پەسىل

قارا شەھەر، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ ۋە

قەشقەر ۋە قەللىرى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەندەك، ماشىمىن، قاراشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، كورلىدىكى چىن ئەسكەرلىرى ۋە چارقىلىق بىلەن لوپنۇردىن قېچىپ كەلگەن چىن ئەسكەرلىرى كورلىغا يىغىلىپ، خېلى كۈچلۈك بىر قوشۇن توپلىنىپ تۇرغانىدى. توختى بەگ، شەۋۋال ئېيىنىڭ ئاخىرىدا كورلىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن، شەھەرنى ئېلىپ، چىن ئەسكەرلىرىنى سېپىل ئىچىگە مۇھاسىرە قىلدى. مەغلۇپ بولغان چىن قوماندانى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. باشلىقسىز قالغان چىن ئەسكەرلىرى ئىنقىلاپچىلارغا تەسلىم بولدى. ماشىمىن، 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مالۇجاڭ دېگەن تۇڭگان ۋە تۆمۈربەگ دېگەن كۇچالىق (ئەسلى تۇرپانلىق) تۈرك قوماندانلارنىڭ باشچىلىقىدا كۇچاغا ئەسكەر يوللىدى. بۇلارنىڭ كېلىشى بىلەن كۇچا خەلقى قوزغالدى. ئىككى تەرەپ بىرلىشىپ، چىن ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرەگە ئالدى. 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى سېپىلىنىمۇ، ئالدى. ئۇندىن كېيىن، ماشىمىن، ماجىسانىڭ قوماندانلىقىدا بىرەرمىڭ تۇڭگان ئەسكەرنى كۇچاغا ئەۋەتىپ، ئۇ يەردىن ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ماجىسانى باش قوماندان ۋە ئەسلىدىكى كۇچا ۋاگىنى ھاكىم قىلدى. بۇ ئارىدا ماشىمىن ۋە مالۇجاڭ خوتەنگە بەزى مەنسۇر تەشۋىق بىلەن خەت ئەۋەتكەنىدى.

بىز ئۇلارنىڭ خەتلىرىگە مۇناسىپ جاۋاپ بەرگەندۇق. تۇڭگانلار بىزگە ھەسەت بىلەن مۇئامىلە قىلىنىمۇ، ۋاڭ بەگ بىزگە يۇشۇرۇن ھالدا بەك ياخشى مۇئامىلىدە بولدى. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ماجىسا ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. قارا يۇلغۇن دېگەن جايغا كەلگەندە ئاقسۇ دوتىيى ئەسكەر بىلەن كېلىپ، قاتتىق ئۇرۇش بولدى. تۇڭگانلار قېچىشقا ھازىرلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە تۈرك قىسىملىرىنىڭ قوماندانى تۆمۈربەگنىڭ غەيرەت بىلەن قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە چىنىقلار مەغلۇپ بولۇپ، قاچتى. دوتەي قېچىپ كېتىۋېتىپ، جام كەنتىدە بازارغا كەلگەن بىگۇنا خەلقتىن بىرەر يۈزدەك كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاقسۇغا كەلدى. ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي ئاقسۇ شەھىرىگە كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى توپلاپ تۇردى.

ماجىسا ئاقسۇنى ئۇرۇش قىلمايلا ئالدى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن ئاقسۇققا ھۇجۇم قىلدى. ئاقسۇ دوتىيى، ئاقابىل تۇرالماي قەشقەرگە قاچتى. شەھەردە قالغان چىنىقلار ئازراقلا قارشىلىق كۆرسىتىپ، تەسلىم بولدى. ئاقسۇخەلقى، يۇرت كاتتىلىرىدىن بىرى بولغان ئىسمائىل باي ئىسىملىك كىشىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوراللىنىپ، ئاقسۇ ئۇرۇشىغا قاتناشتى ۋە چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى.

ماجىسا ئاقسۇغا كېلەر - كەلمەي ياردەمچىسى «جۇفۇگەن» دېگەننى بىرخەت بىلەن خوتەنگە ئەۋەتتى. جۇفۇگەن 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خوتەنگە كەلدى. خەتتە، بىزدىن «خوتەندە قانچىلىك قورال -

يارق بار، خەزىنىدە قانچىلىك بايلىقلىقلار بار؟» دېگەنگە ئوخشاش بىرقانچە خىل مەنىسىز سوئال سورالغانىدى. ماجىسانىڭ ئەسلى مەقسىدى، جۇفۇگەن ئارقىلىق خەۋەر ئىگەللەش ئىكەنلىكى ئۇچۇق بىلىنىپ تۇراتتى. بىزمۇ ئۇنىڭغا يارىشا بىر ئاز ئادىمىگەرچىلىك قىلىپ، جاۋاپ يېزىپ، ئادەتتىكى بىرھەيئەتتىن ئەۋەتىپ، ئۆتەرەپتىكى ئەھۋالنى تىڭ - تىڭلىدۇق. مانا، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تۇڭگانلار بىلەن قىلىشقان ئالاقىسىمۇ شۇنچىلىكلا بولدى.

ماجىسا، 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، تۆمۈربەگنى ۋە بىرقىسىم تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى قەشقەرگە يوللىدى. قەشقەر ۋالىيسى ما دوتەي ئەسكەرلىرىنى ئىككىگە ئايرىپ، بىرقىسىمنى يەركەنگە يوللىدى ۋە يەنە بىرقىسىمنى مارالبېشىنىڭ شىمالىدىكى ناھايىتى مۇستەھكەم تەبىئىي ئىستېھكام شارائىتىگە ئىگە «تۇمشۇق تاغ» ۋە «ئوقۇرمازار تاغ» دېگەن يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇندىن باشقا يەنە، قەشقەر تاغلىرىدىكى قىرغىزلاردىن بىرەر مىڭدەك ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلارنىمۇ شۇ يەردە تۇرغۇزۇپ، ماجىسانىڭ ئالدىنى زور بىر قوشۇن بىلەن توساپ تۇردى. تۆمۈربەگ ۋە تۇڭگانلار تۇمشۇق تاغقا كەلدى. بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش بولدى. يىگىرمە بەش كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن بىر نەتىجە چىقماي، ئاخىرى، ماجىسا، ئىسمائىل بەگنى ئاقسۇغا ۋالىي ۋە مالۇجاڭنى ئەسكەرلەرگە قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پۈتۈن كۈچىنى ئېلىپ تۇمشۇققا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ماجىسا تۇمشۇق تاغقا كەلگىچە، مارالبېشى ۋە سېرىق بۇيا خەلقى قۇرغۇلۇپ، چىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلدى. ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن چىن ئەسكەرلىرى قاچتى. چىن ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى قىرغىز ئەسكەرلەر ئوسمان ئەلى بەگ ۋە خوش مەھمەد بەگلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن چىنىقلاردىن ئايرىلىپ چىقتى ۋە قەشقەرگە ماڭدى. بىرھەپتە داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن، مادوتەينى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەر كونا شەھەرنى پەتھى قىلدى.

مارالبېشىدا، ماجىساغا قارشى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋاتقان چىن ئەسكەرلىرى يۇقىرىقى خەۋەرنى ئاڭلاپ، پاراكەندە بولۇپ قاچتى. نۇرغۇن چىن ئەسكىرى قوماندانى بىلەن بىللە تۆمۈر بەگكە ئەسەر چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ماجىسا ھېچبىر نوسالغۇسىز قەشقەرگە كەلدى. ماجىسا قۇۋۋەت جەھەتتە ئۈستۈن بولغانلىقتىن قىرغىزلار ئۇنىڭغا بويسۇندى. نەتىجىدە، قەشقەر تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. قەشقەر يېڭى شەھەر مۇھاسىرىگە ئېلىندى. مەنئۇي جەھەتتە ئىنتايىن چۈشكۈنلىشىپ كەتكەن چىنىقلار، قارشى چىقماستىنلا تەسلىم بولدى ۋە ئاخىرى قەشقەر يېڭى شەھەرمۇ ئېلىندى.

5 - ئاينىڭ 20 - لىرى ئەتراپىدا قەشقەر تامامەن تىنىچلىقتا. بۇ ئارىدا، قەشقەر خەلقى، قىرغىز ۋە مۇھاجىر ئۆزبېكلەردىن بولۇپ، بىر نەچچە مىڭ كىشى ئۆز قىزغىنلىقى بىلەن مۇجاھىدلار سېپىگە قېتىلىپ، تۆمۈر بەگ ۋە ئوسمان ئەلى بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا بىرلەشتى.

تۇرپان ئىنقىلابىدىن تارتىپ، تۇڭگانلار ئۇرۇشتا ئالدىنقى سەپكە تۈركلەرنى تۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرى

سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ كەلگەندى. دۈشمەن تۈركلەر بىلەن ئېلىشىپ، مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن، تۇڭگانلار ئالدىغا ئۆتۈۋېلىپ، ئولجا ۋە دۈشمەننىڭ قورال - ياراقلارنى ئۆزلىرى ئالغىلى باشلايتتى. ھۆكۈمدارلىق ۋە ھوقۇقنىڭ ھەممىسى تۇڭگانلارنىڭ قولىدا ئىدى. پۈتۈن پىداكارلىقنى قىلىدىغان تۈركلەرگە ھېچ نېسۋە بېرىلمەيتتى. بەش مىڭدىن كۆپرەك ئەسكىرى بولغان تۆمۈربەگنىڭ ئەسكىرىي ئۇنۋانى «تۈەنجاڭ» يەنى، تۈركچە «مىڭبېشى» ئىدى. تۆمۈربەگ ۋە قول ئاستىدىكىلىرى تۇڭگانلارنىڭ بۇ ئىنساپسىزلىقىغا ۋەزىيەتنىڭ ئىنچىكىلىكىدىن ئىلاجىسىز سەۋرى قىلىپ كەلگەندى. قەشقەر ئېلىنىڭدىن كېيىن، تۇڭگانلار تۆمۈربەگنى بىرئاز خوش قىلىشنى ھېس قىلىشتى ۋە تۆمۈربەگنى بىردەرىجە ئۈستۈرۈپ «لۇجاڭ» قىلىپ قويدى. تۆمۈربەگنىڭ ئادەملىرىدىن ھاپىز، ئەھمەد بەگ، ھەمدەم بەگ، كىچىك ئاخۇن، ئوسمان ئەلى ۋە خوش مەھەممەد لەرىنىمۇ بىرەر دەرىجىدىن ئۈستۈرۈپ «تۈەنجاڭ» قىلىپ قويدى. ئەمما، بايلىقى ناھايىتى كۆپ بولغان قەشقەر خەزىنىسىدىن ۋە ئولجا ئېلىنغان قورال - ياراقتىن تۆمۈربەگكە قانائەتلىك ئەمەس ئېسىۋە بەرمىدى. تۈركلەر ھەرنەرسىدە ئوخشاش ھەققىمىز بار دەپ، داۋا قىلدى ۋە ئوتتۇرىدا توقۇنۇش چىقتى. نەتىجىدە، 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ، يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. تۆمۈربەگ سىجاڭ يەنى، «ئارمىيە قوماندانى» ئۇنۋانى بىلەن ئۆزىنى قەشقەر ھۆكۈمدارى ئېلان قىلدى. لېكىن، تۆمۈر سىجاڭ، تۇڭگانلارنى جىددى تۇرۇپ بىر تەرەپ قىلماي، شۇنچىلىكى بىلەن قانائەتلىك ئەمەس. كېيىنچە تۇڭگانلاردىن ئېلىنغان بىر مەلۇماتقا قارىغاندا، ئەگەر، تۆمۈر سىجاڭ تۇڭگانلارنى قاتتىقراق بىر مۇھاسىرىگە ئالغان بولسا، تۇڭگانلار پۈتۈن قوراللىرىنى تاشلاپ تەسلىم بولۇشقا تەييار بولغانىكەن. تۆمۈر سىجاڭنىڭ بۇ ھەقتە نېمە دەپ ئويلىغانلىقىنى ئېنىق بىلمەيمەن. ئەمما، تۆمۈر سىجاڭغا يېقىن بىر كىشىنىڭ ماڭا ئېيتىپ بەرگىنىگە قارىغاندا، تۆمۈر سىجاڭ، «قارا شەھەردە تۇڭگانلارنىڭ كۈچى كۆپ. بىز تۇڭگانلارنى بۇنىڭدىن بەكرەك ئەزىسەك، قارا شەھەردىكى تۇڭگانلار كېلىپ، بېشىمىزغا بالا بولىدۇ» دەپ ئېيتقان. يەنە بىرسىنىڭ سۆزلەپ بەرگىنىگە قارىغاندا، تۆمۈر سىجاڭ، «قىرغىزلار ۋە خوتەنلىكلەر بىلەن ئارىمىز بۇزۇلۇپ قالسا، مەن تۇڭگانلار بىلەن ئېلىشىپ، ئۈمىدلىكسىنى مەغلۇپ قىلىمەن» دېگەن. ئۇندىن باشقا، خوتەنلىك بىر كىشىگە، «تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشمەن دەپ، ئەسكەرلىرىمنى زاپا قىلىشىمنىڭ ھاجىتى يۇق. ئۇلار مۇھاسىرىگە ئېلىندى. ئاچلىق ۋە باشقا قىيىنچىلىققا چىدىيالماي، بىر كۈنى تەسلىم بولماقتىن باشقا چارىلىرى يوق» دەپ، ئېيتىپ بەرگەنىكەن. تۆمۈر سىجاڭنىڭ تۇڭگانلارغا قارىتا تۇتقان سىياسىتىدىكى بۇ خاتا ھېساپنىڭ، ئازاتلىق كۈرىشىمىز ئۈچۈن بەرگەن زەربىسىنى ئۆلچەشنى، شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارغا ھاۋالە قىلىمەن. تۆمۈر سىجاڭنىڭ بۇ ھەرىكىتى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ھادىسىلەرنى تۈۋەندە، يېرى كەلگەندە سۆزلەپ ئۆتىمەن.

5 - پەسىل

ئالتاي، چۆچەك ۋە غولجا

ئىنقىلابلىرى

شرىپ خان، ئالتاي قازاقلارنىڭ يەرلىك بەگلىرىدىن بولۇپ، كىچىك چېغىدا چىنچە مەكتەپتە ئوقۇغانىدى. ئالتاينىڭ بەزى جايلىرىدا شەنجاڭ (هاكىم) بولغان ۋە قازاقلار ئىچىدە ئىناۋىتى يۇقىرى ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بارىكۆل قازاقلرى ئىنقىلاب قوزغىغاندا، جىن شۇرسىن قازاق بەگلىرىدىن گۇمانلىنىپ، بىرقانچە قازاق بەگلىرىنى ئالداپ ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ قاماققا ئالغانىدى. شىرىپ خانمۇ شۇ قاماققا ئالغانلار ئىچىدە ئىدى.

3 - 4 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، شىرىپ خان بىر ھىيلە ئىشلىتىپ، تۈرمىدىن قېچىپ، ئالتايغا بېرىپ يېقىنلىرىنى توپلاپ، ئالتاي دوتىيى بىلەن ئۇرۇشتى. ۋىلايەت مەركىزى سارسۇمبىدىن باشقا ئالتاينىڭ پۈتۈن جايلىرىنى ۋە يايلاقلىرىنى تارتىۋالدى. ماجۇڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم قۇمۇلغا چىققاندا 2 - 3 يۈز تۇڭگان ئەسكىرىنى بارىكۆل يولى بىلەن ئالتايغا ئەۋەتكەن. بۇ ئىش شىرىپ خاننىڭ ماجۇڭنىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلىشى بىلەن بولغان بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شىرىپ خان ماجۇڭنىڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، سارسۇمبىغا ھۇجۇم قىلىپ، دوتىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى ئالدى. دوتىيى روسىيە تەرىپىگە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئالتاي شىرىپ خاننىڭ قولىغا ئۆتۈپ، 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا شىرىپ خان مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئۇندىن كېيىن، شىرىپ خان، بىرنەچچە يۈز قازاق ۋە ئىككى يۈز تۇڭگاندىن تەركىپ تاپقان بىرقوشوننى چۆچەك چېگرىسىدا تۇرغۇزدى (23 - خەرىتىگە قاراڭ).

شىرىپ خاننىڭ ئەسكەرلىرى چېگرىغا كەلگەندىن كېيىن، دۇربىلجىن شەھىرى خەلقى ئىچىدە، «شىرىپ خان نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن چۆچەك ۋىلايىتىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن كەپتۇ!» دېگەن سۆز تارىلىپ، دۇربىلجىن خەلقى بىردىن قوزغالدى ۋە شىرىپ خاننىڭ چېگرىدىكى ئەسكەرلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ياردەم تەلەپ قىلدى. ئۇ ئەسكەرلەرمۇ دەرھال كېلىپ، دۇربىلجىنغا ھۇجۇم قىلدى. جىن ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، چۆچەككە قاچتى ۋە دۇربىلجىن ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇخەۋەر چۆچەكتە: «شىرىپ خان كېلىپ، دۇربىلجىننى پەتھى قىپتۇ» دەپ تارىلىپ، 1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا چۆچەك خەلقى بىردىن ئىنقىلاب قوزغاپ چىقتى. شەھەردىكى جىن ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مۇستەھكەم سېپىلغا كىرىۋالدى. ئىنقىلابچىلار سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ھالەتتە تۇرغاندا دۇربىلجىندىكى ئەسكەرلەرمۇ يېتىپ كەلدى. چۆچەك خەلقى بۇلارنىڭ ئىچىدە شىرىپ خان ياكى باشقا، ئۇلار بىلىدىغان ئىنقىلاب رەھبەرلىرىنىڭ يوقلىقىنى.

بۇلارنىڭ باشباشتاق قازاق ۋە تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆپ ئۈمىدسىزلىنىپ پۇشمان قىلدى. ئەمما، پۇشمان قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ پايدىسى يوقتى. ئىنقىلابچىلار بۇ ئەسكەرلەربىلەن بىرلىشىپ، سېپىلگە ھۇجۇم باشلىدى. 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى دوتەي ۋە لۇجاڭ تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولۇپ، كېلىشىم تۈزۈشكە قارار قىلىنغان بىر پەيتتە، ئۈرۈمچىدىن ماشىنىلار بىلەن زور بىر قوشۇن يېتىپ كېلىپ، مۇجاھىد لارنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى تارتىۋالدى.

يۇقىرىدىمۇ سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ كۈنلەردە شېڭشىسەي، ماجۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۈرۈمچى ۋە چۆچەك ئوتتۇرىسىدىكى توسۇلۇپ قالغان يولنى ئاچقاندى. چۆچەككە كەلگەن ياردەم قوشۇنى توپ ۋە پىلىمۇنتلار بىلەن قوراللانغان بولۇپ، چۆچەك ئىنقىلابچىلىرى قاتتىق تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، تاقابىل تۇرالماي ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى. دۈشمەن چۆچەك خەلقىنى بىرقانچە كۈن ئۇدا قىرغىن قىلدى. نۇرغۇن خەلق شېھىت بولدى، ساق قالغانلار شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىپ، گۈزەل چۆچەك شەھىرى تامامەن ۋەيران بولدى. شۇنىڭ بىلەن چۆچەك يەنە شېڭشىسەينىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئىنقىلاب نەتىجىسىز قالدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ماجۇڭيىڭ 6 - ئايدا ماناس ۋە شىخۇنى ئىگەللەپ، ئۈرۈمچى ۋە ئىلى ئوتتۇرىسىدىكى يولنى ئۈزۈپ تاشلىغاندا ئىلىدىكى چىن قۇۋۋەتلىرىنىڭ باش قوماندانى جاڭ بەيۋەن (بەي زىخۇي) مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، جىن شۈرىن تەرەپتارلىرىنى يوقاتقاندى. ئۇ ئىلىدىكى نارازىچى ۋە تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزىنى خۇاسىلىڭ ئۇنۋانى بىلەن ئاتاپ، شېڭشىسەي بىلەن ئاشكارا دۈشمەنلىشىشكە باشلىدى. غولجا ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە جەريانى بۇلاردىن ئىبارەت. دېمەك، غولجىدا يۈزبەرگەن بۇ ھەرىكەت بىر مىللىي ئىنقىلاب بولماستىن، غولجا ۋىلايىتىنىڭ بىرچىلىقنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىشتىن ئىبارەت بىر ھەربىي ئۆزگۈرۈش ئىدى.

6. پەسىل

ئالتى شەھەردە تۇڭگانلارنىڭ يوقىتىلىشى

ۋە تۆت مۇستەقىل ھۆكۈمەت

خوتەن ھۆكۈمىتى، خاس مىللىي خاراكتېرگە ئىگە ئىنقىلاب نەتىجىسىدە قۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، تۇڭگانلاردىن پۈتۈنلەي پاك ۋە مۇستەقىل شەكىلدە قۇرۇلدى. بۇلار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. تۆمۈرسىجاڭنىڭمۇ قەشقەردە تۇڭگانلارنىڭ تەسىرىنى يوقىتىپ، مىللىي مۇستەقىل ھۆكۈمەت قۇرغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەندۇق. ئاقسۇ، كۇچادا، ئىسمائىل بەگ ۋە ۋاڭ بەگلەر مىللىي ھۆكۈمدارلار بولسىمۇ، ئۇلار تۇڭگانلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھاكىم سۈپىتىدە ئىش بېجىرمەكتە ئىدى. قاراشەھەر ۋە كورلا تۇڭگانلارنىڭ قولىدا بولۇپ، لۇپ ۋە چارقىلىقمۇ تۇڭگانلار قولىدا ئىدى.

خوجىنىياز ھاجى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن سەۋەبلەرتۈپەيلىدىن، ماجۇگىيىنىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغاندىن كېيىن، دەرھال باشقا جايلاردىكى مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرىگە خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ تۇڭگانلارنى يوقىتىشقا ئاتلانغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇخەتلەردىن خوتەنگە كەلگەن خەتنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: «بىز قۇمۇلدىن مىللەتنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن چىقىپ، تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنى قەتلىئام بالاسىدىن قۇتقازدۇق. ھازىر ئەڭ يامان دۈشمىنىمىز بولغان تۇڭگانلارنى يوقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمىز. ھازىرچە، ئۈرۈمچى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىپ بولغىچە بىر كېلىشىم تۈزدۈك. سىلەرگە شۇنى بۇيرۇق قىلىمەنكى، نەۋەلىكىڭلاردىكى جايلاردا قوراللىق تۇڭگانلار بولسا، ھەممىسىنى يوقىتىڭلار، چۈنكى، بۇلار غايەت ئىنساپسىز، بۇلاڭچى ۋە مىللىتىمىزگە دۈشمەن بىرخەلقتۇر. بىزنىڭ ئۈرۈمچى بىلەن كېلىشىم تۈزگەنلىكىمىزدىن بەدگۇمان بولماڭلار. چۈنكى، بۇ كېلىشىم ۋاقىتلىق بىر كېلىشىم. يۇرت ئۆزىمىزنىڭ. ئۇنى ھەرگىزمۇ خىتاينىڭ قولىدا قويمايمىز....»

بۇ يول بىلەن، خوجىنىياز ھاجى، تۇڭگانلارنى يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۆزىنىڭ مىللەتنىڭ تاپا - تەنسىگە ئۇچرايدىغان ئىشتىن، يەنى، ماجۇگىيىدىن ياردەم تەلەپ قىلغانلىقىغا پۇشمان بولغانلىقىنى بىلدۈرگەندى. شېڭشىسەي بىلەن پۈتۈشكەنلىكىنى پەدەزەلەپ كۆرسەتمە كىچى بولغان. باشقىلارغا يازغان خەتنىڭ مەزمۇنىنى بىلمىسەكمۇ، تۇڭگانلارنى يوقىتىش تەلەپ قىلىنغانلىقى مەلۇم. نەتىجىدە، ئىسمايىل باي ۋە ۋاڭ بەگلەر ئۆز نەۋەلىرىدىكى تۇڭگانلاردىن بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى قاماققا ئېلىپ، يۇرتلىرىنى تۇڭگانلاردىن تازىلىدى. بولۇپمۇ، ئىسمايىل بەگ بەش مىڭدەك بىر مىللىي قوشۇن توپلاپ، كورلا ۋە قارا شەھەردە رىياسى بويىغىچە ئىلگىرىلىدى. قاراشەھەر تاغلىرىدىكى قالماقلار ماشىمىن بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتى. نەتىجىدە ماشىمىن ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ قالماقلار شەھەرنى ئالالمىدى. قاراشەھەرنىڭ تاغلىق قىسىملىرى قالماقلارنىڭ قولىدا ۋە شەھەر بولسا يەنە تۇڭگانلارنىڭ قولىدا قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئالتى شەھەردە تۆۋەندىكى تۆت مۇستەقىل ھۆكۈمەت بارلىققا كەلدى:

- (1) يەر كەندىن چەرچەنگىچە بولغان جايلاردا، خوتەن ھۆكۈمىتى؛
  - (2) يېڭىساردىن تۇمشۇق ئاققىچە بولغان جايلاردا، قەشقەر ھۆكۈمىتى؛
  - (3) تۇمشۇق تاغدىن بايغىچە بولغان جايلاردا، ئاقسۇ ھۆكۈمىتى؛
  - (4) بايىدىن قارا شەھەر دەرياسى بويىغىچە بولغان جايلاردا، كۇچا ھۆكۈمىتى (23 - خەرىتىگە قاراڭ).
- بۇتۆت ھۆكۈمەتتىن، كۇچا ھۆكۈمدارى ۋاڭ بەگ ۋە ئاقسۇ ھۆكۈمدارى ئىسمايىل بايلار 7-ئاينىڭ ئاخىرىدا خوجىنىياز ھاجىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۆمۈرسىجاڭ كۆرۈنۈشتە خوجىنىياز ھاجىنى بىر مىللىي باشلىق دەپ قاراپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇ باشلىق بولسا مەنمۇ بىر باشلىق دەپ، مەغرۇرلانماقتا ئىدى. خوتەن ھۆكۈمىتى،

خوجىنىياز ھاجىنى ھەممىدىن بۇرۇن قوزغالغان ئىنقىلابنىڭ رەھبىرى ۋە ئەڭ كۈچلۈك دۈشمەنگە قارشى تۇرۇۋاتقان كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قارىتا بىر سەمىمىي ھۆرمەت ھىسسىياتى ئىچىدە ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرى، قابىلىيىتى ۋە سىياسىي يولى ھەققىدىكى تەپسىلاتىنى بىلىمگە ئىگە ئىكەن، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ، خوجىنىياز ھاجىنى بىر ئومۇمىي ھۆكۈمدار دەپ، تونۇش تونۇماسلىق توغرىسىدا قەتئىي بىر قارارى يوقتى. ئالتاي ھۆكۈمدارى شىرىپ خانمۇ ئۆز تەۋەسىدىكى جايلاردا تۇڭگانلارنى يوقاتتى. خوجىنىياز ھاجىغا ئىتائەت قىلغان ياكى قىلمىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمانىمىز يوق.

7 - پەسىل

چىن ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئۈچ قىسىمغا بۆلگەنلىكى

شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنىڭ، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىگە قاتتىق تەسىر قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات ئالماقتا ئىدۇق. لېكىن، چىن مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قوشۇن ئەۋەتىشكە قۇدرىتى يەتمەيتتى. شەرقىي تۈركىستان خەلقى بىرلەشكەن تەقدىردە، ئۇنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا ھېچ نەرسە توسالغۇ بولالمايتتى. شەرقىي تۈركىستان چىن خەرىتىسىدىن چىقىپ كېتىپ، ئۆزىگە مەخسۇس بىر رەڭگە كىرىدىغانلىقىدا ھېچ شۈبھە يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىن بۇ ۋەزىيەتنى ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە كۆزەتمەكتە ئىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوجىنىياز ھاجىنىڭ، شېڭشىسەي بىلەن كېلىشىم تۈزۈشى نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەزىيەت ئىنقىلابچىلارنىڭ زېمىنىغا قاراپ يۈز تۈتتى بۇنى كۆرگەن چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىدە بىر ئاز ئۈمىد پەيدا بولدى ۋە ئىنگىلىزلارنىڭ «پارچىلا ۋە ئىستىلا قىل» دېگەن سۆزى بويىچە شەرقىي تۈركىستاننى پارچىلاپ، بۇ ئۈسۈل بىلەن بۇ يۇرتنى داۋاملىق تۇتۇپ تۇرۇشنى ئويلىدى. شۇنىڭ بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەت كۆرۈنۈشتە، خوجىنىياز ھاجىنى، شېڭشىسەينى ۋە جاڭ بەيۋەننى بىر-بىرلىرى ئىتىپاقلاشتۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستاننى تىنچىتىش ئۈچۈن خۇاڭ مۇسۇڭ (چىن ھەربىي شتاپىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى) باشچىلىقىدا شەرقىي تۈركىستانغا بىر ھەيئەت ئەۋەتتى. بۇ ھەيئەت 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى ئۈچ قىسىمغا بۆلدى. ئۈرۈمچى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى بىر ۋىلايەت قىلىپ ئايرىپ، شېڭشىسەينىڭ ئىدارە باشقۇرۇشىغا بەردى. شېڭشىسەي بۇرۇنقىدەك «دوبەن» ئۇنۋانى بىلەن تۇرىدىغان بولدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى «نەن جاڭ» يەنى جەنۇبىي ۋىلايەتلەر دەپ ئاتاپ، خوجىنىياز ھاجىغا بەردى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۇنۋانى «نەنجاڭ باۋۇبىي زۇڭسىلىك»، يەنى، جەنۇبىي ۋىلايەتلەرنىڭ خەۋپسىزلىكىنى ساقلاش باش قوماندانى بولدى. غولجا ۋىلايىتىنى ئالاھىدە بىر

ۋىلايەت قىلىپ ئايرىپ، جاڭ بەيۋەننىڭ ئىدارە قىلىشىغا بەردى. ئۇنىڭغا «خۇا سىلىڭ ياكى خوسىلىڭ» يەنى، ئىلى خونىڭ قوماندانى دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. چىنلىقلارنىڭ ئىلىنى «ئىلىخو» دەپ ئاتىغانلىقىنى يازغان ئىدۇق.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ، شېڭشىسەي ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ھېچقايسىسىغا «جۇشى» ئۇنۋانى بەرمەي، قوماندان ئۇنۋانى بېرىپ، يۇرتنى ئۈچ قىسىمغا ئايرىپ، ئىدارە قىلىشتىكى مەقسىدى، ئۇزۇندىن بېرى مەركەزنىڭ كونتروللىدىن چىقىپ كەتكەن شەرقىي - تۈركىستاننى بىر - بىرلىرىگە رەقپ ئۈچ كىشىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇپ، ئۈرۈمچىگە مەركەزلەشكەن تەسىرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئىدى. بۇ يەردە مەركەزنىڭ نۇپۇزىنى كۈچلەندۈرۈشتىن ئىبارەت بىر سىياسى ئويۇننىڭ ئوينىلىۋاتقانلىقىنى مۆھتەرەم كىتابخانلار ياخشى چۈشەنگەن بولسا كېرەك. بۇ تەقسىم قىلىش تاماملانغاندىن كېيىن، ماجۇگىيىڭ «شەرقىي تۈركىستاندا ھېچقانداق ھەققى يوق بىر ئوغرى» دەپ ئېلان قىلىندى ۋە مەزكۇر «ئۈچ ھۆكۈمدار» غا ماجۇگىيىڭنى شەرقىي تۈركىستاندىن قوغلاپ چىقىرىشقا بۇيرۇق قىلىندى. ماجۇگىيىڭ قوغلانسا، خوجىنىياز ھاجىنىمۇ پەيتى كەلگەندە يوقىتىپ، مىللىي ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا مۇمكىن بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن. خوجىنىياز ھاجىغا چىندىكى بىر قىسىم ئىنقىلاب كاتىۋاشلىرىغا ۋاقىتلىق بېرىلىدىغان «قوماندانلىق» ئۇنۋانى بېرىلگەنلىكى مەلۇم.

8 - پەسىل

خوتەن قوشۇنلىرى بىلەن تۆمۈرسىجاڭ ئارىسىدىكى

مۇناسىۋەتنىڭ بوزۇلۇشى

قەشقەردە ئەسكەرىي سۈپىتى بىلەن تۆۋەندىكى تۆت خىل قوراللىق كىشىلەر بار ئىدى:

- 1 - تۇڭگانلار، بۇلار باشقا قۇۋۋەتلەر بىلەن ئاشكارە دۈشمەنلىشىش ھالىتىدە ئىدى.
- 2 - تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرى، يەنى، تۇرپان، كورلا، كۇچا ۋە قەشقەردىن توپلانغان ئەسكەرلەر.
- 3 - قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر.
- 4 - مۇھاجىر ئۆزبېكلەردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر.

يۇقىرىدىكىلەرنىڭ تۇڭگانلاردىن باشقىلىرى تۆمۈرسىجاڭنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا بولسىمۇ، ھەربىي ئۆز ئالدىغا بولۇپ، ئۆزلىرىدىن بولغان قوماندانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇلار بىرەر قانۇن ياكى تەرتىپ ئىنتىزامغا باغلىق بولماستىن، بىر قوراللىق گورۇھ شەكىللىدىكى ئىنتىزامسىز كىشىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن. قەشقەرخەلقى، بىر كۈن بۇ قوراللىق گورۇھ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ تۇغدۇرۇپ

ئۇرۇشىدۇ. نەتىجىدە، قەشقەر خەلقى بۇلارنىڭ بولاڭ - ئالڭى ۋە قىرغىنچىلىقىغا دۇچار بولىدۇ دەپ، ئەندىشە قىلاتتى. شۇنداقلا تۆمۈرسىجاڭنىڭ قانۇن - تۈزۈمى بولمىغان تەرتىپ - ئىنتىزامسىز ھۆكۈمىتىدىن بەك نارازى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يەركەن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن، قەشقەر خەلقىنىڭ تولىسى خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىشنى خالىغان. قەشقەر ئالىملىرى ۋە باشقا يۇرت كاتتىلىرى، مەخپىي ھالدا ئادەم ئەۋەتىپ، سابىت داموللا ھاجىمنى ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەرگە كېلىشكە دەۋەت قىلماقتا ئىدى. قەشقەردىكى قىرغىز ئەسكەرلىرىدىن بىرقىسمىنىڭ قوماندانلىرىمۇ بۇ تەكلىپكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بىزگە ئاشكارە ئادەم ئەۋەتتى ۋە لازىم كەلگەندە خوتەن ئەسكەرلىرىگە ياردەم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى.

سابىت داموللا ھاجىم، ئۆزى قەشقەرلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بالدۇرراق قەشقەرگە بېرىپ، يا سۈلھى بىلەن يا ئۇرۇش بىلەن بۈچۈك ۋە مۇھىم شەھەرنى خەتەردىن قوتقۇزۇپ، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي ئورنىنى مۇستەھكەملەش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىرقىسىم قەشقەر چوڭلىرىنىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ تەشۋىقلىرى داموللا ھاجىمنى بەك ئىشەندۈرۈۋەتكەنىدى. مېلىك ھەزرىتىم ۋە مەن، بۇنىڭ ئالدىرماسلىق، تۆمۈرسىجاڭ ۋە تۇڭگانلارغا تەڭ كېلەلگىدەك كۈچىمىزنىڭ تېخى ھازىر بولمىغانلىقىدىن بىر ئاز پۇرسەت كۆتۈپ تۇرۇشنى ياقلاپ، داموللا ھاجىمنى توساپ تۇرۇشتا چىڭ تۇردۇق. لېكىن، داموللا ھاجىم ئۆز پىكرىدە مەھكەم تۇرۇپ، بىزنى ئىشەندۈرۈشكە تېرىشماقتا ئىدى. مەسىلەن: قەشقەردىكى تەرەپتارلىرى بولغان كىشىلەرنىڭ قەشقەردىكى نۇپۇزلۇق زاتلار ئىكەنلىكىنى، ئەسكىرىي تەرەپتىن قوللايدىغانلارنىڭمۇ خېلى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، ھەتتا، ئۇلارنىڭ كۈچىنى ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغلاشتۇرۇپ، بىز تەرەپتىن ئارتۇقچە بىر ئەسكىرىي قۇۋۋەت لازىم ئەمەس دەپ، كۆرسەتتى. شۇنداقلا، ھازىر قەشقەر ئىشى قاچىدىكى ئاشتەك تەييار بولۇپ قالغان، كېچىكىپ قالساق پۇرسەت قولىدىن كېتىدۇ دېگەنگە ئوخشاش دەلىللەر بىلەن بىزنى قاتىل قىلىشقا تىرىشتى. بۇلاردىن باشقا، داموللا ھاجىم بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئالاقە قىلىۋاتقان بىر كىشىدىن بىزگە بەزى ماتېرىياللارنى ئەۋەتتى. بۇ كىشى بىزنى قاتىل قىلىدىغان بەزى سۆزلەرنىمۇ قىلىپ بەردى. بۇ تەشەببۇسلەر بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىنى ئاخىرى ماقول قىلدى. نەتىجىدە، خوتەن ھۆكۈمىتى، قەشقەرگە ئۆزىنى، جايىدا بولغان بىر ئاپا - تەنىگە قالدى ۋە تارىخ سەھىپىلىرىگە يېزىلغۇسى ناھايىتى ئېغىر بىر خاتالىق ئۆتكۈزدى. چۈنكى، بۇنىڭ مىللىي ئىنقىلاب تېخى بىر نەتىجىگە ئېرىشمىگەن، مىللىي ئىنقىلابىي كۈچلەرنىڭ قۇۋۋەتلىنىشى ناھايىتى زۆرۈر بولغان بىر زاماندا، ئىككى مىللىي قۇۋۋەتنىڭ ئىختىلاپىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ياخشى تەشكىللەنگەن خوتەن كۈچلىرى قاتتىق ئاجىزلاشتى ۋە خېلى كۈچ كۆرسىتىپ تۇرغان تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ، پۈتۈنلەي تۈگەشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىچكى كۈرەش بەش ئاي داۋام قىلىپ، دۈشمەنگە ھېچ

كۈتمىگەن يەردىن بىر پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، 7-ئاينىڭ 15 - كۈنى سابىت داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا 2500 كىشىلىك بىر قوشۇننى ئېلىپ، يەركەنگە ماڭدى. ئۇلار تۆمۈرسىجاڭغا، «بىز قەشقەرگە يېڭى شەھەردىكى تۇڭگانلارنى يۇقىتىش ئۈچۈن سىزگە ياردەم قىلىشقا بارىمىز. ئالتى شەھەردىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ھازىرلىنىپ، قەشقەردىن دەرھال خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ياردىمىگە ئۈرۈمچىگە يولغا چىقىمىز» دەپ خەت يازدى. 7-ئاينىڭ 18- كۈنى يېڭىسارغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىش لازىم بولغان بىر مەسىلە شۇكى، سابىت داموللا ھاجىم، تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئەڭ قۇۋۋەتلىك ئادىمى بولغان ھاپىز تەنجاڭنى بەش يۈز كىشىلىك ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن ئارقىلىرىدا يەنى، يەركەندە قويۇپ ماڭدى. بۇنىڭ قانچىلىك چوڭ بىر خاتالىق بولغانلىقىنى تۆۋەندە كۆرىمىز. داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا يېڭىسارغا كەلگەندىن كېيىن، قەشقەردىن شەھەر كاتتىلىرى ۋە ئۆلىمالار قارشى ئېلىشقا كەلدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ يىنىغا ئەسكەر ئالماي ماشىنا بىلەن يېڭىسارغا كەلدى. تۆمۈرسىجاڭ بۇسەپەردىن كۆپ قورققان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ سابىت داموللامغا قەشقەرگە بارماسلىقىنى ئېيتتى. تۇڭگانلارنى يوقىتىشقا ئۆزىنىڭ كۈچى يېتىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، بۇ ۋەزىپىنى دەرھال ئورۇندايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن قەشقەر ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا يېڭىسارنىڭ شائىياز ئۆستىڭىنى چېگرا قىلىپ بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلدى ۋە «چېگرىمىزنى بەلگىلەۋېلىپ، تۇڭگانلارنى يوقىتىپ بولغاندىن كېيىن بىرلىشىش مەسىلىمىزدە ھېچبىر توسالغۇ قالمايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىمەن دەپ، مەن ئۆزۈم كەلدىم» دېگەن. ئەمما، سابىت داموللا ھاجىم ئۆزىنىڭ قەشقەرگە بېرىش نىيىتىدە مەھكەم تۇرۇپ، بىرقىسىم دەلىللەرنى كۆرسەتكەن. تۆمۈرسىجاڭ داموللا ھاجىمنىڭ بۇقەتتىن نىيىتىنى كۆرۈپ، ئەمىر ئابدۇللا قوماندانلىقىدىكى خوتەن قۇۋۋەتلىرىنىڭ قەشقەرگە كىرىشىگە ۋە بىرلىشىپ، يېڭى شەھەرنى پەتھى قىلىشقا ماقۇل بولدى. سابىت داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا ئەسكەرلىرى بىلەن 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەرگە كىردى. قەشقەر خەلقى بۇلارنى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن داغدۇغىلىق ھالدا قارشى ئالدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ كۆرۈنۈشتە ياخشى قارشى ئېلىپ، ھۆرمەت بىلدۈردى. ئەمما، يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئىشىنى بۈگۈن، ئەتە دەپ ئارقىغا سوزدى. بۇ ئارىدا يەركەندە قالغان ھاپىز تەنجاڭ ۋە قەشقەردىكى سابىت داموللا ھاجىمغا ھەسەت قىلىدىغان بىرقىسىم كىشلەر بىرلىشىپ، تۆمۈرسىجاڭنى سابىت داموللا ھاجىمغا قارشى كۈشكۈرتكىلى باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن سابىت داموللام قەشقەردىكى بەزى ئىككى يۈزلۈك ئادەملەرگە سىرىنى سۆزلەپ قويدى ۋە بىرقىسىم ئۆزىگە ھېسداشلىق قىلغان ياخشى كىشىلەرنى رەنجىتىپ قويدى. تۆمۈرسىجاڭ بولسا قول ئاستىدىكىلەرگە كەڭ - تاشا پۇل ۋە مەنسەپ بېرىپ ئۆزىگە سادىق تەرەپتار قىلدى. 1933-يىلى 8-ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن باشلاپ، تۆمۈرسىجاڭ سابىت داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر

ئابدۇللاغا ئاشكارە دۈشمەنلىك قىلغىلى باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئىشنىڭ يامان تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن داموللا ھاجىم بۇرۇن ياردەم قىلىمىز دەپ، ۋەدە قىلغانلار. يۇرت كاتتىلىرى ۋە قىرغىز قوماندانلارنى ئىزدىگىلى تۇردى. ئەمما، ئۇلار ئاللىقاچان تۆمۈرسىجاڭ تەرەپىگە ئۆتۈۋالغانىدى. ئاز بىرقىسىم قىرغىزنىڭلا ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، داموللا ھاجىم تەرىپىدە تۇرغانلىقى مەلۇم بولدى.

بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا، سابىت داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللانىڭ قەشقەردىن يېنىپ. يەر كەنگە كېلىۋېلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئۇلار تەرەپتارلىرىمىزنى قوغدايمىز دەپ، ئىككى كۈن كېچىكپ قالدى. 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى سەھەردە، تۆمۈرسىجاڭ بىزنى ھىمايە قىلىدىغان قىرغىزلارنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. سابىت داموللا ھاجىم قىرغىزلارغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۆزىمۇ ئاتلىنىپ ماڭدى لېكىن. تۆمۈرسىجاڭنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. يېڭىسارلىق قەھرىمان قوماندانمىز بەختىيارخان بىرقىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمىر ئېلىندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كېرىيە قوماندانى يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن ۋە خوتەننىڭ چوڭ بىر تەرەققەت مۇرشىدى ئىشاننىڭ ئوغلى ھەمدە، مىنىڭ ئوقۇغۇچىم بولغان غۇلام قادىر ئۈچ يۈز ئەسكىرى بىلەن تۆمۈر سىجاڭ تەرەپىگە ئۆتۈۋالدى. نەتىجىدە، خوتەن ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ. لەشكەرگاھلىرىغا چېكىندى. ئەتىسى، تۆمۈرسىجاڭ داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا نىڭ قوراللىرىنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار بۇ ھەقتە مۇزاكىرىلەشەيلى دەپ. بىر ئىككى كۈن كېچىكتۈرگەن بولسىمۇ داموللا ھاجىمغا ھەسەت قىلىدىغان بىرقىسىم قەشقەرلىق قوماندانلار. دەڭ ۋە سارايلاردا بۆلۈنۈپ تۇرۇۋاتقان خوتەن ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قورالسىزلاندۇرۇشقا باشلىدى. ئەمىر ئابدۇللا بىرئامال قىلىپ يەر كەنگە قېچىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. داموللا ھاجىم ساق قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتەلىشىگە كۆزى يەتمەي، تەسلىم بولۇشقا قارار قىلدى.

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، ئەمىر ئابدۇللا قوراللىرىنى تۆمۈرسىجاڭغا تاپشۇردى. تۆمۈرسىجاڭ سابىت داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا باشلىق بىرقانچە كىشىلەرنى نەزەربەنت قىلدى. قورالسىزلاندۇرۇلغان خوتەن ئەسكەرلىرىنى بولاپ - تالاپ، ئات ۋە پۇل - ماللىرىنى ھەتتا كىيىم - كېچەكلىرىغىچە تارتىۋېلىپ، قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى ۋە بەزىلىرى پىيادە مېڭىپ. چۆلدە ئاچلىق ۋە سۇسۇزلىقتىن ئۆلدى.

سابىت داموللا ھاجىم ۋە ئەمىر ئابدۇللا قەشقەرگە كەتكەندىن كېيىن، يەر كەندە بەزى يامان نىيەتلىك كىشىلەر پىتەن. ئىغۋا تارقىتىپ، ئەمىر نۇرئەھمەد بىلەن ھاپىز تەنجاڭ ئوتتۇرىسىدا تىرىكشىش پەيدا قىلغانىدى. ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ ئەسكەرلىرى بۇنىڭغا سەۋەبچى بولغان پىتنىچىلارنى تۇتۇپ. دارغا ئاستى. بۇ ھادىسە دەل قەشقەردە تۆمۈرسىجاڭنىڭ بىزگە دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىغان زامانى ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇرۇن سابىت داموللا ھاۋىسىنى قەشقەرگە كېلىشكە دەۋەت قىلغانلاردىن ئەڭ مۇھىم زات بولغان ۋە كېيىن، تۆمۈر سىجاڭ تەرىپىگە ئۆتۈۋالغان «كىچىك ئاخۇن تەنجاڭ» نى 300 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن يەركەنگە يوللىدى. كىچىك ئاخۇن يەركەنگە كېلىپلا، ھاپىز-تەنجاڭغا قوشۇلۇپ، ئەمىر نۇرئەھمەد بىلەن ئاشكارە دۈشمەنلىشىشكە باشلىدى. قەشقەردىن تۆمۈر سىجاڭ ھەدەپ، ئەمىر ئابدۇللا نامىدىن تەسلىم بولۇش توغرىسىدا ئەمىر نۇرئەھمەدكە خەت يازغىلى تۇردى. لېكىن، ئەمىر نۇرئەھمەد بۇلارغا قۇلاق سالماي ئۇلارغا پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرۇشقا قارار قىلدى. ئەمما، ھەر ئېھتىمالغا قارشى يەركەندىكى ئارتۇق ئوق - دورا، توپ ۋە خەزىنىنى قاغىلىق تەرەپىگە ئەۋەتىۋەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئەسكەرلىرىمىز ئىچىدە، «يەركەننى تاشلاپ چىقىپ كېتىمىز كەن» دېگەن سۆز تارالدى. بۇنىڭغا ئىشەنگەن يەركەننىڭ چەت جايلىرىدىكى قوماندانلىرىمىز ئەمىر نۇرئەھمەددىن سورماستىنلا يەركەندىن 5 - 6 يۈز كىشىلىك بىرقۇۋۇت بىلەن چىقىپ، قاغىلىققا قاراپ يۈرىدى. بۇ ئىش باشقا ئەسكەرلەر ئىچىدە قاتتىق ئالاقىزادىلىك پەيدا قىلدى. ھاپىز بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ھامان ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىمىزگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ۋەزىيەت ئاستىدا ئەمىر نۇرئەھمەد ئۈچۈن تەسلىم بولۇشتىن باشقا چارە قالمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ھاپىز تەنجاڭ بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ، قورال ۋە ئاتلارنى تاپشۇرۇش، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ جېنى ۋە مېلىغا تەگمەسلىك ۋە يەركەن دەرياسىدىن ئۆتمەسلىك قاتارلىق شەرتلەر بىلەن كېلىشىم ئىمزالاندى. كېلىشىمگە ئاساسەن 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قورال تاپشۇرۇلدى. ئەمما، ھاپىز تەنجاڭ، قورالنى ئېلىپ بولۇپلا، كېلىشىمنى بۇزۇپ، ئەمىر نۇرئەھمەدنى ۋە بىر قانچە ئادىمنى قامدى. قورالسىزلاندۇرۇلغان ئەسكەرلىرىمىزنى بۇلاپ - تالاپ ناھايىتى پاراكەندە قىلىۋەتتى. بولاردىن بىر قانچە يۈز ئادىمىمىز قوماندانلىرىنى قاماقتا قويۇپ، خوتەنگە قايتىشقا رازى ئەمەستى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، شەھەر ئىچىدە يۈشۈرۈۋالدى ۋە بىر قىسمى ھاپىزغا ئەسكەر بولۇپ، يەركەندە قالدى.

ھاپىز تەنجاڭ، 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قارغىلىققا يۈرۈش قىلدى. قارغىلىقتا چېچىلاڭغۇ ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىمىز بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، قارغىلىقنى بوشتىپ خوتەنگە قاراپ ماڭدى. ئەتىسى ھاپىز كېلىپ، قارغىلىقنى ئىشغال قىلدى. مەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قاراقاشقا ۋە ئۈيەردىن زاۋاغا كېلىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى توپلاشقا باشلىدىم. يەركەندىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلىسىگە كېتىشىگە رۇخسەت قىلدىم. لېكىن، ھاپىز قاغىلىقتا توختىدى. گۇمغا بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ۋە بىر ھاكىمنى يوللاپ، ئۈيەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. يەركەندىن كېلىدىغان ياردەم قۇۋۋەتلىرى كېلىشى بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ تەييارلانماقتا ئىدى. مەن گۇمغا 1500 كىشىلىك بىر قىسىم يوللىدىم. بۇ قىسىم گۇمىدىكى ھاپىز تەنجاڭنىڭ ئەسكىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ قويغان ھاكىمنى باشلىق 18 ئادىمنى ئەسەر ئالدى. قالغانلىرى قاغىلىققا قاچتى. گۇما قايتۇرۇۋېلىندى. بىز ھاپىز تەنجاڭغا

بىر ئەلچىلەر ھەيئىتى ئەۋەتىپ، كېلىشىمگە تەكلىپ قىلدۇق ۋە ئەگەر بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىسا ئاخىرغىچە ئۇرۇشىدىغانلىقىمىزنى ئېيتتۇق. بۇ ھەيئەتنى قاغىلىققا بارماستىن «چولاق لەنگەر» دېگەن جايدا، ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى ئەسەر ئالغان ۋە بۇلاپ - تالغان. بۇلاردىن بەزىلىرى قېچىپ گۇمغا كەلگەن. ئەسەر ئېلىنغانلار ئىچىدە بۇ ھەيئەتنىڭ رەئىسىمۇ بار ئىدى. ئۇ، گۇمىدىكى ئەسكەرلىرىمىزگە ھاپىزنىڭ بۇيەردىكى ئەسكىرى 20000 كىشىدىن ئىبارەت. سىلەر دەرھال گۇمىنى بوشتىتىپ، خوتەنگە قايتىڭلار دېگەن مەزمۇندە بۇيرۇق يېزىپ ئەۋەتكەن. گۇمىدىكى ئەسكەرلىرىمىز بۇنى راست دەپ ئىشىنىپ، 1500 كىشىنىڭ 20000 كىشىگە تەڭ كېلەلمەسلىكىنى چاغللاپ، خوتەنگە قايتىدۇ.

مەن دەرھال زاۋاغا كېلىپ، پۈتۈن ئەسكەرلەرنى توپلاپ، مۇداپىئەگە ھازىرلاندىم. بۇ ئارىدا ھاپىز، بىزگە تەھدىت سېلىپ، بىرقانچە پارچە خەت ئەۋەتتى. ھاپىزنىڭ كۈچى ھەققىدە مەخپىي ئاخبارات خادىملىرىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ئوخشاش ئەمەستى. ھاپىزنىڭ قولىدا ئەسەرلىكتە قالغان ئەلچى ھەيئەت رەئىسى خەتلىرىدە دۈشمەن سانىنى داۋاملىق 20000 دەپ يازاتتى. بىزنىڭ كۈچىمىز ساندا بەش مىڭ كىشى بولسىمۇ، مىللىتىمىز بەش يۈزدىن ئاشمايتتى. ئۇق دورىمىز يوق دېگىدەك ئاز ئىدى. چۈنكى، پۈتۈن مىللىتىق ۋە ئوق - دورا زاپاسلىرىمىز يەركەن ۋە قەشقەردە يوقالغانىدى. مانا بۇ ھالەتتىكى ئاجىز قوشۇن بىلەن 20000 كىشىلىك قوشۇنغا تاقابىل تۇرالمىدىغانلىقىمىزنى چۈشىنىپ، سۈلھى قىلىش پىكرىگە كەلدۇق ۋە ھاپىز تەنجاڭغا يەنە بىر ھەيئەت يوللىغان بولساقمۇ، ئۇ بۇلارغا قۇلاق سالماي، داۋاملىق ئىلگىرلىدى. ھەتتا، بىزنىڭ ھەيئەت ئەزالىرىمىزدىن بولغان بىر تەرىقەت مۇرىشىدى «كاتتا ئىشان»، ھاپىزنى دەرھال خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا رىغبەتلەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ھاپىز، مەزكۇر ئىشاننىڭ قەشقەردە خوتەن ھۆكۈمىتىگە تۈز كورلۇق قىلغان ئوغلى غۇلام قادىر ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەيئەت رەئىسى خائىننى بىرگە قوشۇپ، خوتەنگە ئەسكەر يوللىدى. بۇ ۋەزىيەتتە ئەسكەرلىرىمىزنى زاۋادىن ئىلچىگە قايتۇردۇق. مەن قاراقاشتا قالغانىدىم. ئۇ كېچىسى، بىزنىڭ بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەلچى ھەيئىتىمىزدىكى كىشىلەردىن بىر قانچىسى ھاپىزنىڭ قولىدىن قوتۇلۇپ، قاراقاشقا كەلدى ۋە ماڭا ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىپ بەردى. ئەسلىدە ھاپىز تەنجاڭنىڭ پۈتۈن ئەسكىرى ئۈچ مىڭ كىشىدىن ئاشمايتتى. ھازىر زاۋادىكى كۈچىمۇ مىڭ كىشىدىن ئىبارەت ئىدى. زاۋادىن كەلگەن خەۋەرچىلىرىمىزمۇ بۇنى توغرىلىماقتا ئىدى. مەن بۇ مەلۇماتلارنى ئالغاندىن كېيىن، كۆرۈنۈشتە قاراقاشتىن چېكىنگەن بولۇپ، ئىلچىگە قايتتىم ۋە ئاخشىمى ئەھۋالنى مېلىك ھەزرىتىگە مەلۇم قىلدىم. دەرھال مۇداپىئە ئۇرۇشىغا كىرىشىشنى قارار قىلدۇق.

كېچىسى پۈتۈن كۈچىمىزنى سەپەرۋەر قىلىپ، زاۋاغا يوللاشقا باشلىدۇق. مەن سەھەرسائەت بەشتە ماڭدىم. كۈن چىقىشى بىلەن تەڭ زاۋادا ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈستىگە تويۇقسىز ھۇجۇم قىلدۇق. ئۇرۇش ئۈچ سائەت داۋام قىلدى. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرىدىن كۆپچىلىكى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسەر

ئېلىندى. ئاز بىرقىسمى تاربۇغا دېگەن جايدا توپلانغان بولسىمۇ قوغلاپ زەربە بېرىش نەتىجىسىدە پىيالما كەنتىگە قاراپ قاچتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ھاپىز پىيالىمدىن ئىلگىرلىيەلمەي قەشقەردىن ياردەم كۈتۈپ تۇردى. ئەندى قورقۇتۇش ئۆۋىتى بىزگە كەلگەنىدى. بىز ھاپىزنى ھەرخىل يول بىلەن قورقۇتۇپ، تەھدىت سېلىپ، ئۇنى مەنۋىي جەھەتتىن يېڭىشكە باشلىدۇق. بۇ بىر ھەپتە ئىچىدە قەشقەردىن بىر مىقدار ياردەم كەلگەن بولسىمۇ ھاپىز، ئىلگىرلەشكە جۈرئەت قىلالىمىدى. 10. ئاينىڭ 3 - كۈنى، ھاپىز پۈتۈن ئەسكىرىنى ئېلىپ، قەشقەرگە قاچتى. شۇ ھالەتتە، قەشقەردىن تۆمۈرسىجاڭنىڭ تۇڭگانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن خەۋىرى كەلدى.

بۇ خەۋەرنى ئالغاندىن كېيىن، بىز دەرھال يەركەنگە يۈرۈش قىلىش ھازىرلىقىنى باشلىدۇق. 10. ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن باشلاپ، ئەسكەرلىرىمىز ئارقا - ئارقىدىن يولغا چىقتى. گۇما ۋە قاغىلىق شەھەرلىرىنى توسالغۇسىز ئالدى. قاغىلىقتا ھاپىزنىڭ تەرەپتارى بولغان يۇرت كاتتىلىرىدىن سابىرخان بىر ئاز قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۆلتۈرۈلدى. مەن گۇمغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇنىمىز پوسكامغا كىرگەنىدى. ئەمىر نۇرئەھمەد يەركەندە قاماقتا ئىدى. ئەمىر ئابدۇللا بولسا تۆمۈرسىجاڭ ئۆلتۈرۈلگەن كېچىسى قەشقەردىن قاچتى ۋە يەركەنگە كېلىپ، تەرەپتارلىرىمىزدىن بىرىنىڭ ئۆيىدە يۇشۇرۇنۇپ تۇردى. دۈشمەننىڭ بونىڭدىن خەۋىرى يوقتى. ھاپىز تەنجاڭنىڭ يەركەندىكى ئورۇنباسارى، خوتەن قىسىملىرىنىڭ پوسكامغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قورقۇپ كېتىپ، ئەمىر نۇرئەھمەدنى دەرھال قاماقتىن چىقاردى ۋە سۈلھى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، بىر ھەپتە بىلەن پوسكامغا يوللىدى. لېكىن، ئەمىر نۇرئەھمەد ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپلا دەرھال قوماندانلىقنى قولغا ئېلىپ يەركەنگە يۈرىدى.

ئالدىنقى قېتىمقى مەغلۇبىيەتتە تارقىلىپ، يەركەندە يۇشۇرۇنۇپ ياتقان بىرەر يۈزدەك خوتەن ئەسكەرى بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە قوراللىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىرسائەت ئىچىدە يەركەن كونا شەھەر قولغا ئېلىندى. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىپ، يېڭى شەھەرگە كىرىپ، قامالدى. ئەمىر ئابدۇللامۇ يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ، خوتەندىن كەلگەن قىسىمنىڭ قوماندانلىقىنى قولغا ئالدى. 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، يېڭى شەھەر مۇھاسىرىگە ئېلىندى. مەن بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، قارغىلىققا كەلدىم. ئۆيەردە بىر ھەپتە تۇرۇپ، پوسكامغا كەلدىم. بۇ ئۈچ ئاي ئىچىدە ئۆلۈم ۋە قان بىلەن بىللە ياشاپ يەنە ساق - سالامەت غەلىبە قازانغان ئىككى ئىنىم بىلەن كۆرۈشتۈم. 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى مەن خوتەنگە قايتتىم. ئونبەش كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن، يەركەن يېڭى شەھەر پەتھى بولدى. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوراللىرىنى ئېلىپ، خالىغان تەرەپكە كېتىشىگە رۇخسەت قىلىندى ئەمما، ھاپىزنىڭ مۇئاۋىنى مەھمەد نىياز ۋە ئوغلى قولغا ئېلىندى.

9 - پەسىل

خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئالتى شەھەرگە كېلىشى

ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى دەپ رەسمىي تونۇغانلىقى

7 - ئايدىن باشلاپ، تۇرپان نەۋەسىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. بىر ئاي داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشلاردا خوجىنىياز ھاجى دائىم مەغلۇپ بولدى. ئاخىرى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خوجىنىياز ھاجى تۇرپاندىكى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قارا شەھەرگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئەپسۇسكى بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

خوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى بىلەن قاراشەھەرگە يېقىنلىشىپ، ئۇششاقتالغا كەلگەندە قاراشەھەردىكى تۇڭگانلار چىقىپ، قاتتىق ئۇرۇش بولدى. خوجىنىياز ھاجى چېكىنىشكە ئەييارلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە، مەھمۇد سىجاڭنىڭ باتۇرلۇق بىلەن قىلغان بىر ھۇجۇمى بىلەن تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ قاچتى ۋە شەھەرگە كىرىۋالدى. مەھمۇد سىجاڭ ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ، شەھەردىكى تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قارا شەھەرنى ئالدى. خوجىنىياز ھاجى قارا شەھەرنى ئېلىپ، دەرھال كۇچاننىڭ ۋاڭ بېگى، ئىسمائىل باي ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىگە خەت يېزىپ، ئۇلارنى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى قاراشەھەرگە يوللاشقا دەۋەت قىلدى. ئۇ پۈتۈن كۈچلەر قارا شەھەردە توپلىنىپ، ئۈيەردىن تۇرپانغا يۈرۈپ، ماجۇڭيىڭنى يوقىتىپ بولغاندىن كېيىن، كېچىكتۈرمەستىن شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىنى ھەل قىلىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

ۋاڭ بەگ بۇ دەۋەتنى دەرھال قوبۇل قىلىپ، قارا شەھەرگە بەش مىڭ ئەسكىرى بىلەن كەلدى. ئىسمائىل باينىڭ نېمە دەپ جاۋاپ بەرگەنلىكىنى بىلمەيمىز. لېكىن، ئەسكەر يوللىغانلىقى مەلۇم. تۆمۈرسىجاڭ «مەن خوتەننى ئېلىپ بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن قۇۋۋىتىم بىلەن بارىمەن ھازىر ۋاقىتىم يوق» دەپ، جاۋاپ بەرگەن. خوتەن ھۆكۈمىتى، بۇقېلىدا سۆزلەپ ئۆتكۈزۈلگەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ ھۇجۇملىرىدىن مۇداپىئەلىنىش بىلەن مەشغۇل ئىدى.

ھاپىز تەنجاڭ، پىيالما فرونتىدىن قېچىپ، ئەرتىسى يەنى، 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى خوتەن ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىغا بىر ھەيئەت ئەۋەتىپ، ئۇنى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ رەئىسى - جۇمھۇر (جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى) دەپ تونۇغانلىقىنى رەسمىي بىلدۈردى. ئۇنىڭغا ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىمىزنى مەلۇم قىلىپ، بۇ ھەيئەت قولىدىن 200 سەر (2000 مىسقال) ئالتۇن يوللىدۇق.

بۇ ھەيئەتتىن ئىلگىرى خوجىنىياز ھاجى، كۇچا ۋاڭىنى پۈتۈن ئەسكەرلىرى بىلەن بىرگە ئېلىپ، تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانىدى. ئايغىر بۇلاق ۋە كۈمۈش ئوتتۇرىسىدا ماجۇڭنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولدى. ئۇرۇشتا كۇچا ۋاڭى ئەسكەرلىرىنى تاشلاپ، قېچىپ كەتكەنلىكىدىن بۇمەغلۇبىيەتنىڭ جاۋابكارلىقى ۋاڭغا يۈكلەندى. كۇچا ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. قاچقانلىرى جۆلدە سۈسزلىقتىن ۋە ئاچلىقتىن ئۆلۈپ، بەك ئاز بىرقىسمى كۇچاغا سالامەت كېلەلدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجى قاراشەھەرگە قايتىپ كەلدى. مەھمۇد سىجاڭنى قاراشەھەردە قويۇپ، ئۆزى ئۈيەردىن كورلىغا كەلدى. كۇچانىڭ يۇرت كاتتىلىرى كېلىپ، ئۇنى كۇچاغا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى 10- ئاينىڭ 19- كۈنى كۇچاغا كەلدى. ۋاڭ بەگنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزىنى نەزەربەنت قىلدى. خوتەن ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ھەيئەت بىلەن كۇچادا كۆرۈشتى. بىزگە يازغان خېتىدە كۇچانى پايتەخت قىلىشقا قاراقىلغانلىقىنى يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى كۇچادا تۇرۇپ، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە خوتەنگە ھەيئەت يوللاپ، بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان تەشەببۇسلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە باشلىدى.

10 - پەسلى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۆمۈرسىجاڭ خوتەنگە يۈرۈش قىلغاندا قول ئاستىدىكى قىرغىز ئەسكەرلەرنى خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇغانىدى. ئۇلار بۇنى قوبۇل قىلماي قارشى چىقتى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈرسىجاڭ، قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى بولغان ئوسمان ئەلى بەگكە سۈيقەست قىلىشقا باشلىدى. بۇنى سەزگەن ئوسمان ئەلى بەگ، 1933 - يىلى 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، پۈتۈن ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ، ئاققا چىقىۋالدى. تۆمۈرسىجاڭ ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكە كۆپ تېرىشقان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، تۆمۈرسىجاڭ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى ئوسمان ئەلى بەگنى نۇتۇپ كېلىشكە ئاققا يوللىدى ۋە ئۆزى ماشىنىدا ئولتۇرۇپ، قاراۋۇلدىكى باغقا ھاۋا ئېلىش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى. يېڭى شەھەردىكى تۇڭگانلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 50 - 60 تۇڭگان پىدايى بولۇپ، يېڭى شەھەر سېپىلىدىن يۇشۇرۇنچە چىقتى ۋە تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئاخشىمى قايتىشتا ماڭىدىغان يولدا يۇشۇرۇنۇپ ياتتى. بۇلاردىن خەۋەرسىز تۆمۈرسىجاڭ ئاخشىمى باغدىن قايتىپ، تۇڭگانلار يۇشۇرۇنۇپ ياتقان يەرگە كېلىشى بىلەن ئوققا تۇتۇلدى. مۇھاپىزەتچىسى ۋە شۇپۇرى بىلەن قوشۇلۇپ، شۇ يەردە ئۆلدى.

تۈگگەنلەر تۆمۈرسىجاڭنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ، يېڭى شەھەرگە قاچتى. بۇ ھادىسىدىن ئۈچ سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، ماجىسا پۈتۈن كۈچى بىلەن كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى ئالدى.

تۈگگەنلەر بىر كېچە - كۈندۈز شەھەر ئىچى ۋە تېشىدا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر كونا شەھىرى بىر ھەپتە ماجىسانىڭ قولىدا قالدى. 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئوسمان ئەلى بەگ تاغدىن پۈتۈن قىرغىز قۇۋۋەتلىرى بىلەن كېلىپ، قەشقەر كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. تۈگگەنلەر ئېغىر ھالدا مەغلۇپ بولۇپ، يەنە يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. ئوسمان ئەلى بەگ، قەشقەر كونا شەھەرنى ئېلىپ، ئۆزىنى تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭ دەپ، ئېلان قىلدى ۋە قەشقەر ھۆكۈمدارى بولدى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ پۈتۈن ئادەملىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئىككى ھەپتىدىن كېيىن، قەشقەر يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. لېكىن، تۈگگەنلەر سېپىلدىكى ئىستېھكاملىرىدا قاتتىق تۇرۇپ، مۇداپىئە قىلدى. بۇ ئارىدا تۆمۈر سىجاڭنىڭ قومانداڭلىرىدىن ھاپىز، ئەھمەدخان ۋە ھەمدەم بەگ قاتارلىق كىشىلەر خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بارىمىز دەپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، بىردىن - ئىككىدىن ئوسمان ئەلى بەگدىن ئايرىلىپ، كۇچاغا كەتكىلى باشلىدى. نەتىجىدە، ئوسمان ئەلىنىڭ كۈچى ئاز قالدى ۋە يېڭى شەھەرنىڭ مۇھاسىرى ئاجىزلاشتى.

ئوسمان ئەلى، سىجاڭ بولغاندىن كېيىن، سابىت داموللا ھاجىم يۇشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ، ئوسمان ئەلى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇنىڭ سايىسىدا، خوتەنلىك ۋە غەربىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى يېنىغا توپلاپ، خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش ئورگىنى شەكىللەندۈرۈلدى. «خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتى» نى قۇردى. بۇ جەمئىيەتنىڭ مەقسىدى، قەشقەردە ئاستا - ئاستا خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىپ، قەشقەر بىلەن خوتەننى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. خوتەن ھۆكۈمىتىمۇ بۇنى قوللىدى ۋە پۈتۈن چىقىملىرىنى خوتەن غەزىنىسىدىن بەردى. قىسقا بىر ۋاقىتتا بۇ جەمئىيەت تەرەققى قىلدى، ھەتتا بىر مىقدار ئەسكىرىي كۈچمۇ توپلىدى. ئوسمان ئەلىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قىسىم قومانداڭلىرىمۇ مەخپىي ھالدا خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتىگە قېتىلدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل، بىرىنچىسى، خوتەن ھۆكۈمىتى تەمىنلىگەن خېلى كۆپ ماددىي ياردەم. ئىككىنچىسى، ئوسمان ئەلىنىڭ ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىپ، ئەتراپىدىكى ئىشلاردىن خەۋەرسىز يۈرگەنلىكى ئىدى.

ئوسمان ئەلى غەيرەتلىك ۋە باتۇر يىگىت ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۆزى ساۋاتسىز بولۇپ، ئەسكىرىي قوشۇننى يېتەكلەش قابىلىيىتى ۋە تەجرىبىسى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھاكىمىيىتى ئىككى ئايدىن ئوشۇق داۋام قىلالىمىدى. ئۇنىڭغا تەۋە بولغان چوڭ قومانداڭلاردىن ئۆزبېك سېتىۋالدى جان، يۈسۈپ جان ۋە قىرغىزلاردىن ئوراز بەگ، چىپەك قازى، ئابدۇخالىق ۋە ئادى قاتارلىقلار ئوسمان ئەلىدىن نارازى

بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاشكارە دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى. ئوسمان ئەلى بۇنى كۆرۈپلا ئۆزىگە سادىق بولغان بىرەر مىڭدەك قىرغىز ئەسكىرىنى توپلاپ، پۈتۈن توپ، ئۇق - دورا قاتارلىق قوراللارنى ئېلىپ، بىر كېچىدە ئاققا قاچتى. ئوسمان ئەلى قاچقاندىن كېيىن، قالغان پۈتۈن ئەسكەرلەر ئوراز بەگنىڭ قول ئاستىدا قالدى. ئوراز بەگ دەرھال بىرەر مىڭدەك ئەسكەر بىلەن يۈسۈپ جاننى ئوسمان ئەلىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. يۈسۈپ جان، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئوسمان ئەلىنى ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغان خوش مەھەممەدنى تۇتۇپ، بىر قىسىم توپ ۋە قوراللارنى ئولجا ئېلىپ قەشقەرگە يېنىپ كەلدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، قەشقەردە، مەمۇرىي ئىشلار سابىت داموللا ھاجىمنىڭ ۋە ئەسكىرىي ئىشلار ئوراز بەگنىڭ مەسئۇلىيىتىدە بىر ھۆكۈمەت شەكىللىنىپ، «خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتى» ئەمەلىدىن قالدۇرۇلدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ھىندىستاندىن ۋە تۈركىيەدىن كەلگەن بەزى «ماجىرا پەرەست» كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتى. بۇلار ئۆزلىرىنى «چوڭ ئىشلار قىلغان»، «كاتتا بىلەرمەن» دەپ كۆرسىتىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا، ھەتتا، ئەسكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشقىلى تۇردى. بۇلاردىن بەزىلىرى سابىت داموللا ھاجىمنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بولدى. سابىت داموللا ھاجىم، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ياكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىكرىنى سورىماستىنلا مىنىستىرلار كابىنېتىنى قۇردى. 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۆزى باش مىنىستىر ۋە باشقا 16 ئەزا دىن تەركىپ تاپقان مىنىستىرلار كابىنېتىنى ۋاقىتلىق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» دەپ مۇراسىم بىلەن ئېلان قىلدى. بۇ كابىنېتنىڭ ئەزالىرىدىن ئۈچ كىشىدىن باشقىسى مىللىي ئىنقىلاب كومىتېتى ئەزالىرىدىن بولماستىن خەلق نەزەرىدە بۇ خىزمەتكە لايىق ئادەملەردىن ئەمەستى. شۇڭا، مەيلى خوتەن ھۆكۈمىتى بولسۇن ياكى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلمىدى. سابىت داموللا ھاجىم مەزكۇر كابىنېت نامىدىن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندا بىرتۇتاش قوللىنىدۇ دېگەن ھۆكۈم بىلەن قەغەز پۇل چىقاردى. ئەمما، يۇقىرىقىدەك نارازىلىق سەۋەبىدىن بۇ پۇل قەشقەردىن باشقا يەردە ئاقمىدى. يېرى كەلگەندە بۇ ۋەقەلەرنى تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتمەن.

11 - پەسىل

ئۈرۈمچىدىكى ھادىسىلەر

1933 - يىلى ئەرتىياز پەسلىدە، جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى ئاستىدا پەقەت ئۈرۈمچىلا قالغانىدى. گۈچىڭ تۇڭگانلارنىڭ ۋە جىمىسار خوجىنىياز ھاجىنىڭ قولغا ئۆتكەندىن كېيىن، جىن - شۇرىن خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى مۇھىم كىشىلەر

ئارىسىدا جىن شۇرىننى ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن يۈشۈرۈن ھەرىكەت باشلىنىدۇ.

جىن شۇرىن ئۇزۇن زاماندىن بېرى كۆچمەن ئاق ئوروسلارنى ئەسكەرلىككە ئېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ كەلگەنىدى. لېكىن، چىنلىق ئەسكەرلەر بىلەن مىللىي ئىنقىلابنى بېسىقتۇرۇپ بولالمىغانلىقتىن، ئۇ مەجبۇرەن ئاق ئوروسلاردىن ئەسكەرلىككە ئېلىپ. ئۇلارنى ئىنگىلىزلاردىن مېتتوالغان قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى. 1933 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، كۆچمەن ئاق ئوروسلار بىلەن جىن شۇرىن ئارىسىدا بىر ئىشەنچسىزلىك پەيدا بولۇپ، بۇ ئىشەنچسىزلىك بارغانسېرى كۈچەيدى. ئاق ئوروسلار بىر تەرەپتىن مىللىي ئىنقىلابنىڭ كېڭىيىپ، كەتكەنلىكىدىن ئەندىشىگە چۈشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەڭ مۇھىمى جىن شۇرىننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرۇشى ئۇلارنىڭ ئاقىۋىتى ئۈچۈن ئەڭ خەۋپلىك بىر ئىش ئىدى. ئاق ئوروسلار بىلەن جىن شۇرىن ئوتتۇرىسىدىكى ئىشەنچسىزلىكنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىشىدە، ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسولخانىسىنىڭمۇ رولى بار دېگۈچىلەرمۇ ئاز ئەمەس.

1931 - يىلى - چىن - ياپون ئۇرۇشىدا، ياپونلاردىن قېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پانالىق تىلىگەن مانجۇرىيەلىك چىن ئەسكەرلىرىدىن بىر قىسمىنى. 1933 - يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى جىن شۇرىنگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇ ئەسكەرلەرگە 1933 - يىلى 1 - ۋە 2 - ئايدا، ئەسلى مانجۇرىيەلىك بولغان شېڭشىيىنى «شېڭ زىخۇي» دېگەن ئۇنۋان بىلەن قوماندان قىلىپ، قومۇل ۋە تۇرپان ئۇرۇشىغا سالدى. كېيىنچە، ئاق ئوروسلار ۋە مانجۇرىيەدىن كەلگەن چىنلىق ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا جىن شۇرىنگە قارشى بىر ئىتتىپاق مەيدانغا كەلدى. بۇلار مەسلىھەتلىشىپ، 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۈرۈمچى نەنگۈەندە تۇرۇشلۇق 400 ئەسكەر بىلەن بىرلىشىپ، جاڭجۈن يامۇنغا بېسىپ كىردى. جىن شۇرىننى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى. جىن شۇرىن بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، يامۇنغا خېلى كۆپ ئەسكەر توپلىغانىدى. ئىككى قىسىم ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئاخىرى جىن شۇرىن مەغلۇپ بولدى. ئۇ جېنىدىن ئايرىلىپ كېتىشتىن قورقۇپ قوزغىلاڭچىلارغا مەخپىي ئادەم چىقىرىپ، ئۆزى يالغۇز بالا. چاقىلىرىنى ئېلىپلا ئۈرۈمچىدىن چىقىپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىپ، جىن شۇرىننى بالا. چاقىلىرى بىلەن بىر ماشىنىغا سېلىپ، ئارقا دەرۋازىدىن چىقىرىۋەتتى. جىن شۇرىننىڭ ئەسكەرلىرى باشلىقلىرىنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاق ئوروسلارغا تەسلىم بولدى. جىن شۇرىن شۇ قاچقانچە 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چۆچەك ئارقىلىق سوۋېتكە ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن چىنگە كەتتى.

جىن شۇرىن قاچقاندىن كېيىن، «ئۆلكىدە خەۋپسىزلىكنى ساقلاش ئالىي كومىتېتى» دېگەن بىر ھەيئەت قۇرۇلدى. ئالىي كومىتەت، 80 ياشقا كىرگەن مائارىپ نازىرى لىيۈەنلۇڭنى رەئىس ۋە مانجۇرىيەدىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى دىڭچىڭنى ھەربىي ئىشلارغا باشلىق قىلىپ

تەيىنلىگەندى. ئالى كومىتېت: 1- خەلقنىڭ ھاياتىنى، مال - مۈلكىنى مۇھاپىزەت قىلىش. 2- جىن شۈرىنىڭ ھاياتىغا ۋە مال - مۈلكىگە دەخلى قىلماسلىق. 3- سوۋېت كونسولخانىسىنى قوغداش، دېگەن ئۈچ ماددىلىق قارارنى ئېلان قىلدى.

شۇ كۈنلەردە. شېڭشىي ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ. قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ. بۇ ۋەزىيەتتە. ئالى كومىتېت شېڭشىيىنى 4- ئاينىڭ 14- كۈنى، ھەربىي نازىر ۋە «دۈبەن». يەنى. ھەربىي ۋالىي ياكى چېگرا مۇداپىئە قوماندانى قىلىپ تەيىنلەشكە مەجبۇر بولىدۇ ۋە 44 كىشىدىن تەركىپ تاپقان «ۋاقىتلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت» قۇرۇلىدۇ. ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئىچىدە لىيۈۋەنلۇڭ (رەئىس)، گېمىركىن. پاپانگوت. شېڭشىي. نەزەر بەگ (قۇمۇل ۋاڭى)، ھۈسسىيىن باي. ئابدىقادىر. ئاباۋ. تۇڭباۋ ۋە جاڭۋەن قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ئېلان قىلغان قارارلىرىدا، سىياسەت. ئىقتىساد ۋە مائارىپتا ھەر مىللەت ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش. ھەرمىللەت كىشىلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش يولى بىلەن ۋە سايلام قانۇنى بويىچە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتنىشىش ۋە تاشقى ئىشلار چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدا بولۇش قاتارلىق ماددىلار بار ئىدى. بۇچاغدا شەخسى ياكى سىياسى كۆز قاراش جەھەتتىن شېڭشىيىنىڭ دۈبەن بولۇشىغا قارشى چىققانلار بىرلىشىپ. ئۇنى ئاغدۇرۇشنى پىلانلىغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شېڭ. بىرقانچە چىنلىق مەنسەپدارنى ۋە ئاق ئوروسلاردىن گېمىركىن ۋە پاپانگوتلارنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شېڭ شىسەي ھوقۇقىنى قولغا ئالغان ھامان خوجىنىياز ھاجىغا ئادەم ئەۋەتىپ. ئۆزىنىڭ جىن شۈرىن ۋە خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا ئىمزا لانغان «شىمىگو كېلىشىمى»گە ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ ئارىدا چىن مەركىزى ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەيىنىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ۋە بۇ يول بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نۇپۇزىنى كۈچەيتىش مەقسىدى بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرغۇزۇشقا بىر سىياسى ھەيئەت يوللىغان. لېكىن شېڭ شىسەي بۇ ھەيئەتنى ھېچ بىر ئىشقا ئارىلاشتۇرمىغان. ھەيئەت رەئىسىنى ھەرخىل يوللار بىلەن قورقۇتۇپ. چىنگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى.

ماجۇڭيىڭ، شۇ كۈنلەردە (1933 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد مۇھىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، تۇرپان، پىچان، قارا شەھەر ۋە بارىكۆل قاتارلىق جايلارنى ئىگەللىگەن. بۇ جايلاردىكى يەرلىك خەلق ۋە نۇڭگانلاردىن كۆپ ساندا ئەسكەرلىككە ئېلىپ. خېلى كۈچ توپلىغانىدى. بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنى ماخىيىڭ قوماندانلىقىدا ئالتايغا ئەۋەتىپ، ئۆزى 9 - ئاينىڭ 20 كۈنىدىن باشلاپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ جەرياندىكى ئۇرۇشلاردا شېڭ شىسەي مەغلۇپ بولۇپ، ئۈرۈمچىگە چېكىنگەندى.

ماجۇڭيىڭ، جاڭ بەييۈەن بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشىدۇ. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، غولجا ۋىلايىتى ئۈرۈمچىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، جاڭ

بەييۈەن ۋىلايەتنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىپ، ئەسكەر توپلىماقتا ئىدى. ئۇ چىنلىق، تۇڭگان، تارانچى، قازاق ۋە قالماقلاردىن 15000 غا يېقىن ئەسكەر توپلىدى. سوۋېت نەسىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كىرىشىنى توساش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. روسىيە چېگرىسىنى ئازا چىڭ تۇتتى. بۇنىڭغا نارازى بولغان سوۋېت ھۆكۈمىتى جاڭ بەييۈەنگە زەربە بېرىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇراتتى. ماخەيلىڭ، ئالتايىنى ئالغاندىن كېيىن، چۆچەك ۋە ماناسنىمۇ قولغا چۈشۈرۈپ، داۋانچىڭدىن ئۈرۈمچىگە ھۇجۇمغا ئۆتكەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىشكە تېرىشىدۇ. جاڭ بەييۈەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچى تۆت تەرەپتىن قورشاشقا ئېلىنىدۇ.

ماجۇڭيىڭ 1934-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى، ئۈرۈمچىگە بېسىپ كىرىپ، نەنگۈەن بازىرى، ئايرودۇرۇم ۋە رادىئو ئىستانسىسىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. شېڭ شىسەي ئەڭ خەۋپلىك ھالدا تۇرۇۋاتقان بۇ پەيتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستانغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئۇرۇشقا ئارىلاشتى. سانى نامەلۇم بىرسوۋېت قوشۇنى نانكا، توپ - زەمبەك ۋە ئايرىپىلانلار بىلەن چېگرىدىن ئۆتۈپ، جاڭ بەييۈەننىڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تار - مار قىلىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ماجۇڭيىڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۈرۈمچىگە غەربىي شىمال تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن ئايرىپىلانلار ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە يامغۇردەك بومبا ۋە ئوق ياغدۇرۇپ، تېرە - پىرەڭ قىلىۋېتىدۇ. تۇڭگانلار نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ، پاراكەندە ھالدا تۇرپانغا قاچىدۇ. ھەتتا، بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ ئۆلگەن خەۋىرى تارقالغانىدى. داۋانچىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، ماجۇڭيىڭنىڭ ھۇجۇم قىلىش كۈچى ھېچ قالمايدۇ. ئالتى شەھەرگە بېرىشتىن قورقۇپ، كۈچادىكى قۇۋۋەتلىرىنىمۇ قايتۇرۇپ كېلىدۇ. قاتتىق ئالاقزادىلىك ئىچىدە قالىدۇ.

جاڭ بەييۈەننى قېچىپ كېتىۋاتقان چېغىدا تاغدا ئۆز ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. (جاڭ بەييۈەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان دېگەن سۆزلەرمۇ بار). بۇچاغدا غولجىدىكى تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىرلىشىپ، مۇداپىئەگە ھازىرلىنىپ، قاتتىق تۇرۇپ ئۇرۇشقان. ئاخىرى تارانچىلار توردى ئاخۇنباي دېگەن بىرسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەسلىم بولىدۇ. تۇڭگانلار بولسا جەنۇبتىكى تاغلارغا قېچىپ كەتكەن. قازاق ۋە قالماقلارمۇ تارقىلىپ، تاغلاردىكى يايلاقلىرىغا قېچىپ كەتكەن. قاچقان تۇڭگانلار تەڭرى تاغلىرىدىن كۈنەس ۋە يۇلتۇز يولى بىلەن مېڭىپ، رامزان ئېيىدا كوچاغا كەلدى.

مانا، شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاشكارا ئەسكەر كىرگۈزۈپ ياردەم قىلىشى بىلەن شەرقىي تۈركىستان شېڭ شىسەينىڭ مۇتلەق ھاكىمىيىتى ئاستىدا قالدى. توردى ئاخۇنباي غولجا ۋىلايىتىگە دوتەي (ۋالىي) بولدى. سوۋېت ئەسكەرلىرى توپ تانكىلىرىنى ئېلىپ، ئۆزچېگرىسىغا كىرىپ كەتتى. ئۈرۈمچى ھادىسىلىرىغا تېگىشلىك قۇلۇمىزغا كەلگەن مەلۇماتلار، قىسقىچە يۇقىرىقىدىن ئىبارەت. جىن

شۈرىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى، شېڭ شىسەينىڭ دۈبەن بولۇشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىسەينى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئەسكەر كىرگۈزۈشى ۋە ھەتتا ماجۇگىيىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئىككىنچى قېتىم يەنە چىقىشى، بۇلارنىڭ ھەممىسى مىرلىق ھادىسىلەردۇر. بۇلارنى قاراڭغۇ مىر پەردىسى ئارقىسىدىن يورۇقلۇققا چىقىرىپ، ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، كەلگۈسىدە تارىخىمىزنى نەتىقى قىلىدىغان زىيالىرىمىزغا ئامانەت قىلىنغان بىر ۋەزىپىدۇر.

12 - پەسىل

مىللىي ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ چەتئەللەر

بىلەن مۇناسىۋىتى

چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنۇتۇش مەسىلىسىنىڭ مۇھىملىقى، ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن ئىنقىلابچىلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئومۇمەن ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى چىققانلىقى، چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىگە قارشى بىر ۋەزىيەتتە بولمىغانلىقى ئېنىق. لېكىن، چىن بىلەن ئارىمىزدىكى يول بەك يىراق ۋە ئوتتۇرىدا دۈشمەن بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىن ھۆكۈمىتى ئىنقىلابچىلارغا يامان كۆزى بىلەن قاراپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە ياردەمدە بولۇۋاتقانلىقىدىن، رەسمىي مۇناسىۋەت باغلاش مۇمكىن ئەمەستى. نۆۋەندە، مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت پەيدا قىلىش يولىدىكى تېرىشچانلىقى ۋە بۇنىڭ جەريانلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

خوتەن ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ، قوشنا دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستان ھەققىدىكى سىياسىتى توغرىسىدا غەيرى رەسمىي يوللار بىلەن مەلۇمات ئېلىشقا تىرىشتى. بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي مەسىلىسىدە، پۈتۈنلەي بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇشقا قارار قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھىندىستان بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ پايدىسى يوقتى. روس ھۆكۈمىتىنىڭ، مىللىي ئىنقىلابچىلارغا كۆرۈنۈشتە ھېسداشلىق قىلىپ، تەلەپ قىلغان ياردەمنى قىلىش بىلەن شەرقىي تۈركىستاندىن كۆزلىگەن مەنپەئەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش سىياسىتى يۈرگۈزۈلۈپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى، بىزگە كېرەكلىك دەرىجىدە ياردەمدە بولالماستىمۇ، دىنداشلىق، قوشنىدارچىلىق ۋە بىر ئوتتۇرا ئاسىيالىق بولۇش ئېتىبارى بىلەن بىلىمىگە ئىرىشىمىزنى بىلدۈرۈش سۈرىتى بىلەن ھەر جەھەتتە ياردەمدە بولدى، دېگەن ئۈمىدىمىز بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 10- ئايدا پوسكامغا بارغان چېغىمدا قۇربانلار ۋە مىيان ھەسەن خانلارنى ئافغانىستانغا، خوتەن ھۆكۈمىتى نامىدىن بىرغەيرىي رەسمىي ھەيئەت سۈپىتىدە ئەۋەتىپ، ئۆزۈم خوتەنگە قايتتىم.

ئۇلار 11- ئايدا يولغا چىقتى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇ ھەيئەتتىمىزنى كۆپ ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالغانىدى. لېكىن، ئارىدىكى يول ئۇزاق بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇسبەت ياكى مەنپىي بىر نەتىجە قولغان كەلگىچە بىز ۋەتەندىن ئايرىلدۇق، ھەيئەت ئەزالىرىمىز ئافغانىستاندا قالدى.

خوجىنىياز ھاجىغا كەلسەك، ئۇنىڭ يېنىدا بۇرۇن روسىيەدە قىزىل تەشكىلاتقا¹¹⁶ ئەزا بولغان بەزى ۋەتەن ساتقۇچ شەرقىي تۈركىستانلىقلار بار ئىدى. خوجىنىياز ھاجى، بۇلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پۈتۈن ئۆمىدىنى روسلارغا باغلىغانىدى. خوجىنىياز ھاجى، روسلار بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ، بىر مىقدار مىللىتى ۋە ئوق - دورا ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈشكەندىن كېيىنلا، ئاندىن بىز ئۇنىڭ بۇ سىياسىتىدىن ۋاقىپ بولدىق. بىز ئۇنىڭغا، بۇ سىياسەتنىڭ ۋەتەن ئۈچۈن خەۋپلىك بىر ئاقىبەت كەلتۈرۈدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت يازدۇق.

خوجىنىياز ھاجى بىزنىڭ بۇ خېتىمىزگە «بىزگە توپ، تانكا ۋە ئايروپىلان قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرى كېرەك. بۇنى بىزگە روسلار (سوۋېت ئىتتىپاقى) دىن باشقا قوشنا دۆلەتلەر بەرمەيدۇ. روسلار بىزگە بۇ قوراللارنى بېرىدىغان بولدى. بىزمۇ بۇ قوراللارنى ئېلىشىمىز ئۈچۈن روسلارنىڭ قويغان شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدۇق. يۇرتىنى ئۆز قولىمىزغا ئالغاندىن كېيىن بۇ شەرتلەرنى ئۆزگەرتىمىز. خاتىرجەم بولگۇزلار» دەپ جاۋاپ بەردى. خوجىنىياز ھاجى روسلارغا شۇ ئىمتىيازلارنى بېرىشكە ماقۇل بولغانىدى: (1) شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن تاشقى سودا تىجارىتى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدۇ. ھىندىستان ۋە ئافغانىستان بىلەن بولغان تاشقى سودا تىجارەت توختىتىلىدۇ. (2) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا دۆلەت بىلەن سىياسى مۇناسىۋەت ئورناتماسلىق. ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئۈچۈن كېرەكلىك ئادەملەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چاقىرىش. باشقا ھەرقانداق بىر چەتئەللىكنى ئىشقا سالماسلىق.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ، روسلارغا بەرگەن ئىمتىيازلىرىدىن بىزگە بىلدۈرگەنلىرى يوقىرىقىلاردىن ئىبارەت. بىزدىن مەخپىي تۇتقان، بۇلاردىنمۇ قورقۇنچلۇق بولغان ماددىلىرىنىمۇ بىلىمىز. لېكىن، ئۇلارنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدۇق. شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى، روسلارنىڭ ئازغىنە ۋەدىسىگە ئالدىنىپ، ئۆزىمۇ سەزمەيلا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن تەقدىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشقا ماقۇل بولدى. چۈنكى، ئۇ شەيتاننىڭ ھىيلە - مەكرلىرىگە گول بولۇپ، زور بىر سىياسىي ئويۇندىن خەۋەرسىز قالغانىدى.

سابىت داموللا ھاجىم قەشقەردە ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن، سىياسەت ئىشىدا ماھارىتىنى كۆرسىتىپ، ھىندىستان، ئافغانىستان ۋە تۈركىيە بىلەن سىياسىي مۇناسىۋەت ئورنۇتۇشنى قارار قىلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىش ئۈچۈن، «شەرقىي تۈركىستاننىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى» ئۇنۋانى بىلەن تەيىنلىنىپ

¹¹⁶ مۇئەللىپ بۇ يەردە سوۋېت كوممۇنىست (بولشېۋىكلار) پارتىيىسىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك (ن. ش. ھ.).

ئەۋەتلىگەن كىشى، تېخى يېڭىلا تۈركىيەدىن كەلگەن بىر ماجىرا پەرەست ئادەم ئىدى. بۇ ئەلچى ھىندىستانغا بېرىپ، 3 - 4 كۈن ئۇياق - بۇياققا قاتراپ يۈرۈپ، ھېچ بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالماي، ئاخىرى پېشىنى قىستۇرۇپ، تۈركىيەگە كەتتى. داموللا ھاجىم بەرگەن ئالتۇنلارنى دەسمايە قىلىپ، ئىزمىردە چوڭ بىر دۇكان ئېچىپ ئولتۇردى.

13 - پەسىل

خوجىنىياز ھاجى ۋە تۇڭگانلار

ماجۇڭيىڭ. ئۈرۈمچى سوقۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۇرپانغا كېلىپ، دەرھال ئالتى شەھەرگە يۈرۈش قىلىش ياكى چارقىلىق يولى بىلەن چىڭگە كېتىشنى ئويلىنىپ قالدى. ئاخىرى، قارا - شەھەر ۋە كورلىنى ئىشغال قىلىشنى قارار قىلىپ، ئىككى مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنى قارا شەھەرگە ئەۋەتتى. تۇڭگانلار ئالدىن، «ماجۇڭيىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قاراشەھەرگە كېلىۋاتىدۇ» دېگەن سۆزنى تارقاقانلىقتىن. مەھمۇد سىجاڭ، ماجۇڭيىڭنىڭ پۈتۈن كۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، قاراشەھەر ۋە كورلىنى بوشتىپ، كۇچاغا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار غەيرەتكە كېلىپ، كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى.

خوجىنىياز ھاجى كۇچا دىنىمۇچىكىنىپ، بايغا كەلدى. بۇ يەردە، تۇڭگانلار ئاز بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن كەلگەنلىكى، ماجۇڭيىڭنىڭ كەلمىگەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد سىجاڭ، بايدا توختىدى ۋە خوجىنىياز ھاجىمۇ ئاقسۇغا كەلدى.

مەھمۇد سىجاڭ. كۇچاغا ھۇجۇم قىلاي دەپ تۇرغىنىدا، ماجۇڭيىڭنىڭ داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ قاچقانلىق خەۋىرى كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان تۇڭگانلار، ئەندى مەھمۇد سىجاڭ كۇچاغا ھۇجۇم قىلىدۇ دەپ قورقۇپ، بىر كېچىدە كوچانى تاشلاپ قاچتى ۋە شۇ قاچقىنىچە قاراشەھەرگە بېرىپ توختىدى. مەھمۇد سىجاڭ، بۇنى ئاڭلاپ دەرھال كۇچاغا يۈرۈش قىلدى ۋە كورلىنى ئېلىپ، باش ئەرگىم ئېغىزىنى ئىستېھكام قىلىپ ئورۇنلاشتى.

مەھمۇد سىجاڭ بايدىكى ۋاقتىدا، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئادەملىرىدىن ھاپىز باشلىق بىرەر مىڭدەك كىشى قەشقەردىن بايغا كېلىپ، مەھمۇد سىجاڭغا قېتىلغانىدى. ئەينى زاماندا، خوجىنىياز ھاجى، قەشقەر ۋە خوتەندىن ئەسكىرىي ياردەم تەلەپ قىلدى. قەشقەر ھۆكۈمىتى تېخى يېڭى قۇرۇلغانلىقتىن ئەسكىرىي ياردەم ئەۋەتكىدەك ئەھۋالدا ئەمەستى. خوتەندىن ئىسمائىل داموللا قوماندانلىقىدا بەش يۈز ئاتلىق ئەسكەرنى خوتەن قەبىي يولى بىلەن يوللىدۇق. يەر كەندىن ياردەم ئۈچۈن ئاتلىق ئەۋەتىش

ھازىرلىقىنىمۇ باشلىدۇق. 117

بۇ ئارىدا، خوجىنىياز ھاجىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىڭ ئىككى يۈز مىللىتى، بىر مىليون كارتۇس، بىرەر مىڭدەك قول بومبىسى ۋە ئاپانچا كەلدى. خوجىنىياز ھاجى، باش ئەرگىمدىكى ئىستېھكامغا تولۇق ئىشەنگەندى.

14 - پەسىل

يەنە خوتەن ۋە قەشقەر ۋەقەلىرى

1933 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەزىپىسى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارغا مەركەزلەشكەندى:

1. خوجىنىياز ھاجىغا، ئەسكىرىي ۋە ماددىي ياردەم ئەۋەتىش.
2. قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ماحىسا باشچىلىقىدىكى تۇڭگانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەر ھۆكۈمىتىگە ئەسكىرىي ياردەم ئەۋەتىش.
3. شەرقتىكى چېگرىمىزنى، يەنى، چارقىلىق ۋە لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى جايلارنى تۇڭگانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلىش.

خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم ئەۋەتىشكە باشلىغانلىقىمىزنى يوقىرىدا بايان قىلغاندۇق. خوجىنىياز ھاجى تۇڭگانلارنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى مۇداپىئەدە بىر ئاز غەيرەت كۆرسەتكەن بولسا، مەن ياكى ئىككى ئىنساننىڭ بىرسى خوتەننىڭ ئاساسلىق ئەسكىرىي كۈچىنى ئېلىپ، ياردىمگە بارماقچى بولغاندۇق.

قەشقەر ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە ئەسكەرلىرى ھەرخىل مۇرەككەپ كىشىلەردىن تەركىپ تاپقانلىقى ئۈچۈن، (بۇلارنى تۆۋەندە نۆۋىتى كەلگەندە سۆزلەپ ئۆتىمەن) تەشكىلى قۇرۇلۇشى كۈچسىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشقەر يېڭى شەھەردىكى تۇڭگانلارغا قارشى ئاكتىپ بىر ھەرىكەت ئېلىپ بارماستىن پەقەت، مۇداپىئە ۋەزىيىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. بۇ ۋەزىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، سابىت داموللا ھاجىم خوتەن ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن خەت ۋە ۋەكىل ئەۋەتكىلى تۇردى. بىز دەرھال ئەمىر ئابدۇللا باشچىلىقىدا بىرەر مىڭدەك ئەسكەرنى يېڭىسارغا يوللىدۇق. لېكىن، قەشقەرگە كىرىشكە ئالدىرماسلىقىنى ۋە قەشقەردىكى بىر - بىرىگە زىت قوماندانلار بىلەن مەمىي بىر ئىتتىپاق شەكىللەندۈرگەندىن كېيىنلا كىرىشنى تاپشۇردۇق.

ئەمىر ئابدۇللا بېرىلگەن ۋەزىيەت بويىچە يېڭىساردا توختىدى. 1933 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، سابىت داموللا ھاجىم يېڭىسارغا كەلدى ۋە ئەمىر ئابدۇللا بىلەن تولۇق ئىتتىپاقلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇزاكىرە ئېلىپ باردى. نەتىجىدە، قەشقەر يېڭى شەھەرگە جەنۇب ۋە شەرق تەرەپتىن ئەمىر

117 خوتەن قەي، خوتەن دەرياسىنىڭ تەكلىماكان چۆلىدىن ئاقىدىغان قىسمىنى بويلاپ ئاقسۇغا بارىدىغان يول (ن. ش. ھ).

ئابدۇللا، غەرب ۋە شىمال تەرەپتىن قەشقەر ئەسكەرلىرى بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشنى قارارلاشتۇرۇپ، ھۇجۇم قىلىش ۋاقت - سائەتلىرىنى بىكىتتى. بۇ مۇزاكىرىدىن كېيىن، داموللا ھاجىم قەشقەرگە قايتتى. 1934- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنى، بىكىتىلگەن ۋاقىتتا ئابدۇغنى ئاخۇن قوماندانلىقىدا سەككىز يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن، يېڭى شەھەردىن 15 كىلومېتىر ئۇزاقلىقتىكى نازغۇن كەنتىگە كەلدى. لېكىن، قەشقەردىكى ئۆزبېك قوماندان يوسۇپجان، بەلگىلەنگەن سائەتتە ھۇجۇم قىلىشنى قوبۇل قىلمىغانلىقتىن قەشقەر ھۆكۈمىتى ئىچىدە ئىچكى ئىختىلاپ تۇغۇلدى. ماجىسا بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن نازغۇنغا ئۇشتۇمۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئابدۇغنى ئاخۇن بىلەن بەش يۈز ئەسكىرىنى تۇرۇۋاتقان مەدرىسىدە مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. باشقا يەردە، ئۈچ يۈزدەك ئەسكەر بىلەن تۇرۇۋاتقان خوتەن قوماندانلىرىدىن مەھمەد ھاجى ۋە ئىلى قازانلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، يېڭىسارغا قاچتى. ئابدۇغنى ئاخۇن ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەش سائەت مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئوق - دورىلىرى تۈگەپ كېتىپ، تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۈچ يۈزگە يېقىن ئەسكىرى بىلەن ئەسەرگە ئېلىندى.

قەشقەر ھۆكۈمىتى، ماجىسانىڭ ھۇجۇم خەۋىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، نازغۇنغا ياردەم يوللىمىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئەمىر ئابدۇللانى يېڭىساردىن يەركەنگە قايتۇرۇپ كېلىپ، ئورنىغا ئەمىر نۇر ئەھمەدنى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئەۋەتتۇق. ئۇنىڭغا، قەشقەردە ئۆزبېك ۋە قىرغىز ئەسكەرلىرى بولىدىكەن، ياردەم ئۈچۈن ئەسكەر يوللىماسلىقىنى ئۇختۇردۇق.

1933- يىلى 12- ئاينىڭ باشلىرىدا، شەرقتىكى چېگرىغا، كېرىيەدىكى ئەسكەرلىرىمىزنىڭ قوماندانى كامال داموللانى يوللىدۇق. كامال داموللا چارلىققا بېرىپ، تۇرپان ۋە گەنسۇ چېگرالىرىنى كۆزىتىپ چىقتى. قارشى تەرەپكە مۇنتىزىم خەۋەرچىلەرنى يوللاپ، ئەھۋال ئىگەللەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلىدى. لوپ ناھىيىسىنىڭ كۆنچى دېگەن يېرىدىكى خەلق خوتەن ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كامال داموللانىڭ قول ئاستىغا كىردى (23 - خەرىتىگە قاراڭ).

بۇ ئەسنادا، قەشقەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە تەن يۈرەكنى پارە قىلىدىغان ھادىسىلەر ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەشقەر ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە ئەسكەرلىرى قەشقەرلىقلار، ئۆزبېك مۇھاجىرلار ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ناھايىتى مۇرەككەپ ئامىللاردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. بۇلار دائىم، شەخسى مەنپەئەت ياكى ئۆزلىرىنىڭ لايىقەتسىزلىكى تۈپەيلىدىن بىر- بىرلىرى بىلەن ئىختىلاپ تۇغدۇرۇپ، بۆلۈنۈپ كۈچسىز بىر ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالتى مىڭ كىشىلىك قوراللىق قەشقەر ھۆكۈمىتى قوشۇنىنىڭ، يېڭى شەھەردە مۇھاسىرىگە ئېلىنغان 1500 تۇڭگانغا كۈچى يەتمىدى. ھەتتا تۇڭگانلار كۈندىن كۈنگە كۈچلىنىپ، پات - پات يېڭى شەھەرنىڭ تېشىغا چىقىپ، ئەتراپتا بۇلاڭ - ئالاڭ قىلىپ، ئوزۇق توپلايتتى، كونا شەھەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ،

پاراكەندىچىلىك سالاتتى. مانا، شۇنىڭ ئۈچۈن سابىت داموللا ھاجىم خوتەن ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

بۇ ئېچىنىشلىك ئەھۋالنىڭ سەۋەبىنى ۋە ۋەقەلەر توغرىسىدا بىر ئاز ئۇچۇقراق مەلۇمات بېرىشنى پايدىلىق دەپ ھېساپلايمەن. قەشقەر ھۆكۈمەت ئەزالىرىدىن ئاز بىرقىسمى كۆپ قابىلىيەتلىك. قىممەتلىك كىشىلەر بولسىمۇ، بەزىلىرى غەربىي تۈركىستاندىن يېڭى كەلگەن ئېگى - تەكتى مەجھۇل ۋە گۇمانلىق ئادەملەر ئىدى. بەزىلىرى شەرقىي تۈركىستانلىق بولسىمۇ، ئىنقىلابىي تەشكىلات ئەزالىرىدىن ئەمەستى. ئاغزىدىلا ۋەتەنپەرۋەر، بىلىمسىز ۋە جىددى پوزىتسىيىدە بولمىغان كىشىلەر ئىدى. سابىت داموللا ھاجىمنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە كاتىپلىرىنىڭ تولىسى مەزكۇر مەجھۇل مۇھاجىر كىشىلەردىن ئىدى. قەشقەر ھۆكۈمىتى ئەسكىرىي قىسمىنىڭ تەركىبىدە قەشقەر خەلقىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلار بەك ئاز بولۇپ، كۆپچىلىگى غەربىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ئىدى. گەرچە، بۇلار ھەممىسى تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولسىمۇ، تەبىئىي جەھەتتە بىر - بىرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلق ئىنسانلار بولۇپ، ئۆز - ئارا چىقىشالماسلىق ھادىسىلىرى ئېغىر ئىدى. بۇ ئىختىلاپنى توغرا باشقۇرۇش ۋە مۇنتىزىم بىر تەشكىل ئارقىلىق ھەل قىلىپ كېتىش مۇمكىن ئىدى. ئەپسۇسكى، ھۆكۈمەت ئەزالىرى بولغان ۋە داموللا ھاجىمنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە كاتىپلىرى بولغان مەزكۇر كېلىپ چىقىشى نامەلۇم سىرلىق مۇھاجىر زاتلار، ھۆكۈمەت ۋە ئەسكەرلەر ئىچىدىكى يوقىرىقىدەك ئىختىلاپلارنى تۈزۈتۈش ئويىدا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پىتئە - پائىسات ئۇرۇقنى تېرىپ. ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلىشتا ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسەتتى. ئۇلار ئالدى بىلەن، قىرغىز قوماندانلىرىدىن ئادى بەگ بىلەن باشقا قوماندانلار ئارىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا قىلدى. ئادى بەگنىڭ ھاراق ئىچكەنلىكىنى باھانە قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئۆزبېك قوماندانلاردىن يۈسۈپ جان ۋە قىرغىزلاردىن ئابدۇخالىقنى كۈشكۈرتۈپ ئۆلتۈرتۈۋەتتى. ئادى بەگنىڭ بەش يۈز كىشىلىك ئەسكىرىنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يۈسۈپ جان بىلەن ئابدۇخالىقنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، يۇقىرىقىدەك بىر پىتئە ھازىرلىدى. ئابدۇخالىق، ئادى بەگكە ئوخشاش ئاقىبەتكە دۇچار بولۇپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، قەشقەردىن قېچىپ، يەر كەنگە ئەمىر ئابدۇللاننىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. لېكىن، ھېلىقى پىتئەچىلەرنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن داموللا ھاجىم، ئەمىر ئابدۇللاغا خەت يېزىپ، ئابدۇخالىقنىڭ بىر ۋەتەن خائىنى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇنى ۋە ئەسكەرلىرىنى دەرھال قورالسىزلاندۇرۇپ، قولغا ئېلىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئەمىر ئابدۇللا، داموللا ھاجىمنىڭ بۇ سۆزى بىلەن ئابدۇخالىقنىڭ ئۈچ يۈزدەك ئەسكىرىنى قورالسىزلاندۇردى ۋە ئۆزىنى نەزەر بەند ئاستىدا خوتەنگە يوللىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، نۆۋەت يۈسۈپ جان بىلەن ئوراز بەگنىڭ ئارىسىنى بۇزۇشقا كەلگەنىدى. دەل شۇ چاغدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تازغۇن پاجىئەسى يۈز بەردى. لېكىن، ئوراز بەگ ئۆزى مۇلايىم

بىر كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، يۈسۈپ بەگكە قارىتا يامان ھەرىكەتتە بولمىدى. ئەمما، بۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان ئۆز ئىچىدىن دۈشمەنلىشىدىغان ھالەتكە كەلدى.

مانا، بۇ يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك سىرلىك پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، قەشقەردىكى قورال ئېسىپ يۈرگەنلەر ۋە تەنگە خىزمەت قىلىشنىڭ ئورنىغا، دائىم بىر بىرلىرى بىلەن تىرىكشىپ تۇراتتى ۋە بىر بىرلىرىدىن قورقۇشۇپ خاتىرجەم يۈرەلمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر - بىرلىرىگە قارشى قوراللىق گۇرۇھ ھالىغا كېلىپ قالدى. بۇزۇق نىيەتلىك بۇ ئادەملەر، سابىت - داموللا ھاجىمنى ئالداپ، «بىز شەرقىي تۈركىستانغا زىيانلىق بو، تەرتىپ - ئىنتىزامسىز ئۆزبېك ۋە قىرغىز ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاشتۇرۇپ، مىللەتنىڭ ھەقىقىي پەرزەنت ئەسكەرلىرى بولغان قەشقەرلىك ۋە خوتەنلىك ئەسكەرلەرنى قوراللىقلاشتۇرۇپ» دېيىشتى. لېكىن، كېيىنچە بۇلارنىڭ ئەسلى مەقسەتلىرىنىڭ، ئىچكى ئىختىلاپنى كۈچەيتىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىقتىسادىنى بوغۇپ تاشلاش ئىكەنلىكى ئاشكارىلاندى.

15. پەسىل

خوجىنىياز ھاجىنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە

بەزى كۆز قاراشلار

خوجىنىياز ھاجى تېخى قۇمۇلدىكى ۋاقىتىدىلا، ئۇنىڭ ۋەقەلىرى مۇخبىرلار تەرىپىدىن ئالتى شەھەردە مۇبالىغە بىلەن تارقىتىلغانىدى. خەلقنىڭ نەزىرىدە، بۇ كىشى بىر ئۇلۇغ مۇجاھىد ۋە ئالىجاناپ سۈپىتى بىلەن سىمۋول ھالىغا كەلگەنىدى. نەتىجىدە، بۇ خىيالىي ئالىجاناپ كىشىگە، خەلق غايىبانە بىر ئىخلاس بىلەن سەمىمىي مۇھەببەت باغلىغانىدى. خوجىنىياز ھاجى تۇرپاننى ئالغاندىن كېيىن، ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ئۈمىد بىلەن كۆز تىكتى. لېكىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماجۇگىيىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كەلگەنلىكى ۋە ئارقىدىنلا جىن شۇرىن بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، ماجۇگىيىنىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىپ، پاك مىللىي ئىنقىلابىمىزنى بۇلغىغانلىقى، خەلقنىڭ مۇھەببەت ۋە ئىخلاس ئۈمىدلىرىنى يوققا چىقاردى. ھەركىم ئۇنىڭ بۇ خاتالىقىنىڭ ئارقىسىدىكى خەۋپنى سەزمەكتە ئىدى. لېكىن، خەلقنىڭ كۆپچىلىكى، بۇ خاتالىقلار ھەقىقىي خاتالىق بولماستىن، ۋەزىيەتنىڭ مەجبۇرىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ۋاقىتلىق تۇتقان يولى بولسا كېرەك دەپ، ئۆزىگە تەسەللى بەرمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ، بىز خوتەن ئىنقىلابچىلىرى بۇ كۆز قاراشتا ئىدۇق خوجىنىياز ھاجىغا بولغان ئۈمىدىمىزنى ۋە مۇھەببىتىمىزنى يوقاتىمىغانىدۇق. لېكىن، خوجىنىياز ھاجى كورلا ۋە كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىزگە ئارقا - ئارقىدىن يازغان خەتلىرىدىن، ئۇنىڭ خوتەنگە كەلگەن ئادەملىرىدىن ۋە بىز تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ھەيئەتلەر بىلەن مەخسۇس ئاخبارات توپلاش خادىملىرىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىنى تېخىمۇ ئوبدان تونۇۋالدىق.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇغرا بىر پىكىرى يوق بولۇپ، لايىق بىر چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن تەبىئىي قابىلىيىتى بولمىغان، خوشامەتچىلەرنىڭ سۆزىنى دەر ھال قوبۇل قىلىدىغان بىر كىشى ئىدى. ھەقىقەتنى سۆزلەپ، ئۇنى خاتا يولدىن ياندۇرۇشقا تىرىشقان كىشىنى دۈشمەن دەپ قارايتتى. شۇنداقلا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ، پۈتۈن ئىنقىلابچىلارنى ۋە خەلقنى ئۆزىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كاج تەبىئەتلىك بىر كىشى ئىكەنلىكىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى.

ھەممەدىدىن قىزىقى، ئەسكەرنى زامانىۋى ئۇسۇلدا تەربىيەلەپ، تەرتىپ ئىنتىزامغا كىرگۈزۈشنى قوبۇل قىلمايتتى. ئۇنىڭ پىكىرىچە، ئەسكەرلەرنى خەلقنىڭ مال - مۈلكىگە تاجاۋۇز قىلىشتىن توسقاندا، ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقى ۋە شىجائىتى سۇسلىشىپ قالىدۇ ۋە «بۆھران ئىچىدە تۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، ئەسكەرلەرنى ھەربىي ئىنتىزام ۋە قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىپ تەربىيەلەيمىزدەپ، مەجبۇرلىساق، ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى قىسقان بولىمىز. نەتىجىدە، ئەسكەرلەر بىزنىڭ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنمايدۇ» دەيدىغان خاتا نەزەرىيەسىنى ئاشكارە سۆزلەپ يۈرەتتى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ شەخسىيەتچىلىكى ۋە خوشامەتچىلىكىنى ياخشى كۆرىدىغان ئادىتى سەۋەبىدىن، دۈشمەنگە سېتىلغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭ يېنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنى بىر پالاكەتلىك ئاقىبەتكە سۈرەپ كېتىۋاتقانلىقى مەلۇم بولغانىدى.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يوقىرىقىدەك زور خاتالىقلىرى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ئىش بېشىدىن چۈشۈرۈپ، ئورنىغا لايىقەتلىك بىرسىنى تىكلەش پىكىرى ئوتتۇرىغا چىقتى. خوتەن ۋە قەشقەر ھۆكۈمەتلىرى بۇ پىكىرگە ئەھمىيەت بېرىپ، مۇستەقىل پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنى داۋام قىلدى. پەقەت ئىچكى ئىختىلاپتىن ئېھتىيات قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈش ۋە ياردەم قىلىشنى داۋاملاشتۇردۇق.

بۇ پىكىرىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىنى بولغان ۋە خەلقىمىز ئىچىدە مۇنەۋۋەر بىر مىللەتپەرۋەر دەپ تونۇلغان مەھمۇد سىجاڭنىڭ بۇ پىكىرگە قوشۇلىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇۋاپىق يۇللار ئارقىلىق مەھمۇد سىجاڭنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرىنى ئېلىشقا تىرىشتۇق. مەھمۇد سىجاڭ بۇ پىكىرگە ئاساسەن قوشۇلغان بولسىمۇ، مۇنداق بىر قانچە كۆز قاراشنى تەكىتلىدى: «خوجىنىياز ھاجى، لايىقەتسىز بىر ئادەم. ئۇنى ئىش بېشىدىن چۈشۈرۈش لازىم. لېكىن، ئۇنىڭ نامى چەت ئەلدە شۆھرەتكە ۋە سىياسى ئورۇنغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق نازۇك بىر ۋەزىيەتتە ئۇنى ئاغدۇرساق، دۇنيا جامەئەتچىلىكى بىزنى يامان كۆرۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە، بىزنىڭ چەت ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىمىز قىيىنلىشىدۇ شۇڭا ئۇنىڭ نامىنى ۋە شۆھرىتىنى قوللۇنۇپ، ھازىرچە سەۋىر قىلىپ تۇرايلى».

مەھمۇد سىجاڭنىڭ بۇ پىكىرىدە چىڭ تۇرۇشنىڭ مەقسىتى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇق. ئەمما،

ئۇنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى خوتەن ۋە قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىغا يول قويۇلدى ۋە تۈزۈتۈش پۇرسىتى ئۆتۈپ كەتتى.

16 - پەسل

تۇرپان ۋە ئىلىدىكى تۇڭگانلارنىڭ

ئالتى شەھەرگە يىغىلغانلىقى

قاراشەھەر تۇڭگانلارنىڭ قولىدا بولۇپ، مەھمۇد سىجاڭ باش ئەگمىنى ئىستېھكام قىلىپ تۇرغانىدى. بۇ ۋەزىيەت 15 كۈن داۋام قىلدى. ئاخىرى ماجۇگىيىڭ، 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قاراشەھەردىكى قوشۇنلىرىنى چىنگە ئالتى شەھەر ياكى چارقىلىق ئارقىلىق ئېلىپ كېتىش يولىنى ئېچىش ئۈچۈن باش ئەگمىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. مەھمۇد سىجاڭ، چىڭ تۇرۇپ تۇڭگانلارنى باش ئەگمىدىن ئۆتكۈزۈۋەتتى. 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى كېچىسى، تۇڭگانلار چوڭ يولنى تاشلاپ، دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى ساقلاپ ياتقان ھاپىز نەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۈشتۈمۈت ھۇجۇم قىلىپ، چېكىندۈردى ۋە مەھمۇد سىجاڭنى قورشىغىلى باشلىدى. مەھمۇد سىجاڭ مۇھاسىرىدە قېلىشتىن قورقۇپ، ئىستېھكاملىرىنى تاشلاپ، كورلىغا چېكىندى. تۇڭگانلار ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەنلىكتىن كورلىنىمۇ بوشتىپ، كۇچاغا كەلدى. تۇڭگانلار توختىماستىن كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى. مەھمۇد سىجاڭ مەغلۇپ بولۇپ، كۇچادىن بايغا چېكىندى.

خوجىنىياز ھاجى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ۋە خوتەندىن بارغان ياردەم قوشۇنىنى مەھمۇد سىجاڭنىڭ ياردىمىگە يوللىدى. 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، تۇڭگانلار بايغا ھۇجۇم باشلىدى. تۇڭگانلار ھۇجۇم باشلاپ، باشلىماس مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئەسكىرى قاچتى. مەھمۇد سىجاڭ ئۆزى بىر قىسىم ئەسكەرى ۋە خوتەن قىسىملىرى بىلەن قاتتىق تۇرۇپ، ئۇرۇشقان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەزىيەتتە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدىن پۈتۈن كۈچىنى ۋە ئاقسۇ ۋالىيسى ئىسمائىل باينىڭمۇ پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئاقسۇ ۋە باي ئوتتۇرىسىدىكى قارا يولغۇن دېگەن جايغا كېلىپ توختىدى. بايدىن چېكىنىپ كەلگەن مەھمۇد سىجاڭمۇ كېلىپ، بۇلارغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا 12000 كىشىلىك بىر قوشۇن تۇڭگانلار بىلەن مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىشقا ھازىرلاندى.

12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، تۇڭگانلار قارايۇلغۇنغا كەلدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىنتىزامسىز ئەسكەرلىرى، يىراقتىن تۇڭگانلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا 5 تىن 10 دىن قاقچىلى باشلىدى. خوجىنىياز ھاجى قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن تۇڭگانلارغا قارشى تۇردى. بۇ چاغدا ئىسمائىل باينى قول ئاستىدا خىزمەتچى بولغان تۇڭگان ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنى كۆرگەن خوجىنىياز ھاجى ئاتلىنىپ قاچتى،

ئارقىسىدىن پۈتۈن ئەسكەرلەر پاراكەندە ھالدا قېچىشقا باشلىدى.

خوتەندىن ياردەمگە بارغان ئەسكەرلەر قارايۇلغۇندىن توغرا خوتەنگە قايتتى. خوجىنىياز ھاجى قارايۇلغۇندىن ئاقسۇغا كەلدى ۋە پۈتۈن نەرسە كېرەكلىرىنى ئېلىپ، توختىماستىنلا ئۈچ تۇرپانغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار ئاقسۇنى ئۇرۇشمايلا ئالدى. بۇ پاراكەندىچىلىك نەتىجىسىدە خوتەن ۋە ئاقسۇ ئەسكەرلىرىدىن بولۇپ، جەمئىي 5000 كىشى خوجىنىياز ھاجىدىن ئايرىلدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىدىنمۇ تەخمىنەن 250 كىشى ئايرىلىپ، خوتەنگە قېچىپ كەلدى.

نەتىجىدە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا قۇمۇل ۋە تۇرپان ئەسكەرلىرىدىن تەركىپ تاپقان، تەرتىپ - ئىنتىزامسىز، دۈشمەننىڭ ئالدىدا بۆرىدىن قاچقان قويدەك قانچىدىغان بىرقىسىم ئادەملەرلا قىلىپ. مۇداپىئە كۈچىنى يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجى ئۈچتۇرپاندىمۇ تۇرالماي تاغ يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ ماڭدى. ئۈچتۇرپاندىمۇ تۇڭگانلار ئىشغال قىلدى.

تەخمىنەن 1- ئاينىڭ 6- كۈنى، ئىلىدىن قاچقان پۈتۈنلەي مىللىتى ۋە پىلىمۇتلار بىلەن قوراللانغان 3000 كىشىلىك، تۇڭگان قوشۇنى كۇچاغا كەلدى. لېكىن، كۇچادىكى تۇڭگانلار ئۇلارغا ئىشەنمەي شەھەرگە كىرگۈزمىدى. ئۇلارنى شەھەردىن 27 كىلومېتىر جەنۇبتا توقسۇننىڭ دۈشەنبە دېگەن يېرىدە توختىتىپ قويدى. مانا، بۇسۈرەتتە تۇرپان ۋە غولجىدىكى تۇڭگانلار شېڭ شىسەيدىن مەغلۇپ بولۇپ، شەرقتىن ۋە شىمالدىن ئالتى شەھەرگە ياغقىلى تۇردى. قاراشەھەر، كۇچا ۋە ئاقسۇنى ئىشغال قىلىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا سان جەھەتتىن تۇڭگانلاردىن كۆپ ۋە ياخشى قوراللانغان قوشۇن بار ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ لايىقەتسىز قوماندانلىرى، روھىي جەھەتتە چۈشكۈن ۋە تەرتىپ - ئىنتىزامسىز ئەسكەرلىرى سەۋەبىدىن يوقىرىدىكى جايلارنى مۇداپىئە قىلالماي تۇڭگانلارغا بوشتىپ بېرىپ، قەشقەرگە چېكىندى.

1933- يىلى 12- ئاينىڭ 18- كۈنىدىن باشلاپ، شىڭشىسەي تۇرپانغا ئەسكەر ئەۋەتكىلى باشلىدى. 12- ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئايروپىلاندىن، «تۇرپان شەھىرىنى بومباردىمان قىلىمىز، ماجۇڭيىڭنى ھەيدەپ چىقىرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى تۈركلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى ئېلىپ چىقىپ، كېتىمىز» دەپ يېزىلغان تەشۋىق ۋە رەقلىرىنى تاشلىدى. ئەسلىدە شېڭ شىسەينىڭ مەقسىتى، بىر تەرەپتىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ياخشى كۆرۈنۈش، يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانلارنى قۇرقۇتۇپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما، ماجۇڭيىڭ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، شەھەر ئەتراپىغا بومبا تاشلاپ ئۇنى شەھەردىن قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ماجۇڭيىڭ، 1934- يىلى 1- ئاينىڭ 15 كۈنىگىچە تۇرپاننىڭ تاغلىق جايلارىدا قارشىلىق كۆرسىتىپ يۇردى. ئاخىرى، 1- ئاينىڭ ئايىغىدا قاراشەھەرگە كەلدى. ماجۇڭيىڭ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان بولۇپ، بەكمۇ ئالاقىدارچىلىك ئىچىدە ئىدى. چۈنكى، ئۇ قەشقەر تەرەپكە قاچسا، ئۇيەردە توپلانغان تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدا يوق بولۇشتىن قورقاتتى. ئەگەر،

چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا قاچسا، ئۇ يەردىكى دۈشمىنى مابۇفاڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقاتتى. (بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلارنى نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمەن).
ماجۇگىيىنىڭ داۋانچىنىڭ ئۇرۇشىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، قۇمۇل قىسمىنىڭ قۇماندانى يولۋاس بەگ ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىقتى ۋە ئۆزى قۇمۇلنىڭ تاغلىق جايلىرىدىكى مۇستەھكەم تەبىئىي ئىستېھكاملارغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

17. پەسىل

رامزاننىڭ 20 سىدىن زۇلقەئەدنىڭ 10 غىچە بولغان

ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر

(1934. يىلى 1. ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن، 1934. يىلى 2. ئاينىڭ 24 - كۈنىگىچە)

خوجىنىياز ھاجى ئۇچتۇرپاندىن چېكىنىپ، رامزان ئايىدا ئاتۇشقا كەلدى. بۇ ۋاقىتقىچە خوجىنىياز ھاجى قەشقەرنى «بۇلاڭچىلار مەركىزى» دەپ ئاتاپ، قەشقەر ھۆكۈمىتى ئەزالىرىنى ۋە ئەسكىرىي قۇماندانلىرىنى «توپىلاڭچىلار» دەپ ئېلان قىلىپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، توپ - توغرا قەشقەرگە كېرىشتىن قورقتى. سابىت داموللا ھاجىمغا خەت يېزىپ كەچۈرۈم سورىدى. چېقىمچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۇقۇشما سىلىق سەۋەبىدىن يوقىرىقىدەك مۇئامىلىدە بولۇپ قالغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. ئەندى ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى ئۇنتۇپ، يېڭىدىن سەمىي ئىتتىپاقلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سابىت داموللا ھاجىم دەرھال ئاتۇشقا چىقىپ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشتى. سەمىي بىر شەكىلدە مۇزاكىرىلىشىپ، ئۇنى قەشقەرگە كىرىشكە تەكلىپ قىلدى.

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كىرىپلا بىر ئومۇمىي ھەربىي مەجلىس تەشكىللەپ چىقتى ۋە يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇ يەرنى تېزلىك بىلەن قولىغا چۈشۈرۈپ، ماجۇگىيىگە قارشى مۇداپىئەگە ھازىرلىنىشنى قارار قىلدى. بۇ قارار بويىچە مەھمۇد سىجاڭ باش قۇماندان بولۇپ، پۈتۈن قەشقەر قىسىملىرى ئۇنىڭغا قېتىلدى ۋە يېڭى شەھەر مۇھاسىرە قىلىندى. خوجىنىياز ھاجى، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭمۇ بۇ مۇھاسىرىگە قېتىلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئەمىرنۇر ئەھمەدنى 1200 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن يېڭىساردىن قەشقەرگە يوللىدۇق.

يېڭى شەھەردىكى تۇڭگانلار دەسلەپتە سېپىلدىن چىقىپ ئۇرۇشتى. بىراق ئېغىر چېقىمغا ئۇچراپ، بىرقانچە قۇماندانى بىلەن نۇرغۇن ئەسكەرى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سېپىلدىن چىقماي مۇداپىئە قىلىشقا ئۆتتى. 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگە كەلگەندە تۇڭگانلارنىڭ يا تەسلىم بولۇش يا قېچىشتىن باشقا يولى قالمىغان بىر ھالەتتە تۇرغاندا، ئاقسۇ تەرەپتىن نۇرغۇن تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى كەلدى. بۇلارنىڭ ئالدىنى توساش ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجى، ئەمىر نۇر ئەھمەد

بىلەن بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قەشقەردىن 27 كىلومېتىر ئۇزاقلىقتىكى «يامانىيار» كۆۋرۈكىگە كېلىپ توختىدى. مەھمۇد سىجاڭ، يېڭى شەھەر مۇھاسىرىسى بىلەن مەشغۇل ئىدى. خوجىنىياز ھاجى، تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قارىسى كۆرۈنەر - كۆرۈنمەس بىر پايىمۇ ئوق ئاتماستىن قاقچىلى قوپتى. ئەمىر نۇرئەھمەد بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ، ئالدىنى تۈستى. خوجىنىياز ھاجى، «سىز تۇڭگانلارنى بىلمەيسىز، مەن بىلىمەن. ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس» دەپ، ئاتلىنىپ قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى قاچتى. ئەمىر نۇرئەھمەد بىرەر سائەت تۇرۇپ مۇداپىئە قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭمۇ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ قېچىپ كەتكەنلىكتىن، كۈچى يەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، چېكىنىپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كېلىپ، چېكىنىپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرۇپ، ئۆزى ھەممىنىڭ ئالدىدا قەشقەرنى بوشتىپ، تاشمىلىققا چىقىپ كېتىدۇ. ئارقىسىدىن مەھمۇد سىجاڭ ۋە سابىت داموللا ھاجىمىلار كېتىدۇ. قىرغىز ۋە ئۆزبېكلەر مۇ شەھەرنى تاشلاپ تاغ تەرەپىگە قاچىدۇ. ھەممىنىڭ ئارقىسىدىن ئەمىرنۇر ئەھمەد ئاقتۇ ئارقىلىق مېڭىپ، يېڭىسارغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرى پۈتۈنلەي بوшаپ قالىدۇ ۋە 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تۇڭگانلار شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. تۇڭگانلار شەھەرنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ سانى ئاڭلانغىنىدەك كۆپ بولماي، پەقەت، مافۇيەنىڭ قول ئاستىدىكى مۇڭغا يەتمەيدىغان كىچىك بىر قىسىم تۇڭگان ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئېتىكىدە توختىغان ئۆزبېك ئەسكەرلىرى بۇنى ئاڭلاپ، 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سەھەردە، قەشقەر شەھىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، مافۇيەنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە شەھەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تارتىۋالدى. ئەپسۇسكى، ئۆزبېكلەر غەلبىلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ كېتىپ، ھەممىسى بىخىرامان ئولجا توپلاشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ھالەتتە، مافۇيەن يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلاردىن ياردەم ئېلىپ، شەھەرگە تۇيۇقسىز باسقۇن قىلدى ۋە غەپلەتتە تۇرغان ئۆزبېكلەرنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۆزبېكلەردىن تولىسى پارا كەندە بولۇپ قاچتى. ئار بىر يەردە موھاسىرىدە قالغان 120 كىشى تۆت سائەت دۈشمەن بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ ئاخىرى ئوقلىرى تۈگەپ تەسلىم بولدى. تۇڭگانلار تەسلىم بولغان بۇ 120 كىشىنى پاجىئەلىك شەكىلدە شېھىت قىلدى.

مافۇيەن، قەشقەر شەھەر خەلقى ئۆزبېكلەرنى قارشى ئالدى دېگەن باھانە بىلەن شەھەر ئىچىدە قاتتىق قىرغىنچىلىق باشلىدى. يىگىرمە تۆت سائەت داۋام قىلغان بۇ قەتلىئامدا 4000 دىن كۆپرەك بىگۇنا خەلق شېھىت بولدى. تۇڭگانلار شەھەردىكى مەدرىسىلەر، سارايلار ۋە ئۆيلەرنى بولاپ تالىدى ۋە ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتتى. چەتئەللىكلەرمۇ بۇ قىرغىنچىلىقتىن ساقلىنىپ قالالمىدى. ئافغانىستان كونسۇلى مەھمەد شىرىپ خان ئۆلتۈرۈلدى. ئىنگىلىز كونسۇلخانا خىزمەتچىلىرىدىن ئىككى

ھىندىستانلىق ئۆلتۈرۈلدى ۋە كونسۇلنىڭ ئايالى يارىدار بولدى.

بۇ ھادىسىلەردىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجى، سابىت داموللام، مەھمۇد سىجاڭ ۋە ئۆزبېك يۈسۈپ جان باشلىق كاتتىلار ۋە قوماندانلار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ھەممىسى يېڭىسارغا توپلاندى. ئۇلار يېڭىساردا تۇرۇپ، قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، خوجىنىياز ھاجى بۇنىڭغا قارشى چىقتى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، يەركەنگە ماڭدى. ئەمىرنۇر ئەھمەد، سابىت داموللام ۋە يۈسۈپ جانلار يېڭىساردا قالدى. يېڭىساردا يۈسۈپ جاننىڭ يۈز ئۆرۈپ خائىنلىق قىلىشقا ھازىرلانغانلىقى سېزىلىپ قالدى. سابىت داموللام ئەمىرنۇر ئەھمەتكە يۈسۈپ جاننى تۇتۇپ، ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇشقا بۇيرۇق قىلدى. لېكىن بۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. يۈسۈپ جان قارشىلىق قىلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا بىرئاز توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. ئاخىرى يۈسۈپ جان مەغلۇپ بولۇپ، تاققا قېچىپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن، سابىت داموللاممۇ يەركەنگە كېتىپ، يېڭىساردا ئەمىرنۇر ئەھمەد 2000 كىشىلىك ئەسكىرى بىلەن قالدى.

خوجىنىياز ھاجى 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، يەركەنگە كەلدى. ئۇنىڭ مىللەتكە كەلتۈرگەن زىيانلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ لايىقەتسىزلىكىنى كۆرۈپ، خوجىنىياز ھاجىنى يىقىتماي تۇرۇپ، مىللىي ئىنقىلابىمىزنىڭ بېشى ئوڭلانمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ قېتىم قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنى، يەركەندىن چىقارماي ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇشقا ۋە بۇ قوراللار بىلەن خوتەن قىسىملىرىنى قوراللىاندۇرۇپ، دۈشمەنگە قارشى ھەقىقىي بىر تاقابىل تۇرۇش فرونتى ئېچىشنى قارار قىلدۇق.

بۇنىڭنى قان تۆكمەستىن ھەل قىلىش ۋەزىپىسى ئەمىر ئابدۇللاغا بېرىلدى ۋە ئەمىر ئابدۇللا ھازىرلىققا كېرىشتى. لېكىن، سابىت داموللام باشلىق بىر قىسىم كىشىلەر، بۇ ئىشتىن كۈتكىنىمىزدەك ياخشى نەتىجە بەرمەي قالارمىكەن دېگەن ئەندىشىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەمىر ئابدۇللانى بۇ ئىشتىن سوۋۇتۇپ تۇرغان بىر پەيتتە خوجىنىياز ھاجى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ قالغان. ئۇ دەھال ئەمىر ئابدۇللانى ئۆزىدىن خۇرسەن قىلىش نىيىتى بىلەن، 1933 - يىلى 8 - ئايدا، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ، خوتەنگە ھۇجۇم قىلغان ھاپىز تەنجاڭنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ، ئەمىر ئابدۇللاغا تاپشۇردى. روسلاردىن ئالماقچى بولغان قوراللارنىڭمۇ ھەممىسىنى تەرتىپ ۋە ئىنتىزاملىق بولغان خوتەن قىسىملىرىغا بېرىپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللىاندۇرۇدىغانلىقىغا ۋەدە قىلدى ۋە ئەمىر ئابدۇللانى يۇمشاتتى. بۇ ئەھۋالدا، خوجىنىياز ھاجىنى قورالسىزلاندۇرۇش بىر ئىچكى ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەپ بولىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ «ۋەدە» سىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەلدى.

2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، خوجىنىياز ھاجى ئۆز ئەسكىرى ۋە بىر قىسىم خوتەن ئەسكىرىدىن تەركىپ

تاپقان بىرەر مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، يەركەندىن يولغا چىقىپ، بەشكەرەم يولى بىلەن ئەر كەشتامغا كەتتى. تۇڭگانلار ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن، زور ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، بەزىدە ئۇرۇشۇپ، بەزىدە قېچىپ دېگەندەك تۇڭگانلاردىن قۇتۇلۇپ ئەر كەشتامغا يېتىپ باردى. بىرگە ئېلىپ ماڭغان ئەسكەرلەرنى خەتەرلىك جايلاردىن سالامەت ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن قايتۇرۇۋەتتى. بۇ ئەھۋالدا يېڭىسار ۋە يەركەنگە ياردەم ئەۋەتىشكە توغرا كەلدى. بىز مەرھۇم دوختۇر ئابدۇغنى ئاخۇننىڭ قومانداڭلىقىدا پىيادە ۋە ئاتلىق قوشۇنلىرىمىزدىن ئارقا - ئارقىدىن يوللىدۇق. بۇ ئەسكەرلىرىمىز ئۇدۇل يېڭىسارغا بېرىپ، ئەمىر نۇر ئەھمەدنىڭ قومانداڭلىقىغا كىردى.

خوجىنىياز ھاجى، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەمىر ئابدۇللا بىلەن كېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، «روسىلاردىن قورالنى ئالتۇنغا سېتىپ ئالىمەن. قولىمدا بۇنىڭغا يەتكۈدەك ئالتۇن يوق» دەپ، خوتەن ھۆكۈمىتىدىن ئىككى مىڭ سەر (20000 مىسقال¹¹⁸) ئالتۇن تەلەپ قىلدى. ئەمىر ئابدۇللا خوجىنىياز ھاجىغا، بۇ تەلپىنى خوتەن ھۆكۈمىتىگە ئۆزى بىۋاسىتە بىر ھەيئەت يوللاپ بىلدۈرۈشنى ئەپىستى. خوجىنىياز ھاجى خوتەنگە بىر ھەيئەت ئەۋەتىپ بۇ تەلپىنى بىلدۈردى. بىزچە، روسىلارنىڭ بۇ قورال سېتىپ بېرىشىدىن ھېچ ئۈمىد يوقتى. بىراق، خوجىنىياز ھاجىنىڭ بىر غەرەز بىلەن بۇ تەلپىنى قويغانلىقىنى ھېس قىلغان بولساقمۇ قورال، سېتىۋېلىش مۇقىملاشقاندىن كېيىنلا بېرىش شەرتى بىلەن ئەمىر ئابدۇللا ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجىغا مىڭ سەر ئالتۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ماقۇللىدۇق. قورال سېتىۋېلىنمىغان تەقدىردە ئالتۇننىڭ خوتەنگە قايتۇرۇلۇشىنى تاپىلىدۇق. بۇ ئارىدا خوجىنىياز ھاجى ئەر كەشتامغا بارمىدى ۋە ئالتۇن ئەمىر ئابدۇللاغا قالدى. 2 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ماجىسانىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان ئابدۇغنى ئاخۇن قېچىپ يەركەنگە كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەسەرگە ئېلىنغان ئەسكەرلىرىمىزمۇ قېچىپ قۇتۇلدى.

18 - پەسىل

ماجۇڭيىڭنىڭ قەشقەرگە

كەلگەنلىكى

ماجۇڭيىڭ قاراشەھەرگە كېلىپ، قەشقەر تەرەپىگە يۈرۈش قىلىش، ياكى، چارقىلىق بىلەن گەنسۇغا قېچىش ھەققىدە ئىككىلىنىپ تۇرغان چاغدا، كۈچادىكى ئىلىدىن قېچىپ كەلگەن تۇڭگانلار ماجۇڭيىڭغا بويسۇنماي، چارقىلىق يولىدىن گەنسۇغا قايتىشقا تەييارلىنىۋاتقاندى. بۇ ئىككىلىنىش ئەسناسىدا ماجۇڭيىڭ، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان مافۇيەننى قەشقەردىكى مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ كۈچىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، 800 ئاتلىق تۇڭگان ئەسكىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. ماجۇڭيىڭنىڭ

¹¹⁸ تەخمىنەن يەتتە كىلو (ن. ش. ھ.).

مەقسىتى، ئەگەر، قەشقەردىكى مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ كۈچى كۆپ بولۇپ، مافۇيەن مەغلۇپ بولسا، قەشقەرگە بارماي ئۇدۇل چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا كېتىش. ئەگەر، خوجىنىياز ھاجى ھەردائىمكى ئادىتى بويىچە مافۇيەننىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرۈر. كۆرمەس قېچىپ، يولنى بوشتىپ بېرىدىغان ئەھۋال بولسا دەرھال قەشقەرگە بېرىش ئىدى. مافۇيەن قەشقەرگە كەلگەندە، خوجىنىياز ھاجى باشلىچىلىقىدا پۈتۈن مىللىي قىسىملارنىڭ شەھەرنى بوشتىپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ماجۇڭنىڭ، دۈشمەن كەلگەن ھامان قەشقەرگە قېچىشنى پىلانلىدى ۋە كۇچادىكى ئىلىدىن قېچىپ كەلگەن تۇڭگانلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىمۇ قەشقەرگە بېرىشقا ۋە بىرلىشىشكە قايىل قىلغانىدى.

شېڭ شىسەي، 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، روس گېنېرالى بېكتىف قوماندانلىقىدا روس، تاتار، قازاق ۋە چىنلىقلاردىن تەركىپ تاپقان 3500 كىشىلىك بىرقوشۇننى چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە يوللىدى. يەنە چېگرا بويلاپ، 800 روس ئەسكىرىنىمۇ قارا شەھەرگە ماڭغۇزدى. بۇ قوشۇن قارا شەھەرگە يېقىنلاشقاندا تۆت ئايروپىلان ئۇچۇپ كېلىپ، قارا شەھەرنى بومباردىمان قىلدى. بومباردىماندا زەھەرلىك گاز بومبىلىرىمۇ قوللىنىلغانلىقتىن نۇرغۇن بىگۇنا خەلق ئۆلدى. ماجۇڭنىڭ شۇ كۈنى قاراشەھەردىن قېچىپ، كۇچاغا كەلدى ۋە ئۇ يەردىكى تۇڭگانلارنى قەشقەرگە يولغا سالدى. روسلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، كۇچادا 2000 تۇڭگاننى قويۇپ، ئۆزى ئاقسۇغا ماڭدى. ئەرتىسى شېڭنىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، ئىككى سائەت ئىچىدە تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، كۇچاغا قوغلىدى. ماجۇڭنىڭ ئاقسۇدىن قېچىپ، 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، قەشقەرگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن تۇڭگانلار ئېلگىرى - ئاخىر بولۇپ، قەشقەرگە يىغىلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئەمىر ئابدۇللا تۇڭگانلارنىڭ مارالبېشى ئارقىلىق يەركەنگە كېلىشىنى توساش ئۈچۈن، قوماندانلىرىدىن ئەبەيدۇللا ئاخۇن، قوربانىياز ھاجى ۋە ئابدۇلھېكىم ئاخۇن باشچىلىقىدا مارالبېشىغا ئەسكەر يوللىدى. بۇلار مارالبېشى بىلەن مېڭىپ، يەركەنگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقان تۇڭگانلار بىلەن «نەقار ئۆستەڭ بېشى» دېگەن جايدا ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى چېكىندۈردى. تۇڭگانلارنىڭ يېنىپ. قەشقەرگە قاراپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە يەركەنگە قايتىپ كەلدى. گېنېرال بېكتىف. ماجۇڭنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ مېڭىپ، كۇچانى ئالدى. ئۇ يەردىن ئاقسۇغا كەلدى ۋە 1934 - يىلى 7 - ئايغىچە شۇ يەردە قالدى. بۇ كۈنلەردە ماجۇڭنىڭمۇ قەشقەردە ئىدى.

19. پەسىل

ئىنقىلابنىڭ پاچىئەلىك سەھنىلىرى

1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن باشلاپ، ماجۇڭنىڭ بىزدىن يېڭىسارنى تالاشقىلى تۇردى. بىز يېڭىسارنىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورنىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا رەددىيە بەردۇق ۋە خوتەندىن يېڭىسارغا ياردەم ئۈچۈن ئەسكەر يوللىدۇق.

3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ماجۇڭنىڭ يېڭىسارغا ھۇجۇم باشلىدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئەمىر نۇرئەھمەد شەھەردە مۇھاسىرىدە قالدى. مۇجاھىدلار، تۇڭگانلارنىڭ كېچە - كۈندۈز قىلغان قاتتىق ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، شەھەرنى مۇداپىئە قىلدى ۋە دۈشمەننى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى. نەتىجىدە، دۈشمەن يېقىندىن ھۇجۇم قىلىشنى تاشلاپ، ئۇزاقتىن توپ ۋە پىلىمۇتلاردىن ئوق ياغدۇرغىلى باشلىدى. 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئەمىر ئابدۇللا يەركەندىن يېڭىسارغا كەلدى. سان ۋە قورال جەھەتتىن خېلى ئۈستۈن بولغان تۇڭگانلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئارقىغا چېكىندۈردى. لېكىن، كەچتە تۇڭگانلار ئوڭ تەرەپتىكى قىسىملىرىمىزنى قورشاشقا ئېلىۋالدى ۋە سەپ بۇزۇلدى. ئەمىر ئابدۇللا بۇلارنى تەرتىپكە سالىمەن دەپ، ئات سېلىپ كېتىپ بارغاندا ئېتىغا ئوق تېگىپ، يىقىلدى. ئۇنىڭ ئاتتىن يىقىلغان يېرى جەڭ مەيدانىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك نۇقتىسى ئىدى. يېنىدىكى ھەمراھلىرىدىن تولىسى شېھىت بولدى ۋە بەزىلىرى قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر ئابدۇللا كۆرۈنمەي قالدى. يەنى، ئۇنىڭ شېھىت بولغانلىقى ياكى ھايات قالغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ يەركەندىن كەلگەن ئەسكەرلىرىمىز ئېغىر ھالدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، پاراكەندە ھالدا يەركەنگە قاچتى.

قېچىپ كېتۋاتقان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمىنى سابىت داموللام قىزىلدا توختاتتى. داموللام پۈتۈن خوتەن قىسىملىرى ۋە مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، يېڭىسارغا يەنە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، تۇڭگانلارنى چېكىندۈرۈش، ھېچ بولمىغاندا ئەمىر نۇرئەھمەدنى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ بىرلەشكەن قوشۇن مەھمۇد سىجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلدى. تۇڭگانلارنى ئۆت ئەتراپتىن قورشاپ ئېلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى. شۇ ھالەتتە مەھمۇد سىجاڭنىڭ قوماندانلىرىدىن ھاپىز تەنجاڭ، ھېچ بىر سەۋەپسىز فرونتىنىڭ بىر تەرىپىنى تاشلاپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قاچتى. تۇڭگانلار ئۆتەرەپكە قاراپ، شىددەتلىك بىر ھۇجۇم بىلەن سەپنى بۆسۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئالاقزادە بولۇپ قاچتى. شۇنىڭدىن كېيىن تۇڭگانلار توپ ۋە پىلىمۇتلارنى خوتەن قىسىملىرى بار تەرەپكە قارىتىپ، ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. نەتىجىدە، خوتەن ئەسكەرلىرىمۇ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. پۈتۈن قوشۇن يەنە قىزىلغا توپلاندى. لېكىن، مەھمۇد سىجاڭ، قىزىلدا توختاشنى مۇناسىپ كۆرمەي كۆك راباتقا كەتتى ۋە خوتەن قىسىملىرىمۇ كۆك راباتقا كەلدى.

خوجىنىياز ھاجى ئەر كەشتامدىن قورۇق قول قايتىپ كەلدى. كۆك راباتتىكى ئەسكەرلەر گە مەھمۇد سىجاڭنى قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزى سابىت داموللام بىلەن يەركەنگە كەلدى. 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، بۇ پاچىئەننىڭ خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلدى. مەن شۇ كېچىسى يەركەنگە يۈرۈش قىلدىم. 16 - كۈنى گۇمغا كېلىپ، ئارقامدىن كېلىدىغان ئەسكەرلىرىمىزنى ساقلىدىم. ئۇلار

كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئالدىن يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزەم بەش كۈن گۇمىدا تۇردۇم. 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، يولغا چىقىپ، 23 - كۈنى قاغىلىققا كەلدىم. ئۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ، 25 - كۈنى پوسكامغا كەلدىم ۋە كېلىپلا يېڭىساردىن تۆۋەندىكى ئىككىنچى بىر پاجىئە خەۋىرىنى ئالدىم. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى:

يۇقىرىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەمىر نۇرئەھمەدكە ياردەم ئەۋەتىش مۇمكىن بولمىغانىدى. تۇڭگانلار قەشقەردىكى پۈتۈن كۈچنى توپلاپ، شەھەرنى تۆت ئەتراپىدىن مۇھاسىرىگە ئالدى. كېچە - كۈندۈز توختىماي توپ ئېتىپ، پىلىمۇت بىلەن ئوققا تۇتۇپ، ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، ئەمىر نۇرئەھمەت ۋە ئەسكەرلىرى ھەر جەھەتتە ئۆزىدىن قاتمۇقات ئۈستۈن دۈشمەنگە مىسلىسىز قەھرىمانلىق بىلەن قارشى تۇرۇپ، تۇڭگانلارنىڭ بۇ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈرىدۇ. بۇ ۋەزىيەت 3 - مۇھەررەمگىچە داۋام قىلغان.

ئاخىرى، تۇڭگانلار سېپىلنىڭ بىر تەرىپىنى كولاپ پارتلاتقۇچى كۆمۈپ، پارتلىتىپ، بىرقىسمىنى يىقتى. يېقىلغان يەردىن بېسىپ كىرگەن تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى مۇجاھىدلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسەر ئېلىنغان. بۇ شەكىلدە ئۇرۇش يەنە تۆت - كېچە كۈندۈز داۋام قىلىپ، 8 - مۇھەررەمگە كەلگەندە تۇڭگانلار ھۇجۇملىرىنى توختىتىپ، ئوتتۇرىدا بىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەن. مۇجاھىدلار ئۇرۇش توختىدى دەپ چۈشۈنۈپ، كېچە - كۈندۈز ئۇرۇشۇپ ھېچ دەم ئالمىغانلىقتىن ۋە ئۇيقۇسۇز قالغانلىقتىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر ئاز ئىستىراھەتكە بېرىلگەن. بۇ ئۇلار ئۈچۈن بىر غەپلەت ئۇيقۇسى بولغانىدى. تۇڭگانلار سەھەردە سېپىلنىڭ ھېلىقى يىقىلغان يېرىدىن ئۈشتۈمۇت ھۇجۇم قىلىپ، سېپىل ئۈستىدىكى ئاز ساندىكى مۇھاپىزەتچىلەرنى شېھىت قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىرىدۇ. ئىستىراھەت ھالىتىدىكى ئەسكەرلەر يېتىشىپ كەلگىچە، بىرقانچە مىڭ تۇڭگان ئەسكىرى سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. سېپىل ئۈستىدە ۋە شەھەر كوچىلىرىدا تۆت سائەت دۈشمەن بىلەن يۈزمۇ - يۈز ئېلىشىپ، ئەسكەرلىرىمىزدىن بىرەرمىڭ كىشى شېھىت بولدى 400 گە يېقىن ئەسەرگە چۈشتى. بۇ ئارىدا سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئەمىر نۇرئەھمەد بىردىن غايىپ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەررەمنىڭ 8 - كۈنى، 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ئەسكەرلىرىمىز پاراكەندە بولۇپ قاپتىدۇ. بۇلاردىن مىڭ بەش يۈزدەك كىشى يەركەنگە قېچىپ كېلىدۇ.

ئىمىن ۋاھىدى، ئۆزىنىڭ 1938 - يىلى 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يازغان، «ئىنقىلاب خاتىرىسى» نىڭ «يېڭىسار ئۇرۇشى» بۆلۈمىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ماجۇڭيىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ قوشۇنىدا ياخشى قوراللار يوقتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار يىگىرمە كۈندەك يېڭىسارنى يىگىتلەرچە مۇداپىئە قىلىپ، تۇڭگانلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. بۇجەرياندا،

تۇڭگانلار تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇۋېلىنغان تۈرك ياشلىرى، مىلىتقىلىرىنى ۋە ئوق - دورىلىرىنى ئەمىر نۇرئەھمەدنىڭ ئەسكەرلىرىگە، سېپىلىدىن سۇنۇپ بېرىپ، ئۆزلىرى تۇڭگانلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى.

شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار يېڭىسارنى ئىشغال قىلدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋەتەنپەرۋەر، قەھرىمان ئەۋلادى بۇلغان ئىككى ئىسىم غايىپ بولدى. گەرچە، بۇلارنىڭ دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ياكى شېھىت بولۇپ كەتكەنلىكى ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس. لېكىن، بۇ ئىككىسىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىدىن ھېچقانداق ئۇچۇر ئالالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇلارنى ۋەتەن ۋە مىللەت يولىدا شېھىتلىك مەرتىۋىسىگە يەتتى، دەپ، ئىشىنىمىز.

تۇڭگانلار ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيەتلىك ئادىتى بويىچە، ئىككى كېسىلگەن باشنى ئەمىر ئابدۇللا ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ بېشى دەپ، قەشقەردە ئېسىپ قويدى. لېكىن، بۇ ئىككى كېسىلگەن باش مۇجاھىدلار قوشۇنىدىكى ئافغانلاردىن يۈز بېشى ھاشىم شاھى مەردان ۋە بازىمەھمەد خانلارنىڭ بېشى ئىدى.¹¹⁹ پوسكامدا يۇقىرىقى قورقۇنچىلۇق خەۋەرنى ئاڭلاپ، بىرسائەتتىن كېيىن يەنە بىر يامان خەۋەر كەلدى: خوجىنىياز ھاجى، ئىككى ئىنىمنىڭ غايىپ بولغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، يەركەندىكى مەركىزىمىزنى ئىگەللەپ، ئەمىر ئابدۇللا نىڭ ئۇزۇنباشارى شىرئەلىخاننى ھاقارەتلىگەن ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ پۈتۈن ئۆي سەرامىجانلىرىنى، قىممەتلىك نەرسە كېرەك ۋە خەزىنىنى ئېلىۋالغان. بۇرۇن خوتەن ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن 1000 سەر ئالتۇننى، ئامانەت قويغان كىشىنى قورقۇتۇپ، ئۇنىمۇ ئېلىۋالغان. كۆك راباتتا بولسا مەھمۇد سىجاڭ، قاتمۇقات مۇسبەتكە ئۇچرىغان قوماندان ۋە ئەسكەرلىرىمىزنى چەتكە قېقىپ، ھاقارەتلىگەن. مانا، بۇ ئىككى دەھشەتلىك خەۋەردىن كېيىن، ئالدىمدا تۇرغان شۇ ئىككى يولدىن بىرىنى تاللاۋېلىشىم كېرەك ئىدى: (1) دەرھال يەركەنگە بېرىپ، خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد سىجاڭ بىلەن بىرلىشىپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، يېڭى بىركۈچ تەشكىل قىلىش ۋە قايتارما ھۇجۇمغا جىددى ھازىرلىق قىلىش. (2) بۇنداق بىرلىشىشكە مۇمكىن بولمىغان تەقدىردە، سابىت داموللام ۋە خوتەن قوماندانلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خوتەن

¹¹⁹ بۇ ھادىسىدىن 13 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپنىڭ خانىمى ئامىنە بوغرا يېڭىسارغا كەلگەندە، يېڭىسار

ئۇرۇشىغا قاتناشقان مۇجاھىدلاردىن پازىل ئىمام ئاخۇنۇم، ئەمىر ئابدۇللا ۋە ئەمىر نۇرئەھمەد نىڭ جەسىدىنى، ئۇلارنى تونىدىغان كىشىلەر كېچىسى ئۇرۇش مەيدانىدىن يۈشۈرۈنچە ئېلىپ چىقىپ، «يىشىل گۈمبەز مازارلىقى» غا دەپنى قىلغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەن. ئامىنە بوغرا بۇلارنىڭ قەۋرلىرىنى يول بويىغا يۆتكىتىپ قەۋرە قاتۇرۇپ قويغانىدى. 1980 - يىل مازارلىقنى تۈزلەپ ئورنىغا تاشيول ئىدارىسى سالماقچى بولغاندا يېڭىسار خەلقى، بۇ ئىككى قەۋرنى باشقا بىر جاىغا يۆتكەپ قويغان. 1990 يىلى، مەن ۋەتەنگە توققان يوقلاش ئۈچۈن بارغىنىمدا، ئۇ ئىككى قەۋرنى يېڭىسار - خوتەن تاشيولى بويىدىكى «شېھىتلىق» مازارلىقىغا يۆتكەپ، باشقىدىن قەۋرە قاتۇرۇپ قويدۇم (ن. ش. ھ.).

ئەسكەرلىرىنى تەرتىپ - ئىنتىزام بىلەن خوتەنگە قايتۇرۇپ كېلىش. مەيلى قايسى يولنى تۇتمايلى مېنىڭ يەر كەنگە بېرىشىم كېرەك ئىدى. خوجىنىياز ھاجىغا بىر پارچە خەت يېزىپ، ئەتە يەر كەنگە كىرىدىغانلىقىمنى مەلۇم قىلدىم. خوجىنىياز ھاجى مېنىڭ يەر كەنگە كىرىدىغانلىقىمنى ئاڭلاپ، بەك قورقۇپ كەتكەن. چۈنكى، ئۇ مېنى ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىنسانىيەتسىزلىك قىلمىشلىرىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن كىرىدۇ دەپ ئويلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ماڭا ھازىرچە يەر كەنگە كىرمەي، ئۇدۇل كۆك راباقتا بېرىپ، ئۇ يەردىكى قوشۇننىڭ قوماندانلىقىنى قولۇمغا ئېلىشىمنى تەكلىپ قىلىپ، خەت چىقاردى. مەن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، «ئالدى بىلەن يەر كەنگە كىرىپ، سىلى بىلەن قىلىشىدىغان ئاساسلىق بىر مۇزاكىرە نەتىجىسىدە، بۇندىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلىرىمىزنى تەيىن قىلىشىمىز لازىم» دېگەن مەزمۇندە خەت يېزىپ كېرگۈزۈۋېتىپ، ئەرتىسى، مۇھەررەمنىڭ 11- كۈنى ئەتتىگەندە يەر كەنگە ماڭدىم.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يەر كەندىكى مەركىزىمىزدىن بۇلاپ - تالغان نەرسىلەرنى يۈزدەك تۈگىگە يۈكلەپ، پوسكامغا ماڭدۇرغان كارۋىنى ئالدىمىزغا ئۇچرىدى. يېنىمدىكى قوماندان ۋە ئەسكەرلىرىم بۇنى كۆرۈپ جىددىيلىشىپ قالدى. مەن ئۇلارغا چېقىلماستىن تىنچ ئۆتۈپ كېتىشنى ئوقتۇردۇم. يېرىم يولدا خوجىنىياز ھاجى ئىككى يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن ئۇچرىدى. بىز بىر يەردە ئولتۇرۇپ يېرىم سائەتچە سۆزلەشتۈق. سۆزىنىڭ باش - ئايىغىنىڭ تايىنى يوق ئىدى. چۈنكى، كۆزى دائىم بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدە بولۇپ، قۇرقۇپ دەھشەت ئىچىدە قالغانلىقىنى يۇشۇرالمىي قالدى. پاتراق قوپۇپ مېڭىپ كېتىشنىڭ غېمىدە ئىدى. ئاخىرى «بالا - چاقاللىرىم پوسكامغا كەلگەنكەن. ئىككى ئايدىن بېرى ئۇلارنى كۆرمىدىم. ئۆزلىرىنىڭ يەر كەنگە بۈگۈن كېلىشلىرىدىن خەۋىرىم يوق ئاتلىنىپ چىقىپتىمەن. مەن ھازىر پوسكامغا بېرىپ، ئەتە يېنىپ كىرىمەن. ئۆزلىرى ئۇچاققىچە يەر كەندە تۇرۇپ تۇرسىلا. مەن كىرگەندىن كېيىن مۇزاكىرىلەشسەك» دېدى.

مەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېچىپ چىققانلىقىنى ۋە تا قىيامەتكىچە يەر كەنگە قايتا كىرمەيدىغانلىقىنى سېزىپ قالدىم. ئۇنىڭ يەر كەندە بولغىنىدىن بولمىغىنى ياخشراق دەپ ئويلاپ، يەر كەنگە ماڭدىم. كېچە سائەت 12 دە يەر كەنگە كىرىپ، سابىت داموللا ھاجىم بىلەن كۆرۈشۈپ، قىلىدىغان ئىشلىرىمىز ھەققىدە مۇزاكىرىگە كىرىشتۈق. بىراق، داموللامۇ نېمە قىلىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالغان بولۇپ، خىيالدا جېنىنى قۇتقۇزۇپ چەت ئەلگە قېچىشتىن باشقا نەرسە قالمىغان بىر ھالەتتە ئىكەن. مەن يەر كەندە 24 سائەت تۇردۇم. مۇھەررەمنىڭ 12- كۈنى (4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى)، ئىشەنچلىك كىشىلەر ماڭا شۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى: خوجىنىياز ھاجىنىڭ نىيىتى بۇزۇلغان بولۇپ، سابىت داموللامنى ۋە مېنى ئەسەرگە ئالماقچى ياكى ئۆلتۈرمەكچى ئىكەن.

ئۇندىن كېيىن، خوتەنگە بېرىپ، خوتەن ھۆكۈمدارى مېلىك ھەزرىتىمنى تۇتۇپ خوتەننىڭ

خەزىنىسىنى قولغا چۈشۈرمەكچى؛ ئۇ يەردىن خوتەن قەبىلى يولى بىلەن ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى شەيىھ شىسەينىڭ روس ۋە چىنلىق قوماندانلىرىغا بۇخىزمىتىنى دوكلات قىلىپ، ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالماقچى؛ شۇڭا قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن بۇ پىلاننى بۈگۈن يا ئەتە ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغانلىقى مەلۇم بولدى.

يېڭى شەھەردىكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرى يۇقىرىقى خەۋەرنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن دەرھال يېڭى شەھەردىكى ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ كونا شەھەرگە يۆتكىلىپ كىردىم. دېگەندەك؛ مېنىڭ يېڭى شەھەردىن ئايرىلغانلىقىمنى ئاڭلاپ، ئۇلارخۇددى چوڭ بىر غەنىمەتنى قوللىرىدىن چىقىرىپ قويغاندەك ئالاقىزادىلىشىپ كەتتى. خوجىنىياز ھاجى بۇنى ئاڭلاپ، ماڭا خەت يېزىپ، بىر قانچە كاتتىسۇشلىرىنى يوللىدى. خەتنىڭ مەزمۇنى، ئۇنىڭ بىزگە قارىتا ھېچقانداق بىر يامان نىيىتى يوقلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەسەم قىلىپ، مېنى ئالداشتىن ئىبارەت ئىدى. مەن ئۇنىڭغا ئەۋەتكەن ئادەملىرى ئارقىلىق ئېغىزدىن مۇناسىپ جاۋاپ بېرىپ، ئەگەر ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ ئىشنى ياخشى تەرەپكە باشلاش نىيىتى بولسا، خوجىنىياز ھاجى ئۆزى يەركەنگە كىرسۇن، دەپ، ئېيتتىم. كېچىدە، خەۋەرچىلەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماڭا ۋە سابىت داموللا ھاجىمغا سۇيىقەست قىلماقچى بولغانلىقىدىن ھېچ شۈبھى قالمىدى.

ئەرتىسى مۇھەررەمنىڭ 3- كۈنى، داموللامنى دەرھال كونا شەھەرگە كىرىپ، مېنىڭ قېشىمدا تۇرۇشنى ياكى مەخپىي يول بىلەن خوتەنگە كېتىشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەم يوللىدىم. چۈنكى، داموللام شەھەرنىڭ تېشىدا بىر باغدا تۇرۇۋاتاتتى. يېنىدا ئەسكەر يوقتى ۋە سۇيىقەست قىلىنسا قوغدىنىشى مۇمكىن ئەمەستى. داموللام، كونا شەھەرگە كىرمەي ئەتە مەخپىي ھالدا خوتەنگە مېڭىپ كېتىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. شۇ كۈنى مەھمۇد سىجاڭ، پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، تويۇقسىزلا كۆك رۇباتتىن يېڭى شەھەرگە يېنىپ كىردى. بىزنىڭ كۆك رۇباتتا قالغان ئەسكەرلىرىمىزمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كونا شەھەرگە كىردى. قوماندانلىرىمىزمەھمۇد سىجاڭنىڭ يەركەنگە كىرىشىنىڭ سىرلىق ئەھۋال ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. شۇڭا، مەن يېڭى شەھەرگە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى چىقىمىدىم. كېسەللىكىمنى باھانە قىلىپ، بىر قانچە كىشىنى چىقارتىپ كۈتۈۋېلىش مۇراسىمىنى ئادا قىلىپ قويدۇم. ئاقشام سائەت تۆتكە يېقىن مەھمۇد سىجاڭ مەن بىلەن كۆرۈشكىلى ئۆزى كەلدى. يېرىم سائەتتەك ئولتۇرۇپ، ھېچنەرسىنى مۇزاكىرە قىلمايلا چىقىپ كەتتى.

بىر سائەتتىن كېيىن، مەھمۇد سىجاڭنىڭ، ھاپىز تەنجاڭنى بىرقىسىم ئەسكەر بىلەن چىقىرىپ، سابىت داموللا ھاجىمنى تۇتۇپ، قوللىرىنى باغلاپ ۋەھشىيانە بىر ھەرىكەت بىلەن يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇ يەردە داموللامنى خەلق ئالدىدا ھاقارەت قىلىپ باغلاپ قويغانلىق خەۋىرى كەلدى. مەن بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال مەھمۇد سىجاڭغا نازارەتلىق بىلدۈرۈپ، ئېتىرازنامە بىلەن ئادەم

كەرگۈزدۈم ۋە دەرھال سابىت دامۇللا ھاجىمنى بوشتىپ، يېنىمغا چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم. مەھمۇد سىجاڭ بۇنىڭغا، «مەندىن خەۋەرسىز ئادەملىرىم شۇنداق قىلىپتۇ. مەن ئەتە دامۇللامنى ھۇزۇرلىرىغا چىقىرىپ بېرىمەن» دەپ جاۋاپ بەردى (1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى).

شۇ كۈنى كەچتە خەۋەرچىلىرىمىز، مەھمۇد سىجاڭ ۋە قوماندانلىرىنىڭ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن بۇ كېچە قانچىلىك بەدەل كېتىشىدىن قەتئىي نەزەر، مېنى چوقۇم تۇتۇشقا ياكى مۆلتۈرۈپ تاشلىشىغا قارار قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. مەن دەرھال قوماندانلىرىمنى يىغىپ، ئەھۋالنى مۇزاكىرىلەشتىم. ئۇلار مۇنداق دەپ پىكىر بەردى: «مامۇت سىجاڭنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە قورال بىلەن جاۋاپ بېرىشتىن باشقا چارە يوق. ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش ئېھتىمالى تەڭ نىسبەتتەدۇر. چۈنكى، ئەسكەرلىرىمىز ناھايىتى چارچاپ كەتكەن ۋە رۇھىي سىنغان بىر ھالەتتە. بىز ئۈچۈن، ئەڭ مۇھىمى سىلنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشلىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇرۇنلىرىدا بىر كىشىنى قويۇپ، بۇ كېچە يۇشۇرۇن ھالدا خوتەنگە مېڭىپ كەتسە. ئەگەر، مەھمۇد سىجاڭ بىزگە يامان نىيەتتە بولسا، ئۇنىڭغا لايىقىدا جاۋاپ بېرىمىز». بۇ پىكىرلەرگە ئاساسەن مەن، يېنىمغا ئاتىشىش كىشىنى ئېلىپ كېچىسى، شەھەردىن چىقىپ كەتتىم. ئارقا يولدىن يۈرۈپ، 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى گۇمغا كېلىپ توختىدىم.

شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېنى تۇتۇش ۋە خوتەنگە يۈرۈش قىلىش پىلانى سۇغا چىلاشتى. مەھمۇد سىجاڭ ئەتىسى ئاقشامغىچە مىنىڭ كەتكەنلىكىمدىن خەۋەرسىز قالدى. 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بۇخەۋەرنى ئاڭلىغان مەھمۇد سىجاڭ، پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ئورنۇمدا قالغان قوماندانلىرىمىزدىن غاپپار ھاجى، تۇرسۇن باقى خان ۋە مەھمەت ئەيسا خان قاتارلىقلارنى ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ بىرلىكتە تۇرۇپ، تۇڭگانلاردىن مۇداپىئە قىلايلى، دېگەن باھانە بىلەن يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىشنىڭ كۆيىغا چۈشتى. بۇنىڭدىكى مەقسىتى، كۆپۈنچىسى پىيادە قىسىملاردىن تەركىپ تاپقان خوتەن قوشۇنىنى تۇڭگانلارغا قارشى ئالدىنقى سەپكە چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى تۇڭگانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن خاتىرجەم بولۇپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن ئاقسۇغا يۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. قوماندانلىرىمىزمەھمۇد سىجاڭنىڭ نىيىتىنى بىلىپ قالغانلىقتىن بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. لېكىن، شەھەر ئەتراپىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىمىزنى زورلۇق بىلەن يېڭى شەھەرگە كىرىشكە مەجبۇر قىلدى. قوماندانلىرىمىزدىن بەزىلىرى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ خوتەنگە يۈردى. غاپپار ھاجى باشلىق بىرقانچە قوماندانلىرىمىزمەھمۇد سىجاڭنىڭ تەھدىتلىرىگە پىسەنت قىلماي كونا شەھەردە تۇرۇۋەردى.

تۇڭگانلار يەركەنگە يېقىنلىشىپ، 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، كۆك رۇباتقا كەلدى. مەھمۇد سىجاڭ ئەتىسى يەركەندىكى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ۋە يېڭى شەھەردىكى خوتەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ،

شەھەرنى بوشتىپ، پوسكامنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەش كەنت دېگەن جايغا ماڭدى. سەھەردە بىزنىڭ كونا شەھەردىكى ئەسكەرلىرىمىزمۇ شەھەردىن چىقىپ، خوتەنگە قاراپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن يەر كەن شەھىرى تامامەن بوشالدى ۋە 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تۇڭگانلار يەر كەننى ئىشغال قىلدى.

مەھمۇد سىجاڭنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى تارىختا بىرمىللىي ئىنقىلابچى ئۈچۈن يامان بىر ئەيىپتۇر. لېكىن بۇ ئەيىپ مەھمۇد سىجاڭغا يۈكلەنمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ زات خوجىنىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ھەر بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى مەھمۇد سىجاڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن قىلغان ئىشلار بولماستىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قەتئىي بۇيرۇقى بىلەن قىلغانلىقى مەلۇمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ تارىخىي ئەيىپ پۈتۈنلەي خوجىنىياز ھاجىغا يۈكلەنشى كېرەك.

خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد سىجاڭلار بەشكەنتتىن مەكتىكە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار بىرگە ئېلىپ ماڭغان خوتەن ئەسكەرلىرى يولدا ئۇلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، خوتەنگە كەتكىلى باشلىدى. خوجىنىياز ھاجىلار مەكتىكە بارغاندا تۇڭگانلار ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەنلىكتىن، دەرھال ئاقسۇغا ماڭدى. ئاقسۇغا يېقىن «شاقۇر» دېگەن جايغا كەلگەندە تۇڭگانلار يېتىشىپ كېلىپ، كېچىسى تۇيۇقسىز باسقۇن قىلدى. ئۇلار ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ، پاراكەندە ھالدا قېچىپ، ئاقسۇنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە بېرىپ توختىدى. ئۇندىن كېيىن، ئاقسۇغا كىرىپ، روس قوماندانى بېكتىف بىلەن كۆرۈشۈپ، قولىدىكى سابىت داموللا ھاجىم ۋە زىرپ قارى ھاجىم (قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ ئەدلىيە نازىرى، يەر كەندە ئەسەرگە ئالغان) نى ئۇنىڭغا سوغا قىلدى. بېكتىف، خوجىنىياز ھاجىنى كۆرۈنۈشتە ياخشى قارشى ئالغان بولدى.

يەر كەندىن يولغا چىققان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ گۇمغا يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ، مەن گۇمدا تۇرۇپ قالدىم. كەلگەن ئەسكەرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن خوتەنگە يولغا سالدىم. ئاخىرىدا، بىرقىسىم ئەسكەرلەرنى گۇمدا قويۇپ، مۇھەررەمنىڭ 14 - كۈنى خوتەنگە قايتتىم. گۇمىدىكى ۋاقىتىمدا يەر كەندىكى تۇڭگانلارغا كۆرۈنۈشتە كېلىشىم تەكلىپ قىلغان بولۇپ، ھەقىقىي نىيىتىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتى بىلەن بىر ھەيئەت ئەۋەتتىم. نەتىجىدە، تۇڭگانلارنىڭ خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىش نىيىتىنىڭ - رەسمىي مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەن دەرھال خوتەنگە خەت يېزىپ، ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي بىر ھەيئەت تەشكىللەپ، قەشقەرگە ئەۋەتىشىنى ئىلتىماس قىلدىم. مەن زاڭگۇي كەنتىگە كەلگىنىمدە، ئىچكى ئىشلار نازىرى داموللا ئابدۇجېنىل ھاجىم ۋە خوتەننىڭ قازىسى باشلىق ھەيئەتلەر بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇلارنى قەشقەرگە ماجۇگىيىنىڭ ئالدىغا ماڭغۇزۇپ، 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى خوتەنگە كەلدىم. خوتەن خەلقى، مۇجاھىدلارنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ئېغىر مۇسەببەتلەرسەۋەبىدىن مانامدە ئىكەن. مەن ئەرتىسى خەلق ۋە ئەسكەرلەرنى خوتەننىڭ راۋاق مەيدانىغا توپلاپ، ئۇلارغا سۆز قىلدىم. قەشقەر ۋە

يېڭىسار دىكى پاجىئەلەردە ئىككى ئىنىم باشلىق ۋەتەن ئۈچۈن شېھىت بولغانلارنىڭ شاھادىتىنى ئېلان قىلىدىم. خەلقنى بۇ مۇسبەتلەرگە ھازا تۇتماسلىقىنى، ھېچ قانداق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەسلىكىنى سۆزلىدىم. ئالدىمىزدىكى خەتەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تەييارلىنىشىمىز كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈپ، سەپەرۋەرلىككە چاقىردىم. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەسكەرلىرىمىزنى يېڭىدىن تەرتىپكە سېلىشقا، مۇمكىنقەدەر قورال ۋە ئوق - دورا تەييارلاشقا كىرىشىپ كەتتۇق ۋە تاربۇغازدا ئىستېھكام ياسىدۇق. بىز بۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ۋاقىتتا مەھمۇد سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىلار بىزگە ئايرىم - ئايرىم خەت يېزىپ، يەركەندىكى قىلمىشلىرى سەۋەبىدىن تارىخ ئالدىدا زىممىسىگە يۈكلىنىدىغان ئەيىبنى يۈشۈرۈش ئۈچۈن، يەركەن مەغلۇبىيىتىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى بىزگە ئارتىپ، يەنە، بىزنى ئۇلارنىڭ تەرىپىگە ئۆتۈشكە يەنى، دۈشمەنگە تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى. بىز بۇ مەنسىز خەتلەرگە جاۋاپ يېزىشنى لازىم كۆرمىدۇق.

20 - پەسلى

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يىقىلغانلىقى

ماجۇگىيىگە ئەۋەتكەن ھەيئىتىمىزنىڭ باشلىقى ئىچكى ئىشلار نازىرىمىز گۇمىغا بېرىپلا ئىستېپا بېرىپ، شۇ يەردە قالدى. ئەمما، قازى باشلىق باشقا ھەيئەت ئەزالىرى قەشقەرگە باردى. ھەيئەتنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن خېتىدىن بىزنىڭ كېلىشىم تەكلىپىمىزنىڭ ماجۇگىيىنىڭ پىلانغا ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى مەلۇم بولدى. ماجۇگىيىنىڭ پىلانى، دۈشمەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان ھامان خوتەنگە قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردىن چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا كېتىش ئىكەن. بۇنىڭ ئۈچۈن، مەيلى ئۇرۇشسۇن ياكى سۈلھى قىلسۇن خوتەننى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن گەنسۇغا ئۆتۈپ كېتىشتىن باشقا يولنى قوبۇل قىلمايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىز بۇ تۈگىگانلارنىڭ يەر يۈزىدىكى ئەڭ زالىم ۋە ئىنتايىن ۋەھشى بىر قوراللىق بۇلاڭچىلار گورۇھى ئىكەنلىكىنى تۇتۇپ يەتكەندۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈگىگانلارنىڭ خوتەننى ئىشغال قىلىشىنى ئەڭ يامان دۈشمەننىڭ ئىشغالى بىلەن ئەڭ دەپ قارىدۇق. بىز كۈچىمىز يەتكەن ئاخىرقى مىنۇتقىچە تىرىكشىپ، يۇرتىمىزنى ۋە خەلقىمىزنى قاراپ تۇرۇپ، تۈگىگانلارنىڭ بولاڭ - تالىڭغا تۇتۇپ بەرمەسلىككە قارار قىلدۇق. 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، زاۋاغا ئەسكەر توپلاپ مۇداپىئەگە تەييارلاندىق.

5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ماجۇگىيىنىڭ، مارۇلۇڭنىڭ قوماندانلىقىدا ئەڭ يېڭى مىلىت ۋە پىلىمۇنتلار بىلەن قوراللانغان بىر ئاتلىق قىسمىنى گۇمىغا يوللىدى. گۇمىدىكى مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىمىز زاۋاغا قايتىپ كەلدى. مارۇلۇڭ 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى پىيالىمغا كەلدى. دۈشمەن بىلەن ئارىمىزدا 35 كىلومېتىرلىك بىر چۆل قالغانىدى. مارۇلۇڭ، تاربۇغازدىكى قوۋۇتىمىز ۋە ئىستېھكاملىرىمىزدىن

قورقۇپ، ئىگىرىلىمەي پىيالىمدا توختاپ، قەشقەردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. بىز ئەسكەرلىرىمىزنى قۇم رۇبات ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئالدىنقى سەپتىن ئىلگىرىلىمەي تۇرۇپ، تۇڭگانلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇزۇن چۆلدىن چارچاپ كەلگەن دۈشمەننى ئارىغا ئېلىپ، يان ۋە ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدۇق. ئامىل خان ھاجىمىنى ئالدىنقى سەپ قىسىملىرىمىزنىڭ باش قوماندانى قىلىپ تەيىنلىدۇق. مەن 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، بەزى موھىم ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شەھەرگە كەلدىم. زاۋادىكى قوماندانلىرىمىز، تۇڭگانلارغا قەشقەردىن ياردەم كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە تۇيۇقسىز بىر كېچە باسقۇنى قىلىشنى قارار قىلىپ، 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، كېچىسى پىيالىمغا يۈرگەن. لېكىن، چۆلدىكى كېچە قاراڭغۇلۇقىدا ئەسكەرلەر يولدىن ئېزىپ كەتكەنلىكتىن ئايلىنىپ يۈرۈپ ئوتتۇرا يولغا كەلگەندە تاڭ يۈرۈپ قالغانلىقتىن ئەسكەرلەر ئارقىغا قايتىشقا مەجبۇر بولغان. ئەسكەرلەر قۇم رۇباتقا ناھايىتى ھارغىن ھالدا كەلگەنلىكتىن قوماندانلار ئالدىنقى سەپتە ئازراق ئەسكەر قويۇپ، قالغانلارنى تاماق يېيىش ۋە ئىستىراھەت قىلىشقا رۇخسەت قىلغانىكەن. ئەسكەرلىرىمىزنىڭ كېچىدە ئېزىقىپ يۈرۈپ ئوتتۇرا يولدىن قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان مارۇلۇڭ، سەھەر ۋاقتى بىلەن كۆك رۇباتقا ھۇجۇم قىلدۇ. ئىستىراھەت قىلىۋاتقان ئەسكەرلىرىمىز يەرلىرىگە كېلىپ بولغىچە تۇڭگانلار تار بۇغازغىچە بېسىپ كەلگەن. دەرھال ئەسكەرلىرىمىز يېتىشىپ كېلىپ، شىددەتلىك ئۇرۇش باشلانغان ۋە تۇڭگانلارنى ئارقىغا چېكىندۈرگەن. تۆرت سائەت داۋام قىلغان جەڭدە تۇڭگانلار ئىلگىرىلىمىگەن. كەچقۇرۇن تۇڭگانلار ئالدىنقى سەپنىڭ شىمالىدىن ئوڭ تەرىپىنى قورشاۋېلىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىپ، پىلىمۇنلاردىن يامغۇردەك ئۇق ياغدۇرۇپ بېسىپ كېلىشكە باشلىغان. نەتىجىدە، ئەسكەرلىرىمىز چېكىنىشكە باشلىغان. ئەسكەرلىرىمىز زاۋاغا كېلىپ، سەپنى تۈزگەن بولسىمۇ پىيادە قىسىمىدىكىلەر بەك پاراكەندە بولۇپ كەتكەنلىكتىن ئۇلارنى سەپكە يىغىش مۇمكىن بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن خوتەننىڭ ئەڭ موستەھكەم ئەسكىرىي بازىسى دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

كەچ سائەت بەشتە قاچقان ئەسكەر ۋە قوماندانلىرىمىز شەھەرگە كەلگىلى باشلىدى. تۆرت سائەتكىچە ئەسكەرلىرىمىزنىڭ توپلىنىشىنى كۈتتۈم. ئەمما، شەھەرگە ئاران 10% گە يېقىن ئەسكىرىمىز يىغىلغانىدى. قالغان 90% كىشىدىن خەۋەر يوقتى. شۇنىڭ بىلەن شەھەردە مۇھاسىرىدە قېلىپ تۇرۇپ، مۇداپىئە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولمىدى.

ئاخىرى مەن، زاۋا ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىمىزدىن توپلىيالىغىنىمنى توپلاپ، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش، ئەگەر، بۇ بولمىغاندا تاغ تەرەپكە كېتىپ، ئۇيەردە كۈچ توپلاپ، دۈشمەنگە قايتارما ھۇجۇم قىلىش پىلانى بىلەن سەھەر ۋاقتىدا يۈزدەك كىشى بىلەن يولغا چىقتىم. لېكىن، چېچىلىپ كەتكەن قىسىمنى دەرھال يىغىۋېلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چاڭلاپ، زاۋاغا

بارماي تاغ تەرەپكە ماڭدىم. تاغقا يېتىپ بارماستىن 300 دەك ئاتلىق ئەسكەر توپلاندى. ئەتىسى تاغدىكى لاڭرۇكەنتىگە بېرىپ توختىدۇق. بۇ يەردە ئەسكەرىمىز 500 ئاتلىق كىشىگە يەتتى. 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى لاڭرۇننىڭ يۇقىرىسىدىكى پوپۇنا دېگەن كەنتكە يۆتكەلدۇق. ئۇ جاينىڭ مۇستەھكەم نەبىشى شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ جاينى مەركەز قىلىپ كۈچ توپلاشقا قارار قىلدۇق. مەن 200 ئاتلىق بىلەن پوپۇناغا يۈرۈدۈم. قالغان 300 ئاتلىق ئەسكەر كېچىسى شەھەرگە يېقىنراق جايدا مانۇبىر ئېلىپ بېرىپ، دۈشمەننىڭ دىققىتىنى باشقا تەرەپكە تارتىپ، تاغدىكى مەركىزىمىزنى ساقلاپ قېلىشنى پىلانلاپ، لاڭرۇدا قالدى. ئۇلار كېچىسى شەھەر ئەتراپىدا ھەرىكەتلىنىپ لاڭرۇغا قايتىپ كەلگەن. بىر كېچە ئۇيقۇسۇز قالغانلىقى ئۈچۈن، كېلىپلا دەم ئېلىشقان. دۈشمەن جاسۇسلىرى ئارقىلىق بۇ پىلاننىمىزنى بىلىپ قېلىپ، سەھەردە لاڭرۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، قاراۋۇللىرىمىز ۋاقتىدا خەۋەر قىلغانلىقتىن، ئۇلار پوپۇنا ئىستېھكامىغا كېلىپ، دۈشمەننىڭ ئالدىنى توساپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. لېكىن، تۇڭگانلار ئېگىزلىكلەرنى بۇرۇن ئىشغال قىلىۋالغانلىقتىن، ئەسكەرلىرىمىز يۇقىرىغا چىقالماي تۆۋەنگە قاراپ ماڭغاندا تۇڭگانلار بۇلارنى ئارقىسىدىن ئوققا تۇتۇشقا باشلىدى. ئۈچ سائەت داۋام قىلغان ئۇرۇش، ئاخىرى بىزنىڭ زىيىنىمىز بىلەن ئاخىرلاشتى. چۈنكى، دۈشمەن چېكىنىش يولىمىزنى كىسىپ تاشلايدۇ. ئەسكەرلىرىمىز قورشاۋىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن دەرياغا ئات سالدى. بەزىلىرى تاغ يوللىرى بىلەن يۈرۈپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ (23 - خەرىتىگە قاراڭ).

بۇ ئۇرۇشتا، قىممەتلىك قوماندانلىرىمىزدىن تۇرسۇن باقى خان ۋە ئىسمائىل داموللام ۋە مېنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىمىزدىن تۆرت كىشى بولۇپ، 200 دەك ئەسكەرىمىز شېھىت بولدى. نەتىجىدە، پوپۇنا دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشتى ۋە بىزنىڭ مۇداپىئە كۈچىمىز پۈتۈنلەي ئاجىزلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز پوپۇنا دەرياسىدىن كېچىپ، 42 كىلومېتر يول يۈرگەندىن كېيىن، كېچىسى دوئا كەنتىگە كەلدۇق. ئۇ يەردىمۇ دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ئەنسىرەپ، ئۇزۇن تۇرالماي ماڭدۇق. كېچىسى يول مېڭىپ، 5 - كۈنى سانجۇ داۋانىنىڭ ئېتىكىدە ھىندىستانغا بارىدىغان يولنىڭ ئاغزىغا كېلىپ توختىدۇق.

بۇ چاغدا يېنىمدا ئەللىك كىشى قالغانىدى. بۇلاردىن بىرقىسمى رۇخسەت سوراپ، يۇرتىغا كېتىپ ئۆتۈز كىشى قالدى. بۇ يەردە ئون كۈندەك تۇرغاندىن كېيىن، مەن يەنە ئۈمىدسىزلەنمەي، يۇرتقا يېقىن بېرىپ، ئۆزۈم بىر كۈنلۈك ئۇزاققا قېلىپ، قوماندان ۋە ئەسكەرلەرنى سانجۇغا ئەۋەتتىم. بۇنىڭدىن مەقسىدىم، سانجۇدا تەرەپتارلىرىمىزنى توپلاشقا مۇمكىن بولسا توپلاش ۋە يېڭىدىن كۈرەشكە ئاتلىنىش ئىدى. لېكىن، سانجۇدا دۈشمەن ئەسكەرلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بۇنىڭغا مۇۋەپپەقىيەت بولالماي تاغ يولى بىلەن خوتەن تەرەپىگە كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئەمدى يېنىمدا 12 كىشىلا قالغانىدى. بۇ ئارىدا تۇڭگانلارنىڭ مەن تۇرغان تەرەپكە يۈرۈش قىلغانلىقى لېكىن، دەريادا سۇ ئۇلۇغ بولغانلىقتىن ئۆتەلمەي قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، سانجۇ داۋىنىدىن

ئۆتۈپ ئىككى كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن سۆگەت قورۇلغا كەلدىم. بۇ يەردە ئالتى كۈن تۇردۇم. ھەر جەھەتتىن ئۈمىدسىز قالغاننى ئاز دەپ، دۈشمەننىڭ تەھدىت خەتلىرى كەلگىلى باشلىدى ۋە دۈشمەننىڭ ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالىمۇ ئارتتى. ئوزۇقمىز ۋە ئاتلىرىمىزنىڭ يەم - خەشكى تۈگەپ قالاي دېگەنىدى. مانا بۇ سۈرەتتە مەجبۇرى ھالدا، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرا ئارىسىدا ھىندىستانغا قاراپ كەتتۇق.

تۇڭگانلار زاۋانى ئالغاندىن كېيىن، سەھەردە قاراقاشنى ئىشغال قىلدى. خوتەن ھۆكۈمدارى مېلىك شەھەر كاتتىلىرىنى يىغىپ، ھېچ بىر مۇداپىئە كۈچى قالمىغانلىقتىن تۇڭگانلارغا تەسلىم بولۇشقا قارار قىلغانلىقىنى مارۇلۇڭغا مەلۇم قىلدى. 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، مارۇلۇڭ ئېلچىگە كېلىپ شەھەرنى ئىشغال قىلدى. تۇڭگانلار خەلقنى ئالداپ، مېلىكىنى خوتەنگە دوتەي (ۋالىي) قىلدى. ئەمما، بۇ ھېچقانداق ھوقۇقى بولمىغان قۇرۇق بىر ئۇنۋاندىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئىنقىلابى يىقىلدى.

21 - پەسىل

ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرى

خوجىنىياز ھاجى ئۆزىنى بېكىتكەن تەسلىم قىلغاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي ئۇنى ئۈرۈمچىگە چاقىردى ۋە «فۇجۇشى» لىق مەنسىپىنى بېرىپ، قوراللىق مىللىي ئىنقىلابچىلارنى يوقىتىپ تۈگەتكىچە بولغان مۇددەت ئىچىدە ھۆكۈمەتكە ۋاقىتلىق شېرىك قىلدى. ھۆكۈمەت يارلىقلىرىغا ۋە قەغەز پۇلغا ئۇنىڭ ئىسمىنىمۇ يازدى. مەھمۇد سىجاڭ، 4000 غا يېقىن يەرلىك ئەسكەرلەرگە قوماندان بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە نەۋە بولۇپ، ئاقسۇدا قالدى. 1934 - يىلى، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روس ۋە چىنىلىقلاردىن تەركىپ تاپقان شېڭ شىسەينىڭ ئاقسۇدىكى ئەسكەرلىرى قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. تۇمشۇق تاغدا تۇڭگانلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇش بولدى. دۈشمەن توپ ئېتىپ ۋە ئايرۇپىلاندىن بومبا تاشلاپ، تۇڭگانلارنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى. نەتىجىدە، تۇڭگانلار مارالبېشىغا چېكىندى. شېڭ شىسەينىڭ ئايرۇپىلانلىرى بۇ يەرنىمۇ بومباردىمان قىلدى. تۇڭگانلار پاراكەندە بولۇپ قەشقەرگە قاچتى ۋە بىر قىسمى يەركەنگە كەلدى.

بۇ مەغلۇبىيەتتىن قاتتىق قورقۇپ كەتكەن ماجۇڭيىڭ، گەنسۇغا كېتىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن فەرغانىغا قېچىپ بېرىپ روسلاردىن پانالىق قىلدى. باشقا تۇڭگانلار ئۇنىڭ توغقىنى بولغان ماخوسەننىڭ باشچىلىقىدا قەشقەردىكى بىگۇنا مۇسۇلمانلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇۋەتتى ۋە قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن ۋەھشىلىكلەرنى قىلىپ، خوتەنگە قاچتى. بۇلار خوتەنگە كېلىپلا چار قىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا كېتىشكە ھازىرلاندى ۋە بىر قىسمى ماڭدى.

بۇچاغدا، شېڭ شىسەي قەشقەردىكى ئەسكەرلىرىنى قىسقارتتى ۋە ئۇلارنى يەركەندە توختاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىسەيگە قىلغان بۇ ئاشكارە ئەسكىرىي ياردىمىگە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى سەۋەپ بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئەسكەرلىرىنى قەشقەرگە كىرگۈزمەستىن قايتۇرۇپ كەتكەن. گەرچە شېڭ شىسەي قەشقەردە بىر قىسىم جىنلىق ئەسكەرلىرىنى قالدۇرغان بولسىمۇ قەشقەرنى ساقلاش ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەستى. بۇ سەۋەپتىن شېڭ شىسەي، مەھمۇد سىجاڭغا يېقىنچىلىق قىلىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تۈرك ئەسكەرلىرىنى قەشقەر ۋە يەركەندە تۇرغۇزدى ۋە ئۇنىڭغا «سىجاڭ» لىق مەنسىپىنى بەردى.

يۇقىرىقى سەۋەپتىن شېڭ شىسەينىڭ كۈچى ئاجىزلىشىپ، خوتەنگە ھۇجۇم قىلالىدى. شۇنىڭ بىلەن ماخوسەنمۇ گەنسۇغا كەتمەي خوتەندە قالدى ۋە ھەتتا يەركەندىن تارتىپ چەرچەنگىچە ۋە بەلكى چارقىلىققىچە بولغان يەرلەرنى ئىگەللەپ تۇردى. شېڭ شىسەينىڭ ئالتاي ھۆكۈمدارى شېرىپخان ۋە قۇمۇل ھۆكۈمدارى يولۋاس بەگلەرگە ھازىرچە قوراللىق كۈچ بىلەن بويسۇندۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەنلىكتىن، ئۇلار بىلەن سىياسى جەھەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئىچكى جەھەتتە مۇستەقىللىقنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇلارمۇ شېڭ شىسەيگە ئاقابىل تۇرالغۇدەك كۈچى بولمىغانلىقتىن ئېغىزدا ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغانلىقلىرىنى ئېلان قىلدى.

لېكىن شېڭ شىسەي، ھەرخىل ھىيلە - مەكر ئىشلىتىپ، يۇشۇرۇن سۈيقەست پىلانلاپ، مەھمۇد سىجاڭ، يولۋاس بەگ ۋە شېرىپخانلارنىڭ مىللىي قۇۋۋەتلىرىنى ئاستا - ئاستا ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىش بىلەن ئۇلارنى يوقىتىش ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن مىللىي كۈچلىرىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش پىلانىنى قۇرۇپ، پائالىيەتلىرىنى باشلىدى. شېڭ شىسەينىڭ مەھمۇد سىجاڭ ئۈچۈن قۇرغان ھىيلە - مەكرلىرىدىن بىرى ئاز سۆزلەپ ئۆتمەن:

شېڭ شىسەي ئالدى بىلەن مەھمۇد سىجاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكىرىي مەنەپىتارلارنى بىردىن - ئىككىدىن ئۈرۈمچىگە چاقىردى. ئۇلارغا كۆپ مىقداردا پۇل ۋە يۇقىرى مەنەپىت بېرىشنى ۋەدە قىلىپ، مەھمۇد سىجاڭغا دۈشمەن قىلىشقا باشلىدى. بۇ ۋىجدانسىزلاردىن بىر قىسمى ئۈرۈمچىدىن كېلىپلا مەھمۇد سىجاڭغا سۈيقەست پىلانلاپ، دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى. ئەمما، بەزى ۋەتەنپەرۋەر ھېسايىتى بار كىشىلەر شېڭ شىسەيگە ئالدىنماي مەھمۇد سىجاڭغا سادىق قالدى. بۇلاردىن باشقا شېڭ شىسەينىڭ يەنە مەھمۇد سىجاڭغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ھىلىگەرلىك قىلمىشلىرى كۆپ.

مەھمۇد سىجاڭ ھىندىستانغا ھىجرەت قىلىش ئالدىدىكى ئۈچ يىلغا يېقىن بىر زاماندا ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قالدى ۋە مۇمكىن قەدەر نۇپۇزىنى ئىشلىتىپ، قەشقەردە مىللىي مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە كوممۇنىستىك تەشۋىقاتنىڭ راۋاج تاپماسلىقى ئۈچۈن تەقدىرلەشكە لايىق تارىخىي ئىشلارنى قىلدى.

شېڭ شىسەينىڭ يولۋاس بەگ ۋە شىرپىخانلار ئۈچۈن تۈزگەن ھىيلە - مەكر ۋە يۈشۈرۈن سۈيىقەستلىرىنىڭ تەپسىلاتلىرىنى بىلمەيمىز. ئەمما، مەھمۇد سىجاڭغا قىلغاندىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئىگەللەپ تۇرغان جوغراپىيىلىك ئورنىمۇ بۇنى تەستىقلەشكە كۇپايە قىلدۇ.

ماخوسەن، شېڭشىسەي بىلەن ئاشكارا دۈشمەنلىشىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، شېڭ شىسەي ئۇنىڭغىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، بىرلىشىشكە تەكلىپ قىلغان. دەسلەپتا ماخوسەن بۇ تەكلىپنى رەت قىلغانىدى. لېكىن، كېيىنچە، روسلارغا سىغىنغان ماجۇگىيىڭ روسلارنىڭ قىستىشى بىلەن ماخوسەنگە خەت يېزىپ ۋە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ماجۇگىيىڭ بۇ ۋاستە بىلەن روسلارنىڭ قولىدىن قونۇلۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلغان بولسا كېرەك. ئاخىرى، ماخوسەن 1936 - يىلى 5 - ياكى 6 - ئايلاردا ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شېڭشىسەي، ماخوسەننى 36 - دىۋىزىيەنىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلەپ، «سىجاڭ» ئۇنۋانى بىلەن خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى دەپ تونۇدى. ئارىدىن ئۈچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، شېڭشىسەي خوتەنگە بىرچىنلىق كوممۇنىستى دوتەي قىلىپ ئەۋەتتى. ماخوسەن، ماجۇگىيىڭنىڭ تەلپى ئۈچۈن، بۇنىمۇ قوبۇل قىلىپ، مېلىك مەھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇمنى دوتەيلىكتىن ئېلىۋېتىپ، مەزكۇر چىنلىقنى دوتەي قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاستا - ئاستا روس بولشېۋىك ھۆكۈمىتىنى تەقلىد قىلىپ، باشقا ۋىلايەتلەردە ئىجرا قىلىنىۋاتقان ئىشلارنى خوتەندىمۇ ئىجرا قىلىشقا باشلىدى. مەسىلەن، گ. پ. ئو (چىنچە بولەنجوي) يەنى خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئىدارىسىنى قۇرۇپ، جاللاتلىق پائالىيەتلىرىنى باشلىدى. خەلقنىڭ بېشىدىكى تۇڭگان زۇلمىنىڭ ئۈستىگە يەنە بۇخىل زۇلۇم ۋە قىيىنچىلىقلار ياغدى. تىجارەت پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولۇپ، ھىندىستان ۋە ئافغانىستان بىلەن بولغان تىجارەت مەنئى قىلىندى.

ماخوسەن، ئون ئايغىچە تىرىشىپ باققان بولسىمۇ ماجۇگىيىڭنى روسلارنىڭ قولىدىن قوتقۇزالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماخوسەن ئاستا - ئاستا شېڭشىسەيگە قىلغان يوقىرىقىدەك خوشامەتچىلىكلىرىنى تاشلاپ، دۈشمەنلىك قىلىشقا باشلىدى.

بۇ ئارىدا خوجىنىياز ھاجى ۋە شېڭشىسەي، مەھمۇد سىجاڭنى ھەدەپ ئۈرۈمچىگە كەل دەپ قىستاشقا باشلىدى. مەھمۇد سىجاڭ، بۇ چاقىرىشلارنىڭ ئۇنىڭ جېنىغا سۈيىقەست ئىكەنلىكىنى سېزىپ قالدى ۋە ھەرقېتىمدا بىر باھانە كۆرسىتىپ، ئۈرۈمچىگە بېرىشنى كەينىگە تارتىپ تۇردى. 1937 - يىلى ئەرتىيازدىن باشلاپ، قەشقەردە مەھمۇد سىجاڭ ھەرخىل بېسىمغا ئۇچرىغىلى باشلىدى. بۇ ۋەزىيەتتە مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئالدىدا شۇ ئىككى يول قالغانىدى. بىرى، ماخوسەن بىلەن بىرلىشىش ئىككىنچىسى چەت ئەلگە ھىجرەت قىلىش.

مەھمۇد سىجاڭنىڭ ماخوسەن بىلەن بىرلىشىپ، شېڭشىسەيگە قارشى تۇرۇش قىلىشى ئۇڭاي ئىدى.

ئىككىسى بىرلىشىپ، شېڭشىسەينى مەغلۇب قىلىشمۇ مۇمكىن ئىدى. لېكىن «شېڭ شىسەينىڭ ئارقا تىرىكى بولغان كۈچلۈك دۆلەتنىڭ، شېڭشىسەينىگە قولىدىن كېلىدىغان ياردەمنى ئايمىمايدىغانلىقىنى مەھمۇد سىجاڭ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماخوسەن بىلەن بىرلىشىشنىڭ، يۇرتقا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقى جەزمەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، مەھمۇد سىجاڭ ماخوسەن بىلەن بىرلىشىش يولىنى تاللىدى. 1937 - يىلى 4 - ئايدا، قەشقەر ۋە يەكەندىكى ئەسكەرلىرىگە ئەشەنچلىك كىشىلىرىنى تەيىن قىلىپ قويۇپ، دۈشمەنگە تۇيغۇزماستىن، ئۆزى ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن يەركەن - كۆكيار يولى بىلەن ھىندىستانغا قاراپ ماڭدى.

مەھمۇد سىجاڭ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوماندانلىرىدىن ئابدۇنىياز بەگ، ماخوسەن بىلەن بىرلىشىش كېلىشىمى ئىمزالاپ، 1937 - يىلى 4 - ئايدا، شېڭشىسەينىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، يەركەننى قولغا ئالدى. ئۇندىن كېيىن، قەشقەر كونا شەھەرنى ئېلىپ، دۈشمەننى يېڭى شەھەرگە مۇھاسىرە قىلدى. يېتىپ كېلىۋاتقان كوممۇنىست خەتىرىنى ۋە قانلىق قىرغىنچىلىقلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن خەلق بۇ ئۇرۇشقا ناھايىتى قىزغىنلىق ۋە پىداكارلىق بىلەن قاتناشتى. ماخوسەن ئابدۇنىياز بەگنى تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن مارالبېشىغا يوللاپ، ئۆزى تۇڭگان ئەسكەرلىرى بىلەن يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى.

ماخوسەن قاتتىق تۇرۇپ، شىددەت بىلەن مۇھاسىرە قىلغان بولسا يېڭى شەھەرنى ئېلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى، قەشقەرگە ۋالىي ۋە قوماندان بولغان چىنلىق ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتكەنىدى. يېڭى شەھەردىكى كۈچمۇ ئاز ئىدى. لېكىن، ئاچكۆز تۇڭگان قوماندانلىرى دۈشمەندىن كۆپ مىقداردا پارا ئېلىپ، ماخوسەننىڭ يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىگە ھەرخىل باھانىلارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، توسقۇنلۇق قىلدى. ئەمما، ئابدۇنىياز بەگ بولسا، بارغانلا جايدا دۈشمەننى مەغلۇب قىلىپ، ئاقسۇ ۋە كۇچانى قولغا ئالدى ۋە قارا شەھەرگە يېتىپ كەلدى.

قەشقەر يېڭى شەھەردە ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقانلىقى، شېڭشىسەينىڭ ئارقا تىرىكى بولغان دۈشمەنگە دەلىل بولۇپ بەردى. ئۇلار بىزگە چىن ھۆكۈمىتىدىن رۇخسەت كەلدى. قەشقەرنىڭ تېجلىقىنى قوغداشقا ياردەم بېرىمىز» دەپ، 1937 - يىلى 8 - ئايدا، قاراقول تەرىپىدىن بىدىل داۋىنى ئارقىلىق روس، قازاق ۋە قىرغىزدىن تەركىپ تاپقان 5000 كىشىلىك قوشۇن شەرقىي تۈركىستانغا كىردى. ئۇلار ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇغا كىرمەستىن يامانسۇغا كېلىپ، باشقا بىر يولدىن مارالبېشىغا كەلدى. ئۇندىن باشقا يەنە ئارتىپىشى يولىدىن 200 ماشىنا بىلەن روس ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا كىردى. نەتىجىدە، ماخوسەن بىلەن ئابدۇنىياز بەگنىڭ ئارىسى ئۈزۈلۈپ قالدى. روس ئايروپىلانلىرى قەشقەر ئۈستىدە ئۇچۇپ يۈرۈپ، بەزى يەرلەرگە تەشۋىق ۋە رەقسى بەزى يەرلەرگە بومبا تاشلىدى. بۇنى كۆرگەن ماخوسەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئالاقزادە بولۇپ قېچىپ، يېڭىسارغا كەلدى. ئايروپىلان

يېڭىسارنىمۇ بومباردىمان قىلىپ، خەلق ۋە تۇڭگانلاردىن بىرقانچىسىنى ئۆلتۈردى. ماخوسەن ئۇيەردىن قېچىپ، يەركەنگىمۇ بارالماي تاغ يولى بىلەن ھىندىستانغا قاچتى. ماخوسەن 1937 - يىلى 9 - ئايدا لاداخقا كەلدى ۋە 3 - 4 كۈن كېيىن، مېلىك مەھمەد نىياز ئەلەم ئاخۇنمۇ لاداخقا كەلدى.

ئابدۇنىياز بەگ كۇچا ئەتراپىدا دۈشمەنگە قارشى شىددەتلىك ئۇرۇشتىن قىلدى. ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى ۋە ئەسكەرلىرى چېچىلىپ كەتتى. بۇمىللىي قەھرىماننىڭ ئاقىۋىتى ھەققىدە بۈگۈنگىچە ھېچ بىر خەۋەر چىقمىدى. ماخوسەنگە ئەگىشىپ، ھىندىستانغا قاچقانلاردىن باشقا تۇڭگانلار خوتەنگە قاچتى. 1937 - يىلى، شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، تۇڭگانلارنى ئۇچرىغان يەردە ھاۋادىن بومبا تاشلاپ، يەردىن پىيادە قىسىملىرى قوغلاپ يۈرۈپ، پاچىئەلىك شەكىلدە قىرغىن قىلدى. ئېشىپ قالغان ئاز بىرقىسمى چارقىلىق يولى بىلەن گەنسۇغا قاچتى. ئۇلارمۇ پايانسىز چۆلدە سۈسزلىقتىن ئۆلدى. بەلكى يۈزدىن بىرسى گەنسۇغا بارالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن 1937 - يىلى 10 - ئايدا پۈتۈن ئالتى شەھەر شېڭ شىسەينىڭ ئىستىلاسى ئاستىدا قالدى.

ئابدۇنىياز بەگ بىلەن ماخوسەن بىرلىشىپ، شېڭ شىسەيگە قارشى قوزغالغان كۈنلەردە، شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى (فوجۇشى) خوجىنىياز ھاجى، شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن مىللىي كۈچلەرنى يوقىتىشنى قارار قىلىپ، ئالتايدىكى شېرىپ خان ۋە قۇمۇلدىكى يولۋاس بەگلەرنى ئەسكىرىي كۈچ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ، ئالتاي ۋە قۇمۇلنى ئىشغال قىلدى. ئەپسۇسكى، بۇجەرياندىكى ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق.

يولۋاس بەگ 5 - ئايدا بىرقىسىم ئادەملىرىنى ئېلىپ، قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى خوتونتام دېگەن جايغا كەلگەن. 6 - 7 - ئايلاردا ئۇيەردىن قېچىپ، چىڭخەيگە بارغان. چىڭخەيدە ئىككى ئاي تۇرۇپ ئۇ يەردىن خاڭكۇغا بېرىپ، چىن باشقۇرماندانى جىياڭكەيشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. يولۋاس بەگ ھازىر چۇڭچىڭدا ئىتبارلىق ھايات كەچۈرمەكتە. شېرىپ خاننىڭ ئاقىۋىتىدىن خەۋىرىم يوق. ئالتايدىكى مىللىي ئىنقىلابچى قازاق رەھبەرلىرىدىن ئىلىسخان، ئادى بەگ ۋە زايىف بەگلەر 645 ئۆيلۈك ئادىمى بىلەن ئالتايدىن قېچىپ، غەربىي موڭغۇلىستان بىلەن يۈرۈپ، گەنسۇنىڭ يۇرخۇن تېغىدىكى يايلاقلارغا بېرىپ يەرلەشتى.

22 - پەسىل

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنىڭ

ھەربىي ۋە سىياسى ئەھۋالى

شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قوماندانلىرى ئىچىدە زامانىۋى ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ۋە ئۇرۇش تەجرىبىسى بار كىشىلەر يوقتى.

بۇسەۋەپتىن ئەسكەرلەرنىڭمۇ ئۇرۇش تەلىماتى ياكى تەجرىبىسىدىن خەۋەردار ئەمەسلىكى تەبىئىي ئەھۋال. شۇنداق بولسىمۇ مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭ ھەربىي جەھەتتە بىر- بىرىدىن كۆپ پەرقلەرى بار ئىدى. تۆۋەندە بۇ پەرقلەرنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتمەن:

خوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى ئىچىدە مەيلى بۇرۇن بولسۇن مەيلى كېيىنكى مەزگىلدە بولسۇن ھېچ قانداق قانۇن ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام يولغا قويىمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ھەربىي تەلىم ئالغان مۇنتىزىم تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئالدىدا كۆپىنچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

خوجىنىياز ھاجى، قۇمۇل تاغلىرىدىكى ۋاقتىدا چىن ئەسكەرلىرى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك مۇداپىئە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي تۈركىستاندا شۆھرەت تاپتى. چۈنكى، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تاغلىق رايونىنىڭ ئويما - چوڭقۇرنى ياخشى بىلىدىغان ئوۋچىلاردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. دۈشمەن ئۇجايلارنىڭ يەر شارائىتى ۋە باشقا ئەمەلىي ئەھۋالدىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى. خوجىنىياز ھاجى تاغلىق رايونىنىڭ تەبىئىي ئىستېھكاملىق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، كەلگەن دۈشمەننى تاغ ۋە ئورمان ئارىسىدىن ئۇشتۇمتۇت ئوققا تۇتۇپ، تاغ جىلغىلىرىدا ۋە جاڭگال باياۋانلاردا ئېزىقتۇرۇپ يۈرۈپ، غەيرى مۇنتىزىم باشقۇنلار بىلەن مەغلۇپ قىلغانىدى. بۇغەلىبىلەر ئەسكەرلەرنىڭ مەنئىي كەپپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دۈشمەنگە دەھشەت سالغانىدى. مانا بۇ روھ بىلەن تۇرپان ۋە جىمىسار ئۇرۇشلىرىدا دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. كېيىنچە، ئەسكەرلەر ئىنزامسىزلىقى تۈپەيلىدىن، ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن مۇنتىزىم دۈشمەن قوشۇنلىرى ئالدىدا بۆرىنىڭ ئالدىدىكى قويدەك ئاجىز بولۇپ قالدى. ئەمما، خوجىنىياز ھاجى بۇ تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئالغىنى ۋە ئەسكەرلەرنى تەرتىپ ئىنتىزام ئاستىغا ئېلىش پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى. ئەگەر، بۇ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى تەرتىپ - ئىنتىزامغا كىرگۈزگەن بولسا ئىدى ئۇلار ھەرقانداق دۈشمەننى مەغلۇپ قىلالىغىدەك ئىمكانىيەتكە ئىگە ئىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، قوللىرىدا زامانىۋىي مىلتىق ۋە بىرقانچە پىلىموت بار ئىدى. ئوق - دورىلىرىمۇ ئاز ئەمەستى ۋە سان جەھەتتىمۇ دۈشمەنلىرىنىڭكىدىن ئاز ئەمەستى. قارا يۇلغۇن ئۇرۇشىدىن قېچىپ، خوتەنگە كەلگەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بۇ ئەھۋالدىن شىكايەت قىلىپ، ماڭا مۇنداق دېگەن: «بىز قارا يۇلغۇن ئۇرۇشىدا تۇڭگانلار بىلەن 18 قېتىم ئۇرۇشتۇق ۋە ھەممىسىدە مەغلۇپ بولۇپ قاچتۇق. پەقەت، قاراشەھەر ئۇششاقتال ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلدۇق. بۇغەلىبىيەتنىڭ سەۋەبى، ئىككى تەرەپتىن كەلگەن دۈشمەن قورشاۋىدا قېلىپ، بەكرەك غەيرەت قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىمىز ئىدى».

خوجىنىياز ھاجى، ئەسكەرگە، قوماندانلىرىغا ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشقا خادىملىرىغا مۇنتىزىم ئايلىق بەرمەيتتى. پەقەت بەزىدە ئۈلگۈچە بىرىمقدار پۇل بېرىتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەسكەرلەر خەلقىتىن ئېلىپ، ياكى قوراللىرىنى سېتىپ جان باقاتتى. بۇجىنايىتى ئۈچۈن، ئەسكەرلەر جازالانمايتتى. مانا، بۇ

ئەھۋاللار ئەسكەرلەر ئىچىدىكى ئىنتىزامسىزلىقتىن باشقا ئۇلارنىڭ مەنئىي ۋە ئەخلاقىي جەھەتتىن يۈزۈلۈشىغا ۋە خەلقنىڭ بۇ ئەسكەرلەردىن يېراقلىشىشىغا سەۋەپ بولدى.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قومانداڭلىرىمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭكىگە ئوخشاش ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئالمىغان كىشىلەردىن ئىدى. ئەمما، خوتەن ھۆكۈمىتى ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ، ئەسكەرلىرىنى مۇمكىنقەدەر توغرا بىر ھەربىي تەرتىپ - ئىنتىزام ئاستىغا ئېلىش ۋە خەلقنىڭ ئاسايىشىغا دەخلى قىلماسلىق ئۈچۈن، ئەسكەر ۋە قومانداڭلارنىڭ مۇنتىزىم بىرقانۇنغا رىئايە قىلىشىغا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەنىدى. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە خوتەن ئەسكەرلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ ئىنتىزامچان، ئىتائەتكار ۋە قانۇن ئىنتىزامغا رىئايە قىلىدىغان ئەسكەرلىرى بولۇپ قالدى. كېيىنچە ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن بەزى كىشىلەرنى تېپىپ، خوتەن ئەسكەرلىرىنى تەربىيەلەشكە مەسئۇل قىلغانىدۇق. بۇنىڭ بىلەن خوتەن قىسىملىرى ئەسكىرىي تۈزۈم جەھەتتىن خېلى تەرەققىي قىلدى. نەتىجىدە، خوتەن ئەسكەرلىرى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئەڭ كۆپ پائالىيەت كۆرسىتىدىغان قىسىم بولدى. لېكىن، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئىنتىزام تەربىيىسى جەھەتتە ئارتۇقچىلىقى بولسىمۇ مۇنداق ئىككى ئېغىر يېتەرسىزلىكى بار ئىدى. 1 - قومانداڭلىرىنىڭ ھەممىسى زامانغا لايىق ئۇرۇش تەجرىبىسى يوق بولۇپ، پەقەت ئۇرۇشلاردا غەيرەت كۆرسىتىدىغان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. 2 - خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىكى قورال باشقا مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭكىدىن ناچار ئىدى. 12000 كىشىلىك خوتەن قوشۇنىنىڭ قولىدا ئاران 1000 دانە مىلتىق بار ئىدى. ئوق - دورا ۋە باشقا ئەسكىرىي لايىھىلەنمىگەن يوق دېگۈدەك ئاز ئىدى. مۇتلەق كۆپچىلىك ئەسكەر قىلىچ، نەيزە ۋە چۇماق بىلەن قوراللانغانىدى. مانا، مۇشۇنداق، زاماننىڭ ئەڭ ناچار قورالى بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلەرنىڭ زامانىمىزدىكى «ئىستىھكام ئۇرۇش» غا ئاقابىل تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىشى تەبىئىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى دائىم ھۇجۇم ۋە باسقۇن شەكلىدە بولاتتى. قارشىسىدىكى دۈشمەن بولسا، ئەڭ يېڭى مىلىق، پىلومۇت ۋە زامانىۋىي توپلار بىلەن قوراللانغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەيلى غالىبىيەتتە بولسۇن ۋەيا مەغلۇبىيەتتە بولسۇن ئۇرۇشتا دۈشمەندىن زىيادە چىقىمغا ئۇچرايتتى. خوتەن ئەسكەرلىرى پىيادە، ئاتلىق ۋە توپچىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىپ تاپقان ئىدى. بىزنىڭ 20 دانە توپىمىز بار ئىدى. بۇلاردىن ئاران ئىككىسى زامانىۋىي توپ، قالغانلىرى ھارۋاچاقلىرىغا يېكىتىلگەن قەدىمكى زاماننىڭ مىس ۋە چۇيۇن توپلىرىدىن ئىدى.

قىسقىسى، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ لوپ كۆلى ۋە چىڭخەي چېگرىسىدىن باشلاپ، قەشقەر چېگرىسىغىچە بولغان جايلاردا قولغا كەلتۈرگەن پەتھىلىرى ئۇلارنىڭ ئىنتىزامچانلىقى، ئالغان تەربىيىسى ۋە غەيرىتىنىڭ نەتىجىسى بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتى قورال يېتەرسىزلىكىدىن، قومانداڭلىرىنىڭ تەجرىبىسىز ۋە زامانىۋىي ھەربىي ئىلىمدىن خەۋەرسىز بولغانلىقىدىن كېلىپ چىقتى.

تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى، تۇڭگانلاردىن بىر ئاز ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئالغان بولسىمۇ، ئىتىزامسىزلىقتا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى. قىرغىز ۋە ئۆزبېك ئەسكەرلىرى دۇنيا ئۇمۇمىي ئۇرۇشىدىن كېيىنكى پەرغانە «باسمىچىلىرى» نىڭ يولىدا بولۇپ، تەرتىپسىز تۇيۇقسىز ھۇجۇم ۋە «ئۆر - قاچ» تا بىر ئاز ئۇستا بولسىمۇ، مەيدان ئۇرۇشى ۋە مۇھاسىرە ئىشلىرىدا كارغا كەلمەيتتى. ئالتايدىكى قازاق ئىنقىلابچىلىرى، ئەسكەرلىرى ۋە قومۇل ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما، ئۇلارنىڭمۇ مەيلى قوماندانلىرى بولسۇن، مەيلى ئەسكەرلىرى بولسۇن، زامانىۋىي ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەنلىكتىن ئۇلارنىڭ كۈچىمۇ، دۈشمەن كۈچىدىن تۆۋەن ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئەسكىرىي جەھەتتىكى ئەھۋالى مانا، بۇ سۈرەتتە ئىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ دۈشمەننى بولغان چىنىقلار ۋە تۇڭگانلارنىڭ قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چىندە ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالغان ۋە ئۇرۇش تەجرىبىسى بار كىشىلەر ئىدى. ئەسكەرلىرىنى قاتتىق ئىتىزام بىلەن تەربىيەلەيتتى. قوراللىرىمۇ پۈتۈن مىللىي ئىنقىلابچىلارنىڭكىدىن مۇكەممەل ئىدى.

ئىچكى سىياسى ۋەزىيەت

خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد سىجاڭلارنىڭ ئىچكى سىياسىتى ئىنتايىن خاتا ئاساسقا قورۇلغانىدى. چۈنكى، ئۇلار ئىنقىلابنىڭ ئەسلى مەقسىتى بولغان خەلقنىڭ ئاسايىشىغا ئەھمىيەت بەرمەيتتى. مالىيە، مائارىپ ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئۇرۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى. ئەسكەر لاۋازىماتى، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈچۈن، دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل چىقىرىپ چىقىم قىلىدىغان ئىش يوقتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقنى ئېلىنغان ئالۋاڭ - سېلىق يولى بىلەن قامدىلاتتى.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىچكى سىياسىتىدىكى ئەڭ يامان تەرىپى، شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەر قانداق ئىمتىياز ۋە خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى، لايىق بولسۇن بولمىسۇن ھەممىسىنى قۇمۇللۇق ۋە تۇرپانلىقلارغا بېرىش بىلەن باشقا ئىنقىلابچىلارنى ئاستا - ئاستا سىقىپ چىقىرىش يولىنى تۇتقانلىقى ئىدى. خوجىنىياز ھاجى بۇ سىياسىتىنى مۇمكىنقەدەر مەخپىي تۇتۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ ئۇنىڭدا داھىلىك سۈپەت بولمىغانلىقتىن بۇسرىنى دەرھاللا خەلققە بىلدۈرۈپ قويغانىدى. خوجىنىياز ھاجى تەرىپىدىن يۇرتقا تەيىن قىلىنغان ھاكىم ۋە ۋالىلارغا ھېچقانداق خىزمەت نىزامنامىسى ياكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قانۇن يوقتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى پەقەت، خەلقنى ئالۋاڭ - سېلىق ۋە ئوزۇق - تۈلۈك يىغىپ، خوجىنىياز ھاجىغا بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ياكى بۇرۇنقى چىنىق مەنسەپتارلارنىڭ يولى بىلەن ئىش ئېلىپ باراتتى.

خوتەن ھۆكۈمىتى ئىچكى سىياسەتتە خېلى ياخشى ۋە تەقدىرلەشكە ئەرزىيدىغان يول توتقانىدى.

خوتەن ھۆكۈمىتى، ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، چىن ھۆكۈمىتى بىلەن سىياسىي يول ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەش تەرەپتارى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈتۈن ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئىدارە تەشكىلاتىنى تولۇق مىللىيەلەشتۈرۈپ، يېڭىدىن تەرتىپكە سېلىش پىكرىدە چىڭ تۇرغانىدى ۋە مۇمكىن قەدەر بۇ پىكرىنى ئەمەلىيلەشتۈردى. چەت دۆلەتلەردىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كۆزىتىش ئورگانلىقى پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم بولغان بىر ھەققەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن ھۆكۈمىتى مەزكۇر دۆلەت بىلەن بۇرۇندىن مەۋجۇد بولۇپ كەلگەن تىجارىي مۇناسىۋەتلىك بۇرۇنقى شەكلى بىلەن تۇتقاندىن باشقا يەنە ئىمتىياز بېرىلگەندە، ئۇ شەرقىي تۈركىستانغا تىرىشچانلىق بىلەن چوڭقۇر پائىلەتلىك، دېگەن كۆز قاراشتا ئىدى.

ئەنگىلىيە ۋە ئافغانىستان دۆلەتلىرى شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىدە پۈتۈنلەي بىتتەرەپلىك سىياسىتىنى تۇتقان بولسىمۇ بۇ دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن ھېچبىر تاماسى يوقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى دۆلەت بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت پەيدا قىلىش ۋە كېيىنچە بولسىمۇ بۇلاردىن پايدىلىنىشنىڭ ھېچبىر زىيىنى يوق دەپ قارايتتى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر مەملىكەتتە قوزغالغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئۈچۈن زورۇر بولغان ئەڭ مۇھىم ئامىل، ئىنقىلاب يولباشچىلىرىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلارنى، ئىچكى ۋە تاشقى سىياسەتلىرىنى توغرا بىر ئاساس ئۈستىگە بەرپا قىلىشلىرىدىن ئىبارەت.

شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنىڭ بۇجەھەتتىكى ئەمىلىي ئەھۋالى يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ھەرقانداق بىر كىشى بىتەرەپ ۋە ھەققانىي مەيداندا تۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابىنى، ئۇنىڭ يولباشچىلىرىنى ۋە ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى يامان ئاقىبىتىنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدىكى باھا، تەھلىل ۋە كۆز قاراشلىرىنى يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەنلەر ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرسا، ئۆز جايىنى تاپقان بولىدۇ.

23 - پەسلى

شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ

ماھىيىتى

شېڭ شىسەينىڭ ھازىر شەرقىي تۈركىستاندا يۈرۈتۈۋاتقان ھۆكۈمىتىنىڭ ماھىيىتى پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم. لېكىن، ئۇنىڭ رەسمىي بىرچىن ئەمەلدارى ئىكەنلىكىگە قاراپ ياكى ئۇنىڭ تەشۋىقاتلىرىغا ئالدىنىپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئۈسۈلى ۋە ماھىيىتىنى چۈشەنمىگەن كىشىلەرنىمۇ كۆرۈۋاتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەقتە بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى لازىم كۆردۈم:

شېڭ شىسەي ھۆكۈمەتنى قولغا ئالغان كۈندىن باشلاپ، ئاستا - ئاستا پۈتۈن ئىدارىي ئىشلارنى سوۋېت ئۈسۈلى بويىچە يۈرگۈزگىلى باشلىدى. سوۋېتلار ئۇنىڭ بۇخىزمىتى بەدىلىگە ئۇنىڭغا قورال -

ياراغ، ئايروپىلان، ئەسكەر ۋە باشقا مۇھىم ئەسكەرىي لاۋازىماتلارنى بەردى. شېڭ شىسەي، بۇ ياردەملەر بىلەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنى بېسىقتۇردى ۋە يۇرتنى بېسىۋالدى. مەمۇرىي، ئەسكەرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى كوممۇنىستىك تۈزۈم بويىچە ئېلىپ بېرىش ۋە بۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى بىر روس مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن «مەسلىھەتچى» لەرنى ئېلىپ كەلدى. مىڭلارچە روس ئەسكەرلىرىگە چىنىچە ئەسكەرىي كىيىم كىيىدۈرۈپ، شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خەلقنى ھەرخىل تۆھمەت بىلەن قارىلاپ ئۆلتۈردى ۋە تۈرمىگە سالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنى روھىي جەھەتتە ۋەيران قىلدى ئىنساننىڭ تەبىئىي ھەققى بولغان دىن ئەر كىنلىكى، پىكىر ئەر كىنلىكى، تىجارەت ۋە سانائەتتىكى ئەر كىنلىكى، ساياھەت ئەر كىنلىكى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەر كىنلىكى قاتارلىق ھەقلىرىنى يوقىتىپ، كوممۇنىزىمنىڭ ئاسارەت زەنجىرىگە باغلىدى.

پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى روس بولشېۋىكلىرىنىڭ تۈركىستان خەلقىنى بۆلۈپ تاشلىغان تۈرك دۈشمەنلىك سىياسىتى بويىچە «ئون تۆت مىللەت» كە ئايرىشقا كىرىشتى. بۇ ئۆيىدۇرما «ئون تۆت مىللەت» دېگىنى، كۆچمەن بۇتپەرەست چىنىقلار، كۆچمەن مۇسۇلمان چىن (ئۇيغۇر) لار ۋە روسىيە دىن كەلگەن روس كۆچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى بىرتۈرك مىللىتى بولغان خەلقلەرگە ھېچ تۇنۇش بولمىغان باشقا 11 نام ئۆيىدۈرۈپ، قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان مىللەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۆيىدۇرما «ئون تۆت مىللەت» نىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن زورلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش تاتارچە «ئاقارتىش ئۆيۈشمىسى» دېگەن نەتىجىلەرنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن بىرىتۇغقان ۋە بىر مىللەت بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ۋە بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن تۈرك مىللىتىنى باشقا - باشقا يول ۋە مەپكۈرەگە باشلاش بىلەن بىر - بىرىگە دۈشمەن قىلىپ، بۇلارنى ئاسارەت زەنجىرىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى، روسلار غەربىي تۈركىستاندىكى، پۈتۈن شىمالىي ئاسىيادىكى، كاپىكازىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركلەرنى بۇ شەكىلدە پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شورۋا ئاتقانلىقى كۆز ئالدىمىزدادۇر.

شېڭشىسەي، يەنە بىرنەرسە پەتنى ئۆز ۋە تەنداشلىرىنى ۋە توغقانلىرىنى روس جاللاتلىرىغا تۇتۇپ بېرىپ، جان باققان ۋىجدانلىرىدىن مىڭلارچىسىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى كوممۇنىزىمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش ۋە جاسۇسلۇق خىزمىتىگە سالدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇنداق ۋەتەن ساققۇچ خائىنلار چىقمىدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ سۈزۈك زېھنىنى كوممۇنىزىم بىلەن زەھەرلەش ئۈچۈن، مىڭلارچە مەكتەپ ئېچىپ، ئۇلارنى مۇئەللىم قىلدى. شېڭشىسەي بۇ ئىشنى «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مائارىپىنى تەرەققى قىلدۇردۇم» دەپ، يورت ئىچىدە ۋە

چىندە كەڭ تەشۋىق قىلدى. ئەمما، ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى بىلگەن كىشى مائارىپ نەردە، بۇ مەكتەبلەرنەردە، ئوپىئۇچۇق كۆرەلەيدۇ. چۈنكى، ھازىر شەرقىي تۈركىستاندا زامانىۋى پەن - بىلىملەر ئۈچۈن مۇئەللىملەر يوق ۋە كىتابمۇ يوق. پەقەت شېڭ شىسەي ئېلىپ كەلگەن بىرقانچە ۋىجدانىسز تەشۋىقاتچىلارنى مۇئەللىم دەپ مەسۇم بالىلارنىڭ بېشىغا مۇسەللەت قىلغانلىقى بىزگە مەلۇم. بۇنىڭدىن باشقا شېڭ شىسەي شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن تىجارىتىنى سوۋېتقا باغلىدى. نەتىجىدە يۇرتنىڭ ئىقتىسادى سوۋېتنىڭ قولىغا ئۆتتى.

شېڭشىسەي، ئەينى زاماندا سوۋېت مەمۇرىي خادىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى، روس بولشېۋىكىلىرىنىڭ غەربىي تۈركىستاندىكى جاللاتلىق، يالغانچىلىق ۋە شەيتانلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان ھۆكۈمىتنىڭ ئۆز ئەينىدۇر. شېڭ شىسەي پەقەت ئاغزىدىلا چىن جۇمھۇرىيەتنى ھۆكۈمىتىگە تەۋە. دېمەك شەرقىي تۈركىستان خەرىتىدىكى سىزىقلاردىلا چىنگە تەۋە. چىن مەركىزى ھۆكۈمىتىمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئادەتلەنگەن «قۇرۇق ئابروپىيەرەست» لىكىدىن شېڭ شىسەينى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئون بەش مىليون خەلقنىڭ ھۇقۇقى ۋە تەقدىرى قوربان قىلىنماقتادۇر.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىن - ياپون ئۇرۇشى باشلانغاندىن كېيىن، چىن ھۆكۈمىتى سوۋېت - ئىتتىپاقىدىن ئالغان ئۇرۇش لاۋازىماتلىرىنى شەرقىي تۈركىستان ئارقىلىق توشۇشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شېڭ شىسەيگە تېخىمۇ كۆپ خوشامەت قىلىپ، روسلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا تەسىردائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشىگە يول قويماقتا. يەنى، «ئۆچكە جان قايغۇسىدا، قاسساپ ياغ قايغۇسىدا».

شېڭ شىسەي دېگەن كىم؟

شېڭ شىسەي مانجۇرىيەدە توغۇلۇپ ئۆسكەن بىرچىنلىق. مانجۇرىيەدىكى چىنچە مەكتەپلەردە ئوقۇغان. كېيىنچە، ياپونىيەدە ھەربىي ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى تۈگۈگەندىن كېيىن، مانجۇرىيە كوممۇنىست پارتىيىسىگە قېتىلغان ۋە مانجۇرىيە ۋەتەن خائىنلىرى بىلەن بىللە ئىشلىگەن. ياپۇنلار مانجۇرىيەنى ئالغاندا نەنجىڭغا قېچىپ كېلىپ، چىن ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن.

چىن شۇرىن شەرقىي تۈركىستانغا جۇشى بولغاندىن كېيىن، 1928 - يىلى، چىن شۇرىننىڭ خۇسۇسى كاتىبى بىلەن تونۇشۇپ قىلىپ، بىرگە ئۈرۈمچىگە كەلگەن. ئۈرۈمچىدە ئادەتتىكى بىرئەسكىرىي دەرىجىلىك خىزمەتكە ئورۇنلاشقان. كېيىنچە، باش مەسلىھەتچى ۋە ھەربىي مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولدى. شېڭ شىسەينىڭ شەرقىي تۈركىستاندا قىلغان ئىشلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. ئەمدى تۆۋەندە

ياراغ، ئايروپىلان، ئەسكەر ۋە باشقا مۇھىم ئەسكىرىي لاۋازىماتلارنى بەردى. شېڭ شىسەي، بۇ ياردەملەر بىلەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنى بېسىقتۇردى ۋە يۇرتنى بېسىۋالدى. مەمۇرىي، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى كوممۇنىستىك تۈزۈم بويىچە ئېلىپ بېرىش ۋە بۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى بىر روس مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن «مەسلىھەتچى» لەرنى ئېلىپ كەلدى. مىڭلارچە روس ئەسكەرلىرىگە چىنىچە ئەسكىرىي كىيىم كىيىدۈرۈپ، شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خەلقنى ھەرخىل تۆھمەت بىلەن قارىلاپ ئۆلتۈردى ۋە تۈرمىگە سالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنى روھىي جەھەتتە ۋەيران قىلدى ئىنساننىڭ تەبىئىي ھەقىقىي بولغان دىن ئەركىنلىكى، پىكىر ئەركىنلىكى، تىجارەت ۋە سانائەتتىكى ئەركىنلىكى، ساياھەت ئەركىنلىكى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەركىنلىكى قاتارلىق ھەقلىرىنى يوقىتىپ، كوممۇنىزىمنىڭ ئاسارەت زەنجىرىگە باغلىدى.

پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى روس بولشېۋىكلىرىنىڭ تۈركىستان خەلقىنى بۆلۈپ تاشلىغان تۈرك دۈشمەنلىك سىياسىتى بويىچە «ئون تۆت مىللەت» كە ئايرىشقا كىرىشتى. بۇ ئۆيىدۇرما «ئون تۆت مىللەت» دېگىنى، كۆچمەن بۇتپەرەست چىنىقلار، كۆچمەن مۇسۇلمان چىن (تۇڭگان) لار ۋە روسىيە دىن كەلگەن روس كۆچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى بىرتۈرك مىللىتى بولغان خەلقلەرگە ھېچ تۇنۇش بولمىغان باشقا 11 نام ئۆيىدۈرۈپ، قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان مىللەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۆيىدۇرما «ئون تۆت مىللەت» نىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن زورلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش ئاتارچە «ئاقارتىش ئۆيۈشمىسى» دېگەن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن بىرىتۇغقان ۋە بىر مىللەت بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ۋە بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن تۈرك مىللىتىنى باشقا - باشقا يول ۋە مەپكۈرەگە باشلاش بىلەن بىر - بىرىگە دۈشمەن قىلىپ، بۇلارنى ئاسارەت زەنجىرىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى، روسلار غەربىي تۈركىستاندىكى، پۈتۈن شىمالىي ئاسىيادىكى، كاپىكازىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركلەرنى بۇ شەكىلدە پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شورۋاۋاتقانلىقى كۆز ئالدىمىزدادۇر.

شېڭشىسەي، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ۋە تەنداشلىرىنى ۋە توغقانلىرىنى روس جاللاتلىرىغا تۇتۇپ بېرىپ، جان باققان ۋىجدانسىزلاردىن مىڭلارچىسىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى كوممۇنىزىمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش ۋە جاسۇسلۇق خىزمىتىگە سالدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇنداق ۋە تەن ساتقۇچ خائىنلار چىقمىدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ سۈزۈك زېھنىنى كوممۇنىزىم بىلەن زەھەرلەش ئۈچۈن، مىڭلارچە مەكتەپ ئېچىپ، ئۇلارنى مۇئەللىم قىلدى. شېڭشىسەي بۇ ئىشنى «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مائارىپىنى تەرەققى قىلدۇردۇم» دەپ، يورت ئىچىدە ۋە

ياراغ، ئايروپىلان، ئەسكەر ۋە باشقا مۇھىم ئەسكىرىي لاۋازىماتلارنى بەردى. شېڭ شىسەي، بۇ ياردەملەر بىلەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنى بېسىقتۇردى ۋە يۇرتنى بېسىۋالدى. مەمۇرىي، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى كوممۇنىستىك تۈزۈم بويىچە ئېلىپ بېرىش ۋە بۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى بىر روس مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن «مەسلىھەتچى» لەرنى ئېلىپ كەلدى. مىڭلارچە روس ئەسكەرلىرىگە چىنىچە ئەسكىرىي كىيىم كىيىدۈرۈپ، شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خەلقنى ھەرخىل تۆھمەت بىلەن قارىلاپ ئۆلتۈردى ۋە تۈرمىگە سالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنى روھىي جەھەتتە ۋەيران قىلدى ئىنساننىڭ تەبىئىي ھەققى بولغان دىن ئەر كىنلىكى، پىكىر ئەر كىنلىكى، تىجارەت ۋە سانائەتتىكى ئەر كىنلىكى، ساياھەت ئەر كىنلىكى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەر كىنلىكى قاتارلىق ھەقلىرىنى يوقىتىپ، كوممۇنىزىمنىڭ ئاسارەت زەنجىرىگە باغلىدى.

پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى روس بولشېۋىكلىرىنىڭ تۈركىستان خەلقىنى بۆلۈپ تاشلىغان تۈرك دۈشمەنلىك سىياسىتى بويىچە «ئون تۆت مىللەت» كە ئايرىشقا كىرىشتى. بۇ ئۆيدۈرما «ئون تۆت مىللەت» دېگىنى، كۆچمەن بۇتپەرەست چىنىقلار، كۆچمەن مۇسۇلمان چىن (ئۇيغۇر) لار ۋە روسىيە دىن كەلگەن روس كۆچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى بىرتۈرك مىللىتى بولغان خەلقلەرگە ھېچ تۇنۇش بولمىغان باشقا 11 نام ئۆيدۈرۈپ، قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان مىللەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۆيدۈرما «ئون تۆت مىللەت» نىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن زورلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش ئاتارچە «ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» دېگەن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن بىرىتۇغقان ۋە بىر مىللەت بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ۋە بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن تۈرك مىللىتىنى باشقا - باشقا يول ۋە مەپكۈرەگە باشلاش بىلەن بىر - بىرىگە دۈشمەن قىلىپ، بۇلارنى ئاسارەت زەنجىرىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى، روسلار غەربىي تۈركىستاندىكى، پۈتۈن شىمالىي ئاسىيادىكى، كاپىكازىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركلەرنى بۇ شەكىلدە پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شورۋاتقانلىقى كۆز ئالدىمىزدادۇر.

شېڭشىسەي، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ۋە تەنداشلىرىنى ۋە توغقانلىرىنى روس جاللاتلىرىغا تۇتۇپ بېرىپ، جان باققان ۋەجدانىدىن مىڭلارچىسىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى كوممۇنىزىمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش ۋە جاسۇسلۇق خىزمىتىگە سالدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇنداق ۋە تەن ساقچۇ خائىنلار چىقمىدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ سۈزۈك زېھنىنى كوممۇنىزىم بىلەن زەھەرلەش ئۈچۈن، مىڭلارچە مەكتەپ ئېچىپ، ئۇلارنى مۇئەللىم قىلدى. شېڭشىسەي بۇ ئىشنى «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مائارىپىنى تەرەققى قىلدۇردۇم» دەپ، يورت ئىچىدە ۋە

ياراغ، ئايروپىلان، ئەسكەر ۋە باشقا مۇھىم ئەسكىرىي لاۋازىماتلارنى بەردى. شېڭ شىسەي، بۇ ياردەملەر بىلەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنى بېسىقتۇردى ۋە يۇرتنى بېسىۋالدى. مەمۇرىي، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى كوممۇنىستىك تۈزۈم بويىچە ئېلىپ بېرىش ۋە بۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى بىر روس مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن «مەسلىھەتچى» لەرنى ئېلىپ كەلدى. مىڭلارچە روس ئەسكەرلىرىگە چىنىچە ئەسكىرىي كىيىم كىيىدۇرۇپ، شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خەلقنى ھەرخىل تۆھمەت بىلەن قارىلاپ ئۆلتۈردى ۋە تۈرمىگە سالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنى روھىي جەھەتتە ۋەيران قىلدى ئىنساننىڭ تەبىئىي ھەققى بولغان دىن ئەركىنلىكى، پىكىر ئەركىنلىكى، تىجارەت ۋە سانائەتتىكى ئەركىنلىكى. ساياھەت ئەركىنلىكى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەركىنلىكى قاتارلىق ھەقلىرىنى يوقىتىپ، كوممۇنىزىمنىڭ ئاسارەت زەنجىرىگە باغلىدى.

پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى روس بولشېۋىكلىرىنىڭ تۈركىستان خەلقىنى بۆلۈپ تاشلىغان تۈرك دۈشمەنلىك سىياسىتى بويىچە «ئون تۆت مىللەت» كە ئايرىشقا كىرىشتى. بۇ ئۆيدۈرما «ئون تۆت مىللەت» دېگىنى، كۆچمەن بۇتپەرەست چىنىقلار، كۆچمەن مۇسۇلمان چىن (تۇڭگان) لار ۋە روسىيە دىن كەلگەن روس كۆچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى بىرتۈرك مىللىتى بولغان خەلقلەرگە ھېچ تۇنۇش بولمىغان باشقا 11 نام ئۆيدۈرۈپ، قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان مىللەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۆيدۈرما «ئون تۆت مىللەت» نىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن زورلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش تاتارچە «ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» دېگەن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن بىر توغقان ۋە بىر مىللەت بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ۋە بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن تۈرك مىللىتىنى باشقا - باشقا يول ۋە مەپكۈرەگە باشلاش بىلەن بىر - بىرىگە دۈشمەن قىلىپ، بۇلارنى ئاسارەت زەنجىرىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى، روسلار غەربىي تۈركىستاندىكى، پۈتۈن شىمالىي ئاسىيادىكى، كاپىكازىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركلەرنى بۇ شەكىلدە پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شوراۋاتقانلىقى كۆز ئالدىمىزدادۇر.

شېڭشىسەي، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ۋە تەنداشلىرىنى ۋە توغقانلىرىنى روس جاللاتلىرىغا تۇتۇپ بېرىپ، جان باققان ۋەجدانىسىزىلاردىن مىڭلارچىسىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى كوممۇنىزىمنى تەشۋىق قىلىش، تارقىتىش ۋە جاسۇسلۇق خىزمىتىگە سالدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇنداق ۋە تەن ساقچۇچ خائىنلار چىقمىدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ سۈزۈك زېھنىنى كوممۇنىزىم بىلەن زەھەرلەش ئۈچۈن، مىڭلارچە مەكتەپ ئېچىپ، ئۇلارنى مۇئەللىم قىلدى. شېڭشىسەي بۇ ئىشنى «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مائارىپىنى تەرەققى قىلدۇردۇم» دەپ، يورت ئىچىدە ۋە

ياراغ، ئايروپىلان، ئەسكەر ۋە باشقا مۇھىم ئەسكەرىي لاۋازىماتلارنى بەردى. شېڭ شىسەي، بۇ ياردەملەر بىلەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابچىلىرىنى بېسىقتۇردى ۋە يۇرتنى بېسىۋالدى. مەمۇرىي، ئەسكەرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى كوممۇنىستىك تۈزۈم بويىچە ئېلىپ بېرىش ۋە بۇنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى بىر روس مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن «مەسلىھەتچى» لەرنى ئېلىپ كەلدى. مىڭلارچە روس ئەسكەرلىرىگە چىنىچە ئەسكەرىي كىيىم كىيىدۈرۈپ، شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خەلقنى ھەرخىل تۆھمەت بىلەن قارىلاپ ئۆلتۈردى ۋە تۈرمىگە سالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنى روھىي جەھەتتە ۋەيران قىلدى ئىنساننىڭ تەبىئىي ھەققى بولغان دىن ئەركىنلىكى، پىكىر ئەركىنلىكى، تىجارەت ۋە سانائەتتىكى ئەركىنلىكى، ساياھەت ئەركىنلىكى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئەركىنلىكى قاتارلىق ھەقلىرىنى يوقىتىپ، كوممۇنىزىمنىڭ ئاسارەت زەنجىرىگە باغلىدى.

پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى روس بولشېۋىكلىرىنىڭ تۈركىستان خەلقىنى بۆلۈپ تاشلىغان تۈرك دۈشمەنلىك سىياسىتى بويىچە «ئون تۆت مىللەت» كە ئايرىشقا كىرىشتى. بۇ ئۆيىدۇرما «ئون تۆت مىللەت» دېگىنى، كۆچمەن بۇتپەرەست چىنىقلار، كۆچمەن مۇسۇلمان چىن (تۇڭگان) لار ۋە روسىيە دىن كەلگەن روس كۆچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى بىرتۈرك مىللىتى بولغان خەلقلەرگە ھېچ تۇنۇش بولمىغان باشقا 11 نام ئۆيىدۈرۈپ، قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان مىللەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئۆيىدۇرما «ئون تۆت مىللەت» نىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن زورلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش تاتارچە «ئاقارتىش ئۆيۈشمىسى» دېگەن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن بىرتوغقان ۋە بىرمىللەت بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ۋە بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن تۈرك مىللىتىنى باشقا - باشقا يول ۋە مەپكۈرەگە باشلاش بىلەن بىر- بىرىگە دۈشمەن قىلىپ، بۇلارنى ئاسارەت زەنجىرىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلاشتىن ئىبارەت. چۈنكى، روسلار غەربىي تۈركىستاندىكى، پۈتۈن شىمالىي ئاسىيادىكى، كاپىكازىيەدىكى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركلەرنى بۇ شەكىلدە پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شوراۋاتقانلىقى كۆز ئالدىمىزدادۇر.

شېڭشىسەي، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ۋە تەنداشلىرىنى ۋە توغقانلىرىنى روس جاللاتلىرىغا تۇتۇپ بېرىپ، جان باققان ۋە جەندانسىزلاردىن مىڭلارچىسىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى كوممۇنىزىمنى تەشۋىق قىلىش، ئارقىتىش ۋە جاسۇسلۇق خىزمىتىگە سالدى. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇنداق ۋە تەن ساتقۇچ خائىنلار چىقمىدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ سۈزۈك زېھنىنى كوممۇنىزىم بىلەن زەھەرلەش ئۈچۈن، مىڭلارچە مەكتەپ ئېچىپ، ئۇلارنى مۇئەللىم قىلدى. شېڭشىسەي بۇ ئىشنى «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مائارىپىنى تەرەققى قىلدۇردۇم» دەپ، يورت ئىچىدە ۋە

ئۇنىڭ مىياسەت ۋە تارىختىكى ئورنى ھەققىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتمەن.

شېڭ شىسەينىڭ خوجايىنى روسلار ۋە خوشامەتچىسى بولغان بىرقىسىم چىنلىقلار ئۇنى، «شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىنقىلابىي ئۆزىنىڭ داھىيە قەبىلىسى بىلەن بېسىقتۇرۇپ، بۇ يۇرتنى تىنچىتىشقا؛ ئارقىدا قالغان بۇ يۇرتتا مائارىپ، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى تەرەققىي قىلدۇرغان» ۋاھكازا، دەپ، ماختاپ تەشۋىق قىلماقتا ۋە كۆرسەتكەن بۇخىزمەتلىرىگە ئۇنى «شېڭ شىسەي» يەنى چىنچەدە ئالىم، داھىيە دېگەن مەنىدىكى ئۇنۋان بىلەن ئاتىماقتا. ئەمما، تارىخ يالغان گۇۋالىقنى قوبۇل قىلمايدىغان ئەڭ ئادالەتلىك سوراقچىدۇر. ئاخىرى بىر كۈن، غەرەزلىك كىشىلەرنىڭ قارىنى ئاق ۋە كېچىنى كۈندۈز دەيدىغان يالغان تەشەببۇسلىرىنى پاش قىلىپ، ئۇلارنى قارا يۈز قىلىدۇ. شېڭشىسەينىڭ ئۆز ۋەتىنى مانجۇرىيەنى روسلارغا سېتىش ئۈچۈن قىلغان ئىشلىرى ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغان بىر تارىخىي خاتىرىلىكتۇر. شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەندىن تارتىپ، پەقەت ئۆز شەخسى مەنپەئەتىنى دەپ شەرقىي تۈركىستاننى روسلارغا ساتقانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتى بولغان چىن ھۆكۈمىتىگە خىيانەت قىلغانلىق جىنايەتلىرى ئاشكارە كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. زولۇم ۋە ئىستىباددىن قۇتۇلۇش، ئىنسانىيەتنىڭ مۇقەددەس ھەققى بولغان ئازاتلىق نېمىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھەققانىي بىر ئىنقىلاب قۇرغاپ چىققان بىر مىللەتنىڭ ھۇقۇقىنى دەپسەندە قىلىپ، پەقەت ئۆمىللەت ئۈستىدە ھۆكۈمران بولۇش مەقسىتى بىلەن، دۇنيادىكى ئەڭ زالىم ۋە قانخور روس بولۇشۇپكىلىرىدىن ياردەم ئېلىپ، بۇ مىللەتنى ۋە ۋەتىنىنى ناھايىتى ئەرزان باھاغا ساتقانلىقى، ئۆزىنىڭ بىرنەچچە يىللىق مەنسەپ ۋە ئەختى - بەختىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۇ مىللەتنى كوممۇنىست جاللاتلىرىنىڭ قولىغا تۇتۇپ بېرىپ، ئوتقا ۋە قانغا پۇچۇلاۋاتقانلىقىنى ھەممىمىز كۆرۈپ تۇرىمىز. بۇنىڭغا ئوخشاش بىر خاتىرى تارىختا بەك ئاز كۆرۈلىدۇ. شۇڭا تارىخ بۇنىڭغا ئۆز لايىقىدا جاۋاب بەرگۈسى. ھېچ بولمىغاندا، تارىخ ئادالىتى يوقىرىقى ناھەق ئۇنۋاننىڭ بىر ھەرىپىنى يەڭگۈشلىپ، «شېڭ شەزىي» يەنى، «دۇنيا ئوغرىسى شېڭ» دېگەن ئۇنۋاننى بېرىدۇ. مانا، بۇ ئۇنىڭغا ئەڭ لايىق بىر تارىخىي نامدۇر.

شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي تۈگىدىمۇ؟

بۇ سوئالغا، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ روھىي ھالىتىنى تەتقىق قىلىمىغان ۋە بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە ئومۇمىي خەلقنىڭ يۈرىكىگە ئورۇنلاشقان ھىسسىياتتىن خەۋەرسىز ۋە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى بىلمىگەن كىشى، «تۈگىدى» دەپ جاۋاب بېرىشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇ كىشىلەر شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ قولىدا قورال يوقلىقىنى ۋە دۈشمەننىڭ ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنىلا كۆرمەكتە. بۇ سەۋەبتىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەرقانداق ھەرىكەتكە چارسىز ھالدا تەقدىرىگە

بويسۇنۇپ تۇرغانلىقىنى، ئىنقىلاپنىڭ تۈگىگەنلىكى دەپ ھېساپلىماقتا.

ھازىرقى باسقۇچتا دۈشمەننىڭ، يالغان تەشۋىقات ۋە قانلىق تەھدىت بىلەن خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى زەھەرلىشى، خەلقنىڭ مىللىي قۇدرىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن، مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھەقلىرىنى تەلەپ قىلىشقا، ھېچقانداق ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتقانلىقىنى بۇنىڭغا دەلىل قىلىپ كۆرسىتىلمەكتە.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تۆت ئەتراپىنىڭ دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز تاغلىرى بىلەن ۋە ئەڭ يامان چۆللۈرى بىلەن ئورالغانلىقى ۋە ھېچبىر تەرىپى دېڭىزغا يېقىن ئەمەسلىكى، قۇرۇغۇلۇقتىمۇ مەدەنىي مەملىكەتلەردىن بەك يىراق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ جۇغراپىيىلىك تەلەپسىزلىكى ۋە كۈچلۈك دۈشمەننىڭ ئاچكۆز ۋە تاماخور ئاغزىغا بەك يېقىن بولغانلىقى يۇقىرىقى كۆز قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

لېكىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ رۇھىي ھالىتىنى تەتقىق قىلغان، خەلقنىڭ ئىنقىلاپ دەۋرىدىن بېرى كۈچلىنىپ كېلىۋاتقان مىللەتپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى، ھازىر دۈشمەننىڭ قانلىق زۇلۇمى ۋە قانلىق باستۇرۇشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۈچەيگەن غەزەپ ۋە نەپرەت ھېسسىياتىنى تارىخ ۋە سىياسەت نۇقتىسىدىن زەربىدىن ئويلىغان كىشىلەر، بۇسۇنۇلغان جىددىلىك بىلەن، «ھەرگىز تۈگىمىدى ۋە ھەرگىز تۈگىمەيدۇ!» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ئۇلار بۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىشتە ئىنتايىن ھەقىلىق. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستان خەلقى، يىگىرمە يىلدىن بېرى دۇنيادىكى ئەركىن مىللەتلەرنىڭ ئەزىزلىكىنى، ھەرخىل ھەققە ئىگە ئىكەنلىكىنى، مائارىپ، تىجارەت، دېھقانچىلىق، سانائەت، ئەسكىرىي ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇ مىللەتنىڭ پايدىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ كەلمەكتە.

ئاسارەت ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ خارلانغان، ھەرقانداق ھەق - ھوقۇقتىن مەھرۇم، ھەرخىل زۇلۇم ۋە قىيىن - قىستاق ئاستىدا ئېزىلىۋاتقانلىقى، ھەر ئىشتا دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئارقىسىدا قالغانلىقى، مائارىپ، ئىقتىساد ئىشلىرى ۋە تەبىئىي بايلىقنىڭ ھەممىسى دۈشمەننىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىكەنلىكى ۋە خەلقنىڭ پۈتۈن ئىجتىمائىي مەنپەئەتلەردىن مەھرۇم قىلىنغانلىقىنى شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئاشكارا كۆرۈپ يەتمەكتە. شۇنداقلا دۇنيا مىللەتلىرى قاناردا ئىززەت - ئابرويغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئەڭ ئەقەللى ھەقلىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، بەخت - سائادەت ئىچىدە ياشاش ئۈچۈن، باشقا قانخور زالىملار ئالدىدا ھايۋان پادىلىرىغا ئوخشاش ياشاشتىن قۇتۇلۇپ، ئىنسانلىق ھەقلىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن - ياتلارنىڭ ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇپ، يەرلىك ۋە مىللىي بىر ئىدارىي تەشكىل قۇرۇشتىن باشقا چارە يوقلىقىغا، شەرقىي تۈركىستان خەلقى چىن كۈڭلىدىن ئىمان كەلتۈرمەكتە.

دۈشمەننىڭ قۇدرەتلىك كۈچى، قانلىق زۇلۇمى، ئالدامچى تەشۋىقاتلىرى، ئۆيدۈرما نامايىشلىرى بۇ

ئىماننى سۇسلاشتۇرالمايدۇ! بەلكى، بۇ ئىشلار خەلقىمىزنىڭ بۇ ئىماننى كۈچلەندۈرۈپ، دۈشمەنگە بولغان ئاداۋەت ۋە نەپرەت ھېسسىنى ئاشۇرۇشتا ئەڭ مۇھىم ئامىللاردۇر. بۇ سىياسەت ۋە تارىخ سەھنىلىرىدە ئىسپاتلانغان بىر ھەقىقەتتۇر.

دۈشمەننىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇق ۋە جاللاتلىق بىلەن خەلقنى قۇرقۇتۇشى، بىرقىسىم ۋىجدانلىقلار ۋاسىتىسى بىلەن قۇرقۇتۇپ، بېسىم ئىشلىتىشلىرى كۆرۈنۈشتە خەلقنى بىرمەزگىل قۇۋۋەتكە بويۇن ئېگىشكە مەجبۇر قىلدۇ. ئەمما، يۇقىرىقى مۇقەددەس كۈچلۈك ئىمان ۋە ھەقىقىي مەنىۋى قۇۋۋەت ئۆچكەن يانار تاغنىڭ بىرمەزگىللىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش كۆرۈنۈشتە غەپلەت ئۇيقۇسىغا ياتقىندەك قىلىنىپ، ئەمەلىيەتتە، ئىچ - ئىچىدىن قايناپ، ھارارىتىنى دايمىم ئاشۇرماقتا. بىر يەر تەۋرەش (سىلكىنىش) ياكى باشقا بىر كىچىككىنە ھەرىكەت نەتىجىسىدە بىردىن يالقۇنلىنىپ تېشىپ، ھەرقانداق توسالغونى ۋە ھەرقانداق دۈشمەننى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋېتىش قۇدرىتىنى ھەر زامان ئۇلغايىتىپ تۇرىدۇ. چۈنكى، مۇنداق بىر مىللەتنىڭ مەڭگۈ ئەسەرلىكتە قالمايدىغانلىقى ۋە دۈشمەننىڭ بېشىغا بىر بالا كەلگەن زامان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىردىن ھەرىكەتلىنىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، شەرەپلىك ھاياتقا ئېرىشكەنلىكى، تەجرىبىلەردىن ئۆتكەن بىر ھەقىقەتتۇر. زۇلۇم سىياسىتىنى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسى قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ئۇزۇنغا قالماي ھالاك بولۇشى ۋە تارىخ سەھنىسىدە بىر ئىبرەت مەنزىرىسى قىلىپ كۆرسىتىدىغانلىقى ئاللاھ ئائىللىرىنىڭ ئېنىق بىر ئادىتىدۇر.

دۈشمەننىڭ، زۇلۇم ۋە ئىستىباد يولى بىلەن خەلقنى ئۆز مىللىتىدىن تاندۇرۇش ئۈچۈن ۋە يالغان تەشۋىقاتلار بىلەن ئۇمىللەتنىڭ تەقدىرىنى ئۆز پايدىسىغا قۇربان قىلىش ئۈچۈن قىلغان تەشەببۇسلىرىنىڭ ئەكسى نەتىجە بېرىدىغانلىقى ئىنسانىيەت تارىخىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئەھۋال دۇر.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ جۇغراپىيىلىك ۋەزىيىتىدىن كېلىپ چىققان قىيىنچىلىق، بۈگۈنكى ۋە بۇرۇنقى پالاكەتلەرنىڭ مۇھىم سەۋەبىدۇر. ئەگەر، بۇ پايدىسىز ئامىل بولمىغان بولسا، شەرقىي تۈركىستانغا ھېچقانداق بىرچەت دۆلەتنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى مۇمكىن ئەمەستى. غەربىي ئاسىيادىكى تۈرك قېرىنداشلىرىمىزدەك ھەرقانداق دۈشمەننى ئۆز ۋاقتىدا ئۇزاقلاشتۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى ۋاقتىدا تولۇقلاپ، دائىم مۇستەقىل ياشىغان بولاتتۇق. لېكىن، بۇ قىيىنچىلىق يەڭگىلى بولمايدىغان قىيىنچىلىق ئەمەس: ئىمكانىيەت دائىرىسى ئىچىدە بولغان ھەرقانچە قىيىن ئىشنىڭمۇ ئىنسان غەيرىتى ۋە پىداكارلىقى بىلەن يەڭگىلى بولىدىغانلىقى ھەرئەقىل ئىگىسىگە مەلۇمدۇر. ئەگەر، ئىنسان غەيرەت ۋە پىداكارلىقنى تاشلاپ، «قازاغا رىزا، بالاغا سەبرى» دەپ، ئاجىزلىق، ھۇرۇنلۇق ۋە قورقۇلۇق يولىنى تۇتسا، ئۇنداق ئىنسانغا ئاسان ئېشىمۇ قىيىن بولۇپ قالىدۇ، ئەلبەتتە.

ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ، تۈركىستاندا دۇنيانى تىرەتكەن خانلىقلارنى قۇرغانلىقى، مۇستەقىللىقلىرىنى ۋە ئىززەتلىرىنى ئەسەرلەرچە ساقلاپ قالغانلىقلىرى تارىختا پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم. ئۇلارنىڭ

زامانىسىدىمۇ ھازىرقى جوغراپىيىلىك قىيىنچىلىق بار ئىدى. پەقەت، ئۇلارنىڭ غەيرەت ۋە پىداكارلىقى ئۇ قىيىنچىلىقنى يەڭدى ئەمەسمۇ؟ دېمەك، بىر مىللەتتە ۋە تەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئۇرغۇپلا تۇرىدىكەن ئۇ مىللەتنىڭ مۇقەددەس مەقسىتىگە توسالغۇ بولىدىغان سىياسىي، جوغراپىي ۋە باشقا ھەر قانداق قىيىنچىلىق ھەل بولىدۇ، ھەرقانداق دۈشمەننى يېڭىپ كېتەلەيدۇ.

بۇ قىيىنچىلىقلار، ئۇنىڭ مەقسەتلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى بىر ئاز كېچىكتۈرسىمۇ، پۈتۈن خەلق ئۈمىدسىزلەنمەي، بىرلىك ۋە پىداكارلىق بىلەن تىرىشىپ، پۇرسەتلەردىن ياخشى پايدىلىنىپ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىدىغانلا بولسا، كۆزلىگەن مەقسەت - مۇرادىغا چوقۇم يېتەلەيدۇ. بۇلار تارىختا بىلىنگەن ھادىسىلەردۇر.

مانا، شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە بۇ نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارايدىغان شەرقىي تۈركىستان پەرزەنتلىرى يۇرت ئىچىدە ۋە يۇرت تېشىدا خېلى كۆپ ساننى ئىگەللەيدۇ. بۇلارنىڭ مەۋجۇدلىقى ۋە تەن ۋە مىللەتنىڭ غايەت پارلاق ۋە سائادەتلىك كېلەچەككە ئېرىشىدىغانلىقىنىڭ مۇھىم ئامىلى. بۇلارنىڭ مەيلى يۇرت ئىچىدە بولسۇن ياكى يۇرت تېشىدا بولسۇن مۇمكىنقەدەر توغرا ھەرىكەتتە بولغانلىرى ئومۇمىي خەلقنىڭ يۇقىرىقى مۇستەھكەم ئىمانى ۋە ھېسسىياتى بىلەن بىرلىشىپ، ناھايىتى كەڭ ۋە پايدىلىق بىر ئىنقىلاب ھەرىكىتىنى مەيدانغا كەلتۈرگۈسى! كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى تۈگىمىدى. مۇستەقىللىق نېمىتى قولغا كەلگىچە بۇ ئىنقىلابنىڭ تۈگىشى مۇمكىن ئەمەس!

ئولۇق ۋە قادىر تەڭرىمىزدىن پالاکەتكە

ئۇچرىغان بەندىلىرىگە رەھمەت

ۋە نۇسرەت، دۈشمەنلىرىگە

غەزەپ ۋە مەغلۇبىيەت

تەلەيمىز.

ئامىن!

ھىجرى 1359 - يىلى، رەبىئۇل ئاۋۋالنىڭ 10 - كۈنى، پەيشەنبە (1940 - يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى)
كابل، ئافغانىستان.

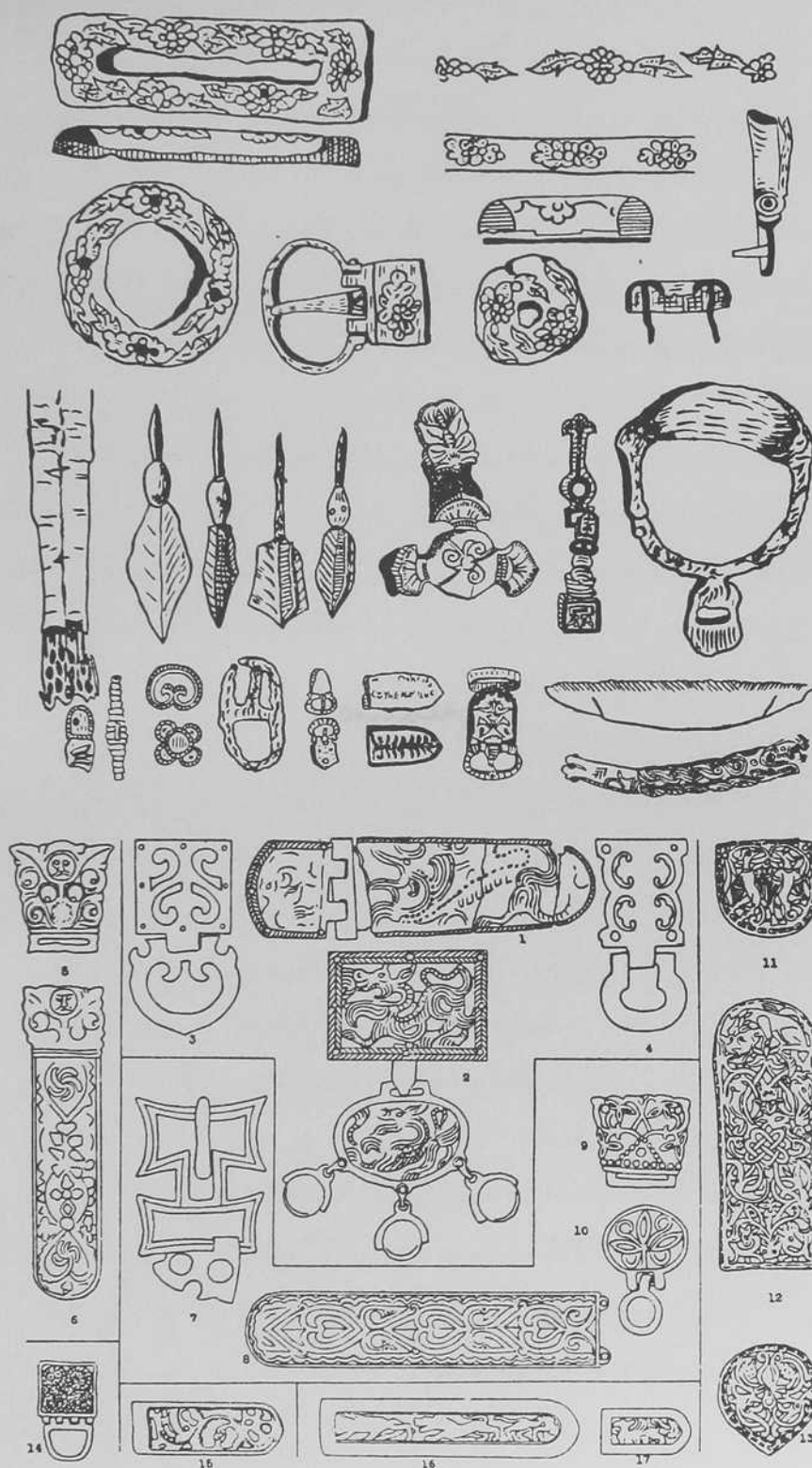
مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا

(ئىمزا)

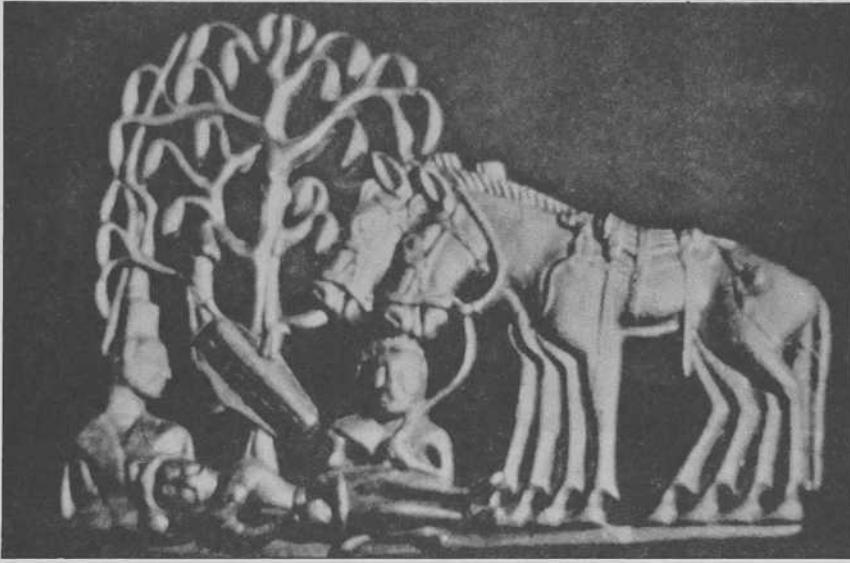

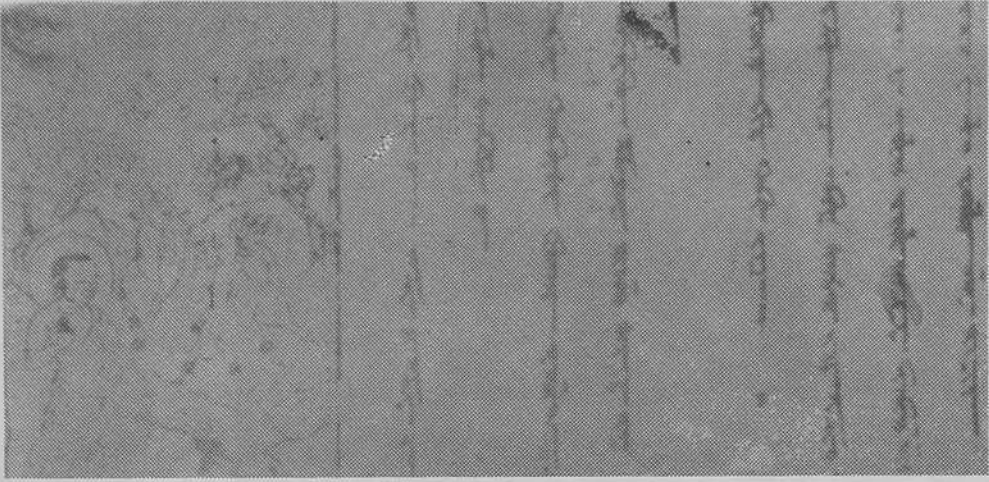
رەسىملەر

تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىن تېپىلغان ھەرخىل ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار. (يۇقىرىدا) ھۇن دەۋرىگە ئائىت (ئاستىدا) كۆكتۈرك دەۋرىگە ئائىت ھەرخىل جابدۇق ۋە زىننەت ئەشياسى.

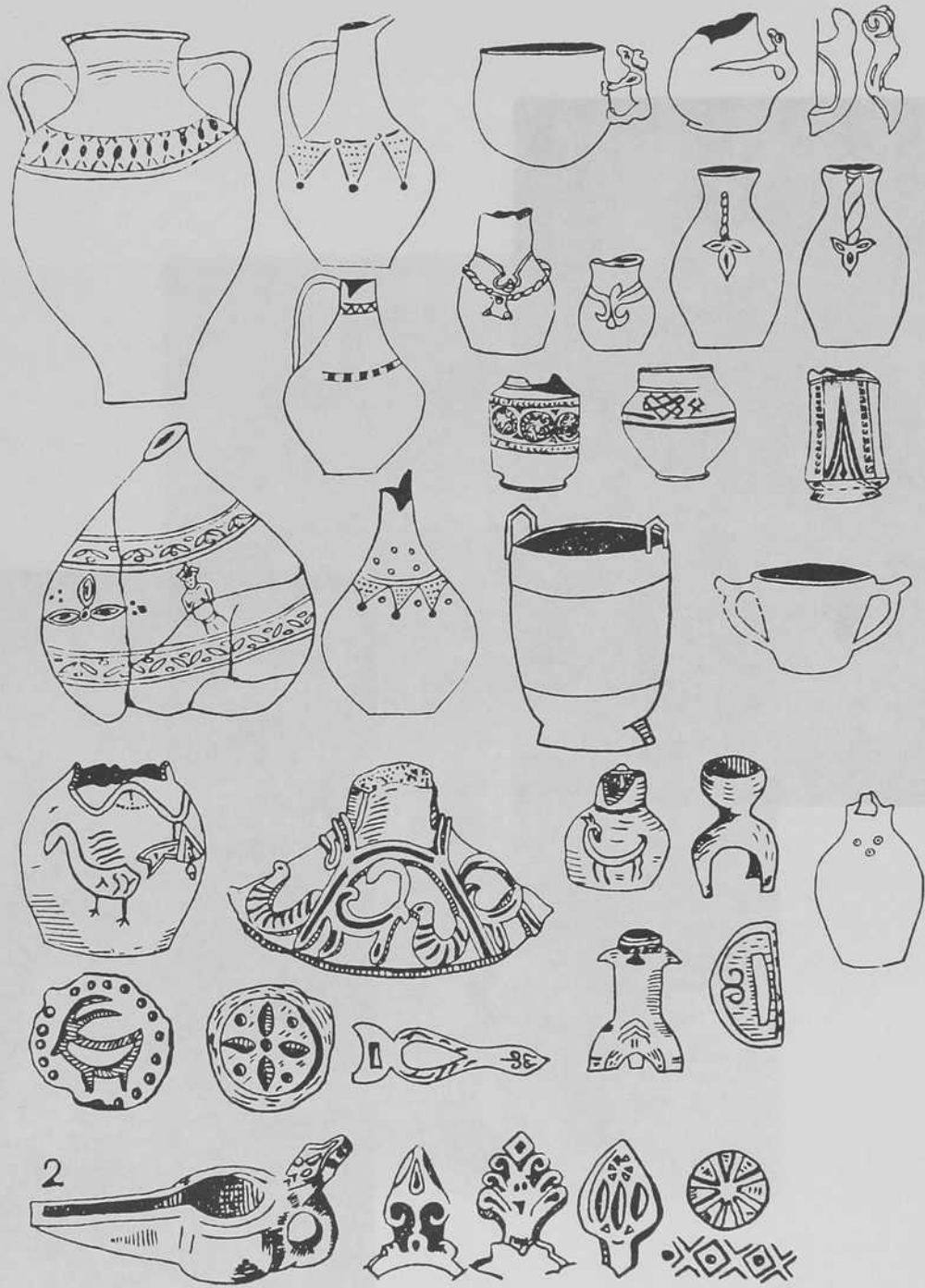
يۇقىرىدا - ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىن قېزىۋېلىنغان ساقالار دەۋرىگە ئائىت ئالتۇن قايتان (ساۋۇت) ۋە بىر قۇيما لەۋھە رەسىم (موسكۋا ۋە لېنىنگراد مۇزېيلىرىدە ساقلانماقتا). تۆۋەندە - ئالتاي قورغىنىدىن تېپىلغان، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن، «لاچىن قاناتلىق قالپاق كەيگەن، ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا قاراپ ئوق ئېتىۋاتقان چەۋانداز» نىڭ تۇچتىن قۇيما (لەۋھە) رەسىمى.

7- ۋە 8 ئەسرلەردە شەرقىي تۈركىستاندا ئىشلىتىلگەن ياغاچ تاختا ئويما مەتبەئەسىدە بېسىلغان

ئۇيغۇرچە تېكىست ۋە رەسىم (بېرلىن مۇزېيىدا ساقلانماقتا).

تۆۋەندە - ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك شەكلى

قارلۇقلار ۋە قاراخانلار دەۋرىگە ئائىت تەڭرى تاغلىرى ئېتەكلىرىدىن تېپىلغان ساپال قاچا - قۇمۇچ ۋە باشقا بۇيۇملار

يۇقىرىدىكى رەسىم - چىيەنلۇڭ (1763 - 1795). ئاستىدىكى رەسىم زوزۇڭتاڭ (1776 - ؟)

ياقۇپ بەگ، ئاتىلىق غازى (بەدۆلەت)

ئوڭدىكى رەسىمدىكى - جىن شۈرىن، سولدىكى - ياك زىڭشىن.

تۈركىيەدىن كەلگەن مۇئەللىم ئەھمەد كامال ئىلقۇل (ئوتتۇرىدا)،
شەرقىي تۈركىستانلىق ياشلار بىلەن بىللە (1913) - يىلى قەشقەر.

50

آئیب نونگانه بلون مایه نیلای مشهورین لایونیکورنا شفا غم کیلیک
 نونگان بلون سو قوشوبا بند سو قیغیزلای خواجہ نیاز حاجی ایگرش تام
 غم جقیب کیتب، محو دخیلی شکیت غم کیلیک تور دی. ناشقا غم نام
 استیلا اتکن نونگان لاریکی ساعه کیلیک نور احمد بیگ بلون سو
 شونمانده دی نور احمد بیگ اوزی ثبات لایونیکورنا غم کیلیک سانی
 بو شاقای یلگرم کون مقداری مایه ایتردی، یاغنه تورالدرایم
 لایونیکورنا، مع هذائبات بلون مایه قلیب تور دی، نونگان لاکوب
 تلقایه اوجوب نوردی نونگان ایچیده کی مجوری عکزه قلیقان تورک کیتب
 لاریکیکی نور احمد بیگ مکرلری حصار دن سوب برین اوزی
 نونگان لاریکیکی شمعیدر لاریکیکی کیکیکی کیکیکی کیکیکی
 مجیدر مغلوب بولوب تاراشیر کوجا غم کیلیک، کوجا غم ایلی دن تورنک
 خطای لاریکیکی برلا شیب فیله توله قوه غم بولوب ناشقا غم ییب
 کیکیکی کیکیکی مایه سیدر نصاف کیلیک ایتردی، دیک ماجونیکه تمام توتی
 بلون یکی ساعه بجوم ایتردی، بوارده محو دخیلی شفا مشهور سو

باش وکیل لاریکیکی ساعه نور احمد بیگ یاردم ده بولدی لاری
 مع ایغ شفا مشهور شمعیدر لاریکیکی، قالمیس مکرلری تارالدری، کیکیکی
 نونگان کیکیکی استیلا ایتردی نور احمد بیگ اوغول لاکوب شمعیدر
 ولدی.

خواجہ نیاز حاجی ایگرش تام دن کیلیک، شوگون لاریکیکی اور
 ایچ توتی کوجا غم کیلیک ماکان ایتردی، ماجونیکه ناشقا غم ایتردی
 خواجہ نیاز حاجی لاریکیکی ساعه غم کیلیک، خلق حکومت صدر اعظم لاریکیکی
 ساعه ساعه کیلیک ایتردی، خواجہ نیاز حاجی محو دخیلی لاریکیکی بول، برین
 استقلال! بیراغش شمعیدر تور و بجان برین، بیره برین جمعیاده
 آتفا ملا شقان شبنم نونگانه یارین، بولار کیم کیم کیم
 ایتردی باش وکیل فی توتدی لاریکیکی، بولار کیم کیم کیم
 خواجہ نیاز حاجی، محو دخیلی لاریکیکی شبنم شبنم شبنم شبنم
 لاریکیکی لاریکیکی وکیل ثبات عبداللای اولدی شبنم شبنم شبنم شبنم
 دیلار - یسفا جان لاریکیکی تور جان طرفه قالدی اوزار کیم

کیم کیکیکی کونلده محسوس لایونیکورنا، بلان انقلابی لایونیکورنا یولباس بیگ

خواجہ نیاز حاجی بلان آراسی بولوب ماشه ماجونیکه ناشقا غم کتدور.

تألیق مجاهد لاریکیکی سید دوام ایتره دور.

بولوشو قلیق ده ایکی تاش منقودن جانک سینگ دوشه آتلیق بر

کیمی برنجی ملحق کیم، فل آلیب جقیب خواجہ نیاز حاجی بلان کور و شوب

تورکستان فی مفلستان غم اوخته روس لاریکیکی سید بر حکومت تور ب

خواجہ نیاز حاجی فی رئیس جمهور قلیماقی و بوشو سید یاردم آتک کیم اوزی لاریکیکی

بولوب بر آری خواجہ نیاز قاشیده تورادر خواجہ نیاز حاجی بوسوز لاریکیکی

رد ایتمه بولار اعتماد ایتردی حرکت ایتمه بولار جانک سینگ دوشه ثبات

کتبه دور، قومول انقلابی لاریکیکی امید سیز لاریکیکی حاله کلا دور.

1931 میل آخیر لاریکیکی ایتردی تورخان انقلابی باشلانادور، تورخان خلقی

بیک شوبین نیکه قومولده بولسون و یاغنه برلر که ظلم استبداد لاریکیکی

ثمن واهدینک «ثقلاب خاترسی» دین بر قانچه بهت. (مه مه مه د ثمن بوغرا نارخسیدین ثپلندی، ن. ش. ه.)

يۇقىرىدىكى رەسىمدىكى - خوجىنىياز ھاجى، ئاستىدىكى - ماجۇگىيىڭ.

خوتەن ھۆكۈمدارى مەھمەد نىياز ئەلەئاخۇنۇم (مېلىك ھەزرىتىم)

خوتەن ئىنقىلابچىلىرىدىن بىر گۇرۇپ

(ئۆلتۈرغانلار، سولدىكى 1 - مەھمەد ئىمىن بۇغرا (قاراچاپان بىلەن)، 2 - بەدرىدىن خان ئاقساقال. ئۆرەتۈرغانلار سولدىن 1 - ئابدۇلكىرىم ھاجىم، 2 - قۇربان دەللەك، 3 - شىر ئەلىخان ھاجىم، 4 - تۇرسۇن باقى خان، 5 - خالىق ساقى، 6 - قويچى مەنسۇر ھاجىم، 7 - سىيد ئۆمەر خان ئىشان.

خوتەن مۇجاھىدلىرىنىڭ ئەسكىرىي يىغىلىشىدىن بىر كۆرۈنۈش. سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان كىشى خوتەن ھۆكۈمىتى باش قوماندانى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا، 1932-يىلى خوتەن ئىلچى شەھەر راۋاق مەيدانى¹²¹.

¹²¹ بۇ رەسىمنى ۋە 483 - 488 - 490 - بەتلەردىكى رەسىملارنى ئا. فوربەس، «چىن ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە مىلتازىستلار - سىڭگىياڭ جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1911 - 1949 يىللىرى سىياسى تارىخى» دېگەن ئەسىرىنى نەشر قىلىش ئالدىدا ئەنقەرەگە، م. ئى. بۇغرا ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەندە تەقدىم قىلغان (ن. ش. ھ.).

سابىت داموللا ھاجىم قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ بىر قىسمى ئەزالىرى بىلەن بىرگە

No. 218 of 1933
Valid for journey to India
Issued at B. O. Bunge
24.10.33. H. B. M. Consul - General

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشلىقلىقى

Passeport No. ....

Identite	Nom	اسم	محمد ارىم
	Nom du pere	اتىسىنىڭ نامى	كەرىم ئاھىيى
	Résidence	مەنى	تاشقورغان
	Profession	ھەرى	تاجارت
	Lieu de naissance	تۇغۇلغان جايى	تاشقورغان
Description	Nationalité	تەبىئىيەت	ئىككىنچى تەبىئىيەت
	Destination	باراۋورغان جايى	ھىندىستان دورى تاشقورغان
	Age	ياشى	۲۰ يىل
	Taille	دى قامى	۱۷۰ سانتىمېتىر
	Yeux	كۆزى	قارا
Signes distinctifs	Barbe et moustache	ساقال ۋە دۈرۈت	يوق
	Signes distinctifs	بىرەر ئىشارەت	يوق

Le présent passeport procure à son porteur Pendant son voyage et ses arrêts L'aide et la protection des officiers civils et militaires des états amis ou alliés de La Charqie Turkistan.

اۋشىق بول خەتۈن مەقسۇد بول تۈرۈر ھەكە
شول ھەتتە تۈۋب كۆر تارغۇچى كىشىگە
بول اۋشىق ۋە شەۋە استقامت قىلىپ تۇرغان
جەمەت، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە
يۈرۈش ھەتتە تۈۋب كۆر تارغۇچى كىشىگە
مەقسۇد بول خەتۈن مەقسۇد بول تۈرۈر ھەكە
سە ۱۳۰۰ ھىجرىيە ۱۲۹۰ [۹] ھىجرىيە كۆيدە
بۇ ھەتتە تۈۋب كۆر تارغۇچى كىشىگە
مەقسۇد بول خەتۈن مەقسۇد بول تۈرۈر ھەكە

Fait " ۲۴.۱۰.۱۹۳۳

[شەخس]

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ پاسپورتى

(1933 - يىلى 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ساپىت دامۇللا ھاجىمنىڭ ئىمزا سى بىلەن بېرىلگەن بۇ پاسپورتىنىڭ فوتوكوپىيىسى مەرھۇم ئابدۇرىھىم ئاخۇنباي نىڭ خانىمى نۇرنا ئاخۇنبايىنىڭ قولىدىكى ئەسلىدىن ئېلىندى).

يۇقىرىدىكى رەسىم - مەھمۇد مۇھىتىي (مامۇت سىجاڭ - 1935 - يىلى قەشقەر).
تۆۋەندىكى - بىرگۈرۈپ مۇجاھىدلار.

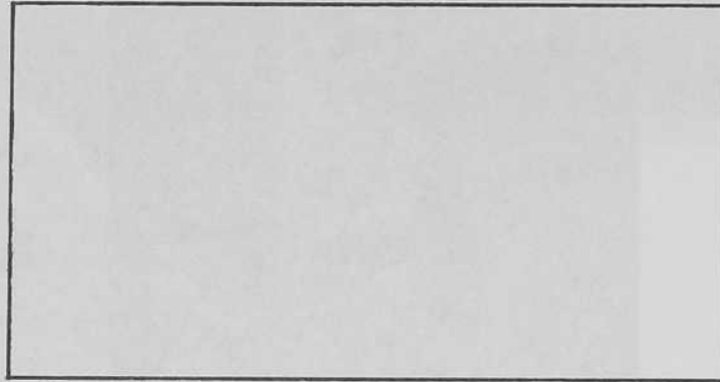
ئەمىر نۇر ئەھمەد (ئەمىر ساھىپ) 1934 - يىلى يېڭىسار

ئەمىر ئابدۇللا (شاھ مەنسۇر) 1934 - يىلى قەشقەر

ئەمىر ئابدۇللا ۋە قوماندانلىرىدىن (ئارقىدا - ئوڭ تەرەپتە شىرئەلى خان ھاجىم، سول تەرەپتە ئەستۇللا ھاجىم 1934 - يىلى قەشقەر).

يۇقىرىدىكى رەسىم - تۆمۈر سىجاڭ قوماندانلىرى بىلەن بىللە .
تۆۋەندە - ئابدۇللا نىياز بەگ 1937 - يىلى شېھىد بولغان (بۈگۈنگىچە رەسمى تېپىلمىدى . بۇ رەسىم
يېرىنى ھۆرمەت بىلەن ساقلايمىز)

يۇقىرىدىكى رەسىم - شېكشىسەي، تۆۋەندىكى رەسىم - ماخوسەن

ئوگدىكى رەسىم - مانى دىنغا ئائىت (8 - ئەسىردە يېزىلغان) ئۇيغۇرچە قوليازمنىڭ بىر ۋارىغى.
 سولدىكى رەسىم - ساپالدىن ياسالغان ئايال تەڭرىنىڭ ھەيكىلى (قاراشەھەرنىڭ سۇچۇق دېگەن يېرىدىن
 تېپىلغان) ھازىر بېرلىن مۇزېيىدا.

سولدىكى رەسىم - دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى گىلەم. ئالتاي قورغىنىدىن تېپىلغان. ھازىر لېنىنگراد مۇزېيىدا. ئوڭدىكى رەسىم - ئۇيغۇر كاتتىلىرىدىن بىرىنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن بايراق. تۇرپاندىن تېپىلغان، ھازىر بېرلىن مۇزېيىدا.

ئوڭدىكى رەسىم - ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) خانى ياغلاقالقۇ. دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆي 98 - بۆلۈمدىكى
 رەڭلىك تام رەسىم. سولدىكى رەسىم - كۈچادىكى مىڭ ئۆينىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەڭلىك
 رەسىملەردىن بىر نەمۇنە.

5 - يا 6 - ئەسرگە ئائىت ئوۋچىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرگەن باسما گۈللۈك شايى. تۇرپان ئاستانىدىن
تېپىلغان (ھازىر ئۈرۈمچى ئارخىئولوگىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا)

15 - ئەسەردە قۇتلۇق نىگار سىزغان ئۇيغۇر ئوردىسى مىنىاتۇرى. ھازىر ئىستانبۇل توپ قاپى سارايى مۇزېيىنىڭ ئارخىپ بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.

خەرىتىلەر

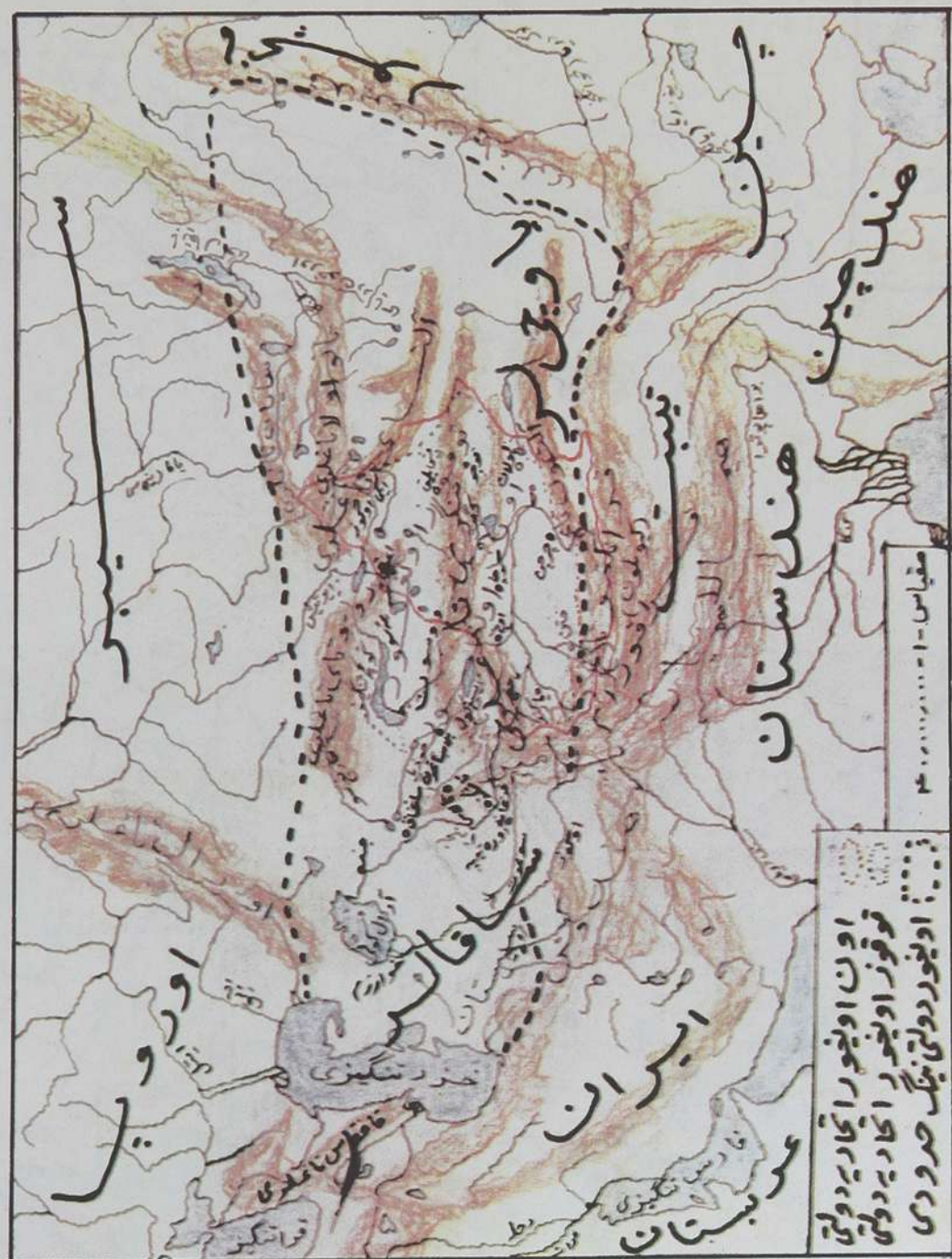
ئاۋرو ئاسىيادا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئورنى

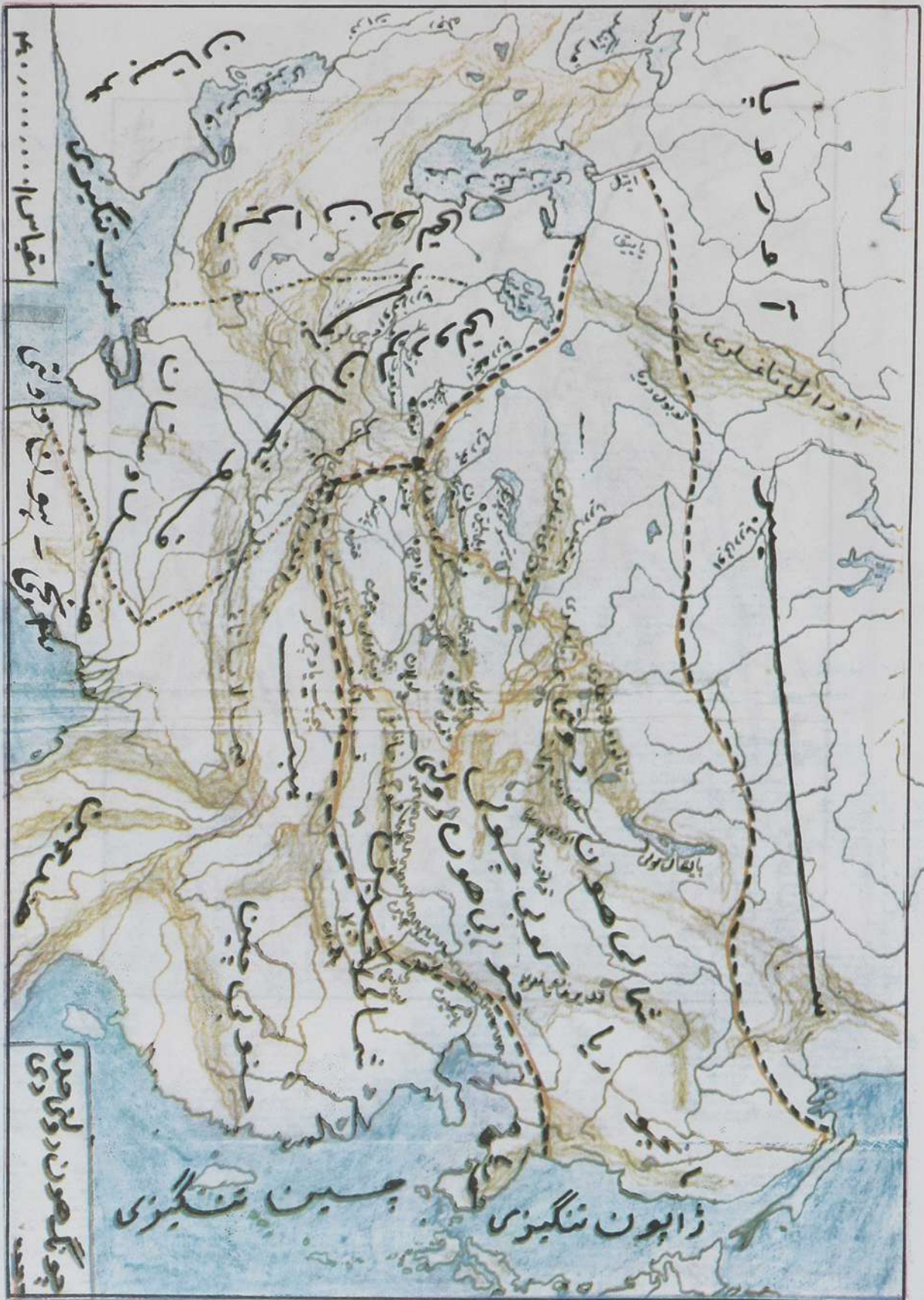
1 - خەرىتە ، تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى ، ئومۇمىي كۆچۈش دەۋرىدىكى كۆچ يوللىرى ۋە كۆچكەن يەرلىرى .

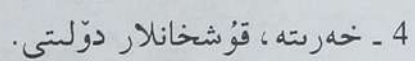

2 - خەرىتە ، ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتى بىرلەشكەندىن كېيىن بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى .

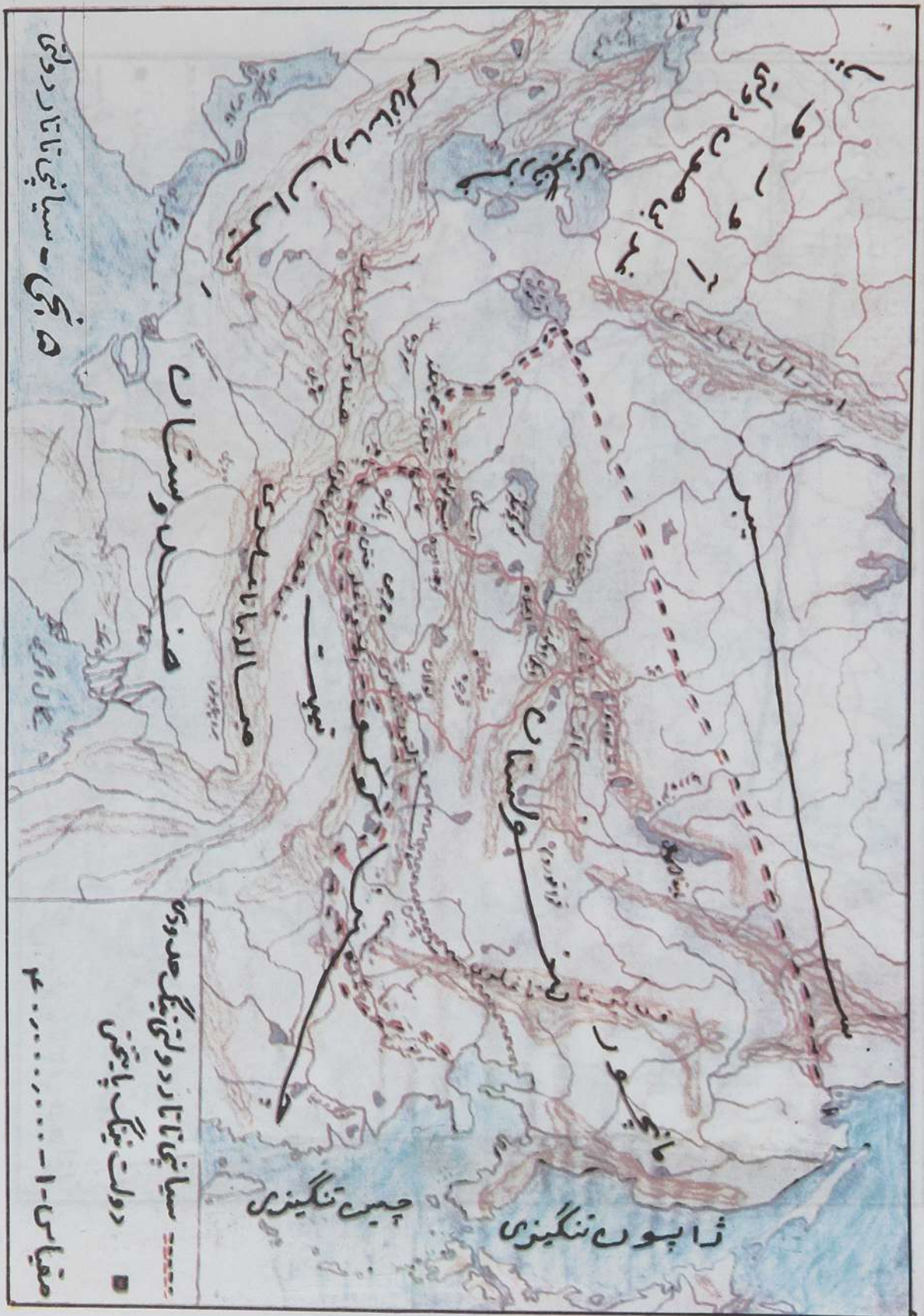

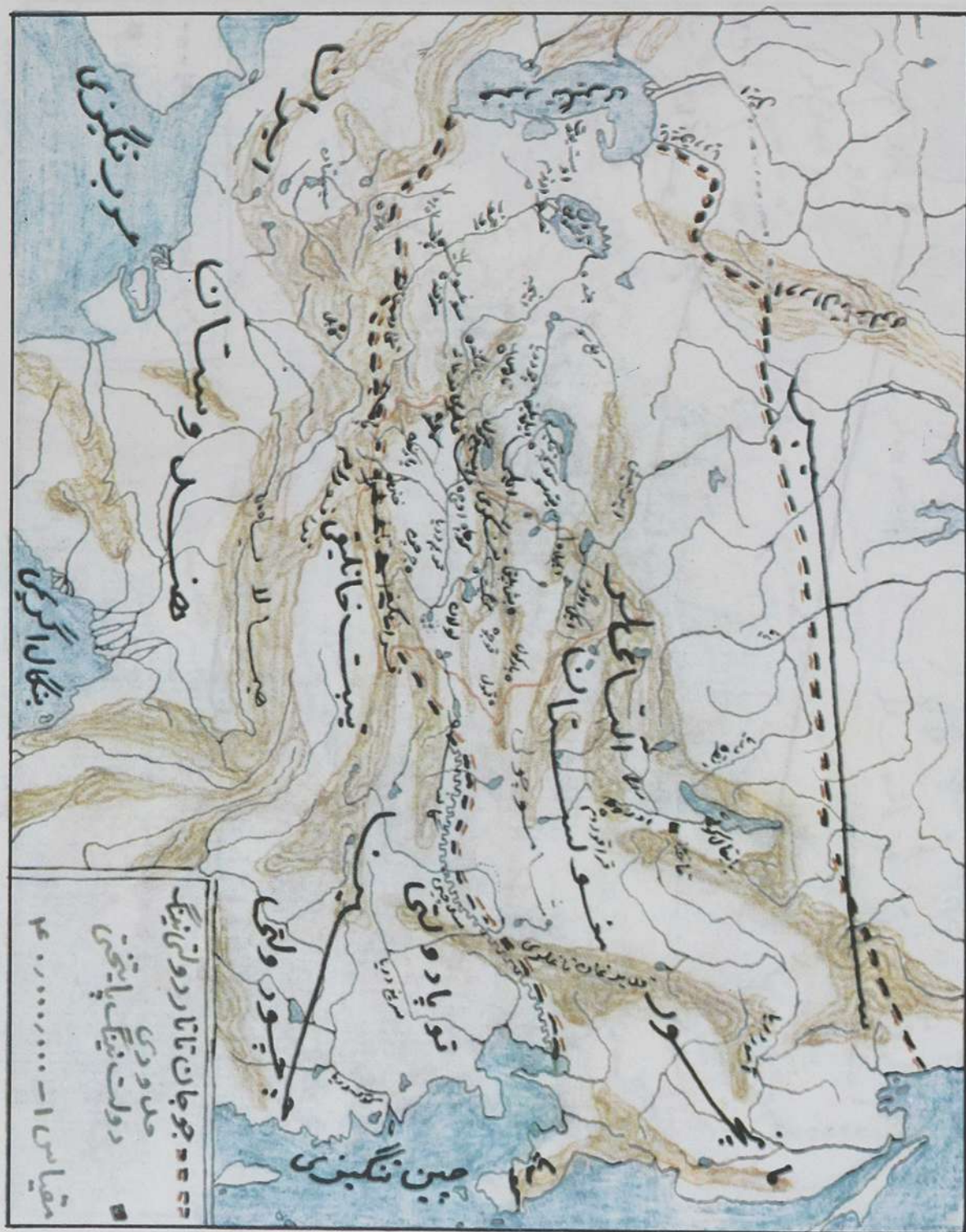

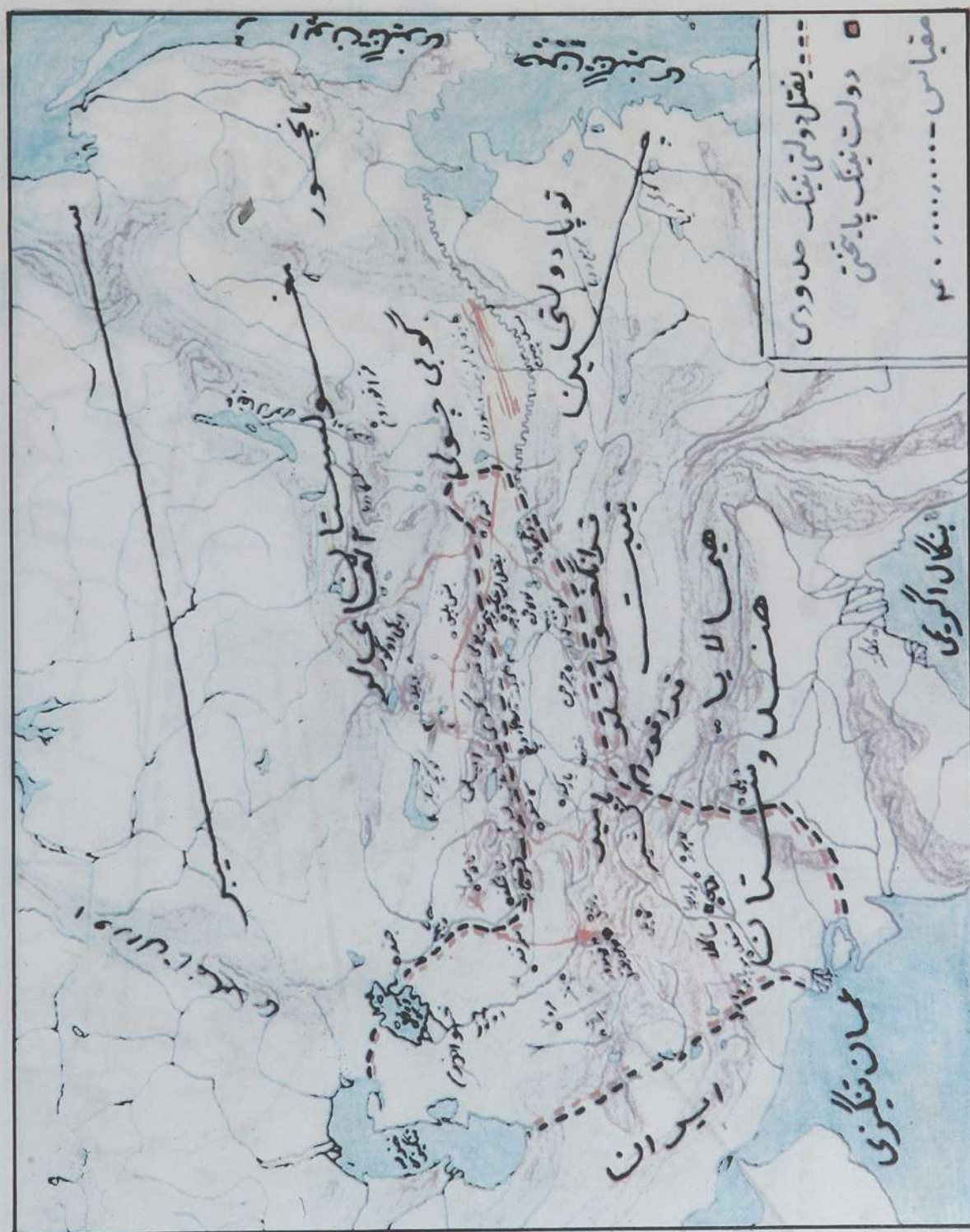

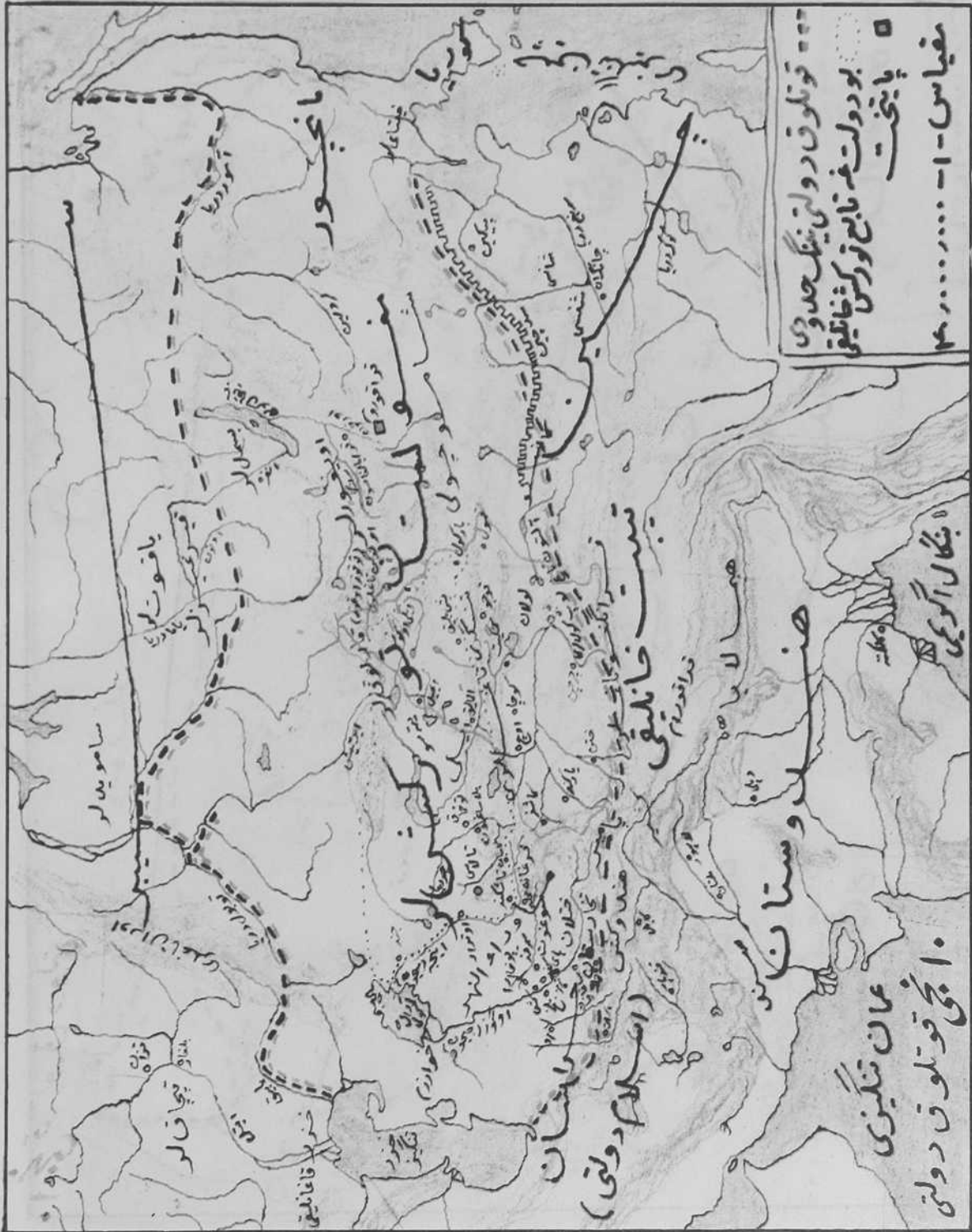

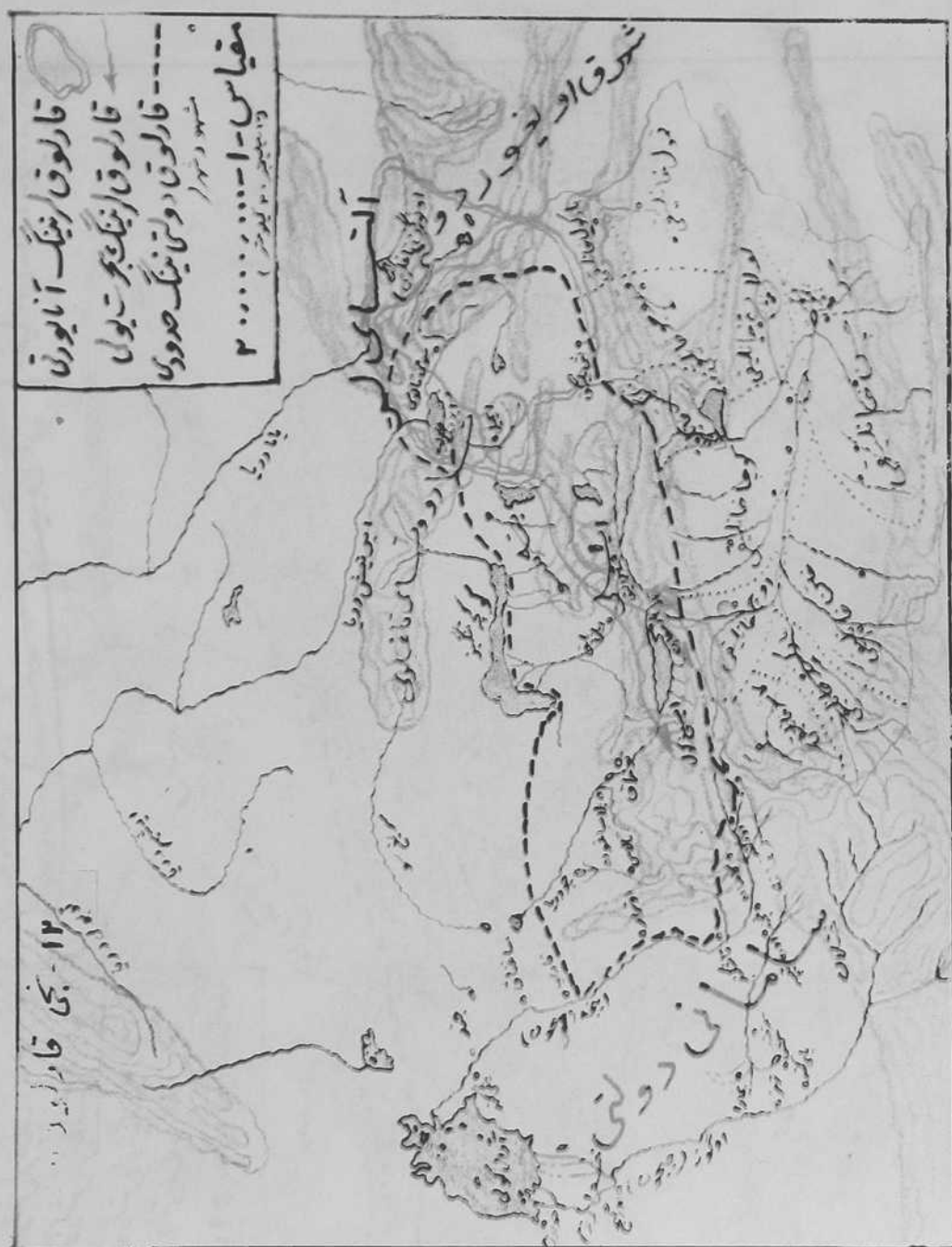

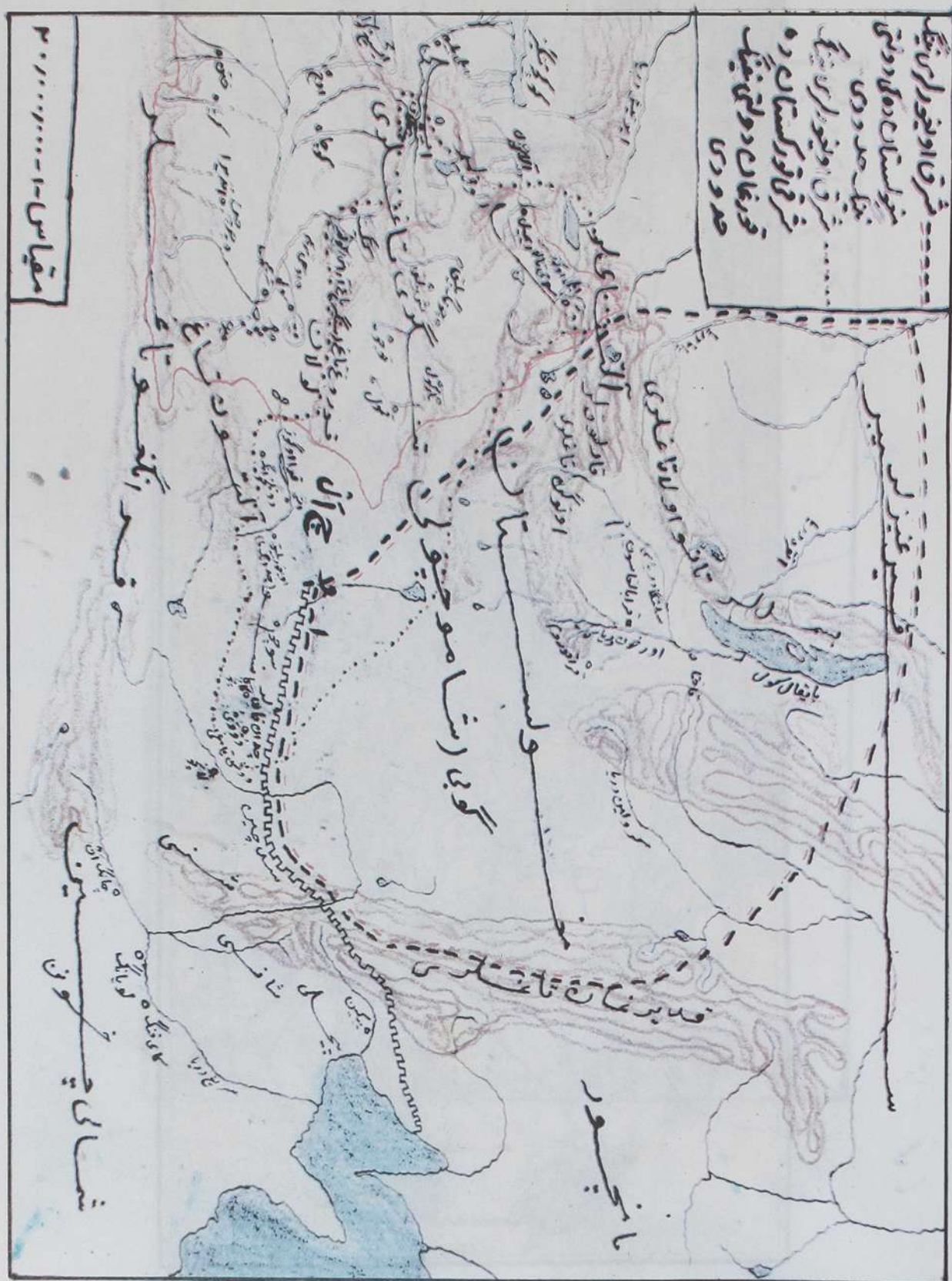

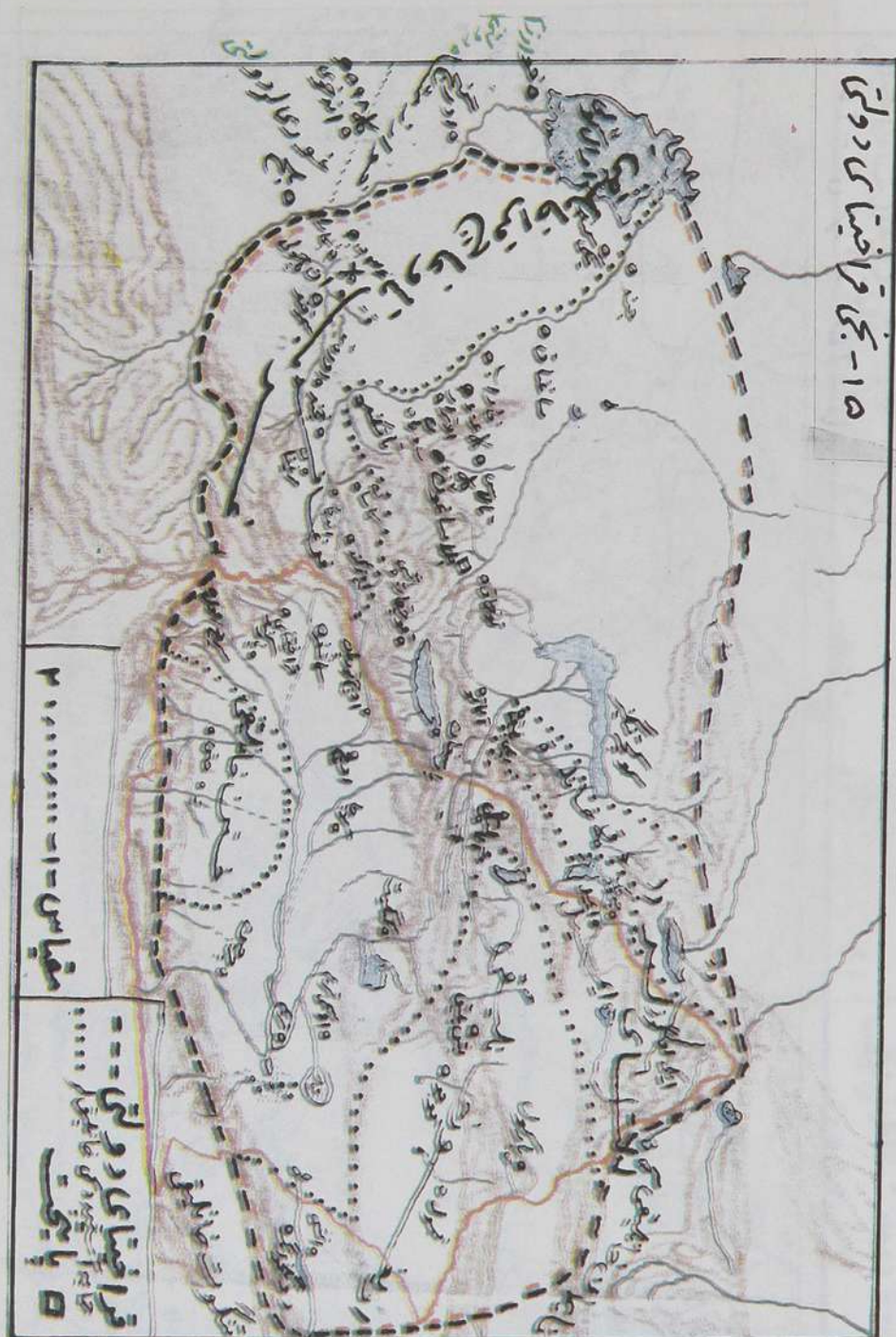

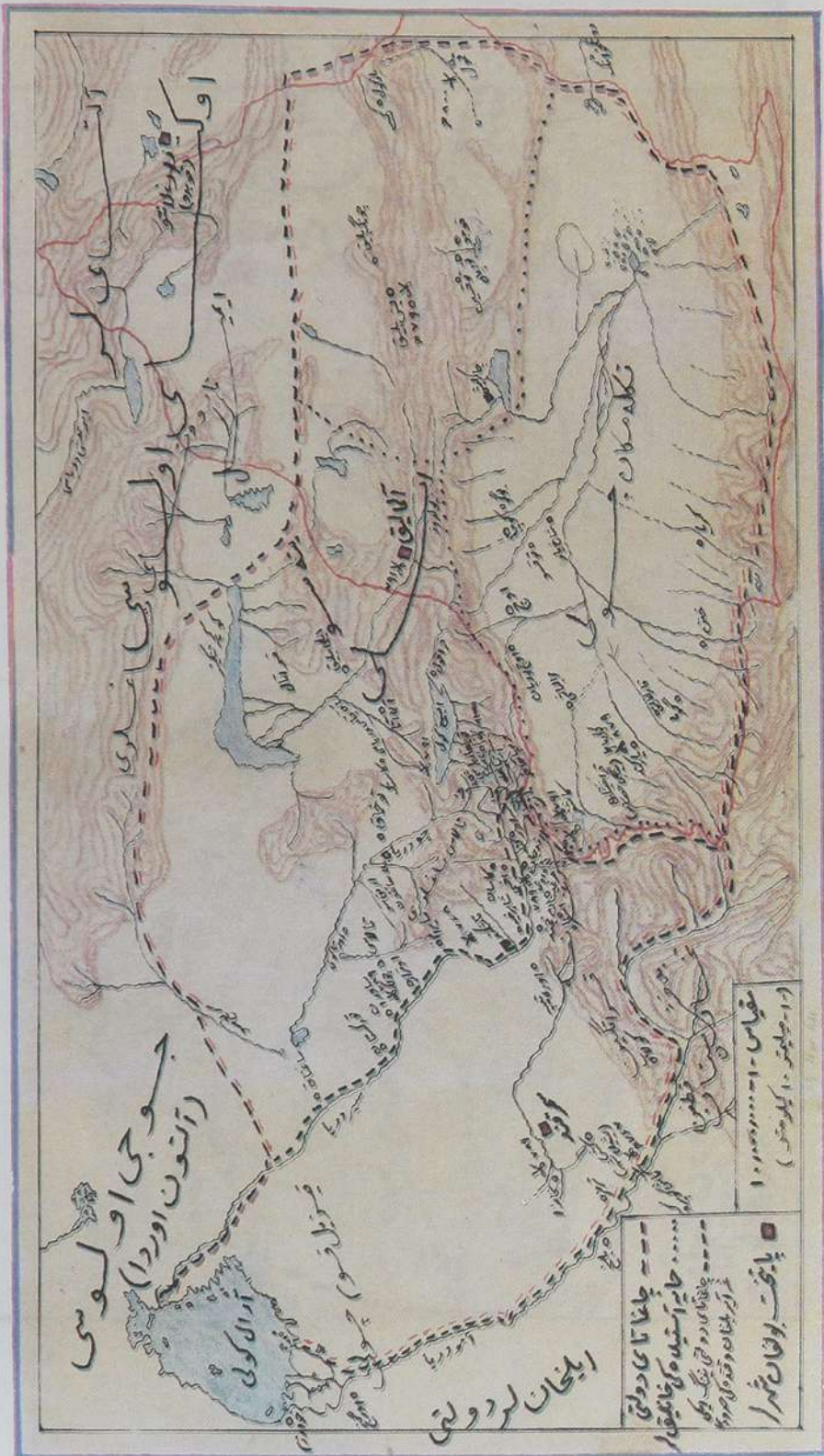

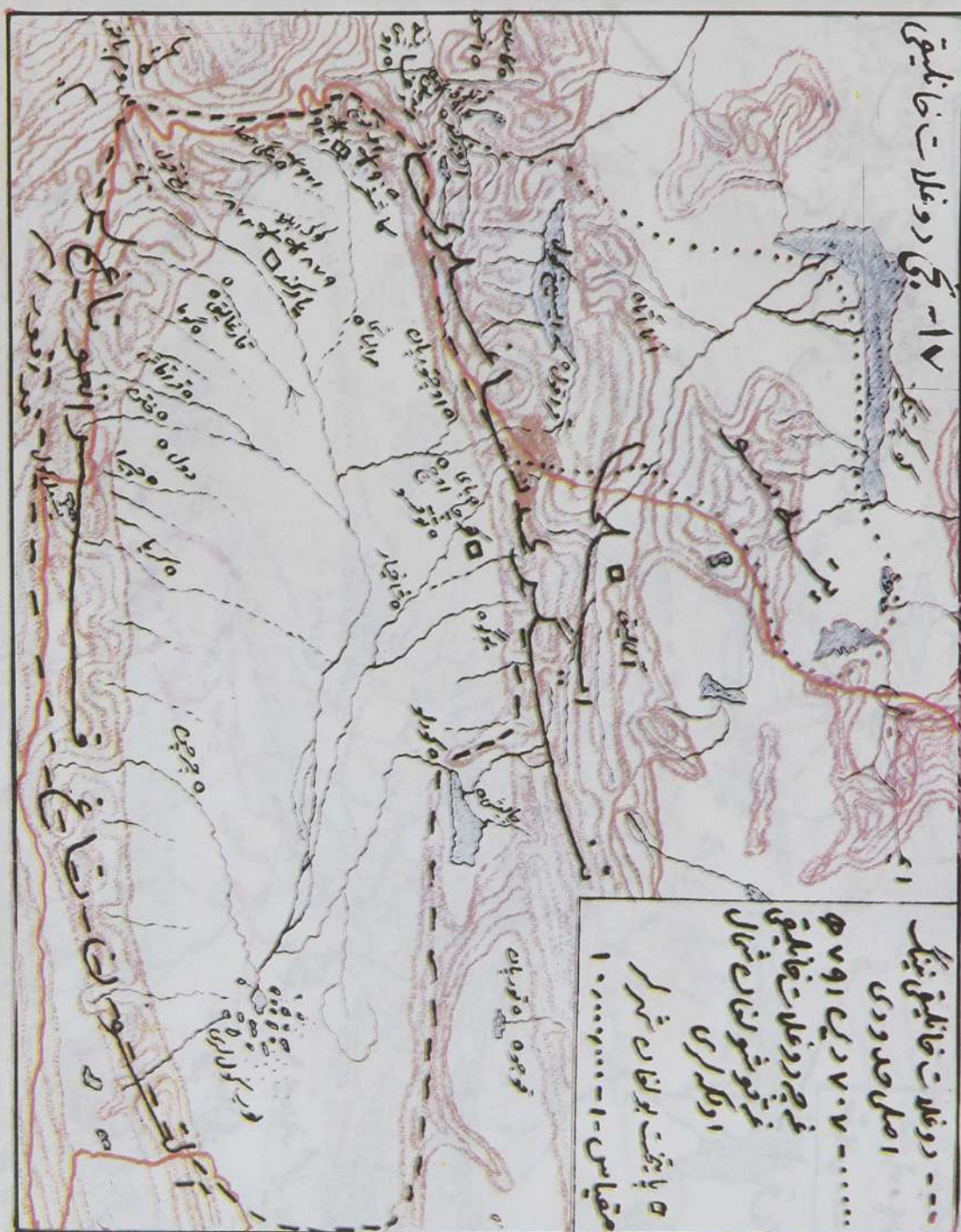

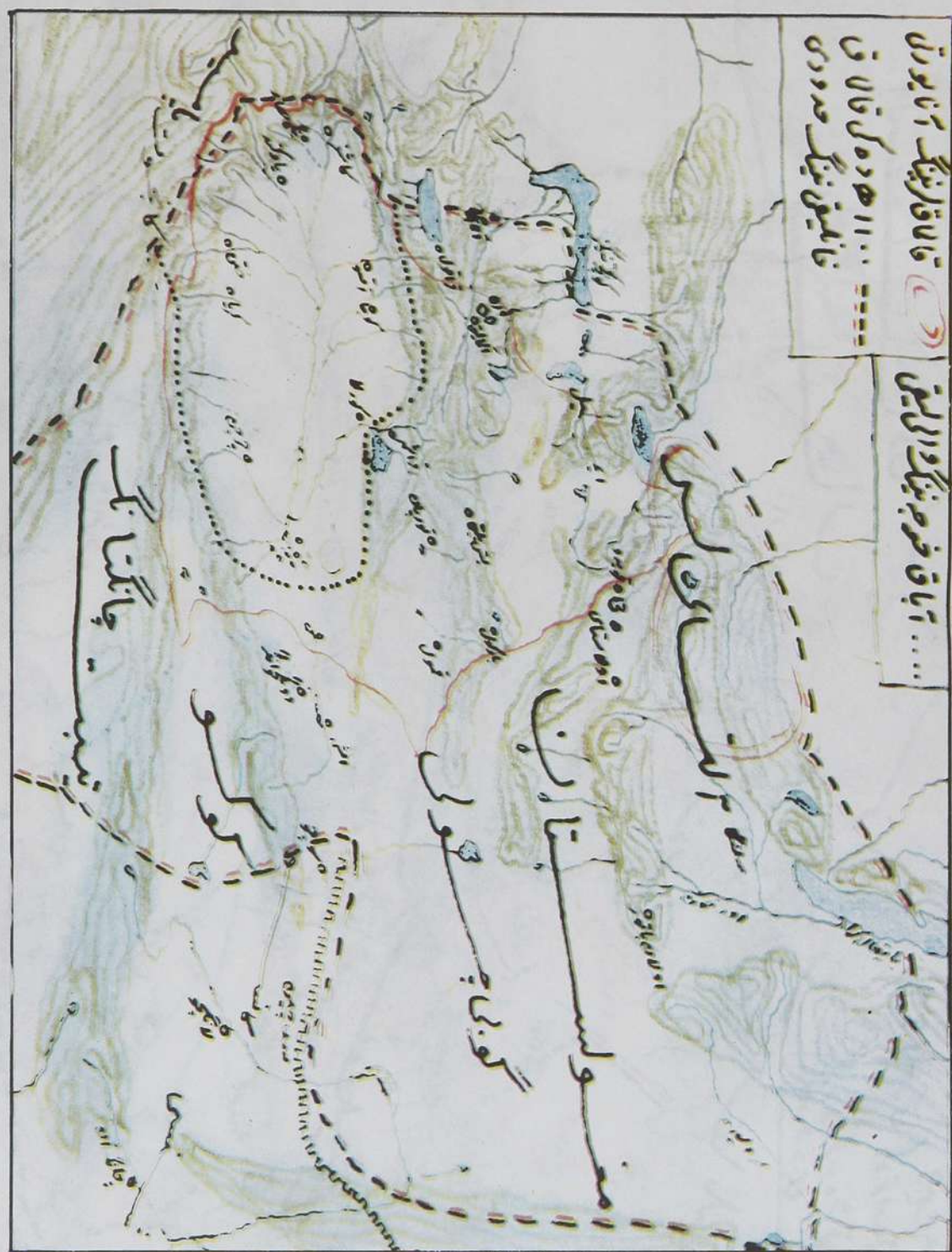

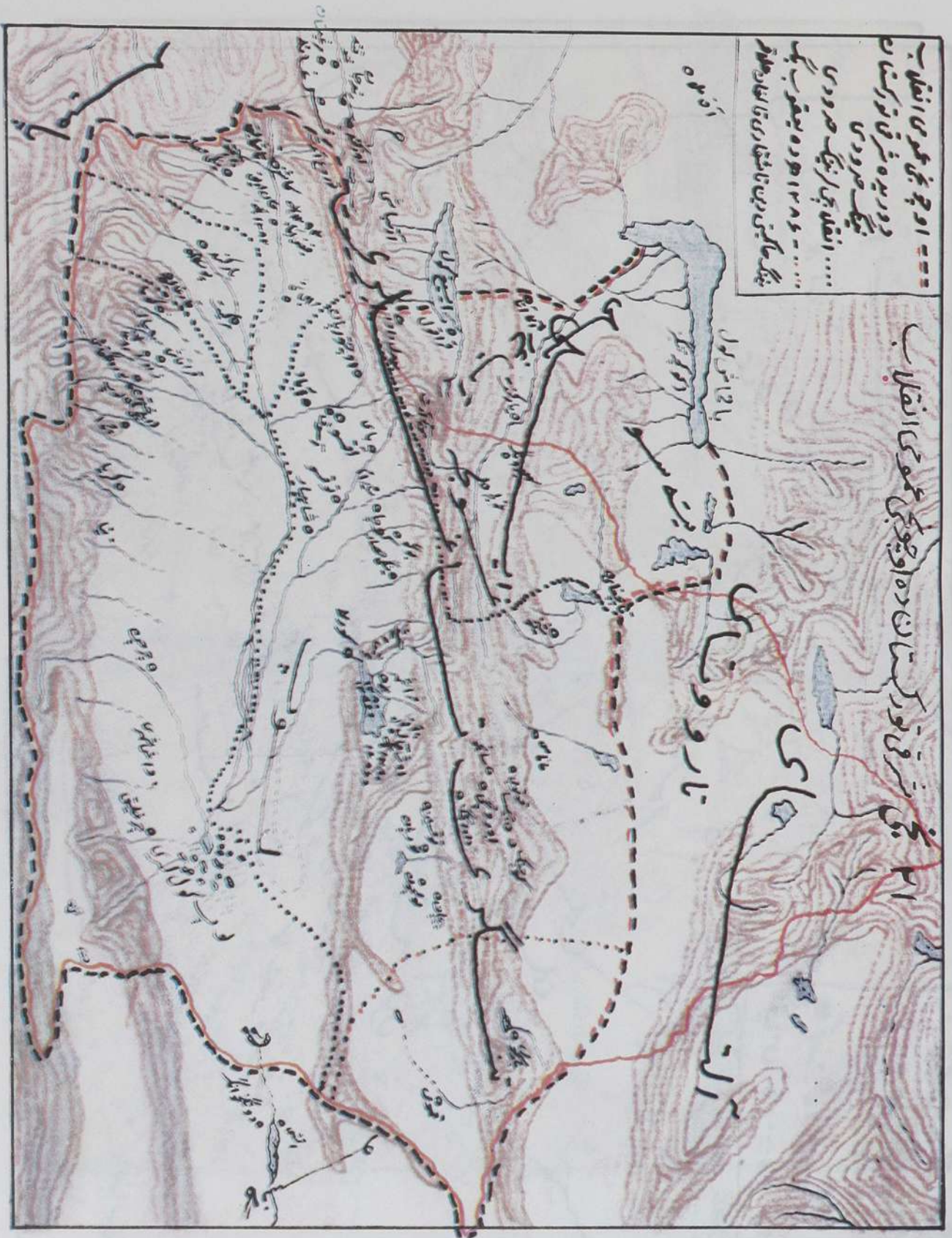

2) خەرىتە. 1 - 2 ۋە 3 - چىن ئىشغالىيىتى ۋە بۇ جەرياندىكى ئىككى قېتىملىق ئومۇمىي ئىنقىلاب دەۋرىدە شەرقىي تۈركىستان چېگرىسى.

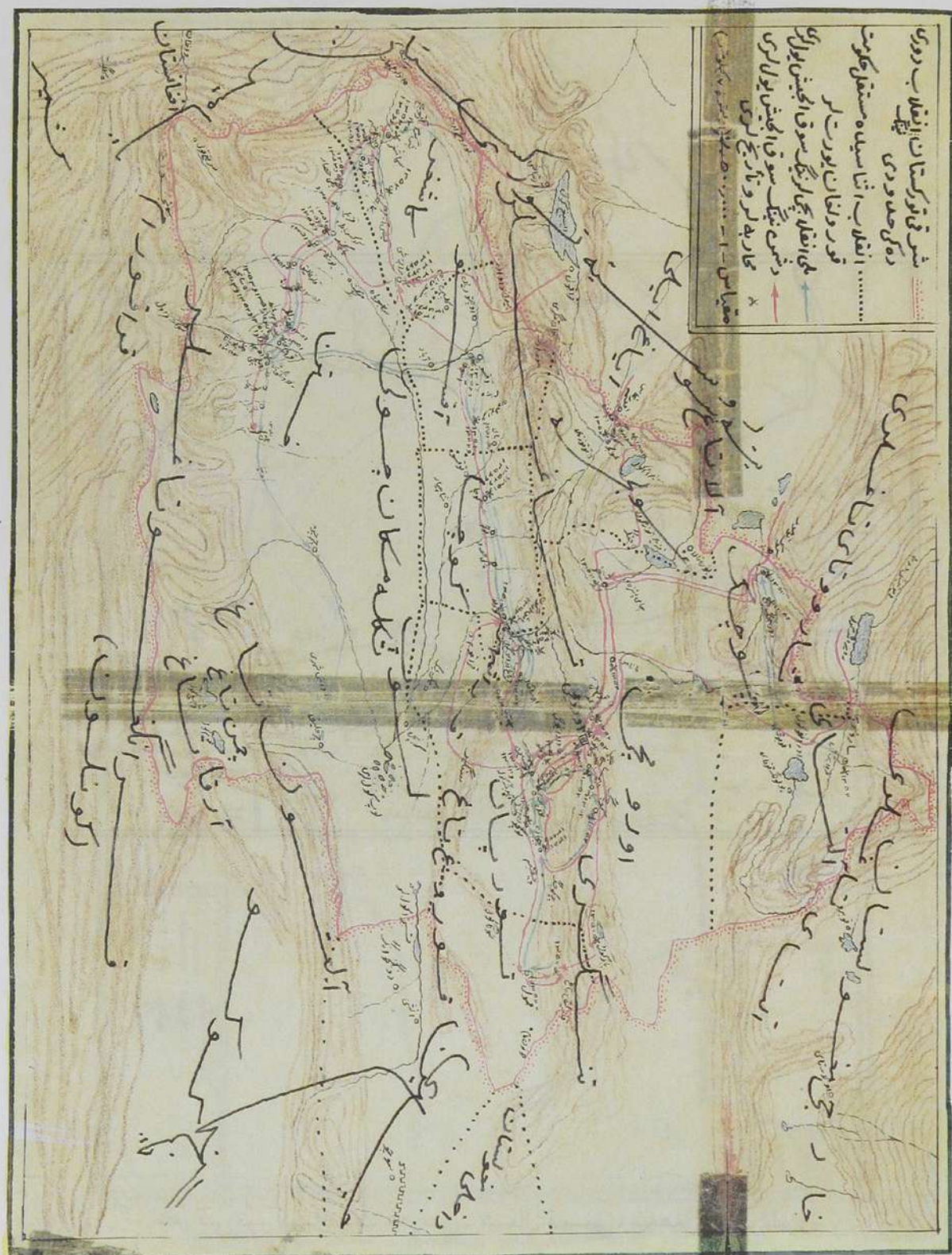

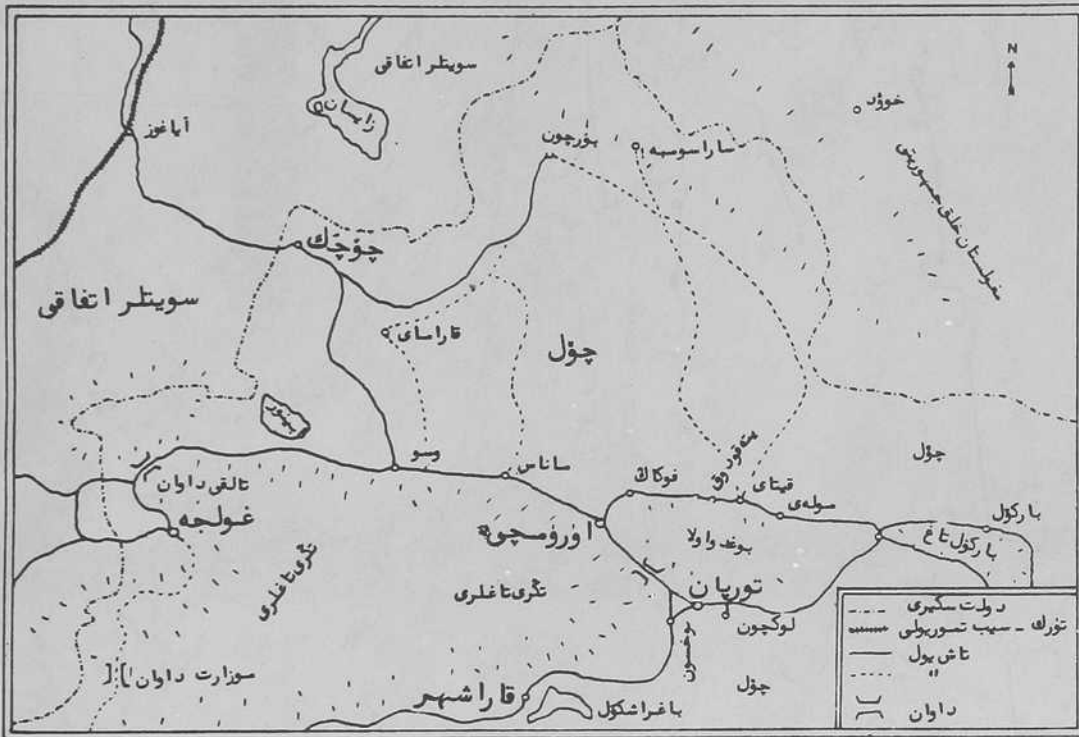

شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي - شىمال قىسمى، شەھەر ۋە يوللىرى

ئىنقىلاب جەريانىدا چىن ئەسكەرلىرى ئوت قويۇۋەتكەن قۇمۇل شەھىرىنىڭ كۆرۈنۈشى (1932)

بۇ كىتابنى تەلەپ قىلىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭ تۆۋەندىكى ئادرېسلارگە مۇراجىئەت قىلىشلىرىنى

سورايمىز:

تۈركىيە دە:

(1) Dr. M.Yakub Buğra
Meşrûtiyet Cad. Konur Sok.27/5
06640 Kızılay/ Ankara
TÜRKİYE
Tel.. (312) 4188643 Fax.. (312)4251103

.....
(2) Abdul Celil TURAN
Yenidoğan Mah. 41 Sok. 7/3
Zeytinburnu/ İstanbul
TÜRKİYE
Tel . 6790370

.....
(3) Doğu Türkistan Vakfı
Doğu Türkistan Araştırma Merkizi
Damat İbrahim Paşa Medresesi Dedeefendi cad,No.4
Şehzadebaşı / İstanbul
Tel. (212) 5263576 5260855 Fax. (212)55348067

سەئۇدى ئەرەبىستاندا:

سراج الدین عزیزى

المسقلة

مكة المكرمة . المملكة العربية السعودية

Tel. 5364005, 5347774,4381675

.....
ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى:

Казакстан
Алматайская Области
Микра Район Дом 6 Кв 21
Г. ЕСИК
Абдулахад Хафиз
Тэл. 275 8 23 487

III. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'DA DÖRDÜNCÜ GENEL AYAKLANMA

- Ayaklanmaların Nedeni Üzerine Müellifin Değerlendirmesi

1.Fasıl: Kumul Ayaklanması

2.Fasıl: Turfan Ayaklanması

3.Fasıl: Hoten Ayaklanması

4.Fasıl: Karışehir, Korla Kuça, Aksu ve Kaşgar Olayları

5.Fasıl: Altay, Çöçek ve Gulca Ayaklanmaları

6.Fasıl: Altışehir'de Tunganların Sindirilmesi

7.Fasıl: Çin Merkezi Hükümeti'nin Doğu Türkistan'ı Üçe Bölme Planı

8.Fasıl: Hoten Mücahitleri ile Timur Ali Arasında İhtilaf

9.Fasıl: Hoten Hükümetinin Hoca Niyaz'a Bağlılık Bildirimi

10.Fasıl: Timur Ali'nin Tunganlarca Öldürülmesi

11.Fasıl: Ürünçi Olayları

12.Fasıl: Milli Devrimci Kuvvetlerin Dış İlişkileri

13.Fasıl: Hoca Niyaz Hacı ve Tunganlar

12.Fasıl: Hoten ve Kaşgar'da Gelişmeler

15.Fasıl: hoca Niyaz Hacı'nın Kişiliği Üzerinde Bazı Düşünceler

16.Fasıl: Tunganların turfan ve İli'den Güney'e Akını

17.Fasıl: 27 Aralık 1934 -19 Şubat 1935 Arası Olaylar

18.Fasıl: Ma Chung Ying'in Kaşgar'a Gelişi

19.Fasıl: Trajik Gelişmeler

20.Fasıl: Hoten Ayaklanmasının Sonu

21.Fasıl: Doğu Türkistan'da Milli Ayaklanmaların Son Safhası

22.Fasıl: Milli Kuvvetlerin Askeri ve Siyasi Durumları

23.Fasıl: Şin Şi-Tsai Yönetiminin Mahiyeti

SON SÖZ : DOĞU TÜRKİSTAN HÜRRİYET SAVAŞI BİTTİ Mİ?

Resimler

Haritalar

İsteme Adresi:

(1) Dr.M.Yakup BUĞRA
Meşrutiyet Cad. Konur sokak 27/5
Kızılay / ANKARA
Tel- 4188643

(2) A.Celil TURAN
Yenidoğan Mah.41.Sokak7/3
Zeytin Burunu / İstanbul
Tel: 679037

(3) Doğu Türkistan Vakfı
Millet Cad. 26/3
İSTARBUL
Tel- 5216002

BASIM YERİ:

EMEK OFSET LTD. ŞTİ. MEŞRUTİYET CAD. NO: 41/39 KIZILAY/ANKARA

TEL: 0.312. 431 25 87 - 431 34 76 FAX: 0.312. 431 20 66

- Uç'u İşgali Sultan Mahmud'un Şibani Han'a Karşı Tutumu Şibani Han'ın Taşkent'i İşgali - Alaca Han'ın Ölümü ve Doğu Türkistan'da Ayaklanma Sultan Mahmut'un Ölümünden Sonraki Olaylar Doğu Türkistan Çağatay Devletinin Yıkılması - Çağatay Devrinde Doğu Türkistan'da İdari Teşkilat ve Sosyal Durum.
- 3.Fasıl: Doğlat Hükümdarlarının Tarihçesi - Sultan Ababekir Mirza'nın Altışehirde Bağımsız Devlet Kurması - Ababekir Mirza'nın Akli Dengesinin Bozulması Doğu Türkistan Doğlat Devletinin Sonu - Ababekir Mirza'nın İdari Teşkilatı.
- 4.Fasıl: "Özbek" ve "Kazak" Adlandırmasının Menşei.
- 5.Fasıl: Saidiye Devleti Sultan Said Han'ın Hayatı- Mansur Han'ın Ölümü 1517-1524 Olayları- Doğu Türkistan'ın Kuzey Kısmının Kaybedilmesi - Biluristan ve Badahşan Harekatı- Tibet ve Keşmir'in Fethi Sultan Said Han'ın Ölümü - Sultan Abdurraşit Han'ın Tahta Çıkışı 1533-1630 Olayları Abdullah Han'ın Saltanat Devri Abdullah Han'ın Tahttan İndirilişi İsmail Han'ın Tahta Çıkışı- Saidiye Devletinin Çöküşü - Saidiye Devleti Döneminde Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Sosyal Durum.
- 6.Fasıl: Doğu Türkistan'a Kalmak İstilasası Kalmakların Tarihçesi Abak Hoca Evladı Arasında İç Savaş - Abak Hoca'nın Evladı Döneminde Doğu Türkistan.

III. BAB: ÇİN İSTİLASI DEVRİ

I. BÖLÜM: İLK ÇİN SALDIRISI

- 1.Fasıl: Çin İşgali Altında 1816'ya Kadar Doğu Türkistan Halkının Uğradığı Mezalim
- 2.Fasıl: Çin İşgaline Karşı Doğu Türkistan'da İlk Genel Ayaklanma
- 3.Fasıl: İkinci Çin İşgali
- 4.Fasıl: Doğu Türkistan'da İkinci Umumi Ayaklanma
- 5.Fasıl: 1815-1863 Arası Doğu Türkistan'da Genel Durum
- 6.Fasıl: Doğu Türkistan'da Üçüncü Genel Ayaklanma İli ve Yettesu Ayaklanması Kuç Ayaklanması - Raşiddudin Han Hoca'nın Kaşgar, Yarkent Mücahitleri İle Çatışması - Kuça Mücahitlerinin Sonu Kuça Hükümetini Mahiyeti- Hoten Mücahitlerinin Akıbeti - Hoca Padişah'ın Yönetimi - Kaşgar Ayaklanması - Yarkent Ayaklanması
- 7.Fasıl: Doğu Türkistan'a Komşu Türk Yurtlarına Rus İstilasası
- 8.Fasıl: Yabup Beğ Yakub Beğ'in Hükümdar Oluşu - Hoten Seferi Kuça Seferi Yakub Beğ'in Kuvvet Kazanması Turfan, Ürünci ve İli'yi Elegeçirmesi İstiklal İlan Etmesi Dış Ülkelerle Münasebeti Ürünci ve Gulca'nın Tungan İşgali Doğu Türkistan'a Çin Saldırısı Yakub Beğ'in Ölümü ve İç Savaş Doğu türkistan İstiklalinin Yıkılması Yakub Beğ'in İstibdadı İdari Teşkilatı Tarihte Yakub Beğ'in Yeri.

II. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'A DÖRDÜNCÜ ÇİN İSTİLASI

- 1.Fasıl: Mançur İmparatorluğu Son Döneminde Doğu Türkistan
- 2.Fasıl: İli ve Yettesu'nun Rus İşgali
- 3.Fasıl: Çin'de İmparatorluk Rejimi Sonbulurken Doğu Türkistan'ın Genel Durumu Çin İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan Üzerinde Kötü Emelleri Mançu İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da Ekonomik Politikası İlk Nüfus Sayımı İdari Teşkilat.
- 4.Fasıl: Çin Cumhuriyeti Döneminde Doğu türkistan Doğu Türkistan'da İkibuçuk Hükümet- Siyah Sarıklılar Cemiyeti (Gulahuy)
- 5.Fasıl: Doğu Türkistan'da Milli Uyanış - Durum değerlendirmesi
- 6.Fasıl: Doğu Türkistan Üzerinde Çin Cumhuriyet Rejimi Etkisinin Yokoluşu Yang Zing Şin Yönetimi Doğu Türkistan'da İlk Seçimler, Fabrika ve Telsiz Telgraf Doğu Türkistan'ın Kültürüne Ve Ekonomisine Yang'ın Hiyaneti Yang'ın Hiyaneti Yang'ın Öldürülmesi
7. Fasıl: Cin Şu Rin Yönetimi

- 7.Fasıl: Haptal (Yeftel) İmparatorluğu - Doğu Türkistan'ın Yeftel İmparatorluğuna Katılması
- 8.Fasıl: Kök Türk Devleti Doğu Türkistan'ın Kök Türk Birleşmesine Katılması Mekan Kağan'ın Komşu Devletlerle Münasebeti Kök Türk Devleti'nin ikiye Bölünüşü Çin İhaneti Yüzünden Çıkan Olaylar - Doğu Kök Türk Devletinin Çin'le Münasebeti Doğu Kök Türk Devletinin Yıkılışı Batı Kök Türk Devletinde Kargaşa ve Çin Saldırısı Batı Kök Türk devletinin İran Şahı Yezdgerd ile Birlikte İslam Arab Kuvvetleriyle Savaşı Batı Kök Türk Devletinin Yeniden Güçlenmesi Batı Kök Türk Devletinin Yıkılışı ve Doğu Türkistan'a Çin İstilasası - Doğu Türkistan'ın Güneş İllerine Tibet İstilasası.
- 9.Fasıl: Kutluk ve Türkes Devletleri Kök Türk Devleti'nin Yeniden dirilişi - Doğu'da Kutluk Devleti Batı'da Türkes Devleti Kutluk ve Türkes Devletlerinin Birleşmesi ve Türkistan'ın Çin esaretinden Kurtuluşu - Kutluk devleti İle İslam Emirleri Arasında Geçen Olaylar Mehleb b. Ebi Süfre Kuteybe b. Müslim İki Tarihi Gerçek Doğu Türkistan'da İç Hadiseler Kök Türk Devletinde Siyasal, Sosyal ve Kültürel Ortam - Orhun Abideleri ve Eski Türk Yazısı.

IV. BÖLÜM: KARAHANLAR DEVRİ

- 1.Fasıl: Karahanlar Devleti - Kuruluşu - Devletin Genişlemesi - Doğu Türkistan'da İslamiyetin Yayılması - Saltuk Buğra Han'ın Savaşları Musa Buğra Han Harun Buğra Han Batı Türkistan'ın Karahanlar Devletine Katılması Karahan Yusuf Kadir Samanilerin Çöküşü İlik Han Ali Tekin ile Samani Muntasır Arasında Savaş Ali Tekin ve Sultan.Mahmut Arasında Savaş- Karahan Yusuf Kadir ile Sultan Mahmut Arasında Savaş ve Uzlaşma Tağan Ali Han'ın Kitay Muharebesi İlik Hanlık Ünvanı Konusunda Bir İnceleme - İlik Hanlarının Karahan'a Başkaldırması - Karahan Yusuf Kadir'in Sultan Mahmut İle Bulaşması Doğu Türkistan'da Ayaklanmalar - Ali Tekin'in İkinci İsyanı Selçukoğullarının Doğu Türkistandaki Tarihçesi Karahan Yusuf Kadir'in ve Ali Tekin'in Vefatları Karahan Devletinin İkiye Bölünmesi İkinci Harun Buğra Han Dönemindeki Olaylar Karahanlar Devrinde İdari ve Askeri Teşkilat ve Medeniyet - Türk Dili ve Edebiyatı - Karahanların Çağdaş Devletler Arasında Konumu - Büyük Türk Devletlerin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bir Yorum.
- 2.Fasıl: Karahıtay Devleti Karahıtayların Doğu Türkistanı İstilasası Gobing, Goyan ve Tirge'lerin Gorhan Tahtına Çıkışları İdikut ve Kiliç Han'ın Cengiz Han'a Tabi Olmaları Karahıtay Devletinin Küçlük'ün Kimliği ve Doğu Türkistan'a Geliş Nedeni - Küçlük'ün Doğu Türkistanı İstilasası - Karahıtay Devlet Teşkilatı.

V. BÖLÜM : DOĞU TÜRKİSTAN'DA MOĞUL DEVRİ

- 1.Fasıl: Doğu Türkistan'a Cengiz Han İstilasası Cengiz Han döneminde Doğu Türkistan'da Durum - Cengiz Han'ın Ölümünden Sonra Doğu Türkistan'da Durum.
- 2.Fasıl: Çağatay Devleti Doğu Türkistan'da Oktay Hanedanı Doğu Türkistan'da Çağatay Hanedanı Egemenliği tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistanı Elegeçirışı Taşköprü Muharebesi İlyas Hocaoglan'ın Tahta Çıkışı Doğu Türkistan'da Ayaklanma Doğu Türkistan Hükümdarları ile Timur Arasında On Yıllık Savaş Hızır Hocaoglan'ın Han Oluşu ve Doğu Türkistan'da Birliğin Tesisi - Kameruddin Bey İle Tohtamış Han Arasında İttifak Kameruddin Bey'in Ölümü Timur'un Doğu Türkistan'a Saldırısı Hızır Hoca Han'ın İcraatı Timur'un Ölümü Muhammed Han'ın Tahta Çıkışı Şem'i Cehanin Tahta Çıkışı Şir Muhammed'in Tahta Çıkışı Şir Muhammed Han İle Uluğ Bey Arasında Savaş Uveys Han'ın Tahta Çıkışı- Üçüncü Esenboğa Han Esenboğa Han'ın Fergana'yı Elegeçirmesi Yunus Han'ın Tahta Çıkışı ve Savaşları Payitahtın Taşkent'e Taşınması Sultan Yunus Han'ın Medeniyeti İki Önemli Hizmeti Mahmud Han'ın Tahta Çıkışı- Sultan Mahmud'un Korganlarla Savaşları - Muhammed Şibanı Han'ın Sultan Mahmud'a İhaneti Sultan Mahmud'un Babur Mirza İle Münasebeti - Kaşgar Muharebesi ve Ababekir Mirza'nın

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
TAKRİZ
ÖNSÖZ
KAYNAKÇA

I.BAB: GENEL TARİH

I. BÖLÜM: GENEL TARİHİN BİR ÖZETİ

1. Fasıla: Tarih Biliminin Tanımı.
2. Fasıla: İnsan Tarihinin İlk Evreleri

II. BÖLÜM: GENEL TÜRK TARİHİNİN BİR ÖZETİ

1. Fasıla: Türk Tarihinin Başlangıcı
2. Fasıla: Türklerin Modern Devrindeki Medeniyeti
3. Fasıla: Türklerin Umumi Göç Devri
4. Fasıla: Göç Devrinden Sonraki Türk Anayurdu - Eski Türklerde Yazı - Eski Türklerde Devlet Teşkilatı ve Hukuk - Eski Türklerde Din

II.BAB: DOĞU TÜRKİSTAN'IN ÖZEL TARİHİ

I. BÖLÜM: RİVAYETLER ve EDEBİ ESERLERE GÖRE DOĞU TÜRKİSTAN'IN ESKİ TARİHİ

- İran Rivayetleri - Asur Rivayetleri - Yunan Rivayetleri - Hindistan Rivayetleri- Bir Değerlendirme - Özet

II. BÖLÜM: İSKENDER DEVRİNDEN HUN DEVRİNE KADAR DOĞU TÜRKİSTAN

III. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'IN HUN DEVLETİNE KATILMASINDAN İSLAM DEVRİNE KADAR GEÇEN DÖNEM

1. Fasıla: Büyük Hun İmparatorluğu - Hun Devleti'nin Genişlemesi - Çin Savaşları - Yavci Savaşları - Oğuz Mete Han'ın Ölümünden Sonraki Olaylar - Çin'in Hun Devletine Karşı Siyaseti - Hunlara Çin Saldırısı - Hun Devletinde İç Kargaşa - Hun Tanrıku'ti'nin Zaferi - Hun Devleti'nin İkiye Bölünmesi - Hun Devletinin Niteliği - Hunların Dini ve Kültürü.
2. Fasıla: Hun Devleti Döneminde Doğu Türkistan - Doğu Türkistan'a İlk Çin Saldırısı ve Yenilgisi - Çin Devleti'nin Doğu Türkistan'a İlk İstilasası - Doğu Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu - Doğu Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu - Altışehir Hanları Arasında Çatışmalar - Doğu Türkistan İle Çin Arasında Otuz Yıl Süren Savaşlar.
3. Fasıla: Kuşan (Kuşhan) İmparatorluğu - Altışehir'in Kuşhan İmparatorluğuna Katılması - Kuşhan'lar Döneminde Doğu Türkistan'da Din ve Medeniyet - Doğu Türkistan'ın Kuşhan Nüfuzundan Çıkışı ve Yerel Hanların Bağımsız Oluşu.
4. Fasıla: Siyanpi Federasyonu - Çin İstilasası ile Siyanpi Federasyonuna Katılması Arasında Geçen Dönemde Doğu Türkistan'ın Doğu ve Kuzey Bölgelerinin Durumu- Siyanpi Türklerinin Bağımsızlığı ve Doğu Türkistan - Doğu Türkistan Yerel Hanlarının Bağımsızlığı.
5. Fasıla: Toba Türkleri- Kucu ve Altışehir Hanlıklarının Toba İmparatorluğuna Katılması - Toba Türklerinin Medeniyeti.
6. Fasıla: Cücan Tatar İmparatorluğu - Tolun Kağanın Doğu Türkistan'ı Zaptı.

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ

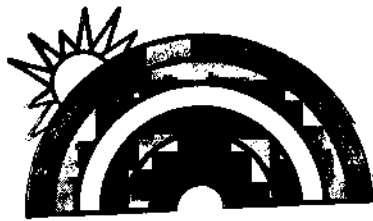
MEHMET EMİN BUĞRA

KABİL - 1940

Günümüz Uygurcası'na Sadeleştirilmiş Baskısı

Hazırlayan : *Dr. M.Yakup BUĞRA*

(Bedelsizdir)

from the library of

G. Pahta

**Gulamettin Pahta
1810-17 Front Str
East Meadow
New York - 11554 USA**

.

.

2